BULLETIN

&

NIEUWS-BULLETIN

KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND

ZESDE SERIE • JAARGANG 15 • 1962

BESTUUR: Prof. dr. M. D. Ozinga, *voorzitter*; mr. P. J. van der Mark, *secretaris*; mr. G. J. Wit, *penningmeester*; prof. dr. A. J. Bernet Kempers, dr. W. C. Braat, D. J. G. Buurman, Th. H. Lunsingh Scheurleer, ir. R. Meischke, dr. D. P. Oosterbaan, mr. C. A. van Swigchem, ir. C. L. Temminck Groll, ir. J. J. Terwen.

REDACTIE: *Hoofdredacteur*: J. J. F. W. van Agt. *Voor de Koninklijke Nederlandsche Oudheidkundige Bond*: Prof. dr. A. W. Bijvanck, *voorzitter*; prof. dr. H. Brunsting, dr. J. J. de Gelder, Th. H. Lunsingh Scheurleer, dr. R. van Luttervelt, ir. R. Meischke, prof. dr. M. D. Ozinga, prof. dr. H. van de Waal. *Voor de Monumentenraad; afd. I, Oudheidkundig Bodemonderzoek*: J. G. N. Renaud; *afd. II, Monumentenzorg*: mr. R. Hotke; *afd. III, Musea*: D. F. Lunsingh Scheurleer. *Voor De Museumdag*: Dr. H. C. Blöte.

INHOUD

BIJDRAGEN

De cijfers verwijzen naar de kolommen van het Bulletin

BERG, HERMA M. VAN DEN
Over doel en grenzen van de monumentenbeschrijving 75

CANNEMAN, E. A.
De restauratie van het kasteel Wisch . . 233

DORGELO, A.
De klok van Willem Tolhuys uit de Sint Eusebiuskerk te Arnhem 213

DUBBE, B.
Hessische glasexport naar Nederland . . 299

HOED, J. DEN
Het Prinsenhuis te Vlissingen 337

JANSE, H.
Houtsculptuur aan de kappen van de middeleeuwse kerkgebouwen in westelijk Nederland 275

KLOOSTER, H. J. VAN DER
Ontwerpen van Daniel Marot voor het huis Rosenburg te Voorschoten 269

KUILE, DR. E. H. TER
De Vleeshal te Delft 35

LUSSANET DE LA SABLONIÈRE, IR. H. DE
De kerk te Brouwershaven 115

MEISCHKE, IR. R.
De Nieuw Kerk te Amsterdam 313

MEISCHKE, IR. R. — H. J. ZANTKUYL EN H. JANSE
Drie Noordhollandse huizen 139

OZINGA, DR. M. D.
De strenge Renaissance-stijl in de Nederlanden naar de stand van onze tegenwoordige kennis 9

PEETERS, C. J. A. C.
Wildemannen in Den Bosch 43

REDACTIE
Beknopte bibliografie der geschriften van dr. E. J. Haslinghuis 89
Dr. E. J. Haslinghuis, tachtig jaar . . . 1

RENAUD, J. G. N.
Glas uit het einde der middeleeuwen . . 101
Enkele archeologische opmerkingen betreffende het kasteel Wisch 223

ROEST, M.
Ter gelegenheid van de tachtigste verjaardag van dr. E. J. Haslinghuis 7

ROSENBERG, H. P. R.
De Sint Eusebiuskerk te Arnhem . . . 189

TEMMINCK GROLL, IR. C. L.
Het Presickhaeffs Huys te Arnhem . . . 241

BOEKBESPREKINGEN

De cijfers verwijzen naar de kolommen van het Bulletin

CLOUSTON, R. W. M.
Dutch and belgian bells in Scotland . .
DR. R. VAN LUTTERVELT 264

DOCUMENTATIE LANDELIJKE BOUWKUNST, 1 EN 2 . . . . . .
H. JANSE 265

HEIDE, G. D. VAN DER
Speurtocht naar onze voorouders . . .
W. C. BRAAT 312

HOLLESTELLE, J.
De steenbakkerij in de Nederlanden tot omstreeks 1560 . . . . . .
R. C. HEKKER 347

IN HET VOETSPOOR VAN A. E. VAN GIFFEN
W. C. BRAAT 311

MIELKE, FRIEDRICH
Das Holländische Viertel in Potsdam . .
G. ROOSEGAARDE BISSCHOP 257

INHOUD

NIEUWERE MONUMENTENBESCHRIJVINGEN BUITEN DE LANDSGRENZEN VERSCHENEN . HERMA M. VAN DEN BERG 177

SCHEPERS, J.
Westfalen-Lippe = Haus und Hof deutscher Bauern II . . . . . R. C. HEKKER 261

NIEUWS-BULLETIN

*De cijfers voorafgegaan door * verwijzen naar de kolommen van het Nieuws-Bulletin*

KONINKLIJKE NEDERLANDSCHE OUDHEIDKUNDIGE BOND
Verslag van de algemene ledenvergadering op zaterdag 24 februari te Rotterdam . *53
Verslag van de algemene ledenvergadering op vrijdag 22 juni te Arnhem . . . *123

MONUMENTENRAAD
Oudheidkundig Bodemonderzoek
Archeologisch Nieuws *1, *17, *35, *49, *65, *77, *101, *121, *145, *153, *173, *185

Monumentenzorg
Monumenten-Nieuws *7
In 1961 gereedgekomen restauraties . . . *7
In 1961 aangevangen restauraties *9

Musea
Muntvondsten *93
Museumnieuws *25, *41, *57, *199
Museumpublikaties *69
Tentoonstellingsagenda *11, *29, *43, *57, *61, *71, *95, *113, *137, *147, *165, *179, *199

DE MUSEUMDAG
Verslag van de eerste Museumdag in 1962 op vrijdag 18 mei te Arnhem *101

BIJDRAGEN
CLARIJS, PETRA
Denekamp, Museum Natura Docet . . *25
Nijmegen, Gemeentemuseum *27
Waalwijk, National Museum voor de Schoen en Lederindustrie *41
Zutphen, Stedelijk Museum, oudheidkamer voor Stad en Graafschap Zutphen . *83

HEIDE, G. D. VAN DER
Het expositiegebouw te Lelystad . . . *89

IN MEMORIAM
Mgr. A. E. Rientjes *33

BULLETIN

VAN DE

KONINKLIJKE NEDERLANDSCHE OUDHEIDKUNDIGE BOND

Den Haag / 15 Februari 1962

Zesde Serie / Jaargang 15 / Aflevering 1

Met Nieuwsbulletin Aflevering 2

BULLETIN VAN DE KONINKLIJKE
NEDERLANDSCHE OUDHEIDKUNDIGE BOND
WAARIN OPGENOMEN HET NIEUWSBULLETIN, ORGAAN VAN
VERENIGING 'DE MUSEUMDAG'

Redactie
Hoofdredacteur J. J. F. W. van Agt;
Redactie-secretariaat p.a. Rijksdienst voor de Monumentenzorg
Stadhoudersplantsoen 7, Den Haag, telefoon 070-614291;
Leden voor de Koninklijke Nederlandsche Oudheidkundige Bond
Voorzitter Prof. Dr. A. W. Bijvanck;
Prof. Dr. H. Brunsting, Dr. J. J. de Gelder, Th. H. Lunsingh Scheurleer,
Dr. R. van Luttervelt, Ir. R. Meischke, Prof. Dr. M. D. Ozinga,
Prof. Dr. H. van de Waal.
Leden voor de Monumentenraad:
afdeling I Oudheidkundig Bodemonderzoek, J. G. N. Renaud,
p.a. Kleine Haag 2, Amersfoort, telefoon 03490–4480;
afdeling II Monumentenzorg, Mr. R. Hotke,
p.a. Stadhoudersplantsoen 7, Den Haag, telefoon 070–614291;
afdeling III Musea, D. F. Lunsingh Scheurleer,
p.a. Kazernestraat 3, Den Haag, telefoon 070–182275.
Lid voor de Vereniging 'De Museumdag':
Dr. H. C. Blöte, p.a. Raamsteeg 2a, Leiden, telefoon 01710–30641

INHOUD VAN DIT BULLETIN

OPGEDRAGEN AAN DR. E. J. HASLINGHUIS

Dr. E. J. Haslinghuis tachtig jaar
Kolom 1

M. ROEST
Ter gelegenheid van de tachtigste verjaardag van Dr. E. J. Haslinghuis
Kolom 7

DR. M. D. OZINGA
De strenge Renaissance-stijl in de Nederlanden naar de stand van onze tegenwoordige kennis
Kolom 9

DR. E. H. TER KUILE
De vleeshal te Delft
Kolom 35

C. J. A. C. PEETERS
Wildemannen in Den Bosch
Kolom 43

HERMA M. VAN DEN BERG
Over doel en grenzen van de Monumentenbeschrijving
Kolom 75

Beknopte bibliografie der geschriften van Dr. E. J. Haslinghuis
Kolom 89

DR. E. J. HASLINGHUIS TACHTIG JAAR

Op 26 juli 1961 heeft dr. Edward Johannes Haslinghuis, oud-onderdirecteur van het Rijksbureau voor de Monumentenzorg, zijn tachtigste verjaardag gevierd. Met onverminderde energie is deze veelzijdige geleerde, reeds lang in Den Haag woonachtig, maar in zijn hart toch meer Rotterdammer gebleven, nog steeds werkzaam bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg.

Door zijn eigen loopbaan heeft hij ruimschoots ontkend, dat het onvermijdelijk is wat hij, als neerlandicus, in stellingen bij zijn proefschrift, *De Duivel in het Drama der Middeleeuwen,* bekroning van zijn studie in Leiden en Berlijn, zeide, namelijk, dat de toenemende specialisatie in de wetenschap voor haar beoefenaren gezichtsverenging betekent en dat de geleerde steeds meer weet van steeds minder. „Indien Goethe's woord over de „Beschränkung" zóó opgevat mocht worden, dat in de beperking ook van stúdie eerst het meesterschap blijkt, dan manifesteert zich heden ten dage een onrustbarend aantal meesters". „De specialisatie, zooals zij tegenwoordig op wetenschappelijk gebied al verder doordringt, is een kwaad" en „Degelijk dilettantisme op wetenschappelijk gebied verdient aanmoediging, daar het een noodig correctief van vakjesgeleerdheid is". Deze uitspraken van Haslinghuis uit 1912 doelden op een wetenschappelijke geborneerdheid, die toen snel groeiende was en in onze dagen hoogtij viert en waaraan hijzelf van meet af aan wenste te ontkomen. Hij heeft zich dan ook een breedheid van cultuur verworven, welke tegenwoordig uiterst zeldzaam is, en , zonder de belangstelling voor zijn eerste „vak" te verliezen, is hij een kenner bij uitnemendheid geworden van de Nederlandse architectuur en beeldende kunsten, hetgeen zijn vele publikaties over bouw- en beeldhouwkunst, waaronder de *Bouwkundige Termen,* het woordenboek der westerse architectuurgeschiedenis, nog elke dag getuigen. Zoals bij vele kunsthistorici van zijn generatie is zijn kennis van de kunst dus ontwikkeld op een heel andere grondslag van academische studie dan thans gebruikelijk is, want pas later heeft de kunstgeschiedenis als zelfstandige wetenschap aan onze universiteiten burgerrecht verworven. Voor de heer Haslinghuis en andere actieve leden van de Nederlandsche Oudheidkundige Bond was in de eerste decennia van deze eeuw de kunsthistorie als het ware een ernstig genomen hobby en vooral in dat midden was het dat de stap van beschouwelijke kunstmin naar daadwerkelijke kunstbescherming voorbereid is en tenslotte een feit is geworden.

Dat hij als toegewijd neerlandicus was begonnen, heeft grote voordelen opgeleverd voor zijn kunsthistorische studiën en bijdragen. Zij bestaan in een taalkundige nauwgezetheid bij het bestuderen van litteraire bronnen, een diepgaande kennis van de bouwkundige terminologie en de toepassing daarvan, een stilistisch zuivere verzorging van artikelen en beschrijvingen, een gevoelig inzicht in de herkenning van iconografische en symbolische thema's, die vaak hun parallellen en oorsprong hebben in de litteratuur, en in een begaafdheid voor de werkzaamheden van redacteur en secretaris. Zelfs een jaarverslag en een simpel bericht maakt hij tot een bloemig stuk proza. Zijn polyglottisme is hemzelf en anderen, die zijn raad inroepen, een brede weg tot kennisverrijking.

Na als leraar werkzaam te zijn geweest aan de Rijks H.B.S. te Breda en na zijn cum laude toegelaten promotie te Leiden, trad hij in 1913 als adjunct-secretaris in dienst bij de toen pas tien jaar oude Rijkscommissie tot het opmaken en uitgeven van een inventaris en eene beschrijving der Nederlandsche monumenten van geschiedenis en kunst. In 1918 werd hij tevens onderdirecteur van het toen opgerichte Rijksbureau voor de Monumentenzorg. In dat jaar namelijk vond een reorganisatie plaats, waarbij de arbeid van de bestaande beschrijvingscommissie overgeheveld werd naar de afdeling A van een nieuw ingestelde Rijksmonumentencommissie, waarvan afdeling B adviserende functie in restauratie-kwesties kreeg met bijstand van een Rijksbureau voor de Monumentenzorg. In afdeling A werd Haslinghuis secretaris en daar werd met nieuwe methoden voortgezet, wat de eerste Rijkscommissie begonnen was.

Die veranderingen hingen samen met het feit, dat de oude toestand niet bevredigend meer was, met name de gangbare restauratiemethoden, gedicteerd door dr. P. J. H. Cuypers, waren voor ernstige kritiek vatbaar geworden, en wat de inventarisatie en beschrijving aangaat, kon de oude commissie niet zo veel tot stand brengen als wenselijk en noodzakelijk was. De nieuwe afdeling B ging zich bezighouden met het behoud en herstel van de monumenten volgens de ver-

anderde inzichten, de afdeling A zette de inventarisatie en beschrijving voort, waarbij gestreefd werd naar veel grotere nauwkeurigheid en grotere uitgebreidheid; mede onder Haslinghuis' invloed ging het „voorloopige" van de lijsten naar het definitieve neigen en werd er een uitgebreide voorarbeid in de vorm van documentatie en topografische studie verricht.

Vooral als men bedenkt, hoe beperkt de middelen van de monumentenzorg in die dagen nog waren, hoe langzaam en gering de communicatiemiddelen, hoe simpel de outillage, hoe ingewikkeld de reisgelegenheid — de eerste lijsten zijn ontstaan met behulp van boten, brikken en landauers, de schrijfmachine werd nog slechts bespeeld door zondagsruiters — dan beseft men pas recht welk een immens werk er is verzet. Tevoren had niemand enige klare voorstelling van wat ons land nog precies bevatte aan bouwkunstig erfgoed. De *Voorloopige Lijsten,* tussen 1908 en 1933 opgebouwd, sinds 1913 met intensieve medewerking van dr. Haslinghuis, zijn de solide grondslag geworden voor de bescherming en instandhouding van ons nationaal bezit aan historische architectuur, ook al is, met het voortschrijden der jaren, door een steeds veranderende waardering der gebouwen de behoefte ontstaan aan verdere uitbreiding van deze inventarissen. Reeds aan de lijsten van Gelderland en Zuid-Holland, onderscheidenlijk in 1915 en 1917 verschenen, werkte Haslinghuis als adjunctsecretaris mee, en wanneer hij secretaris van de afdeling A geworden is, die onder het voorzitterschap staat eerst van mr. dr. J. C. Overvoorde, dan van J. A. Frederiks, zorgt hij niet alleen voor de eenheid van systeem, de redactionele ordening, bewerking en revisie, maar neemt ook een groot deel van de inventarisatie zelf op zich, zodat de *Voorloopige Lijsten* van *Noord-Holland, Zeeland, Overijsel, Limburg, Amsterdam, Friesland* en *Noord-Brabant,* tot stand gekomen tussen 1921 en 1931, alle tussen de auteursnamen ook de zijne voeren. Hij werkte ook mede aan de eerste delen van de *Geïllustreerde Beschrijving van de gemeente Maastricht,* verschenen tussen 1926 en 1938. Hoewel hij in 1933 genoopt werd zijn functies neer te leggen, is daarna aan zijn activiteiten ten behoeve van de monumenten allerminst een einde gekomen: de *Geïllustreerde Beschrijving van de Monumenten van Geschiedenis en Kunst in de gemeente Utrecht* heeft reeds gedeeltelijk het licht gezien en thans is hij bezig aan de voorbereiding van de uitgave der verdere delen, waarvan het eerstvolgende geheel aan de Dom gewijd zal zijn.

Van 1916 tot 1931 was hij bovendien eerst secretaris, later voorzitter van de Provinciale Zuid-Hollandse Archaeologische Commissie en van 1917 tot 1922 secretaris van de Nederlandsche Oudheidkundige Bond, waarvan toen achtereenvolgens Overvoorde en W. A. E. van der Pluym voorzitter waren. Hij hield zich in die kwaliteit bezig met allerlei problemen, die toen nog vrijwel alleen door de Bond en nog niet van rijkswege bestudeerd werden: het museumbeheer, de instelling van een doctoraat in de kunstgeschiedenis, de strijd tegen slopings- en dempingswoede in alle steden van het land. In 1918 nam hij zitting in een door de Bond ingestelde commissie voor de vrijwaring van monumenten tegen oorlogsgevaren; er werden contacten gelegd met Belgische oudheidkundige kringen om van gedachten te wisselen over afdoende beschermende maatregelen en over te volgen werkwijzen bij herstel van door oorlogsgeweld beschadigde gebouwen. In 1918 trad Haslinghuis ook toe tot de reeds sedert 1904 bestaande commissie tot samenstelling van een woordenboek van *bouwkundige termen.* De eerste werkzaamheden van deze commissie hadden bestaan in archiefonderzoek voor het verzamelen van gegevens om verloren gegane bouwkundige termen op te sporen en verkeerde termen te verbeteren. Dit eindeloze werk kon, zoals wel vanzelf spreekt, slechts uiterst moeizaam vorderen, zodat principiële verschillen van opvatting gerezen waren binnen de commissie over de voortzetting van dit werk. In 1920 werd besloten, dat het woordenboek zich zou beperken tot de thans gebruikelijke bouwkundige termen, Nederlandse zowel als bastaardwoorden, voorzover zij voor oudheidkundigen van belang zijn; ter verduidelijking en bekorting zouden zo veel mogelijk schematische tekeningen opgenomen worden. De uitwerking van dit program moest echter opgeschort worden omdat de geldmiddelen ontbraken. Doch later heeft Haslinghuis het volgens deze richtlijnen en onder toevoeging van een zeer uitvoerige litteratuuropgave verwezenlijkt en in 1953 doen verschijnen.

In de jaren van zijn secretariaat heeft hij ook zijn belangrijkste bijdragen geleverd aan het *Oudheidkundig Jaarboek,* zoals zijn uitvoerige en welgedocumenteerde bouwgeschiedenis van de Klaaskerk en van de Buurkerk in Utrecht en de Herv. Kerk te Maasland, allerlei artikelen over vraagstukken van restauratie en inventarisatie.

Dat niet alleen de oude, doch ook de moderne religieuze kunst zijn aandacht hebben blijkt

vooral uit de jaren 1923 tot 1933, toen hij, behalve een tijd lang vice-deken van het St. Bernulphusgilde, vereniging voor kerkelijke kunst, redacteur van *Het Gildeboek* was. Het Gilde was aan de archeologische belangstelling, die het van zijn oprichter, mgr. van Heukelum, bevorderaar van de neogotiek op rechtzinnig laatmiddeleeuwse leest, geërfd had, grote ijver voor nieuwe uitingen van religieuze kunst gaan paren, en Haslinghuis nam aan die tweeledige interesse van harte deel, terwijl hij niet verzuimde de bijeenkomsten en reizen van de Gildebroeders stijlvolle luister bij te zetten. Wij kunnen ons bijna niet vergissen, wanneer wij de fraaie in het Middelnederlands gestelde spijskaart van de feestmaaltijd ter gelegenheid van het zestig jarig bestaan dezer vereniging te Utrecht aan zijn vernuft toeschrijven.

In zijn persoonlijk leven heeft hem nooit het gevoel voor humor verlaten dat zijn Leidse studentenjaren gekenmerkt heeft. Zijn stijl van leven en voorliefde voor bonte vertoningen heeft hem in Leiden tot een illustere gestalte gemaakt. Beroemd was hij als Consumabel in de Commissie van Beheer der Sociëteit Minerva, maar daar zal zijn naam vooral verbonden blijven met de herinneringen aan de Maskerade door leden van het Leidsch Studenten Corps op dinsdag 20 juni 1905 ter viering van het 330-jarig bestaan der Leidse Universiteit. Hij leverde het historisch fundament voor een optocht, die uitbeeldde hoe Willem III, koning van Engeland, Stadhouder van Holland, Zeeland en West-Friesland, met zijn vorstelijke gasten, bondgenoten en de groten van zijn hof, zijn intrede deed te 's-Gravenhage, na zijn terugkomst uit Engeland ter bijwoning van het Haagse Congres in februari 1691. Luisterrijk was deze optocht opgezet, met decoraties van Anton Molkenboer en een historisch verantwoorde kostumering. In die dagen ook had Haslinghuis een werkzaam aandeel in „de Baldaad van Heusden", waarvan M. J. Brusse zulk een kleurrijk verslag heeft gegeven. Tijdens de feesten overviel hij met medestudenten, in 17deeeuwse kledij gestoken, op een vroege ochtend het nog slapende stadje Heusden, ten einde de burgemeester te overreden om de historische zilveren emblemen van het schuttersgilde der stad niet in veiling te doen brengen: een prachtig geënsceneerde daad van „monumentenzorg". Humor leeft ook volop in de wijze waarop hij de duivel uit het middeleeuws drama in zijn dissertatie ten tonele heeft gevoerd, met een prettige leesbaarheid en een voortreffelijke stijl, die in proefschriften van toen en nu zeldzaamheden zijn. Van grote „Einfühlung" getuigt zijn studie over de hofstaat en het hofleven van Prins Willem I van Oranje, wiens particuliere belangstellingssfeer, omgangsvormen, kunstbezit, neiging voor een goede tafel en voor aangename dranken op een zodanige wijze naar voren gebracht worden, dat zelfs iemand die de auteur niet persoonlijk kent, toch moet begrijpen, dat deze levensgebieden hem niet academisch koud laten, integendeel, hem zeer essentieel zijn.

Vermelding van nog vele feiten zou zijn veelzijdige belangstelling hier kunnen illustreren. Volstaan wij slechts met te wijzen op zijn bestuurslidmaatschap van de Nederlandse Vereniging van Boek- en Drukkunst, van de Vereniging „Johan Blaeu", de Leidse Universiteitsraad, van het Koninklijk Genootschap voor Munt- en Penningkunde; voorts behoorde hij tot de oprichters van de Vereniging „Oranje Nassau Museum" te 's-Gravenhage in 1924. Zijn voorzitterschap van de vroegere vereniging Nederland-Rusland heeft hem in de oorlogsjaren nog een arrestatie bezorgd, toen de bezetters meenden met een communistische organisatie te doen te hebben in plaats van met een kring vreedzame Tolstoi-lezers.

Van het voornaamste uit zijn geschreven werk op historisch en kunsthistorisch gebied vindt de lezer een kort bibliografisch overzicht achter in dit nummer van het Bulletin van de Koninklijke Nederlandsche Oudheidkundige Bond, waarvan de hier volgende bijdragen aan dr. E. J. Haslinghuis met gevoelens van hoge waardering, vriendschap en hulde worden aangeboden.

TER GELEGENHEID VAN DE TACHTIGSTE VERJAARDAG VAN DR. E. J. HASLINGHUIS

Juist toen ik besloten had het leveren van pennevruchten te staken, kwam het vererende verzoek van de voorzitter van de Koninklijke Nederlandsche Oudheidkundige Bond om een woordje te schrijven over of tegen „Has", omdat ik hem al zo lang kende!

Inderdaad ken ik hem jaren en via onze gemeenschappelijke belangstelling voor de oudheidkunde in het algemeen en „la douce France" in het bijzonder, hebben we veel jaren van gedachten gewisseld en dat voor een „Leidenaar" en een „Utrechtenaar" in uitzonderlijk goede harmonie. Want een Leidenaar is Haslinghuis, en wel een bijzonder goed exemplaar, zo in de sfeer van de hoogleraar of, wat hij trouwens is, in die van een lid van de Leidse Universiteitsraad. Bovendien behoedt zijn gevoel voor humor hem voor een te grote exclusiviteit. Wat hebben we dikwijls gelachen aan onze wekelijkse borrel, als er een fraaie anekdote aan de orde was. En hoe goed handhaafde hij zich altijd, als zijn zoon van de partij was en zoals alle zoons, de vader al gauw oud ziende, neiging vertoonde voor papa dit of dat op zijn leeftijd niet zo erg te vinden; Has zette hem dan direct op zijn plaats met een „speak for your self!"

In al die jaren heb ik de up's en down's in zijn leven voor een groot deel meegemaakt; eerst toen hij na onder-directeur van Monumentenzorg te zijn geweest in de crisisjaren de dienst verliet, later toen ook aan hem de tand des tijds begon te knagen en ik hem behandelde.

Achteraf is het niet zo gek geweest, dat hij uit het geregelde verband van het ambtenarendom verdween. Deze zoon van „vrije beroepers" kon zich blijkbaar toch beter ontplooien als hij geheel vrij zich aan een bepaald onderwerp kon geven. Toch zijn de publikaties van zijn hand voor zijn oude bureau van veel waarde gebleken. En daarbij is hij ook een echte litterator gebleven, met altijd wel een boekje bij zich met proza of poezie, dat een ander niet leest. En waar hij ook sterk in is: onder de moeilijkste omstandigheden blijft hij getrouw. Toen in 1940 de Duitsers ons hadden overlopen en aan Frankrijk begonnen, stuurde hij mij een briefkaart, waarop in oud Frans niets anders stond dan „God beware Frankrijk", wel wetende dat ook ik in de benauwdheid zat.

Blijf nog lang zo, Has, ook nu de oude dag heeft ingezet. Houd je geest vaardig ook na je tachtigste jaar tot genoegen van je directe omgeving en van je vrienden.

M. ROEST

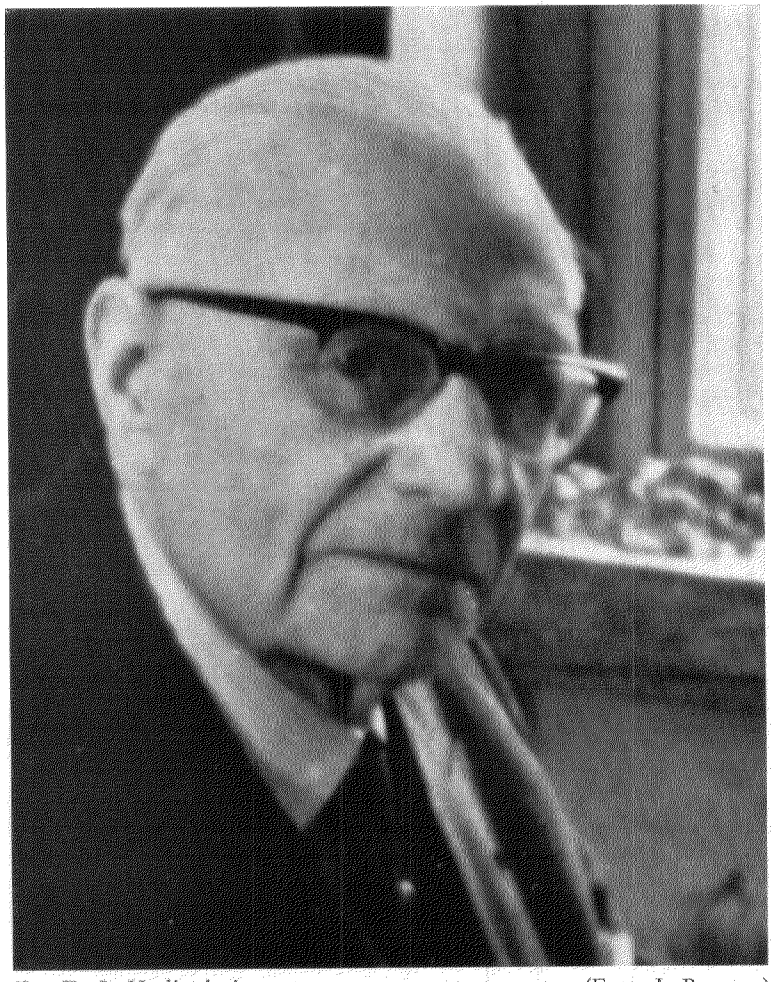

Dr. E. J. Haslinghuis. (Foto J. Rozema)

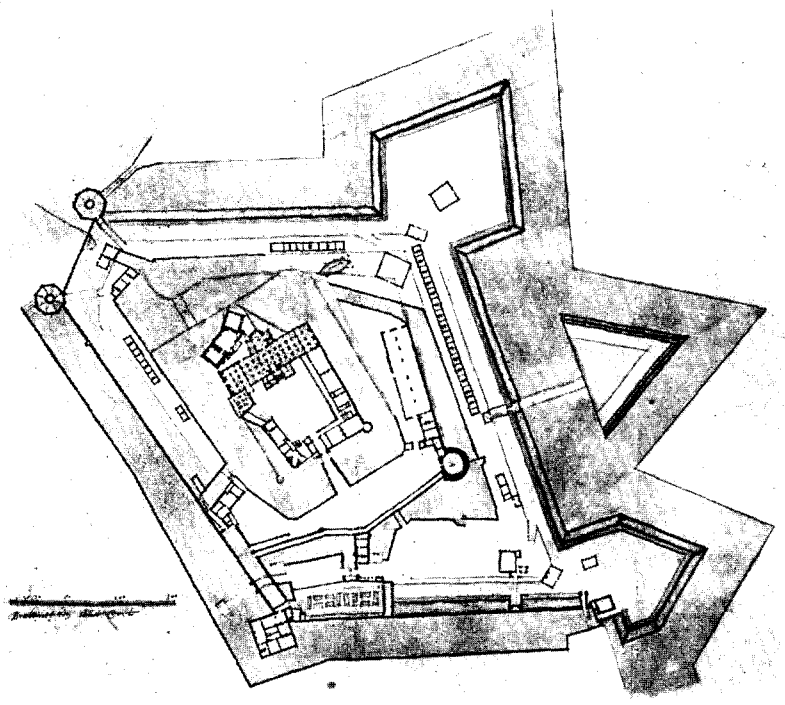

Afb. 1. Plattegrond van het Kasteel van Breda.
('s-Gravenhage, Kon. Huisarch., Handschr., Inv. IV, 1476)

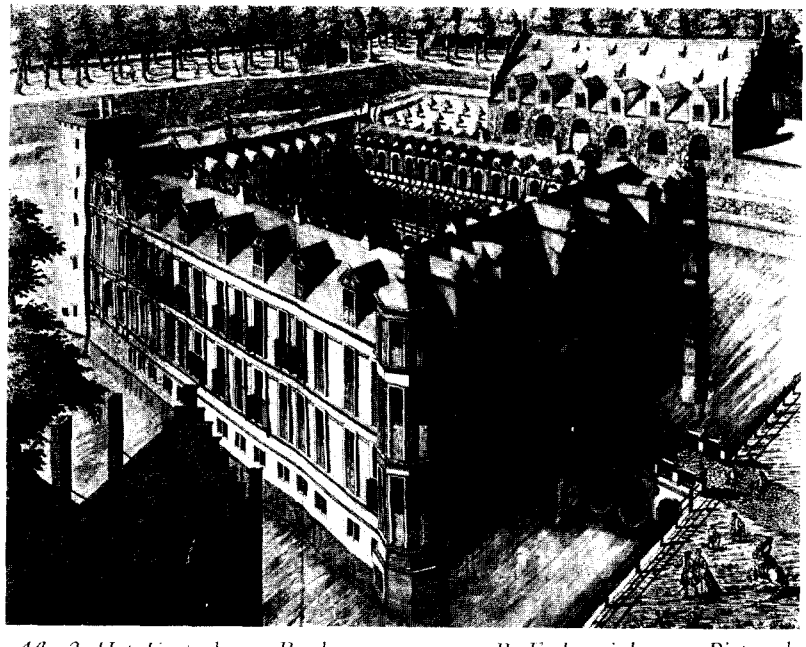

Afb. 2. Het Kasteel van Breda; gravure van B. P. Immink naar Pieter de Swart. (Uit Th. E. van Goor, Beschrijving der stadt en lande van Breda, 1744).

DE STRENGE RENAISSANCE-STIJL IN DE NEDERLANDEN NAAR DE STAND VAN ONZE TEGENWOORDIGE KENNIS *

DOOR

DR. M. D. OZINGA

Er is bij de Italiaans beïnvloede architectuur en decoratie aan deze zijde der Alpen wel geen idioom, dat een zo veelsoortige interpretatie heeft gevonden als dat der Renaissance in haar opeenvolgende fasen, van vooral Lombardijse decoratieve vormenweelde en architectonische gedragenheid naar de trant van Serlio of Vignola. Deze rijkdom aan soms verrassend pure maar in veel hoger mate minder stijlzuivere vormen is niet te vangen onder de gebruikelijke figuren van het overvloedig enten van nieuwe decoratieve loten op een gotische stam, gevolgd door verdergaande Serlianeske invloed, zoals inderdaad in Frankrijk bij de wereldlijke en kerkelijke architectuur plaats vond [1]; of van de langzame overdracht van een vormentaal, die reeds bij de meer geavanceerde beeldende kunstenaars ingang had gevonden, aan hun burgerlijkere of ongeletterdere pendanten uit het bouwvak. En al evenmin valt ze te verklaren naar analogie van het beloop van elke, min of meer „koloniale" ontwikkeling, die altijd aanvangt met een zo getrouw mogelijk navolgen van, en aantrekken van krachten uit het land van herkomst, om daarna meer speelruimte te laten aan indigene factoren en bouw- of sierwijzen — al wordt dan voor uitzonderlijke werken nog wel teruggegrepen naar de uitheemse voorbeelden —, waarvoor vooral bij de zo verbijsterend rijke renaissancistische ontwikkeling in Spanje aanknopingspunten te vinden zijn [2]. Een onbevredigende verklarende vergelijking, wegens het wel voorkomende aarzelen tussen of openstaan voor zowel oude als nieuwe vormen van bepaalde kunstenaars uit deze tijd, is tenslotte de soms gemaakte met de eclecticisten der neo-stijlen uit de negentiende eeuw [3].

Bij alle uiteenlopende receptie blijft toch die in de Nederlanden, ondanks de betrekkelijke beperktheid van haar omvang, een van de meest opvallende, om haar overwegend gericht zijn op Italië in juist een midden-periode, die voorafgegaan en gevolgd werd door een bijkans diametraal andere richting. Het schijnt daarom de moeite waard hiervoor opnieuw de aandacht te vragen, ook omdat althans over een der beide hoofdgroepen van deze ontwikkeling op dit ogenblik belangrijk meer dan vroeger bekend is.

Voor de Nederlandse gewesten, toen nog geenszins gespleten in Noord en Zuid, gelden deze algemene trekken in bijzondere mate, al bepaalde de factor Hof zich voornamelijk tot dat der Habsburgse regentessen in Brussel. Er was hier in het bijzonder een krachtige conservatieve, pas na 1500 flamboyante bouwtraditie, die zelfs in de kerkelijke bouwkunst ternauwernood de intrede van welke renaissance-vormen ook heeft toegelaten; en die juist door deze nieuwe tendens van exuberantie, gepaard aan het latente oude verticalisme, haast de hand zou reiken aan de voorbode der barok in deze landen, de Antwerpse rolwerkstijl, die door Cornelis Floris en Johannes Vredeman de Vries vaste vorm en wijde verbreiding ging krijgen, in ongedachte voortzetting van de Rosso-trant te Fontainebleau. Wij kunnen daardoor — indien het geoorloofd is objecten van uiterst uiteenlopende omvang en karakter te

* Deze bijdrage is de enigszins uitgewerkte voordracht, die door de auteur, in het kader van een zitting gewijd aan „The diffusion of the Renaissance style of Architecture in Europe", te New York gehouden werd op de „50th Annual Meeting of the College Art Association of America".

[1] Zie als samenvatting L. Hautecœur, *Histoire de l'architecture classique en France,* I, *La formation de l'idéal classique, la Renaissance,* Parijs 1943.

[2] Vgl. voor een algemeen overzicht met goede afbeeldingen: F. Chueca Goitia, *Arquitectura del siglo XVI* (*Ars Hispaniae,* XI), Madrid 1953.

[3] Aldus George Kubler in: *Art and Architecture in Spain and Portugal and their American Dominions 1500 to 1800 (The Pelican History of Art),* Harmondsworth 1959, blz. 5, naar aanleiding van werk van Diego de Riaño en de situatie in Spanje omstreeks 1520.

vergelijken — als het ware een doorgaande lijn trekken van het eerste bekende decoratief-sculpturele werk onder renaissancistische invloed van blijkens het opschrift kort na 1518, de omraming van de prachtige zelf nog geheel gotisch opgevatte „Aanbidding door de drie koningen" bij het bekende koperen epitaaf voor de Zuid-Nederlandse edelman Jacob van Croy in de kathedraal te Keulen (waar hij kanunnik was geweest vóór zijn verkiezing tot bisschop van Kamerijk) en verscheidene van de zijde der stad Antwerpen opgerichte erebogen met kast-toneel [4], overdekt met rolwerkcartouches en bekroond door overdadig rolwerk bij de feestelijke intocht van de nieuwe koning Philips II te Antwerpen in 1549.

De het volgende jaar bij Pieter Coecke van Aelst uitgekomen beschrijving van die *Triumphe van Antwerpen* door de stadssecretaris Cornelius Scribonius Grapheus met door Coecke verzorgde houtsneden doet ons tevens op typerende wijze zien, dat toen tegelijkertijd ook veel strengere erebogen werden opgericht, die echter meest te danken waren aan de kolonies van buitenlandse kooplieden [5].

Zo valt het te begrijpen, dat er in de Nederlanden slechts van ± 1530 af in de architectuur plaats is geweest voor een zuiverder, indien ook nog lang niet altijd klassieke renaissance-stijl, die niet veel langer dan tot 1555 stand hield. Zonder uitzondering zijn daaraan steeds de namen van de hoogste, meest internationale figuren in den lande als opdrachtgevers verbonden. De architecten of liever ontwerpende kunstenaars waren vóór alles enige — niet in het bijzonder met een zuiver architectonisch doel overgekomen — Italianen, die weliswaar in deze landen waren ingeburgerd, of een enkele Nederlander met uitheemse scholing.

Ook het beste of strengste, dat de steden met eigen krachten bijdroegen — de op zich zelf opmerkelijke renaissancistische decoratie van de in 1544 gereedgekomen noorderdwarspand-façade van de Nieuwe Kerk in Amsterdam blijft dus bijvoorbeeld buiten beschouwing — is bijna zonder uitzondering minder in wezen renaissancistisch, meer een op een gotische gevel of romp gelegde renaissance-decoratie: of het nu aan het begin dezer periode om de bekende Griffie van het Vrije van Brugge uit 1534-'37 gaat [6], dan wel later om een naar verhouding uitzonderlijk streng pronkstuk als de nieuwe renaissancegevel uit 1546 van het Utrechtse stadhuis door de stadsmeester Willem van Noort met, typerenderwijs, op de verdiepte schachten der opeenvolgende pilasterorden, in de trant van de Nederlandse meester Cornelis Bos overgezette grotesken [7]. Een manier, die ter plaatse bij de gebruikelijke smalle woonhuizen vrijwel onmiddelijk overging, bijvoorbeeld bij de ten dele nog bestaande woonhuisgevel van Korte Nieuwstraat 2, in vrijere op de wijze van de Franse Renaissance — zie ingangspaviljoen van kasteel Gaillon [8] — verticaal doorgecomponeerde gevels met hier natuurlijk hoge toppen; en vervolgens in Vlaamse rolwerktoppen,

[4] Vgl. bijv. *Koper, tentoonstelling van kerkelijke geelgieterskunst uit de Zuidelijke en Noordelijke Nederlanden etc.,* Museum het Prinsenhof, Delft, 1961, Cat. nr. 85 en afb. 31, en I. von Roeder-Baumbach, *Versieringen bij Blijde Inkomsten,* en August Corbet, *Pieter Coecke van Aelst, (Maerlant bibliotheek,* 13 en 21), Antwerpen 1943 en 1950.

[5] Eens te meer blijkt hier ook, dat deze stijl, die ongetwijfeld voorbereid is in de grotesken van Cornelis Bos, het resultaat van de inspanning van een groep grafische en andere kunstenaars moet zijn geweest. Enkele zeer vrije — ook een der strenge! — Antwerpse erebogen bij de genoemde triomphe waren ontworpen door Lambert van Noort (August Corbet, *Cornelis Floris en de bouw van het Stadhuis van Antwerpen,* Antwerpen 1937, blz. 19). Pieter Coecke moet met deze ontwikkeling mee gegaan zijn blijkens titel- (en sluit-)bladen van bijvoorbeeld zijn Duitse vertaling van het 4de boek van Serlio uit 1542 (= de Franse van 1545; niet 1541!), de *Triumphe van Antwerpen* uit 1549 en de (posthume) volledige Nederlandse Serlio-editie uit 1553 (de tweede Nederlandse uitgave uit 1549 van het 4de boek volgde echter vrijwel de Venetiaanse van 1537).

[6] Vgl. voor de langzame doorwerking van de renaissance in de Vlaamse bouwkunst F. de Smidt (broeder Firmin) in: *Handelingen van het 4e congres voor algemeene kunstgeschiedenis,* Gent 1938, blz. 11 e.v.

[7] Blijkens de in het Utrechtse Centraal Museum bewaarde fragmenten. Zie S. Muller Fzn., *De Renaissance te Utrecht,* 's-Gravenhage 1908, blz. 4/5 en Sune Schéle, „Drottninggravarna i Uppsala domkyrka", *Konsthistorisk Tidskrift* 1958, blz. 83 e.v. (in het bijzonder blz. 101 e.v.). Het betreft de teruggevonden sarcofagen van de opeenvolgende gemalinnen van koning Gustaaf Wasa, Katharina van Saksen-Lauenburg, † 1530, en Margareta Leyonhuvud, † 1551, — volgens de schrijver in 1551/'52 in opdracht gegeven, 1555 in uitvoering bij Nederlandse steenhouwers, mogelijk te Utrecht — waarbij zich merkwaardigerwijs dezelfde tegenstelling voordoet tussen de meer officiele strenge Katharina-sarcofaag en die van Margareta met grotesken naar Cornelis Bos, dien de auteur de auctor intellectualis van de siertrant van Colijn de Noble acht.

[8] Zie Elisabet Chirol, *Un premier foyer de la Renaissance: le château de Gaillon,* Rouen-Parijs 1952.

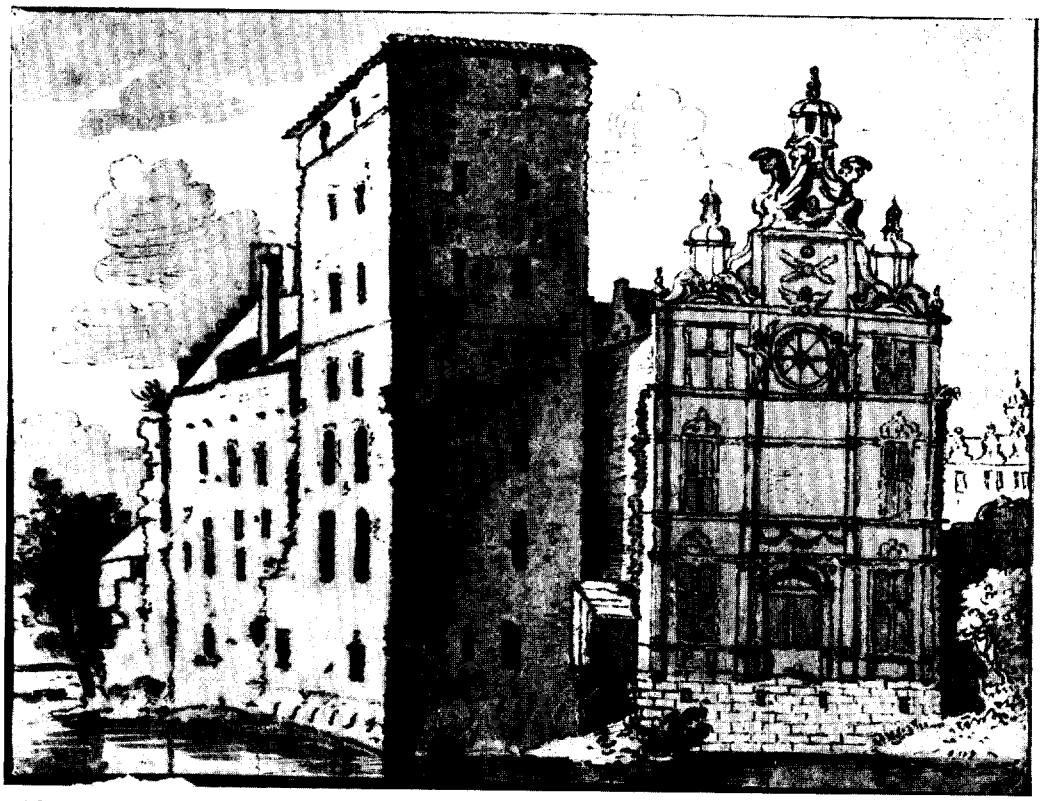

Afb. 3. Zuidwesthoek van het Kasteel van Breda omstreeks 1685; naar een tekening, toegeschreven aan Josuah de Grave. ('s-Hertogenbosch, Prov. Gen. v. K. en W.)

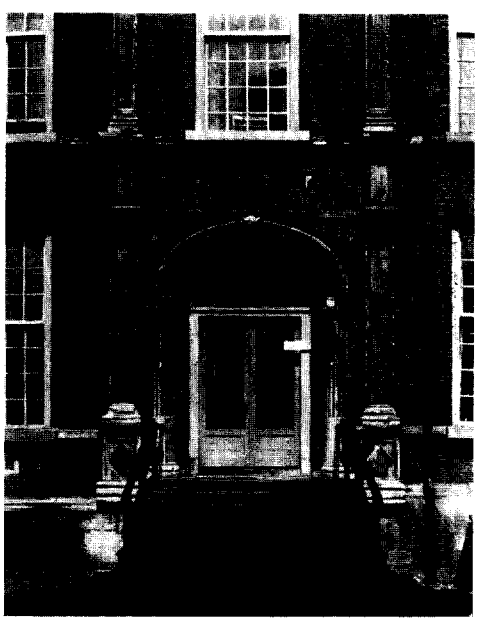

Afb. 4. Poort in de zuidelijke buitengevel van het Kasteel van Breda.

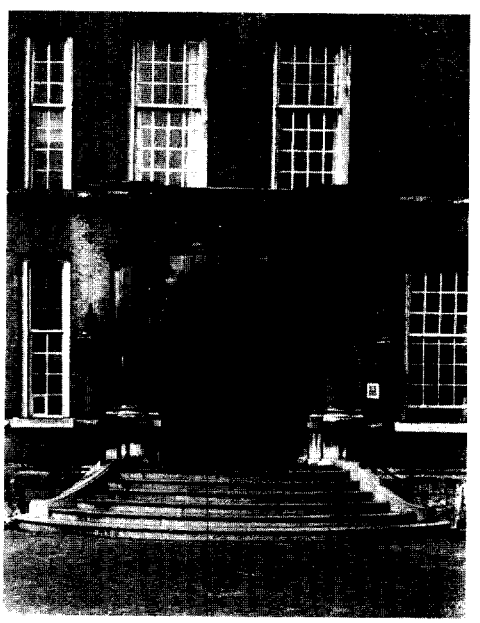

Afb. 5. Hoofdingang in de oostelijke buitengevel van het Kasteel van Breda.
(Foto's Monumentenzorg)

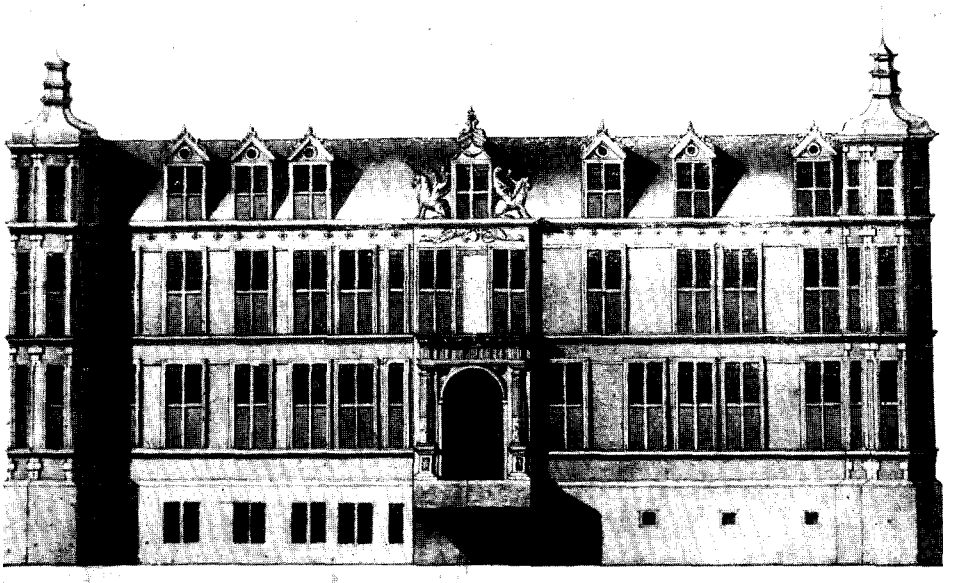

Afb. 6. Oostelijke buitengevel van het Kasteel van Breda, naar een opmeting van vóór 1827. (Breda, Bibl. K. M. A.)

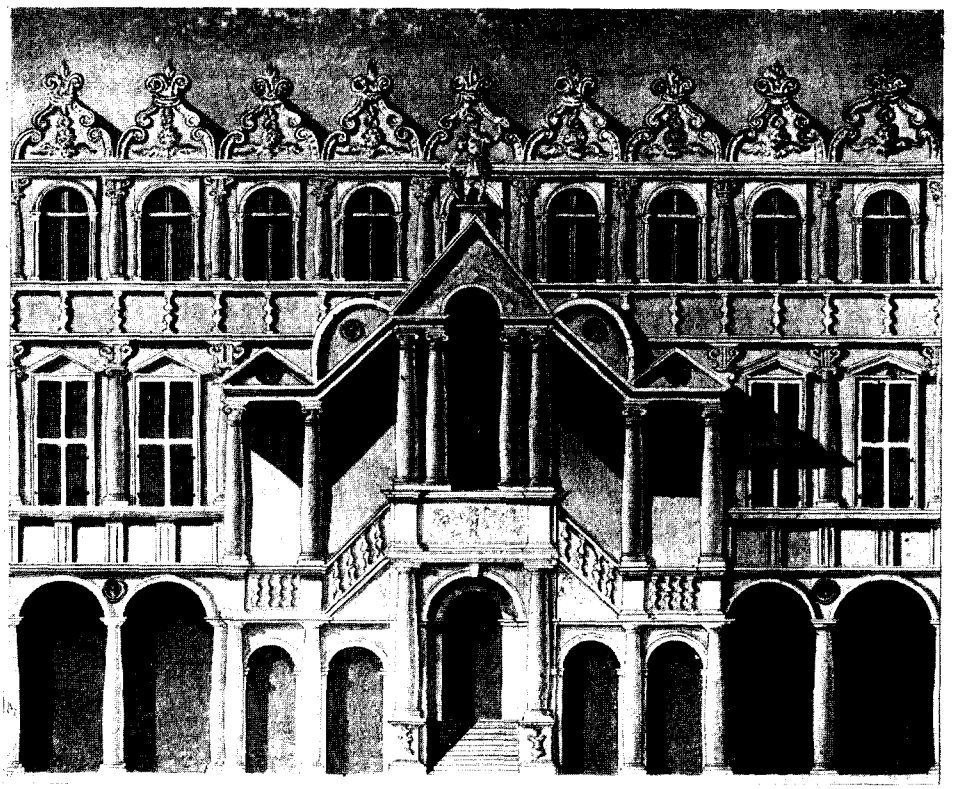

Afb. 7. Kasteel van Breda. Voormalige uitgebouwde trap der grote zaal, naar een opmeting van vóór 1827. (Breda, Gemeente Archief)

zoals bij het naar de beeltenis met onderschrift (Carolus Quintus Imperator Romanorum) van Karel V „De Keizer" benaamde huis, waarbij het „beslagwerk" geheel en al de plaats inneemt van de meer verfijnd renaissancistische details bij de stadhuisgevel [9].

Het is nauwelijks nodig nog aan te stippen, dat de landvoogdes Margaretha van Oostenrijk tijdens haar bewind in de Nederlanden van 1507-'30 de voor haar geliefde jonggestorven echtgenoot Philibert van Savoye met diens ouders en haar zelve opgerichte grafmonumenten in de mede speciaal daarvoor gebouwde kerk te Brou in echte Brabantsgetinte flamboyante gotiek deed uitvoeren, en tenslotte alleen de gisants van 1526-'31 door de bekwame renaissancistisch ingestelde Conrat Meit — haar hofbeeldhouwer sinds tenminste 1514 — met medewerkers werden uitgevoerd [10]. Toch lag bij zulke opdrachtgevers en hun kring een van de voornaamste invalspoorten voor de nieuwe geest in de architectuur, ook omdat steeds meer kunstenaars dan de bij traditie daartoe gerechtigde steen- en beeldhouwers als architectonisch ontwerper meenden te kunnen optreden.

Het tijdstip van overlijden van de landvoogdes Margaretha einde 1530 lijkt wel het punt, waarop het getij begon te keren ten gunste van een zuiverder renaissance-stijl in architectuur en decoratie. De in totaal andere geest gehouden opdrachten van haar voorlopig financieel minder vermogende opvolgster, Karel V's al evenzeer vermaarde zuster Maria van Hongarije, kwamen weliswaar eerst vele jaren later, dadelijk nadat zij in 1545 van de keizer de streek om de Henegouwse stad Binche als een persoonlijk bezit had verkregen.

Het historisch toeval heeft aldus gewild, dat er een zekere concentratie van de bedoelde aristocratische bouwwerken en verwant werk tot stand kwam in het heuvelachtige bosrijke grensgebied met Frankrijk, Henegouwen, waar vrijwel alles door oorlogsgeweld op een zeer vroeg tijdstip of nadien is teniet gegaan, zonder dat noemenswaardige resten of afbeeldingen bewaard bleven; daaraan wordt terecht de naam van de Italiaans geschoolde beeldhouwer-architect Jacques Dubroeucq uit Mons verbonden [11]. Dit is in ons geval speciaal te betreuren, omdat wij in hem een min of meer zuiver renaissance-ontwerper mogen vermoeden. De bij alle maniërisme klassiek gestemde en groot geziene reliëfs, zonder afleidende ornamentiek, van het als zodanig afgebroken oksaal in de Sainte Waudru, de kerk van de hoogadellijke vrouwenabdij te Mons, waaraan zijn atelier in 1545 nog volop bezig was en dat hij vermoedelijk met enige afwijkingen van de bewaarde ontwerptekening in 1535 heeft geprojecteerd, geven daartoe evenzeer alle aanleiding als de twee tekeningen met voorstelling der hoofdzalen in Binche bij de feesten voor Karel V en Philips II in 1549 [12].

Overigens zijn noch de op een uitgebreid archiefmateriaal uit de stichtingsperiode teruggaande maar toch rijkelijk fantastische veronderstellingen van Hedicke, noch de enkele zuilen in de Sainte Waudru te Mons uit het kasteel te Boussu uit 1536 e.v. van de Hoffavoriet Jean de Hennin [13] of de opgegraven fragmenten van het stadsslot van de landvoogdes Maria van Hongarije te Binche [14] en een paar kapitelen in het

[9] Blijkens eveneens de in het Centraal Museum te Utrecht bewaarde onderdelen. Zie S. Muller Fzn., *o.c.*

[10] Vgl. G. Troescher, *Conrat Meit von Worms, ein rheinischer Bildhauer der Renaissance,* Freiburg i. Br. 1927. De tentoonstelling *Margaretha van Oostenrijk en haar Hof,* Mechelen 1958, ingericht door het Comité Stad Mechelen voor de Wereldtentoonstelling 1958, illustreerde treffend het overgangskarakter van vrijwel alle kunstopdrachten van deze zijde; men vergelijke de geïllustreerde *catalogus* met inleidingen van o.a. Leo van Puyvelde, A. Jansen en F. Baillion. Zie ook G. de Boom, *Marguérite d'Autriche-Savoie et la Pré-Renaissance,* Parijs-Brussel 1935.

[11] Zie vóór alles nog steeds R. Hedicke, *Jacques Dubroeucq de Mons,* Brussel 1911; laatstelijk: Robert Wellens, *Jacques du Broeucq,* Brussel 1962, met uitvoerige bibliografie.

[12] Zie A. van de Put, „Two drawings of the fêtes at Binche" en A. E. Popham, „The authorship of the drawings of Binche" in: *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes,* 3 (1939-40), blz. 49 en 55.

[13] Vgl. Hedicke, *o.c.,* blz. 288. Het in de laatste oorlog opnieuw verwoeste kasteel maakt de indruk nauwelijks meer herinneringen te bevatten aan het oorspronkelijke; onder het puin lag een steen herinnerend aan de bouw in de 16de en vernieuwing begin 19de eeuw.

[14] Vgl. Hedicke, *o.c.,* blz. 252 e.v. en 398 e.v. Voor Binche is verder vooral van belang Ch. Ruelens, *Le siège et les fêtes de Binche, 1543-1549,* Mons 1878; E. Devreux, „Les châteaux de Binche", *Annales du cercle archéologique de Mons,* 54 (1930) = *Congrès archéol. et hist. de Mons,* 1928.

Gedurende de eerste wereldoorlog werd in het tot park geworden omwalde kasteelterrein op de zuidpunt van de stad een keukenvleugel in werkverschaffing ontgraven, opgetrokken in bak- en bergsteen met renaissancistische vensteromramingen, welk werk later werd

huidige museum aldaar in het nabije naar haar genoemde jachtslot Mariemont (afb. 20) [15] (dat zij dadelijk na de verkrijging van deze streek in 1546 en volgende jaren deed bouwen, doch dat evenals de beide voorgaande bij de inval van Hendrik II van Frankrijk in 1554 opzettelijk werd geteisterd) in staat ons daarvan een waarlijk bevredigend denkbeeld te geven.

De voorstelling op het schilderij van Denis van Alsloot uit 1620 te Brussel en later de prent van Israël Silvestre van het door de Aartshertogen Albertus en Isabella 1605-'07 verbouwde Mariemont met zijn klassieke voorpoorten zouden een ogenblik de suggestie aan de hand kunnen doen, dat het wellicht ook bij het oudste slot om een soort combinatie van een Italiaanse villa en een Frans renaissance-kasteel met torens op de hoeken gegaan is; temeer wanneer wij ons herinneren, dat Dubroeucq terwille van de bouwplannen voor het keizerlijk slot in Brussel tekeningen van Chambord moest kopiëren [16]. Blijkens twee aan Jan Breughel de Oude te geven schilderijen te München en te Richmond (Virginia, U.S.A.) zijn deze torenvormige hoekpaviljoens, die aan de voorzijde een soort cour d'honneur insluiten, echter tussen 1607 en 1620 toegevoegd. Ook de ter beschikking staande archivalische gegevens wijzen op een wel zeer vergaande ombouw in deze jaren [17].

De tweede concentratie van min of meer zuivere tot klassieke, onderling samenhangende renaissance-bouwwerken, waarbij stellig van meerdere ontwerpers sprake is, houdt direct of indirect verband met de kunstenaars, die werkzaam waren voor de hoogste Nederlandse civiele en militaire dienaren van de Keizer; leden van de geslachten Nassau en Egmont, die tenslotte vereend zouden worden door het huwelijk van de erfdochter uit het geslacht van Egmont met Prins Willem van Oranje, de grondlegger van de Nederlandse Staat.

Hoeveel raadsels ook hier mogen zijn gebleven, wij zijn thans beter tot oordelen in staat dan vroeger, doordat niet alleen internationaal het kunsthistorisch onderzoek der renaissance-periode belangrijk vorderde, maar ook veel plaatselijke bijzonderheden aan het licht kwamen. Na het verschijnen van de *Geïllustreerde Beschrijving van de Baronie van Breda* door wijlen dr. Jan Kalf in 1912 en het baanbrekende artikel van dr. George Labouchère over de toren der St. Nicolaaskerk te IJsselstein [18] in 1922 hebben velen stap voor stap onze kennis vooruit gebracht. Het gaat daarbij voornamelijk om directe studies betreffende Alexander Pasqualini en zijn werk: van de Duitse archivaris dr. Fr. Lau over „Die Architektenfamilie Pasqualini" uit 1925 [19], gevolgd

voortgezet. Het uitgebreide slot valt op dien grond te beschouwen als een ver- en vooral herbouw van een ouder kasteel. Er werd onder meer (een) faiencekachel(s) van nogal maniëristische tegels met portret van Karel V gevonden, tezamen met andere fragmenten, thans opgesteld in een tot museum bestemd bijgebouw. Zie R. Borremans, „Poêles de Nuremberg aux châteaux d'Ath, de Binche et de Mons (XIVe et XVIe siècles)", *Mémoires et Publications de la Société des Sciences, des Arts et des Lettres de Hainaut,* 74 (1960), 2, blz. 147-156.

[15] Zie Hedicke, *o.c.,* blz. 398, 425 e.v. Een algemeen denkbeeld van de opeenvolgende sloten geeft de geïllustreerde gids van het zich daar thans bevindende vooral archeologisch belangrijke museum: *Le Musée et le parc de Mariemont, précédé d'une notice biographique sur Raoul Warocqué* (de stichter van het museum) *et d'une histoire du domaine de Mariemont,* 8ste dr., Gembloux 1960.

De tegenwoordige, moeilijk te lezen grootse ruïne in het interessante park schijnt nog mede te bestaan uit fragmenten van het door de aartshertogen herbouwde kasteel, die tenslotte opgenomen werden in dat van de landvoogd Karel van Lotharingen uit 1756 e.v.

Enkele belangrijke afbeeldingen komen ook voor in Marcel de Maeyer, *Albrecht en Isabella en de schilderkunst, bijdrage tot de geschiedenis van de XVIIe eeuwse schilderkunst in de Zuidelijke Nederlanden (Verhandelingen Koninklijke Vlaamse Academie van België, klasse der schone kunsten,* 1955, no. 9), Brussel 1955: plaat 25, portret van Isabella, atelierrepliek naar P. P. Rubens (Prado, Madrid); pl. 32, Jan Breughel de Oude, de Aartshertogen en hun gevolg bij Mariemont uit 1611 (Ältere Pinakothek, München; *Katalog* 1, *Deutsche und Niederl. Malerei zwischen Renaissance und Barock,* 1961, blz. 15) en pl. 33, Denis van Alsloot, Gezicht in vogelvlucht op het kasteel te Mariemont van 1620 (Koninklijk Museum, Brussel).

De toevoeging der hoekpaviljoens onder de Aartshertogen vindt ook bevestiging door een later schilderij van Jan Breughel de Oude in het Museum te Richmond (Virginia).

[16] Hedicke, *o.c.,* blz. 431.

[17] Prof. dr. Marcel de Maeyer was zo vriendelijk mij zijn destijds gemaakte uittreksels van de betreffende documenten in het Rijksarchief te Brussel ter beschikking te stellen. Andere belangrijke aanwijzingen dank ik aan mej. dr. M. Kasteels te Brussel, de directrice van het Museum te Mariemont, Mme Th. Faider-Thomas en de archivaris van Binche dr. S. Glotz.

[18] „De toren der Ned. Herv. St. Nicolaaskerk te IJselstein, een bijdrage tot de geschiedenis van den strengen renaissance-stijl in Nederland", *Oudh. Jaarb.* = *Bull. N.O.B.,* 3de S. 2 (1922), blz. 37-59.

[19] *Düsseldorfer Jahrbuch,* 31 (1920/24), blz. 96-137.

in 1929 door de bijdrage van wijlen jhr. dr. D. A. Beelaerts van Blokland over Alexander Pasqualini met de programmatische verhelderende ondertitel „Bouwmeester van het kasteel te Buren en andere sloten, krijg- en vestingbouwkundige van naam" [20], waarna Labouchère in 1938 nieuwe belangwekkende vondsten publiceerde [21]; kunsthistorisch werd het beeld van Pasqualini's werkzaamheid in het Gulikse verduidelijkt door een studie van graaf Wolff Metternich [22]. De afronding kwam enige jaren geleden met het vele minder bekende bijzonderheden, maar mijns inziens ook enkele te gewaagde veronderstellingen bevattende overzicht van de algemene rijksarchivaris mr. H. Hardenberg, „Pasqualini architecte bolonais aux Pays-Bas (1530-'48)" [23], dat vooral zijn uitgebreide militaire praktijk in het licht stelt.

Doch ook over de ontwikkeling in Breda is een en ander duidelijker geworden, dank zij mededelingen uit 1934 van wijlen pastoor G. C. A. Juten [24] en latere van pater Placidus O.F.M. Cap. en prof. mr. F. F. X. Cerutti [25]. Van veel importantie zijn ook de plattegronden van de kastelen te Breda en Buren in een bundel vestingtekeningen uit het archief van Johan Maurits van Nassau op het Koninklijk Huisarchief, waarvan door mej. dra. H. M. van den Berg de betekenis werd onderkend (afb. 1 en 15).

Het is moeilijk te zeggen, welke van de vele langdurige missies en veldtochten in keizerlijke dienst van vooral Hendrik III van Nassau speciaal ten deze van belang zijn geweest [26]. Een enkel merkwaardig moment moet echter worden vastgehouden, de kroning van keizer Karel V door de Paus te Bologna in 1530, waarbij Hendrik III van Nassau een zeer eervolle rol vervulde [27] en waar met hem aanwezig was de jonge Nederlandse krijgsoverste Maximiliaan van Egmont [28].

Volgens de familietraditie van de aan de Neder-Rijn tot aanzien gekomen Pasqualini's, zou hun — 5 mei 1493 te Bologna geboren [29] — stamvader Alexander bij deze gelegenheid gevolg hebben gegeven aan de roep van de Keizer hem te vergezellen naar Duitsland. In het licht der latere gebeurtenissen lijkt het echter waarschijnlijker, dat onze Pasqualini — gezien de geëxponeerde ligging van vooral de bezittingen der Egmonts ten opzichte van het anti-Habsburgse Gelre — toen als artillerist en genist is aangezocht namens Maximiliaan's vader Floris, wat hem tevens de gelegenheid zou geven op aanvankelijk wat onwennige wijze de naar verhouding strengste renaissance-vormen in het noorden te verbreiden.

Het onmiskenbare verband tussen al de bedoelde werken, die van 1532 af ontstonden, gaat stellig telkens min of meer terug op de invloed van de Raphaël-school in de architectuur. De in 1520 ter uitvoering van een serie tapijten naar ontwerpen van Rafaël voor Paus Leo X naar de Nederlanden gekomen en daar gebleven schilder Tommaso Vincidor da Bologna, op wiens naam het kasteel te Breda staat, moet daarvan ook op dit gebied een exponent zijn geweest. Er is hier echter sprake van een sterke nuancering, haast van tegenstellingen tussen vrijwel gelijktijdig werk op het kasteel der Nassau's te Breda en op datgene wat verrees op de bezittingen der Egmont's te Buren en te IJsselstein. De late arbeid te Gulik van de voormalige meester van fortificatiën van de graaf van Buren, die na het uitsterven in mannelijke lijn van het geslacht Egmont overging in dienst van de hertog van Gulik en Berg, toont evenzeer dat verband maar toch ook een sterke ontwikkeling.

De algemene opzet van de galerijen om de binnenhof van het kasteel te Breda, het stamslot van het Nederlandse Koningshuis, gaat in 1536 e.v. met uitzondering van de puristische Residenz

[20] *Bijdr. en Meded. Gelre,* 34 (1931), blz. 155-168.

[21] „Aanteekeningen over Alexander Pasqualini en zijn werk", *Oudh. Jaarb.* = *Bull. N.O.B.* 4de s. 7 (1938), blz. 7-12.

[22] F. Wolff Metternich, „Alexander Pasqualini, ein Baumeister aus Bologna, und die Anfänge der Renaissance am Niederrhein", *Historisches Jahrb.,* 72 (1953), blz. 332 e.v.

[23] In: *Studi in onore di Ricardo Filangieri,* Napels, z.j., II, blz. 383-395. Tenslotte mag van de jonge Duitse kunsthistoricus Jahn nog een studie verwacht worden over Pasqualini's hertogelijk kasteel te Gulik en zijn latere lotgevallen, waarvan juist door de helaas nog niet door herstel gevolgde oorlogsverwoestingen veel meer van de oorspronkelijke gedaante is te voorschijn gekomen.

[24] *Taxandria,* 41 (1934), blz. 145-146 en blz. 270.

[25] *Jaarb. De Oranjeboom,* 1 (1948), blz. 109 e.v. en 13 (1960), blz. 24-26.

[26] Vgl. Th. M. Roest van Limburg, *Het kasteel van Breda,* Schiedam 1903. Dezelfde, *Een Spaansche gravin van Nassau,* Leiden 1908.

[27] Vgl. J. H. H. Houwing in: *Meded. Ned. Hist. Instit. te Rome,* 2de reeks, 9 (1939), blz. 47 e.v.

[28] Hardenberg, *o.c.,* blz. 385 op grond van S. W. A. Drossaers, *Het archief van den Nassauschen Domeinraad,* ('s-Gravenhage 1949-1955), II: 4, blz. 72. B. 291.

[29] *Oudheidk. Jaarb.* = *Bull. N.O.B.,* 4de s. 7 (1938), blz. 7.

te Landshut [30] en in zekere zin het Belvedèreslot te Praag aan italianisme alles te boven, wat op dat ogenblik ten noorden der Alpen tot stand kwam. De uitwerking van deze gedachte toont toch weer trekken, die aan de Franse renaissance of elders dan wel aan de Nederlandse traditie ontleend lijken, zoals bijvoorbeeld ten aanzien van de topgevels en bekroningen (afb. 2, 3, 6, 7 en 14) blijkt bij vergelijking met het kasteel van La Rochefoucauld [31] uit 1525-'30. Het schijnt daarom bij voorbaat duidelijk, dat dit ietwat hybridische kasteel toch niet volledig kan zijn uitgevoerd naar tekeningen van Rafaëls gewezen medewerker Vincidor da Bologna, ofschoon onopgeloste details schijnen te bewijzen, dat het geen zuiver professioneel architectenwerk is. De verklaring hiervoor kan liggen in de persoonlijkheid van de eigenlijke stichter van de meeste renaissance-kunst te Breda, Hendrik III van Nassau, een der belangrijkste raadslieden en veldheren van Karel V en daardoor de het meest in den vreemde georiënteerde Nederlander.

Veel buitenlandse contacten kan ook zijn huwelijk (1515-'21) met Claudia van Chalon gegeven hebben. Zij was toch de zuster van Philibert van Chalon, prins van Oranje, de in 1530 bij het beleg van Florence gevallen keizerlijke veldheer en vice-koning van Napels. De relatie bleef bestaan: erfgenaam van vermogen en prinsentitel van Oranje werd Hendriks zoon René. Ofschoon Graaf Hendrik eigenlijk nog tot een oudere — in de Nederlanden gewoonlijk conservatiever gezinde — generatie behoorde, huwde hij in Spanje, waar hij in dienst van zijn vorst veel verbleef, in 1525 in derde huwelijk de uiterst jeugdige Mencia de Mendoza. Deze behoorde tot de familie, waarvan, tezamen met het geslacht de Fonseca, opeenvolgende generaties de Spaanse renaissance-bouwkunst door hun mecenaat als het ware gedragen hebben [32]. Haar vader, de markies van Zenete, stichtte met het Castillo de la Calahorra bij Granada 1509-'12 het eerste belangrijke Spaanse renaissance-bouwwerk onder medewerking van Italiaanse kunstenaars. De binnenhof van het naar buiten zeer martiale kasteel toonde dan ook minder locale eigenaardigheden dan het enkele jaren oudere kasteel van Don Antonio de Mendoza te Guadalajara. Zo men aan zulke bouwwerken later enige herinneringen mag veronderstellen, de strengheid van het sinds 1526 gebouwde paleis van Karel V in het Alhambracomplex te Granada heeft blijkbaar voor de oudere Nederlandse edelman in het geheel geen aantrekkelijkheid gehad.

De graftombe voor Hendrik III van Nassau's oom, Engelbregt II van Nassau, waarvan wij thans weten dat de personagiën en ander albastwerk in 1531 verguld werden en waarmee dus al enige jaren tevoren moet zijn begonnen [33], toont geen aarzeling of stijlonzuiverheid. Doch dit is een algemeen verschijnsel, daar de sculptuur jaren eerder in handen was van meesters, die een meer klassieke richting waren toegedaan. De invloed van de opdrachtgevers of hun culturele raadslieden zou zich meer in het programma hebben kunnen doen gelden.

Omgaven te Brou nog slechts italianiserende putti de gisants, hier wordt, in een tenslotte logische opbouw, boven de overleden veldheer met zijn echtgenote op hun doodsbed, de dekplaat met de hem ontvallen wapenrusting gedragen door vier sterk sprekende heroïsche figuren uit de Oudheid, wier leven en werken hoofddeugden veraanschouwelijken. Twee worden door de bewaarde opschriftbordjes gekenschetst als Cajus Julius Caesar (Virtute bellica imperavi), de Fortitudo - en Marcus Attilius Regulus (Fides infractus servavi), de Magnanimitasfiguur. In de beide andere gehelmde krijgersfiguren heeft men Philippus van Macedonië en Hannibal willen zien, die de Perseverantia en de Prudentia zouden verbeelden. Daarmee zou men dan voorts beroemde Grieken en Romeinen tegenover elkander gesteld hebben.

Onlangs is geopperd, dat evenzo, op het voetspoor van Plutarchus, Romeinse en Griekse figuren tegenover elkander geplaatst zijn in de medaillons van de boogzwikken bij de galerijen om de binnenhof van het kasteel te Breda (vgl. afb. 7 en 14) [34]. Wij hebben echter geen zekerheid omtrent deze bedoeling, daar de medaillons in

[30] Vgl. Hans Thoma, *Staatsresidenz Landshut* etc., *amtlicher Führer*, 1938 (Bayerische Verwaltung der staatlichen Schlösser, Gärten und Seen).

[31] Hautecœur, *o.c.*, blz. 121, fig. 102.

[32] Chueca Goitia, *o.c.*, blz. 31 e.v.; in dezelfde geest Harold E. Wethey, in zijn voordracht „The gilded staircase in Burgos and the Spanish Renaissance" op de „50th Annual Meeting of the College Art Association of America", New York, 1961.

[33] *Jaarb. De Oranjeboom*, 13 (1960), blz. 25.

[34] Door dr. R. van Luttervelt, die zich diepgaand met het kasteel te Breda heeft bezig gehouden en zo vriendelijk was zijn manuscript ter inzage te geven, waarin hij bijzondere aandacht schenkt aan het verband tussen de grafmonumenten te Breda en Lons-le-Saunier, en hun humanistische instelling.

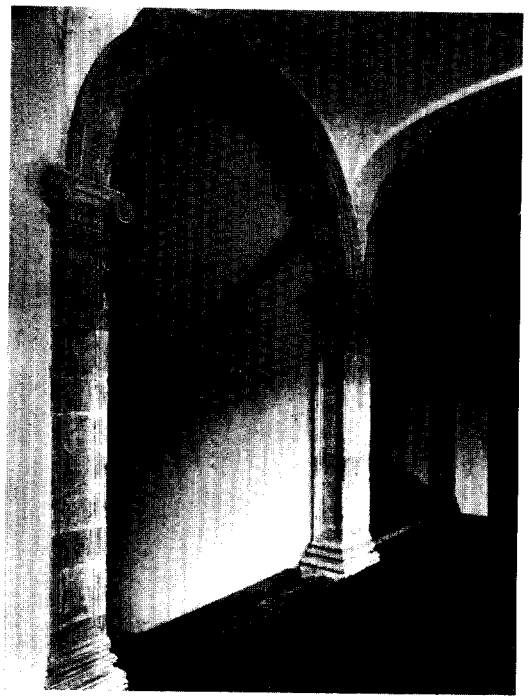

Afb. 8—11. Trappehuis in de noordvleugel van het Kasteel van Breda. (Foto's Monumentenzorg)

Afb. 12. Hal onder de grote zaal in de westvleugel van het Kasteel van Breda.

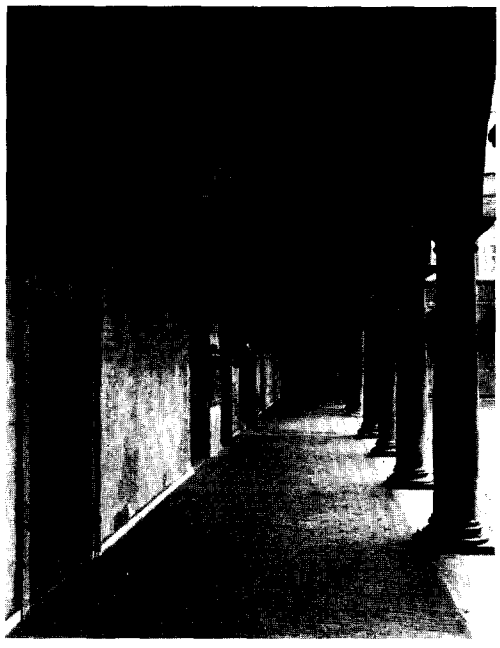

Afb 13. Galerij aan het binnenplein van het Kasteel van Breda; oostelijk gedeelte.

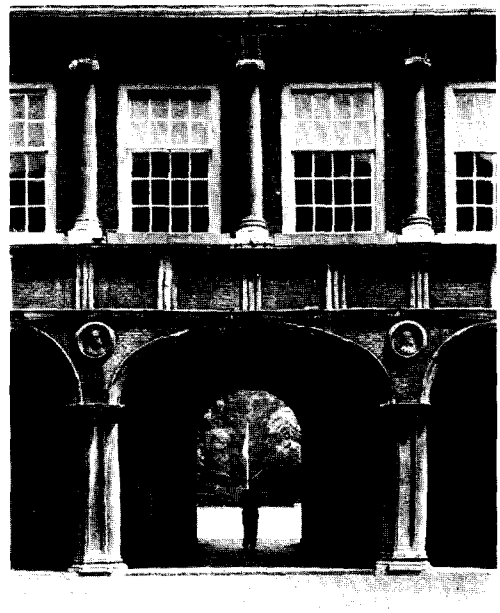

Afb. 14. Hoofdingang van het Kasteel van Breda, van het binnenplein af gezien.
(Foto's Monumentenzorg)

de nog aanwezige oorspronkelijke vleugels van het kasteel Romeinen voorstellen en wel staatslieden of keizers, doch de Grieken, waaronder ook wijzen voorkomen, zich bevinden in het 150 jaar later onder de koning-stadhouder Willem III in merkwaardigerwijze geheel dezelfde trant tot stand gekomen gedeelte. Uit de stijl van deze terracotta-medaillons zijn weinig conclusies te trekken, daar zij wegens hun gehavende staat reeds vóór de totale vernieuwing in 1928 voortdurend met ondeugdelijk materiaal waren bijgewerkt [35]; de originelen zijn helaas sindsdien verloren gegaan. Vaak rijkelijk fantastische portretten op penningen kunnen in alle geval de voorbeelden zijn geweest [36]. Penningkabinetten toch trof de numismaat Hubert Goltzius, bij zijn systematische bezoeken daaraan, in 1556 te Breda bij prins Willem van Oranje-Nassau, de toekomstige Willem de Zwijger, die dit toch wel van zijn oom, prins René van Chalon-Oranje of diens vader graaf Hendrik III van Nassau geërfd zal hebben, en bij de „haeredes Thomae Vincidoris de Bononia (Bologna), pictoris itali" [37], die in elk geval enig aandeel had in de bouw van het kasteel.

Er zij ook herinnerd aan de bijzonder sterke humanistische inslag bij het geweldige, naar nu blijkt even latere grafmonument voor de zo eng met de Nassaus verbonden Chalons [38] te Lons-le-Saunier in de Jura, dat tenslotte onvoltooid bleef en geheel verloren is gegaan, maar waarvoor het 23 januari 1531 door Philiberte van Luxemburg gesloten contract met dezelfde beeldhouwers als te Brou, de met Vlaming betitelde Conrat Meit en de Florentijn geheten Jan Baptiste Mariotto, bewaard bleef [39]. Dit was toch in de eerste plaats gewijd aan haar kort tevoren bij Florence gevallen zoon Philibert van Oranje. Naast klassiek bijwerk kwamen hier voor Pallas, de godin van de oorlog, de Faam, de vier deugden en de negen Preux, d.w.z. de legendarische helden uit de Oudheid en vroege middeleeuwen. Karakteristiek voor de afkomst der gedachten is ook wel, dat de stichtster aan twee afgezanten, die naar Napels gingen, de opdracht medegaf: „Item verront les sépultures plus belles qu'ils pourront entendre, et de ce qu'ils trouveront exquis, appourtront pourtrait légier".

Er bestond overigens ook bij de geleidelijke vernieuwing van het gehele kasteelcomplex te Breda van het eerste begin tot de voltooiing een wonderbaarlijke eenheid van stijl. Curieus is, dat de locale auteur G. G. van der Hoeven, die in 1868 een geschiedenis der vesting Breda schreef — zeker niet op grond van kunsthistorisch inzicht maar mogelijk wel van uit het oog verloren documenten — als de eigenlijke ontwerper van het nieuwe kasteel de graaf noemt, bijgestaan door Vincidor da Bononia, later door Rombout Keldermans, de bekende laat-gotische Brabantse bouwmeester, die ook in 1517 voor Margaretha van Oostenrijk een ontwerp maakte voor haar paleisje in Mechelen. Hij twijfelt echter, of een van beiden bij de eigenlijke uitvoering wel het opzicht heeft gehad [40].

Nu blijkt inderdaad Rombout Keldermans gedurende de jaren vóór zijn dood in 1530 met de bouwplannen te Breda in contact te zijn geweest, al heeft zijn uitermate pregnante laatgotische trant, die ons langzamerhand zeer duidelijk is geworden, bij de nieuwbouw te Breda evenmin een rol gespeeld als bij de tot standkoming van de nog bestaande paleisvleugel te Mechelen, die pas bij een verbouwing ± 1540 zal zijn verrezen [41].

De bedoelde persoonlijke instelling van de opdrachtgever blijkt inderdaad reeds in de periode van de groei van het grafmonument ook voor de toen nog niet in eigenlijke zin begonnen kasteelbouw, waaromtrent in afschrift een in Valladolid 4 april 1527 geschreven brief bewaard bleef

[35] *Rapport omtrent de herstelling der terracotta-portretmedaillons in de koninklijke militaire academie te Breda* door W. H. Schukking, *(Rijkscommissie voor de Monumentenzorg, Afd. voor het behoud en de herstelling, vertrouwelijke mededeelingen,* 1930, nr. 4105).

[36] Deze opvatting werd bevestigd door prof. dr. J. H. Jongkees. Later waren er ook voorbeeldenboeken als dat van Orsini, die de bouwtijd nog niet kende (F. Ursinus, *Illustrium virorum imagines,* Antwerpen 1606).

[37] Korte notitie bij Serrure, *Notice sur le cabinet monétaire de S.A. le Prince de Ligne,* blz. 396.

[38] Typerend voor het instand gebleven contact is bijvoorbeeld de reis van Hendrik III met zijn jonge derde gemalin naar Spanje in 1533, na hun eerste gezamenlijk verblijf te Breda, waarop zij door Philiberte van Luxemburg op haar kasteel te Nozeroy en te Lons-le-Saunier uiterst gastvrij werden ontvangen (Roest van Limburg, *Een Spaansche gravin van Nassau,* blz. 32-33).

[39] Vgl. Troescher, *o.c.,* blz. 42 e.v.

[40] Geciteerd bij Roest van Limburg, *Het Kasteel van Breda,* blz. 42.

[41] Aldus Stan Leurs, laatstelijk in *Geschiedenis der bouwkunst in Vlaanderen,* Antwerpen 1946, die overigens, wel zeer ten onrechte, overal Spaanse invloeden wil ontdekken in de Nederlandse renaissance-architectuur en decoratie.

met de meest uitvoerige instructies van de Graaf aan zijn vertegenwoordigers in de Nederlanden betreffende reparaties te Breda [42]. Hij maakte zich in de eerste plaats zorgen over de bouwvallige grote zaal, die gestut of anders zorgvuldig afgebroken moest worden onder sparen van de mogelijk nog te gebruiken onderdelen. Hij wilde hiervan ook de maten hebben evenals van een apart gelegen woonvleugel, die in aanbouw was. Hij was verder bijzonder bevreesd, dat bij niet uit te stellen reparaties tegen zijn persoonlijke voorkeur gehandeld zou kunnen worden; indien enigszins mogelijk moest alles tevoren schriftelijk omstandig uiteengezet worden met maten en situatie. Iets nieuws mocht er zonder zijn uitdrukkelijke toestemming niet tot stand komen. In 1526 en op 4 oktober 1527 zonden de stad Breda en de grafelijke rentmeester boden naar Rombout Keldermans in Antwerpen om het bedoelde werk en de overgezonden patronen te visiteren, wat blijkens een kanttekening op de rugzijde der instructie er op uitliep, dat deze ook door Keldermans gecorrigeerd, en vervolgens ook onder diens leiding geëffectueerd werden. M.i. gaat het hier echter geenszins om de voorlopig en tenslotte zelfs tot de tijd van de koning-stadhouder Willem III gespaarde zuidelijke vleugel van het kasteel [43] maar eer om het achter de nieuwe grote zaal aangehouden oude gedeelte met de zware vierkante toren (afb. 3), die eerst in het begin der 19de eeuw werd afgebroken. Pas na de terugkeer van Hendrik III van Nassau in Breda na jaren van afwezigheid en zijn blijde intocht aldaar met zijn jonge gemalin op 30 september 1530 zal overigens met ernst aan de reorganisatie van het kasteelcomplex begonnen zijn.

Over de datum van de eigenlijke kasteelbouw bestaat niet meer de minste onzekerheid [44]. Uit aantekeningen van Jan van Renesse, in 1531 gehuwd met Hendrik's natuurlijke dochter (die ook in 1537 de pauselijke nuntius rondleidde) blijkt dat 5 april 1536 het eerste fundament werd gelegd van het nieuwe „opperhuis", nadat eerst de wal met zijn bolwerken en torens was voltooid, die in maart 1532 was begonnen. In het archief van de nazaten van deze Jan van Renesse, sieur van Malle en drossaard van Breda, komt in een memorie, die hem 27 augustus 1539 door René van Chalon-Oranje uit Madrid was gezonden, de opdracht voor het door zijn vader Hendrik III — die op 13 september 1538 was overleden — begonnen bouwwerk geheel volgens diens wil te voltooien [45].

„... que les ediffices commences tant de la grant salle audit Breda que aultres soient acheves, selon la saison tant la massonnerie, fenestraiges, planchiers, lambrousseries, que autres diosos selon et en la manière qu'il à este conceu, pouryecte, et devise par feu Monsr., dont les patrons sont es mains audit Sr. de Mael, et en scet lintention de feu Monsr.".

Hiermede is geheel in overeenstemming dat 23 oktober 1539 een gehele groep steenhouwers en enkele metselaars van buiten de stad als poorters van Breda werden ingeschreven [46].

Ten overvloede wordt een en ander nog bevestigd door de notities van Corneille Ettenius, secretaris van de bovenbedoelde pauselijke nuntius van Nederlandse afkomst Petrus Vorstius, die in 1537 Breda bezocht [47]. De verjongde omwalling van het geheel had toen haar vorm gekregen en het nieuwe kasteel begon te verrijzen: „*in medio incepit aedificare domum praecipuam seu palatium quadratum valde magnificum*". Van het gehele complex wordt gezegd: „*bene vidimus amoeniora et quaedam fortiora praesertim in rupibus, sed amoeniora et fortiora simul non vidimus*". Er werd zo intensief gebouwd, dat alleen de nuntius zelf op het kasteel gehuisvest kon worden, aan de andere kant dan waar zich het grafelijk verblijf bevond, doch het gevolg elders ondergebracht werd. Graaf Hendrik blijkt op dit ogenblik niet alleen een ouder, maar ook slecht ter been zijnd man, die zich bij het begeleiden van zijn gasten op het kasteelterrein bij voorkeur in een draagstoel liet vervoeren en een uitgebreider rondleiding overliet aan de echtgenoot van zijn genoemde natuurlijke dochter.

Over de slotvrouw wordt onder andere opge-

[42] Zie *Jaarb. De Oranjeboom,* 1 (1948), blz. 119-121 en blz. 127 e.v.

[43] De uiterst onregelmatige aanleg, die ons thans door de gevonden vroeg-17de eeuwse plattegrond duidelijk is geworden (afb. 1) maakte in alle geval duidelijk, dat deze vleugel onmogelijk door Rombout Keldermans gebouwd kan zijn, zoals meermalen is verondersteld.

[44] *Taxandria,* 41 (1934), blz. 145-146.

[45] *Taxandria,* 41 (1934), blz. 270.

[46] Roest van Limburg, *Het kasteel te Breda,* blz. 63-64; J. Kalf, *De monumenten van geschiedenis en kunst in de voormalige Baronie van Breda,* Utrecht 1912, blz. 38; de volledige lijst in Fr. D. O. Obreen, *Archief voor Nederlandsche Kunstgeschiedenis,* Rotterdam 1881-'82, 2, blz. 235 e.v.

[47] P. F. X. de Ram, „Nonciature de Pierre van der Vorst, d'Anvers, évèque d'Acqui, en Allemagne et dans les Pays-Bas en 1536 et en 1537", *Nouveaux Mémoires de l'Académie Royale des sciences et des belles lettres de Bruxelles,* 11 (1838), blz. 78-79 van dit verslag.

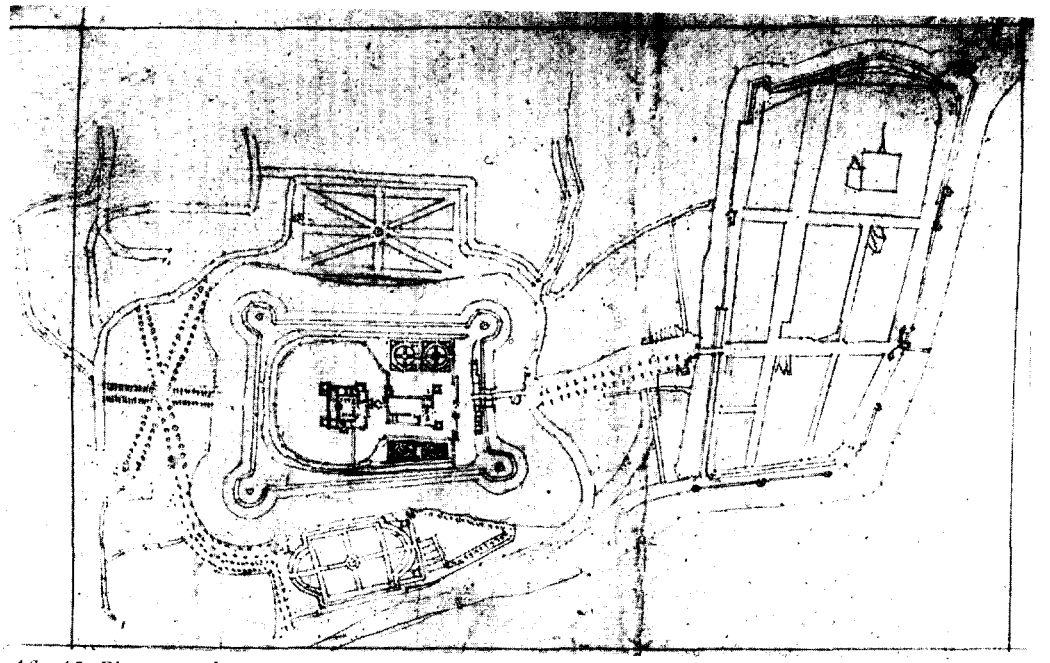

Afb. 15. Plattegrond van het Kasteel van Buren.
('s-Gravenhage, Kon. Huisarch., Handschr., Inv. IV, 1476)

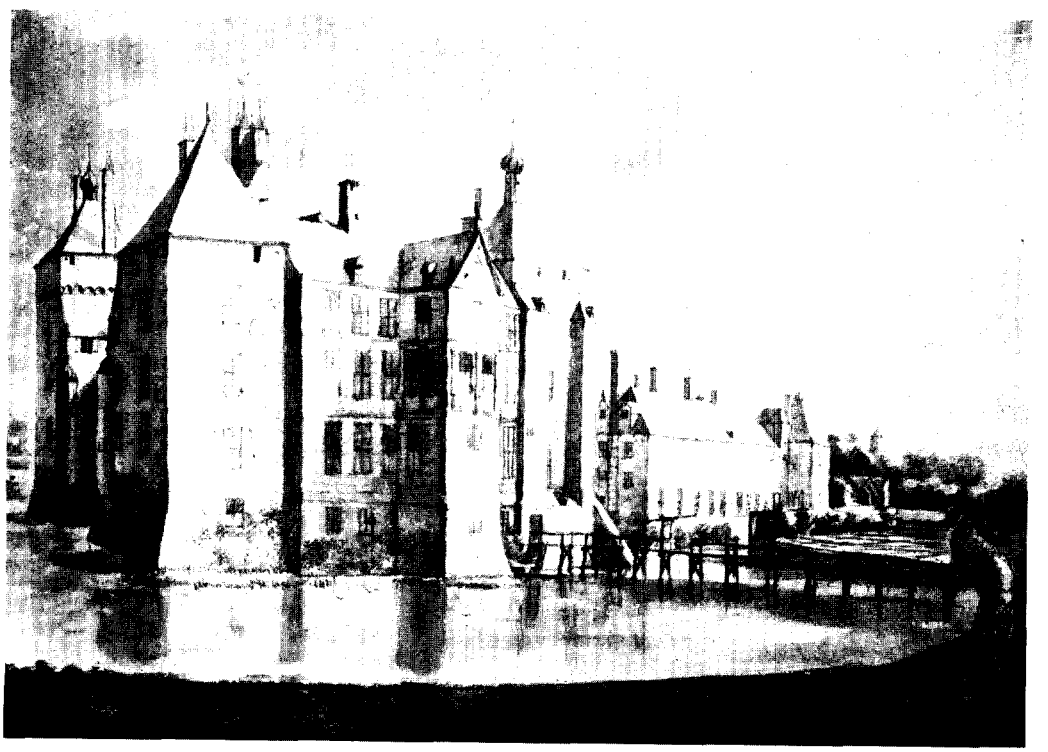

Afb. 16. Het Kasteel van Buren, naar een tekening van Roelant Roghman.
(Amsterdam, Rijksprentenkabinet)

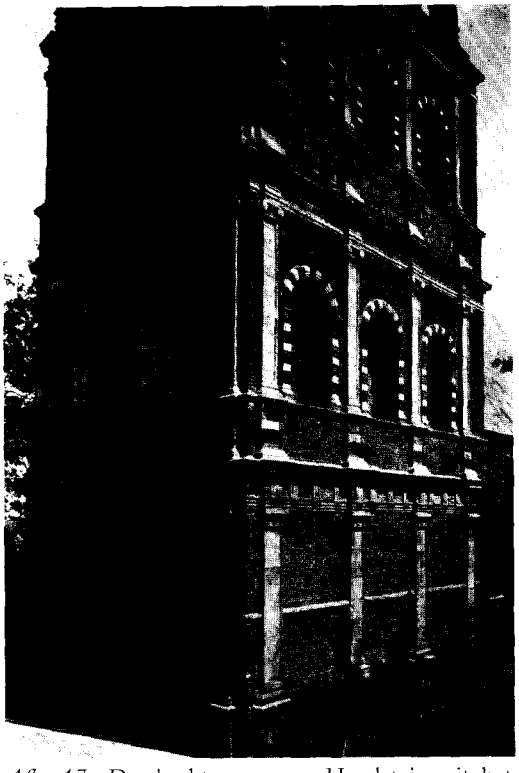

Afb. 17. De kerktoren van IJsselstein uit het zuidwesten. (Foto Monumentenzorg)

Afb. 18. Kapel van het Kasteel van Gulik. (Foto H. Königs)

Afb. 19. Kerktoren te IJsselstein, detail van de westgevel in 1911. (Foto Monumentenzorg)

Afb. 20. Kapiteel uit het oorspronkelijke Slot Mariemont; in het Slotmuseum. (Foto Baugniet)

merkt: „diciturque valde affecta studiis, et propterea habet D. Ludovicum Vivem, doctissimum oratorem", de ook om zijn humaan stimulerend traktaat *De subventione pauperum* uit 1526 welbekende humanist. Bij de graaf zelf mag, gelijk bekend, bijvoorbeeld ook een positieve instelling ten opzichte van een figuur als Erasmus en een „klassiek" gezind kunstenaar als Jan van Scorel aangenomen worden [48].

Stilistisch en esthetisch getuigt het monument voor Engelbregt II tenslotte toch van hetzelfde stadium als het slot, dat weldra zou verrijzen. Zoals bij de dragersfiguren van de tombe een Michelangeleske allure bedoeld doch niet verwerkelijkt is, werd bij het kasteel, al dadelijk bij de voorpoort, de monumentale bedoeling niet geheel gehaald; hier blijkbaar, doordat bij de vereiste breedte van de doorgang de toegang aan de buitenzijde geen goede verhouding kon krijgen, terwijl aan de binnenzijde een segmentboog van gotische herinnering is gespannen, die bovendien het met elkander corresponderen van de zuilenorden op deze plaats verstoorde (afb. 5 en 14).

De huidige toestand, dus eensdeels na die eind 17de eeuwse completering en anderdeels na de uiterst krachtdadige utilitair classicistische inrichting van het paleis tot koninklijke militaire academie in 1827, kan daarom licht een verkeerd denkbeeld geven van de oorspronkelijke opzet [49]. Daarbij waren niet alleen strengheid, maar ook aanpassing aan de omstandigheden en voorkeur van de stichter aan het woord. Ze herinnert uitwendig door de zevenzijdige hoektorentjes met vermoedelijk 18de eeuwse toppen en de drukke bekroningen aan een Frans kasteel (afb. 2). Aan het binnenplein is nog wel duidelijk, hoe de hoofdgestelzône met de trigliefen, die als een soort ondersteuning van de bovengelegen zuiltjes en vroegere vensterstijlen gedacht waren, geheel buiten proportie zijn (afb. 7 en 14). De kwestie is blijkbaar, dat men aldus het aanbrengen van een aparte borstwering onder de vensters kon vermijden en verder de Bolognese en nog meer Spaanse voorkeur voor simpele arcaden; wanneer in dit laatste land niet althans colonnaden werden toegepast, waarbij de zuilen met zich sterk verbredende consoles de architraaf ondersteunen, zoals hier oorspronkelijk bij de beide bovenverdiepingen aanwezig waren in een feitelijk meer voor houtbouw geëigende constructie. Voor welke, zelfs bij bovenverdiepingen, meer nog dan in Italië in Spanje de voorbeelden te vinden waren; een fijnere soortgelijke console bleef ons voorts te Buren. Ook de voorliefde voor medaillons en schijfversieringen was in dit laatste land nog groter.

De onlangs in het koninklijk huisarchief aan de dag gekomen plattegrond uit ± 1626-'37 geeft voor het eerst duidelijk de toestand bij het einde van de 16de eeuwse bouwperiode te zien (afb. 1).

Hierop onderscheidt men goed de afzonderlijke ingangsvleugel aan de zuidzijde, die op grond van een archiefpost en een mogelijk door Van Goor onjuist geïnterpreteerd wapen in het thans zeer gewijzigde poortfronton [50] steeds in de tijd van Hendriks huwelijk met Claudia van Chalon (1515-1521) wordt gesteld, doch ook blijkens bovengenoemde verklaring van Jan van Renesse kort voor de eigenlijke kasteelbouw ontstaan zou kunnen zijn; voorts het evenzeer gaarne bewoonde paviljoen achter de tweede gracht en tenslotte het gedeeltelijk verwezenlijkte hoofdcomplex. Daarbij valt de overgrote betekenis van de zaal op, die de gehele brede achtervleugel inneemt en waaraan blijkbaar als opvolger van haar middeleeuwse voorganger bijzondere waarde werd gehecht. Beneden rustte de grote zaal op een aan de lange zijden in opzet open hal, waarvan de overwelving door vijf rijen zuilen wordt gedragen. Aldus bleef de communicatie behouden met de bewaarde achtervleugel van het vroegere kasteel. In het midden daalde men met enige treden af naar de kapel [51], zoals de schematische maar duidelijke 18de eeuwse plattegrond van de stadhouderlijke architect Ph. W. Schonck doet zien. Deze

[48] Vgl. Roest van Limburg, *Het kasteel te Breda,* blz. 40-41; dezelfde *Een Spaansche prinses,* blz. 45.

[49] Afbeeldingen bij Kalf, *o.c.,* en bij Roest van Limburg, *Het kasteel te Breda.*

[50] Th. E. van Goor, *Beschrijving der stadt en lande van Breda,* 's-Gravenhage 1744, blz. 61. Vgl. F. A. Brekelmans, „De buitenpoort van het Kasteel en de Bossche Poort", *Jaarb. De Oranjeboom,* 13 (1961), blz. 104-114.

De vermoedelijk uit deze galerij afkomstige curieuze oogtegels, die toegeschreven worden aan de Antwerpse geleyerspotbacker Guido (di Savino) Andries, kunnen evengoed of beter van wat ná de periode van Claudia van Chalon dateren. Zie A. Groneman in *Jaarb. De Oranjeboom,* 12 (1959), blz. 22 e.v., en in *Mededelingenblad Vrienden v. d. Ned. ceramiek,* 16 (1959), blz. 1 e.v.

[51] Het is niet duidelijk, waaraan Roest van Limburg de wetenschap ontleend heeft, dat de kapel onder René van Chalon „aangebouwd" werd. Al kan deze in die jaren zijn tot stand gekomen, de bouw op deze plaats lijkt direct bij de opzet bedoeld te zijn.

van spitsboogvensters voorziene kapel was terwille van die oude vleugel ietwat schuin geplaatst. Overigens bevond ze zich in een tot op zekere hoogte van ouds voorkomende situatie, die wij straks op veel monumentaler wijze in het kasteel van Gulik zullen aantreffen.

Blijkbaar werd bovenal aan de afwerking van de grote zaal, die de beide verdiepingen innam, alle zorg besteed, en was zij het element, dat de compositie bepaalde. Haar belang wordt geaccentueerd door de dubbele open buitentrap (afb. 7), waardoor men mede misschien een ogenblik aan het gelijktijdige kasteel Porcia bij Spittal aan de Drau (Karinthië) denkt, maar waarbij hier toch het streven voorzat, niet in conflict te komen met de gelijkmatige strengheid en de in dit klimaat noodzakelijke geslotenheid van de compositie.

Hoewel de zaal in haar geheel vagelijk kan doen denken aan Italiaanse stadszalen als die te Padua en later Vicenza, is de trap ondanks de italianisante detaillering toch als zodanig eer een Franse trek, ofschoon geen onmiddellijke parallel is aan te wijzen. Haar hoogte maakte het feitelijk reeds nodig hier aan het binnenplein de tweede verdieping volledig uit te bouwen en deze voort te zetten aan de andere zijde van de binnenplaats, waar achter de daar rondgaande galerijen slechts zolderruimten lagen. Daarom had ook alleen de volledig uitgebouwde zaal aan alle kanten topgeveltjes in elke travee, ook aan de achterzijde waar ze gerust mocht spreken. Deze tweede reeks lichten was ook zeer welkom, omdat ter wille van de symmetrie de zaal slechts lagere kruisvensters te weerszijde van de trap en de kapel had gekregen. De voor de afbraak van 1826 gemaakte tekening (afb. 7) geeft ook het beste beeld van het eigenaardige, zij het hier ietwat aangezette stilistische karakter: op de eerste verdieping met de in Nederland geliefde kruisvensters, op de tweede met de bekende renaissance-rondboogramen in rechthoekige omlijsting en de curieuse balusters van de tweede hoofdgestelzone als dragers van zuilen en raamstijlen en tenslotte de zo Franse topgeveltjes. Welke laatste niet op zichzelf staan, maar in het Gelderse gebied, bij voorbeeld bij het huis van de Gelderse legeraanvoerder Maarten van Rossum te Arnhem, op veel ongebondener wijze voorkwamen.

Hier daarentegen staan naast de enkel Franse inslag, die in de vensters der zijgevels en schoorsteenbekroningen nog duidelijker was, toch in de eerste plaats klassiek te noemen renaissance-details. Wij hebben deze nog over in het rechte gedeelte van de zijgevels van de grote zaal, waarvan het fries de niet zeer gewone ophanging van de siertrossen tussen stierkoppen te zien geeft. Typerend is de ietwat onzekere inpassing van de op gecanneleerde zuilen rustende boogopening naar een vroegere aanlegplaats in de gracht, in de deze omgevende opbouw van pilasterorden met verdiepte schacht, die in Noord-Italië zo uiterst gebruikelijk was (afb. 4). Met hun aaneenschakeling had de ontwerper kennelijk ook op andere plaatsen moeite. Behalve bij de stoer bedoelde ingangen (afb. 4, 5 en 9) tonen de toscaanse zuilen en pilasters beneden, bij de galerijen (afb. 13), in de vroeger open hal (afb. 12), in de zeer correcte bordestrap in de zijvleugel (afb. 8, 10 en 11) steeds de versiering met rozetten, die dank zij de Rafaël-school sinds de loggiën van het Vaticaan en de villa Madama ingang hadden gevonden, maar welker gebruik in de Nederlanden tot deze kring (met inbegrip van de Utrechtse stadhuisgevel) beperkt bleef.

De toeschrijving aan Thomas Vincidor da Bologna gaat terug op een zeer bekend, maar nimmer scherp geanalyseerd getuigenverhoor in 1543 te Antwerpen, op verzoek van de aanstaande verbouwer van het Utrechtse stadhuis, de timmerman Willem van Noort, die bij het hem betwiste ontwerpen van gebouwen zonder tussenkomst van een lid van het steen- of beeldhouwersgilde steun zocht en vond bij de Antwerpse collega's [52]. Deze motiveerden de vrijheid van ontwerpen zowel met voorbeelden van recente als van oudere aard. De 77-jarige meester steen- en beeldhouwer (cleynsteker) Peeter Teels, de 42-jarige meester metselaar Peeter de Bruyne, de 36-jarige meester metselaar Peeter Frans en tenslotte, weliswaar met vrijwat reserve, de metselaar, steen- en beeldhouwer Rombout van den Loocke, 36 tot 37 jaar oud, en de beeldhouwer Rombout de Drijvere, 52 jaar, verklaarden unaniem, dat de meest verschillende kunstenaars zulke ontwerpen maakten, waarbij zij elkaar als voorbeelden gaven. De beide eersten stipten voorts uit het verleden aan, dat de Italiaan meester Thomas Bolongne geen steen- of beeldhouwer, maar schilder, het huis tot Breda geördineerd had, de Antwerpse goudsmid meester Alexander [53] evenzo het huis tot Buren, de Antwerpse zilversmid Jan van Nijmegen een kerk en

[52] Zie S. Muller Fzn. in Obreens *Archief voor Nederlandsche Kunstgeschiedenis*, 4, blz. 227 e.v.

[53] Bekend als Alexander van Bruchsal, † 1530/31, en ten onrechte vereenzelvigd met Alexander Pasqualini; zie Hardenberg, *o.c.*, blz. 389-390.

voorts voor de huizen van voorname kooplieden de tekening had gemaakt voor het steenhouwwerk, terwijl de Italiaan meester Donaes —, de welbekende militaire ingenieur Donato de Buoni de Pellizuoli van Bergamo —, evenmin een steen- of beeldhouwer, de ontwerpen voor het kasteel van Gent had gemaakt en die voor de omwalling der stad, waarmede hij nog dagelijks bezig was. Als slotbewijs volgden natuurlijk citaten uit Alberti en Vitruvius!

Maar juist ook het voorbeeld van het kasteel te Buren toont het betrekkelijke van zulke ontwerpen, dank zij de onlangs gevonden schetsmatige plattegrond uit het begin van de 17de eeuw (afb. 15), die voor de vestingbouwkundige situatie verduidelijkt wordt door Daniel Specklins oudere verbeteringsvoorslag [54]. De aanleg van het middeleeuwse, in 1493 door de Geldersen verwoeste kasteel van Buren werd namelijk bij de herbouw in gedeelten grotendeels aangehouden, naar diverse tekeningen van dit verdwenen gebouw, zoals die van Roelant Roghman (afb. 16), duidelijk aantonen. Later, bij de opstelling van de nieuwe galerijen om de binnenplaats had een andere meester Alexander, Pasqualini, over gekomen of met de jonge graaf van Egmont medegekomen uit Bologna, de leiding [55].

Zelfs de ongedateerde brief van Hendrik III van Nassau aan Vincidor, waarin hij zich verheugd toont over diens bezoek aan het onderhanden werk in Breda, over een andere opdracht schrijft en tenslotte een voorgenomen vestiging van meester Vincidor te Breda toejuicht [56], kan er slechts voor pleiten, dat deze alleen in grote trekken met het ontwerp te maken had.

Ook Graaf Floris van Egmont heeft naar het schijnt al vroeg connecties gehad met Vincidor, daar een in het Frans gestelde kwitantie uit 1523 bewaard bleef voor uitbetaling namens de Graaf van 22 carolusguldens wegens niet aangeduid werk, ondertekend: „Io Bolognia fo fede Aver Recevuto Venti due Caraluse" [57].

Overigens is er van 1532 af voortdurend bij de gebouwen maar vooral bij de versterking van de steden van de Graaf van Egmont — waarvan Buren midden in Gelders gebied lag — sprake van optreden van meester Alexander Pasqualini [58]. Van diens artilleristische en vestingbouwkundige kwaliteiten profiteerden ook de Keizer en vervolgens verscheidene steden in de Nederlanden [59]. Tenslotte werd hij ook aangezocht door de Hertog van Gulik, in wiens dienst hij trad na het overlijden van de laatste graaf Maximiliaan van Egmont.

De geschetste gang van zaken kan verklaren, dat de galerijen van het kasteel te Buren, waarvan de bewaarde fragmenten enige indruk geven, veel meer nog dan die te Breda een vroeg-Bramantesk karakter hebben, ofschoon zij in januari 1538 in die stad door Andries Seron blijken te zijn gehakt en in de volgende jaren door de zorg van de hofmeester van de Graaf van Nassau uit Breda met bestemming Buren verscheept werden. Theoretisch is het dus evengoed mogelijk, dat de aan drie zijden omlopende galerij getekend was door de goudsmid meester Alexander als door de latere meester Alexander Pasqualini, al lijkt naar hem tenslotte de voorkeur te moeten uitgaan.

Ook bij de waarschijnlijk in de jaren 1532-'37 vlak bij het grafelijk kasteel te IJsselstein verrezen nieuwe kerktoren (afb. 17 en 19) treft dit strenge haast nog quattrocentistische karakter. Van de opeenvolgende orden toont de toscaanse weer de bekende rozetten en is ook de ionische van gelijke aard als die gebruikt aan het kasteel te Gulik. De voorliefde voor diepe nissen met schelpmotieven, welke niet alleen treft bij het in- en uitwendige van de Guliker slotkapel maar ook in het nu eerst recht ontdekte monumentale trappehuis in een met die te Breda vergelijkbare situatie, is eveneens een punt van overeenkomst.

Intussen blijkt toch ook, hoe moeilijk de nieuwe Italiaanse vormen te gebruiken waren bij een kerktoren van traditioneel Nederlands karakter, opgericht bij een gotische kerk, al werd deze toren dan ook geheel nieuw opgebouwd. Op de eerste verdieping met name heeft de architect door een herhaling van het centrale boogmotief effect willen bereiken, maar daardoor eigenlijk een niet zinvolle situatie geschapen. Het lijkt verder de vraag of de ontwerper ooit tot een goede beëindiging van deze vrij hoge toren gekomen is. Alleen het eerste achtkant is namelijk nog renaissancistisch, na een brand in 1568 volgde eerst in 1633-'35 de bouw van een nieuwe spits; op haar beurt na brand in 1911 jaren later door een in de geest van de Amsterdamse school vervangen, waarbij helaas De Klerks oorspronkelijke

[54] Vgl. A. P. van Schilfgaarde, „De wallen en poorten van Buren", *Bijdr. en Meded. Gelre,* 30 (1927), en straks de *Geïllustreerde Beschrijving van de Betuwe.*

[55] *Bijdr. en Meded. Gelre,* 34 (1931), blz. 162.

[56] *Jaarb. De Oranjeboom,* 1 (1948), blz. 130.

[57] *Oudheidk. Jaarb.* = *Bull. N.O.B.,* 3de s. 2 (1922), blz. 55.

[58] *Bijdr. en Meded. Gelre,* 34 (1931), blz. 156 e.v.

[59] Hardenberg, *o.c.,* t.a.p.

ontwerp niet geheel is aangehouden. Een bekroning als eertijds, blijkens de tekening van R. Savery, het in deze periode gebouwde benedenste achtkant van de veel lagere toren te Buren afsloot, die kennelijk van dezelfde hand als de toren te IJsselstein is, zou bij deze laatste nauwelijks hebben kunnen voldoen.

De geschetste moeilijkheid deed zich uiteraard in nog veel sterkere mate voor bij de zuiderdwarsarm van de St. Elisabethskerk te Grave uit het tweede kwart der 16de eeuw [60], waar men het traditionele grote gevelvenster heeft willen vangen binnen pilasterstellingen, die doen denken aan de te IJsselstein en later te Gulik toegepaste. Aangezien deze stad in 1516 door pandschap aan Floris van Egmont gekomen en in het bezit van diens nakomelingen gebleven was, ligt het voor de hand ook hier aan tussenkomst van de fortificatiemeester van de Graaf van Buren te denken.

Het frappeert, dat het twaalf jaar later begonnen, zeer regelmatige en weer binnen een citadel gelegen kasteel te Gulik een gerijpter ontwerper toont; en daarbij een veel krachtiger behandeling, die meer verwant is aan het werk van Giulio Romano. Thans komt na alle ook hier plaats gevonden hebbende verwoestingen, zulks nog tot uiting bij de ingangspartij en vooral bij de uit- en inwendig zoveel monumentaler dan te Breda opgevatte kapel (afb. 18) in het midden van een der vleugels en het bij een hoek gelegen trappehuis. De rusticabehandeling is te dien aanzien zeer typerend. Het doortrekken van het zeer correcte hoofdgestel met in het fries trigliefen en schijfmotieven, dat de beneden- en voor het Hof bestemde bovenhelft van de kapel scheidt, over het gehele gebouw, kan doen denken aan bijvoorbeeld het Palazzo Albergati te Bologna, waaraan veelal min of meer de naam van Peruzzi wordt verbonden.

Juist op dit ogenblik kon het schijnen, dat, door nu alle verdwenen bouwwerken als het Hof van Granvelle uit ± 1550 te Brussel — zonder voldoende grond aan de vestingingenieur van Nederlandse afkomst Sebastiaan van Noye toegeschreven [61] — en de serie strenge poorten in de nieuwe omwalling van Antwerpen uit de veertiger jaren [62] door de genoemde Italiaanse vestingingenieur Donato de Buoni een Serliaanse richting zou gaan overheersen; het enige, dat van deze aard overbleef, is de 1547 gedateerde poort van het eveneens door meester Donaes ontworpen fort Rammekens (Zeeburg) onder Rithem [63]. Maar wij zagen reeds hoe die werkwijze ondermijnd was door de nieuwe meer barokke èn conservatieve Antwerpse manier van Cornelis Floris. Deze maakte even later haar monumentale entree met het in 1561 gebouwde stadhuis te Antwerpen, waarbij Dubroeucq symbolischerwijs slechts als een der juryleden kon fungeren [64]. Zijn eigen ontwerp of liever de poging daartoe werd niet aanvaard.

Wanneer nog een enkele maal Serliaanse motieven gebruikt worden als bij het voormalig College van Daale te Leuven uit 1568 worden deze op de merkwaardigste wijze verticaal aaneengeschakeld [65]. Een zeldzame en zwakke naklank van deze richting bracht tenslotte, het naar nu blijkt eerst in 1623-'26 door de plaatselijke architect Simon de Pape gebouwde Bisschoppenhof te Oudenaerde [66].

In het bovengenoemde Nederrijnse gebied kan men evenzo ietwat later een overgang van de Pasqualini-richting naar de Floris-stijl vaststellen [67].

[60] Vgl. E. H. ter Kuile in: *Bull. K.N.O.B.*, 6de s. 7 (1954), kol. 133-134.

[61] Zie P. J. Goetghebuer, *Verzameling der merkwaardigste gebouwen in het koninkrijk der Nederlanden*, Gent 1825, pl. XXIX-XXXI, blz. 21-22.

[62] Afbeeldingen van de poorten in kwestie o.a. bij Stan Leurs, *o.c.*, afb. 30, en Amand de Lattin, *Doorheen Oud-Antwerpen*, Antwerpen 1936, blz. 13 en 21.

[63] Vgl. J. de Kuyper, „Het fort Rammekens", *Zeeuws Tijdschrift*, 5 (1955), blz. 48 e.v.

[64] Zie ook J. Duverger, „Cornelis Floris II en het Stadhuis te Antwerpen", *Gentsche Bijdragen tot de Kunstgeschiedenis*, 7 (1941), blz. 37 e.v. (speciaal blz. 41 en 45).

[65] Vgl. ook de verdwenen gevel van één travee Lange Nieuwstraat 29 te Antwerpen, die volgens de tekening van J. Linnig het jaartal 1563 droeg, afgebeeld en besproken in een studie van J. Duverger en M. J. Onghena over de beeldhouwer Willem van den Broecke alias Guilielmus Paludanus, in *Gentsche Bijdragen*, 5 (1938), blz. 91-94.

[66] F. van Molle, „Het bouwjaar en de bouwmeester van het Bisschoppenhof te Oudenaarde", *Bull. Kon. Instit. v. h. Kunstpatrimonium*, 2 (1959), blz. 127 e.v.

[67] Zie F. Wolff Metternich, „Schloss Rheydt und die Anfänge der Renaissance am Niederrhein", *Rheydter Jahrb.*, 1953.

SUMMARY

THE CLASSIC RENAISSANCE STYLE IN THE NETHERLANDS

BY DR. M. D. OZINGA

The foregoing is an elaborated version of the lecture delivered in a session on „The diffusion of the Renaissance style of architecture in Europe" at the 50th Annual Meeting of the College Art Association of America. It concerned what is now known — better than before — about the period of classic Renaissance influence noticeable in the Netherlands about 1530-1555. This influence was particularly evident in Hainaut owing to the work of the architect of the Regent Maria of Hungary — the famous sculptor Jacques Dubroeucq — of which only traces have remained owing to acts of war. Other evidence is found further north among the possessions of the Nassaus at Breda and of the Egmonts at Buren, IJsselstein, etc.; these patrons were army commanders and provincial governors in the service of the Emperor Charles V.

In the case of the latter works, of which only fragments have remained, we are concerned for the first time with the painter Vincidor da Bologna († before 1556) who came to the Netherlands in 1520, and from 1532 or earlier with Alexander Pasqualini (1493-1559) known to have been principally a highly skilled expert on artillery and fortifications. These artists had to adapt themselves to local conditions. Pasqualini acquired greater freedom as an architect in his last years after he transferred from the service of the Count of Buren to that of the Duke of Jülich in 1549, especially in the building of the castle there, of which the original character has become more evident as a result of war damage.

It is now possible to date accurately all the Renaissance work at Breda, especially the work that originated under Count Henry III of Nassau (1483-1538) and his son René of Chalon-Orange (1518-1544). The monument to Engelbrecht II of Nassau was ready for gilding in 1531. Renewal of the castle walls and associated structures was commenced in 1532, whereupon in 1536 a start was made with the rebuilding of the old, irregular central complex in accordance with a masterplan into a „palatium quadratum valde magnificum"; this was not completed until 1688-1695. Special attention was given to the large hall occupying the two upper floors and supported by four rows of columns. This hall was the indispensable successor of its delapidated mediaeval predecessor.

The situation at the time of the death of Count René — which caused a standstill of nearly a century and a half — has now become clear from an early 17th-century ground plan. This (among other things) makes it quite unthinkable that the fanciful old south wing, then still present, was rebuilt not much earlier by the prominent late gothic architect Rombout Keldermans, who only supervised works of repair in the years before the actual buildings of the castle.

In details such as the arcades with medallions in the spandrels and especially in the consoles with volutes which formerly supported the architraves of the cortile colonnades, of the two upper floors, some Spanish influence is noticeable. This however was forced right into the background by the classic Italic order, and by gables and a stately French-inspired exterior staircase in this inner court.

Just when in the forties of the 16th century the work of a few imperial fortification engineers — such as that of Donato de Buoni de Pellizuoli of Bergamo viz. the now destroyed city gates of Antwerp and the surviving gate of the Zeeburg fortress near Flushing, the Palace of Cardinal Granvelle in Brussels etc. — was coming under the influence of Serlio and Sanmicheli, an almost overpowering reaction set in against this foreign classicism in the extensive circles of the ornament engravers, decorators, sculptors etc. in Antwerp, and this found expression in the decorations made for the Triumphal Entry of King Philip II in 1549. In the competition for the new town hall in 1560. Dubroeucq could only maintain his position as a member of the jury and the influence of Cornelis Floris began to dominate.

DE VLEESHAL TE DELFT

DOOR

DR. E. H. TER KUILE

Het is allermerkwaardigst dat de architectuur van het Hollandse Classicisme van de 17de eeuw in een stad als Delft bijna niet is vertegenwoordigd in tegenstelling tot de bouwkunst van de perioden die eraan voorafgaan en erop volgen. De Renaissance en het Maniërisme eindigen er met het bouwen van het Stadhuis door Hendrick de Keyser, 1619-1620, en van het Oostindische Huis, 1631. Met de grote uitbreiding van het Arsenaal van Holland in 1692 vangt een tijdvak aan dat tot het midden van de 18de eeuw duurt en waaruit een hele serie belangrijke woonhuizen over is en het weelderige interieur van de Oud-Katholieke kerk. In de jaren tussen 1631 en 1692 schijnt de bouwbedrijvigheid in de stad zeer gering te zijn geweest en zijn er in allen gevalle geen min of meer belangrijke voortbrengselen van het Hollandse Classicisme tot stand gekomen behalve de Vleeshal, later als Korenbeurs gebruikt en thans ingericht tot Sociëteit van de Afdeling Delft van de Unitas Studiosorum Reformatorum. Wij laten, zoals de aandachtige lezer misschien zal hebben bemerkt, het Kruitmagazijn aan de Schie, naar alle waarschijnlijkheid door Pieter Post ontworpen [1], buiten beschouwing omdat het een eind buiten de stad is gelegen.

Van dat enige staal van het Hollandse Classicisme in Delft zou men wel graag eens willen weten wanneer het nu precies werd gebouwd en vooral wie de ontwerper is geweest. Was dat een Delftenaar, of heeft men, zoals met het Stadhuis het geval was, één van de bekende meesters van elders de opdracht gegeven? Op die vragen vindt men in de litteratuur geen antwoord. Het vreemdst is dat niet eens bekend is wanneer nu precies die Vleeshal is gebouwd. Dirk van Bleyswijck, de stadshistoricus, die de hal ongetwijfeld heeft zien verrijzen, zegt er in zijn werk, dat in 1667 verscheen [2], niets anders over dan dat zij „over eenige Jaren van de grondt af vernieuwt en treflijck op getrocken is, bestaende in een langwerpig vierkant gebouw onder een schalien dack, hebbende rontsom hechte muyren met lucht-gaten en traly-werck voorsien na den eysch, staende op een groote gewelfde kelder; de voor-gevel geheel van witten Arduynsteen is met twee Poorten ofte ingangen . . ." De latere stadshistoricus Boitet [3] wist daar niets aan toe te voegen noch iemand anders sindsdien.

Deze onkunde is wel een beetje beschamend voor onze tijd, en een jaar of tien geleden heb ik mij eens de moeite gegeven een onderzoek in te stellen in het Gemeente-archief. Het resultaat viel niet mee. Wel vond ik in de Thesauriersrekeningen over 1650 posten voor metselwerk, steenhouwwerk, timmerwerk e.d., welke duidelijk bewezen dat de Vleeshal in 1650 was gebouwd. Ook trof ik in het derde Memoriaal van Burgemeesteren overeenkomsten uit 1650 aan met Gillis Jacobsz. Domburg, tabaksverkoper naast de hal wonende, waarbij hem werd toegestaan om balken in de oostelijke muur van de hal te leggen en een keldertje te maken tot aan de opgang van de hal, dit laatste omdat „de coronementlijst van de vleyshalle deser stadt" uitsprong vóór de gevel van 's mans huis, zoals nu nog steeds te zien is. Aangaande het maken van het ontwerp voor de hal vermocht ik echter geen enkel gegeven op te duiken, en daarmee bleef mijn voornaamste vraag onbeantwoord. Ik liet de zaak lang rusten, maar de zaak liet mij tenslotte niet met rust, en ik probeerde mijn voornaamste vraag stijlkritisch te benaderen. Het lag dus voor de hand het gebouw zelf nauwkeurig te beschouwen.

Wat de uitwendige gedaante betreft, zoals die op bijgaande reproduktie naar een foto goed is

[1] G. A. C. Blok, *Pieter Post,* Diss. Aken, 1937, blz. 47

[2] D. van Bleyswijck, *Beschryvinge der Stadt Delft* etc., Delft 1667, blz. 594.

[3] R. Boitet, *Beschryving der stad Delft,* Delft, 1729.

Afb. 1. Voorgevel. (Foto T. H. Delft, Afd. Bouwk.)

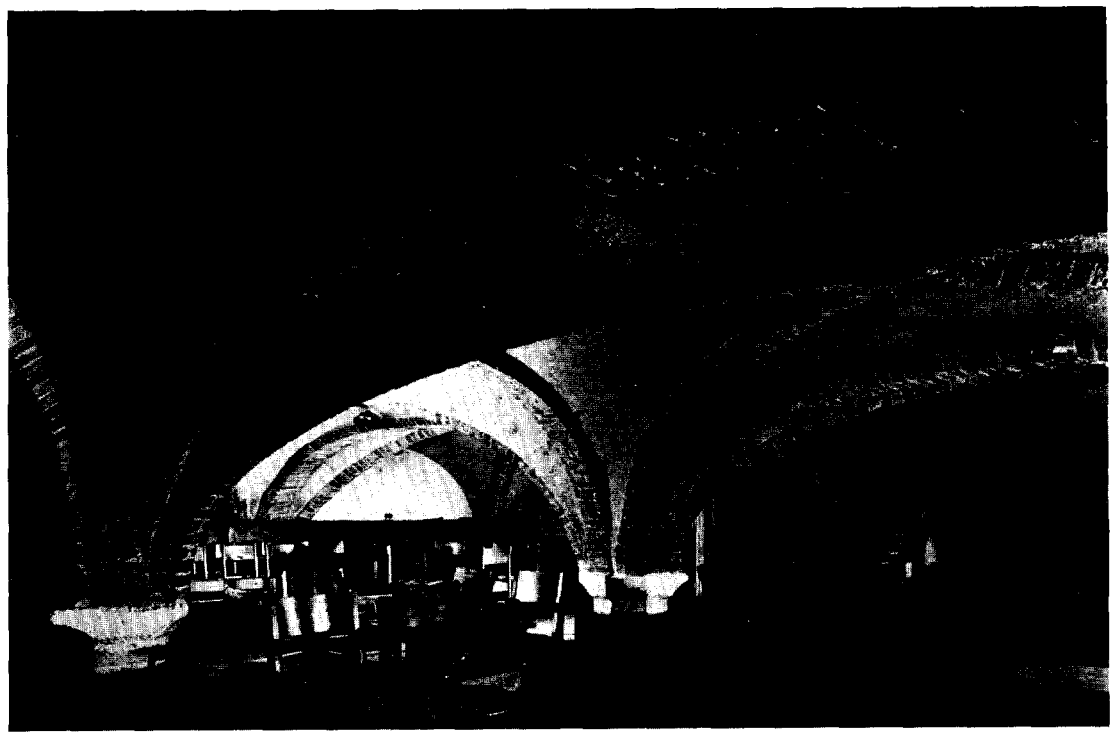

Afb. 2. Kelder. (Foto T. H. Delft, Afd. Bouwk.)

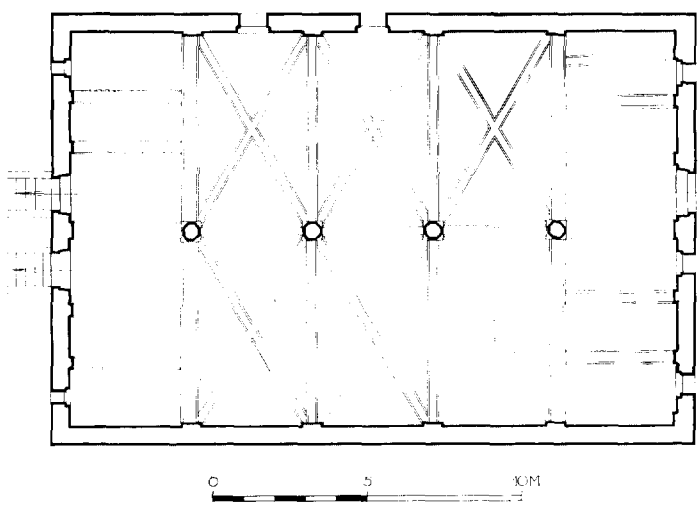

Afb. 3. Kelderplattegrond.

weergegeven, maakt het gebouw de indruk een homogeen stuk werk te zijn uit 1650. De uitwendige verschijning is echter misleidend. De kelder, door Van Bleyswijck speciaal genoemd, is kennelijk een overblijfsel van de voorafgaande hal die op de stadskaart van Blaeu [4] als een vrij nietig gevalletje is aangeduid. Vier gedrongen achtkante pijlers van Ledesteen, waarvan de dekplaten vierkant uitlopen, dragen in lengte- en dwarsrichting forse gordelbogen van een zeer gedrukt-ellipsvormig beloop. De zes middenvakken worden gedekt door kruisgewelven welker brede bakstenen ribben samenkomen in sluitstukken van Ledesteen. De eindvakken aan de korte zijden hebben troggewelven op series gordelbogen. Een verklaring voor de bijzondere vorm waarin die eindvakken zijn overwelfd is dat men kennelijk gelegenheid wilde hebben om in de eindgevels rijen lichtopeningen te maken waarvoor kruisgewelven niet voldoende wand vrij zouden hebben gelaten. Sommige van die vensters zijn er nog; voor een deel zijn zij dichtgemetseld.

De baksteen van de kelder is van een vrij grof formaat: 27 x 13 x 8 cm. In Zuidholland wijst dit formaat op het eind van de 13de en de eerste helft van de 14de eeuw [5]. Er is geen aanleiding om te vermoeden, dat men bij het bouwen oude steen opnieuw heeft verwerkt. Op welk peil de oorspronkelijke keldervloer heeft gelegen weten wij niet. Er ligt nu een houten vloer en de voet van de pijlers is omtimmerd.

De kelder, die op bijgaande plattegrond is weergegeven zonder moderne scheidingsmuren en wenteltrappen die men er ten behoeve van de tegenwoordige bestemming in heeft gemaakt, zou wat zijn karakter betreft heel goed gebouwd kunnen zijn als kelder van een halgebouw. In ieder geval is hij een kelder van een bijzonder gebouw. Het is dus zaak na te gaan wat er over de geschiedenis van de Vleeshal vóór 1650 bekend is. Welnu, daarover is nogal wat te vinden bij Van Bleyswijck, blz. 593 vlg. en bij Boitet, blz. 550. Ziehier een samenvatting daarvan:

1295 Graaf Floris V vergunt die van Delft een Vleeshuis en een Broodhuis te stichten;

1407 Graaf Willem VI verkoopt zijn huis te Delft, gelegen in de noordwestelijke hoek van het Marktveld, een huis waarvan in 1342 al wordt gezegd „daer die Lomberde nu ter tijdt wonen" en dat sindsdien het Lombardenhuis was gebleven, aan Philips de Blote;

1413 De stad Delft gaat een ruil aan met Philips de Blote, waardoor de stad in het bezit komt van het Lombardenhuis met de bedoeling er „haer Want-huys ende Vleys-halle, of te maken". De stad gaf daarbij aan Philips de Blote de beide wanthuizen (wol- en linnenwanthuis) die ergens aan de Markt gelegen waren.

Vleeshuis en Wanthuis bleven gecombineerd tot men na de Hervorming, aangezien de ruimte van het Vleeshuis te klein was, het Wanthuis overbracht naar de kapel van het Oudemannenhuis. De kelder van de Vleeshal werd echter in Van Bleyswijcks tijd nog steeds verpacht onder de naam „kelder van 't Wollewanthuys".

Met Van Bleyswijck zijn wij geneigd aan te nemen dat het Vleeshuis steeds is gebleven in het Lombardenhuis op de noordwestelijke hoek van het Marktveld dat al in 1342 wordt vermeld, en wij zijn overtuigd dat toen, in 1342, de hierboven beschreven kelder al bestond.

Wat nu de Vleeshal van 1650 aangaat, alvorens ons uitsluitend te verlaten op mogelijke uitkomsten van stijlkritische beschouwingen meende ik nogmaals in de archieven te moeten duiken om na te gaan of ik misschien gegevens over het hoofd had gezien. De gemeente-archivaris dr. C. Oosterbaan was zo vriendelijk het speurwerk door zijn dienst te laten verrichten. Ook nu kwam geen enkele aanwijzing tevoorschijn over het auteurschap van de Vleeshal. Intussen vroeg ik mij af of in een schijnbaar negatieve uitkomst geen positieve waarde kan schuilen. Daartoe werd ik gebracht door stijlkritische overwegingen.

Elke aanwijzing om het gebouw, dat in zijn hele habitus thuishoort in de tijd omtrent 1650, aan een speciale bouwmeester toe te wijzen bleef mij ontbreken. Wanneer men zich verdiept in de uitwendige bijzonderheden wordt men getroffen door de vorm van de vensters. Zij hebben alle flauw getoogde lateien of strekken. Zulke flauw getoogde strekken en lateien nu zijn hoogst ongewoon in de werken van het Hollandse Classicisme van de 17de eeuw. Volstrekt uitzonderlijk is dat alle vensters een smalle schuine kant vertonen. Dat is geheel in strijd met het klassieke vormenbegrip, dat in die tijd gold. Vreemd is dat men van de ingangen in de voorgevel zo weinig werk heeft gemaakt; de ingangen zijn niet afwijkend van de vensters behan-

[4] *Toonneel der Steden van de Vereenighde Nederlanden,* uitgegeven bij Joan Blaeu, Amsterdam, 1648.

[5] *Oudheidk. Jaarb.* = *Bull. N.O.B.,* 4de s. 6 (1937), blz. 97.

deld. De willekeurige, bijna brute wijze waarop de schaaps- en runderkoppen uit het gevelvlak steken is al even eigenaardig. Op de detaillering van de lijstwerken, die in het geheel van de voorgevel een belangrijke functie hebben, is daarentegen niets aan te merken. De ontwerper wist blijkbaar heel goed hoe die „naar den eis" gevormd moesten zijn. Wat het beeldhouwwerk betreft in het fronton: het stadswapen gehouden door putti, met figuren van schapen en wat krulwerk aan weerszijden, dat is alles van een bijzonder povere inventie en compositie, en de uitvoering is ook heel zwakjes.

Het inwendige is uitermate sober gehouden. De indruk van de ruimte wordt bedorven door een aantal inbouwsels voor de hedendaagse bestemming, die evenwel indien gewenst gemakkelijk kunnen worden opgeruimd. Evenals de Vleeshal in Haarlem van Lieven de Key wordt de Delftse in tweeën verdeeld door een rij zuilen, maar daar houdt ook alle overeenkomst mee op. De vier toscaanse zuilen staan juist boven de vier pijlers van de kelder. Met pilasters tegen de korte wanden dragen zij een onderslagbalk en daarmee de vlakke houten zoldering. De zuilen treffen door hun bijzondere slankheid. Zij hebben ronde plinten en ronde voetstukken, ongetwijfeld heel praktisch in een halruimte, maar bepaald lelijk. Intussen achten wij het heel goed mogelijk zo niet waarschijnlijk dat plinten en voetstukken oorspronkelijk vierkant zijn geweest en later rond zijn bijgehakt. De kapitelen van de zuilen zijn van een bijzonder onzuivere vorm, maar het is duidelijk dat zij met het bovenstuk van de schachten te eniger tijd zijn vernieuwd. De kapitelen van de pilasters zijn heel correct gevormd.

Uit deze beschouwingen kunnen wij de gevolgtrekking maken dat de ontwerper thuis was in de ambachtelijke zijde van het bouwvak, wist hoe hij gangbare elementen als zuilen, pilasters en lijstwerken moest vormen, maar bepaald geen architect was. Dit doet de onderstelling rijzen dat het stadsbestuur van Delft, gedreven door zuinigheid of door de zucht alle verdiensten aan Delftenaars te gunnen, helemaal geen architect in de arm heeft genomen en het maken van het ontwerp misschien wel aan een van de aannemers heeft toevertrouwd. Er is dus alle reden de gegevens die het gemeentearchief bevat over de aannemers nader te bezien. Hier volgen zij naar de fiches, die ik aan dr. Oosterbaan dank:

De steenhouwer Hendrik Swaef te Delft ontvangt 18 juni „op rekeninge van den gevel van de nyew te maken halle" . . . *f* 1000 [6]

Hendrik Swaef voornoemd ontvangt 29 december 1650 „over 't bereyden en leveren van 't hardsteen werck tot de nieuwe halle volgens besteck" . . . . . *f* 3295 [7]

f 4295

Pieter Jansz. ontvangt 31 december 1650 „over het bedongen arbeytsloon van 't metselwerck van de nieuwe vleyshal" . . . *f* 650
en voorts voor z.g. meer werk . . . . *f* 260

f 910 [8]

Ott Hermansz. van der Houve ontvangt 31 december 1650 „voor 't maken en leveren van 't hout en schrijnwerck tot lijste en beschieten van de voorsz. halle volgens besteck" . . . . . *f* 725
en voort wegens z.g. meer werk . . . . *f* 30

f 755 [9]

Pieter Dircksz. van den Velde, timmerman, ontvangt 31 december 1650 „voor 't leveren, maken en stellen van alle houtwerc van de voorsz. halle volgens besteck" *f* 4893 [10]

Leveranciers van baksteen, tegels e.d. zijn hier buiten beschouwing gelaten.

Wanneer men deze posten overziet ligt het voor de hand Hendrik Swaef de steenhouwer als de man aan te wijzen die het ontwerp voor de hal kan hebben gemaakt. Het zijn toch ook de stadssteenhouwers Lieven de Key en Hendrick de Keyser, onderscheidenlijk in Haarlem en Amsterdam, die in feite als architecten optraden, niet de stadstimmerlieden, en vormgeving is veeleer een zaak voor de steenhouwer dan voor de timmerman wiens werk vrijwel uitsluitend van constructieve aard bleef. Maar er is nog iets meer. Vóór alle anderen kreeg Hendrik Swaef zijn eerste betaling, de ronde som van *f* 1000. Men zou deze betaling kunnen beschouwen als een voorschot, maar niemand anders kreeg een voorschot, ook niet Pieter Dircksz. van den Velde, die uiteindelijk toch een kleine *f* 600 meer ontving dan Swaef. Er is dus reden om te vermoeden dat het eerste bedrag dat Swaef werd uitbetaald iets te maken heeft met zijn prestaties als ontwerper, geleverd eer men tot uitvoering van het bestek kon overgaan.

[6] Lopend memoriaalboek van burgemeesteren 1601-1651, fol. 370 v°.

[7] Thesauriersrek. 1650 fol. 129.

[8], [9], [10] Thesauriersrek. 1650 fol. 133.

SUMMARY

THE MEAT MARKET AT DELFT

BY DR. E. H. TER KUILE

The former meat market at Delft, now a students club, is the only representative of Dutch Classicism of the 17th century within the walls of the town. Hitherto, it has been impossible to say when the Meat Market was built and who was the architect. The municipal archives contained some information from which it was evident that the building was completed in 1650, but nothing about the identity of the architect.

A critical examination from the point of view of style shows that the design was made by a craftsman rather than by an architect. On the strength of this analysis and the complete absence of any record of an architect's fee, the author assumes that no architect was involved at all in the building of the Meat Market and that the municipal council had the design made by one of the contractors. The most likely person in this respect was a stone-mason named Hendrik Swaef. This assumption is supported by the fact that as early as June 1650 he received an amount of *f* 1000 without the purpose of this payment being specified, while he and the contractors for the carpentry work performed to specification were not paid until the very end of 1650.

In his account of the building the author points out that it was erected on the basement of its predecessor dating from the middle ages. On the strength of the design and the material of this vaulted basement the author considers it possible to identify it with that of a house on the north-west corner of the market place owned by the Count of Holland up to 1407 and which is known to have been in use by the Lombards as far back as 1342.

WILDEMANNEN IN DEN BOSCH

DOOR

C. J. A. C. PEETERS

Boven de vensters in de koorlantaarn, de straalkapellen, de zijbeuken van het koor en twee traveeën van de noordelijke zijbeuk van het schip der kathedrale basiliek van Sint Jan Evangelist te 's-Hertogenbosch bevinden zich aan de buitenzijde frontalen of wimbergen [1], die met figuratief beeldhouwwerk versierd zijn. De wimbergen van de noordelijke zijbeuk van het koor zijn al in de 15de eeuw verminkt geraakt door de bouw van de belendende Lieve Vrouwe Broederschapskapel. De overblijfselen van twee van deze wimbergen bevinden zich nog achter de gewelven en onder de bekapping van de kapel.

Het verschijnsel van figuratief versierde wimbergen is nogal uitzonderlijk: het komt elders in de Nederlanden slechts voor aan het koor en dwarspand van de St. Sulpitiuskerk te Diest, welke ten nauwste aan het koor van de St. Jan verwant is, en in de kloostergang van de Dom van Utrecht. Verder treft men het hoogstens in veel kleinere afmetingen en binnenwerks aan. Op het bekende schilderij van Jan van Eyck uit het Deutsches Museum in Berlijn, voorstellende de H. Maagd in een kerkgebouw, staat op de achtergrond een oksaal met wimbergen waarvan de reliëfs in compositie nauw overeenkomen met die in Den Bosch (er is een kopie in het Museum voor Schone Kunsten te Antwerpen).

De oorsprong van deze versieringswijze is niet bekend, wellicht is zij overgenomen van de portaalsculptuur der klassieke Franse kathedralen en hun navolgingen, waarin het zeer gebruikelijk was de wimbergen boven de ingangen van een figuratieve versiering te voorzien; wimbergen boven vensters waren, met hun spichtig kader rond de vensterkop, eigenlijk weinig geschikt voor figuratie en werden gewoonlijk met traceringen bezet.

Het beeldhouwwerk van de Bossche wimbergen is in zijn huidige vorm het resultaat van de restauraties die tussen 1910 en 1934 aan het koor zijn uitgevoerd. Toen werden van de reliëfs, die in weinig weervaste, zachte kalksteen waren uitgevoerd en in zeer slechte staat verkeerden, gipsafgietsels gemaakt waarnaar de beeldhouwer Jac. Goossens kopieën vervaardigde. De manier van herstellen is niet voor alle reliëfs dezelfde geweest: in de nieuwe sculptuur aan het koor werden oude fragmenten verwerkt, die nog in goede staat verkeerden. Tegen deze werkwijze zijn door de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg indertijd grote bezwaren gemaakt [2]. De wimbergen van de zuidelijke zijbeuk van het koor werden dientengevolge, van 1919 tot 1920, niet meer gedeeltelijk maar geheel vernieuwd en ook de reliëfs van de straalkapellen werden, van 1928 tot 1934, door nieuwe, naar de oude gekopieerde en aangevulde werkstukken vervangen. Enkele overblijfselen van de oude wimbergen bevinden zich nog in de bouwloods, terwijl de oorspronkelijke reliëfs, toen zij nog op hun plaats waren, gefotografeerd zijn [3]. Het nieuwe beeldhouwwerk verraadt een ander stijlgevoel dan het authentieke en is, met zijn gladde, bolle volumes en geringe uitdrukkingskracht, uit artistiek oogpunt niet buitensporig boeiend, doch in iconografisch opzicht verdient het nog alle aandacht en is het een vrij betrouwbaar en belangwekkend materiaal, omdat de voorstellingen van het oorspronkelijk beeldhouwwerk vrij nauwkeurig overgenomen zijn, ook al heeft de beeldhouwer Goossens zich, op eigen gezag en naar soms ongegronde raad van anderen, en-

[1] Hier wordt de voorkeur gegeven aan de term „wimberg" als goed Nederlands woord dat in de middeleeuwse bouwrekeningen regelmatig voorkomt, zij het dan ook gespeld als „wyndberg", „windberg" of „wynberg" (-berch, -bergh). Vgl. E. J. Haslinghuis, *Bouwkundige Termen,* Utrecht 1953, i.v. windberg en frontaal. In Franstalige bouwrekeningen komt de benaming „wimbergue" of „wimberge" voor: V. Gay, *Glossaire Archéologique,* Parijs 1928, i.v. wimberge.

[2] *Mededeelingen van de Rijks-adviseurs voor de Monumenten van Geschiedenis en Kunst,* 's-Gravenhage 1876-'78, I, blz. 32-33; *Jaarverslag der Rijkscommissie voor de Monumentenzorg,* 1918, blz. 70, en 1919, blz. 72 e.v.

[3] Afdrukken in het Archief van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, het Kerk-Archief en de bouwloods.

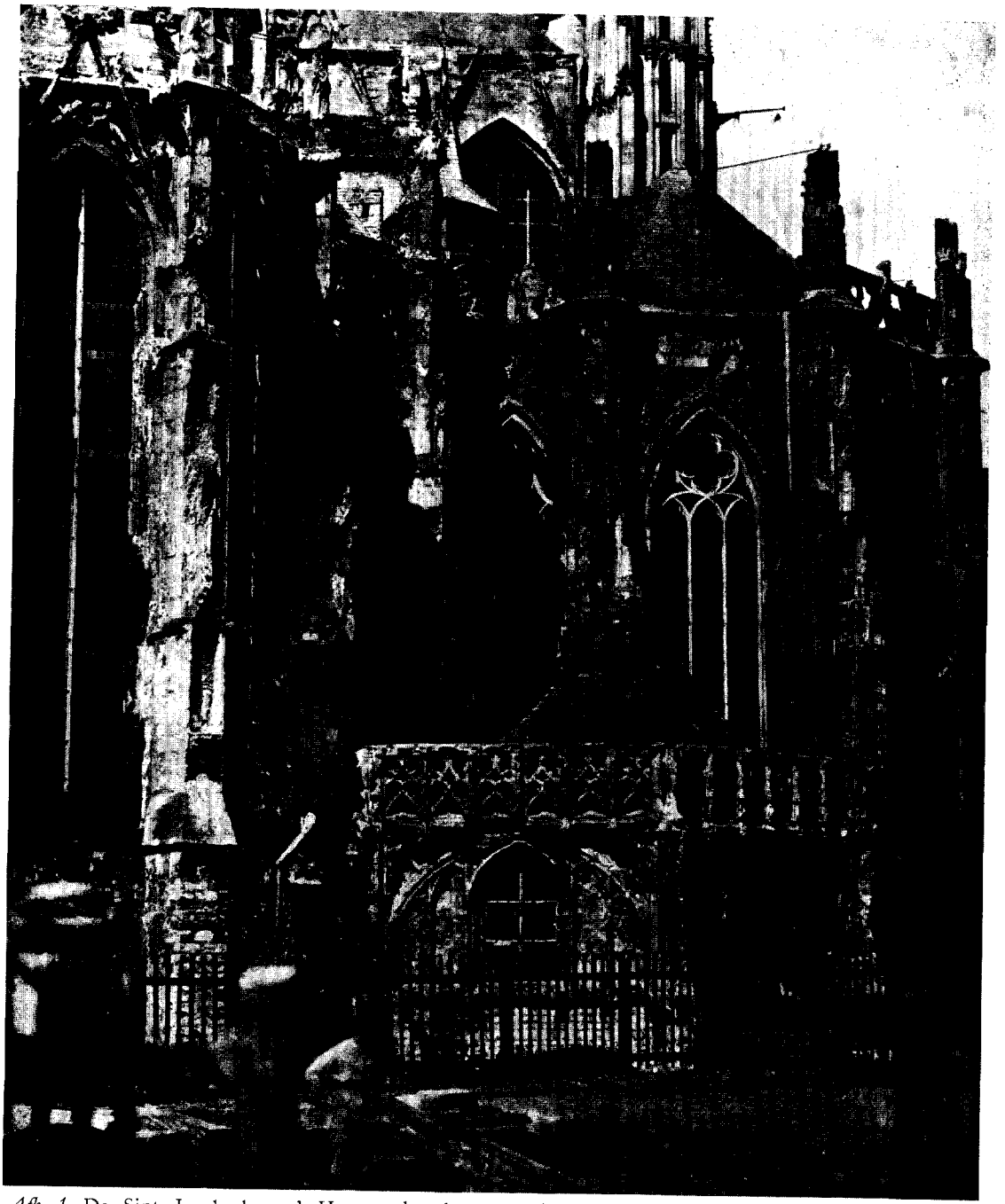

Afb. 1. De Sint Janskerk te 's-Hertogenbosch omstreeks 1900. Gezicht uit het oosten op de straalkapellen en op de kapel en gerfkamer van de Illustere Lieve Vrouwe Broederschap.

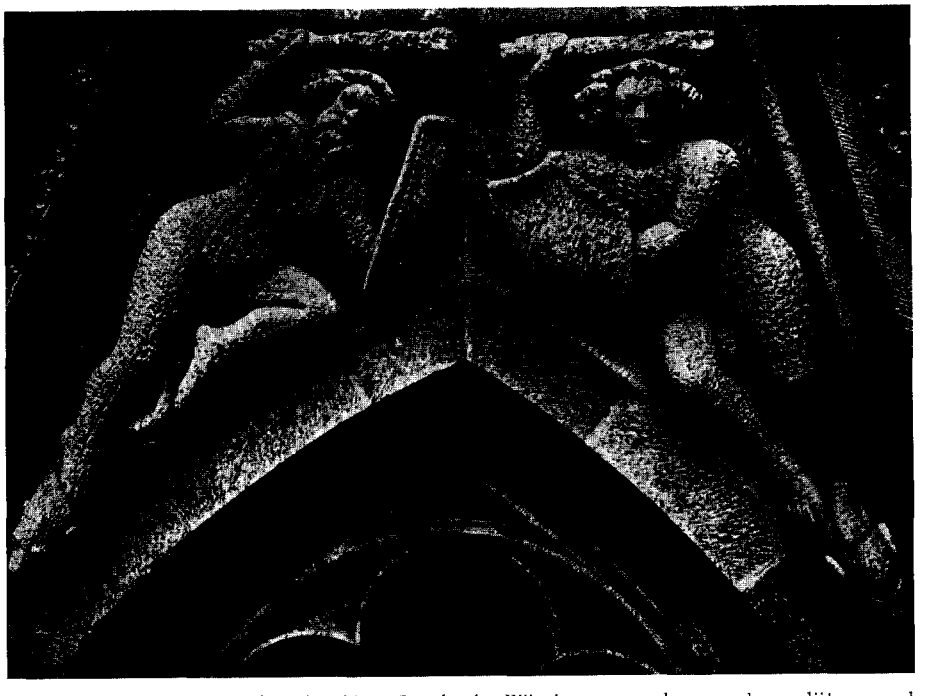

Afb. 2 en 3. 's-Hertogenbosch, Sint Janskerk. Wimberg aan de noordoostelijke straalkapel. Het oorspronkelijke reliëf en de kopie uit 1933. (Foto's Monumentenzorg)

kele vrijheden veroorloofd in het aanbrengen van symbolische attributen [4].

Het compositieschema van de wimbergvullingen is hoogst eenvoudig gehouden en bestaat doorgaans uit twee figuren, die in convergerende stand tussen de vensterkoppen en de wimberglijsten ingeklemd zijn. Bijgevolg zijn de figuren bovenaan breed en plastisch en naar hun voeteneinde, dat op een kleine kraagsteen in de vorm van een figuurtje of bladwerk rust, wigvormig versmald. De oudste van deze reliëfs bevinden zich aan de straalkapellen en behoren, stilistisch gezien, tot het einde van de 14de eeuw; die van het koor dagtekenen uit het begin van de 15de eeuw. Verschillende beeldhouwershanden zijn in de reeks herkenbaar.

De enige voorstellingen, die zich zonder moeite laten verklaren zijn, behalve de befaamde erwtenman tegen de noordelijke zijbeuk van het schip, de wimbergvullingen aan twaalf facetten der straalkapellen, waarin, van zuid naar noord, als een gesloten cyclus, Maria in de tempel, haar verloving, de boodschap des engels, het bezoek van Maria aan Elisabeth en de kindsheid van Christus uitgebeeld zijn. In de drie wimbergen van de zuidelijke koorzijbeuk is vechtende legendarische fauna voorgesteld. In de overige reliëfs van de straalkapellen en in die van het hoogkoor keren regelmatig de gestalten weer van burgers en krijgslieden, gekleed in eng sluitende hozen, nauwe lijfrok met gordel en laag om de heupen hangende, rijk versierde bandelier, een kledij zoals die sedert het einde van de 14de tot diep in de 15de eeuw voor ridders, maar ook voor burgers gebruikelijk was [5]. Als hoofddeksel hebben zij een bonnet of kaproen met afhangende slip, maar ook herhaaldelijk een bloemenkrans. Zij zijn gewapend met een dagge, een zwaard of een knots en een rondas of een schild, dat in enkele gevallen met een monsterkop versierd is. Elegant geklede muzikanten komen eveneens voor. Op de vraag wat al deze figuren voorstellen en of er tussen de verschillende voorstellingen een nauwe samenhang bestaat, is nog geen bevredigend antwoord gevonden. Noch de uitleg van C. F. X. Smits, noch die van J. Mosmans hebben de geheimen zonneklaar ontsluierd [6]. Smits besluit, voor wat de straalkapellen betreft, tot een uitbeelding van de Paascyclus in allegorische vorm in aansluiting op de traditioneel opgevatte Kerstcyclus, en, voor de wimbergen van het hoogkoor, tot „de grote strijd of antithese tussen goed en kwaad, tussen de eer der kerk Gods en hare heiligschennis", in velerlei typen herhaald, door bijbelse gestalten, maar ook door profane en legendarische helden en door vorstelijke personen verbeeld. De rechtzinnigen vormen tezamen een leger van trouwe wachters rond het heiligdom. Dit alles is weliswaar vernuftig bedacht, doch veeleer een typisch 19de-eeuws spinsel in het voetspoor van Didron, Kreuser, Alberdingk Thijm en anderen, dan een opvatting die met de geest van de late middeleeuwen strookt. J. Mosmans, de thans hoogbejaarde doch onvermoeide geleerde kerkarchivaris van de St. Jan, die zich zijn leven lang met de kathedraal heeft beziggehouden en vele van haar talloze mysteriën heeft weten te onthullen in zijn monumentale monografie over het gebouw en allerlei artikelen, heeft er op al even spitsvondige manier een serie historische en anekdotische gegevens uit de Bossche en Brabantse geschiedenis in onderkend. Ook deze interpretatie houdt echter lang niet overal steek; het is althans moeilijk voorstelbaar, dat men in de 14de en 15de eeuw het historisch besef van de Bosschenaren kon verhogen door politieke en religieuze gebeurtenissen zo beknopt en „siglenhaft" vast te leggen als hij het wil. Om bijvoorbeeld in twee gewapende edelmansfiguren, waarvan de ene een rol perkament vasthoudt en waaronder de kraagstenen uit de beeltenis van engeltjes met wapenschilden bestaan, een toespeling te zien op het feit, dat de stad 's-Hertogenbosch en veertig andere Brabantse steden en vrijheden zich in 1372 bij verdrag verbonden om het Charter van Kortenberg te handhaven, vergt al te veel verbeelding van de beschouwer. Om

[4] De weinige afwijkingen zijn opgemerkt in: J. Mosmans, *De St. Janskerk te 's-Hertogenbosch,* 's-Hertogenbosch 1931, blz. 277-299.

[5] Vgl. W. Boeheim, *Handbuch der Waffenkunde,* Leipzig 1890, blz. 138, fig. 150. Dezelfde kledij op het altaarretabel van Jacob de Baerze in het museum te Dijon: M. Beaulieu et J. Baylé, *Le costume en Bourgogne,* Parijs 1956, pl. II. Vgl. voorts de beelden van Karel de Grote en Alexander van het raadhuis te Kampen in de Cellebroederspoort aldaar; een albasten ridderfiguur in het museum Mayer van den Bergh te Antwerpen: M. Konrad, *Meisterwerke der Skulptur in Flandern und Brabant,* Berlijn 1928, Taf. 66.

[6] C. F. X. Smits, *De Kathedraal van 's-Hertogenbosch,* Amsterdam-Brussel 1907, blz. 152-176; Mosmans, *o.c.* blz. 277-315; Mosmans, „Iconografie van het choor en de straalkapellen der Sint Jan te 's-Hertogenbosch", *'s-Hertogenbosch 1185-1935",* 's-Hertogenbosch 1935, blz. 139-156.

in twee volledig bewapende ridders, van wie de een door een leeuw besprongen schijnt te worden, de nederlaag van de Brabanders in hun slag tegen de Guliksen in 1371 te herkennen, is zo mogelijk nog moeilijker.

Wat aan deze wimbergen juist opvalt, is, dat zij tezamen geen continuerende vertelling vormen, geen epos in opeenvolgende fasen. Hun karakter is veeleer statisch, in elke wimberg worden ons twee personages met hun eigen kenmerken voorgesteld. Zij zijn niet in actie maar treden ons tegemoet als gestalten met eigen attributen en eigen, raadselachtig gebleven betekenis. Er is dan ook wel verondersteld, dat hier de figuren in beeld gebracht zijn die de jaarlijkse Bossche processies opluisterden. Dit neemt ook Smits reeds aan, maar hij wil deze figuren op allegorische wijze gebeurtenissen uit het Oude en Nieuwe Testament laten verbeelden, zoals ze dan in de processies vorm gekregen zouden hebben. Men zou ook kunnen veronderstellen, dat de voorstellingen niet op de processies geïnspireerd zijn, maar dat zowel de processie als deze reeks een aantal thema's behandelden welke in de volksverbeelding leefden. Een geleerd repertoire met diepe gedachten in een logische reeks schijnen zij niet te vormen en het lijkt ons welhaast uitgesloten, dat men ooit een „verhaal" zal ontdekken dat door deze beelden geïllustreerd wordt. Er is hier geen sprake van een lucide theologisch of historisch stelsel, gelijk dat in de klassiek gotische Franse kathedraalsculptuur te onderkennen valt. Zonder een oordeel te vellen over het artistieke gehalte, kan men toch stellen dat, evenals in deze wimbergen, in de laat-middeleeuwse Nederlanden de iconografie meestal veel minder coherent is, minder een „summa". Zij bestaat uit brokken, tamelijk willekeurige grepen, ze zweeft, is niet solide, stottert, is dialect met een beperkte woordenschat.

Het dunkt ons daarom niet onverantwoord, uit de Bossche wimbergenreeks een viertal te lichten, dat in zijn onderwerp klaarblijkelijk rechtstreeks verband heeft, namelijk die, waarop de in de middeleeuwen zo populaire gedaante van de „wildeman" voorkomt. Drie van deze wimbergen zijn in elkanders nabijheid geplaatst: aan de twee elkaar begrenzende facetten van de tweede en derde straalkapel (gerekend vanaf het noorden) en de wimberg boven het venster in de zijde van de koorsluiting waarheen de tweede kapel gekeerd ligt (afb. 1). De vierde wimberg echter komt aan de andere kant van de koorlantaarn voor, in het zuidvenster van de meest westelijke travee. Bovendien staat er ook nog een volrond standbeeld van een wildeman op een der luchtboogstoelen aan de noordkant van het koor. De eerste wimberg (afb. 2 en 3) laat twee wildemannen zien, van wie de linkse het geijkte type weergeeft: zijn lichaam is geheel behaard met korte, platte tressen, die als schubben over elkaar liggen en zo ordelijk in verticale banen verlopen, dat men geneigd is aan breiwerk te denken. Hij heeft een hoofdhaardos en forse baard van welige lokken, terwijl zijn metgezel klaarblijkelijk een jonge wildeman is met een nog baardeloos gelaat. Beiden zwaaien knotsen boven hun hoofd en dragen een schild. Zij vertreden fantastische monsters, welke de kop van een zoogdier en het lijf van een reptiel hebben. In de wimberg rechts daarnaast (afb. 4 en 5) bevinden zich twee wilde vrouwen, eveneens geheel behaard, gekroond met bloemenkransen, waaronder het haar in lange pijpekrullen over de schouders afhangt. Zij staan op bladwerkkapitelen en dragen elk een voorwerp opgeheven, dat als kussen geduid is maar waarin we misschien tamboerijnen moeten zien.

De wimberg hoog boven deze beide in de koorlantaarn (afb. 6 en 7) is van een andere beeldhouwershand, maar laat hetzelfde motief zien als de eerste: twee wildemannen, nu alleen met een knots gewapend; de rechtse is weer baardeloos, trouwens de kunne van deze laat zich niet onderscheiden en men heeft in deze figuur ook een wilde vrouw gezien, maar de knots pleit voor een man. De kraagsteen eronder is als het ware een echo van wat hij draagt en toont een popperig klein wildemannetje, zittend met knots. De linker kraagsteen, die geheel weggesleten was, is naar het voorbeeld van de rechtse bijgemaakt.

De vierde wimberg, aan de zuidzijde van de koorlantaarn in de meest westelijke travee (afb. 8 en 9), is het werk van weer een andere beeldhouwer en toont een vervaarlijke wildeman met knots en schild, die het opneemt tegen een rijk uitgedoste geciviliseerde burgerman, getooid door een kaproen met afhangende slip, een lang wambuis met van onderen ingeknipte spleten, gewapend met een zwaard en een schild dat met een monsterkop, een soort Gorgo-hoofd, versierd is. Beider benen worden omstrengeld door gedrochtelijke dieren die tevens als kraagstenen dienen.

Het standbeeld op de luchtboogstoel boven de noordelijke koorzijbeuken is een nogal goedaar-

dige wildeman (afb. 12), gekroond met een bloemenkrans en weer gewapend met schild en knots; hij bevindt zich temidden van de edele en vorstelijke gestalten op de andere luchtboogstoelen.

Tenslotte bevindt zich binnen in de kerk, in de buitenste zuidelijke zijbeuk van het koor, onder de wandpijler van een gordelboog, nog een kraagsteen, die ten dele uit bladwerk bestaat en daaronder een wild vrouwtje met een wild kind laat zien, het kind houdt heel manhaftig met beide handen een knotsje omkneld (afb. 11).

Wat is nu de zin van deze voorstellingen, die er allesbehalve religieus uitzien en die men, evenals overigens vele andere wimbergreliëfs volgende op de Infantia-cyclus, niet zo openlijk en in het oog springend aan een kerkgebouw zou verwachten?

Smits heeft de eerste wimberg niet herkend en ziet daar ridders in; de tweede duidt hij als een paar narren of „sotten", in vachten vermomd, de derde zou twee stoute wildemannen als wachters tonen, die de kerk even onvervaard beschermen als de wildemannen die als tenanten van de wapenschilden der adellijke families optreden. In de vierde wimberg herkent hij de legendarische held Brabo Sylvius, die de hem aanvallende heiden de doodsteek toebrengt. Het standbeeld zou een Jason, een Gedeon of Hercules voorstellen, ook al wachter van het heiligdom.

Mosmans brengt de twee eerstgenoemde wimbergen in verband met de functie van de nabije oostelijke, in de as van het gebouw staande straalkapel. Daar werden de huwelijken ingezegend en deze figuren nu zouden de vroegste bewoners van 's-Hertogenbosch, anekdotisch en etymologisch als bosbewoners of wildemannen opgevat, uitbeelden als prehistorische huwelijkskandidaten. De derde wimberg, daarboven, zou wederom de Bosschenaren in oertoestand weergeven, namelijk een wild echtpaar als pendant van een geciviliseerd paar dat verderop voorkomt. In de vierde wimberg tenslotte ziet Mosmans, evenals in de wimberg aan de noordkant van dezelfde travee, een scherm- en steekspel zoals dat wellicht geregeld in de stad placht plaats te grijpen.

Van al deze verklaringen lijkt ons alleen plausibel, dat de wildemannen in verband gebracht worden met middeleeuwse opvattingen omtrent de vroegste geschiedenis van 's-Hertogenbosch, opvattingen die voortvloeiden uit ontleding van de naam van de stad.

Het bos van de hertog

In de eerste documenten op de stad betrekking hebbende, heeft zij geen officiële naam, maar zij wordt in 1196 gelokaliseerd door de aanduiding „nova civitas apud Silvam", even later „novum oppidum super Silvam", in 1203 „Silva", in 1204 „civitas que nunc Silva dicitur" [7]. Silva nu, woud of bos betekenend, blijkt regelrecht de latijnse omzetting te zijn van een woord dat in de landstaal „bosch" of „bossche" luidde en dat men korte tijd later liever door het al zeer onorthodoxe „boscus" of „buscus" verlatijnste dan door „silva". Op het oudste bewaarde stadszegel, uit de eerste helft van de 13de eeuw, staat al in het randschrift te lezen: „sigillum burgensium ducis in bosco" en daarbinnen zijn drie bomen afgebeeld [8]. Deze naam, „boscus ducis" of „oppidum de buscodusis" of „buscum ducis", wint het tenslotte en het plechtige „silva ducis" wordt later minder vaak benut.

Wij behoeven hier niet te treden in de vraag of het waar is, dat 's-Hertogenbosch gesticht is op de plaats waar een bos lag. Voldoende is dat de middeleeuwse Bosschenaren zulks geloofden. 16de-eeuwse kroniekschrijvers, Molius, Cuperinus en Pelgrom verhalen het: „Van dit Bosch heeft de Stadt den naem 's Hertogenbosch gecregen. Deze Bosschagie was een seer aengename ende vermaeckelijcke plaets, vruchtbaer van wiltgedierten, als van Herten, Hijnen (hijnden, hinden?), Wilde Verckens, Wolven, Haesen, Conijnen ende diergelijcke: Overvloedich van Waterkens, Boomgaerden, ende groene cruijden" [9]. Welnu, voor de middeleeuwse fantasie moet het niet lastig geweest zijn, zich dit bos bevolkt te denken met wildemannen. Een bos was gevaarlijk en geheimzinnig, toevluchtsoord voor outcasts, misdadigers, krankzinnigen en zonderlingen. Het woud was de woonplaats van de wilde

[7] Onderscheidenlijk A. Miraeus, *Opera Diplomatica*, Brussel 1734, I. blz. 193; P. Bondam, *Charterboek der Hertogen van Gelderland*, Utrecht 1783-1809, blz. 266 of L. A. J. W. Sloet, *Oorkondenboek der Graafschappen Gelre en Zutfen*, 's-Gravenhage 1872-1876, blz. 384); Miraeus, *o.c.*, blz. 401 en Bondam, *o.c.*, blz. 295 of Sloet, *o.c.*, blz. 419).

[8] H. Ebeling, „Wat het oudste zegel der stad 's-Hertogenbosch ons leerde omtrent haar ontstaan en naam", *'s-Hertogenbosch 1185-1935*, blz. 132-138.

[9] Simon Pelgrom, *Oorspronck van 's-Hertogenbosch*, 1540 (1629 uit het Latijn vertaald), uitg. C. R. Hermans in : *Geschiedkundig Mengelwerk over de Provincie Noord-Braband*, 's-Hertogenbosch 1840-'41, I, blz. 61-62.

wouters en een wouter is een woudt-her, woudheer, een wildeman, ofwel, in het wetenschappelijk latijn, een „sylvarum dominus, sylvanus agrestis" [10], de nakomeling van de Romeinse godheid der bossen en tuinen, familielid van saters en faunen. Wat ligt meer voor de hand dan deze silvanus te plaatsen in de „silva" waarbij de „nova civitas" lag? Weliswaar zijn de Bosschenaren nooit silvani genoemd, doch „burgenses de Silva" en meestal „burgenses in bosco" of „buscoducences" [11], maar iedere clerck kon gemakkelijk aan de in veler verbeelding levende silvanen denken, de menselijke wezens die wild in het woud leefden. Het mag de Bosschenaren trots ingegeven hebben op een lange voorgeschiedenis te kunnen wijzen, op een oertijd waarin zij al een rol speelden, hoe primitief dan ook.

Maar men trekt de grenzen te nauw wanneer bij het interpreteren van de wimbergen van de St. Jan alleen Bossche gegevens en bespiegelingen over de naam en geschiedenis van de stad aan bod komen, want de wildemansgestalte is een thema dat in de verbeelding van heel middeleeuws Europa en zelfs daarbuiten geleefd heeft, hier en daar zelfs nog niet dood is.

De wildeman in Europees verband

Daarover is tien jaar geleden een buitengewoon suggestieve, bonte en genoegelijke studie verschenen van Richard Bernheimer [12]. Hij is het optreden van de wildeman nagegaan in de natuurhistorische litteratuur, in de mythologie, de folklore, in dichtkunst en toneel, in de beeldende kunsten en de heraldiek. Hij heeft een schat aan gegevens verzameld, vooral uit Engeland, Frankrijk, de Duitse landen en Spanje, maar het Nederlandse taalgebied nauwelijks geëxploreerd. Uit talloze verspreide, deels wel, deels nog niet aangeboorde bronnen zou men ongetwijfeld, na de enkele vluchtig gedane observaties [13], een rijke aanvulling voor de Lage Landen kunnen geven. Het is allesbehalve de opzet om die in dit bestek te bieden, maar enkele elementen die licht kunnen werpen op de Bossche wimbergen, zullen hier in het kort aangewezen worden.

Bernheimer ziet de oorsprong van de fantasieën over de wildeman in de Romeinse Oudheid, maar met rechtstreekse betrekking op de middeleeuwse versie van de wildeman dagtekent het oudste litteraire materiaal uit de 12de eeuw, de eerste duidelijk herkenbare beeldende voorstelling rond het midden van de 13de eeuw, terwijl het motief zijn grootste populariteit en verbreiding bereikt in de tweede helft van de 14de eeuw. De Italianen noemen hem selvatico of selvaggio, termen die onmiddellijk met het latijnse silva samenhangen, de Spanjaarden salvaje, de Fransen sauvage, de Engelsen salvage maar bij voorkeur woodwose of woodman, waarin zijn woonplaats, het woud, even sterk meespreekt als in de term wouter; de Germanen noemen hem het liefst wildeman. Als gemeenschappelijke karaktertrekken van de verschillende typen wildeman die men tegenkomt, kunnen gelden, dat hij een wilde mens in zijn oerstaat is, voorgesteld als een geheel behaard, met bladeren gekroond en omgord wezen, primitief levend in het woud, waar het zich door zijn kracht en met behulp van zijn knots, vechtend en jagend, soms ook de landbouw beoefenend, staande houdt temidden van het natuurgeweld en de dierenwereld. Hij heeft geen verstand, geen kennis van God en is er niet beter aan toe dan de krankzinnigen. Die associatie van krankzinnig en wild wordt toegepast in de middeleeuwse epische litteratuur. In de Britse of Keltische romans treedt de wildeman op als krankzinnige met profetische gaven, die zich terugtrekt in het woud en daar, gehuld in bladeren, leeft van wortelen en kruiden. In de Koning Arthur-cyclus is het Merlin, zijn raadsheer, die door het verlies van zijn broeders in de strijd tot waanzin vervallen en naar het woud gevlucht is om daar in de toppen der bomen te leven, maar soms terugkeert in de beschaafde wereld om zijn zienersgaven te ontplooien en korte tijd door de weelde van het hofleven bekoord te

[10] E. Verwijs en J. Verdam, *Middelnederlandsch Woordenboek*, 's-Gravenhage 1929, i.v. wouter.

[11] Bijv. Miraeus, *o.c.*, I, blz. 401; Bondam, *o.c.*, blz. 266; Ebeling, *o.c.*, blz. 136.

[12] Richard Bernheimer, *Wild men in the Middle Ages. A study in art, sentiment and demonology*, Cambridge 1952. Voor oudere litteratuur zij naar de litteratuuropgave in dit werk verwezen; alleen dient expliciet vermeld te worden: R. van Marle, *Iconographie de l'art profane. La vie quotidienne*, 's-Gravenhage 1931, blz. 183-187.

[13] A. E. Rientjes, „Wildemannen, Schildhouders van het Wapen van Zuilen", *Jaarb. Niftarlake* 1946, blz. 1-8; H. van de Waal, *Drie eeuwen Vaderlandse Geschieduitbeelding, 1500-1800*, 's-Gravenhage 1952, I, blz. 86-87, 93, 161-162; II, blz. 84.

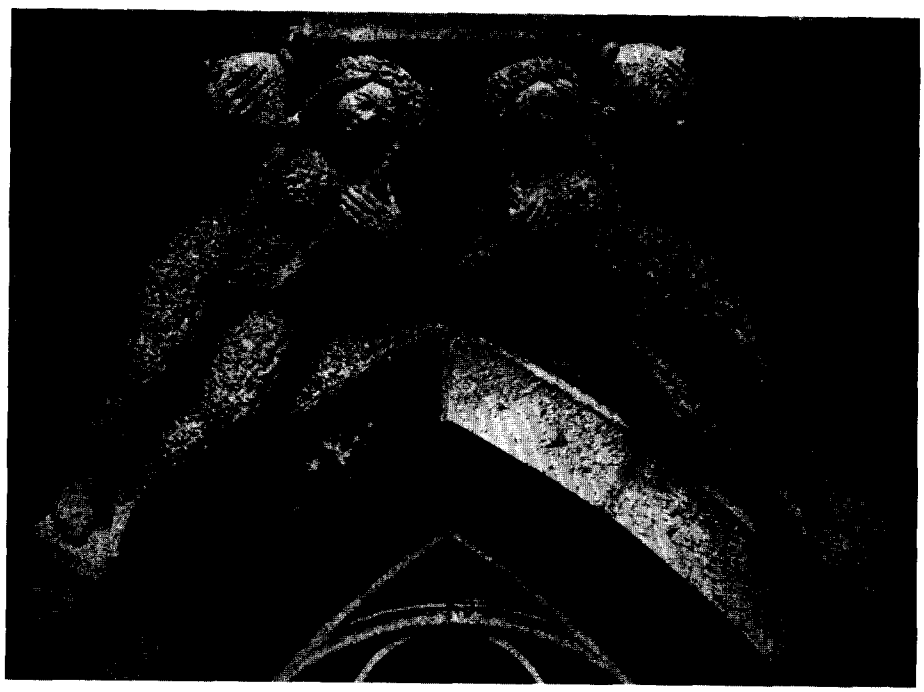

Afb. 4 en 5. 's-Hertogenbosch, Sint Janskerk. Wimberg aan de noordelijke straalkapel. Het oorspronkelijke reliëf en de kopie uit 1933. (Foto's Monumentenzorg)

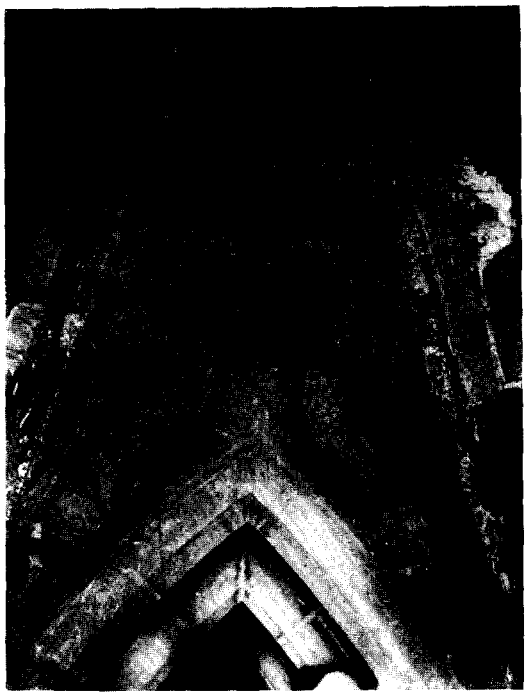

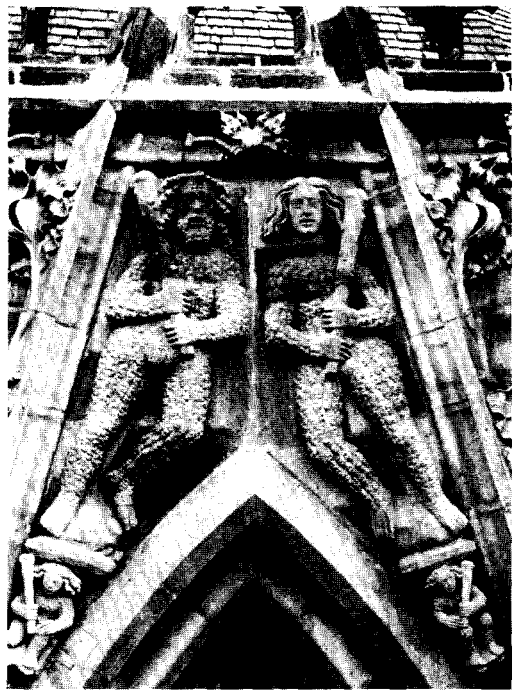

Afb. 6 en 7. 's-Hertogenbosch, Sint Janskerk. Wimberg aan de tweede veelhoekszijde van de koorlantaarn (gerekend uit het noorden), voor en na de restauratie in 1913.

Afb. 8 en 9. 's-Hertogenbosch, Sint Janskerk. Wimberg in de meest westelijke travee van de zuidelijke lichtbeukwand van het koor, voor en na de restauratie in 1917. (Foto's Monumentenzorg)

worden. Galfridus van Monmouth verhaalt zijn leven in de *Historia regum Brittanniae,* waarin we ook bekend worden met koning Arthur, en in de *Vita Merlini.* In de Frankische heldenepiek is wildheid het gevolg van teleurstelling in de liefde: Yvain, Lancelot en Perceval (de helden van de dichter Chrétien de Troyes), Renaud de Montauban, Tristan en Pierre de Provence trekken ieder na een ongelukkige liefde het woud in en vervallen daar tot een wildemansstaat waaruit slechts hun geliefde hen verlossen kan. Hetzelfde lot treft de Duitse helden Iwein, van Hartmann von Aue, en de Busant; slechts een vrouw is in staat de wildeman te temmen en terug te winnen voor de beschaafde wereld. Die litterair-historische gegevens zijn voor de Nederlanden aan te vullen met onze versies van deze epiek, met de Nederlandse „Renout van Montalbaen" of „De Vier Heemskinderen" en bovenal met Jacob van Maerlant's *Van den savage Merline* [14], die langs de omweg van de 13de eeuwse *Lestoire de Merlin* overeenkomt met Galfridus *Vita Merlini* uit de 12de eeuw. Ook onze „Merlijn quam daer gelopen als een wilt man" en hij leefde in het woud van Broceliande in Bretagne, uitverkoren oord van wonderlijke wezens. Een „wiltman" is „pilosus", geheel behaard, weet Jacob van Maerlant [15], een term die niet alleen bij Isidorus van Sevilla in zijn *Etymologiae* te vinden is maar ook in de Vulgaat, waar het heet dat de „pilosi saltabunt ibi" en dat de „pilosus clamabit ad alterum", wanneer Isaias de verwoesting van Palestina en de tenten van Edom voorzegt: behaarde wezens zullen ronddansen en elkaar toeschreeuwen op de verlaten puinhopen (Isaias 13, 21 en 34, 14).

Verhalen als dat van de vier Heemskinderen en die van Jacob van Maerlant worden ook in de 14de en 15de eeuw nog ijverig gelezen en vaak in de vorm van uittreksels verspreid. Het begrip van de wildeman blijft dus eveneens levendig. In een 14de-eeuws gedicht, „Vanden wilden Man" in het Hulthemse handschrift van de Koninklijke Bibliotheek te Brussel [16] wordt een vizioen verhaald:

„. . . ende ic sach comen uten hout
ene maghet wel ghedaen,
die brachte ghebonden ende ghevaen
ene wilde creature,
die haer was worden sere te suere,
eer dat sise brachte inden bande."

De dichter vraagt het meisje om een verklaring van haar doen en zij antwoordt, dat zij in staat is de wildeman te temmen:

„ic hope noch den dach te beiden
dat icken sal maken tam
ende sachtere vele dan enech lam,
al es hi nu wilt ende wreet".

's Dichters twijfel of het haar ooit gelukken zal, wordt terstond gelogenstraft door het liedje dat de wildeman aanheft:

„Ic was wilt, ic ben ghevaen
ende bracht in mintliken bande;
dat heeft ene maghet ghedaen.
Ic was wilt, ic ben ghevaen;
al mochtic, ic woude haer niet ontgaen,
des settic mine trouwe te pande.
Ic was wilt, ic ben ghevaen,
ende bracht in mintliken bande".

De dichter duidt het vizioen als een allegorie, een les, die inhoudt dat een meisje een jongeman door zachtheid voor zich winnen kan:

„Enen wilden jonghen man
sal men met listen gaen an".

Deze interpretatie wordt hem door een vriendin bevestigd:

„Ic der wel segghen openbaer
dat nemmer man en es soe wilde,
een wijf diene met smekene hielde,
sijns en soude wel werden raet
hi en ware van naturen quaet".

De gevolgtrekking van de dichter kan dan ook deze zijn:

„Die minne suect, die minne vint.
Alsoe hise te rechte vinden sal,
hi mach wel prisen sijn gheval".

Behalve in deze gedichten signaleren Verwijs en Verdam [17] nog in andere werken het optreden van de wildeman, met name in *Seghelijn van Jherusalem,* een werk van Loy Latewaert. Hoe lang het thema levend blijft, leren ons *De Leeuwendalers* van Vondel, het land- of herdersspel waarin op arcadische manier de verzoe-

[14] *Jacob van Maerlants Merlijn,* uitg. J. van Vloten, Leiden 1880.

[15] *Der Naturen Bloeme,* uitg. E. Verwijs in: *Bibliotheek der Middelnederlandsche Letterkunde,* 1878, Boek II, 3287.

[16] C. P. Serrure, *Vaderlandsch Museum voor Nederlandsche Letterkunde, Oudheid en Geschiedenis,* II, Gent 1858, blz. 196-200.

[17] *Middelnederlandsch Woordenboek,* i.v. wildeman, wilt en sauvage.

ning tussen de noordelijke en zuidelijke Nederlanden in 1647 wordt gevierd. In dit spel verschijnt de wildeman, „de Lantplaegh, het bederf", die uit naam van Pan jaarlijks de Leeuwendalers een menselijk zoenoffer komt afpersen [18]. Hij geldt hier als een zinnebeeld van de oorlog die de Nederlanden zo lang geteisterd heeft en jaarlijks „de bloem der Jongelingen" opeiste. De wildeman treedt zelf pas in het vijfde bedrijf op met zijn „quastigh hout", de knots, nadat hij reeds in het eerste door Blinde Wouter, roeper en bode, in al zijn geduchtheid en in de geijkte uitmonstering beschreven is:

„Een gruwzaem boschgedroght: hy houdt zich op het velt,
In bosch, in duin, aen strant, en leeft by raeuwe kruiden
En dorre wortelen, dan Noortwaert, dan ten Zuiden,
Waer hem een buy, in 't brein gesteghen, henedrijf.
Een holle boom is 's nachts zijn slaepstal en verblijf.
Men zagh hem onder dack, gebouwt met menschenhanden,
Noit rusten. Hy erkaewt de boomschors met de tanden,
En valt op d'aerde plat voorover met zijn borst,
En slorrept plassen uit, tot lessing van den dorst.
Wanneer de zee begint het avontvier te dooven,
Dan leunt hy op zijn' rugh, en roockt, gelijck een oven,
En ronckt, dat koe noch kalf kan rusten hier ontrent.
De menschen loopen voor, wanneer hy loopt en rent,
Noch sneller dan een paert. De vrysters ziet hy garen,
En lachtze minlijck toe, die anders van bedaren
Noch vrientschap weet, en grimt gestadigh even nors.
Zijn grof gebeente is ruigh bewassen met een schors,
De handen, vingers, voet en teen gelijcken wortelen,
Zijn eicke hielen treên de kaien zelfs te mortelen.
Hy wandelt barevoets, en spoelt de voeten niet.
De baert is groen, als gras: de locken schijnen riet
En biezen onder een, en lieten zich noit kemmen,
Of scheeren, noch met strick, of lint en hairsnoer temmen.
Hy spalckt twee uiens op, en geeft u een gezicht,
Gelijck door een lantaerne een kaers by avont licht.
Een bondel pijlen, boogh, en knodts verstreckt zijn wapen,
Die wappren aen den boom, waer in hy 's nachts gaet slapen".

Men ziet het, het wilde wezen heeft in de 17de eeuw hier nog niets van zijn oerkracht verloren. Maar zelfs in Goethe's Faust komt dezelfde wildeman nog voor: [19]

„Die wilden Männer sinds genannt,
Am Harzgebirge wohlbekannt;
Natürlich nackt in aller Kraft.
Sie kommen sämtlich riesenhaft.
Den Fichtenstamm in rechter Hand
Und um den Leib ein wulstig Band,
Den derbsten Schurz von Zweig und Blatt,
Leibwache, wie der Papst nicht hat".

In de middeleeuwse noties van de wildeman komt deze lang niet altijd, zoals die in het 14de-eeuws gedicht en zoals Parcival en Iwein, met de beschaving en zachte maagden in aanraking. Zijn ruwe leven krijgt soms een teder accent wanneer hem door de volksverbeelding een wilde vrouw en wilde kinderen worden toegedacht. Dan wordt zijn bestaan een idyllische „Age d'Or", een heidens paradijs. Met zijn „wildt wijf" („fera vel silvestris mulier", zegt het woordenboek van Plantijn [20]) en zijn wilde kindertjes leeft hij onbekommerd in de bossen, jagend en dansend als een faun of een sater. Volgens Bernheimer blijft de aanwezigheid van de wildevrouw voornamelijk tot Vlaanderen beperkt.

De overlevering wil dat vader wildeman zijn zonen opleidt in zijn primitieve wapenhandel, in jacht en strijd. Deze opvoedingspraktijken worden bijvoorbeeld geschilderd in de *Faërie Queene,* het allegorische meesterwerk van Edmund Spenser uit 1590-96, waarin nog al wat beelden uit de Koning Arthur sagen verwerkt zijn.

De wildeman nam een belangrijke plaats in tijdens Carnavalsfeesten, optochten en processies, bruiloften en danspartijen. Men denkt hier onmiddellijk aan het beruchte „Bal des Ardents" op 28 januari 1392 aan het hof van Karel VI van Frankrijk. Toen hij zich met vrienden als wildeman toegerust had door middel van pek en veren, geraakte hij plotseling, in het voorbijgaan aan een toorts, in brand en slechts ternauwernood kon hij gered worden, terwijl enkele anderen der vermomden de dood vonden in de vlammen, een drama dat in verschillende exemplaren der kroniek van Froissart en in de begeleidende miniaturen treffend verbeeld is [21]. Wanneer Karel VII in 1437 Parijs binnenkomt, wordt hij tegemoet gegaan door met elkaar

[18] *De Werken van Vondel,* uitg. J. F. M. Sterck e.a., Amsterdam 1927-40, V, blz. 277-278. Zie daar ook aant. blz. 944.

[19] *Goethes Faust,* herausg. v. G. Witkowski, Leipzig 1910, II, blz. 156: 5864-5871.

[20] Plantijn, *Thesaurus Linguae Theutonicae,* Antwerpen 1573, i.v. wildt wijf.

[21] Bernheimer, *o.c.* blz. 59, 82.

vechtende wildemannen en -vrouwen. Ook in andere hofkringen was de wildeman niet onbekend en op een wijze die sophisticated mag heten uit de volksgebruiken overgenomen: voor verschillende Engelse koningen werden wildemansvertoningen gegeven, waarbij de wildeman, zodra humanistische gedachten doorbreken in het begin van de 16de eeuw, vereenzelvigd wordt met faunen en saters, apen en Pan, evenals in de maskerades die in dezelfde tijd aan het Franse hof plaats vonden. Ook treedt hij op in 1462 op het feest, dat paus Pius II te Viterbo gaf. In Milaan zien we hem in 1491 tijdens een feest dat voor Galeazzo San Severino Visconti gegeven werd en onder artistieke leiding van Leonardo da Vinci stond.

In optochten en processies behoorde de rol van de wildeman in de late middeleeuwen blijkbaar geheel tot de categorie van louter amusement, zonder dat spelers en volk zich nog een diepere zin bewust waren. Hij werd op één lijn gesteld met zotten, narren en duivels en zwaarddansers. Hier en daar heeft de traditie stand gehouden: de wildeman leeft zelfs thans nog in de Sacramentsprocessie van Barcelona, in optochten te Chester en Neurenberg, gedurende Carnaval in Zwitserland en Beieren. In Oberstdorf (Algau, Beieren) worden nog jaarlijks, in september, als het vee uit de weiden terugkeert in de stallen, wildemansdansen uitgevoerd, waarbij de dansers op de internationaal traditionele wijze „uitgemonsterd" zijn. Ze zijn gehuld in mos, rijshout of hooi en bladeren, vermomd door vervaarlijke houten maskers, gewapend met knotsen [22]. Maar ook dichter bij huis leeft hij voort: in Tongeren neemt de wildeman nog steeds deel aan het spel van St. Eversmarus, op Pinksteren vinden we hem in Hoei. Een duidelijk rituele vorm en betekenis had het spel van de dood en de wildeman of de jacht op de wildeman, zoals Pieter Brueghel die vastgelegd heeft in een schilderij en zoals die ook voorkomt op een houtsnede naar een tekening van hem; het spel maakt er deel uit van de Carnavalsfeesten. Een vrouw lokt de wildeman met een ring, een jager mikt op hem met zijn kruisboog, terwijl een als keizer verklede speler ooggetuige is [23]. Op dit spel moet ook de rekening van de Graaf van Bloys uit 1364/65 betrekking hebben, waar sprake is van de „ghesellen die daer speelden mitten Wilden manne" [24], evenals de post uit de Bredase stadsrekeningen van 1568, luidende: „Item de gesellen die opten grooten omganck den wildeman plagen te jagen, werdden jaerlyks gegeven 25 st." [25]. Met deze voorbeelden zijn we dus weer op eigen gebied gekomen. Bernheimer noemt nog enkele van de meest bekende gevallen, waaronder het optreden van veertien wildemannen in de optocht ter gelegenheid van de Blijde Inkomste van Johanna van Aragon, echtgenote van Philips de Schone, te Brussel in 1496 [26]. Met een soortgelijke ontvangst werd keizer Karel V in Brugge bejegend in 1515 [27]. Op een tribune was een woud verbeeld waarin wildemannen een dans uitvoerden. Zij vertegenwoordigden de prehistorische bewoners van de streek waarin Brugge gesticht was en benadrukten de eerbiedwaardig hoge ouderdom van de stad. Ook elders in de Nederlanden was de wildeman een geijkt onderdeel van de optochten, met gelijke waarde als de reus en reuzin, de grote Roeland, Renout van Montalbaen, de vier Heemskinderen, het ros Beiaart, het rad van avontuur, narren en zotten en duivels. De processies, waaraan het overwicht van de Reformatie overal in de noordelijke provinciën en de Generaliteitslanden een drastisch einde heeft gemaakt, maar waarvan Vlaanderen nog steeds een vrij goed beeld geeft, lieten behalve bijbelse taferelen en andere religieuze figuren ook deze louter profane en folkloristische thema's zien.

[22] Bernheimer, *o.c.*, blz. 81 en afb. 13; C. Leirens, *Belgian Folklore*, New York 1948, blz. 28 en 36.

[23] Bernheimer, *o.c.*, blz. 52-53. Dit spel is ook wel in verband gebracht met de legende van Ourson, de door een beer opgevoede wildeman, een figuur die in de Vlaamse volksverbeelding een taai bestaan gehad heeft.

[24] G. Kalff, *Geschiedenis der Nederlandsche Letterkunde*, Groningen 1906-1910, II, blz. 6. Het spel wordt ook wel in verband gebracht met de Germaanse mythologie, met name de boomcultus, vgl. Jos Schrijnen, *Nederlandsche Volkskunde*, Zutphen 1930-'33, I, blz. 88.

[25] C. R. Hermans, *Rederijkers in Noord Braband*, 2de stuk, 's-Hertogenbosch 1867, blz. 220.

[26] Afgebeeld in Ms 78 D 5 van het Berlijns Prentenkabinet; M. Herrmann, *Forschungen zur deutschen Theatergeschichte*, Berlijn 1914, blz. 365-368.

[27] R. Dupuys, *La triumphante et solemnelle entrée faicte sur le nouvel et joyeux advenement de Monsieur Charles Prince de Hespaignes etc. en sa ville de Bruges l'an MDXV*, Parijs 1515 (met 32 houtsneden), uitg. Brugge 1850; zie ook I. von Roeder-Baumbach en H. G. Evers, *Versieringen bij Blijde Inkomsten (Maerlantbibliotheek 13)*, Antwerpen-Utrecht 1943, afb. 13 en heraldische wildemannen in Antwerpen op afb. 57 en 65.

Het waren bonte vertoningen waarin de steden met elkaar wedijverden; ook vonden onderlinge uitwisselingen van delegaties van spelers, figuranten en muzikanten plaats. De enscenering en kostumering werden toevertrouwd aan vooraanstaande kunstenaars. Van de beroemde „Cruysomganck" in Bergen op Zoom, in de 15de eeuw jaarlijks op zondag na Beloken Pasen gehouden, is zelfs bekend, dat er een regieboek aan ten grondslag lag [28]. Hier trokken op praalwagens reus en reuzin, St. Joris en de draak, het ros Beiaart en de vier Heemskinderen, duivels en de dood, kemel, griffioen en walvis, de Blauwe Schuit, zotten en zottinnen mee. De duivels betekenden een onmisbaar vermaak, zij zwermden door de stoet heen en liepen op het publiek in. Het is niet bekend of er ook wildemannen figureerden, maar het is wel mogelijk, dat allerlei ondergeschikte en vanzelfsprekende „personaighen" en „batementen" geen expliciete omschrijving behoefden. Schutterijen, rederijkerskamers en ambachten hadden immers elk hun eigen traditionele taken. Van vele uiteenliggende steden kwamen afgevaardigden en muzikanten toegestroomd, Middelburg, Utrecht, Antwerpen, Leiden, Hulst, Delft, Gent, Axel, Breda, Dordrecht, Leuven, Reimerswaal en Dordrecht plachten vertegenwoordigd te zijn, waarbij de aan het feest verbonden jaarmarkt ook wel een grote rol gespeeld zal hebben, nut en vermaak konden hier hand in hand gaan. In Breda vond op Sacramentsdag de praalprocessie van het wonderdadig Sacrament van Niervaart en op Pinksteren een andere plechtige omgang, ter ere van het H. Kruis, plaats. In beide optochten trokken behalve religieuze figuren de grote Roeland, St. Joris en de Draak, de vier Heemskinderen, de reus en reuzin en ook de wildeman rond [29]. Ook hier kwamen schutterijen en muzikanten van heinde en ver het feest luister bijzetten. Doch niet alleen in Vlaanderen, Brabant en Limburg (waar nog vele reuzen voortbestaan), waren deze optochten de hoogtepunten van het jaar, zelfs in steden als Utrecht en Dordrecht — hoe moeilijk het ook is zich dat thans in de sfeer daar voor te stellen — trokken het ros Beiaart, de reuzen, allerlei vermakelijke gedrochten op gezette tijden rond.

De wildeman diende in optochten als ordebewaarder en met zijn knots was hij een ware bastonnier die het volk op een afstand van het spektakel hield, daarvoor even geschikt als de woest uitziende duivels, aan wie deze taak gaarne opgedragen werd [30]. Later treedt er een contaminatie op van wildeman en bieleman. „Deze bielemannen zijn waarschijnlijk een overblijfsel van de vroegere sappeurs, die met grote bijlen aan legerafdelingen voorafgingen om de weg open te kappen; hier en daar dragen zij nog de uniformen der sappeurs met hoge kolbakken en schootsvellen"; de man die in Huissen zulk een uniform draagt in de optocht wordt wildeman genoemd [31].

De wildeman in de beeldende kunst

In de beeldende kunst van middeleeuws Europa is de wildeman volop vertegenwoordigd. Wanneer men het kapiteel in de Saint-Aignan te Orléans uit omstreeks 1000, waarop een wild wezen met enige menselijke trekken temidden van verscheurende dieren staat, niet meerekent, moet als de oudste bekende voorstelling aangemerkt worden een kapiteel aan het noorderportaal van de kerk in Sémur-en-Auxois in de Provence, uit het midden van de 13de eeuw, waarop een wildeman, zo thuis in bos en veld, zijn diensten verleent aan een boer [32]. In de 14de eeuw komt hij voor op het snijwerk aan kistjes, zogenaamde Minnekästchen, in het Duitse Rijnland. De meeste kunstwerken echter die hem afbeelden, dagtekenen uit de 15de en vroege 16de eeuw. Daaronder zijn Duitse en Zwitserse tapisserieën, ook een die uit Doornik komt, misericorden van koorbanken, miniaturen, drukkersmerken, gravures en titelbladen van incunabelen en post-incunabelen. Daarop zien we wildemannen en soms wildevrouwen op jacht, in gevecht met ridders of met elkaar, bezig aan veldarbeid, de wildeman in de ban van een schone jonkvrouw, wildemannen die het kasteel der liefde belegeren, de geneugten van het wildemansgezin in het woud. Ook de Nederlanden hebben hun artistieke aandeel. In de Zavelkerk te Brussel zijn de wanden van het koor en het transept versierd met een arcatuur welker boogzwikken figu-

[28] C. J. F. Slootmans, *De Heilig Kruis Ommegang van Bergen op Zoom,* Bergen op Zoom 1946, blz. 9.

[29] Th. E. van Goor, *Beschrijving der Stadt en Lande van Breda,* 's-Gravenhage 1744, blz. 90. Stadsrekening uit 1560: Hermans, *Rederijkers,* blz. 331.

[30] E. J. Haslinghuis, *De Duivel in het Drama der Middeleeuwen,* Diss. Leiden 1912, blz. 203; E. van Even, *L'omgang de Louvain,* Leuven 1863, blz. 27.

[31] C. Cath. van de Graft, *Nederlandsche Volksgebruiken bij Hoogtijdagen,* Amsterdam 1947, blz. 74 en afb. 43.

[32] Bernheimer *o.c.,* blz. 26 en afb. 7.

Afb. 10. Halle (prov. Brabant), Sint Martenskerk. Kraagstenen boven het zuiderportaal.

Afb. 11. 's-Hertogenbosch, Sint Janskerk. Kraagsteen in de buitenste zuidbeuk van het koor. (Foto Monumentenzorg)

Afb. 12. 's-Hertogenbosch, Sint Janskerk. Beeld op de tweede luchtboogstoel boven de noordbeuken van het koor. Kopie uit 1908.

Afb. 13. Brussel, Zavelkerk. Boogzwik in de arcatuur tegen de westwand van het noordertransept.

Afb. 14. Gevelbeeld van Jansstraat 31, Arnhem.
(Foto Monumentenzorg)

Afb. 15. Paneel van het koorhek der Grote Kerk te Haarlem.

Afb. 16. Paneel afk. v. h. vroeg-16de eeuwse orgel der Grote Kerk te Naarden.
(Amsterdam Rijksmuseum)

ratief beeldhouwwerk bevatten [33]. In het koor bevindt zich in een van deze zwikken de beeltenis van een wildeman, terwijl in de andere onder meer de vier evangelistensymbolen, de legende van de drie doden en de drie levenden, officiërende geestelijken en zangers voorgesteld zijn. Deze reliëfs dateren uit het begin van de 15de eeuw. Tegen de westwand van het noordertransept bevatten twee van zulke zwikken onderscheidenlijk een wildevrouw en een wildeman met schild en knots (afb. 13). Hun betekenis hangt maar los of in het geheel niet samen met die van de andere reliëfs in het transept, waaronder profeten, een soldaat, een koning, een draak en muzikanten. Dit beeldhouwwerk dagtekent uit het midden der 15de eeuw. In de kerk van Halle bevindt zich binnen boven het zuiderportaal een drietal kraagstenen (afb. 10), die een wildeman met een knots en een everzwijn, een mansfiguur met wijde mantel en een kaproen met afhangende slip en een wildevrouw tonen; ook op een reliëf in een der straalkapellen is een wildeman voorgesteld. Dit beeldhouwwerk wordt eveneens omstreeks 1400 gedateerd [34]. In Oudenaarde was blijkens een rekeningpost het stadsuurwerk geflankeerd door een wildeman en een wildevrouw [35]. Voorts is het bekend, dat Quinten Matsijs „den constigen bornput" op de Grote Markt te Antwerpen heeft „verciert boven op met een Brabon ende int ronde met wildemannen ende wilde wijven, al van yser" [36].

Wat de noordelijke Nederlanden betreft: in het huis „de Halve Maan" op de Ossenmarkt te Zutfen werd tegen een der muren van de eerste verdieping een wildeman temidden van ranken en omslingerd door een spreuklint gevonden [37]. Prachtig zijn de twee exemplaren van de graveur I. M. Zwoll, die een paar wildemannen voorstelt die met bijlen een centaur vellen [38]. Te Edam bevinden zich in het zuiderportaal der Grote Kerk tussen de aanzetten van de ribben boven een der kraagstenen een wildevrouw en twee wildemannen; het portaal en het beeldhouwwerk dagtekenen uit het tweede kwart van de 16de eeuw [39]. Wetenschappelijke pretentie hebben de wildeman en wildevrouw met kind in het „Dracht-Tohneel" van Zacharias Heyns uit 1601 [40]. Maar de laatste keer dat de wildeman indrukwekkend gestalte krijgt, is dan al lang voorbij, want als zodanig mag een ets van Dürer uit 1503 gelden, die het wapenschild van de dood voorstelt. Als schildhouders dienen een wildeman en een als bruid getooide vrouw; hij betuigt haar zijn genegenheid, welke in schrille tegenstelling staat tot het embleem van de dood, de melancholieke schedel die op het wapen staat afgebeeld. Het is een macabere allegorie op de vergankelijkheid, in staat het prille huwelijksgeluk bij voorbaat zijn begrensdheid te doen beseffen [41]. Tevens ligt er een associatie in met de heraldische wildeman, wijd over Europa verspreid [42]. Wij mogen aannemen, dat het aantal geslachten, die de wildeman in hun wapen voerden, tegen de driehonderd liep. Daaronder zijn niet weinig families die de term wildeman ook als persoonsnaam dragen, wellicht in oorsprong eer als scheldnaam dan als compliment, maar allengs als aanleiding tot trots en suggestie van een verre voorgeschiedenis. Niet alleen de geslachten Wildeman, maar ook die luisterden naar de namen van de Wilde, Swildens, Wiltheyn, Waltmann, Woodhouse, konden en kunnen de wildeman in hun wapen voeren. Het illustere koopmansgeslacht uit Lübeck, welks beroemdste telg en volmaaktst denkbare antipode

[33] J. de Borchgrave d'Altena, „Le mobilier et les écoinçons de l'Église Notre-Dame du Sablon à Bruxelles", *Bull. d. l. Soc. Royale d'Archéologie de Bruxelles* 1935, blz. 154-164.

[34] A. Louis, *De Sint Martenskerk te Halle (Ars Belgica VI)*, Antwerpen 1936, blz. 38 en 72.

[35] Stadsrekening 1508, in: L. van Lerberghe en J. Ronsse, *Oudenaerdsche Mengelingen*, Oudenaarde 1845-54, VI, blz. 284-285.

[36] V. de Meyere, *Vlaamsche Volkskunst*, Antwerpen 1934, blz. 72.

[37] G. J. Hoogewerff, *De Noord-Nederlandsche Schilderkunst*, 's-Gravenhage 1936-'47, I, blz. 305 en afb. 143; als randversiering in miniaturen, soms heraldisch, soms louter decoratief, zie: A. W. Bijvanck en G. J. Hoogewerff, *Noord-Nederlandsche Miniaturen*, 's-Gravenhage 1922-1925, pl. 14, 65, 159, 175 en 179.

[38] A. J. J. Delen, *Histoire de la Gravure dans les anciens Pays Bas*, I, Parijs-Brussel 1924, blz. 131 en pl. LXIII. In de volkskunst zullen er ongetwijfeld meer voorbeelden aan te wijzen zijn dan de als HERKULINS aangeduide wildeman op een eiken mangelplank uit Hindeloopen, afgebeeld en beschreven in *Nederlandsche Volkskunst* (red. A. Teenstra), Amsterdam 1941, blz. 45. Ook op haardsteentjes komt hij voor.

[39] J. J. F. W. van Agt, *Waterland en omgeving (De Nederlandsche Monumenten van Geschiedenis en Kunst* VIII, 1) 's-Gravenhage 1953, blz. 36 en afb. 47.

[40] Van de Waal, *o.c.*, blz. 93 en afb. 34 [2, 3].

[41] Bernheimer, *o.c.*, blz. 183-185.

[42] Bernheimer, *o.c.*, blz. 176-185; E. Gevaert, *L'Héraldique, son esprit, son langage et ses applications*, Brussel-Parijs 1923, blz. 84-85 en 359.

van de wildeman de schrijver Thomas Mann was, voert in zijn wapen een mansfiguur, die weliswaar een geciviliseerde kleding en zelfs een hoed draagt, maar toch nog een knots en een denneboom omvat houdt. Boven de ingang van het Wildemanshofje aan de Oude Gracht te Alkmaar, in 1714 gesticht door Gerrit Wildeman, prijkt in een nis het levensgrote zandstenen beeld van een echte wildeman, werk van Jacob van der Beek, terwijl op de binnenplaats nog eens een beeld staat dat evenwel meer weg heeft van Hercules.

Ook in stadswapens verschijnt de wildeman, bijvoorbeeld in die van Luzern, Winterthur en Hannover. In het wapen van Veere werden de ten halve lijve uitkomende wildemannen op de twee torens ontleend aan het wapen van het geslacht van Borsele, dat de stad gesticht heeft. Ook het wapen van Willeskop laat in zijn eerste kwartier een ten halven lijve oprijzende wildeman met knots zien. Maar nog veel vaker ontmoeten we de wildemannen als tenanten van een wapen. Daaronder zijn het koningswapen van Denemarken en het voormalige van Pruisen. Op de zojuist in het Rijksmuseum te Amsterdam beëindigde tentoonstelling „Meesters van het Brons der Italiaanse Renaissance" was bijvoorbeeld een wildeman te paard te zien met bladerkransen, schild en knots, vervaardigd tussen 1470 en 1490 door Bertoldo di Giovanni voor Ercole I d'Este. Het was een hem welbekend motief, want wildemannen dienden als tenanten van het wapen van het huis Este [43]. De westgevel van de San Gregorio in Valladolid, uit 1488-96, is overdekt met sculpturen die tezamen een heraldisch pronkstuk vormen, geflankeerd door monumentale wildemannen. Zeer fraai zijn ook de geheel behaarde exemplaren, die het schild houden op de westwand van de graftombe van koningin Catharina in de kathedraal van Uppsala [44], evenals die op een waarschijnlijk Vlaamse koperen grafzerk in de kathedraal van Schwerin [45]. In de X-vormige stand van een wildeman als schildhouder op een reliëf aan een boerderij in Fellinghausen mogen we misschien een associatie zien met de bouwkundige betekenis van de Duitse term Wilder Mann [46]. In ons eigen land is de wildeman als schildhouder ruimschoots vertegenwoordigd, we noemen slechts de wildemannen op de gewelfschilderingen in de Broederenkerk te Zutfen, op een gesneden paneel van het orgel van de St. Vituskerk te Naarden (afb. 16), op het koorhek van de St. Bavo te Haarlem (afb. 15). Bij vele wapens merkten we op, dat de wildeman in tamelijk tamme staat verkeert, in plaats van een welige haargroei heeft hij een gladde huid, en de wildheid maakt men nog slechts uit de bladergordels en -kronen en de knots op. Volgens Bernheimer komt de wildeman pas veel later in de heraldiek dan in de folklore. Zijn heraldische betekenis is gelijk te stellen met die van de eenhoorn, leeuw en griffioen en andere mythologische of werkelijke wilde dieren, zij zijn een talisman waaraan de bescherming van het wapenschild, dank zij de hun toegedichte wakkere woestheid, met een gerust hart overgelaten kan worden.

In ons land tellen we acht gemeentewapens die ter weerszijden door een wildeman gehouden worden [47] en drie waarvan alleen de rechtse tenant die gedaante heeft. Ook zij zijn tamme makkertjes geworden, weinig behaard, met loof gekroond en omgord, met knots gewapend. Het wapen van Bergen op Zoom telde aanvankelijk drie wilden, twee mannen als tenanten ter weerszijden, een vrouw achter het wapen; zij zijn al aan te wijzen op een stadszegel uit 1374 [48].

[43] *Catalogus,* nr. 15 en afb. 14.

[44] Sune Schéle, „A Sculptor's Signum or Not?", *Konsthistorisk Tidskrift* 1959, fig. 9 op blz. 124.

[45] Gevaert, *o.c.,* blz. 359 en fig. 503.

[46] Het betreft hier een wapensteen aan de kasteelboerderij Junkernhees bij Fellinghausen-Kreuztal (Kr. Siegen), waarop een wilde man wijdbeens staat en met opwaarts gespreide armen twee wapens houdt; zie afb. 33 bij J. Schepers, *Haus und Hof deutscher Bauern: Westfalen-Lippe,* Munster 1960. Met „Wilder Mann" wordt in de Duitse vakwerkbouw een verticale stijl met schuin gestelde schoren aan zijn boven- en benedeneinde aangeduid, ofwel „die aus Pfosten, Streben und Knaggen zusammengesetzte Fachwerkfigur". De term is, volgens H. Walbe, een recente benaming voor wat de timmerlieden vanouds „Mann" zonder meer noemden en „scheint aus Laienkreisen hervorgegangen zu sein, die ohne Verständnis für das Gefüge des Fachwerkes gar zu gern symbolischen Sinn suchten" *(Das Hessisch-Fränkische Fachwerk,* Giessen 1954, blz. 400-404). Volgens het *Deutsches Wörterbuch* heet deze constructie ook „Toter Mann" en, wanneer toegepast op de hoeken van vakwerkwanden, „Halber Mann".

[47] Kl. Sierksma, *De Gemeentewapens van Nederland,* Utrecht-Antwerpen 1960.

[48] G. C. A. Juten, „Oud-Bergen", *Oudheidk. Jaarb.* = *Bull. N.O.B.,* 3de s. 4 (1924), blz. 173-174 en afb. 8; F. C. Butkens geeft in *Trophées Sacrés et Prophanes du Duché de Brabant,* 's-Gravenhage 1724 (2 dln.) en de *Suppléments* daarop, 's-Gravenhage 1726 (2 dln.), behalve van wildemannen en -vrouwen als schildhouders (Wemmel, Herent, Immerseele), ook

Ook de voormalige gemeente Zuilen had wildemannen als schildhouders. In de wapens van Groede en Sneek is alleen de rechtertenant een wildeman. Rechts een wildeman en links een wildevrouw komen voor aan de gemeentewapens van Antwerpen en van Schilde en Vorselaar in de provincie Antwerpen, twee wildemannen aan het wapen van Oudenaarde. Opmerkelijk is dat alleen al in Drenthe zes gemeentewapens wildemannen als schildhouders hebben: Anloo, Havelte, Oosterhesselen, Sleen, Vries en Zuidwolde, terwijl in Beilen de rechter tenant die gedaante heeft. Deze wapens zijn van tamelijk jonge datum en in de wildeman mag men een zeer bewuste toespeling zien op de verre vroegste geschiedenis van de provincie. Anloo bezit niet minder dan negen hunebedden, Havelte twee; de naam Beilen betekent volgens de volksetymologie zoveel als plaats uitgehakt in het woud. In Zuidwolde schuilt het woord woud zelf, het heette eertijds Kerkenbosch en er wás ook een groot bos.

In samenhang met zijn heraldische betekenis treedt de figuur van de wildeman verder op als benaming van woonhuizen en herbergen. Duizenden huizen in Europa hebben deze naam gedragen. We vinden zijn naam en beeltenis even goed op de gevels in Graubünderland als op die in ons eigen land. Een willekeurig voorbeeld is Jansstraat 31 te Arnhem, een laatmiddeleeuws huis met in de 19de eeuw gewijzigde gevel, waarin een nis met een vermoedelijk 16de-eeuws wildemansbeeld behouden is gebleven (afb. 14); oorspronkelijk was dit huis „De Wildeman" een herberg [49]. In Breda droeg het huis op de noordhoek van de Markt en de Veemarktstraat dezelfde naam en nog staan er „Den Wildeman" en „Den Cleynen Wildeman" op de Haagdijk 78 en 82 [50]. In Antwerpen vinden we „Den Wildeman" aan de Oude Beurs en de Steenhouwersvest, „De Wilde Kinderen" in de Kaasstraat en het „Wildt Wijf" daarnaast. In Amsterdam wordt binnenkort het vroeg 17de-eeuws huis „De Wildeman" op de hoek van de Dam en de Pijlsteeg gerestaureerd; uit de kelder wordt dan het bewaard gebleven wildemansbeeld opgediept om zijn plaats boven de ingang terug te krijgen.

Wildemannen in 's-Hertogenbosch

Keren we thans terug tot 's-Hertogenbosch, dan zien we, dat daar al die noties van de wildeman, folkloristisch, litterair, artistiek en heraldisch, eveneens volop leefden en bloeiden. Om ons eerst maar bij de woonhuisnamen te houden: er waren in Den Bosch opmerkelijk veel huizen en herbergen die „De Wildeman" heetten, we vinden hem in de Tolbrugstraat, het Hinthamereind, de Lepelstraat, Torenstraat (waar hij een eeuw terug nog op een uithangbord prijkte), Ridderstraat, Vughterstraat en Verwerstraat. Het „Groot Wiltwijf" en het „Klein Wiltwijf" stonden zusterlijk naast elkaar in de Vughterstraat en een ander „Wiltwijf" vond men aan het Hinthamereind [51]. Men treft de wildeman ook aan op de merken van de Bossche drukkers Laurens Hayen en Gerard van den Hatard in de vroege 16de eeuw [52]; zij ontlenen hem aan het stedelijk kenteken bij uitstek, het wapen.

Het Bossche wapen wordt ter weerszijden gehouden door een wildeman, zoals gebruikelijk gewapend met knots, in natuurlijke kleur, het hoofd gekroond en de lendenen omgord met groen loof. Niet zelden kwam de heraldische wildeman tot leven, zo vernemen wij dat de schutterijen van Den Bosch op 20 en 21 mei 1497 met andere uit vele steden hun intocht deden te Gent om naar de uitgeloofde prijzen mede te dingen [53]. Den Bosch kwam maar liefst met twaalf wagens, in dichtvorm omschreven, als laatste:

vele voorbeelden van wildemannen en -vrouwen als dragers van banieren, bijvoorbeeld van de banieren der heren van Aerschot, Diest, Rotselaer, Schore, Heverlee, Melsbroek, Carloo, Kranendonk, Breda en Cuijk, van de baron van Thulden en Rumsdorp en van de baron de Gottignies.

[49] Vriendelijke mededeling van de heer H. Rosenberg, wetenschappelijk ambtenaar van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg.

[50] Lijst van huizen in Oud-Breda met vermelding van de namen volgens de laatste pondboeken, de wijknummers van de 19de eeuw en de tegenwoordige huisnummers. Vervaardigd in 1951 door P. J. M. Wuisman en G. J. Rehm en berustend in het Gemeente-Archief.

[51] J. en Alph. G. J. Mosmans, *Oude Namen van Huizen en Straten te 's-Hertogenbosch,* 's-Hertogenbosch 1907.

[52] Van de Waal, *o.c.* I, blz. 161-162; II, blz. 84; W. Nijhoff, *L'Art Typographique dans les Pays Bas,* 's-Gravenhage 1902-1935, Hayen, pl. I, 2-4; Hatard, pl. II, 7 en III, 9. Wildemannen ook op drukkersmerken in Parijs, Caen, Lyon, Antwerpen, Keulen, Augsburg en Straatsburg (waar zij op vignetten en boekillustraties in hun handel en wandel uitgebeeld worden).

[53] C. R. Hermans, *Bijdragen tot de Geschiedenis* enz. *der Provincie Noord Braband,* 's-Hertogenbosch 1845, II, blz. 91-96.

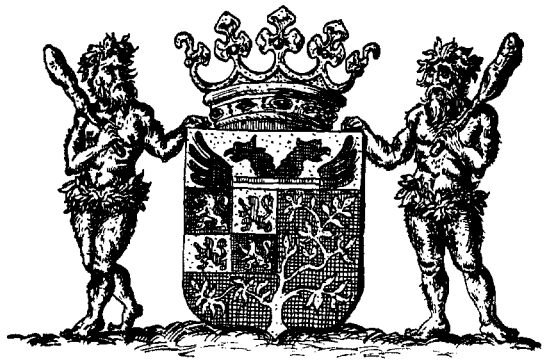

Stadswapen van 's-Hertogenbosch.
(tek. C. Peeters)

„Een wagen quammer noch, om prys t' ontfanghen,
Daer vier leeuwen op elcke houc een saten,
Ende een maecht, elcke mochte naet sien verlangen,
In witten damaste schoone boven maten,
Een wiltman met eender cudse willet raken,
Van den Bossche die wapenen voor hem hielt,
Ende de maecht sat, 't mocht elcker herten baten,
In een purperen pauwelioen weselic gestilt,
Ront bescreven met gulden letteren int schilt,
Die twee leeuwen saten elck ter syden van haar,
Sint Joris standaert houdende niet te wilt
In een silveren bosch scheent synde dats claer..."

De wildeman en het bos (van zilver, terwijl de lindeboom in het stadswapen van goud is) zijn dus beide vertegenwoordigd. Maar ook Bergen op Zoom bracht zijn stadswapen mee: zijn schutters reisden te water met twee schepen, in een waarvan een wildeman het stadswapen droeg.

Het zou bevreemding wekken wanneer niet aan optochten in 's-Hertogenbosch zelf de wildeman zijn deel had. Die feesten waren veelvuldig genoeg, de dag van St. Jan Evangelist (27 december) was kwalijk geschikt voor een grote omgang, maar Pasen en Sacramentsdag (10 juni), St. Lambertus (17 september) en andere belangrijke heiligendagen in het voorjaar en de zomer waren aanleiding tot grote processies; bij bijzondere gebeurtenissen, zoals de vergadering van het kapittel van het Gulden Vlies in 1481 in de St. Jan werden eveneens feesten georganiseerd. Maar het hoogtepunt van de Bossche feestkalender was toch „ons Lieve Vrouwe dragt" op de eerste zondag na het feest van St. Jan de Doper (24 juni), later, in 1511, verplaatst naar de eerste zondag na Maria Visitatie (2 juli). Dan werd met grote plechtigheid het miraculeuze beeld van de Zoete Lieve Vrouw door de straten gedragen, gelijk het, sedert 1916 opnieuw, met hetzelfde beeld geschiedt, nadat de traditie in 1629 als gevolg van het beleg en de verovering van de stad door Frederik Hendrik ineens afgebroken was. Het was een van de luisterrijkste optochten van de middeleeuwse Nederlanden en heel de stad nam er, met inbegrip der van heinde en verre toegestroomde pelgrims, met grote uitbundigheid aan deel [54]. Vooral de Illustere Lieve Vrouwe Broederschap, toch al zo stimulerend werkend op de dichtkunst, muziek, architectuur en beeldende kunst van de stad, zette geestdriftig luister bij aan dit weergaloze volksfeest. Haar leden schreden, getooid met kronen van korenbloemen en gehuld in hun tabbaarden, plechtig in de optocht mee. Kunstenaars als Hieronymus Bosch en Alard Duhamel zijn lid geweest van deze Broederschap en hebben ongetwijfeld hun aandeel bijgedragen in het ontwerpen van kledij, emblemen en tafereelen van het schouwspel. Doch niet alleen haar leden, ook de stedelijke regering, de kloosterlingen, de begijnen, alle ambachten en gilden namen deel aan de omgang. De vier kamers van rhetorica en de vier schutterijen zorgden voor wagenspelen en tableaux voor een door de stad betaalde vergoeding. Op de Markt werd de omgang onderbroken voor het opvoeren van religieuze drama's en esbatementen, waarna de processie naar de St. Jan en de parochiekerken terugkeerde. Er kwamen ook afvaardigingen, rederijkers, schutters en pijpers en trommelaars uit Brugge, Brussel, Dordrecht, Nijmegen, Antwerpen, Luik, Utrecht en andere bevriende steden. Kortom, het was een bont, klankrijk en hartverrukkend spektakel, welks gelijke wij op het ogenblik helaas alleen nog maar in de processies en optochten in zuidelijke landen, de Provence, Italië, Spanje en Zuid-Amerika kunnen zoeken, want de thans in ere herstelde Maria-omdracht in Den Bosch, hoe artistiek en rijk verzorgd dan ook, is daarmee vergeleken toch maar een brave en ingetogen vertoning, en de Limburgse en Vlaamse optochten zijn wel bont, maar missen toch authenticiteit, omdat spelers en kijkers zich te sceptisch gedragen en al te gauw bevreesd zijn voor ridicuul aangezien te worden; alleen voor

[54] Hermans, „Geschiedenis der Rederijkers in Noord Braband", *Bijdr. t. d. Geschiedenis enz. der Provincie Noord Braband,* 's-Hertogenbosch 1845, I, blz. 1-106, in het bijzonder blz. 23-28; Smits *o.c.,* blz. 139-183; J. A. F. Kronenburg, *Maria's Heerlijkheid in Nederland,* Amsterdam-Roermond 1904-1931, VI, blz. 236-269: Mosmans, *De St. Janskerk,* blz. 363-373.

de carnavalsoptochten leeft nog de volle animo...

De hoofdthema's die in de processies uitgebeeld werden, waren van godsdienstige aard en uit het Oude en Nieuwe Testament en heiligenlevens gekozen. Daar liepen of reden de twaalf profeten, de twaalf apostelen, de drie Maria's, de kluizenaar, St. Jan de Doper, benevens zijn hoofd in een schotel, de herders, de drie koningen, St. Christoffel met een kindje dat met meikersen zoetgehouden werd (op rekening van de Lieve Vrouwe Broederschap), de opdracht van een ander kindje Jezus in de tempel, een groot bouwsel op wielen, alles temidden van engelen, koorknapen, vaandeldragers, sjouwers van kandelaars, muzikanten, duivels en zotten, geleid door de bastonniers van de Broederschap. De rederijkers vertoonden de religieuze toneelstukken op tribunes op de Markt. Doch daarnaast zijn geheel profane „batementen" opgevoerd en liepen in de optocht profane figuren mee. In de rekeningen van de stad en van de Lieve Vrouwe Broederschap, waarin talloze uitgaven van kostuums, maskers, draperieën, attributen en allerlei wat voor de omgang nodig was, geboekt staan, wordt weinig of niets gezegd over profane motieven als het ros Beiaart en de vier Heemskinderen (slechts in 1611 en 1620 worden deze vermeld), maar men kan het eens zijn met Hermans' veronderstelling daarover en aannemen dat deze spelen en voorstellingen zo vanzelfsprekend waren, dat daarvoor een stadstoelage ineens gegeven werd, zonder dat het nodig was al deze bijrollen in het bijzonder te omschrijven. Het kan niet anders of ook de wildemannen en -wijven waren hier aanwezig, doch zij beeldden niets anders dan zichzelf uit, traden niet in een bepaald spel op, maar dansten mee en maakten het publiek door hun fratsen op een genoegelijke manier aan het schrikken. Het Bossche volk en even goed de vreemdeling zullen dan ook zonder enige moeite de wimbergen aan de St. Janskerk herkend hebben, waarop de wilden monumentaal vereeuwigd zijn. Ook hier beelden zij geen bepaalde handeling uit, zij zijn als het ware slechts figuranten, zoals zij in de optocht allesbehalve de hoofdzaak, maar als het ware een garnering vormden. De wildemannen kijken ons aan, maken hun zotte sprongen en zwaaien hun knotsen; de wilde wijven zijn ongewapend en rammelen met hun bekkens met schellen of hun tamboerijnen. Tweemaal staan er een vader en zoon naast elkaar, waarbij men kan denken aan de overlevering, dat vader wildeman zijn zonen opleidde in zijn ruw bedrijf. De wildevrouw en haar kind op de kraagsteen in de kerk zijn vergelijkbaar met tafereeltjes waarin het wildemansleven idyllisch weergegeven is, bijvoorbeeld op vele Duitse tapijten uit de 15de eeuw.

Slechts één der vier wimbergen schijnt wel een ingewikkelder actie te bevatten, namelijk degene waarop een wildeman in strijd is met een voornaam gekleed burgerman. Die strijd tussen natuur en civilisatie zien we ook uitgebeeld op de gesneden kistjes uit de 14de eeuw in het Kunstgewerbe Museum te Keulen en het gelijknamige museum te Hamburg [55], en de tegenstelling wildeman-burger is, zij het ook heel statisch, eveneens uitgebeeld op de kraagstenen boven het zuiderportaal in de kerk van Halle.

Het feit dat de wildevrouwen en het standbeeld gekroond zijn met bloemenkransen kan erop wijzen, dat we hier te doen hebben met leden van de Lieve Vrouwe Broederschap, die in de omgang kronen van korenbloemen plachten te dragen, maar het is niet zo waarschijnlijk dat de Illustere Broeders en Zusters ooit genoegen hebben genomen met een dermate lage, wilde en min of meer erotische rol. Slootmans merkt terecht op, dat men voor de rol van duivels, zotten en turken niet de fine fleur van de stad genomen zal hebben, wanneer hij bevindt dat speciaal hun door het stadsbestuur van Bergen op Zoom bevolen wordt niet te „loopen in de bordeelen oft in de herbergen"; immers, „een fatsoenlijk mens behoeft een dergelijk verbod niet gedaan te worden" [56]. Die bloemenkronen zijn wellicht gelijk te stellen met de bladerkransen die andere wildemansbeeltenissen plegen te dragen. Daar kan men tegen inbrengen, dat toch ook zijne majesteit Karel VI zelf van Frankrijk de wildeman speelde, maar dat deed hij binnenshuis op een geheel profaan feest en bovendien is hij later écht krankzinnig geworden.

Het is ongelofelijk boeiend te bemerken, dat dezelfde figuren, die zo oeroud en bestorven aan de Bossche kathedraal hangen, springlevend en in nauwkeurig dezelfde gedaante in Oberstdorf in Beieren, maar zelfs nog veel dichterbij, als het ware op eigen bodem, in Hoei en Tongeren, hun betekenis behouden hebben. Het zou

[55] Bernheimer, *o.c.*, blz. 123-125 en afb. 31-32; H. Kohlhausen, *Minnekästchen im Mittelalter*, Berlijn 1928, nr. 162 en afb. 11.

[56] Slootmans, *o.c.*, blz. 21.

interessant zijn hen eens naar Den Bosch uit te nodigen om hen tijdens een openbaar feest hun kunsten, grillen en grollen te laten vertonen, opdat ook de figuren aan de St. Jan weer in de aandacht komen te staan.

Nog één vraag blijft de rechtschapene klemmen. Is de wildeman aan de Bossche St. Jan, in de kerk van Halle en in de Zavelkerk van Brussel een van de „licences dans l'art chrétien", die Maeterlinck en Witkowski [57] zo ironisch en soms zo boosaardig opsommen? Men zou, vooral ten aanzien van de vechtende wouter op de zuidelijke wimberg aan het koor van de St. Jan, „fièrement exposant sa virilité", zeggen van wel. Maar och, de Kerk heeft zo veel van dit nogal onschuldige volksvermaak zonder bedenken in haar beeldenwereld laten voortbestaan, vooral de wildeman, wiens oorspronkelijke betekenissen misschien in de 15de eeuw al niet meer duidelijk waren en die tot genre vervallen was, tot een grap, zoals onze Zwarte Piet vandaag nog. En als er al een sombere kniesoor bezwaren maakte, kon zij die figuren zo gemakkelijk rechtvaardigen. De wildeman was nog slechts beeld van de onverloste mens, van de gelukkig door het christendom overwonnen heiden, van de door de cultuur later op hoger plan verheven natuur. En mocht de gekerstende en geciviliseerde mens al eens met heimwee terugblikken naar die ongebonden oerstaat, dan werd hem gaarne een uitlaat gegund in het spel tijdens het feest dat de noeste arbeid onderbrak. Dan kon het volk zijn romantische neiging voldoen en dit spel, als spel beleefd, gefascineerd aanzien gelijk vandaag velen vreugde beleven aan Tarzan de Geweldige in een eindeloze reeks films, die altijd weer volle zalen trekken. Ook Tarzan is in wezen ongevaarlijk, hij is immers altijd op de hand van de rechtvaardigen, hij is wild en schrikwekkend, maar niet misdadig en ook hij komt in aanraking met de cultuur die hem zal overwinnen. Het kerkgebouw kon de wildeman onverbloemd uitstallen, want hij bestond niet meer, hij had slechts een masker achtergelaten. Het Taxandrië dat volgens de overleveringen woest en wild was voordat Lambertus en andere Godsgezanten het betraden, was voor goed voor het christendom gewonnen. „Zo deden die predicanten van den woorde Christi ooc insghelijcx zo wel haerlieden devoir, dat daer die waerachtighe kennesse Gods met een welvoughende civiliteit ende ghehoorzameit allincx zo meer stede begonste te grijpene in die herten der menschen, die welcke eerst zo onbeclokert ende onbesneden waren, dat zy niet dan wilde wouters ende onberede volen en schenen te wesene" [58]. Of, om te eindigen met een passage uit een gedicht van het oude schuttersgilde van St. Barbara te Vught [59]:

Broeders en Zusters van deez Gilde
En wilt niet leven gelijk de Wilden
Volgt dan het voorbeeld en het leven
Dat God aan Barbara heeft gegeven".

[57] L. Maeterlinck, *Le genre satirique dans la sculpture flamande*, Parijs 1910; G. J. Witkowski, *L'art profane à l'église*, Parijs 1908; Dezelfde *L'art chrétien, ses licences*, Parijs 1912.

[58] N. Despars, *Cronycke van den lande ende graefscepe van Vlaenderen*, uitg. J. de Jonghe, Brugge 1840, aangehaald door Verwijs en Verdam. Van de Waal wijst er, *o.c.*, I, blz. 86, op, dat naar aanleiding van de overlevering die wil dat de Lage Landen in oorsprong bedekt waren met een groot woud, het Hercynisch woud, woud zonder genade of Schakerbos, overeenkomst gezien werd tussen Batavieren en silvanen.

[59] J. A. Jolles, *De schuttersgilden en schutterijen van Noord-Brabant*, 's-Hertogenbosch 1933-34, II, blz. 209.

SUMMARY

WOODWOSES OR WILD MEN AT 's-HERTOGENBOSCH

BY C. J. A. C. PEETERS

The windows of the choir of the Church of St. John in 's-Hertogenbosch are decorated with gables comprising figurative sculpture. These reliefs date from the same time as the choir itself: the oldest therefore are found on the radial chapels, which date from the second half of the 14th century; those on the choir lantern and the ailes of the choir date from the beginning of the 15th century. During the restoration in 1910-1934 they were replaced by close copies. The iconographic significance of many representations in these gables is still enigmatic, but the impression is gained that we are not dealing with a continuous cycle but with a series of themes and motifs, which played a part in the processions held at the time to honour the miraculous statue of Our Lady kept in the church. Four gables, as well as a statue on the base of one of the

flying buttresses and a corbel in the church are decorated with wild men and women, figures which in the late middle ages enjoyed great popularity in the plastic arts, literature, popular art, plays, heraldry and processions.

Taking our cue from the study by Richard Bernheimer (*Wild Men in the Middle Ages,* Cambridge 1952), we can see that the significance of the wild-man motif in the Netherlands was exactly the same as in the rest of West Europe and had penetrated equally deep into all the various artistic forms of expression, drama, poetry, sculpture and painting and into folklore. It can be safely assumed that the woodwose was also represented in the 's-Hertogenbosch procession, otherwise he would not have been portrayed on the church so frequently. For some other cities in the Netherlands his share in processions can be demonstrated with documentary evidence. In some places he has actually not yet completely disappeared. In the case of 's-Hertogenbosch there is the additional fact that there is some sort of association between the name of the city and the woodwose. 's-Hertogenbosch, which literally means „the Duke's wood" is often referred to as „Silva Ducis" in old deeds phrased in Latin and it is assumed by many chroniclers that the city was founded in a place where there was formerly a wood. In the imagination of the people of the middle ages the population of a wood included — apart from wild animals — such creatures as wild people, called „silvani" in the scientific literature of those days.

It did not take the later citizens of 's-Hertogenbosch very long in their world of associations to identify these „silvani" with the earliest inhabitants of the duke's wood and precisely in 's-Hertogenbosch it was quite an acceptable thing to choose woodwoses as supporters of the city's coat of arms. During the entry of the 's-Hertogenbosch civic guard in Ghent in 1497 the escutcheon was carried by a man attired as a woodwose.

In the 14th and 15th centuries the original mythological and erotic meaning of the woodwose figure had already receded into the background and the decorative function, both in the processions and in the plastic arts (in the margins of book illustrations for example) had become so dominant by then that it could safely be portrayed on and in Churches without any ecclesiastical objection.

OVER DOEL EN GRENZEN VAN DE MONUMENTENBESCHRIJVING

DOOR

HERMA M. VAN DEN BERG

De taak, die na het nogal stormachtig begin van de overheidszorg voor oude gebouwen in Nederland, in 1903 aan de eerste „Rijkscommissie tot het opmaken en uitgeven van een Inventaris en eene Beschrijving van de Nederlandsche Monumenten van Geschiedenis en Kunst" werd opgedragen, heeft steeds minder in de belangstelling en in het licht der discussies gestaan dan de praktische monumentenzorg. De herbouw en het herstel van verwaarloosde buiten gebruik gestelde, en in de twintigste eeuw door oorlogsgeweld vernielde gebouwen, waaraan schoonheids- of herinneringswaarden werden toegekend, heeft in de moderne tijden de fantasie steeds meer geprikkeld dan de opdracht deze „door woord en beeld vast te leggen en in zo ruim mogelijke kring bekend te maken" [1].

Evenmin als echter een medicus een juiste diagnose kan stellen en bovenal geen therapie kan toepassen zonder anamnese, kan de therapie van het monument opgebouwd worden zonder de kennis omtrent vroegere bestemming, tijd en omstandigheden van ontstaan en verwantschap met andere monumenten in de omgeving. Hiertoe de gegevens aan te dragen is één van de opdrachten van de Beschrijving.

In de tijden, dat de monumenten deel uitmaakten van de samenleving en de karakteristieken vormden van het gelaat van een stad of landschap, was de taak van de Beschrijving in de eerste en uitsluitende plaats die van de biograaf. In Italië, het land der monumenten bij uitstek, is dan ook in de zestiende eeuw een rijkgeschakeerde litteratuur ontstaan over Rome en andere kunststeden, waarin de gebouwen, kerken, paleizen en kunstcollecties, die zich daarin bevonden, gecommentarieerd werden en die ons het grootste deel van onze feitenkennis verschafte. J. Schlosser heeft in de eerste decennia dezer eeuw het materiaal en een beredeneerd overzicht samengesteld, dat nimmer achterhaald en slechts door een nieuwe annotatie in 1956 gemoderniseerd is [2]. Zijn interesse reikt tot en met de gegevens uit de 18de eeuw, maar schijnt toch te zeer uit schilderkunstig oogpunt gericht, om de waardering voor de monumentale gebouwen en voor de stad als architectonisch geheel hieruit voldoende te kunnen peilen.

Nadat door de Franse Revolutie en in de loop van de 19de eeuw door de gewijzigde methodes van bouwen als gevolg van de mechanisatie, de monumenten uit het dagelijks leven vervreemd waren geraakt, is de biografische taak van de beschrijving die van de historische biograaf geworden; om de hoofdfiguur heen moesten meer bijfiguren en achtergronden geschetst worden, waarvan het patroon niet meer algemeen bekend was. De historische wetenschap verbreidde en verdiepte zich en aldus ontstond het verlangen naar gedocumenteerde beschrijvingen.

Daarnaast werd van de Beschrijving soms in eerste instantie de opsomming verwacht van de monumenten, die onder de gewijzigde omstandigheden behouden dienden te worden, een taak die zo zwaar is, dat zij keer op keer de zuiver historische taak dreigde en steeds weer dreigt te verdringen.

De eerste pogingen in Nederland te komen tot het verzamelen van gegevens over „monumenten" zijn aan de Koninklijke Akademie van Wetenschappen te danken, die in 1860 een commissie in het leven riep „tot opsporen, behoud en bekend maken van overblijfsels van Vader-

[1] *Twente (De Nederlandsche Monumenten van Geschiedenis en Kunst,* IV, 1), 's-Gravenhage 1934, Voorbericht.

[2] J. Schlosser, *Materialien zur Quellenkunde der Kunstgeschichte,* Wenen 1914-'20; dezelfde, *Die Kunstliteratur,* Wenen 1924; J. Schlosser Magnino, *La letteratura artistica,* Florence-Wenen 1956. Cfr. ook H. Tietze, *Die Methode der Kunstgeschichte,* Leipzig 1913, blz. 201 e.v., en voor Duitsland: G. Lill, „Denkmalpflege in Bayern, Historische Skizze", *Bericht des Bayer. Landesamts für Denkmalpflege,* 1932/'33, blz. 8 e.v.

landsche Kunst uit vroeger tijden" [3]. De naam wijst er reeds op dat het hier niet ging om het bestuderen van grote monumenten als kerken en raadhuizen, waarvan er enkele reeds gerestaureerd werden (Kampen, Bovenkerk, 1861, Roermond, Munsterkerk, 1851) maar om monumenten die buiten de belangstelling waren geraakt. Door de aard van vrijwilligheid was de Commissie echter geen lang leven beschoren, maar zij heeft in ieder geval de jonge De Stuers de gelegenheid gegeven zijn activiteiten te ontplooien, die hem tot de pionier van de overheidszorg voor de monumenten in Nederland zouden maken. Door het optreden van architect Cuypers bij restauraties, waartoe De Stuers het initiatief nam en de middelen wist te vinden, werd echter de eigenlijke taak, die de Commissie zich gesteld had, het opsporen en bekend maken van de monumenten, vroegtijdig terzijde gedrongen ten bate van de restaurerende taak. De belangstelling bleef beperkt tot de monumenten, die in restauratie kwamen. Daar werd het gehele arsenaal van bestuderen, opmeten, in tekening brengen en vergelijken met stijlverwante monumenten in het buitenland te hulp geroepen en trachtte men de oorspronkelijke toestand te herstellen en eventueel aan te vullen. Dat voornamelijk monumenten uit de late middeleeuwen in restauratie kwamen, was door de tijdssmaak bepaald; de voorliefde bracht echter ook diepgaande studie mee van details, waarvan de bekende *Dictionnaires* van Viollet-le-Duc het compendium vormen [4].

In Frankrijk was men door de vernielingen, die de Revolutie in paleizen en kerken had aangericht, reeds vroegtijdig als maatregel van bestuur gekomen tot de noodzaak van inventarisering. In 1810 en 1818 wordt van de prefecten verlangd, dat zij lijsten inzenden van de kastelen en abdijen in hun prefecturen, waarbij ook in de Revolutie verloren gegane gebouwen en onderdelen, zoals grafmonumenten en schilderijen vermeld dienden te worden [5]. De geestelijke vader, de diplomaat A. de Laborde, gaf zelf een eerste soort inventaris uit van de Franse monumenten, die hij evenwel naar perioden rangschikte: *Les monuments de la France classés chronologiquement.* Voldoende internationaal georiënteerd om sterk door Engelse smaak beïnvloed te zijn, was een verdediging van de gotiek reeds een van zijn voornaamste drijfveren. Door het herstel van het koningsschap werd deze enerzijds romantische, anderzijds religieus gefundeerde verering van de gotiek in Frankrijk spoedig in de banen van verering der nationale geschiedenis geleid en kon daar in 1830 reeds een „Inspecteur Général des monuments historiques" worden aangesteld. Zijn taak was tweeërlei, het maken van een inventaris en het conserveren van de monumenten [6].

Door de historicus Guizot, die de leider achter de schermen was, wordt hierbij reeds uitdrukkelijk de bestudering der verloren monumenten gestipuleerd. De grootheid van de opzet was het oude Frankrijk waardig; de dualiteit tussen opzet en mogelijkheid van uitwerking speelde de onderneming echter parten, evenals zeventig jaar later in Nederland de eerste Rijkscommissie. Na een *Monographie de Notre Dame de Noyon,* in 1845 en een *Statistique monumentale de Paris,* in 1867 verschenen, werd de opzet gewijzigd en moest de betekenis van „inventaire" beperkt worden tot een opsomming van monumenten ten behoeve van de bescherming [7]. Het historisch beschrijvend en bestuderend element moest aan het particulier initiatief worden overgelaten [8], totdat men in 1932 op het beperkte terrein van kerkbouw de serie *Eglises de France* kon beginnen, waarvan de voortgang sedert de laatste oorlog wederom dubieus schijnt. Het leven van de Franse monumenten gaat daarna in de beschrijving van P. Léon slechts materieel voort in restauratie en stedebouwkundige enscenering. De bestudering vindt alleen plaats in handboeken,

[3] G. J. Hoogewerff, „Bij de herdenking van „De commissie tot het opsporen, het behoud en het bekendmaken van overblijfsels der Vaderlandsche kunst uit vroeger tijden" juni 1860-april 1872", *Meded. Kon. Akad. v. Wetensch., afd. Letterkunde,* Nieuwe reeks, 23 (1960), nr. 5, blz. 1, waarin vooral aandacht wordt gevraagd voor het vermelden van gevonden muurschilderingen, met verwaarlozing van de destijds bestaande belangstelling voor de gotiek en de beschermende maatregelen, die reeds in 1850 aan de Provinciale gouverneurs waren aanbevolen en waaraan de Provinciale Geldersche Archeologische Commissie haar ontstaan dankt. Cfr. J. W. Frederiks, Monumentenrecht, diss. Leiden 1912.

[4] E. Viollet-le-Duc, *Dictionnaire raissonné de l'architecture française du XIe au XVIe siècle,* 10 dln., Parijs 1854-'69; dezelfde, *Dictionnaire raisonné du mobilier français de l'époque carlovingienne à la Renaissance,* 6 dln., Parijs 1858-75.

[5] P. Léon, *La vie des monuments français,* Parijs 1951, blz. 76.

[6] P. Léon, *o.c.,* blz. 118; voor de organisatie van de bescherming cfr. F. Wolff Metternich, *Die Denkmalpflege in Frankreich,* Berlijn 1954.

[7] *Inventaire général des richesses d'art de la France,* Parijs 1877-1911.

[8] *Bulletin Monumental* en *Congrès archéologiques.*

monografieën en speciaal-studies, waaraan de grondslag van een uniforme bronnen- en feitenpublikatie ontbreekt.

Terecht wendde de in 1903 op instigatie van C. Hofstede de Groot en het Bestuur van de Nederlandsche Oudheidkundige Bond nieuwbenoemde „Rijkscommissie tot het opmaken van een inventaris" dan ook de ogen oostwaarts om een navolgbaar voorbeeld te vinden voor haar arbeid. Het terrein was daar reeds meer dan een halve eeuw in bewerking. Onder drang der herleefde belangstelling voor de gotiek, reeds geïnspireerd door Goethe, was de voltooiing van de Keulse Dom gevolgd door restauratie van andere gotische kerken en het verzamelen van gotische kunstwerken. Een van de bekende verzamelaars Boisserée gaf in 1833 reeds zijn *Denkmalen der Baukunst vom 7ten bis zum 13ten Jahrhundert am Niederrhein* uit [9]. Meer algemeen stuurde reeds Schinkel in de jaren 1815 en '16 aan op het maken van lijsten en het inventariseren van kerkmeubilair [10]. In 1834 verschijnt een *Kurze Beschreibung des im Reg.Bez. Koblenz vorhandenen und vorzüglich der Erhaltung werten Denkmale der Architektur, Skulptur und Malerei,* waarin de enumeratieve functie op de voorgrond schijnt te staan. Meer door de herleving der kerkelijke kunst geïnspireerd is E. Aus'm Weerth's *Kunstdenkmäler des Christlichen Mittelalters in den Rheinlanden,* dat van 1857-'68 verschijnt, terwijl in dezelfde periode, in 1863 reeds de eerste *Kunsttopographie Deutschlands* aanvangt [11].

De eerste officiële inventarisatie in Duitsland kwam in 1876 in Elzas Lotharingen tot stand onder leiding van de in de kerkelijke kunstgeschiedenis bekende Fr. X. Kraus [12], gevolgd door de eerste inventaris van het land Baden, waaraan als tekenaar de later in Nederland bekende A. Redtenbacher, een werkzaam aandeel had. Het eerste deel van *Rheinland* dateert van 1891, jaarlijks door meerdere delen gevolgd; in Westfalen dateert de eerste aflevering reeds van 1881 (*Kreis Hamm*). In 1902, juist toen de Nederlandse inventarisatie aanving, had men zich in Duitsland bezonnen op de eisen die aan een Beschrijving gesteld moeten worden en had men deze vastgelegd in een programma gepubliceerd in *Die Denkmalpflege* 4, (1902), blz. 76.

De Nederlandse Commissie van 1903 had duidelijk een tweeledige opdracht: het opstellen van de Inventaris en daarnaast het uitgeven van een Beschrijving. De „Regelen voor het opmaken van een Inventaris" [13] en de „Leidraad voor de Geïllustreerde Beschrijving" [14], in grote lijn duidelijk geïnspireerd op de Duitse normen van 1902, zijn onderling in zoverre afwijkend, dat uiteraard de inventaris zich alleen bezig houde met bestaande monumenten, maar dat voor de beschrijving uitdrukkelijk ook verdwenen monumenten en naar elders verplaatste monumenten genoemd worden. Merkwaardig is het verschil in volgorde der te beschrijven monumenten, waarbij voor de inventaris de burgerlijke gebouwen vooraf gaan, bij de beschrijving echter de van ouds gevolgde hiërarchie in de beschrijving ener stad wordt gevolgd, zodat na het stadsplan eerst de kerken, kloosters en aanverwante instellingen en eerst daarna de openbare burgerlijke gebouwen beschouwd worden. De Duitse normen reppen hier niet over, zo zeer vanzelfsprekend is de door de historie gecanoniseerde volgorde, die ook thans nog in alle buitenlandse inventarissen aangehouden wordt. Helaas is bij de wijziging van de leidraad in 1918, waarschijnlijk uit praktische overwegingen, rechtstreeks naar de volgorde van de „Regelen" verwezen, volgens welke ook thans nog de verzamelingen van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg zijn ingedeeld. Punt 4 van de „Leidraad" behandelt de monumenten van geringere klasse en gaat daarin vrij ver: „Zij neemt ook op al wat onder het volk nog leeft aan kunst en wat belangrijk is uit een oogpunt van beschavingsgeschiedenis: boerenwoningen . . ., meubelen, huisraad, vervoermiddelen, werktuigen en gereedschappen". De specialisering van kennis en wetenschap heeft inmiddels de bestudering van dit materiaal tot een eigen terrein van onderzoek en verzameling gemaakt. Punt 5 behandelt de wijze van documentatie en

[9] Cfr. W. Zimmermann, „Die Kunstdenkmäleraufnahme des Rheinlandes", *Rhein. Jahrb.,* 1 (1956), blz. 52.

[10] P. O. Rave, „Anfänge und Wege der deutschen Inventarisation", *Deutsche Kunst und Denkmalpflege,* 11 (1953), blz. 73 e.v.

[11] W. Lotz, *Kunsttopographie Deutschlands,* zie Voorbericht in G. Dehio, *Handbuch der deutschen Kunstdenkmäler,* Berlijn 1905 e.v.

[12] F. A. von Oechelhaeuser, *Wege, Ziele und Gefahren der Denkmalpflege,* Festrede bei dem Rektoratswechsel an der Technischen Hochschule in Karlsruhe, 1909.

[13] *Eerste Jaarverslag, bijvoegsel Ned. Staatscourant,* 1.6.1904, nr. 126.

[14] *Tweede Jaarverslag der Rijkscommissie* (1904).

vraagt vermelding van archivalia, ook niet uitgegeven, voor zover deze voor de monumentengeschiedenis van belang zijn. De grens van ontstaan van te beschrijven gebouwen stelde men op 1850, omdat dan het „begin van een herleving valt waar te nemen, welker ontwikkeling nog voortduurt en het de commissie wenschelijk voorkwam geene werken op te nemen, waarvan de makers nog leven".

Dat men bij het opstellen van de Regelen en Leidraad zozeer het Duitse voorbeeld volgde, was enerzijds zeer begrijpelijk, gezien de levendige interesse die in die jaren in Duitsland inzake de monumentenzorg werd gekoesterd (Redes van K. Lange en G. Dehio, in 1905 en 1906, en Von Oechelhaeuser in 1909, Clemens *Denkmalpflege in Frankreich* (1898), het tijdschrift *Die Denkmalpflege,* ontstaan in 1899, *Stenographische Berichte* van de „Konservatorentagen" enz. enz.). Anderzijds was er in het eigen land weinig voorwerk geschied op het gebied van beschrijvingen van monumenten in tegenstelling tot de litteratuur over de schilderkunst.

De historische en gidsvormige beschrijvingen worden na de Middeleeuwse kronieken ook in Nederland geïnitieerd door Guicciardini's *Descrittione dei Paesi Bassi* (Antwerpen 1567). Omstreeks 1600 brengt de stedelijke opbloei de pennen der historici in beweging: Th. Velius' beschrijving van Hoorn (1604), op zeer betrouwbare historische gegevens, is nog kroniekmatig geschreven, maar in Pontanus' *Beschrijvinghe der seer wijt beroemde coopstad Amsterdam* (1614) volgt na een algemeen krijgs- en ontwikkelings-historisch overzicht de beschrijving van plattegrond, kerken, kloosters, liefdadige instellingen enz., evenals bij Ampzing over Haarlem (1628), D. Verzijl over Rotterdam (1623) en Westerman over de haven- en abdijstad Stavoren 1613 [15].

Samenvattende overzichten als de *Tegenwoordige Staat* en *Het Verheerlijkt Nederland* waren de 18de eeuw voorbehouden en tot hun succes droegen in niet geringe mate de gravures bij van bekende tekenaars als Pronk, De Beyer en De Haan [16]. De prachtige serie kastelentekeningen uit de 17de eeuw van R. Roghman bracht het niet tot uitgave. Het eerste architectuur-historisch werk over de Nederlanden, na de voorbeeldenboeken en de prentuitgaven van werken van de grote architecten, was de om zijn keuze van bouwwerken uiterst merkwaardige *Verzameling der merkwaardigste gebouwen in het Koninkrijk der Nederlanden,* door P. J. Goetghebuer (Gent 1825) [17]. De auteur wijst in zijn opdracht aan Koning Willem I op het feit, dat de schilderkunst steeds algemene bewondering genoot, maar dat de bestudering en kennis van de gebouwen daarbij sterk achterbleef. De laat-18de eeuwse en contemporaine classicistische architectuur vraagt de meeste aandacht, maar ook enkele gotische raadhuizen en een enkel werk van elk der grote Noord-Nederlandse architecten, De Keyser, Post en Van Campen, worden afgebeeld in plattegrond en aanzicht en zelfs een enkele neogotische villa. Vrij uitvoerige bijschriften en een lijst van kunstenaars met hun werken en biografische gegevens maken dit plaatwerk tot een eerste poging tot een inventariserende Beschrijving. Zonder de pretentie van volledigheid, waarop in Frankrijk de onderneming gestrand was, geeft Goetghebuer een bondig overzicht, waaraan wellicht om „technische" redenen de grote kerken ontbreken. Sterk romantisch ingesteld zijn de kastelenboeken uit het midden van de 19de eeuw (De Cloet, *Châteaux et Monumens,* 1827-'39, Robidé van der Aa, 1846, en Van Lennep en Hofdijk, uit 1854-'60) en de reizigers-verhalen van Craandijk en Schipperus, die late uitlopers vormen van het genus, dat in Italië door talrijke soorten tot en met Burckhardt's meesterlijke samenvattende *Cicerone* van 1855 vertegenwoordigd is; zij verstrikken zich veelal in anekdotes en familieverhalen. Met Burckhardt's opzet, de gegevens eerst naar karakteristieken der periodes en eerst daarna topografisch te vermelden, is de methode te vergelijken van de amateur Eyck van Zuylichem, die tekenend rondreisde en zijn gegevens na voorbereidende publikaties in 1844 en '49 uitgaf onder de titel *Les églises romanes du royaume des Pays-Bas* (1858) en *Le style ogival des*

[15] J. F. Bodel Nijenhuis, *Opgave van Beschrijvingen der gewesten, steden en plaatsen in het koninkrijk der Nederlanden,* 1830; dezelfde, *Topographische lijst der plaatsbeschrijvingen in het Koningrijk der Nederlanden,* Amsterdam 1862, *Toevoegsel* 1868; W. Nijhoff, *Bibliografie van Noord-Nederlandsche plaatsbeschrijvingen tot het einde der 18e eeuw,* Amsterdam 1894, nieuwe bijgewerkte druk, 's-Gravenhage 1953.

[16] D. P. M. Graswinckel, *Repertorium van boekwerken betreffende Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst, verschenen tot 1940,* 's-Gravenhage 1950.

[17] Later ook met Franse titel verschenen: *Choix des monuments, édifices et maisons les plus remarquables du royaume des Pays Bas,* Gent 1827.

églises du royaume des Pays-Bas (1863) [18]. Veel van wat hij nog zag is sindsdien verdwenen. Aan de Leeuwarder archivaris Eekhoff danken wij een zeer betrouwbare beschrijving van zijn stad (1846), systematisch gerangschikt naar plattegrond, kerkelijke gebouwen, overheidsgebouwen, doch geperiodiseerd in elf tijdvakken, waarna in het dertiende hoofdstuk nog apart een aantal gebouwen wordt behandeld. Platenboeken als *Rotterdam, geschetst in zijne voornaamste gebouwen, kerken en gestichten* (1863), valt weer geheel terug in beschrijvingen van het doel en gebruik van het gebouw met een moraliserende inslag.

Het eerste deel van de *Geïllustreerde Beschrijving van de Nederlandsche Monumenten van Geschiedenis en kunst,* tot welker uitgave de Rijkscommissie in 1903 de opdracht verkreeg, verscheen in 1912; het was samengesteld door de secretaris dier commissie, J. Kalf, die er te Utrecht de doctorstitel honoris causa mede verwierf. In dit deel vindt men volgens de opzet van 1903 ook afbeeldingen en een korte vermelding van verloren gegane gebouwen en vrij veel archivalia en oude afbeeldingen opgesomd en benut. Een reorganisatie van de overheidsbemoeiing met de monumenten in 1918 bracht de benoeming mede van een Rijkscommissie voor de Monumentenzorg waarvan afdeling A het uitgeven van de inventaris (z.g. *Voorloopige Lijst)* en van de *Geïllustreerde Beschrijving* opgedragen werd. Het is te betreuren, dat men de geringe voortgang van het werk niet aan de regie doch aan de regels van het spel heeft geweten en deze in 1918 krachtig besnoeide. Dat de Commissie zelf zeer goed aanvoelde dat de Beschrijving een krachtige aanval van de zijde van de praktische Monumentenzorg had te verduren, blijkt uit het Jaarverslag van de afdeling A over 1918, ondertekend door J. C. Overvoorde als voorzitter en E. J. Haslinghuis als secretaris. De wijzigingen in 1935 ondernomen [19] zijn voornamelijk voortgevloeid uit de verbetering van de fotografische techniek, zodat meerdere en duidelijke afbeeldingen van de plicht tot beschrijven in details ontslaan, behoudens het wijzen op details, die typerend zijn voor datering, school of techniek. De praktische monumentenzorg bleef echter veel energie opeisen van de auteurs der Beschrijvingen. Het aanstellen van louter voor de Beschrijving beschikbare kunsthistorici na 1945 heeft in zoverre vrucht afgeworpen, dat van de vijftien verschenen delen of afleveringen er vijf na-oorlogs zijn, waaraan twee ter perse zijnde delen kunnen worden toegevoegd.

De vragen naar doel en grenzen der „Beschrijving" bleken ook buiten Nederland sedert de tweede oorlog opnieuw in discussie te komen en op uitnodiging van het Bundesdenkmalamt te Wenen werd in het voorjaar 1956 in beperkte kring een bespreking gehouden, waartoe ook Nederlandse deelnemers werden uitgenodigd.

Evenals elders omstreeks die jaren was in Oostenrijk de beschrijving van de monumenten in 1923 door de administratieve werkzaamheden, verbonden aan het in werking treden van de wet op de bescherming van monumenten, in het nauw gedrongen [20], en men wenste zich thans te beraden over doel en werkwijze van de Beschrijving.

Aan het einde van de 19de eeuw was men ook in Oostenrijk begonnen met het uitgeven van inventarissen onder gezag van een K. und K. Zentralkommission. In de bloeiperiode van de Weense kunsthistorische school was vervolgens op instigatie van A. Riegl en onder leiding van M. Dvořak in 1907 het „Kunsthistorisch Institut der Zentralkommission für Denkmalpflege" opgericht, dat als eerste uitsluitend de taak kreeg beschrijvingen samen te stellen. De titel *Oesterreichische Kunsttopographie* werd van de aanvang af verweven met het cultuur-philosophische programma van deze school: men trachtte het monument in zijn historisch gegroeide omgeving te beschrijven, in tegenstelling tot de oudere verering voor het geïsoleerde grote kunstwerk. Nadat tot de eerste wereldoorlog, dus in zeven jaar tijds, op deze wijze dertien delen het licht hadden gezien en tot de genoemde wijziging in regie, nog vijf delen waren verschenen, is het tempo vertraagd en konden tot 1938 nog slechts negen delen verschijnen, veelal door niet-ambtelijke auteurs samengesteld. Op grond van in 1938 opgestelde regels trachtten de beschrijvingen sindsdien nog verder in te gaan op streekkarakteristieken in de landelijke bouwkunst en geven zij in een inleiding een uitvoerige beschrijving van de historische, geologische en politieke achtergronden van het gebied.

[18] *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek,* dl. 8, Leiden 1930, blz. 516.

[19] *Rijkscommissie voor de Monumentenzorg, Vertrouwelijke Meded.,* Nieuwe reeks, okt., nov. en dec. 1935, blz. 57 e.v.

[20] E. Hainisch, „Zur Bestandsaufnahme des Kunstbesitzes der Ostmark", *Deutsche Kunst und Denkmalpflege,* 6 (1940/'41), blz. 68.

Hoe ver men hiermede gaan moet en of er een statistisch overzicht van de behandelde stof gegeven moet worden, was één van de vragen, waarover in 1956 te Wenen en in ruimere kring in 1959 nogmaals te München op het „Landesamt für Denkmalpflege" gesproken werd. Uit de discussies der beide vergaderingen bleek dat men als ruimste doel van de Beschrijving zich het verzamelen van materiaal voorstelt, dat tot reconstructie van een „Kunstlandschaft" [21] kan leiden in de philosophische zin van de in de aanvang van dit artikel gestelde „anamnese".

Dit impliceert:

Dat men archivalia zoveel mogelijk, voor zover zij in direct verband met het monument staan, bestudeert of doet bestuderen. In de meeste gevallen wordt het archiefwerk namelijk aan specialisten overgelaten, waarna de kunsthistoricus de resultaten heeft te vergelijken met wat het gebouw te zien geeft.

Dat de verdwenen gebouwen — voor zover men zich daarvan een beeld kan vormen uit afbeelding of litteratuur — vermeld worden. De toevallige omstandigheden immers, waaronder een gebouw te gronde gaat, of dit nu gewilde of ongewilde, catastrofale zijn, kunnen nimmer de reden zijn waarom een gebouw niet in de Beschrijving wordt opgenomen en dus indirect in de bouwkunstgeschiedenis geen erkenning zou vinden.

Dat de tijdgrens niet bij een bepaalde datum ligt maar van de beschrijver uit getrokken moet worden en gelijk de Nederlandse monumentenwet stelt, ongeveer vijftig jaar terug zal moeten liggen.

De meeste nieuwere Beschrijvingen die de laatste jaren buiten de landsgrenzen zijn verschenen gaan thans van de gestelde beginselen uit en wel in die zin dat punt één overal, punt twee in mindere mate en punt drie slechts schoorvoetend wordt gevolgd. Alleen de Engelse inventarissen gaan in „splendid isolation" voort op de traditionele voet. De vroege belangstelling voor de gotiek bracht daar reeds sedert de 17de eeuw een vrij uitgebreide topografische litteratuur voort gegrond op archeologische belangstelling [22]. De *Inventories,* die sinds 1910 worden samengesteld, geven, niettegenstaande de tijdgrens successievelijk is verschoven van 1700 tot 1850 en veel meer litteratuur en archivalisch bewijsmateriaal is verwerkt, niet steeds op voldoende zakelijke wijze de gegevens die men van een naslagwerk, als een Beschrijving in eerste instantie dient te zijn, verwachten mag.

Tussen de enumeratieve inventarisatie ten dienste van de bescherming, zoals de bijzonder nuttige noodoplossing der *Kurzinventare* van het „Bayerische Landesamt für Denkmalpflege" enerzijds en de wijdlopige beschrijvingen der Royal Commission anderzijds ligt een wijd landschap ter ontginning, waarvan aan de auteur van de Beschrijving de architectuur wordt overgelaten, volgens een programma van eisen, waarvan de opdrachtgever de tijd is.

[21] Th. Müller, „Was erwartet die Wissenschaft von der Kunstdenkmälerinventarisation"; H. Kreisel, „Inventarisation und Denkmalpflege", *Deutsche Kunst und Denkmalpflege,* 18 (1960), blz. 66 en 69.

[22] P. Frankl, *The Gothic, literary sources and interpretations through eight centuries,* Princeton 1960.

SUMMARY

OBJECT AND LIMITS OF INVENTORIES OF HISTORICAL MONUMENTS

BY HERMA M. VAN DEN BERG

Drawing up inventories of historical monuments has never enjoyed the same interest as the active care of monuments. Yet, its roots go as far back in history as those of restoration. After the description of the Netherlands compiled by the Italian Guicciardini, a wealth of literature in the form of descriptions of places and buildings developed in the Netherlands.

The French revolution induced the French to begin to compile art statistics. The venture failed owing to the size of the task involved and was reduced to the classification of the monuments to be protected. This state of affairs also affected the proper description of monuments in other countries. In the Netherlands a sharp distinction was made from the start between simple listing of monuments and description, which does not alter the fact that the latter was repeatedly affected by the requirements of the practical care of monuments.

The first regulations of 1903 stipulated as a time limit the year 1850, because it was not in-

tended to include the work of living artists and because it was not yet possible to exercise sufficient objectivity with respect to the works of art created 50 years earlier. It was also stated in these regulations that archival documents concerning the monument should be consulted as far as possible and that buildings which were no longer in existence should be included in inventories. To suit practical requirements the task was pruned down in the regulations of 1918 and 1933 to the extent that the time limit was maintained, only published archival documents should be consulted and no inventories should be made of buildings no longer in existence. This seriously affects the object of the inventory, viz. to describe the monument in the time of its creation against the background of the place of origin, as in a „Kunstlandschaft". During the discussions held on the subject in 1956 at the invitation of the „Bundesdenkmalamt" in Vienna and in 1959 at the „Bayerische Denkmalamt" in Munich, it was generally considered desirable to adhere in these three spheres to the tenor of the regulations of 1903, which were drawn up shortly after the regulations had been published in *Die Denkmalpflege* 1902. The objection to the extra work might be overcome by teamwork including experts, i.e. archivists.

BEKNOPTE BIBLIOGRAFIE DER GESCHRIFTEN VAN DR. E. J. HASLINGHUIS

Bij de samenstelling van de hier volgende bibliografie is niet gestreefd naar algehele volledigheid. Bij het opsporen van artikelen werd voornamelijk gelet op die onderwerpen, welke voor het werk van de Monumentenzorg onmiddellijk belang hadden. Uit de filologische en litterairhistorische arbeid worden slechts zeer bekende en toevallig ontmoete publikaties vermeld. Hetzelfde geldt voor lezingen en artikelen en ingezonden stukken in dag- en weekbladen. Zuiver litteraire voortbrengselen, met name vaak vermakelijke gedichten, moeten in dit bestek achterwege blijven. Binnen de rubrieken is meestal een chronologische rangschikking gevolgd.

MONUMENTENINVENTARISATIE EN -BESCHRIJVING EN MONUMENTENBESCHERMING

Voorloopige Lijst der Nederlandsche Monumenten van Geschiedenis en Kunst, opgemaakt en uitgegeven, aanvankelijk door de Rijkscommissie tot het opmaken en uitgeven van een inventaris en eene beschrijving van de Nederlandsche Monumenten van Geschiedenis en Kunst, ingesteld bij Koninklijk Besluit van 7 juli 1903 no. 44; later door afdeeling A der Rijkscommissie voor de Monumentenzorg, ingesteld bij Koninklijk Besluit van 10 mei 1918 no. 66.

Voor het aandeel, dat dr. E. J. Haslinghuis hierin had, sinds 1913 als adjunct-secretaris van de Rijkscommissie en vanaf 1918 als secretaris van de afdeling A der nieuwe Rijkscommissie, als redacteur en als beschrijver, raadplege men de voorberichten in de volgende delen:

III. *Zuid-Holland,* 1915.
IV. *Gelderland,* 1917.
V. *Noord-Holland,* 1921.
Amsterdam, 1928.
VI. *Zeeland,* 1922.
VII. *Overijsel,* 1923.
VIII. *Limburg,* 1926.
IX. *Friesland,* 1930.
X. *Noord-Brabant,* 1931.

Naar aanleiding van kritiek: „De Voorloopige Lijst der monumenten van Friesland. Een wederwoord", *Oudheidk. Jaarb.* = *Bull. N.O.B.,* 4de s. 1 (1932), blz. 31-32.

De initialen E. J. H. duiden E. J. Haslinghuis' auteurschap aan bij de betrokken teksten in: *De Gemeente Maastricht (De Nederlandsche Monumenten van Geschiedenis en Kunst,* V, 1), 's-Gravenhage 1926-1953 (5 afl.).

De Gemeente Utrecht (De Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst, II, 1), 's-Gravenhage 1956 (afl. 1).

Behandelt naam, wapen, zegel, keur en munt der stad, geeft een overzicht van de stadsgeschiedenis en beschrijft de verdedigingswerken, bruggen, werven, kluizen, militaire gebouwen, paleizen, rijksdienstgebouwen, gewestelijke gebouwen, stedelijke gebouwen en gildehuizen.

Bespreking o.a. door R. C. Hekker in: *Bull. K.N.O.B.,* 6de s. 12 (1959), kol. 355-356.

Catalogus van de Boekerij der Rijkscommissie voor de Beschrijving der Monumenten van Geschiedenis en Kunst te 's-Gravenhage, 1915.

Supplementen 1912-1913, 1914 en 1915 op A. A. Rijnbach, *Repertorium van Tijdschriftartikelen betreffende Nederlandsche Monumenten van Geschiedenis en Kunst, 1901-1908,* Leiden, z.j.

„Afnemen van muurschilderingen", *Bull. N.O.B.,* 2de s. 8 (1915), blz. 70.

„Nieuwe monumentenwetten in Engeland en Frankrijk", *Bull. N.O.B.,* 2de s. 7 (1914), blz. 250-255, en 8 (1915), blz. 51-58.

„Het lot der Limburgsche monumenten", *Bull. N.O.B.,* 2de s. 9 (1916), blz. 275.

„Wet op de opgravingen in Pruisen", *Bull. N.O.B.,* 2de s. 9 (1916), blz. 61.

„Bescherming van monumenten in tijd van oorlog", *Bull. N.O.B.,* 2de s. 12 (1919), blz. 181-184.

„Internationale conferentie ter vrijwaring van monumenten tegen oorlogsgevaar", *Bull. N.O.B.,* 2de s. 11 (1918), blz. 230, en 12 (1919), blz. 1-14 en 50.

„Het veertiende congres voor monumentenzorg in Duitschland", *Oudheidk. Jaarb.* = *Bull. N.O.B.,* 3de s. 1 (1921), blz. 235-238.

Tagung für Denkmalpflege te Munster in Westfalen. Problemen van bescherming en inventarisatie.

„De Rijksmiddelen en de monumenten in de negentiende eeuw", *Oudheidk. Jaarb.* = *Bull. N.O.B.,* 3de s. 4 (1924), blz. 114-118.

STUDIES OVER HISTORISCHE, LITTERAIR- EN KUNSTHISTORISCHE ONDERWERPEN

1905

Willem III te 's-Gravenhage in 1691, Historische toelichting van de Maskerade 1905, Leiden 1905.

Toelichting op het onderwerp van de optocht door leden van het Leidsch Studenten Corps op 20 juni 1905 ter viering van het 330-jarig bestaan van de Leidse Hogeschool. Uitgebeeld werd de intocht in Den Haag van Willem III, koning-stadhouder, met zijn vorstelijke gasten, bondgenoten en de groten van zijn hof, na zijn terugkomst uit Engeland ter bijwoning van het Haagse Congres in februari 1691. In de toelichting worden documenten aangehaald, waaruit bijzonderheden omtrent deze gebeurtenis en omtrent uiterlijk en karaktertrekken van de betrokkene naar voren komen.

1912

De Duivel in het Drama der Middeleeuwen, Proefschrift ter verkrijging van de graad van Doctor in de Nederlandsche Letteren aan de Rijks-Universiteit te Leiden op Woensdag 20 November 1912, Leiden 1912.

Promotor was prof. dr. G. Kalff, Schets van het duivelbeeld, zoals het zich ten tijde der ontwikkeling van het drama aan de middeleeuwse geest voordeed. Betekenis van de duivel in het middeleeuws geloofsleven, in de liturgie, theologie en eschatologie, zijn intrede op het toneel, zijn rol als komische figuur, zijn uiterlijke gedaante in het drama en in de beeldende kunsten. Met illustraties.

1914

„Oud-Breda", *Bull. N.O.B.,* 2de s. 7 (1914), blz. 93-130.

Beschrijving van de voornaamste gebouwen der stad.

„De Ned. Herv. kerk te Maasland", *Bull. N.O.B.,* 2de s. 7 (1914), blz. 64-73.

Bouwgeschiedenis der kerk en beschrijving van de inventaris.

1920

„Over bouwkunst-theorieën, *De Bouwwereld,* 19 (1920), blz. 169.

„De „syter" en het piroetscruus" der St. Nicolaaskerk te Utrecht", *Bull. N.O.B.,* 2de s. 13 (1920), blz. 200-203.

De syter is een schatkamer, de piroen of piroet een kruis op voetstuk op een plein of op een kerkhof. Andere voorbeelden.

1921

„Nog eens de „syter" ", *Oudheidk. Jaarb.* = *Bull. N.O.B.,* 3de s. 1 (1921), blz. 50.

„De syters te Woerden, Utrecht en elders", *Oudheidk. Jaarb.* = *Bull. N.O.B.,* 3de s. 1 (1921), blz. 158-159.

Discussie met S. Muller Fzn. over de „syter" van de Dom.

1922

„Twee torens en hun bouwmeester", *Het Gildeboek,* 5 (1922), blz. 26-29.

De kerktorens van Ransdorp en Loenen, in het begin van de 16de eeuw gebouwd door Jan Poyt.

„Een werk van den zilversmid H. C. Brechtel", *Meded. dienst K. en W. 's-Gravenhage,* 1922/23, blz. 148-149.

Vergulde beker in het gemeenlandshuis van Schieland.

1923

„Eenige Limburgsche kasteelen en hun verwanten", *De Bouwwereld,* 21 (1923), blz. 161-166.

Over de kastelen van Hoensbroek en Schaesberg naar aanleiding van R. Klapheck, *Die Schlossbauten zu Raesfeld und Honstorff,* Dusseldorp 1922.

„Bouwgeschiedenis der St. Nicolaaskerk te Utrecht", *Oudheidk. Jaarb.* = *Bull. N.O.B.,* 3de s. 3 (1923), blz. 6-22.

Onderzoek naar de bouwgeschiedenis met behulp van bouwrekeningen; reconstructie der romaanse kerk.

„Bouw- en beeldhouwwerk van den dombouwmeester Jacob van der Borch", *Het Gildeboek,* 6 (1923), blz. 103-105.

Over beeldhouwwerk in de H. Kruiskapel van de Klaaskerk te Utrecht en in de kapel van Rudolf van Diepholt in de Dom uit omstreeks 1473.

1924

„Een Haagsche preekstoel op het eiland Texel", *Die Haghe,* 1924, blz. 359-362.

1925

„Over eenige middeleeuwsche (Engelsche?) kazuifels", *Het Gildeboek,* 8 (1925), blz. 116-117.

Naar aanleiding van een kazuifel te Akersloot.

1926

„De „Boterkapel", St. Nicolaaskerk te Utrecht", *Maandbl. Oud-Utrecht,* 1 (1926), blz. 50.

„De Buurkerk te Utrecht en hare bouwgeschiedenis", *Oudheidk. Jaarb.* = *Bull. N.O.B.,* 3de s. 6 (1926), blz. 122-148.

Uitvoerige bouwgeschiedenis van toren en kerk, onderzoek van beeldhouwwerk en schilderingen.

1928

„Het koopmanshuis in de zeventiende eeuw", *Gedenkboek van de Vereeniging Hendrick de Keyser 1918-1928,* Amsterdam 1928, blz. 93-108.

„Het koperen paard uit de verzameling Hinloopen", *Oud-Holland,* 45 (1928), blz. 270.

1929

„Catalonische schilderingen in Barcelona", *Het Gildeboek,* 12 (1929), blz. 56-57.

„Een kerk van staal en glas", *Het Gildeboek,* 12 (1929), blz. 46-49.

Over de eerste kerk in staalskeletbouw: de Evangelisch Lutherse kerk door Otto Bartning op de tentoonstelling „Pressa" te Keulen.

„Een bisschoppelijke opdracht en een oud monument", *Het Gildeboek,* 12 (1929), blz. 149-150.

Over de vraag of moderne kunstwerken in een oud gebouw mogen worden aangebracht, naar aanleiding van het voornemen het apsisgewelf van de Dom van Bamberg te beschilderen.

1931

„Een navolging van de Haagsche Nieuwe Kerk", *R.K. Bouwblad,* 2 (1930/'31), blz. 236.

„Het bronzen doopvont van de St. Bonifaciuskerk te Leeuwarden", *Het Gildeboek,* 14 (1931), blz. 23-24.

Smeedwerk van J. E. en L. Brom.

1932

„Een oude eiken wenteltrap in het huis St. Anthoniebreestraat 52", *Maandbl. Amstelodanum,* 19 (1932), blz. 13.

„De restauratie van de Groote Kerk te Schoonhoven", *Het Gildeboek,* 15 (1932), blz. 38.

1933

„Hofstaat en hofleven van Prins Willem I", *Prins Willem van Oranje, 1533-1933,* Haarlem 1933, blz. 269-288.

Behandelt de persoonlijke belangstellingssfeer van de prins: zijn liefde voor sport en spel, zijn karakter, jovialiteit, gemakkelijke omgang met andere milieus. Zijn kunstbezit, paleizen te Brussel en Breda, tapijtbehangsels, goud- en zilverwerk, kleding, kleinoden, hofpersoneel. Met 3 afb. in facsimile van een brief van de prins en Egmond aan de koning.

1946

„Het woord verdieping", *Tijdschr. Maatsch. Nederl. Taal en Lett.,* (1946), blz. 185-189.

1952

Met M. A. van Nieukerken: „Bouwwerken en bouwkunst in Breda van het midden der XIVe tot dat der XVIe eeuw" *Geschiedenis van Breda, De Middeleeuwen,* Tilburg 1952, blz. 256-284.

Over de stadsommuring, het kasteel, aanzienlijke huizen van Brecht, de Kloosterkazerne, St. Joostkapel, het Oudemannenhuis en oude woonhuizen. Met afbeeldingen door het hele boek en twee plattegronden.

1953

Bouwkundige Termen, Woordenboek der westerse architectuurgeschiedenis, Utrecht 1953.

In 1904 besloot de Nederlandsche Oudheidkundige Bond een commissie te vormen tot samenstelling van een lijst van Nederlandse bouwtermen. Daartoe werden, behalve enige eigen leden, twee leden van de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst uitgenodigd. Het initiatief ging uit van F. A. Hoefer, die zelf een begin maakte door middeleeuwse vaktermen uit oude bouwrekeningen te registreren, een methode, die bij het al te omvangrijke en nog te onbekende materiaal tot mislukken gedoemd was. In 1918 werd Haslinghuis in de commissie voor het woordenboek opgenomen en tenslotte werd het systeem uitgekristalliseerd, dat in 1953 het licht zou zien: heden in gebruik zijnde benamingen, verwijzingen naar middeleeuwse, expliicatie met behulp van tekeningen en foto's, uitvoerige litteratuuropgave bij elke term. Ook praktische nieuwe termen bedacht.

Bespreking o.a. door J. J. Terwen in: *Bull. K.N.O.B.,* 6de s. 6 (1953), kol. 165-168.

1955

„Stapelbekers" en het zilveren „Drinkschaaltje van Cornelis Musius", *Bull. K.N.O.B.,* 6de s. 8 (1955), kol. 179-190.

De naam „Stapelbeker" bedacht naar voorbeeld van „Haufebecher" voor een type drinkschalen, die gemakkelijk in elkaar te stapelen waren en zeer geschikt voor transport bij jacht- en buitenpartijen. Zulke bekers uit 1564-'65 bewaard in de zilverschat der Oud-Katholieke kerk van St. Gertrudis en die van St. Maria te Utrecht. Beide afkomstig van Cornelis Musius, de humanistisch geschoolde rector van het St. Agathaklooster te Delft, in 1572 door de Geuzen te Leiden opgehangen. De bekers zijn te Antwerpen vervaardigd en daar door Musius gekocht om onder zijn kloosterzusters te verdelen.

1958

Winkler Prins van de Kunst, Encyclopedie van de architectuur, beeldende kunst en kunstnijverheid; hoofdredactie W. R. Juynboll en V. Denis, 3 dln., Amsterdam-Brussel 1958-1959: De rubrieken stedebouw, sacrale bouwkunst en tuinarchitectuur.

LEZINGEN, REFERATEN EN REDEVOERINGEN

1912

„De zalfkramer in het liturgische en het latere geestelijke drama"; lezing voor de letterkundige afd. van de Ver. tot het bevorderen van de beoef. der wetenschap onder de Katholieken in Nederland, 3 januari 1912, 's-Gravenhage.

Komische figuur in het middeleeuwse drama, die zalf verkoopt aan de drie Maria's op weg naar het H. Graf. Verslag in: *De Maasbode,* 4.1.1912.

1913

„Eenige vrouwenfiguren uit het drama der middeleeuwen"; lezing voor de Ver. Geloof en Wetenschap, 11 maart 1913, 's-Gravenhage.

De drie Maria's. Maria Magdalena in de middeleeuwen vereenzelvigd met de zuster van Martha en Lazarus en met hen naar Zuid-Frankrijk gereisd. Claudia Procula, de vrome vrouw van Pilatus. Verslag in: *De Residentiebode,* 12.3.1913.

1923

„De vier oude kerspelkerken te Utrecht"; lezing 1923. *De Bouwwereld,* 21 (1923), blz. 383 en *Het Gildeboek,* 7 (1924), blz. 45.

1926

„Nieuwere beschouwingen omtrent de Gothiek als rationeel-constructieve stijl"; lezing op de kringvergadering van het St. Bernulphusgilde in 's-Gravenhage, 1926. Verslag in: *Het Gildeboek,* 9 (1926), blz. 43-45.

1930

Rede van de vice-deken van het St. Bernulphusgilde, vereniging voor kerkelijke kunst, ter gelegenheid van de viering van het 60-jarig bestaan van het Gilde, in de St. Michaëlskapel van de Domtoren. Afgedrukt in: *Het Gildeboek,* 13 (1930), blz. 63-65.

1931

Rede ter ere van de 70-jarige architect Jos. Cuypers op 27 juni 1931. Verslag in: *Het Gildeboek,* 14 (1931), blz. 92.

„L'architecte hollandais Pieter de Swart à Weilburg"; referaat tijdens het Congrès International Historique de Bruxelles, 1931.

De handelingen van dit Congres zijn niet in druk verschenen.

1932

„Friesch-Westsaksische uitloopers van den „Westbouw" voor kerken van de XIIe en XIIIe eeuw"; lezing tijdens het Congres voor Kunsthistorie te Gent, april 1932. Samenvatting in *Kunst,* 3 (1932), blz. 339.

BERICHTEN EN MEDEDELINGEN

1915

„Een oude wijze van verwarming te Arnhem", *Bull. N.O.B.,* 2de s. 8 (1915), blz. 282, en 9 (1916), blz. 122.

1916

„Nonnengang", *Bull. N.O.B.,* 2de s. 9 (1916), blz. 276.

1917

„Een fraai interieur te Arnhem", *Bull. N.O.B.,* 2de s. 10 (1917), blz. 30-34.

Over de „Olde Munte", Bakkerstraat 56. Later (in 1925) gesloopt. Betimmeringen en plafond van een kamer thans in Museum De Lakenhal te Leiden; deel van de deuromlijsting in het Gemeentemuseum te Arnhem.

„Een oude gevelsteen te Oud-Zevenaar", *Bull. N.O.B.,* 2de s. 10 (1917), blz. 47.

Voorm. kasteel Poelwijk.

„Buitenplaats Soloffihoff in den Haarlemmerhout", *Maandbl. Amstelodamum,* 4 (1917), blz. 72.

1920

„Kootwijk" [Herv. kerk], *Bull. N.O.B.,* 2de s. 13 (1920), blz. 212.

Bisschopstombe te Westbroek, *Het Gildeboek,* 3 (1920), blz. 45-46.

Oude Klokken, *Het Gildeboek,* 3 (1920), blz. 45-46.

„Gevel Wagenstraat 39 te 's-Gravenhage", *Bull. N.O.B.,* 2de s. 13 (1920), blz. 211.

Naar aanleiding van de afbraak in dat jaar. Gevelfragmenten in Gemeentemuseum te 's-Gravenhage.

1921

„Nederlandsche klokken in Noorwegen", *Oudheidk. Jaarb.* = *Bull. N.O.B.,* 3de s. 1 (1921), blz. 165.

Getraliede vensters in kerken, *Het Gildeboek,* 4 (1921), blz. 148.

1922

„Een centrale catalogus van platen en zinco's", *Oudheidk. Jaarb.* = *Bull. N.O.B.,* 3de s. 2 (1922), blz. 91.

1923

„Oude schoonheid te Overschie", *De Bouwwereld,* 22 (1923), blz. 120.

„Een Nederlandsche klok in Tsjecho-Slowakije", *Oudheidk. Jaarb.* = *Bull. N.O.B.,* 3de s. 3 (1923), blz. 102.

„A. von Oechelhaeuser †", *Oudheidk. Jaarb.* = *Bull. N.O.B.,* 3de s. (1923), blz. 205-206.

Voorzitter van de „Denkmalpflegetag". Stelde de eerste delen samen van de inventarisatie van Baden.

1924

„Een middeleeuwsch Tsjechisch bouwmeester in Nederland", *Nieuwe Rotterdamsche Courant,* 12.4.1924.

Over Přibik Behem van Kossemberch, bouwmeester in dienst van bisschop David van Bourgondië (1456-1496) van Utrecht. Aangevuld met veronderstellingen van F. Vermeulen in de *N.R.C.* van 20.4.1924, die hem de kerk van Borne toeschrijft, tweebeukige hallekerk, verwant aan een kerktype in Bohemen.

1927

„De „Sauvegarde" ", *Het Gildeboek,* 10 (1927), blz. 128.

Over de instelling „La sauvegarde de l'art français".

1929

„De Pietà van Neede", *De Maasbode,* 31.5.1929, en *Het Gildeboek,* 12 (1929), blz. 103-105.

Fragmenten van piëtabeeld, gevonden in 1929 te Neede.

1930

„Vondst te Woerden", *R.K. Bouwblad,* 1 (1929/'30), blz. 273, en *Het Gildeboek,* 13 (1930)), blz. 182-184.

Over beeldhouwwerkfragmenten, gevonden bij de Herv. kerk van Woerden; uit de 16de eeuw.

„Een Christenkapel te Dorestad", *Het Gildeboek,* 13 (1930), blz. 180.

„De pauselijke centrale commissie voor de gewijde kunst", *Het Gildeboek,* 13 (1930), blz. 36-37.

Naschrift bij een artikel van L. G. J. Verberne over „Het beeld van den H. Ignatius in het Museum Amstelkring te Amsterdam", *Het Gildeboek,* 13 (1930), blz. 179.

„In memoriam Mr. Dr. J. C. Overvoorde", *Oudheidk. Jaarb.* = *Bull. N.O.B.,* 3de s. 10 (1930), blz. 1-3.

1931

„Dorus Hermsen †", *Het Gildeboek,* 14 (1931), blz. 93-94.

1932

„Küstrin aan de Oder en de Nederlandsche bouwkunst", *Nieuwe Rotterdamsche Courant,* 28.6.1932.

Over Hollandse fortificatie-meesters te Küstrin: Tieleman Jonckbloet en Cornelis Ryckwaert († 1693).

RECENSIES

1915

H. E. van Hylckama Vlieg, „Het raadhuis te Vlaardingen", *Bouwk. Weekbl.,* 1915; bespr. in: *Bull. N.O.B.,* 2de s. 8 (1915), blz. 68-70.

1922

Met H. Thunnissen: „De tentoonstelling te Nijmegen, de Christusfiguur in de beeldende kunst, Mei 1922", in: *Het Gildeboek,* 5 (1922), blz. 81-93.

C. H. Peters, *Oud-Groningen, stad en lande,* Groningen-'s-Gravenhage 1921; bespr. in: *Oudheidk. Jaarb.* = *Bull. N.O.B.,* 3de s. 2 (1922), blz. 155-157.

1924

Büchlein von der Fialen Gerechtigkeit (Regensburg 1486), uitg. J. Habbel, Regensburg 1923; bespr. in: *Het Gildeboek,* 7 (1924), blz. 168.

1925

Mededeelingen van het Nederlandsch Historisch Instituut te Rome, 1924; bespr. in: *Het Gildeboek,* 8 (1925), blz. 134-135.

1925-1926

„De kerkelijke kunst op de internationale tentoonstelling te Parijs", *Het Gildeboek,* 8 (1925), blz. 157-161, en 9 (1926), blz. 118-127.

1928

„Tentoonstelling Christelijke Kunst in het huisgezin", *Het Gildeboek,* 11 (1928), blz. 110.

1929

„De Katholische Sonderschau" op de „Pressa" te Keulen", *Het Gildeboek,* 12 (1929), blz. 52-56.

1930

„De nieuwe kerk [van J. Smolderen] en de tentoonstelling van oude kerkelijke kunst te Ant-

werpen", *Het Gildeboek,* 13 (1930), blz. 199-200.

Liturgische gewaden, uitg. St. Bernulphushuis, Amsterdam, 1930; bespr. in: *Het Gildeboek,* 13 (1930), blz. 204.

1933

J. L. A. A. M. van Rijckevorssel, *Rembrandt en de traditie,* Rotterdam 1932; bespr. in: *Het Gildeboek,* 16 (1933), blz. 46.

1960

S. J. Fockema Andreae, E. H. ter Kuile en R. C. Hekker, *Duizend jaar bouwen in Nederland,* deel II, Amsterdam 1957; bespr. in: *Bull. K.N.O.B.,* 6de s. 13 (1960), kol. 67-70.

VERSLAGEN

Jaarverslagen van de Nederlandsche Oudheidkundige Bond, *Bull. N.O.B.,* 2de s. 11 (1918), blz. 199-203; 12 (1919), blz. 145-149; 13 (1920), blz. 153-156; 3de s. 1 (1921), blz. 154-156; 2 (1922), blz. 218-219.

Verslagen van de ledenvergaderingen van de Nederlandsche Oudheidkundige Bond, *Bull. N.O.B.,* 2de s. 10 (1917), blz. 197-205; 11 (1918), blz. 9-12, 191-195 en 227-229; 12 (1919), blz. 139-145; 13 (1920), blz. 147-150; 3de s. 1 (1921), blz. 152-153; 2 (1922), blz. 94 en 140-150.

Verslagen van de Provinciale Zuid-Hollandsche Archaeologische Commissie.

„De Gildereis naar Noord-Frankrijk", *Het Gildeboek,* 7 (1924), blz. 113-118, en 8 (1925), blz. 1-7.

VARIA

„Het studentenleven, *Pallas Leidensis,* (1925), blz. 259-271.

KONINKLIJKE
NEDERLANDSCHE OUDHEIDKUNDIGE BOND
OPGERICHT 17 JANUARI 1899

Beschermvrouwe H. M. Koningin Juliana

Voorzitter Prof. Dr. M. D. Ozinga;
Secretaris Mr. P. J. van der Mark,
p.a. Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Stadhoudersplantsoen 7, Den Haag;
Penningmeester Mr. G. J. Wit, p.a. Blaak 10, Rotterdam;
Prof. Dr. A. J. Bernet Kempers, Dr. W. C. Braat, D. J. G. Buurman,
Th. H. Lunsingh Scheurleer, Ir. R. Meischke, Dr. D. P. Oosterbaan,
Mr. C. A. van Swigchem, Ir. C. L. Temminck Groll, Ir. J. J. Terwen.

De jaarlijkse contributie bedraagt voor leden *f* 15.—, voor verenigingen *f* 25.—, en voor studentenleden *f* 5.—. Stukken betreffende het lidmaatschap en alle overige stukken betreffende de Koninklijke Nederlandsche Oudheidkundige Bond zende men aan de secretaris. Het postgironummer van de Bond is 140380 te Rotterdam.

Het Bulletin van de Koninklijke Nederlandsche Oudheidkundige Bond verschijnt vijfmaal per jaar, het Nieuwsbulletin maandelijks. Beiden worden gratis toegezonden aan de leden van de Bond, alsmede aan de leden van de Vereniging 'De Museumdag'. Bijdragen worden gehonoreerd met *f* 10.— per tekstpagina. Losse nummers van het Bulletin en het Nieuws-Bulletin zijn zover voorradig te verkrijgen voor resp. *f* 4.50 en *f* 0.50 per nummer bij de firma E. J. Brill, Oude Rijn 33a te Leiden

Gedrukt bij
E. J. BRILL, LEIDEN

BULLETIN

VAN DE

KONINKLIJKE NEDERLANDSCHE OUDHEIDKUNDIGE BOND

Den Haag / 15 April 1962

Zesde Serie / Jaargang 15 / Aflevering 2

Met Nieuwsbulletin Aflevering 4

BULLETIN VAN DE KONINKLIJKE
NEDERLANDSCHE OUDHEIDKUNDIGE BOND
WAARIN OPGENOMEN HET NIEUWSBULLETIN, ORGAAN VAN
VERENIGING 'DE MUSEUMDAG'

Redactie
Hoofdredacteur J. J. F. W. van Agt;
Redactie-secretariaat p.a. Rijksdienst voor de Monumentenzorg
Stadhoudersplantsoen 7, Den Haag, telefoon 070-614291;
Leden voor de Koninklijke Nederlandsche Oudheidkundige Bond
Voorzitter Prof. Dr. A. W. Bijvanck;
Prof. Dr. H. Brunsting, Dr. J. J. de Gelder, Th. H. Lunsingh Scheurleer,
Dr. R. van Luttervelt, Ir. R. Meischke, Prof. Dr. M. D. Ozinga,
Prof. Dr. H. van de Waal.
Leden voor de Monumentenraad:
afdeling I Oudheidkundig Bodemonderzoek, J. G. N. Renaud,
p.a. Kleine Haag 2, Amersfoort, telefoon 03490–4480;
afdeling II Monumentenzorg, Mr. R. Hotke,
p.a. Stadhoudersplantsoen 7, Den Haag, telefoon 070–614291;
afdeling III Musea, D. F. Lunsingh Scheurleer,
p.a. Kazernestraat 3, Den Haag, telefoon 070–182275.
Lid voor de Vereniging 'De Museumdag':
Dr. H. C. Blöte, p.a. Raamsteeg 2a, Leiden, telefoon 01710–30641

INHOUD VAN DIT BULLETIN

J. G. N. RENAUD
Glas uit het einde der middeleeuwen
Kolom 101

IR. H. DE LUSSANET DE LA SABLONIÈRE
De kerk van Brouwershaven
Kolom 115

IR. R. MEISCHKE, H. J. ZANTKUYL EN H. JANSE
Drie Noordhollandse huizen
Kolom 139

Boekbesprekingen
Kolom 177

GLAS UIT HET EINDE DER MIDDELEEUWEN

DOOR

J. G. N. RENAUD

In de winter van 1959/60 werd op een terrein aan de Buitenwatersloot, langs de westelijke grens van de bebouwde kom van Delft, een onderzoek ingesteld naar de fundamenten van het voormalige Karthuizerklooster. Anno 1469 heeft een klerk het voornemen om dit klooster te stichten in een oorkonde vastgelegd; niemand minder dan de bekende Frank van Borsselen gaf de stoot tot deze onderneming. Reeds in het jaar 1471 kon het gebouwencomplex plechtig door Jan van Rosendael, prior van de Grande Chartreuse, onder de kloosters der orde worden opgenomen.

St. Bartholomeus ten Dale mocht zich in een grote belangstelling verheugen; de bloei maakte expansie mogelijk en gewenst. Zo ging men er in 1487 toe over om van uit Delft een nieuw klooster te Leuven te stichten. Prior Dirc Persijn betrok met een aantal monniken het nieuwe oord van contemplatie.

Omstreeks 1560 werd het woelig in het Delftse klooster en leed de tucht onder de beroeringen. Twaalf jaar later tenslotte gaf Prins Willem opdracht de gebouwen te ontruimen en af te breken, opdat de vijand bij een eventueel beleg ze niet als steunpunt zou kunnen gebruiken.

De opgravingen hebben aan het licht gebracht, dat het Grote Pand met de kluizenarijen om een kloosterhof van 92 x 75 meter zich aan de oostzijde bevond van het complex, onder meer bestaande uit kerk, kapittelzaal en verzorgingsgebouwen. Aan de rondgaande kloostergang om de hof was plaats voor twintig karthuizers. Om precies te zijn: de behuizingen bevonden zich in hoofdzaak aan drie zijden. Tegen het westelijke deel van de kloostergang had men er slechts twee gebouwd, ter weerszijden van de verbindingsgang met de verzorgingsgebouwen. Elke kluizenarij was voorzien van zijn eigen waterputje, gelegen in het midden van het tuintje, en zijn eigen privaat, aan het einde van de acht meter lange gang, tegen de buitenmuur van het Grote Pand.

Tijdens het onderzoek bleek, dat vooral de beerputten veel materiaal bevatten uit de bewoningsperiode, die zich over een tijdsruimte van ten hoogste honderd jaar kan uitstrekken. De massa der vondsten bestaat uit aardewerk, zoals gewoonlijk. Een kleine, maar belangrijke groep echter omvat een aantal glasfragmenten; een groep, belangrijk genoeg om afzonderlijk onder de aandacht te brengen. Ook de afvalputten van de verzorgingsgebouwen bleken overigens interessante stukken te bevatten.

Vooropgesteld moet worden, dat de tekeningen meer suggereren, dan de werkelijkheid voor de onderzoeker heeft weggelegd. Geen enkel stuk glaswerk kwam gaaf of nagenoeg gaaf uit de modder van de afvalputten te voorschijn. Dat wij er nog glas in vonden was immers te danken aan het feit, dat het gebruiksvoorwerp gebroken was en door de bewoners afgeschreven. Vaak konden nochtans uit de scherven vrijwel complete stukken worden samengesteld; door toepassing van een nieuw procédé met nieuwe grondstoffen heeft de heer Wijnman op het atelier van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek soms waardevolle glazen kunnen completeren door het ontbrekende aan te vullen. In een enkel geval had dit achterwege kunnen blijven, omdat de vorm van het betreffende stuk genoegzaam uit de aaneengelijmde scherven af te leiden viel. Meestal echter bleek een blijvende samenhang van de scherven slechts te verzekeren door een dankbaar gebruik te maken van het nieuwe hulpmiddel.

Uit een en ander volgt, dat het bijeengebrachte en hier gepubliceerde materiaal in de eerste plaats interessant geacht moet worden voor de archeoloog en de cultuurhistoricus. De overwegend esthetisch ingestelde kunsthistoricus zal wellicht het gekwelde oog droef sluiten; ik kan mij voorstellen, dat hij dit geschonden goed niet vermag te waarderen. Slechts weinige fragmenten hebben hun oorspronkelijke doorzichtigheid behouden en vertegenwoordigen de materie glas in zijn wonderlijke verschijningsvorm van gevangen licht. Voor degenen echter, die bij gelegenheid er ook nog wel eens toe kunnen komen om onze oude schilderijen als documentatiebronnen te bekijken en voorzichtig trachten zich tussen de geportretteerde gasten ongemerkt aan tafel te scha-

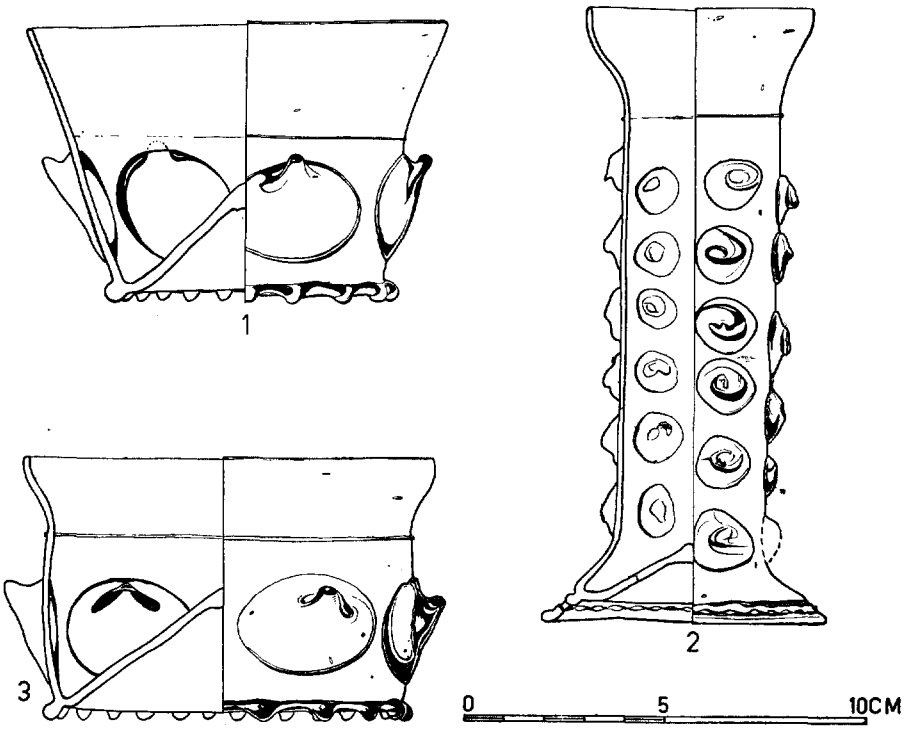

Fig. 1. Glaswerk met noppen uit de afvalputten van het voormalig Karthuizerklooster te Delft. Begin en midden 16de eeuw. Groen glas. (Tekening R.O.B.)

ren, betekent het glazen gerei van onze Delftse karthuizers een zeer gewaardeerde aanleiding tot een feest der herkenning. Menig glas, met liefdevolle zorgvuldigheid uitgebeeld door de „maelre", levend op de grens van Middeleeuwen en Nieuwe Tijd, ontmoet men onder de glasfragmenten uit dit klooster. Vrijwel immer beroofd weliswaar van de glans en heerlijkheid, die ons bij het aanschouwen van glas zo in verrukking kunnen brengen, maar getuigen niettemin van een ambachtelijke vormgeving, die ons niet onbewogen laat. En, vreugden welhaast uitsluitend weggelegd voor de archeoloog en cultuurhistoricus: het geeft zo'n diepe voldoening na het moeizame werk van het voorzichtig verzamelen van de scherven en het uiterst delicate werk van de samenvoeging en aanvulling toch nog tot een verheugend resultaat te komen. Op een gelukkig moment ziet men, met een zucht van verlichting — en dit geldt vanzelfsprekend in de eerste plaats voor degene, die met vernuft en geduld zorgt dat het zó ver komt — de drinkbeker, het schaaltje of het flesje weer voor zich, driedimensionaal.

Het overgrote deel van de vondsten werd aangetroffen bij de kluizenarijen; van het afgebeelde materiaal moeten daarvan alleen uitgezonderd worden fig. 2, nrs. 1 en 4. Deze stukken zijn uit de afvalputten van de verzorgingsgebouwen te voorschijn gekomen.

Wanneer men het materiaal overziet, springen enkele verschijnselen in het oog. In de eerste plaats valt op het grote aantal maigeleins-drinknapjes van groenig glas, versierd met knobbels en bobbels, soms kleine, regelmatig geplaatste noppen. Een enkel exemplaar vertoont een afwijkend ornament, zoals fig. 3, nr. 2, waar wij min of meer getorste ribbels aantreffen. Getorste ribbels maken overigens eveneens het versierend element uit bij sommige hoge bekers, zoals afgebeeld onder afb. 1, nr. 7.

Op het eerste gezicht verwonderlijk schijnt het nog zo late voorkomen van dit zogenaamde Waldglas; herinneren wij ons echter, dat op de bekende „Braspenningsmaaltijd" uit 1533 (Rijksmuseum) een plankje met drie maigeleins te bespeuren valt naast ander, typisch 16de eeuws glaswerk. Wat nu de herkomst betreft, moet eerlijkheidshalve het volgende opgemerkt worden. De algemene naam — Waldglas — suggereert

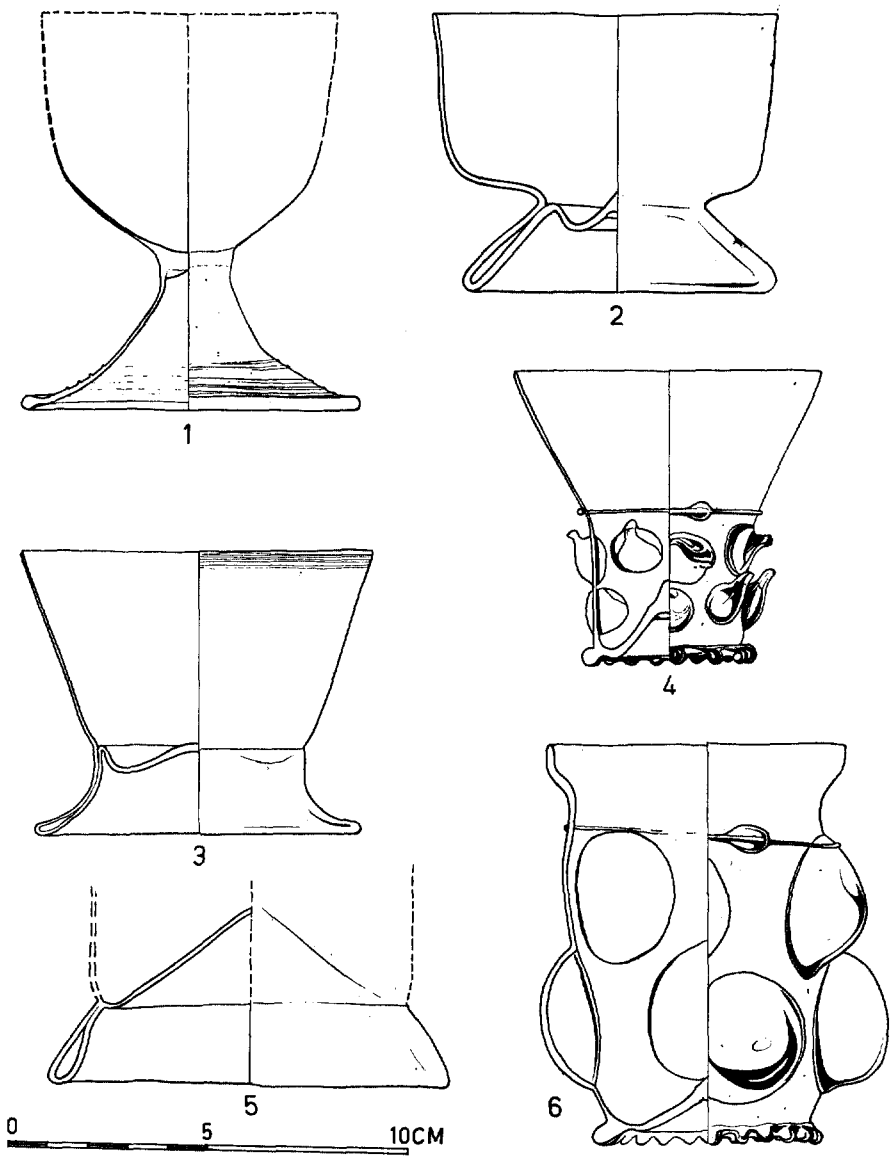

Fig. 2. Glaswerk uit de afvalputten van het voormalig Karthuizerklooster te Delft. Nr. 1 heel lichtgroen; nr. 3 vrijwel kleurloos; nrs. 2, 4 en 5 lichtgroen. Begin en midden 16de eeuw. (Tekening R.O.B.)

een herkomst uit de wouden van Hessen, de Spessart en andere streken van het tegenwoordige Duitsland. Maar sedert de publikatie der onderzoekingen van Raymond Chambon in zijn *L'Histoire de la verrerie en Belgique* (Brussel 1955) weten wij, dat ook de glasblazerijen van Colinet, o.a. te Macquenoise, deze drinknapjes en bekertjes vervaardigden. Vooralsnog schijnt de mogelijkheid niet groot, de productie van het Duitse Rijngebied en de Belgische Maasstreek van elkaar te onderscheiden, tenzij de vondstomstandigheden daartoe gerede aanleiding geven. Voor een plaats als Delft kan dat nauwelijks het geval zijn.

Wanneer men dan toch zou willen wijzen op een enkel glas, waarvan de herkomst althans tot op dit moment geen probleem vormt, dan moge de aandacht gevestigd worden op het zogenaam-

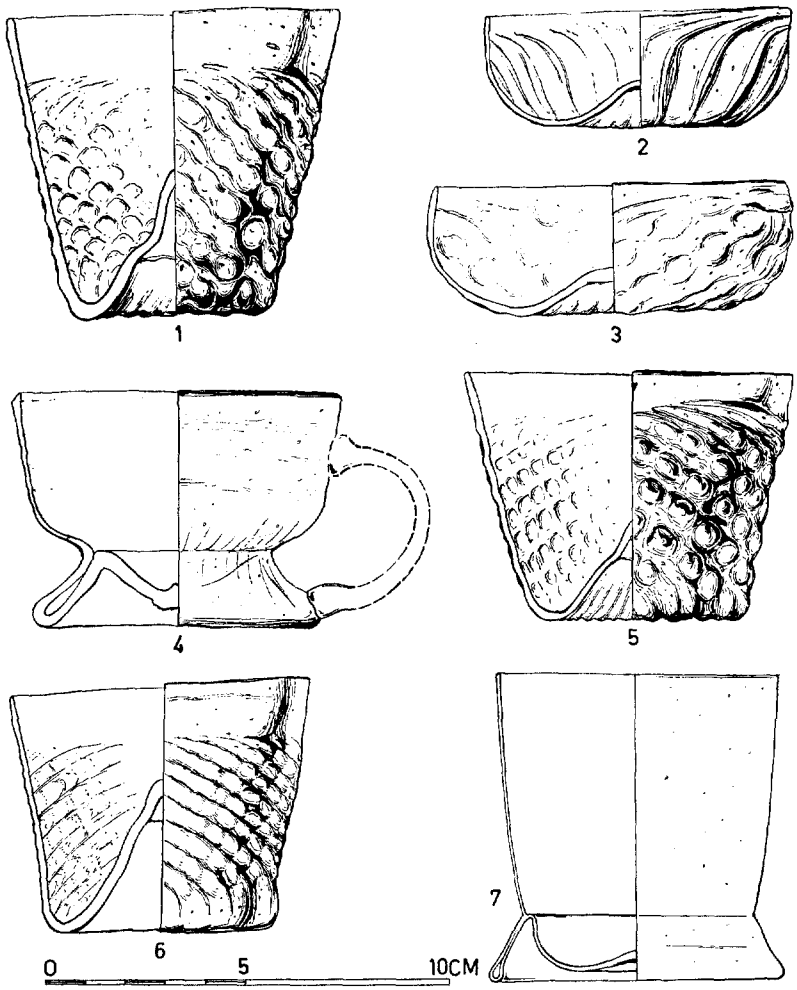

Fig. 3. Glaswerk uit de afvalputten van het voormalig Karthuizerklooster te Delft. Nrs. 1, 2, 3, 5 en 6 groen glas, z.g. Waldglas; nr. 4 vrijwel kleurloos. Begin en midden 16de eeuw. (Tekening R.O.B.)

de „Stangenglas", hoog 15.3 cm, te vinden onder nr. 2, fig. 1. Een stuk, dat men volgens de huidige stand van onze kennis zonder bezwaar in het Rijngebied — of daaromtrent — laat ontstaan, bij voorkeur zo in de jaren omstreeks 1500. Men vindt het vaak op schilderijen afgebeeld; bijvoorbeeld op een schilderij van Jörg Ratgeb uit 1505, in het bezit van Museum Boymans-van Beuningen te Rotterdam. De doorbroken voet geldt voor een vroeg kenmerk.

Het besproken glas is niet het enige, dat met noppen is versierd. Wel zijn de appliques op de berkemeyers met hun trechtervormige mond, afgebeeld in fig. 1, nrs. 1 en 3 of fig. 2, nr. 4, veel forser. Het lage bekertje fig. 1, nr. 3, met zijn gebogen weinig ontwikkelde halspartij, vertegenwoordigt waarschijnlijk het oudere stadium van de bedoelde bekers. Overigens valt op, dat zelfs de goed uit de kluiten gewassen berkemeyers nog van een gekartelde voet voorzien zijn. De van glasdraad opgebouwde voet kwam blijkbaar eerst tegen het einde van de 16de eeuw in zwang; tenminste bij deze bekers.

Een zeer bijzonder glas, dat in de verte aan sommige Frankische glazen herinnert, vindt de lezer in fig. 2, nr. 6 en afb. 4 weergegeven. De twee rijen uitgestulpte blazen verraden een grote technische vaardigheid. Waarschijnlijk moet het bij de oudere glazen van deze verzameling ingedeeld worden. Hoe kwam een glasblazer er toe

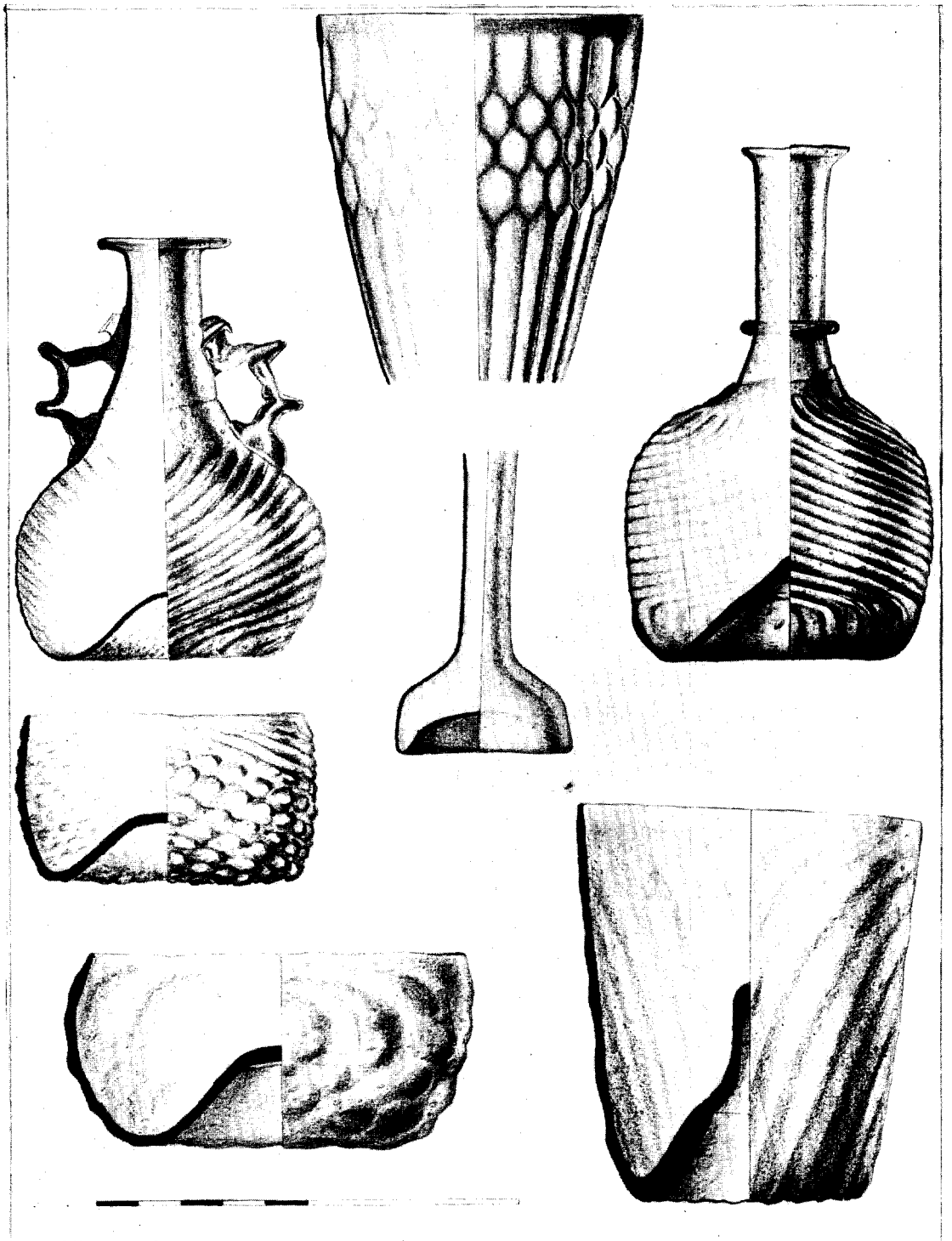

Afb. 1. Glaswerk, opgegraven uit de afvalputten tussen de funderingen van het voormalige Karthuizerklooster te Delft. Nr. 1 blauw glas; overigens min of meer groen gekleurd glas. (Tekening R. O. B.)

Afb. 2. Glaswerk, opgegraven in het voormalige Karthuizerklooster te Delft; vgl. afb. 1 nr. 7, fig. 1 nr. 3, fig. 1 nr. 1 en fig. 2 nr. 2.

Afb. 3. Maigeleins, opgegraven in het voorm. Karthuizerklooster te Delft.

Afb. 4. Glaswerk, opgegraven in het voorm. Karthuizerklooster; vgl. fig. 3 nr. 1, fig. 1 nr. 2 en fig. 2 nr. 6. (Foto's R. O. B)

de vervaardiging van een dergelijke, moeilijk in glas te realiseren vorm met zulke uitzonderlijke ornamenten ter hand te nemen? In de metaalkunst van zijn tijd moet hij de voorbeelden gezien hebben: de kostbare zilveren of vergulde ananasbekers hebben wellicht stimulerend gewerkt.

Zilveren bekers — wij denken hierbij onder meer aan de bekende beker van Erasmus in het museum te Bazel — zullen de glasblazers geïnspireerd hebben tot het vervaardigen van exemplaren als fig. 2, nrs. 2 en 3, of fig. 3, nr. 7. De beide laatsten bestaan uit dun, welhaast kleurloos glas. Wellicht behoren zij tot de productie van het Maasgebied; de invloed van Venetië valt hier duidelijk te onderkennen. Tot dezelfde familie behoort naar de vorm de beker met oor, fig. 3, nr. 4. De wand is wat zwaarder en heel lichtgroen gekleurd.

„Façon de Venise", denkt men ook bij het zien van het fragment fig. 2, nr. 1. Op de voet zijn dunne glasdraden gesmolten, die aldus een weinig volumineus, maar gedecideerd reliëf veroorzaken. Ongetwijfeld is het voorbeeld voor het glas afb. 1, nr. 1 eveneens onder het Venetiaanse glas te zoeken. In het museum te Namen bevindt zich een trechtervormige beker met een sterk verwant ornament. De kleur van het glas is in de dunne partijen van een eigenaardig grijsblauw, donker blauw op de zwaardere gedeelten van de wand. A. Gasparetto heeft op het Glascongres te München (1959) de aandacht gevestigd op deze, in de vorm geblazen Venetiaanse glazen. Zijn artikel in de *Glastechnische Berichte* 1959, Bd. 32 K Heft VIII, geeft de hoofdzaken van zijn lezing weer en is goed geïllustreerd.

Een duidelijk geval van een drinkglas uit de tweede helft van de bewoningsperiode van het Karthuizerklooster mag zeker het vrijwel kleurloze glas, fig. 4, nr. 7, genoemd worden. Ook hierbij plaatst men zonder voorbehoud de kwalificatie „Façon de Venise".

Men zal evenwel lang moeten zoeken, alvorens een vergelijkbaar stuk voor fig. 4, nr. 1 te kunnen aanwijzen. Het milieu, waar het in thuishoort, kan voorlopig nog maar vaag worden aangeduid. E. Barrington Haynes beeldt een glas af, dat enige overeenkomst met het onze vertoont (*Glass through the ages,* Harmonworth 1948, pl. 19, nr. 1). Hij rekent dit stuk tot de „Verres de fougère", waarvan hij de oorsprong in Frankrijk zoekt. Het blijft hier noodgedwongen bij een vermoeden. In ieder geval is mij uit het Rijngebied niets bekend, dat er ook maar in de verte bij zou komen. Het glas is vervaardigd uit een lichtgroene glasmassa. In de stam en het benedengedeelte van de kelk ontwaart men bij doorvallend licht — zij het ook met enige moeite — dicht opeenstaande, flauw getorste ribbels. De hoge, gewelfde voetplaat is hol; de bodem van het glas ligt bij de voetplaat en niet bij het suggestieve glasdraadje onder de kelk. Dit haastig opgebrachte ribbeltje bestaat uit blauw glas en vormt aldus een bescheiden, maar toch in het oog springend ornament.

Een stuk drinkgerei van uitzonderlijke vorm werd weergegeven in fig. 4, nr. 3. Alleen de hals is teruggevonden, maar tot recht begrip van de zaak biedt de tekening een completering. Wij herkennen nu de zogenaamde angster met zijn getordeerde hals, in dit geval bestaande uit vier kanaaltjes. De mond was versierd met opgesmolten glasdraden, het lichaam met een nauw waarneembaar reliëf, een wafelpatroon.

Meer om der wille van de volledigheid dan om de belangrijkheid van het fragment publiceerde ik een bodemfragment van een grote cilindervormige drinkbeker; fig. 2, nr. 5. Onze oosterburen noemen een dergelijk glas een „Humpe" en hebben voor de grote en rijk geornamenteerde exemplaren aanduidingen als „Kaiserhumpe". De bescheidener verwanten, hier nog wel eens uitgebeeld op schilderijen, zijn soms voorzien van opgesmolten horizontale glasdraden en dragen dan de naam „Pasglas". Enkele musea mogen zich gelukkig prijzen in het bezit van een gaaf voorbeeld.

Het artikel „flessen" mag men met de getekende wel goed vertegenwoordigd achten; opnieuw moet ik er op wijzen, dat de meeste niet zo gaaf tot ons gekomen zijn als de tekeningen suggereren. Van uitermate dun materiaal werd de fles fig. 4, nr. 6 vervaardigd. Het glas is vrijwel kleurloos, met een neiging naar groen. Ook de wand van fig. 4, nr. 5 heeft plaatselijk een zeer geringe dikte en vertoont een trek naar het groene. Waarschijnlijk is dit voorwerp geen flesje in de gewone betekenis van het woord, maar een medisch instrument; namelijk een kop, ten gebruike bij het aderlaten. Het voorwerp wordt verwarmd in heet water, op de plek gedrukt waar men de aderlating wil uitvoeren en de onderdruk, in het flesje ontstaan bij afkoeling, doet de rest.

Bedoeld als een niet alledaags stuk moet men zeker fig. 4, nr. 2 beschouwen. Het is versierd met getorste ribbels en heeft een ovale vorm. Ongetwijfeld een parfumflesje, thuishorend in

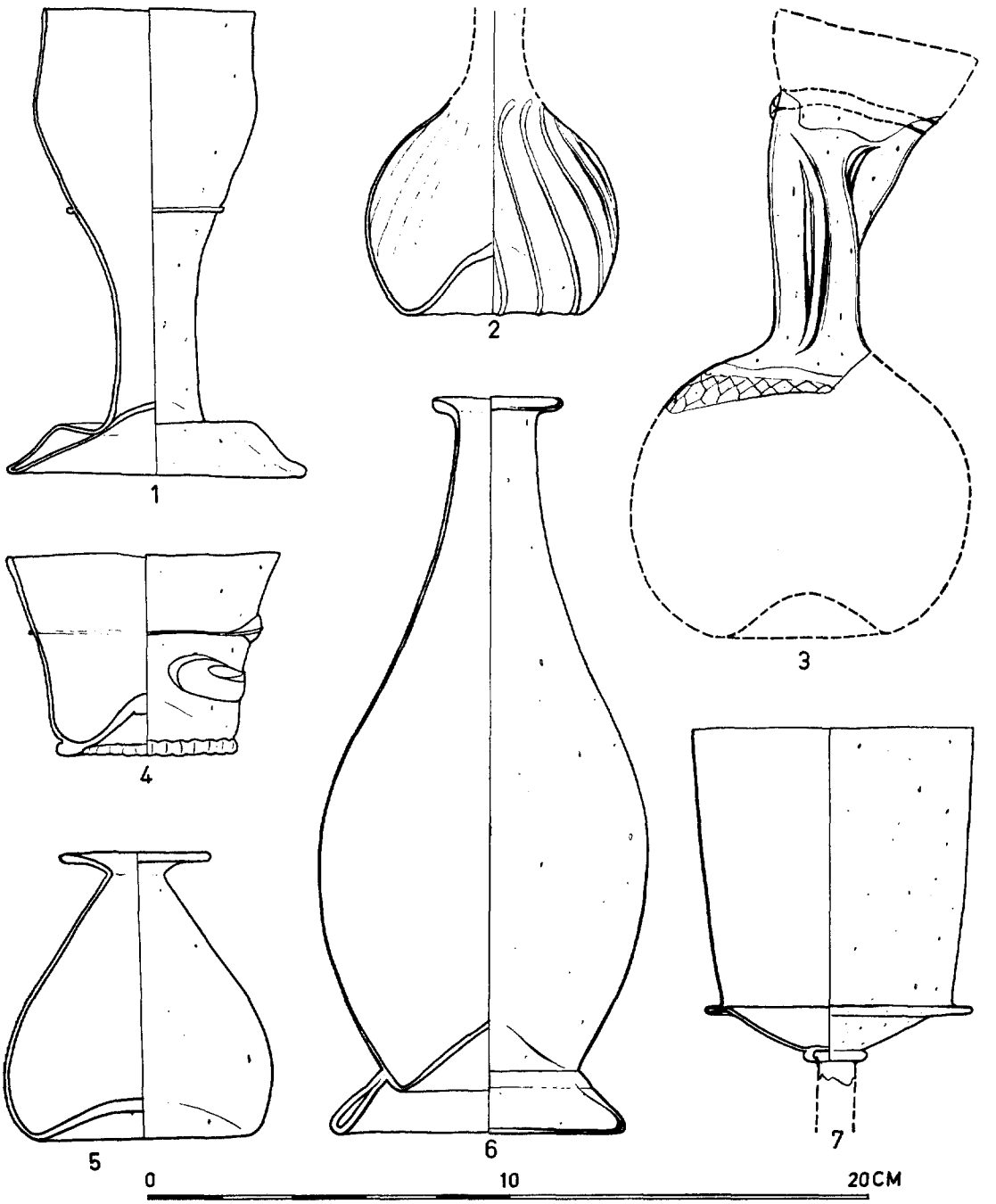

Fig. 4. Glaswerk uit de afvalputten van het voormalig Karthuizerklooster te Delft. Glasmassa min of meer groenig; nrs. 5 en 7 vrijwel kleurloos. Begin en midden 16de eeuw. (Tekening R.O.B.)

de precieuse sfeer van de toilettafel. En waarom zouden wij dit ook niet mogen denken bij het mooie exemplaar afb. 1, nr. 2? Ook dit vertoont een ovale vorm; de glasmassa heeft een lichtgroene kleur, die groeniger wordt in de zwaardere delen, zoals de oortjes. Bijzonder aantrekkelijk ziet ook het flesje afb. 1, nr. 4 er uit. Dunwandig, van groenig glas en helaas nog al wat beschadigd. Men verbaasd er zich eigenlijk over, dat het „slechts" met een groot gat in bodem en zijwand toch nog de ongunst der tijden overleefd heeft.

Een bekende verschijning vindt men onder afb. 1, nr. 3. Flesjes als deze komen nog al eens te voorschijn bij grondwerken; zelfs zijn er vele bekend, die in kerken werden teruggevonden; voorzien van een strookje perkament, waarop de aard van een relikwie vermeld stond. Rademacher heeft in zijn bekende boek vele gevallen gepubliceerd.

Onder het niet af te beelden materiaal zijn nog wel enkele belangwekkende scherven, die voor de studie van het laatmiddeleeuwse glas zeker van belang zijn. Ik memoreer een stel fragmenten van een glas met zware, verticale ribbels dat doet denken aan de beker op het Portinarialtaar van Hugo van der Goes ((Florence, Uffizi); daarnaast een randscherf van een acht- of twaalfhoekige beker. Wij moeten er echter in berusten, dat deze stukken dermate onvolledig teruggevonden zijn, dat opmeten en tekenen een onbegonnen werk moest worden geacht.

SUMMARY

GLASS FROM THE LATE MIDDLE AGES

BY J. G. N. RENAUD

About the year 1470 a new Carthusian monastery was built outside Delft, the founder being Frank van Borsselen, the fourth and last husband of Jacoba of Bavaria. The monastery existed until 1571, when Prince William ordered it to be vacated and demolished in view of the danger it would constitute to the city in the event of a siege by the Spaniards, who would no doubt not be slow to take military advantage of the monastery buildings.

In the refuse pits of the hermitages of the Carthusians and of the domestic buildings a fairly large quantity of glass fragments has been found. It was often possible to glue the fragments together to the extent that the objects could be measured and drawn. The findings comprise a large number of so-called „maigeleins" of greenish glass (Waldglas), c.f. plate 1, No. 5 and fig. 3, Nos. 2 and 3. The fairly heavy cups of green glass, plate 4, No. 1 and fig. 3, Nos. 1, 5 and 6, also belong to the „Waldglas" category. Fig. 1, No. 3, shows an early specimen of a so-called „berkemeijer"; fig. 1, No. 1, fig. 2, No. 4 and fig. 4, No. 4 show further developments of this type of drinking glass. The peculiar glass of fig. 2, No. 6 or plate 4, No. 3 should certainly still be dated in the first half of the sixteenth century. The resemblance with the silverwork (so-called „pine-apple cup") is clearly discernible. The „Stangenglas" of fig. 1, No. 2 or plate 4, No. 2 points to a relationship with the German Rhineland, but fig. 3, No. 7, fig. 2, No. 3 or fig. 1, Nos. 1 and 3 rather suggest the Belgian Meuse area as the district of origin.

Although when studying these glasses our thoughts are apt to wander to Venice, the qualification „Façon de Venise" is awarded without hesitation when regarding fig. 4, No. 7. When seeing fig. 2, No. 2 and fig. 3, No. 4, the resemblance with the early 16th century silver cups stands out immediately. Fig. 4, No. 3 represents a fragment of an — unfortunately badly damaged — „angster". Plate 1, No. 1 shows a fragment of a blue glass cup with a rarely occurring ornament, which according to A. Gasparetto belongs to a group of mould-blown Venetian glassware. The exceptional drinking glass of fig. 4, No. 1 possibly belongs to the French production. In *Glass through the ages* Barlington Haynes gives a piece which is remotely related. The small bottle shown in fig. 4, No. 5 should most probably be regarded as a medical instrument: a cup used in bloodletting.

DE KERK VAN BROUWERSHAVEN

DOOR

IR. H. DE LUSSANET DE LA SABLONIÈRE *

Omtrent de stichting en de bouw van het kerkgebouw te Brouwershaven valt niets met zekerheid te zeggen aangezien schriftelijke bronnen ontbreken. Op 16 maart 1285 kocht graaf Floris V van Holland van Jan van Renesse 100 gemeten ambacht (± 42 ha) aan de monding van de Duyvenee met het vooropgestelde doel daar een stad te stichten.

Op 7 april 1286 werd de Duyvenee afgedamd door Pieter Nobel en zijn broer Sir Klaas Kinder. Een charter uit 1321 spreekt reeds van het dorp Brouwershaven en in 1344 stichtte graaf Willem IV er een vrije haringmarkt. De naam Brouwershaven is ontleend aan de invoer van Hollands bier. Ondanks de verschillende beschermende maatregelen van de landsheren is Brouwershaven nimmer een aanzienlijke stad geworden. Eerst in 1472 gaf hertog Karel het dorp stadsrechten. Tot een stem in de staten van Zeeland heeft de „smalstad" het echter nooit gebracht [1]. Des te merkwaardiger is het, dat men te Brouwershaven een kerk bouwde, die in een tien maal grotere stad geen slecht figuur zou maken. Na het afbranden van de Sint Lievens Monsterkerk te Zierikzee in 1832 werd het de grootste kerk van het eiland Schouwen. Voor het eerst schijnt van een kerk in Brouwershaven sprake te zijn in 1323. Toen althans gaf graaf Willem het schrijfambacht aan Hughen Denner, koster aldaar [2]. In 1344 werd genoemd de kerk van St. Petrus en Paulus. Later echter schijnt de inmiddels vergrote kerk gewijd te zijn aan Sint Nicolaas volgens het rechtsregister van 1540 [3]. Volgens een schrijver uit de 18de eeuw bevond zich een jaartal 1293 op een stuk hout van de kerk [4], terwijl zich in het archief van de kerk een kopie bevindt van een soort cartouche met het jaartal 1539, dat geschilderd zou zijn boven de scheiboog tussen transept en schip. Ondanks nauwkeurige naspeuringen werd echter bij de jongste restauratiewerken niets van het een noch van het ander teruggevonden.

De oudste kerk ± 1325 (fig. 1, nr. 1, en fig. 2).

Tijdens de jongste restauratiewerken [5] zijn vele gegevens omtrent vorm en afmetingen van de oorspronkelijke kerk ontdekt. De fundamenten daarvan zijn door de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek te Amersfoort ontgraven [6]. De oudste kerk van Brouwershaven werd gesticht op grondgebied, dat merkwaardigerwijze eerst in 1461 door aankoop van de ambachtsheer van Duivendijke aan de stad kwam [7].

* Dit artikel werd geschreven als samenvatting van het rapport betreffende de bouwgeschiedenis en het rapport over de restauratie van de Hervormde Kerk te Brouwershaven, resp. uitgebracht door de heer H. Janse, Bouwkundig Ambt. A bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, in januari 1961, en schrijver dezes, op 28 februari 1961, aan de Directeur bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg te 's-Gravenhage. Waar gegevens uit eerstgenoemd rapport werden overgenomen zal dit hieronder worden vermeld. De datering van de oudste kerk van Brouwershaven werd van dit verslag overgenomen.

[1] Naar gegevens van P. van Beveren, archivaris te Zierikzee en J. J. Westendorp Boerma. *De steden van Schouwen,* Middelburg 1956, blz. 28.

[2] *Middelburgsche Courant,* 14.12.1875.

[3] Zie noot 1.

[4] *Middelburgsche Courant,* 13 en 14.12.1875.

[5] Het werk stond onder leiding van de schrijver met medewerking van H. G. C. Heringa, architect te Zierikzee, voor het dagelijks toezicht, in nauw contact met de architecten van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg E. A. Canneman en G. Wisse †. De uitvoering geschiedde door de fa. L. Bom en Zonen te Burgh gedurende de jaren 1956-1962.

[6] In opdracht van de Rijksdienst voor de monumentenzorg uitgevoerd door de heer A. van Pernis.

[7] De heer P. Scherft, Rijksarchivaris te Middelburg, veronderstelt, dat het oude Brouwershaven zich juist op dit terrein rondom de kerk moet hebben bevonden. Het strekte zich dan uit tot en met de dijk, waaraan het stadhuis werd gebouwd. Hij grondt deze veronderstelling op hetgeen S. F. Kuipers vermeldt in zijn *Bijdrage tot de kennis van de bodem van Schouwen-Duiveland en Tholen naar de toestand van vóór 1953* (Diss. 1960) omtrent het oudste land en de in de 15de eeuw ingedijkte zuider- en noorder Nieuwland polder buiten genoemde dijk gelegen. Het grootste gedeelte van de stad ligt dan in dit poldergebied en kan niet ouder zijn dan de tweede helft dezer eeuw. Is dit juist, dan wordt de naam „Noorddijkstraat" voor genoemde

Afb. 1. Luchtfoto van Brouwershaven; 1929.

Afb. 2. De kerk uit het zuidwesten. (Foto Monumentenzorg; 1954)

Afb. 3. De kerk uit het zuidoosten. (Foto Monumentenzorg; 1954)

Het gebouw bestond uit een zeer breed schip van 6 traveeën, inwendig wijd 11.76 m en een vijfhoekig gesloten koor met vermoedelijk drie traveeën.

Dergelijke brede eenbeukige kerkschepen kwamen meer voor. De Geertekerk te Utrecht had een schip van 11.25 m breedte, gebouwd 1256-'59 [8], terwijl opgravingen in de Oude kerk van Amsterdam, voorzover thans bekend is, schijnen te duiden op een dertiende eeuws schip van 12 m breedte [9]. De fundamenten van de oudste kerk van Brouwershaven bestaan uit Zeeuwse moppen (26/27 x 12/12.5 x 5.5/6.5; 10 lagen = 71 cm). Bij het schip gaan de bovenste lagen over in „Rijswijkse" stenen (20.5 x 10.5 x 4,5/5). Nu werden moppen van deze afmeting omstreeks 1300 regelmatig toegepast. Ter vergelijking diene het steenformaat van de Grote Zaal van het Grafelijk kasteel in Den Haag (29 x 14 x 7.5 cm)[10]. Voor de tijdsbepaling van het schip zijn de kleinere bakstenen bepalend. Janse heeft daartoe een vergelijking gemaakt met de baksteenformaten, welke aan de Oude Kerk te Amsterdam worden aangetroffen. Daar werden in de eerste helft van de 14de eeuw (mogelijk omstreeks 1335) stenen verwerkt van 21.5 x 10.5 x 5 cm en omstreeks 1350 van 20.5/21.5 x 10.5 x 4.5/5 cm en 22 x 10.5 x 4.5 cm. Het is dus geenszins ondenkbaar, dat het oorspronkelijke schip te Brouwershaven werd opgetrokken omstreeks 1325 [11].

Uit een ingesteld onderzoek naar de samenhang tussen schip en koor bleek, dat de fundamenten van deze beide delen niet uit één tijd konden zijn, hetgeen bevestigd wordt door het ontbreken van „Rijswijkse" steen aan het koor. Het laatste schijnt eenmaal te zijn opgetrokken met de oostwand en een gedeelte noordwand van een dwarsschip. Een corresponderende zuidmuur is echter nooit tot stand gekomen want op deze plaats bleek de grond tot op grote diepte nog volkomen ongeroerd te zijn. De opzet van het aanvankelijk begonnen dwarsschip blijkt dus bij de bouw van het schip te zijn verlaten. De stichting van de kerk en de bouw van dit koor in het laatste decennium van de 13de eeuw, zoals de overlevering wilde, lijkt dus toch niet uitgesloten.

Een gelukkige vondst was de ontdekking, dat van het oude schip alle zeven oorspronkelijke spanten bewaard gebleven zijn tengevolge van de hernieuwde toepassing bij het huidige schip. Dientengevolge kennen wij van de oude kerk niet alleen de plattegrond, maar ook de gehele kapconstructie en zelfs de hoogte. Bij de ontpleistering van de oostmuur van het tegenwoordige middenschip werd namelijk ontdekt, dat zich daarin zeer duidelijk de vorm der dakspanten van de oude kerk aftekende als een holling in het metselwerk van enige cm diepte. Deze vorm, dit negatief, bleek geheel gelijkvorming te zijn aan die van de gebogen spanten van het huidige middenschip. Zonder twijfel dus werden de oude spanten bij de latere vernieuwing en vergroting van het kerkgebouw omhoog gebracht (fig. 3 en afb. 12). Het kaptype vertoont grote gelijkenis met die der Grote Zaal in Den Haag, die evenwel 17 m breed is. Wel is de kap te Den Haag niet meer de oorspronkelijke, maar men mag aannemen, dat de reconstructie naar de nauwkeurige opmetingen van Rose in hoofdzaak juist is. Slechts de zeer gladde bewerking van het eikehout kan de illusie van een oude kap niet geven. Wij zien daar dezelfde spitsboogvorm van de spantjukken en de dubbele gordingen met de standzonen onder de sporen. Op de spantjukken staan standvinken, die een middengording dragen, waarop de hanebalken tussen de sporen rusten. Er waren ook te Brouwershaven oorspronkelijk geen trekbalken aan de kapvoet en de zijdelingse druk moest worden opgevangen door zware steunberen. De gebogen spantbenen rustten op colonnetten, die tot in de fundering doorliepen op de gevonden bakstenen pilasters. Janse meent, mede op grond van deze treffende gelijkenis, beide kappen aan één bouwheer en zelfs aan één bouwmeester te mogen toeschrijven. Hij schrijft:

„Het moet zonder het gebruik van deze spantjukken onmogelijk zijn geweest dergelijke enorme overspanningen te maken. In Vlaanderen schijnt dit kaptype, dat verder gedurende de gehele middeleeuwen onze kapconstructie heeft beheerst, omstreeks 1280 voor het eerst op grote schaal te zijn toegepast. De kap van de middenzaal van het St. Janshospitaal te Brugge, tot stand gekomen na een verbouwing in genoemde tijd, heeft een overspanning van 12.60 m. Hier is slechts één gordingpaar onder de sporen en ieder sporenpaar heeft twee hanebalken. De constructie kan men zien als een verbeterde romaanse kap. In de kap van het St. Janshospitaal te Damme, ook van omstreeks 1280, ondersteunen twee spantjukken boven elkaar drie stel gordingen. De overspanning bedraagt hier 14.20 m.

dijk verklaarbaar evenals de situatie van het oudste stadhuisgedeelte met de voorgevel benedendijks.

[8] J. G. N. Renaud, „De Geertekerk te Utrecht op de ontleedtafel van de archaeoloog", *Bull. N.O.B.*, 5de s. 1 (1947), blz. 110 e.v.

[9] Janse, *Rapport als voren.*

[10] *Ibidem.*

[11] *Ibidem.*

Van geheel andere aard, doch volgens hetzelfde ondersteuningsprincipe is de dakconstructie van de schuur van de abdij van Ter Doest, ook in dezelfde tijd gebouwd, met een totale overspanning van 20.30 m tussen de buitenmuren. De zaal in Den Haag werd gebouwd omstreeks dezelfde tijd of mogelijk iets later. De standvinkconstructie met middenbalk, zoals wij die in Brouwershaven onder de hanebalken zien en welke ook in het koor te Abbenbroek (omstreeks 1300) is gemaakt, heeft in de Grote Zaal nog de vorm van een tot in de nok doorlopende makelaar, zoals die reeds in de 13de eeuwse Noordfranse en Zuidnederlandse kappen regelmatig voorkomt." [12]

Zoals gebruikelijk dragen de Brouwershavense kapspanten telmerken [13]. Het muurspant, dat tegen de oude westgevel gestaan heeft, draagt het nummer één. De nummers lopen vervolgens naar het oosten op tot zeven, zijnde het nummer van het laatste spant vóór de scheiboog van het oude koor (en nu van het transept). Het zevende spant is eveneens een muurspant, want het vertoont geen gaten en pennen aan de muurzijde. Brandsporen aan de oostzijde van dit spant schijnen op een brand van het oude koor te wijzen, waarbij het schip bewaard bleef. Al deze telmerken gaan vergezeld van een pijlteken voor links. De spanten boven de tegenwoordige brede westtravee van het middenschip vertonen wel dezelfde constructie als de overige, maar werden blijkens de jongere telmerken (1 en 2) later gemaakt.

In de hoeken ter weerszijden van koor en schip veronderstelt Janse kleine uitbouwen, wellicht de voorgangers van de beide loges, die zich thans in de hoeken tussen koor en dwarspand boven de omgang bevinden en die herinneringen oproepen aan de beide torens, welke het koor van de Monsterkerk te Zierikzee flankeerden [14]. De naderhand opgegraven fundering van een muur, welke op de noordwand van een onvoltooid noordertransept wijst, schijnt echter deze veronderstelling te weerspreken. In ieder geval is het wel zeker, dat het wijde schip aan noord- en zuidzijde een soort kapelachtige uitbouwen heeft gehad, waarvan die aan de zuidzijde zeer ondiep was. Deze kapellen openden met een boog op het schip van welke boog aan één zijde het profiel met afgeschuinde hoeken nog aanwezig is in de fundering [15]. Janse ziet in deze uitbouwen een soort gereduceerd dwarsschip [16]. De zuidgevel had een doopkapel met 3/8 sluiting. De westgevel vertoonde een viertal steunberen, waarvan de middelsten de ingang flankeerden. Een toren is er bijgevolg niet geweest (fig. 1 en 2). Het op enige afstand oostwaarts van de westgevel gevonden latere muurwerk kan tot fundament van een orgelgalerij gediend hebben.

Bouw van koor en transept. Aanvang 15de eeuw (fig. 1, nrs. 2 en 3, en fig. 2)

Toen men overging tot de bouw van het tegenwoordige koor en het transept, werd het oude koor met de oostmuur van schip en zijkapellen afgebroken. Het schip zelf bleef intact behoudens het zevende spant, dat opnieuw zal zijn gesteld na afbraak van de daaronder gelegen gemetselde bogen. Zoals in die tijd gebruikelijk was richtte men eerst de spanten op met de gordingen en het windverband, terwijl pas na het optrekken der eindmuren de eigenlijke dakschilden met de dakbedekking werden aangebracht. Dientengevolge bleef tot op de huidige dag de contramal van het zevende spant in de nieuwe transeptmuur bewaard ter hoogte van de oorspronkelijke toestand (fig. 1, nr. 2). De kapel aan de noordzijde moest worden veranderd in verband met de ontworpen boog tussen dwarsbeuk en een later te maken noordelijk zijschip en zal van een lessenaarsdak zijn voorzien geweest. De uitbouw zuidzijde daarentegen sloot de boog voor een zuidbeuk in het geheel niet af en werd daarom tijdelijk naar het zuiden vergroot en voorzien van een flauw lessenaarsdak (fig. 1, nr. 3). Het tijdelijk karakter wordt bewezen door de gebrekkige aanleg van de fundering met een spaarboog, welke geheel verzakt is.

Het nieuwe driezijdig gesloten koor (afb. 3, 6, 7 en 8) werd groot opgezet en voorzien van een overwelfde omgang met straalkapellen. Deze kapellen, welker zijwanden dienen ter overbrenging van de gewelfdruk der omgangsgewelven kregen zelf enigszins onlogisch geen steunberen,

[12] Janse, *Rapport als voren.*

[13] Th. Janse, „Middeleeuwse telmerken", *Bouw* 15 (1960), blz. 528.

[14] Afb. in: *Bull. N.O.B.*, 3de s. 1 (1921), blz. 82.

[15] De latere kerk van Kloetinge vertoont overeenkomst met het hier besproken kerkgebouw, zij het ook, dat de kerk van Kloetinge eerst na verschillende wijzigingen de huidige vorm heeft verkregen.

[16] Als in Zevenbergen; vgl. R. Meischke, „De Sint Catharinakerk te Zevenbergen", *Bull. K.N.O.B.*, 6de s. 13 (1960), kol. 191-193.

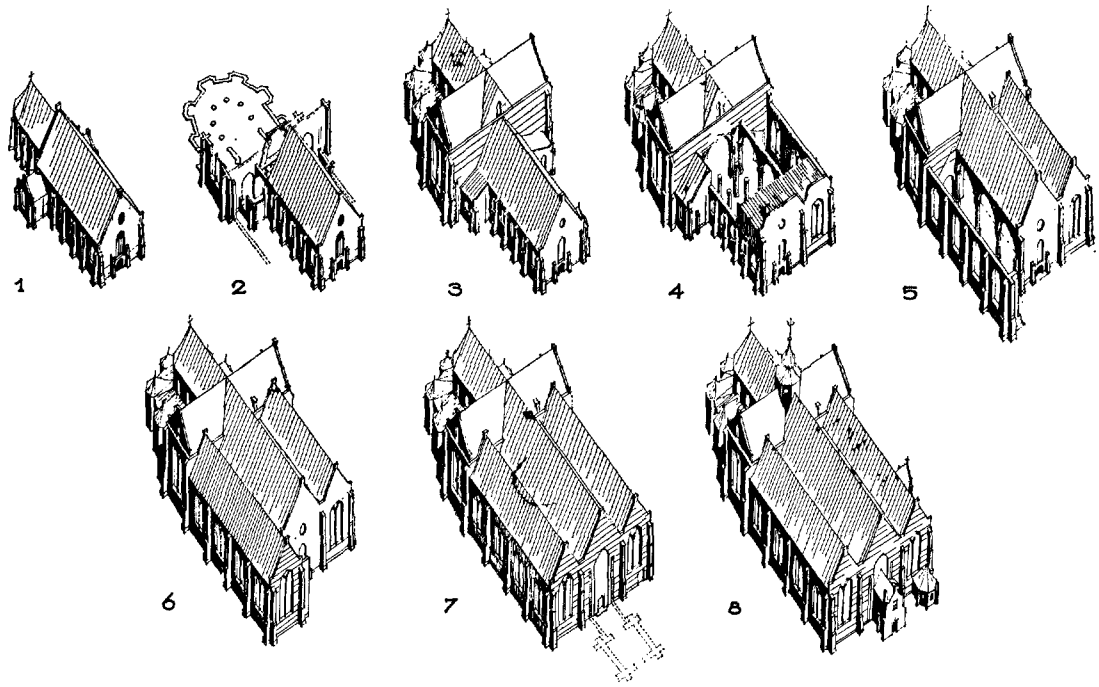

Fig. 1. Bouwfasen van omstreeks 1325 tot in het tweede kwart der 16de eeuw.

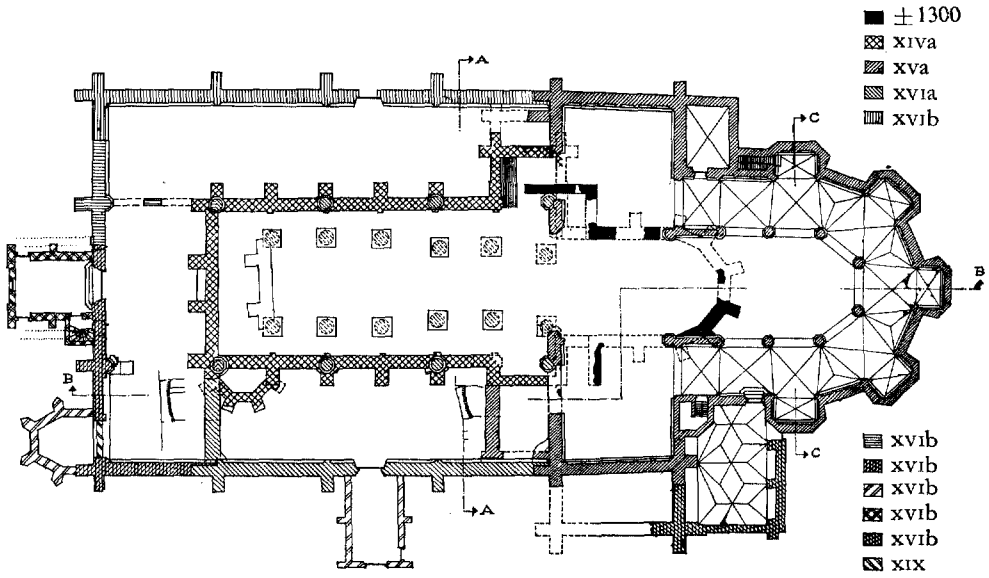

Fig. 2. Plattegrond met bouwperioden. Schaal 1 : 600.

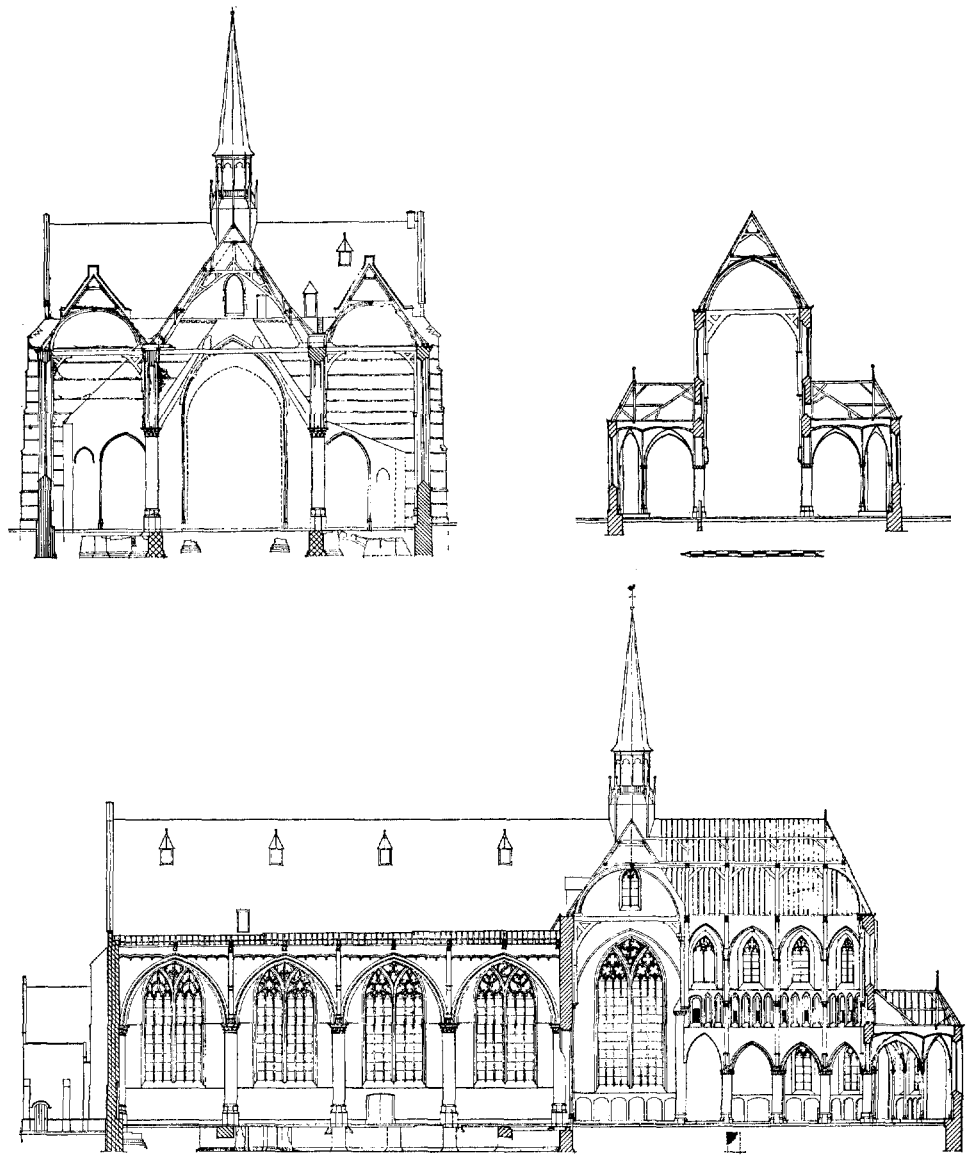

Fig. 3. Dwarsdoorsneden over schip en koor en lengtedoorsnede. Schaal 1 : 600.

maar afgeschuinde hoeken [17]. Wellicht vertrouwde men er op, dat de in twee etages aangebrachte rondgaande „kettingankers" de spanningen wel zouden opnemen. De zwaar verroeste ankers zijn thans verwijderd. In de hoeken tussen kooromgang en transept werden aan de noordzijde een vermoedelijk tot sacristie dienende ruimte en aan de zuidkant een traptoren gebouwd. In de westelijke koortravee werden boven de omgang loges gebouwd, waarvan de noordelijke onvoltooid bleef, terwijl ook de zuidelijke nimmer gepleisterd en overwelfd werd [18]. De laatste zag met een dubbel boogvenster met stenen middenstijl uit op het koor (afb. 8). Het tot ondersteuning van een bakstenen vulling der rondbogen dienende kalf werd later afgezaagd, terwijl de bedoelde houten luikjes niet werden aangebracht.

[17] E. H. ter Kuile in: *Duizend jaar bouwen in Nederland* I, Amsterdam 1948, blz. 201.

[18] Janse, *Rapport als voren.*

Naar de duidelijk aanwijsbare gegevens zijn zij echter thans geplaatst.

De sacristie had een kruisvenster aan noord- en oostzijde. Er boven was een even groot vertrek met een stookplaats aan de oostwand. Beide ruimten hebben mogelijk een houten gewelf gehad ter overdekking. Het gebouwtje had een lessenaarsdak tegen het koor, waar een steekkap bovenuit stak aan de noordzijde om ruimte te bieden voor het kruisgewelf en een kruisvenster in de geveltop. Later werd de sacristie verhoogd en van een stenen kruisgewelf voorzien, zulks ten koste van de verdiepinghoogte van het bovenvertrek en niet ter verbetering van de toch al zeer steile trap van af de eerste koorkapel. Ten koste van een venster kreeg de benedenruimte een grote schouw, waardoor het later tot stovenhok kon worden gebezigd. Het een en ander zal hebben plaatsgevonden toen een nieuwe sacristie was gebouwd aan de zuidzijde. In de zandvulling boven het kruisgewelf werd een aantal stenen kanonskogels gevonden, terwijl op de gepleisterde wanden tussen talrijke namen in de 16de eeuw een schets van een viermast karveel werd gemaakt overeenkomstig met het scheepstype op de kaart van Amsterdam van Cornelis Anthonisz van 1544.

Aan het koor werd een wijd transept gebouwd met trapeziumvormig grondplan. Er zijn verschillende redenen om aan te nemen, dat er een stenen overwelving van koor en dwarspand bedoeld was. Zo schijnen de muurdammen in de westelijke koortravee te duiden op het overnemen van gewelfdruk van de kruising. Voorts wijst de opbouw der lichtbeukwanden van het koor op gewelven, zoals Janse heeft opgemerkt:

„De halfronde colonnetten boven de kolommen worden even boven de halve hoogte van de nissenzone onder de ramen bekroond door een kapiteel. Daarop staat, iets naar voren geplaatst ten opzichte van het onderste colonnet, weer een dergelijke rondstaaf, gevat tussen twee opgaande natuurstenen profielen, die overgaan in de baksteenomranding van de vensters. Bij de raamaanzet worden die twee colonnetten weer bekroond door een (veel eenvoudiger) kapiteeltje, waarop de muurstijlen van de balkstellen van de kap staan. Wij vermoeden een bouwstop en wijziging van de plannen tijdens de bouw van het koor en transept, een veronderstelling, die bevestigd wordt door niet harmonische aansluitingen in de muren van de noordelijke loge, die ongepleisterd bleef". „De onderste colonnetkapitelen en de daarop geplaatste verticale natuursteenprofielen behoren tot de aanzetten van gewelven; de bovenste colonnetten zijn gemaakt, toen men van dit plan was afgestapt. Helemaal gewijzigd heeft men de plannen toch niet. Daarom maakte men de transeptramen niet tot in het tongewelf, maar sloot ze onder de kapvoet. Er boven kwam een apart klein raam, dat men ook boven de boog tussen schip en dwarsbeuk maakte. Een dergelijk raam treffen wij o.a. ook aan boven de gewelven van de transepten van de St. Bavokerk te Haarlem, de Grote Kerk te Dordrecht en de Hooglandse kerk te Leiden".

De westelijke scheiboog van de kruising schijnt ook op gewelfdruk niet berekend te zijn. De ronde kruisingskolommen van de oostzijde ontbreken hier, hetgeen opnieuw duidt op een wijziging in de bouwplannen. Tenslotte werd ook een kap gemaakt, voorzien van sponningen voor het aanbrengen van een houten ton. Boven een stenen gewelf zou men een geheel ander spanttype gebruikt hebben.

Voorzover de westgevel van het dwarsschip buiten het oude schip en de zijkapellen uitstak werd deze van speklagen voorzien, zoals ook aan de overige gevels geschiedde. Na de ontpleistering van genoemde westgevel was bij de laatste restauratie duidelijk te zien hoe deze banden doodliepen op de daklijn van het oude schip (fig. 3). De westelijke transeptgevel heeft ons nog meer interessants te zien gegeven. Zo zijn er aan het noord- en het zuideinde steunberen gevonden, ommetseld in de huidige zijbeukmuren (fig. 2). Even daarbinnen vertoonde het metselwerk sporen van een afgehakte steunbeer aan de noordzijde en van een dito muur aan de zuidkant. Daarbinnen waren sporen zichtbaar van smalle spitsboognissen op slechts korte afstand van de doorgangen van het dwarsschip naar nieuw bedoelde zijschepen. Deze doorgangen corresponderen niet met die van de kooromgang, zodat men van de zuiver basilicale opzet bij het bouwen van het transept was afgeweken. De triomfboog tussen schip en nieuwbouw was in die dagen smaller dan tegenwoordig, zoals uit het metselwerk kon worden vastgesteld. De boog zal er ongeveer hebben uitgezien zoals fig. 3 aangeeft op de streeplijn. Aan de noord-, west- en zuidzijde maakte men ter hoogte van de kapvoet een brede loopgang boven een uitkragende tandlijst [19]. Gedeelten van deze lijst zijn nog te zien in het huidige schip, waar zij binnenwaarts eindigden bij de moet van het oude schipdak en anderzijds even vóór het dak-

[19] Een gelijke gevelindeling met looppad en een klein venster in de top daarboven bezat ook het dwarsschip van de St. Lievens Monsterkerk te Zierikzee (Janse, *Rapport*). Afbeelding zie noot 14.

beschot van de middenbeuk (zie fig. 3 en afb. 13). Voor de aansluiting van een toekomstig middenschip werd het dak tot deze lijn doorgetrokken met een driehoekige geveltop boven deze loopgang. In de top werd het reeds vermelde raam en een deuropening gespaard. Zou de dwarsbeuk overwelfd zijn geweest, dan zou deze deur gediend hebben om vanaf de goot boven de gewelven te komen. Waar echter de gewelven achterwege bleven valt aan een ladder naar de hanebalken boven de kruising te denken, tenzij deze doorgang reeds van de aanvang dichtgemetseld is geweest. Daglicht kon door het venster alleen binnenkomen, wanneer wij ons het oude schipdak in deze toestand voorstellen voorzien van een wolfseind. Trouwens alleen op deze wijze kan het mogelijk zijn geweest vóór het raam langs door de goot te lopen (fig. 1, nr. 3).

Hoewel er tijdens de bouw van koor en dwarsbeuk van een wijziging der plannen sprake moet zijn geweest, zijn in het metselwerk geen bouwnaden gevonden, die op een uitvoering in gedeelten zouden kunnen duiden. De toegepaste baksteen is overal van gelijk formaat (nl. 19.5/20.5 x 10 x 4.5 cm; 10 lagen = 54 cm). Dit type baksteen komt vrijwel overeen met de steen uit de bovenste lagen van de oude schipfundamenten. Het formaat werd in 1385 ook aan de Oude Kerk van Amsterdam verwerkt [20]. Het is duidelijk, dat de gebruikte baksteen nog geen bruikbare datering oplevert. Wij zullen dus nog andere aanknopingspunten moeten trachten te vinden. Nu heeft prof. Ter Kuile reeds gewezen op de koolbladkapitelen van het koor en van de oostelijke kruisingspijlers [21]. Aangenomen wordt dat deze kapiteelvorm van kort voor 1400 dagtekent [22]. Voorts heeft de kerk te Brouwershaven aan de onderste colonnetten in het koor en de gemetselde bundelzuilen op de westelijke kruisingshoeken kapitelen met meerdere bladerkransen, welk type in onze streken na 1400 in gebruik kwam. Het nieuwe koor zal dus niet vóór die tijd gebouwd zijn. Ook de raamtraceringen van de beide blindvensters boven de loges in het koor vertonen nog vrij geometrische vormen, al heeft de noordelijke wel een bescheiden visblaasmotief. In wezen verschillen zij echter niet veel van die van het omstreeks 1420 begonnen en 1439 voltooide koor te Geertruidenberg [23]. Op grond van het bovenstaande menen wij het muurwerk van koor en transept in het eerste kwart van de 15de eeuw te mogen plaatsen, waarbij wij eerder aan een vroeg werk uit de zogenaamde Brabantse school denken, dan aan een bouwwerk in Scheldegotiek. Immers met de basilicale opzet, de kapellenkrans, het triforiumachtig boogfries en de ronde zuilen vertoont het meer kenmerken van de Brabantse dan van de Scheldestijl. Wel kan men zeggen, dat Brouwershaven een overgang vormt van de Scheldegotiek naar de Gotiek uit de Brabantse school op grond van het formaat en de regelmaat van de spitsboogjes boven de kooromgang, het enkelvoudig koolbladkapiteel en de zware rondstaafprofielen. Blauwe Doornikse steen, welke tot 1300 bij de Scheldegotiek de gebruikelijke natuursteen was, werd hier nergens toegepast [24].

Dat het met de bouw niet vlot is verlopen wordt mede bewezen door de ouderdom van de overkapping. Uit een door Janse ingesteld onderzoek naar de telmerken in de kap bleek, dat deze een eindweegs in de 15de eeuw werden gemaakt, terwijl het karakter van de schraagbeelden onder de spanten van de koorsluiting voorstellende Jacobus Major en een bisschop (St. Nicolaas?) met deze datering niet in strijd is (afb. 9 en 10) [25]. In 1483 was er sprake van een altaar gewijd aan de H.H. Petrus en Paulus, terwijl in een zevental volgende jaren en het laatst in 1520 van andere altaren wordt gesproken in de registers van de aartsdiaken van de officiaal van de Utrechtse Dom [26]. Opgemerkt wordt nog, dat de oudste grafzerk, welke in de kerk wordt gevonden, het jaartal 1454 draagt.

De in later tijden opnieuw aangebrachte rode verfstof op de als schoon metselwerk uitgevoerde colonnetten en bogen in koor en transept vergde bij de jongste restauratie een nader onderzoek aangezien betwijfeld werd of de rode omrandingen oorspronkelijk waren. Aangezien op verschillende plaatsen gevonden werd, dat de verfstof niet alleen op schoon metselwerk, maar ook over oud pleisterwerk was gestreken, werd de rode

[20] Janse, *Rapport als voren.*

[21] Ter Kuile, *o.c.*, blz. 202.

[22] Betreffende kapitelen met een enkele bladkrans: J. J. F. W. van Agt, „De Sint Gertrudiskerk te Geertruidenberg", *Bull. K.N.O.B.*, 6de s. 13 (1960), kol. 157-158 en R. Meischke, *o.c.*, kol. 189-190.

[23] Janse, *Rapport*, en Van Agt, *o.c.*, kol 165 en afb. 11 t.o. kol. 149.

[24] De fundamenten van de oudste kerk vertonen evenmin resten van Doornikse steen; wel echter hoekblokken van ledesteen aan de steunberen.

[25] Volgens de heer J. Leeuwenberg wijst de stijl der beelden op ± 1480.

[26] Zie noot 1.

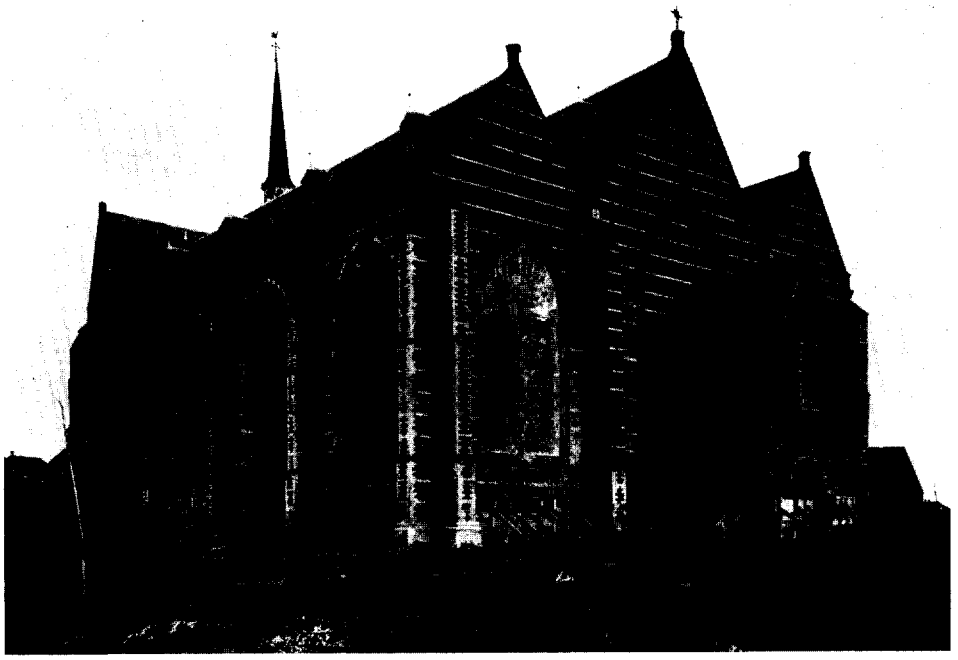

Afb. 4. De kerk uit het noordwesten.

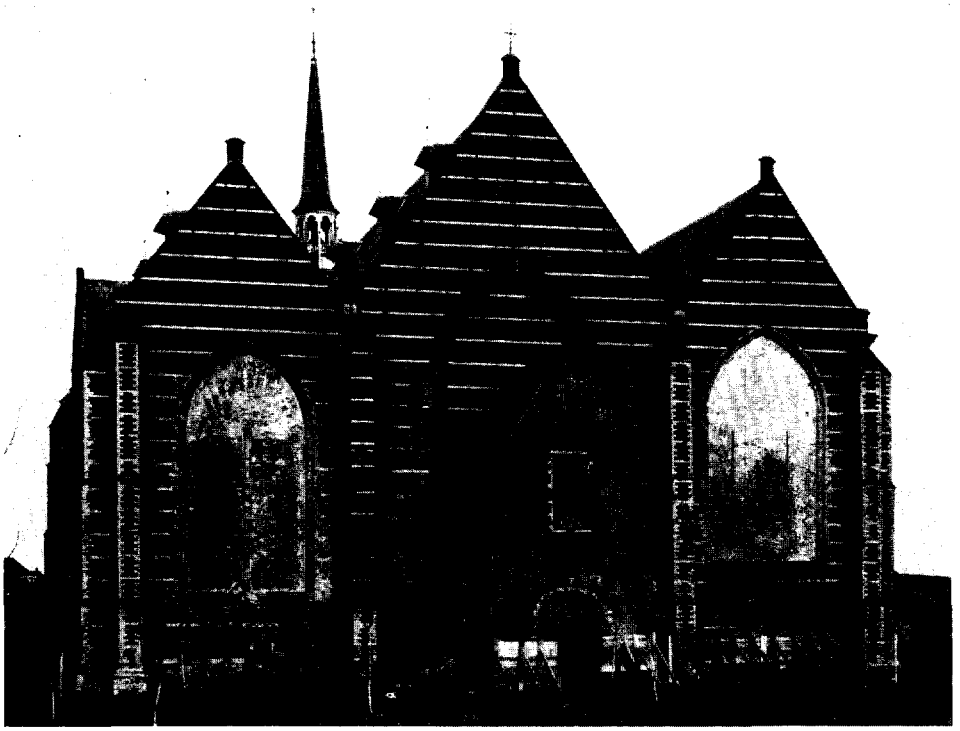

Afb. 5. De kerk uit het westen. (Foto's Monumentenzorg; 1954)

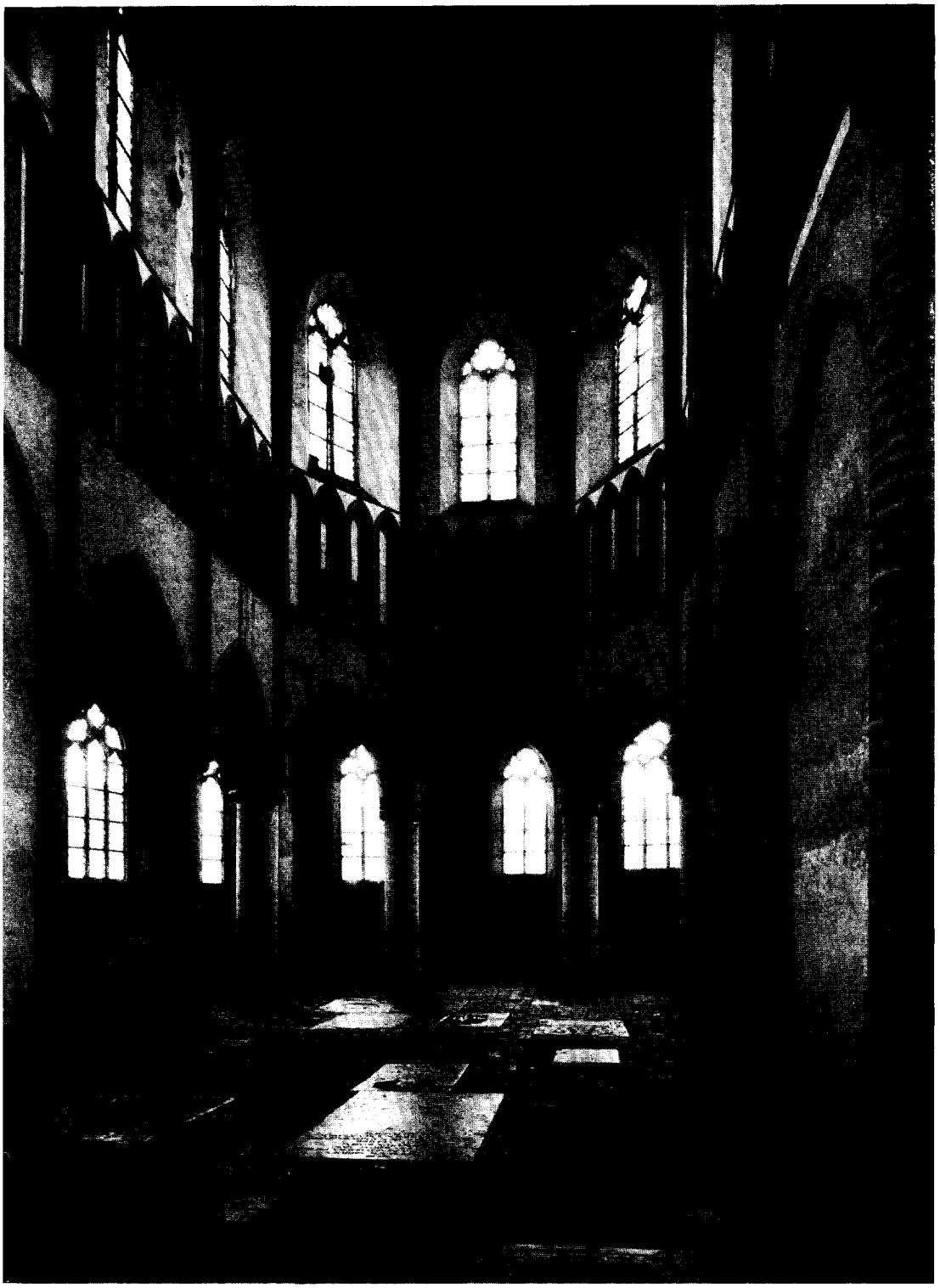

Afb. 6. Koor. (Foto Monumentenzorg; 1954)

kleur niet opnieuw aangebracht. Het schoon baksteenwerk kon bovendien helaas niet worden gehandhaafd in verband met de nader te noemen zoutbestrijding. Waar de rode kleur met zekerheid aanwezig moet zijn geweest, zoals op de gewelfribben in de v.m. sacristie en op de colonnetten en het fries in het kerkschip, werd deze bij de jongste restauratie opnieuw toegepast.

Uit een schrijven van Victor de Stuers aan de presidentkerkvoogd van 14.9.1876 blijkt, dat op de pijlers medaillons waren geschilderd, die vermoedelijk wijdingskruisen bevatten, terwijl zich in de kerk een groot groengeel vak heeft bevonden. Dit zou een tapijtbeschildering zijn geweest als achtergrond voor een beeld op console, zoals te Haarlem en Utrecht. Van deze beschilderingen werd geen spoor teruggevonden.

Bouw van het halleschip. Begin 16de eeuw (fig. 1, nrs. 4-8, en fig. 2).

Geruime tijd moet het kerkgebouw in de vorm zoals fig. 1, nr. 3 aangeeft zijn blijven bestaan tot men er eindelijk toe over kon gaan om ook het oude schip door een nieuw te vervangen. Van de bouw van een hoog middenschip met lage zijbeuken, misschien eenmaal bedoeld met dwarse kappen als te Abbenbroek [27], heeft men blijkbaar afgezien. Het is niet mogelijk de moet van het lessenaarsdak aan de noordzijde in deze transeptmuur te zien als een voortzetting naar beneden toe van het schipdak, waarbij schip en zijbeuken een pseudo-basiliek zouden gevormd hebben. De schuine moet sluit namelijk niet aan op de dakhelling van het oude dakschot boven de middenbeuk. Deze moet schijnt dus op een tijdelijke constructie te wijzen, zoals hieronder nader zal worden besproken. Besloten werd een halleschip te bouwen bestaande uit drie ongeveer even hoge beuken van drie traveeën. Iedere travee kreeg de dubbele maat van de oude traveeën, zoals ook in Middelburg in 1570 bij de Abdijkerk zou geschieden en in 1552 in de Sint Janskerk te Gouda [28]. Van dit halleschip kwamen voorlopig slechts de midden- en de zuidbeuk tot stand. Men besloot het muurwerk zo veel mogelijk te benutten en de spanten c.a. van het oude kerkschip voor de nieuwbouw te gebruiken. Nieuwe baksteen werd aangevoerd in het formaat 16/18 x 8 x 4.2 cm.

[27] H. de Lussanet de la Sablonière, *Verslag als voren.*

[28] L. J. Ensing, „De Goudsche St. Janskerk voor de Hervorming", *Bijdr. Die Goude,* 5 (1947), blz. 93 e.v.

Toen in de 14de eeuw de spanten van het schip werden gemaakt kregen zij de merken van 1 tot en met 7 van west naar oost. Nu werd de kap afgebroken en weer opgericht boven een werkvloer op de huidige goothoogte. De spanten ontvingen nu nieuwe merken, echter dezelfde als in de zuidbeuk, van oost naar west. De werkvloer werd vermoedelijk geplaatst op een constructie van houten stijlen en jukken, welke op haar beurt rustte op tijdelijke bakstenen kolommen. Deze kolommen waren blijkens de gevonden ruw aangelegde fundamenten van afbraakmoppen (29 x 15 x 7.5 cm) rond gemetseld op vierkante ondiep aangelegde poeren of blokken. De ronde afwerking dezer kolommen zou er op kunnen duiden, dat zij geruime tijd zouden blijven staan. De kap steunde dus op deze ronde zuilen, waardoor het mogelijk bleef de schipmuren te wijzigen of te vervangen wanneer men wilde. Daar de kappen van het schip en zuidbeuk gelijktijdig geplaatst werden, zal men de zuidwand van het schip wel onmiddellijk vervangen hebben door de huidige rij kolommen en scheibogen met dubbele traveemaat. Immers alleen op deze wijze kon men de beide beuken voor de dienst gebruiken. De noordwand zal men met schotwerk of steen verhoogd hebben tot er geld was om de noordbeuk te bouwen. De kolommen der scheibogen werden iets naar buiten geplaatst ten opzichte van de oude schipmuren teneinde de middenbeuk toch nog enigszins te laten domineren over de nieuwe zijbeuken. Nu de overspanning breder was dan voorheen en de schipmuren geen druk meer konden opnemen werden zij op trekbalken geplaatst, terwijl de gebogen ondereinden van de spantbenen, waarmede zij gerust hadden op de muurcolonnetten, zullen zijn afgezaagd (afb. 12). De zuidbeuk werd even lang als het oude schip, zoals bewezen wordt door de telmerken in de kap en de teruggevonden fundering der toenmalige westmuur met steunberen, welke muur met een spaarboog gemetseld de indruk maakt tijdelijk bedoeld te zijn. Het westelijke spant was een muurspant. De versiering van de sleutelstukken draagt een vroeg 16de eeuws karakter. De transeptachtige aanbouw aan de zuidzijde van het schip verviel door de bouw van de zuidbeuk. Aan de noordzijde echter werd de kapel vergroot en voorzien van een verhoogd lessenaarsdak, tot de nieuwe goothoogte, van welk dak de moet bewaard bleef (fig. 1, nr. 4, en fig. 3).

Een volgende etappe in de bouwgeschiedenis van het schip moet geweest zijn het oprichten

van de noordmuur voor de noorder zijbeuk. Deze muur werd een volle travee langer dan het bestaande werk. De aangevoerde partij steen is wellicht onvoldoende geweest om verder te gaan dan tot even om de hoek van de huidige westgevel. Dat het gebouw inderdaad in deze etappes tot stand kwam wordt bewezen door de bouwnaden en door de telmerken in de kap. Sinds men tot de hallekerk besloten had, kregen de zijbeuken grotere breedten dan de aanvankelijk bedoelde zijbeuken gehad zouden hebben (fig. 2; vgl. stippellijnen fig. 1, nr. 2 met nr. 5). De noordelijke aanbouw van het schip werd nu afgebroken en men kon daarop overgaan tot vervanging van de oude noordwand van de middenbeuk door een nieuwe met wijde boogopeningen, welke zo typerend zijn voor de gewijzigde smaak van die tijden. Men kon dit werk ter hand nemen zonder gevaar voor instorting van de kap aangezien deze met het oog hierop immers op de tijdelijke kolommen stabiel was verankerd (fig. 1, nr. 5). Het kan ook, dat de zuidzijde van het oude schip eerst in deze periode door de boogstelling werd vervangen. Daartegen pleiten echter de volgende argumenten: De kappen van middenschip en zuidbeuk dragen dezelfde merken en zullen dus tegelijkertijd zijn opgericht. Indien de muur gelijk met de noordzijde zou zijn vervangen, zou de reeds bestaande kap op de zuidbeuk afzonderlijk ondervangen moeten zijn, terwijl men het gebruik van de zuidbeuk zoveel langer zou hebben moeten ontberen. Wanneer zowel noord- als zuidmuur waren vernieuwd vóór het plaatsen van de kap dan zouden de ronde bakstenen kolommen slechts gediend hebben om de werkvloer boven het schip te dragen en de spanten te kunnen oprichten. Dit is echter minder waarschijnlijk omdat men dit sneller en goedkoper met een geheel uit hout geconstrueerde steiger had kunnen doen. Op de hier geschetste wijze stond het kerkgebouw zo kort mogelijk aan weersinvloeden bloot. Niettemin schijnen er nog moeilijkheden te zijn opgetreden, die vertragend werkten. De kap op de noordbeuk kon namelijk niet worden geplaatst vóór men het gebouw daar aan de westzijde had gesloten. Was gebrek aan geld en baksteen de oorzaak? In ieder geval volgde de afsluiting met het nieuwe westraam en de voltooiing van de rij scheibogen met de laatste travee eerst later. Met een staande tand werd deze westmuur voorlopig beëindigd, terwijl de grote boog van de westelijke travee tijdelijk gedicht werd met een dunne muur, waarvan nog enkele resten fundament werden teruggevonden. De kap met de 9 spanten, voorzien van een ander type telmerken, kon worden geplaatst (fig. 1, nr. 6). Na gereedkoming van dit werk volgde de bouw van de ontbrekende westelijke travee van middenschip en zuidbeuk. Daartoe werd nieuwe baksteen aangevoerd nu van uitsluitend klein formaat (nl. 16 x 8 x 4.2 cm). De kappen op deze gedeelten dragen dezelfde merken als die van de reeds bestaande gedeelten van deze schepen. Wellicht heeft dezelfde timmerman ze nog gemaakt, maar ze werden eerst nu geplaatst. De nummering begint dan ook opnieuw bij 1. Tijdelijke kolommen onder deze spanten zijn niet gevonden. Zij waren hier trouwens overbodig. Zodra het gebouw geheel gesloten was, kon daarop de afbraak volgen van de oude westgevel binnen het gebouw (fig. 1, nr. 7).

Het kerkgebouw was nu nagenoeg voltooid. Er volgde nog slechts de bouw van een zuidportaal, van een doopkapel, een westportaal met verdieping en van een nieuwe sacristie. De fundamenten van de doopkapel, welker bestaan uit de oude gravures bekend was, vertonen een gebouw van één travee met 3/8 sluiting en straalsgewijze geplaatste steunberen met tweezijdig afgeschuind voorvlak. Het westportaal was tijdelijk bedoeld, want de staande tanden aan het middenschip ter weerszijden hiervan wijzen op het voornemen om te zijner tijd een toren te bouwen en deze met een tussenlid aan de kerk te verbinden zoals ook te Zierikzee en elders geschiedde. Daarvan is echter niets meer gekomen en het westportaal bleef als bergplaats en vertrek van de organist bestaan (fig. 1, nr. 8). Tegen de zuidzijde van het koor werd een nieuwe sacristie gebouwd, nu consistoriekamer. Dit vertrek kreeg een ingewikkeld netgewelf met aan de westzijde drie, en aan de oostzijde vier steunpunten in verband met de onregelmatige plattegrond. Tegen de westzijde werd in de 17de eeuw een grote schouw geplaatst met houten lijst. De westwand werd zeer zwaar opgetrokken, zij het dat er een holle ruimte in gelaten werd. Het schijnt de bedoeling te zijn geweest, dat deze muur later zou dienen tot oostgevel van een vergroot zuidertransept, van welk voornemen niet veel meer dan een gedeelte fundering van de zuidgevel tot stand kwam. Op de kruising werd in 1667 een kruisingstorentje geplaatst (of wellicht vernieuwd), zoals uit oude afbeeldingen blijkt. Het werd nog meermalen van vorm veranderd.

De inrichting van het kerkgebouw

De eikehouten kappen hebben nimmer het wagenschot voor het tongewelf gekregen, ofschoon de groeven als gebruikelijk daartoe wel zijn aangebracht. Het verschijnsel, dat de houten tongewelven eerst later gemaakt werden, was in de middeleeuwen algemeen, maar nergens bleef tot op heden op een dergelijke grote schaal het gewelfbeschot achterwege [29]. Oudtijds moet het koor met een koorhek zijn afgesloten, waarvoor enige aanwijzingen gevonden zijn aan de oostelijke kruisingspijlers. Tussen de koorkolommen moet eveneens een afsluiting geweest zijn. Naast een der kolommen van noord- en zuidzijde is daarin een deur geweest, waarvan een gedeelte der sponningen nog bewaard bleef. In 1557 werd tegen de westmuur een orgel geplaatst; hetzelfde dat thans nog de kerk siert, wat de de kas betreft. Het werd in de vorige eeuw verkocht, maar keerde later als bruikleen van het Rijk weer op zijn oude plaats terug. Uit de 17de eeuw dagtekenen een tweetal eiken hoekbanken in twee en drie etages, welke in enigszins geschonden vorm tussen de banken uit de 19de eeuw bewaard bleven. Ook zijn enige fragmenten van een Renaissance-betimmering terug gevonden, die vermoedelijk eenmaal de noordwand van de noordbeuk gesierd heeft. Avondmaalstafels en banken en enige lichtkronen uit de 17de eeuw overleefden eveneens de moeilijke tijden, welke de kerkelijke gemeenschap niet bespaard bleven.

In 1545 teisterde een brand de stad en vernielde meer dan 300 huizen, hetgeen wil zeggen vrijwel de gehele stad. De ligging aan de buitenzijde van de stadskern zal de kerk voor vernietiging bespaard hebben [30]. Voor en nog lange tijd na de reformatie werden de bouw- en onderhoudskosten van de kerk bestreden uit de belasting op bier en het pondgeld op haring. Met de teruggang van de inkomsten begon de kerk dientengevolge in financiële moeilijkheden te geraken [31]. Het wekt dan ook geen verwondering, dat men zich hier zoals elders herhaaldelijk tot de overheid heeft moeten wenden om de noodzakelijke reparaties tot stand te brengen. Van de daartoe vanwege de Provincie opgemaakte bestekken bleven er enige bewaard, onder andere van nieuw lei- en loodwerk en van vernieuwingen aan trekbalken en sleutelstukken in 1743, 1747 e.v. In 1836 leed de westgevel aanzienlijke stormschade. De beide vensters in deze gevel werden hersteld, maar moesten uit zuinigheidsoverwegingen tenslotte in 1891 worden dichtgemetseld.

Ook de 18de eeuw heeft enige sporen nagelaten. Zo danken wij daaraan de rijkbewerkte preekstoel met doophek in de vormen van de Rococo met bijpassende kandelaars en doopbekkenhouder. De behoefte aan meer beslotenheid van de eigenlijke preekkerk leidde tot het afsluiten van de doorgangen tussen deze en het dwarsschip met lage schotwerken. Tegen het schotwerk van de middenbeuk werden de herenbanken geplaatst, terwijl dubbele deuren in de zijbeuken de circulatie tussen schip en koorgedeelte mogelijk maakten. Nog radicaler werd echter de scheiding der beide delen toen men in het laatst van de 18de eeuw de gehele westelijke kruisingsboog dichttimmerde en van een doek met opschrift voorzag. Nu bij de restauratie dit schotwerk weer is verwijderd kan men de merkwaardige tegenstelling tussen de vroeg- en laat gotische gedeelten weer duidelijk ervaren.

Restauraties

De eerste grote restauratie vond plaats gedurende de jaren 1876-'93 onder leiding van architect Margry. Een jaar tevoren had de kerkvoogdij zich gewend tot de Rijksadviseurs voor de Monumenten van Geschiedenis en Kunst met het verzoek de helpende hand te bieden aangezien men zich anders genoodzaakt zou zien de kerk te slopen. Het is aan de volharding van Victor de Stuers te danken, dat dit drieste voornemen niet behoefde te worden uitgevoerd. De bedaking met de leibedekking werd nu grondig hersteld en het muurwerk nagezien. Zoals toen gebruikelijk was, werd machinale baksteen toegepast en verschillende soorten zandsteen. Vooral het uitwendige van de kerk veranderde daardoor nogal van kleur. Ook de daken ondergingen wijzigingen door het aanbrengen van grote dakkapellen, terwijl de kerkramen alle van nieuwe traceringen naar ontwerp van de architect werden voorzien. Inwendig werd de rode kleur op de in schoonwerk uitgevoerde omlijstingen, colonnetten en gewelfribben opnieuw fel rood gekleurd en zeer nadrukkelijk in het pleisterwerk gespaard, iets wat voordien wat geleide-

[29] H. Janse, „Houtgebruik en bouwbedrijf in het verleden", *Houtvoorlichting*, okt. 1960, blz. 33.

[30] Janse, *Rapport als voren.*

[31] L. M. Verseput, „De Hervormde Gemeente van Brouwershaven in de zestiende en zeventiende eeuw", *Nederl. Archief voor Kerkgesch.*, 44, afl. 1, 's-Gravenhage.

[32] Janse, *Rapport als voren.*

lijker zou zijn verlopen [32]. Door architect Van der Kloot Meyburg werden vóór 1940 de kruisingsspanten vernieuwd en versterkt, terwijl een nieuwe dakruiter tot stand kwam ter vervanging van de kruisingstoren van Margry van 1880.

Sinds 1956 konden tenslotte de ergste ouderdomsgebreken en de oorlogs- en watersnoodschade worden hersteld. Reeds werd melding gemaakt van de verwijdering van ijzerankerwerk uit de muren en kapitelen van koor en dwarspand. In het schip maakte dezelfde kwaal omvangrijke stutconstructies noodzakelijk, aangezien de geheel gespleten kolomkapitelen zonder deze niet waren te herstellen. Tot verwijdering van de machinale baksteen uit de vorige eeuw werd niet overgegaan. Wel echter bleek het onvermijdelijk de natuurstenen raamomlijstingen en de traceringen met het glas in lood geheel te vernieuwen. Voor de nieuwe raamtraceringen van het koor in de kooromgang werd uitgegaan van de motieven der bovengenoemde blindtraceringen, evenals trouwens voor de beide transeptvensters (*fig.* 13). De laatsten herkregen de in het muurwerk teruggevonden en aanzienlijk lager gelegen onderdorpel met het juiste profiel van de middenmontant en oude verdeling der brugstaven. Tevens kwam aan het licht, dat het metselwerk van de nissen onder deze ramen in later tijd met een kleiner formaat Dordtse steen was aangebracht. Voor het schip werden de raamtraceringen van Margry vrij gevolgd. Slechts het tweede venster vanaf het transept in de noordbeuk kreeg een harnas naar een foto van de kerk in het bezit van de kerkvoogdij en nog uit 1883 stammend. Door de nabijheid van de zeearmen heeft de kerk steeds te lijden gehad van zout, dat medegevoerd door de lucht op iedere hoogte het metselwerk binnendrong. Ook optrekkend vocht uit de bodem en het zeewater, dat in 1953 de kerk omspoelde, hebben een verwoestende werking op het metsel- en pleisterwerk uitgeoefend. Bij de restauratie werd een procédé gevolgd, dat het zout moet beletten te kristalliseren. Het was daarbij onvermijdelijk ook het schone metselwerk in de kerk te isoleren en af te pleisteren. De nu geringe vochtopname van het nieuwe pleisterwerk heeft ook wel bezwaren met zich meegebracht.

De deur van het stovenhok en de beide trapdeuren in de kooromgang, die geplaatst waren in een voorspringende omranding van Waalsteen, werden vlak in het muurwerk aangebracht en in eikehout uitgevoerd. Bij gebrek aan gegevens werden geen neggeblokken van natuursteen toegepast. In de loge aan de zuidzijde van de westelijke koortravee konden eiken luikjes worden gehangen naar de gevonden gegevens aan het natuursteenwerk, terwijl de halfcirkelvormige boogvullingen op eiken latei werden herplaatst. Het oude vloerpeil van de kerk, ongeveer 60 cm beneden het bestaande, kon uit financiële overwegingen niet worden hersteld. Volstaan werd met een verlaging van ongeveer 20 cm. Een systeem van draineerbuizen moest zorgen voor de afvoer van eventueel te hoog optrekkend grondvocht naar de riolering. Tenslotte werden de goten en afvoerbuizen hersteld of vernieuwd, waarbij van meer ingrijpende aard was het wegnemen van het zeer groot gootoverstek van de zijbeuk. Hoewel het er na de oorlog naar uitzag, dat men van een restauratie wel voor jaren zou moeten afzien, heeft alles zich tenslotte ten goede gekeerd. Door de financiële steun van het Rijk, de medewerking van het Rampenfonds en de bijdrage van de kerk en van belangstellenden, is een omvangrijk werk tenslotte toch tot stand gekomen.

SUMMARY

THE CHURCH OF BROUWERSHAVEN

BY IR. H. DE LUSSANET DE LA SABLONIÈRE

During the restoration of the Reformed Church at Brouwershaven (Province of Zeeland) the foundations of an older church were discovered, of which the choir, erected in large-size brick, most likely dated back to about 1300, while the very wide nave with the transeptlike side chapels on the east side was probably built a quarter of a century later. It has been found that the trusses and purlins of the present nave are the same as those formerly placed above the old nave. For reasons of economy they were later used again, as was evident among other things from the original and later serial marks. Fig. 3 shows the old trusses in the new nave with below the mark left behind by the roofing of the old church. The roof construction strongly resembles that of the

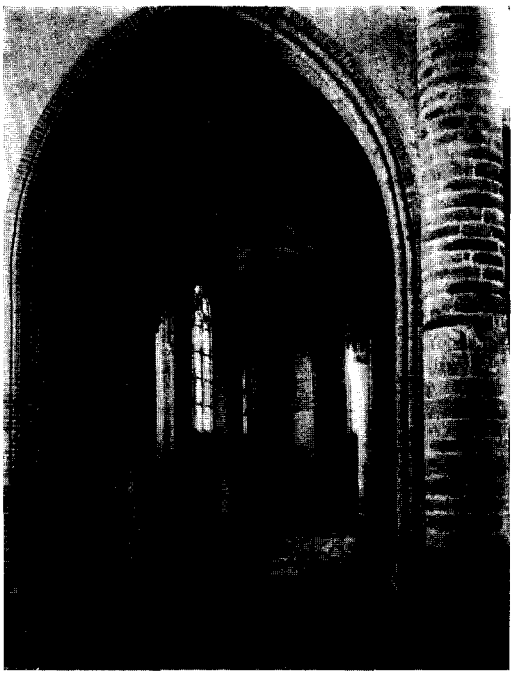

Afb. 7. Kooromgang, gezien uit de noordelijke arm van het dwarspand.

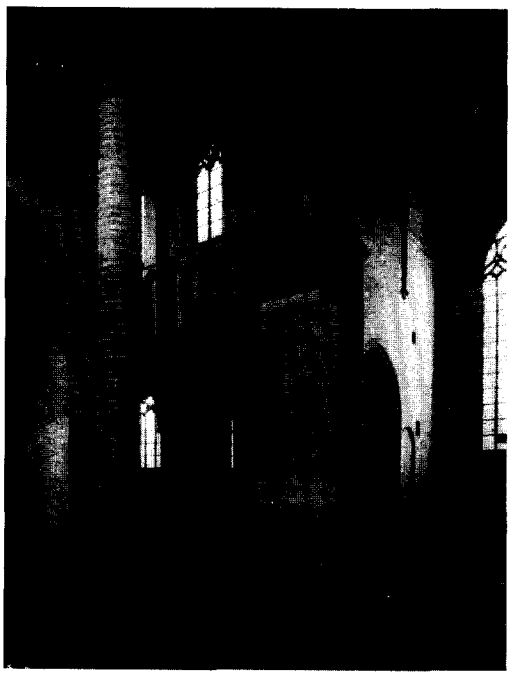

Afb. 8. Dwarspand naar het zuidoosten
(Foto's Monumentenzorg; 1954)

Afb. 9 en *10.* Schalkbeelden in het koor. (Foto's Monumentenzorg)

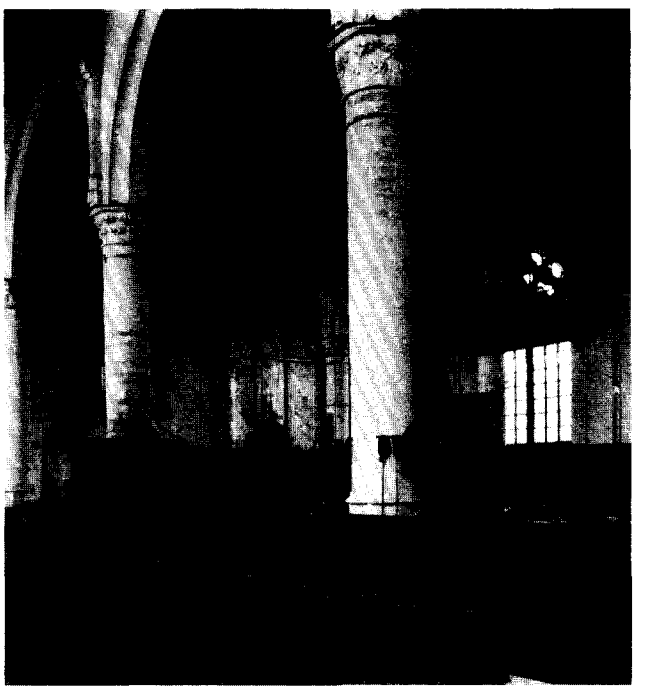

Afb. 11. Schip naar het noordwesten.
(Foto Monumentenzorg; 1954)

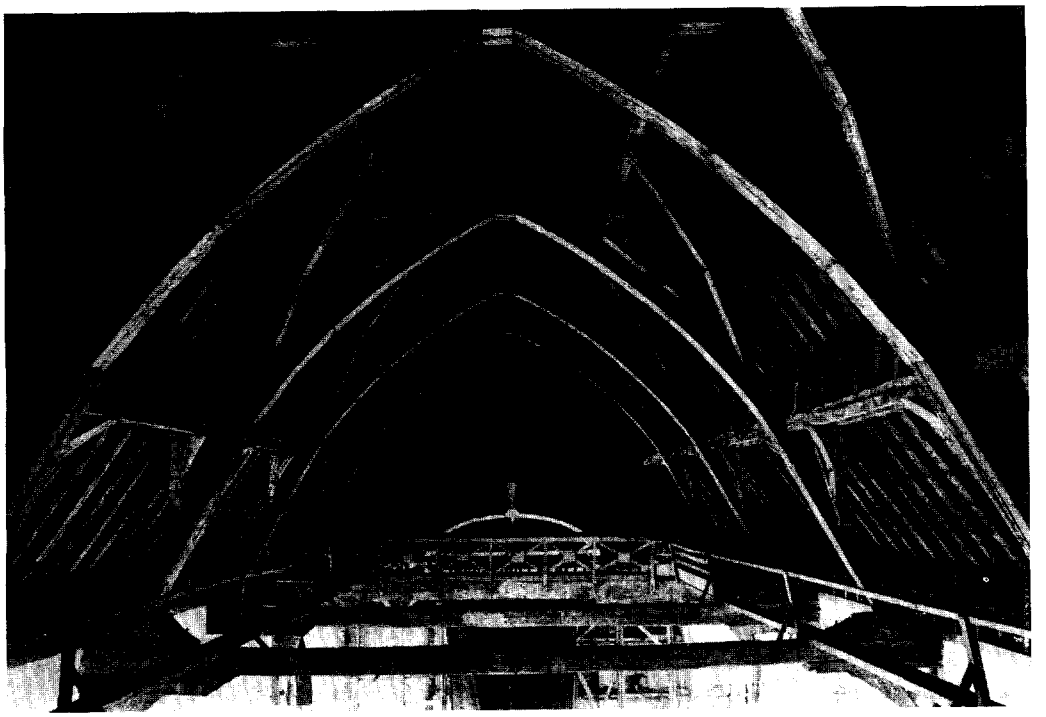

Afb. 12. Kap van het middenschip, oorspronkelijk geplaatst op een eenbeukig schip van omstreeks 1325. Bij herplaatsing op de huidige middenbeuk in het begin der 16de eeuw werden trekbalken aangebracht om de iets te korte spanten op te vangen.

Afb. 13. Oostwand van het schip met loopgang en 15de eeuwse daklijn van kruising en koor.

Afb. 14. Kap van de zuidbeuk uit het begin van de 16de eeuw. (Foto's Monumentenzorg)

Knights' Hall in the Binnenhof at The Hague.

About or shortly after 1400 work must have been started on the present choir. The squat columns with the low capitals with a single wreath, like the still heavy bead profiles, point to a transition from the Scheldt gothic to the so-called Brabant style. The carved statues, St. Jacob major and St. Nicolas (?), below the base of the roof display late 15th century features, which would suggest late completion of the choir. The choir was originally intended to have a brick vaulting as in the ambulatery.

The irregular construction of the crossing and the transept suggests a change in the building plans in the course of the years (see fig. 1, no. 9 and fig. 3). The west wall of the transept was given a greater arch to the nave and two small arches intended as passages to low aisles. It appears that for the time being two side chapels were enlarged so that the small arches referred to above terminated there. Judging by the makeshift foundations these enlargements were only intended to be of a temporary nature.

It was not until early in the 16th century that work was started on a new nave, which however was intended to be a hall church. It is probable that the roof was newly erected on wooden scaffolding on temporary brick columns, of which the foundations have actually been found. The old church walls must have been heightened, except the south wall, which when the still existing south aisle was built was replaced by columns with double-span separating arches. Subsequently, the present north aisle was built, which was made one span longer, whereupon both the nave and the south aisle were extended to the same length. The vestry on the south side, as well as the porches on the south and west sides and a baptistery, also date from the 16th century. A tower was never built, despite the fact that allowance was made for it in the construction of the 16th century west-wall.

DRIE NOORDHOLLANDSE HUIZEN

DOOR

IR. R. MEISCHKE, H. J. ZANTKUYL EN H. JANSE

In de kleine steden van Noordholland boven het IJ zijn waarschijnlijk nog enige honderden laatmiddeleeuwse huizen bewaard gebleven. Zij zijn meestal moeilijk te herkennen aangezien zij vrijwel alle in later tijd een nieuwe gevel hebben gekregen. Slechts enkele tientallen gevelfragmenten uit de late middeleeuwen of de vroege Renaissance zijn nog te vinden. Zelden is men in staat om een dergelijk oud huis goed te onderzoeken omdat meestal grote delen van plafonds en muurwerk aan het oog onttrokken zijn. Voor een grondig onderzoek is men aangewezen op een verbouwing, sloping of restauratie van een pand. Aangezien sloping van deze wrakke bouwsels meestal vrij snel gaat, komen onderzoekers vaak te laat en zien dan de laatste resten van een middeleeuws pand door een puinauto wegvoeren, of in gunstiger gevallen verbergen nieuwe plafonds de oude balklagen. In enkele gevallen echter was het lot hen gunstiger gezind en gelukte het de oude toestand volledig vast te leggen. De grote snelheid waarmee de oude Noordhollandse huizen thans verdwijnen zou het wenselijk maken het onderzoek uit te breiden. Het is dan ook in de hoop anderen aan te moedigen dat wij de resultaten van enkele onderzoekingen publiceren.

Van de drie onderzochte panden zijn er twee gesloopt, het huis te Purmerend en dat te Schagen. Te Edam betrof het een woonhuisonderzoek tijdens een restauratie. Bij een dergelijk onderzoek is de oorspronkelijke toestand van het gebouw vaak moeilijk vast te stellen, meestal wordt er heel wat gewikt en gewogen, er worden vele veronderstellingen afgewerkt eer het eindresultaat is bereikt. Hierbij moeten alle gegevens die het gebouw oplevert worden benut. Vele kleine verschillen in constructie, kepen en spijkergaten in balken, die op tussenwanden wijzen, moeten in de beschouwing worden betrokken. Omdat het voor weinig lezers van belang zal zijn het onderzoek van de balken zozeer op de voet te volgen, is het bouwkundig onderzoek van ieder pand zoveel mogelijk in een apart hoofdstukje ondergebracht, dat zonder het verband te schaden kan worden overgeslagen.

Het huis Peperstraat 46 te Purmerend (fig. 1, 2 en 3)

Het onderzoek van dit in 1959 gesloopte pand leverde zoveel gegevens op, dat wij de oudste indeling van dit huis konden vaststellen. Het pand was gelegen op de hoek van de Kaasmarkt en de Peperstraat en bezat gevels uit de tweede helft van de 18de eeuw. Van binnen waren er nog gotische sleutelstukken onder de balken met een aan de zijkanten gemenageerd peerkraalprofiel. Een aanwijzing voor de bouwtijd geeft de stadsbrand, die in 1519 Purmerend teisterde. Het gehele centrum van de stad, ook de kerk, brandde af, zodat er slechts enkele huizen langs de wallen overbleven. Als bouwjaar van dit in het hartje van de stad vlak bij de kerk gelegen pand, kunnen wij dus ± 1520 aanhouden. Nog in de tweede helft der 16de eeuw (vermoedelijk 1578) werd het huis naar achteren verlengd. De oorspronkelijke bouwmuur aan de noordzijde was geheel intact gebleven en bestond, zowel voor het oudste deel als voor de uitbreiding uit een kleine gele steen van ± 16/17 x 8 x 4 cm. Dit kleine steenformaat was ook gebruikt bij het huis, dat aan de noordzijde aan het hier besproken pand grensde. Aangezien de bouwmuur van dit huis aan de zijde van ons huis was afgevoegd, menen wij, dat het iets eerder gebouwd moet zijn, dus op een tijdstip dat het erf van ons huis nog onbebouwd was. Waarschijnlijk zijn de beide huizen omstreeks 1520 na de brand herbouwd; het noordelijke buurhuis het eerste. Na een gedetailleerde beschrijving van het onderzoek van het gebouw zullen wij de verkregen resultaten apart bespreken.

Het bouwkundig onderzoek

Het omstreeks 1520 herbouwde huis werd door een tussenwand in tweeën gedeeld, waarvan het voorste deel vier, het achterste twee vakken diep was. Het voorste deel bestond uit een hal van ± 3.80 m hoogte. Boven deze hal was een zolder met borstwering. De kap werd gedragen door een spantconstructie van twee gebinten boven elkaar. In de 18de eeuwse voorgevel werd de oorspronkelijke puibalk teruggevonden, waardoor de indeling van de oudste gevel in grote trekken bekend werd. Het bovendeel van de gevel moet uitgekraagd

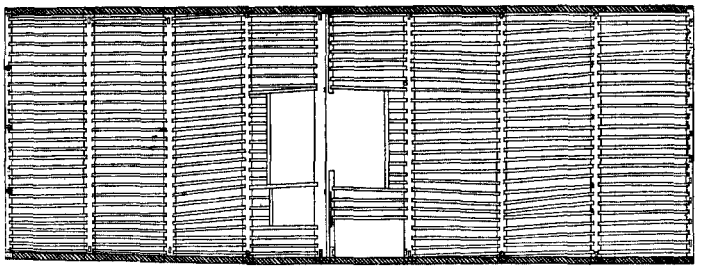

Fig. 1. Purmerend, Peperstraat 46; opmeting van de balklaag boven de beganegrond. De voorgevel bevindt zich aan de rechterzijde.
Schaal 1 : 200.

zijn geweest op kleine blokkeels, die met horizontale pennen in de puibalk gestoken waren. De gaten van deze pennen en die van hun toognagels werden teruggevonden. Zij zaten op dezelfde plaats als de gaten van de stijlen van de onderpui. Het grote aantal van deze blokkeels doet veronderstellen, dat zich boven de houten pui een stenen gevel heeft bevonden. Uit de nummering der spanten zou men op kunnen maken, dat achter de voorgevel de puibalk een normaal spant gestaan moet hebben. De pengaten van de spantpoten werden echter niet in de puibalk aangetroffen, zodat het spant waarmee men in het nummersysteem rekening hield er niet geweest is. De gordingen van de kap zullen in de stenen voorgevel hebben gerust, zoals bij het huis Kanisstraat hoek Geest te Alkmaar, waar de originele topgevel bewaard is gebleven. De onderlinge afstand van de stijlen van de pui toont aan, dat in het midden van de houten pui de voordeur moet hebben gestaan. Tussen de dicht bij elkaar staande stijlen vertoonde de puibalk aan de binnenzijde uitschulpingen, die voorzien waren van kleine rozetjes en enkele gaten voor diefijzers.

De drie gebinten in de voorste ruimte waren geplaatst op kleine zandstenen blokjes. De stijlen staken enigszins voor de muur uit en hadden een achtermetseling van een halve steen, zij stonden op zandstenen blokjes; tussen de stijlen was een steensmuur. De muur was ongeveer 60 cm onder de natuursteenblokjes met een verbrede fundering op de kleigrond aangelegd. Deze fundering was van iets grotere steen dan het opgaande werk, namelijk 21 x 10 x 4.5 cm. De ribben, die de gebinten onderling verbonden, waren in de balken ingekeept en nogal onregelmatig geplaatst. Op de ribben lagen de brede eikehouten planken van de zoldervloer in dezelfde richting, zodat hun naden grotendeels op de ribben vielen. Alt dit houtwerk van zeer goede kwaliteit was oorspronkelijk ongeverfd, de planken in de zoldervloer toonden aan de onderzijde fraaie spiegels. In de eerste drie vakken van het voorste stuk was geen onderbreking in de ribben. In het vierde vak aan de zijde van de tussenwand, was in het midden een grote schoorsteenraveling, links daarvan was tegen de zijmuur een tweede raveling, die voor een trap gediend kan hebben.

Het was niet meer na te gaan of de voorruimte oorspronkelijk onderverdeeld was. Alle gebinten vertoonden eenzelfde detaillering, de sleutelstukken waren alle aan weerszijden met rozetten versierd. Slechts de balk van het eerste gebint bevatte een aantal regelmatig geplaatste inkepingen, die de indruk maakten later te zijn aangebracht en mogelijk op de aanwezigheid van een latere tussenwand duiden. Op de plaats van de schouw kwamen in de zeer geroerde grond nog fragmenten te voorschijn van een vleilaag in baksteen, die waarschijnlijk als stookplaats heeft gediend. Resten van de oude vloer werden niet gevonden.

De oorspronkelijke tussenwand, die voorhuis en achterhuis scheidde was bijna geheel gesloopt; er waren echter nog voldoende sporen te vinden om tot een reconstructie te komen. Achter deze wand stond een gebint, dat hoger was dan de gebinten van het voorhuis en waarvan de sleutelstukken aan de zijde van de middenwand geen rozetten bezaten. Aan de voorzijde lagen twee strijkbalkjes, die dienden om de ribben van de zoldervloer van het voorste stuk op te vangen. Deze strijkbalkjes rustten in het midden op de stenen achterwand van de schouw, en opzij in de buitenmuren. Links was een klein gotisch sleutelstuk bij de oplegging in de zijmuur; rechts ontbrak dit. Wij vermoeden dat dit rechter strijkbalkje aan het oog onttrokken is geweest, bijvoorbeeld door een bedstede met bergruimte erboven. Tussen het hogere gebint achter de tussenwand en de strijkbalkjes aan weerszijden van de schoorsteen was het verticale schotwerk van eiken planken, waaruit de tussenwand bestond, nog bewaard gebleven. Vermoedelijk liepen de planken oorspronkelijk door tot aan een stenen voet, die de middenwand bezeten zal hebben. Waarschijnlijk was deze wand nog minder diep aangelegd dan de zijmuren, want van de fundering werd niets meer gevonden. In het achter de middenwand geplaatste gebint bevonden zich naast de schoorsteen kepen van verticale stijlen, waartussen de stenen achtermuur van de schoorsteenpartij gemetseld zal zijn geweest. Op het kleine strijkbalkje links van de schoorsteen vond men de inkeping van twee stijlen met ongeveer 78 cm tussenruimte; deze inkepingen waren verbonden door een sponning. Waarschijnlijk heeft zich hier een deur bevonden van het voorhuis naar het achterhuis.

Het achterhuis was oorspronkelijk slechts twee vak-

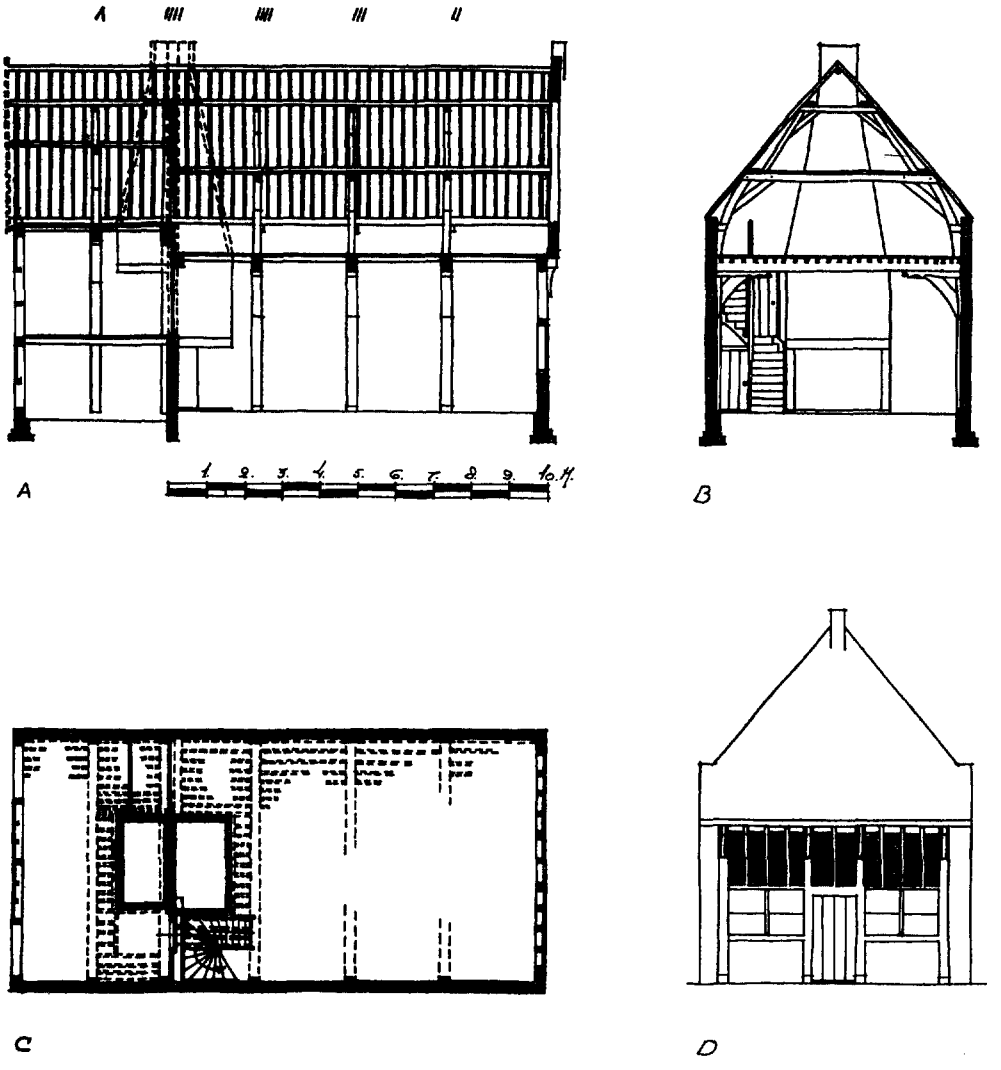

Fig. 2. Purmerend, Peperstraat 46. Reconstructie van de oudste vorm van het huis, zoals het na de stadsbrand van 1519 herbouwd werd. Bij dit vroege huistype is de hal door een tussenwand verdeeld in een groot voorhuis en een klein achterhuis, dat uit een opkamer en een onderkamer bestaat. A. Langsdoorsnede met voorgevel rechts. B. Doorsnede over het voorhuis. C. Plattegrond. D. Voorgevel met houten pui en bakstenen geveltop.
Schaal 1 : 200.

ken diep maar werd later uitgebreid tot vier vakken. De gevonden resten van een fundering van een eindwand en de verschillen in de kapconstructie toonden de aanhechting van deze uitbreiding duidelijk aan. De detaillering van de gebinten van het oorspronkelijke deel van het achterhuis was iets eenvoudiger dan die van het voorhuis. Ondanks de verschillen in detaillering was het duidelijk dat het achterste deel tegelijk met het voorste werd opgetrokken. De achterste stijl droeg het merkteken vijf, hetgeen alleen te verklaren is bij een regelmatige nummering van de voorzijde af. De spanten hadden een doorlopende nummering, hoewel hier twee maal het getal vier voorkwam.

Het achterhuis heeft waarschijnlijk steeds bestaan uit een kelderruimte met een kamer daarboven. De stijlen van de gebinten liepen door tot in de kelder. Aangezien de onderruimte van weinig belang was, stonden de stijlen van de gebinten hier niet op natuursteenblokjes doch op de baksteen van de muur. Het was niet precies na te gaan hoe de veronderstelde vloer tussen onder- en bovenruimte oorspronkelijk geconstrueerd was. De balk, die zich in het vijfde gebint

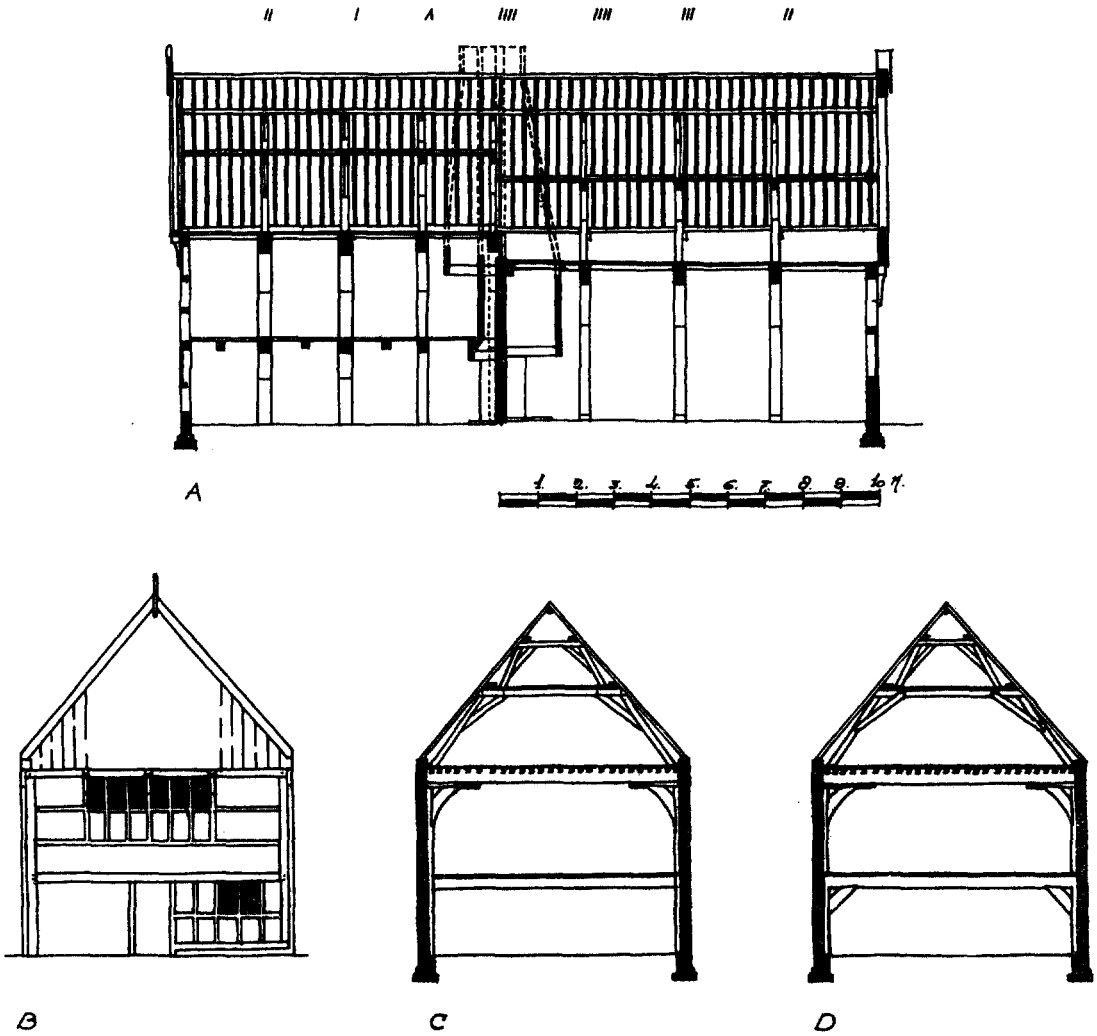

Fig. 3. Purmerend, Peperstraat 46. Reconstructie van het huis na de uitbreiding in 1578. Bij deze uitbreiding zijn de achtervertrekken belangrijker geworden. Het huiselijk leven concentreert zich niet meer voornamelijk in het voorhuis. A. Langsdoorsnede met voorgevel rechts. B. Houten achtergevel. C. Doorsnede met vijfde juk, waarin de opgehangen tussenbalk. D. Doorsnede met zesde en zevende juk, die bestaan uit twee gebinten boven elkaar. Schaal 1 : 200.

tussen de kelder en opkamer bevond, bleek tussen de doorlopende stijlen van het gebint te zijn gehangen en daaraan met ankers te zijn verbonden. Deze balk was er vermoedelijk ingebracht bij de uitbreiding van het huis.

Wellicht volgde de oudste balklaag de kortste overspanning van de achtergevel naar de middenmuur. Door het ontbreken van gegevens over de oorspronkelijke vloer tussen kelder en bovenkamer zou men nog kunnen veronderstellen, dat het achterhuis oorspronkelijke een hoge ruimte is geweest en dat de onderverdeling in kelder en opkamer eerst is aangebracht bij de uitbreiding van het pand. Dit lijkt ons zeer onwaarschijnlijk aangezien de verhoogde gebinten van het achterhuis op het tegendeel wijzen. Bovendien waren de korbeels van de gebinten van het achterhuis ongeveer 10 cm korter dan die van het voorhuis, hetgeen op de aanwezigheid van een lager vertrek zou kunnen wijzen. Ook de aanwezigheid van de bovensponning van een deur in het strijkbalkje wijst op een opkamer.

Het bleek, dat het achterhuis van de oorsprong af een stookplaats had bezeten. De bewaard gebleven ribbenzoldering toonde een brede oorspronkelijke raveling terwijl de verkoolde balk van het gebint achter de mid-

denwand er op wees, dat dit gebint door het rookkanaal had gelopen. Het blijkt uit deze constructie, dat de stookplaats in het achterhuis beschouwd moet worden als een stookplaats van secundair belang. De grote stookplaats van het huis was die aan de voorzijde van de middenwand, die voor de balk van het vierde gebint langs liep. Naast de raveling voor de schouw was in het vijfde vak nog een raveling in de ribben, hetgeen op de aanwezigheid van een luik naar de zolder duidt. Ook in het achterhuis waren de ribben in de balken ingelaten en gedekt door de eikehouten planken van de zoldervloer, die in de langsrichting gelegd waren. Ook hier was al het houtwerk ongeschilderd en van goede kwaliteit.

De oorspronkelijke achtergevel moet grotendeels van hout zijn geweest. Indien er een stenen gevel had gestaan, zou het gebint achter deze gevel bij de latere uitbreiding wel behouden zijn gebleven. Het ligt voor de hand, dat men bij de latere uitbreiding de achtergevel heeft verplaatst. Aangezien van de achtergevel van de tweede fase zoveel bewaard is gebleven dat reconstructie mogelijk was, zou hiermee ook de vorm van de achtergevel der eerste fase bekend zijn.

De resultaten van het onderzoek

De gevonden gegevens zijn voldoende om zich een vrij afgerond beeld te vormen van de oudste gedaante van het huis zoals het omstreeks 1520 gebouwd moet zijn. Men kwam binnen in een voorhuis van vier vakken. Het aspect van deze bijna vier meter hoge ruimte werd beheerst door de gebinten met hun gotische sleutelstukken en grote gebogen korbeels. De zoldervloer op ribben was van fraai eikehout, de muren waren voorzien van wit pleisterwerk. Aan de achterwand was een grote schouw, links daarvan een trap naar de deur van de opkamer. Deze trap zal over zijn gegaan in een spiltrap, die naar de zolder leidde. Daaronder was waarschijnlijk een deurtje naar de kelder of onderkamer. Rechts van de schouw was mogelijk een bedstede met bergruimte erboven.

Men zal deze grote ruimte voor vele doeleinden gebruikt hebben. Waarschijnlijk werd erin gewoond, gekookt, gegeten, geslapen en ook gewerkt. De kleine opkamer, achter de tussenwand, zal gediend hebben als slaapvertrek en 's winters waarschijnlijk ook als verwarmbaar verblijf. In dit kleine vertrekje nam de grote schouw veel ruimte in. Aan de linkerzijde was een luik naar de zolder, dat gediend kan hebben om de turf, die mogelijk op de achterzolder geborgen werd, naar beneden te laten. Aan de andere zijde van de schouw in de opkamer zou zich een bedstede bevonden kunnen hebben. Bij sloping van het huis was hier nog het bovendeel van een oud schotwerk aanwezig, welk fragment opgenomen was in de omkleding van een 18de eeuwse trap, doch dat tot een oudere bedstede heeft behoord.

Indien de achtergevel, die het pand na de uitbreiding bezat, ook tot de oudste toestand heeft behoord dan moet de benedenruimte onder de achterkamer een deur hebben gehad, die naar de tuin leidde, en moeten de lichtopeningen slechts geringe afmetingen hebben bezeten. Waarschijnlijk moeten wij ons deze ruimte meer als kelder voorstellen dan als een keuken waar ook gestookt kon worden. Het valt moeilijk aan te nemen, dat dit huis drie afzonderlijke stookplaatsen bezat. Misschien moeten wij ons deze benedenruimte voorstellen als een soort provisieruimte, een bij- of waskeuken. Het is niet geheel uitgesloten, dat achter het huis nog een smallere schuur was uitgebouwd. Een gevonden fundering loodrecht op de oude achtergevel en ongeveer in het midden daarvan zou hierop kunnen wijzen. Deze fundering was echter van grotere steen dan de andere, hetgeen mogelijk maakt, dat hij tot een ouder huis behoord heeft.

Dit huis, dat omstreeks 1520 herbouwd werd, moet tot de grotere huizen van het stadje behoord hebben. Het lag aan de belangrijkste straat, vlakbij de kerk en het stadhuis. Waarschijnlijk was het huis na de herbouw van 1520 nog niet op de hoek van het marktplein gelegen. Het huis op de hoek van de Peperstraat en Patjedijk is vermoedelijk na de stadsbrand weer herbouwd en eerst in het begin der 17de eeuw gesloopt ter vergroting van de marktruimte. Op de kaart van Jacob van Deventer komt deze marktvormige verbreding nog niet voor.

Hoe eenvoudig dit huis ook schijnt, het heeft reeds een lange ontwikkeling achter zich. De oudste huizen in de Noordhollandse steden zullen uit een enkele onverdeelde ruimte bestaan hebben, waarvan in het achterste deel in het midden een haardvuur brandde. Dit vuur kreeg de achterwand en hieruit groeide een deelwand door het huis, die de ruimte verdeelde in een groter voorhuis en kleiner achterhuis. In het achterhuis maakte men bij verdergaande ontwikkeling twee ruimten boven elkaar, een klein kelderachtig vertrek beneden en een opkamer daarboven. In het onderhavige geval moesten de gebinten van dit achterhuis hoger worden dan die van het voorhuis om de beide vertrekken te kunnen onderbrengen. Het kapspant boven de gebinten kwam hierdoor in de verdrukking.

Nog in de 16de eeuw werd het kleine achterhuis aanzienlijk vergroot. Men verplaatste wel-

licht de achtergevel en voegde twee vakken aan het huis toe. Ook werd de vloer tussen de opkamer en het onderhuis vernieuwd. In de nieuwe vakken, die aan de benedenruimte waren toegevoegd, werd beneden een laag gebint geplaatst met stijlen en korbeels, doch zonder sleutelstukken. Daarboven plaatste men een gebint met grote korbeels en gotische sleutelstukken. De stijlen van dit bovenste gebint waren door kleine pennen met de bovenbalk van het onderliggende juk verbonden.

Bij de nieuwe gebinten kopiëerde men de hoogte van de korbeels van het oorspronkelijke achterhuis. De sleutelstukken van de nieuwe gebinten waren eveneens gotisch. Ondanks deze overeenkomsten was er een aanzienlijk verschil in houtzwaarte en detaillering, vooral van de sleutelstukken. De nieuwe gebinten waren stellig van een zeer degelijke constructie. Op de onderzijde van één der korbeels stonden ingekraste tekens waaruit Ao 1578 gelezen kon worden. Dit deel van het huis zou uit dat jaar of ouder kunnen zijn.

De nieuwe spanten verschilden veel van de oude. Een typisch detail was dat de korbeels niet met pen en gat in de hanebalken waren ingelaten doch aan de balk „aangekeept" waren. Aan de onderzijde bij de spantpoot was de korbeel op de gebruikelijke wijze gespijkerd. Deze constructiewijze komt omstreeks het midden van de 16de eeuw veelvuldig in Noordholland voor.

Van de vermoedelijk verplaatste houten achtergevel werd nog een gedeelte van het stijl- en regelwerk teruggevonden. De stijlen liepen door over de twee verdiepingen. De balk tussen onderhuis en bovenvertrek was met pen en gat als een ankerbalk in de stijl ingelaten. De bovenbalk van deze pui ter hoogte van de zoldervloer van het achterhuis rustte aan weerszijden op de stijlen. Deze balk wees uit, dat de gevel een overgekraagde top moet hebben bezeten, die op drie blokkeels rustte. Dit kleine aantal blokkeels wijst uit, dat hier een houten voorschot geweest is. De indeling van de houten achtergevel was nog vast te stellen. Ook toonden verschillende diefijzers en glas-in-lood sponningen aan, waar de lichtopeningen zich bevonden hebben.

Het vergroten van de achtervertrekken zal met een andere wijze van bewonen hebben samen gehangen. Bij het huis van 1520 was de grote voorruimte het voornaamste deel van het huis, waar zich vrijwel het gehele huiselijke leven afspeelde. De kleine achtervertrekken waren slechts toevoegingen van bescheiden omvang. Na de uitbreiding van 1578 werd de monumentale achterzaal waarschijnlijk de voornaamste ruimte. De keuken zal in de benedenkamer ondergebracht zijn geweest. Het voorhuis werd nu minder belangrijk.

Nadat het huis in de 17de eeuw hoekhuis was geworden, heeft het nog vele verbouwinen ondergaan, doch van geen van deze latere toestanden kunnen wij ons een duidelijk beeld vormen. Het ingrijpendste was de verbouwing na het midden der 18de eeuw, die het uitwendige van het huis geheel vernieuwde en het tot een fraai hoekpand maakte. Het bouwsel, dat thans voor dit oude pand in de plaats is gekomen, tart iedere beschrijving en toont duidelijk aan hoe weinig veilig de oude karakteristieke stadskernen in onze tijd nog zijn.

Het huis Damplein 8 te Edam (fig. 4-8)

Het huis met een verdieping bleef in de kleinere steden ten noorden van het IJ tot in het midden van de 17de eeuw een uitzondering. Een van de zeldzame voorbeelden van dit huistype is het huis Damplein 8 te Edam, thans museum. De datering van dit huis bood weinig moeilijkheden. Het houtskelet bezit sleutelstukken met een profilering uit de laatste fase der Gotiek. De voorgevel toont naast gotische ook enkele vroege renaissance details zodat een datering omstreeks 1540-1550 vrijwel vast staat.

De restauratie van dit huis was uit constructief oogpunt noodzakelijk geworden; zij vond plaats in de jaren 1961-1962 onder leiding van de architect C. W. Royaards. Het eerste doel van de restauratie was het herstel van het houtskelet en van de bekledingsmuren die er zeer slecht aan toe waren. Hierbij kwamen veel sporen van de oorspronkelijke toestand aan het licht. Een verbouwing omstreeks 1600 had het pand uitgebreid. Omstreeks 1700 had men de indeling ervan grondig gewijzigd en tenslotte had de restauratie van 1895, toen het huis tot museum werd ingericht, veel gegevens aan het oog onttrokken. Een reconstructie van de oorspronkelijke toestand en van de latere fasen was buitengewoon moeilijk. Onder de rubriek het bouwkundig onderzoek zijn de vele vondsten beschreven, de reconstructies van de verschillende fasen van van het pand volgen daarna.

Het bouwkundig onderzoek

Ook bij dit huis treffen wij een volledige houtconstructie aan die hier opgebouwd is uit twee gebinten boven elkaar. De stijlen van de onderste gebinten staan op zandstenen neuten. In langsrichting worden

de gebinten onderling verbonden door ribben, welke de vloer dragen. Aan de zijkanten liggen brede platen die iets dikker zijn dan een vloerdeel en de functie van gording vervullen. De eerste rib ligt hierdoor ongeveer 50 cm uit de muur. De tegen de houtconstructie aangebouwde muur is boven de neuten der stijlen in halfsteens verband opgetrokken. Naast de stijlen bevindt zich een verdikking van een kop, die in verband met de muur gemetseld is. Deze verdikking was op de meeste plaatsen afgehakt, aan het steenverband was te zien, dat hij bij alle stijlen aanwezig geweest is. Slechts in de vakken waar een oorspronkelijke stookplaats werd aangetoond bestond de muur uit steenswerk; daar ontbraken dan ook de uitspringende penanten naast de stijlen. Zoals gewoonlijk boden de balklagen de meeste gegevens over de oudste toestand. Van de balklaag boven de begane grond waren de ribben bij de restauratie van 1895 verlegd. Aangezien de ribben in de balken waren ingelaten kwamen de oude kepen, die de oorspronkelijke plaats aanduiden, thans weer bloot en konden de ribben weer op hun oude plaats worden gelegd. Duidelijk bleek, dat de beide eerste vakken een ononderbroken zoldering hadden bebezeten. Het derde vak toonde aan de rechterzijde een onderbreking, waarvan de originaliteit niet meer goed was vast te stellen, omdat de balkeinden waren aangelast. Andere aanwijzingen kwamen echter te hulp. In het muurvak erboven, dat uit steenswerk bestond doch vrijwel geen roetsporen toonde, waren de resten van een stookplaats te zien. De haard werd gemarkeerd door schuin gemetselde stenen; het muurwerk eronder dat halfsteenswerk was, vertoonde een horizontale rollaag waarop het gewelfje van de vloerplaat begonnen kan zijn. De onderbreking in de balklaag bleek dus te zijn voor een schouw op de verdieping. Blijkens moeten in de muur van de benedenruimte moet later op deze plaats een spiltrap hebben gestaan.

Het vierde vak, dat iets dieper was dan de andere, bood meer problemen. Aan de linkerzijde was een roetbaan, die uitwees, dat hier in de geschiedenis van het huis het langste en meest intensief gestookt was. Er waren echter geen aanwijzingen in de balklaag, dat hier een oorspronkelijke schoorsteenraveling had gezeten; bovendien was het muurwerk er halfsteens, zodat wij gevoeglijk kunnen aannemen dat er in eerste aanleg hier geen rookkanaal is geweest.

Aan de rechterzijde van het vierde vak waren de balken voorzien van laseinden, zodat hier de oudste toestand niet meer was vast te stellen. Op een afstand van ongeveer een meter uit de muur scheen de laatste oorspronkelijke keep voor een rib te zijn geweest, die iets zwaarder is dan de andere; hieruit kregen wij de indruk, dat hier de raveling voor de trap gezocht moet worden. Ook in de boven-balklaag was het trapgat hier vast te stellen.

De eerste vier gebinten (het gebint achter de voorgevel is met het cijfer 1 genummerd) zijn vrijwel gelijk en sluiten aan in nummering. De sleutelstukken van het eerste gebint zijn aan de voorzijde niet afgewerkt. Het vijfde gebint, dat aan het eind van het vierde vak geplaatst is, en dat de scheidswand van het achtervertrek bevatte, wijkt geheel af in constructie. Hier loopt de linkerstijl door, zodat de moerbalk met pen en lip in de stijl rust. Er zijn hier echter wel een korbeel en sleutelstuk toegepast. Deze stijl, waarvan het deel dat boven de balk uitsteekt later vernieuwd is of nooit aanwezig is geweest, kan wegens de hoogte van het pand moeilijk voor het beneden- en bovengebint tezamen hebben gediend. Ook aan de rechterzijde wijkt dit vijfde gebint af van het normale. De balk is hier op de muurstijl opgelegd doch een korbeel ontbrak. Thans staat er een 17de eeuws sleutelstuk met korbeel onder, dat er echter later tegen aangebracht is. Blijkens de afwezigheid van pengaten en toognagels heeft het korbeel hier oorspronkelijk ontbroken; de stijl was met pen en gat in de balk ingelaten; een sleutelstuk is hier echter wel geweest. In de balk van dit vijfde gebint zaten aan de voorzijde normale kepen van ingelaten ribben. De ribben aan de achterzijde waren niet in de balk ingelaten, zij lagen er grotendeels op. Blijkens een zwaarder gat heeft aan de linkerzijde een grote raveling gezeten, die voor een stookplaats gediend zal hebben. De muur, die hier niet halfsteens is zoals in de andere velden, doch geheel uit steenswerk bestaat, wijst daar ook op. Enkele afgehakte koppen wezen een spoor aan van het verloop van de boezem. Merkwaardigerwijs ontbrak ieder spoor van roet, hetgeen gedeeltelijk verklaard wordt doordat de muur is afgehakt. Aan de rechterzijde van het vijfde vak was een halfsteens muur. De balk van het vijfde gebint echter toonde aan de achterkant sporen van verstikking en van roet. Bij de verdieping zullen wij hier nader op terugkomen.

Aan de onderzijde van de achterkant van de balk van het vijfde juk zaten inkepingen in de vorm van enkele schuine lipjes en een groot aantal spijkergaten, die er op wezen dat langs de hele balk een schot van verticale planken op een stijl en regelwerk had gestaan. Ongeveer in het midden zaten twee schuine inkepingen van stijlen, die vermoedelijk de plaats van de deur hebben aangegeven. Achter deze houten wand bevond zich een achterkamer, die niet dieper geweest is dan het zeer brede vijfde vak.

Een ontgraving van de fundering van de rechter muur heeft uitgewezen dat het huis vroeger korter was dan thans en dat het zesde en het zevende vak later zijn toegevoegd. Op de beganegrond behoort het zesde gebint reeds tot de uitbreiding, op de verdieping daarentegen behoort het nog tot het oorspronkelijke werk.

Het gebint op de verdieping wijst uit, dat er een stenen achtergevel is geweest. Indien er op de begane grond ook een gebint zou hebben gestaan, zou dit vermoedelijk niet zijn weggehaald. Wij veronderstellen, dat er een stenen achtergevel is geweest, die wellicht met een overkraging gerust heeft op een houten pui. Er konden niet voldoende sporen gevonden worden om uit te maken of de achterruimte uit twee lage vertrekken boven elkaar bestaan kan hebben of uit een enkele ruimte. In de richting van twee lage vertrekken boven elkaar zou kunnen wijzen, de verhoogde ligging van

de ribben in het vijfde vak en het ontbreken van een korbeel aan de rechterkant van het vijfde gebint, hetgeen verklaard zou kunnen worden door een deur naar een opkamer, welke deur zou uitkomen op de trap naar boven. Ertegen pleit, dat op de zijmuren geen aanwijzingen voor een onderverdeling zijn gevonden. Mocht er echter een op- en onderkamer geweest zijn, dan heeft de stookplaats zeker beneden gezeten. In analogie met de 17de eeuwse toestand mag men dan aannemen, dat het bovenste deel dan voor bedsteden is gebruikt. Het waarschijnlijkste achten wij het echter, dat het achterste deel een enkele ruimte is geweest. Wij vermoeden, dat de afwijkende, minder verzorgde vorm van de zolderconstructie en de vreemde detaillering van het vijfde juk niet samenhangen met een open onderkamer doch met het feit, dat wij in dit vijfde juk de voornaamste scheidingswand van het huis moeten zien, die het vijf vakken diepe pand verdeelde in een ruim voorhuis en een klein, minder belangrijk achterhuis. Deze wand is, zoals wij zagen, de oudste deelwand in het Noordhollandse huis, een afwijkende constructie van het gebint van deze wand en van de ruimte aan weerszijden behoeft dan ook niet te verwonderen. Later was het vijfde vak door een half gebint onderverdeeld. Dit gebint toonde gelijke vormen als het huidige zesde en zevende gebint. De profilering van de sleutelstukken, de gebombeerde korbeels en het gebruik van eikehout tonen aan, dat wij deze onderdelen en daarmee de uitbreiding van het huis omstreeks 1600 moeten dateren. Ook onder de bovenbalk van het vijfde gebint heeft men een dergelijk sleutelstuk en korbeel aangebracht.

Ook de houtconstructie op de verdieping gaf verscheidene aanwijzingen over de oudste toestand aldaar. In het derde vak van voren, aan de rechterzijde, bevond zich de raveling voor de schoorsteen van de voorkamer op de verdieping. De muur was hier steenswerk en toonde de achtermetseling van een stookplaats, in het vierde vak was boven de trapraveling te herkennen. Het vijfde gebint, waarvan slechts de rechterzijde bewaard was, was hier gelijk aan de andere jukken. Aan de linkerzijde was de stijl helaas verdwenen, zodat de aansluiting op de stijl, die van beneden doorliep, niet vast te stellen is. Het sleutelstuk rechts was aan de achterzijde niet afgewerkt, bovendien was hier een sprong in de vloer door het verschil in oplegging van de ribben. Dit alles wijst er op dat er achter dit gebint een wand gestaan heeft. De bovenbalk bezat aan voor- en achterzijde inkepingen voor ribben, die op gelijke hoogte lagen. Ook hier bleek aan de linkerzijde een zwaardere rib voor het rookkanaal aanwezig te zijn geweest. De geringere afstand van deze rib tot de muur wijst uit, dat het achtervertrekje boven niet van een stookplaats was voorzien. Aan de rechterzijde was een latere schoorsteenraveling en waren er bovendien roetsporen te vinden. Er moet hier een rookkanaal geweest zijn, dat wellicht niet van onderaf kwam. De verwering van de vijfde balk beneden zou uit de vloerplaat van het gewelf verklaard kunnen worden. Dit vijfde vak op de verdieping is door een tussenjuk in tweeën gedeeld.

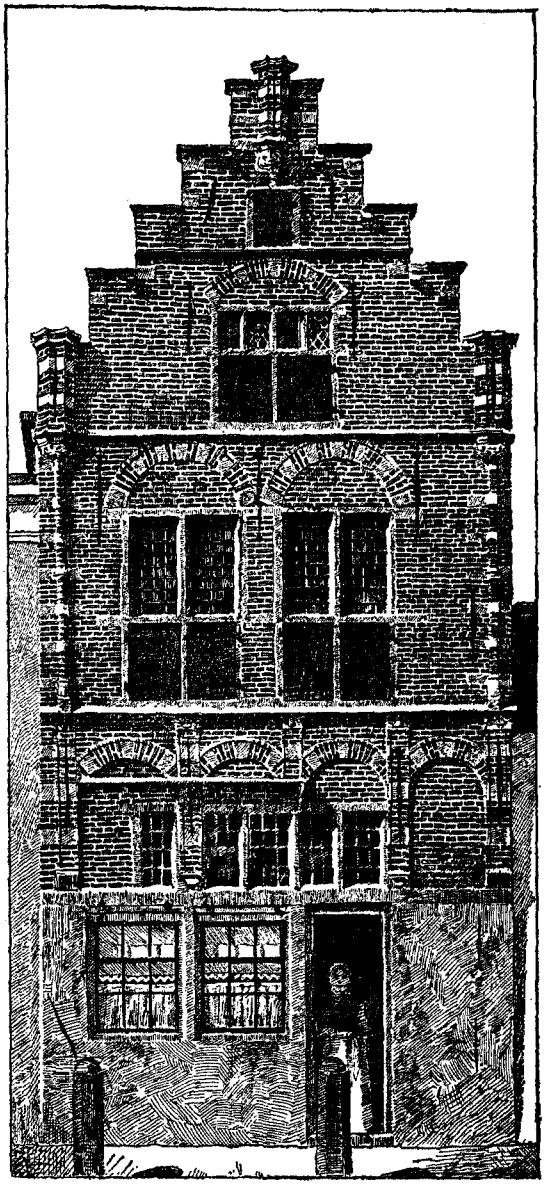

Fig. 4. Edam, voorgevel van ± 1540 vóór de restauratie van 1895. (Uit: G. van Arkel en A. W. Weissman, *Noord-Hollandsche Oudheden*).

Op de verdieping behoort slechts het zevende gebint tot de uitbreiding van het pand omstreeks 1600. Het zesde gebint schijnt nog tot het originele werk te behoren, hoewel het in detaillering afwijkt van de andere. Het is zeer eenvoudig en komt overeen met de detaillering van de kapjukken. Het heeft geen sleutelstukken en rechte korbeels die in het stijl- en balkhout zijn aangekeept. De bovenbalk van dit gebint heeft aan de voorzijde gaten voor ribben en is aan de achter-

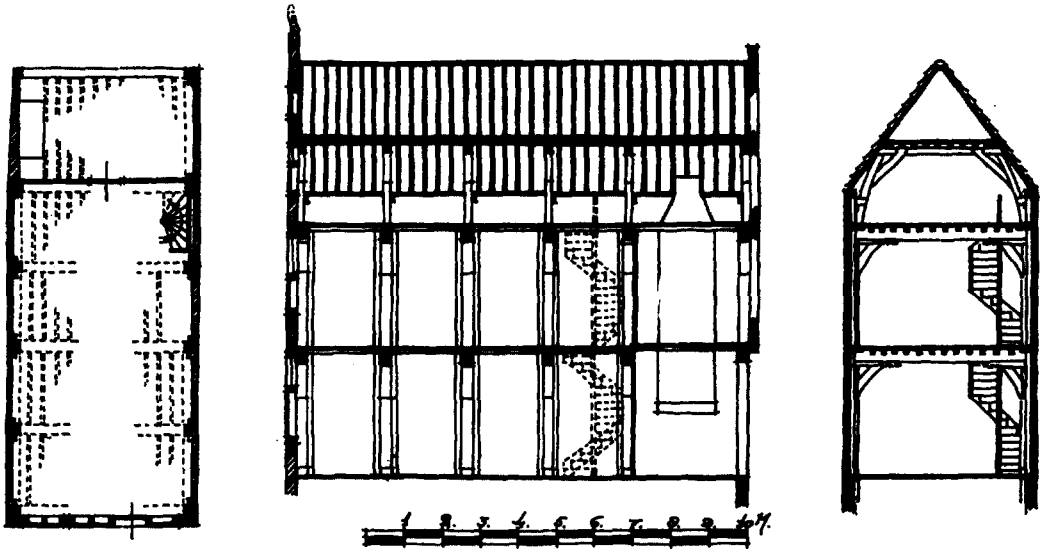

Fig. 5. Edam, Damplein 8. Reconstructie van het huis omstreeks 1540. Ook hier wordt het huis door een middenschot verdeeld in een groot voorhuis en een klein achtervertrek, waarin zich waarschijnlijk de keuken bevindt. Het voorhuis bezit hier geen stookplaats. Hiervoor is de stookplaats gekomen in de grote zaal op de verdieping. De verdieping heeft dezelfde indeling als de beganegrond. Ook hier scheidt een houten schot een kleine, hier onverwarmde achterruimte van de grote voorzaal af. Schaal 1 : 200.

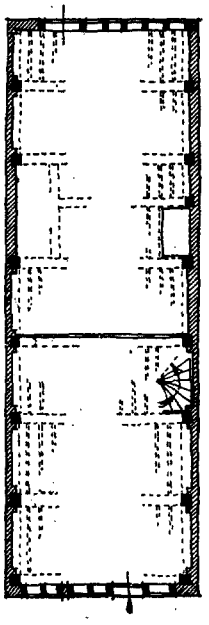

Fig. 6. Edam, Damplein 8. Gotisch sleutelstuk omstreeks 1540.

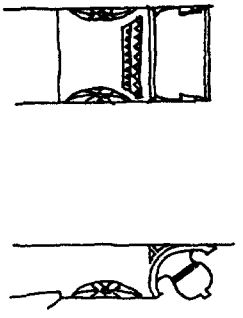

Fig. 7. Edam, Damplein 8. Plattegrond van het huis na de uitbreiding van omstreeks 1600. De kleine achterkamer is een groot vertrek geworden door het toevoegen van twee vakken aan de achterzijde en door het verplaatsen van de wand naar het voorhuis. Ook de trap werd een vak naar voren geschoven. De schoorsteen op de verdieping werd twee vakken naar achteren verplaatst. Schaal 1 : 200.

kant vlak. Aangezien de plaats van dit gebint correspondeert met de aanhechting in de fundering nemen wij aan, dat het eens het laatste gebint was. De bovenbalk van dit gebint, dat met de linker stijl nog aanwezig was, toonde geen sporen, die er op wezen, dat er een houten achtergevel was. Indien achter dit gebint een stenen gevel heeft gestaan, is de sobere afwerking toch vreemd vergeleken met het normaal bewerkte juk achter de voorgevel. Het juk moet grotendeels aan het oog onttrokken zijn geweest door het rookkanaal links, bovendien zal dit vertrekje van minder betekenis zijn geweest dan de voorzaal.

Van de kap waren de meeste spanten vernieuwd. Aan de voorzijde waren twee originele spanten over.

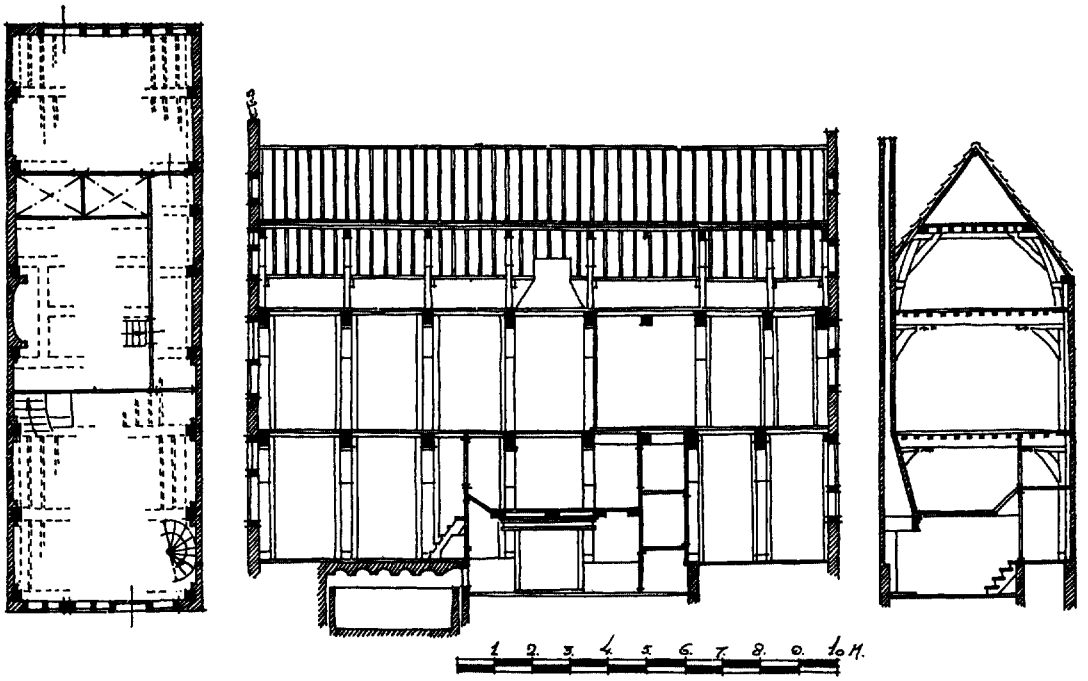

Fig. 8. Edam, Damplein 8. Plattegrond, langs- en dwarsdoorsnede van het huis na de verbouwing van omstreeks 1700. Tussen het verkleinde voorhuis en het sterk ingekrompen achtervertrek zijn een opkamer en een onderkamer ingebracht. De onderkamer diende voor keuken; de opkamer bood slaapgelegenheid. De trap werd geheel naar voren gebracht. De verdieping diende vermoedelijk geheel voor pakhuisruimte. Schaal 1 : 200.

Aan de achterkant van het pand bevonden zich twee verplaatste oorspronkelijke spanten. De korbeels waren met een halfhoutse zwaluwstaartvormige aankeping aan hanebalken en spantpoten verbonden.

De resultaten van het onderzoek

Door deze vondsten kunnen wij ons enigszins een voorstelling maken van de oudste indeling van het huis en in iets mindere mate van de latere verbouwingen. Oorspronkelijk kwam men binnen in een groot voorhuis, dat vier vakken diep geweest zal zijn. Achterin aan de rechterzijde stond de trap naar boven. Achter het vierde vak kwam de tussenwand die het pand verdeelde in voor- en achterstuk. Het kleine achterhuis bezat aan de linkerkant een grote stookplaats, waarschijnlijk is in het kleine achtervertrek de keuken geweest. Ook hier is het mogelijk dat aan de rechterkant een schuurtje uitgebouwd is geweest.

De indeling op de verdieping was vrijwel gelijk aan die beneden. Aan de voorzijde zal hier een grote zaal geweest zijn. Dit was het mooiste vertrek van het huis. In het derde vak rechts was een schouw, in het vierde vak aan dezelfde kant kwam de trap boven. Daarachter in het vijfde brede vak lag een afgezonderde kleine kamer, die blijkens het onversierde juk aan de achterzijde weinig betekenis gehad zal hebben, waarschijnlijk niet verwarmd was en als slaapplaats zal hebben gediend. Wij zien hier, voor zover het de benedenruimte betreft, een voorbeeld van het type, waarbij de schouwen tegen de wand tussen voor- en achterruimte plaats hebben gemaakt voor een schouwplaatsing tegen de zijmuur. Het is een iets verder ontwikkeld type dan het huis Peperstraat 46 te Purmerend. Opmerkelijk is dat hier het grote voorhuis en het kleine achtervertrek ook voorkomen en dat het diepe pand zowel beneden als boven geheel op de voorgevel georiënteerd was. Het aanbrengen van een verdieping heeft niet tot een nieuw type geleid doch tot het plaatsen van een bovenruimte op een geijkt huistype. Merwaardig is evenwel dat er geen stookplaats meer is in het voorhuis. In plaats daarvan heeft men een stookplaats op de verdieping aangebracht. Hierdoor heeft dit pand, hoewel het groter is dan het normale verdiepingloze huis, toch slechts twee stookplaatsen.

De voorgevel van dit huis is een der gaafst

bewaarde uit het midden van de 16de eeuw, die er in ons land te vinden zijn. Wij vermoeden dat deze gevel hier minder inheems is dan het huistype en mogelijkerwijs door een meester van elders (Amsterdam?) werd ontworpen. Opmerkelijk is, dat zowel de pui als de kozijnen van natuursteen zijn in plaats van hout. Een kenmerkend detail zijn de rondstaven met hun kapiteeltjes links en rechts op de verdieping. Dit ornament komt voor bij het laat-gotische huis te Haarlem (Markt 11)) en ook te Amsterdam bij het pand dat vroeger stond in de Warmoesstraat op de hoek van de Brugsteeg.

In het begin van de 17de eeuw, wellicht omstreeks 1600, werd het huis met twee smalle vakken verlengd. De kleine achterkamer werd vergroot tot een ruim vertrek. De achterpui maakte plaats voor een gebint in 17de eeuwse trant, terwijl er bovendien een zevende gebint aan het pand werd toegevoegd. Aan de achtergevel was een houten pui; de vloer rustte hier op de puibalk; een gebint ontbrak hier. In de fraaie pui zat de deur naar de tuin aan de linkerkant. De schoorsteen bleef beneden op zijn plaats aan de linkerkant van het brede vijfde vak. In dit vak werd een tussenjuk aangebracht, dat aan de rechterzijde een muurstijl en korbeel bezat. Niet alleen vond een uitbreiding van de kamer naar achteren plaats, ook de wand naar het voorhuis werd een vak naar voren geplaatst. Het vijfde juk, dat nu vrij kwam te staan, werd rechts van een renaissancekorbeel voorzien. Op deze wijze was een ruim vertrek met dicht bij elkaar staande gebinten met gebombeerde korbeels verkregen. De trap naar de verdieping werd een vak naar voren gebracht en stond nu weer rechts achter in het voorhuis. De trap kwam te staan op de plaats van de oude schoorsteenraveling in het derde vak. De schoorsteen boven werd naar de achterkamer verplaatst; hij bleef aan de rechterkant en kwam te staan in de voorste helft van het ook hier in tweeën gedeelde vijfde vak.

Na deze verbouwing was weer een eenvoudige overzichtelijke plattegrond ontstaan. Er had een soort omkering plaats gevonden; de grote vertrekken lagen nu niet meer voor doch aan de achterzijde van het gebouw.

Op het eind van de 17de of het begin der 18de eeuw moet de indeling van het pand geheel zijn gewijzigd. De verdieping werd geheel voor berging gebruikt, de trap werd naar voren gebracht, zodat de bergzolders direct te bereiken waren. Het voorhuis werd opnieuw verkleind en ook de achterkamer werd ingekort. Tussen het kleine voorhuis en de ingekorte achterkamer werden een op- en onderkamer aangebracht. De opkamer was onverwarmd en diende als slaapruimte. De grote, centraal gelegen, onderkamer die indirect licht uit het voorhuis kreeg, werd nu de keuken van het huis en kreeg een stookplaats aan de linkerkant van het vierde vak. Het is deze stookplaats, die door zijn roetafzetting toont dat hier zeer veel en lang gestookt is. Onder het voorhuis werd een drijvende kelder aangebracht die bij deze keuken hoorde. Het is niet geheel zeker of er toen ook reeds vensters tussen de keukenkamer en het achtervertrek waren. Aan deze zijde van de achterkamer zijn dichtgeworpen ondiepe keldertjes gevonden, die de indruk wekken te behoren tot twee bedsteden van de achterkamer. Langs de op- en onderkamer liep een smalle gang naar de kleine achterkamer.

De pui tussen de op- en onderkamer en het voorhuis bestond evenals de balklaag tussen beide vertrekken uit grenehout. Bij de restauratie van 1895 had deze pui een ouder karakter gekregen, zij was echter niet gemaakt voor glas in lood doch was oorspronkelijk van een houten roedeverdeling voorzien. Dit detail wijst er op dat de pui omstreeks 1700 of op zijn vroegst op het eind der 17de eeuw moet zijn aangebracht. Op deze wijze verkrijgen wij een datering voor deze zeer ingrijpende inwendige verbouwing. Overige details van de onderkamer, zoals de schouw, maken nog een 17de eeuwse indruk. Het oordeel is hier echter moeilijk, aangezien men bij deze verbouwing nogal traditioneel te werk ging en de restauratie van 1895 alles een ouder karakter heeft gegeven. Na deze verbouwing was een geheimzinnig huis ontstaan, met de voornaamste elementen van de bewoning, de woonkeuken en het slaapvertrek in twee lage ruimten in het centrum van het huis ondergebracht. Vermoedelijk in de 19de eeuw werd de gang langs de achterkamer naar de tuin doorgetrokken. De deur in de achterpui werd daarbij van links naar rechts overgebracht. Ook de wand tussen de achterkamer en op- en onderkamer werd vernieuwd, waarbij de bedsteden vervielen en er meer licht in de keuken gebracht werd. Hiermee had het pand de indeling gekregen, die bij de restauratie tot museum in 1895 grotendeels werd gehandhaafd.

Schagen. Het huis „De Schager Roos", sinds 1731 raadhuis (fig. 9-12)

De geschiedenis van het huis

Van der Aa meldt in zijn *Aardrijkskundig*

Woordenboek (1845), dat het oude, tegen het kerkhof gelegen raadhuis, in 1731 wegens bouwvalligheid werd gesloopt en dat men aan de zuidzijde van de markt een huis aankocht, dat voor raadhuis werd ingericht. Naast dit huis bouwde men een waag.

Blijkens een bewaard gebleven jaartalsteen dagtekende de gevel van het huis, dat men gekocht had, uit 1612. Bovendien bezat deze gevel nog een steen, waarop het wapen van Schagen, een schild met roos, gehouden door een wildeman, stond uitgebeeld. Wellicht was dit huis de herberg „de Schager Roos", een der vijf „brave" herbergen, die het dorp rijk was, blijkens de *Chronyk van Schagen* van Dirk Burger van Schoorel, die in 1727 te Hoorn het licht zag. Men zou ook kunnen veronderstellen, dat wij hier met de herberg „de Wildeman" hebben te maken. Wij achten de roos echter een belangrijker deel van het wapen. Bovendien kwam in het achterhuis een sleutelstuk voor, waarop aan de onderzijde een zeer grote roos uitgesneden was (fig. 12). Dit alles maakte de identificatie met de herberg „de Schager Roos" niet onwaarschijnlijk.

Bij de inrichting tot raadhuis werd de voorgevel ingrijpend verbouwd en voorzien van een halsgevel, die waarschijnlijk een oudere trapgevel verving. In het nieuwe bovenstuk van de top werd een Justitiabeeld, een klokkestoel en een gevelsteen met het wapen van Schagen aangebracht (fig. 9). Het is waarschijnlijk, dat dit Justitiabeeld en de tweede gevelsteen uit het oude raadhuis afkomstig zijn, daar zij ouder moeten zijn dan 1731. Vermoedelijk zijn bij deze verbouwing de kruisvensters van het oorspronkelijke huis vervangen door schuiframen en zijn toen tevens de nieuwe stoep en de voordeur geplaatst. Deze niet onaardige 18de eeuwse halsgevel werd in de 18de of 19de eeuw bepleisterd. In 1895 vroeg de burgemeester aan het Rijk advies over de vraag of de gevel gerestaureerd kon worden en zo ja, in welke vorm. De architect Adolph Mulder, de rechterhand van Victor de Stuers, toog naar Schagen waar hij van 5 tot 8 juni 1895 verbleef, om de Hervormde kerk en het stadhuis in tekening vast te leggen. Men kon toen nog niet vermoeden, dat beide gebouwen binnen enkele jaren te gronde zouden gaan, de kerk door brand, het stadhuis door domheid, waarmee Schagen, dat in 1820 zijn kasteel vrijwel geheel gesloopt had, uit oudheidkundig oogpunt had afgedaan. Op 2 mei 1898 liet de gemeente Schagen namelijk het slopen van de gevel van het stadhuis aanbesteden. Uit het rapport van 6 augustus 1898 van de architect van het Bureau Monumentenzorg, de heer Adolph Mulder, ontlenen wij het volgende:

„Een paar jaar geleden heeft de Burgemeester van Schagen moeite gedaan, den gevel te doen restaureren. Daartoe werd van 's Rijkswege het gebouw opgemeten, de gemeente Schagen liet den gevel gedeeltelijk van plinten ontdoen, om de volledige gegevens te kunnen verzamelen voor een juiste restauratie. Een restauratieteekening werd daarna aan den heer Burgemeester opgezonden.

Meermalen heeft de Burgemeester op eene kleine subsidie aangedrongen, daar hij zijne raadsleden kennende, bijna met zekerheid kon voorspellen, dat zoo er van 's Rijkswege geen tegemoetkoming kwam, zij het restauratieplan zouden verwerpen en een eigen plan zouden uitvoeren. En zoo geschiedde het.

De restauratieteekening werd door den gemeenteraad met algemeene stemmen behalve die van den Voorzitter, afgekeurd. Men vond het plan te eenvoudig, men kon zich niet vereenigen met de eenvoudige deur en de eenvoudige glasruiten, men wenschte het beeld der gerechtigheid met een baldakijn en het groote wapen van Schagen, beiden van 1731, wederom in den gevel herplaatst te zien. Besloten werd om eene Commissie van drie heeren te benoemen, die een gewijzigd ontwerp zouden indienen.

Deze heeren waren Roggeveen, Koffyhuishouder, Schenk, makelaar, en Vlaming, timmerman. Daar deze drie heeren te zaam deze teekening niet konden maken besloot de heer Vlaming een plan te maken, en dit plan werd door den raad onmiddellijk met een kleine wijziging goedgevonden en aanbesteed. Het een en ander geschiedde bij afwezigheid van den heer Burgemeester.

De aannemers zijn de heeren P. Honijk, timmerman en Simon Overtoom, metselaar, die den gewijzigden gevel hebben aangenomen voor 1561 gld, terwijl het restauratieplan geleverd door toedoen van den heer Jhr. Mr. Victor de Stuers door den heer van der Steur begroot was op ± 1750 gld. Ondergeteekende heeft twee der commissieleden opgezocht, n.l. den ontwerper en den heer Roggeveen. Van eerstgenoemde is geen steun tot wijziging der plannen te verwachten. Hij is te veel ingenomen met zijn eigen ontwerp. De tweede is van meening dat eene geldelijke tegemoetkoming en eene wijziging van het toegezonden restauratieplan, n.l. het veranderen der deur, het aanbrengen van gebrande ruitjes in de ramen, het herplaatsen van het beeld der gerechtigheid met het baldakijn en het wapen van Schagen in den top, het misschien mogelijk zou maken, dat de raad op zijn eenmaal genomen besluit zou terug komen.

De heer Vader, Wethouder, gaf mij hetzelfde bescheid, waar het Rijk geen subsidie wilde geven, achtte de Raad zich ook gerechtigd om een eigen plan uit te voeren.

Vreemd is het dat eene gemeente als Schagen waar

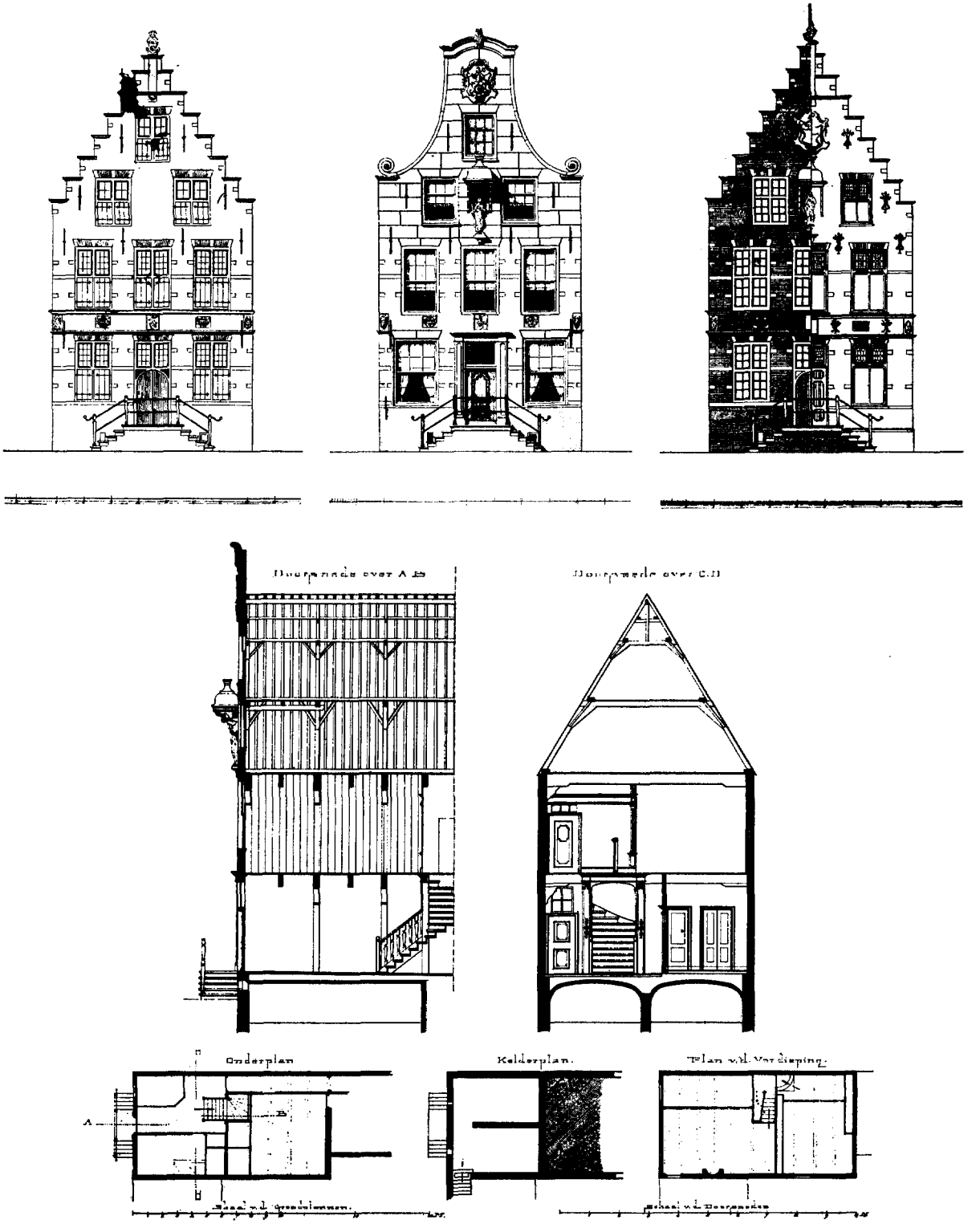

Fig. 9. Schagen, De Schager Roos. Reconstructie van de voorgevel in 1612. Opmeting van de voorgevel, tot stand gekomen bij de verbouwing tot raadhuis in 1731. Restauratie-ontwerp Dept. Binnenlandse Zaken van de voorgevel „met verbeterd ontwerp van den Timmerman Vlaming". Doorsneden en plattegronden. Tekeningen van Adolph Mulder, 1895 en 1898.

het eene onbeduidende uitgave van ± 1700 gld. geldt, nog op eene subsidie van eenige honderden guldens gesteld is.

Op 25 augustus 1898 schreef de Minister van Binnenlandse Zaken aan de Commissaris van de Koningin het volgende:

Het is mij gebleken, dat op 2 Aug. j.l. is aanbesteed: het afbreken en weder opbouwen van den gevel van het Raadhuis te Schagen, waarvan door den burgemeester dier gemeente, in strijd met de bestaande, U bekende Circulaires, geen bericht aan mijn Departement is gezonden. Uit het hierbij in afschrift gaande rapport van den architect A. Mulder — opzichter-tekenaar voor Monumenten bij mijn Departement, blijkt, dat, terwijl vóór een paar jaren op des burgemeesters verzoek, van wege het Departement van Binnenlandsche Zaken, het Raadhuis werd opgemeten, en aan den burgemeester kosteloos een restauratie-ontwerp werd bezorgd, waarbij de oorspronkelijke toestand nauwkeurig werd hersteld, men thans een project gaat volgen, dat historisch geheel onjuist is, en verschillende fouten tegen den stijl vertoont, zooals blijkt uit bijgaande calques.

De uitvoering van het thans aangenomen ontwerp ware ten zeerste te betreuren, omdat zoodoende alweder een gevel zoude verdwijnen, welke voor de geschiedenis onzer nationale architectuur merkwaardig mocht heeten.

In verband met het bovenstaande heb ik de eer U.H.E.G. uit te noodigen te trachten alsnog het gemeentebestuur van Schagen te bewegen, het ontwerp te volgen, van wege het Dept. van Binnenlandsche Zaken opgemaakt. Des noods ware er in te berusten, dat het beeld der „Justitie" met bel, en daarboven geplaatst wapen, benevens het stoephek behouden blijven, doch er bestaat geen reden, om het oude fries van 1612 te vernietigen, en de vorm van vensters en deur te veranderen."

Uit het antwoord van de commissaris van de Koningin, dat reeds een week later kwam, bleek dat de toestand in Schagen moeilijk was. De burgemeester was van goede wil. De commissaris had de mogelijkheid van subsidie niet geheel en al uitgesloten geacht. Nochtans was het de burgemeester niet mogelijk gebleken om de raad van zijn genomen besluit te doen afwijken. Het plan „De Vlaming", zoals het Schaagse plan werd genoemd, bleef gehandhaafd; het werd alleen op een paar punten gewijzigd. Uit het plan van het Departement werden enkele onderdelen overgenomen. De gerechtigheid werd in de nieuwe gevel teruggebracht, evenals het fries boven de voordeur, waarin de jaartalstenen zaten. Ook de deur en de pinakel op de topgevel werden uit het plan van Mulder overgenomen. Op deze wijze ontstond het misbaksel, dat zestig jaar lang het raadhuis van Schagen „sierde".

Wat er in die zestig jaar ook gewijzigd mag zijn, niet de mentaliteit van het gemeentebestuur van Schagen, dat in 1958 een volledige herhaling van de oude geschiedenis te zien gaf. Weer werd het Rijk gealarmeerd door het aanbesteden van het slopen van dit op de monumentenlijst voorkomende raadhuis. Weer had men zich geen rekenschap gegeven van de historische waarde van het gebouw of mogelijkheden tot behoud onderzocht. Het plan voor een nieuw stadhuis daar ter plaatse was reeds volledig gereed. Doordat de voorgevel van het raadhuis sinds 1898 zo bijzonder lelijk was, bleek een sloopvergunning moeilijk te weigeren.

De geschiedenis kan vreemd lopen. Als Victor de Stuers enkele honderden guldens beschikbaar had kunnen stellen en de voorgevel gerestaureerd was geworden, misschien op een manier die niet geheel de onze is, dan zou dit gebouw dat overigens nog in goede conditie was ook nu wel ontzien zijn geworden. Welk een interessant monument daarmee behouden zou zijn gebleven zullen wij zien als wij het binnenwerk van dit huis nader beschouwen. Ook hier kan men de uitvoerige beschrijving van het bouwkundig onderzoek desgewenst overslaan om zich tot de resultaten van het onderzoek, de reconstructie van de verschillende fasen van het gebouw, te bepalen.

Het bouwkundig onderzoek

Het merkwaardigste van het huis was het achterste stuk, dat uit beganegrond en verdieping bestond. Dit deel bezat geen volledige houtconstructie, de meeste balken waren in de muur opgelegd. In het midden stond een gebint, waarvan de bewaard gebleven linkerstijl over beganegrond en verdieping doorliep. De huidige balklaag boven de benedenruimte was niet oud maar pengaten in de stijl toonden aan, dat hier in het gebint vroeger een tussenbalk was geweest. De linkerstijl en het bovendeel van het gebint waren nog volledig intact, het sleutelstuk aan de rechterzijde op de verdieping was zeer rijk versierd en aan de onderzijde voorzien van een gesneden roos, het sleutelstuk aan de linkerkant was veel eenvoudiger. Ook bij de balken op de verdieping kwamen fraaie sleutelstukken alleen aan de rechterzijde voor, zodat de mogelijkheid bestaat, dat links aan de kant van de trap een gang was afgeschoten of bedsteden stonden. Tegen de achtergevel bevond zich nog een deel van een spiltrap, die liep van de verdieping naar de zolder. De ingehakte merken op de treden droegen de nummers 16 tot 27, zij wezen uit dat dit onderdeel tegen het midden van de 16de eeuw tot stand moet zijn gekomen en dat dit trapje oorspronkelijk van de beganegrond tot aan de zolder door-

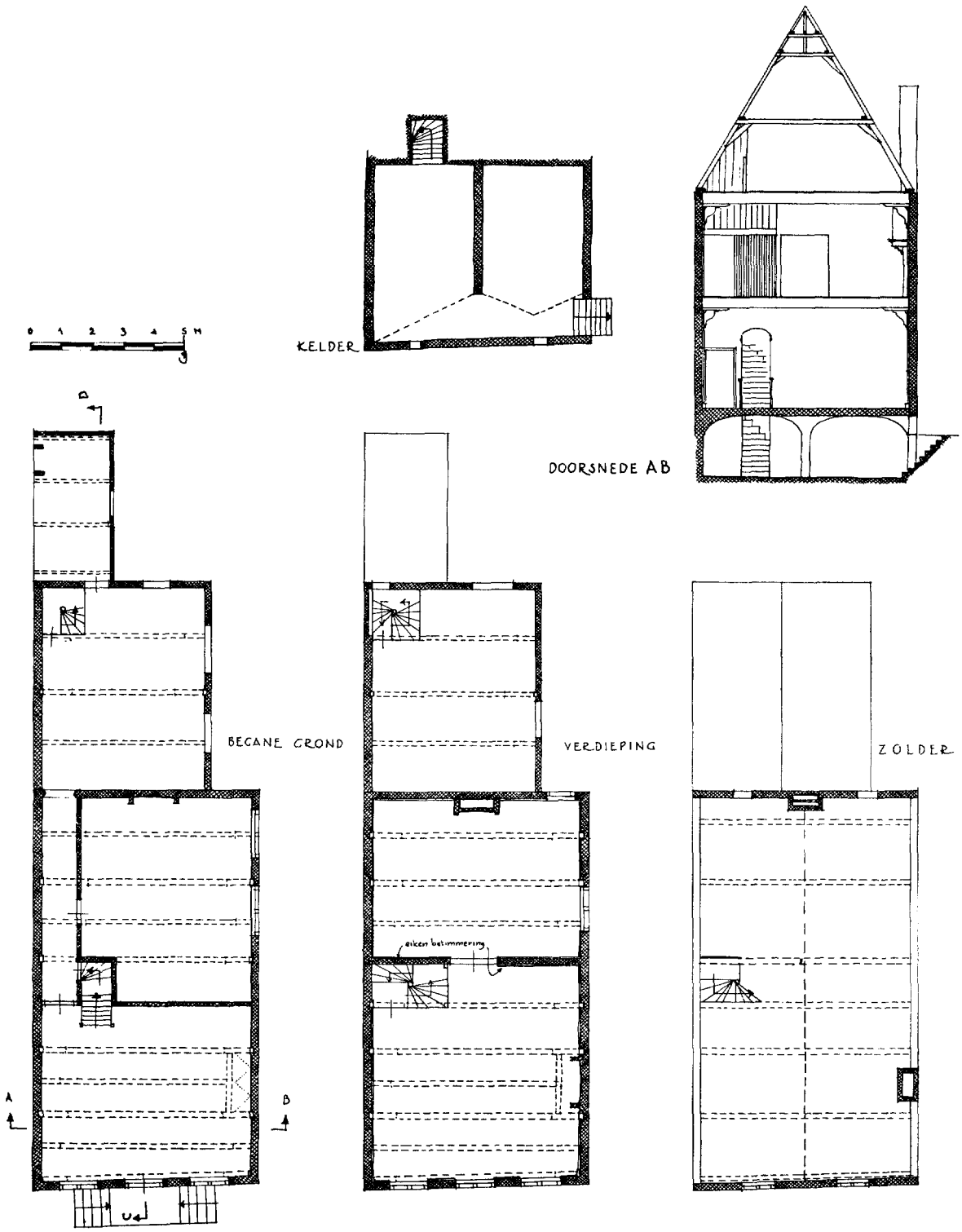

Fig. 10. Schagen, het huis De Schager Roos. Achterste deel van omstreeks 1550. Het voorste deel — oorspronkelijk één grote ruimte — in 1612 vervangen door een huis met een verdieping. Schaal 1 : 200.

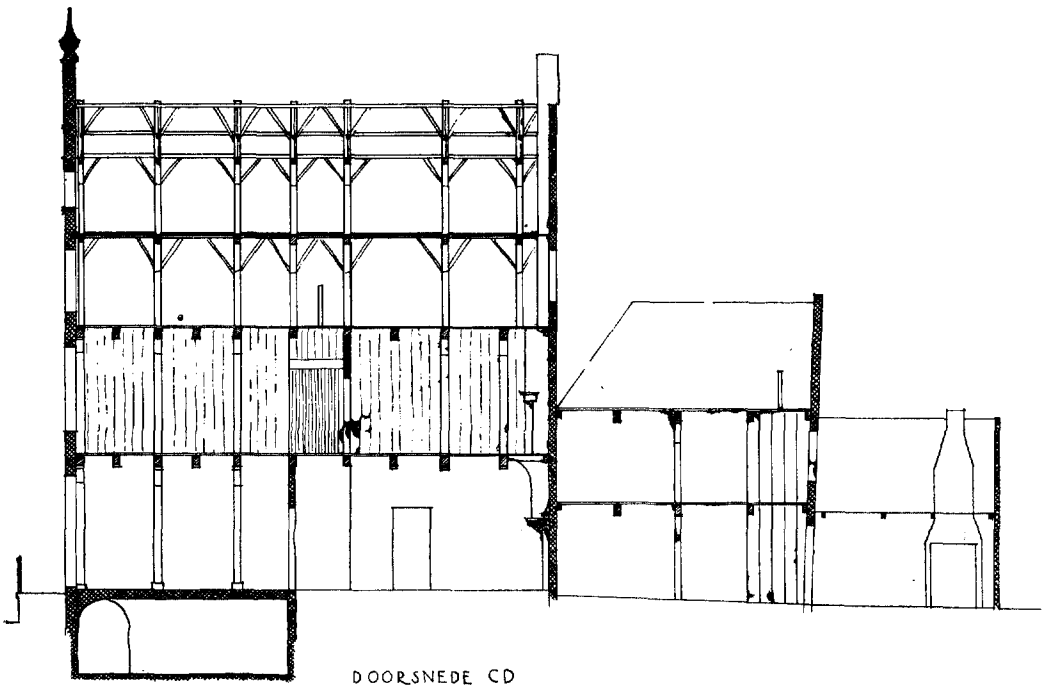

Foto 11. Schagen, huis De Schager Roos. Het achterste deel dateert van omstreeks 1550. Wij zien hier weer als te Purmerend een achterstuk, dat onderverdeeld is in twee vertrekken boven elkaar. Het voorste deel moet bestaan hebben uit één grote ruimte. Dit voorste deel werd in 1612 geheel vernieuwd en vervangen door een huis met een verdieping, dat een veel verder doorgevoerde ruimtelijke ontwikkeling toont en een voorbeeld is van het huistype, dat gedurende de gehele 17de eeuw in gebruik zal blijven. Schaal 1 : 200.

gelopen had. Vermoedelijk is de beganegrondruimte dus in eerste aanleg vijftien treden hoog geweest en de verdieping twaalf treden. In later tijd is de beganegrondvloer iets opgehoogd, zodat de ruimten nu vrijwel gelijk waren. Op de verdieping was het bewaard gebleven restant van deze trap nog omtimmerd met een fraai schotwerk van eenvoudig geprofileerde planken van fraai eikehout, waarin zich een deur bevond. In het achtergedeelte van het huis was geen oorspronkelijke schoorsteenraveling aan te wijzen. Vermoedelijk heeft de stookplaats steeds gelegen op de plaats, waar hij zich voor de sloping nog bevond, namelijk ruggelings tegen het voorstuk. Achter het achterstuk van het huis was later een smallere ruimte met stookplaats toegevoegd, waarvan de ouderdom moeilijk te bepalen was. Het zal als bij- of waskeuken gefungeerd hebben.

Dit interessante achterste deel heeft behoord tot een ouder huis. De muur van het aan de linkerzijde grenzende perceel toonde voor het bovendeel een keurig afgevoegd muurwerk met twee dichtgemetselde raampjes. Hieruit bleek dat het voorste stuk van „de Schager Roos" oorspronkelijk niet hoger, vermoedelijk eerder iets lager, is geweest dan het achterstuk. Het komt ons dan ook zeer waarschijnlijk voor, dat dit pand over zijn gehele lengte uit beganegrond en verdieping zou hebben bestaan, temeer waar de verdieping van het bewaard gebleven achterdeel als een insteek tussen de gebinten geconstrueerd is. De breedte van het voorste stuk kon niet worden vastgesteld, het lijkt niet onaannemelijk, dat het vroeger even breed was als het achterste deel. In eerste aanleg zal het pand vermoedelijk overeenkomst vertoond hebben met het huis te Purmerend, een voorhuis, dat één ruimte is en een achterhuis, dat uit op- en onderkamer bestaat. Een aanwijzing voor de indeling van het vermoedelijk vijf vakken diepe voorhuis, zou kunnen zijn, dat onder het bovenste deel van de keldertrap van het 17de eeuwse huis in de bodem de resten van een 14de eeuwse pot van ongeveer 30 cm. middellijn gevonden werden. Het was niet geheel zeker, dat wij hier met een aspot te maken hadden. Toch dienen wij na te gaan of de stookplaats van het oudere pand in deze buurt gelegen kan hebben. Indien het oudere pand dezelfde breedte had als het achterstuk en de stookplaats als open haard zonder schoorsteen in het achterste deel van de hal was aangelegd, iets wat in Noordholland nog in de 15de en 16de eeuw voorkwam, dan is deze plaats voor een aspot, die dan links voor het vuur gelegen zou hebben niet onmogelijk. Ook zou de aspot hier gelegen kunnen hebben bij een stookplaats, die in het vierde vak

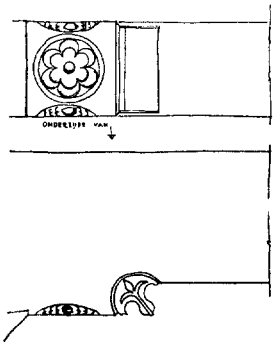

Fig. 12. Schagen, huis De Schager Roos. Gotische balkversiering uit het midden der 16de eeuw.

tegen de linker muur lag. Bij het bodemonderzoek bleek tevens, dat het achterdeel van het huis gebouwd was op een dijk van klei, die afhelde naar een gracht, welke zich bevonden moet hebben in de huidige straat voor het huis. Het volbouwen van het perceel aan de voorkant moet reeds lang voor 1612 hebben plaats gevonden, omdat zoals wij zagen er een ouder voorhuis heeft gestaan.

De resultaten van het onderzoek

Het blijkt mogelijk, de gedaante van dit huis omstreeks het midden van de 16de eeuw in grote trekken vast te stellen. Er was een vermoedelijk vijf vakken diep voorhuis, dat uit een enkele ruimte zal hebben bestaan en geen verdieping bezat. In het vierde vak kan het haardvuur zijn geweest, als ronde haard in het midden van het huis of tegen de zijmuur. Achter dit voorhuis kwam het achterhuis, dat uit het midden der 16de eeuw dateerde, en misschien aan een ouder pand was toegevoegd. Dit achterhuis was twee vakken diep en toonde een tamelijk ver gaande ontwikkeling van de stenen muren; deze krijgen er namelijk reeds een dragende functie en de houtbouw verschrompelt. In dit hoge achterhuis was een insteekverdieping aangebracht, zodat er twee kamers boven elkaar kwamen. De bovenkamer was te bereiken door de spiltrap aan de achterkant. Blijkens de fraaie sleutelstukken aan het gebint en aan de tussenbalken moet dit bovendeel een belangrijk (slaap?)vertrek zijn geweest. Aangezien de sleutelstukken aan de rechterzijde veel mooier versierd waren dan links, vermoeden wij dat links bedsteden stonden. In het iets hogere benedenvertrek was wellicht de keuken van het huis.

Waarschijnlijk heeft men zich er in 1612 toe beperkt, het voorste deel van het huis te vernieuwen en daarbij de nog vrij nieuwe achtervertrekken gespaard. Dit vernieuwde en wellicht verbrede voorstuk werd voorzien van een verdieping, waardoor een royaler huis ontstond. Hoewel dit pand vrij breed was, moet aan de rechterzijde nog een ruimte vrij geweest zijn, aangezien men van deze kant in de kelder kon komen en ook de achtervertrekken op de begane grond een venster aan de zijkanten bezaten.

Het voorste stuk uit 1612 bezat een volledig houtskelet; het was vijf vakken diep; in de velden tussen de gebinten lagen tussenbalken, die de brede vloerdelen ondersteunden en in de muur waren opgelegd. Het derde vak was breder dan de andere en door een middenjuk in twee helften verdeeld. Op de plaats van het tussenjuk bevond zich de scheiding tussen voorhuis en binnenkamer; vlak achter de scheidingswand lag de trap. In de hoofdconstructie van het pand was veel grenehout verwerkt. De gebinten, balken en vloeren, zowel op de begane grond als op de verdieping, waren ongeverfd.

Op de begane grond was het voorhuis, waaronder zich een overwelfde kelder bevond. Dit voorhuis had gepleisterde muren, de vloer was bedekt met tegels van Ölandsteen van 47 cm in het vierkant. Hierachter bevond zich een binnenkamer, die aan de eindwand een stookplaats bezeten heeft. De vloer had een diagonaalsgewijs gelegd dambordpatroon van rode en groene geglazuurde plavuizen van 19.5 x 19.5 cm. Rond de haard waren Naamse tegels van 28 x 28 cm. Ook dit vertrek bezat gepleisterde muren; het kreeg zijn licht door twee vensters aan de rechterkant.

Naast deze achterkamer bevond zich een gang naar het achterhuis. Blijkens de lange sleutelstukken aan deze zijde, die tot in de binnenkamer doorliepen, was deze gang van oorsprong af aanwezig. De oudste vloer bestond hier uit rode plavuizen. Een oude 17de eeuwse deur gaf van de gang uit toegang tot een smalle trap naar de kelder, welke kelder ook aan de rechterzijde van buiten toegankelijk was. De trap naar boven was voor het gedeelte tussen begane grond en verdieping vernieuwd. Waarschijnlijk was er in het voorhuis naast de gang een korte rechte steektrap geweest, die op zekere hoogte overging in een spiltrap.

Op de verdieping waren twee vertrekken. Blijkens de bewaard gebleven fragmenten van de oorspronkelijke omtimmering kwam de trap uit in de voorkamer. Deze voorkamer was aan alle zijden voorzien van een zeer eenvoudige betimmering van verticale eiken planken, die aangebracht waren op bij de bouw ingemetselde latten in de muur. Aan de rechterzijde bevond zich een stookplaats, waarvan de grondplaat was aangebracht op een uitgekraagd gewelfje boven het

voorhuis. Dit gewelfje werd door ons niet meer aangetroffen; het komt echter voor op de opmeting, die Adolph Mulder in 1895 van dit gebouw maakte.

Het achtervertrek was van het voorvertrek gescheiden door een halfsteens muur, die op een gebint van de benedenverdieping geplaatst was. Ook de achterkamer was geheel voorzien van een betimmering met eiken planken. Aan de rechterzijkant was hier een venster. Boven deze beide vertrekken was een doorgaande zolder; aan de achterzijde van het huis was een rechte puntgevel met uitspringende schouderstukjes, waar zich in het midden een doorgaand rookkanaal bevond en aan de zijkanten twee smalle vensters. De oude trap van de verdieping naar de zolder bleef bewaard. Het merkwaardige van deze trap was, dat hij precies paste in een veld tussen twee gebinten, zodat hij in de diepterichting van het pand zeer smal was. Hierdoor kreeg deze spiltrap een rechthoekige plattegrond. Waarschijnlijk is de trap van de begane grond naar boven van gelijke opzet geweest, aangezien ook de keldertrap deze eigenaardigheid toonde. De smalle treden, die deze trap in het midden bezat, zijn waarschijnlijk aanleiding geweest tot het moderniseren van het onderste stuk in 1731 waarbij de aardige portiek ontstond, die de verbrede trap in het voorhuis omlijstte.

Samenvatting

De drie onderzochte huizen geven in chronologische volgorde geplaatst een beeld van de ontwikkeling van het woonhuis in Noordholland. Het oudste huis te Purmerend stond het dichtst bij het oertype, het eencellige huis, dat wij alleen maar kunnen vermoeden en niet meer kunnen opsporen. De onderverdeling van de hal in een groot voorhuis en een kleiner achterhuis is vermoedelijk reeds oud. Te Purmerend zagen wij de ontwikkeling iets verder voortgeschreden. Het achterhuis was door een balklaag verdeeld in twee ruimten boven elkaar. Bovendien kon niet alleen in het voorste deel, de grote woonhal, gestookt worden doch ook de kleinere opkamer achter was verwarmbaar.

Bij het huis te Edam zien wij ten opzichte van het eerste huis twee wijzigingen. De stookplaatsen zijn niet meer ondergebracht aan de wand tussen voor- en achterhuis doch zijn verschoven naar de zijmuur. Het huis is bovendien verhoogd met een verdieping, iets wat in Noordholland zeldzaam is en eerst in het midden van de 16de eeuw voor de allervoornaamste huizen in gebruik gaat komen. Het aanbrengen van deze verdieping, die in dit geval voor woondoeleinden diende, heeft niet tot een wijziging van het plattegrondtype aanleiding gegeven. Wij zien, dat op een huis van het normale type, dat vrijwel dezelfde structuur had als het huis te Purmerend, een verdieping geplaatst is. Slechts de stookplaats in het grote voorhuis heeft men achterwege gelaten omdat er een op de verdieping bij kwam.

De geschiedenis van het huis „de Schager Roos" weerspiegelt iets van de ontwikkeling van het woonhuis in deze noordelijke streken. In eerste aanleg was er waarschijnlijk een huis zonder verdieping, vermoedelijk korter en smaller dan het huidige pand. Tegen het midden der 16de eeuw werd daar een achterhuis aan toegevoegd, dat voorzien was van een insteekverdieping. Bovendien was dit achterhuis vrij laag en hadden de stenen muren reeds een belangrijke functie. Men leefde toen niet meer zo uitsluitend in de hal. Deze achterkamer met insteekverdieping was een verdere uitwerking van de opzet, die wij te Purmerend reeds zagen, en die daar na de verbouwing van 1875 nog duidelijker naar voren kwam. Tenslotte gaat men er toe over bij het voorste stuk van het huis een verdieping aan te brengen. Evenals bij het huis te Edam diende de verdieping bij „de Schager Roos" voor woondoeleinden. Blijkens de afwerking van de vertrekken en de verdiepingshoogte waren de vertrekken van de verdieping belangrijker dan die van de beganegrond. Zowel op de beganegrond als op de verdieping is de ruimte voor aan de straat het voornaamste. De trap heeft in dit huis een meer centrale plaats gekregen. Men heeft de consequenties van het gebruik van de verdieping getrokken door de trap meer centraal in het gebouw, d.w.z. op de scheiding van het verkleinde voorhuis en de daarvan afgescheiden binnenkamer, onder te brengen.

Bij de verbouwing die het huis te Edam in het begin van de 17de eeuw onderging zien wij dezelfde elementen als te Schagen. Het grote voorhuis raakte in onbruik en werd verkleind, de bewoning concentreerde zich in de grote achterkamer van het verlengde pand.

De ontwikkeling van het vroeg 16de eeuwse huis, waarbij het leven zich voornamelijk in het grote voorhuis concentreerde, naar het 17de eeuwse huistype, waarbij men hoofdzakelijk in binnenkamer en achterkamer vertoefde en het voorhuis slechts een ondiepe verkeersruimte was, is hier voltooid.

SUMMARY

THREE NORTH-HOLLAND HOUSES

BY IR. R. MEISCHKE, H. J. ZANTKUYL AND H. JANSE

North-Holland is a district which has been of particular importance for the knowledge of the development of the Netherlands dwelling-house. The oldest houses encountered in the area do not date back further than the 16th century. As the district was in a strongly isolated position for a long time, the houses built there in the 16th century were considerably behind the times compared with those in the other parts of the Netherlands. Moreover, the area was not affected by foreign influences and consequently we are concerned here with an autochthonous development. As the oldest houses in the towns of North-Holland, often externally disfigured beyond recognition, are now quickly disappearing, it is of some importance to publish the results of a study made of three of these houses. Further enquiries will have to be made to complete the picture of this housing culture.

The three houses, when placed in chronological order, present a picture of the development of the dwelling-house in the province of North-Holland. The oldest house, located at Purmerend and dating back to 1520, came closest to the primitive, unicellular house, of which we can only suspect that it must have existed and which can no longer be traced. The oldest houses, in both the urban and the rural parts, were probably of the triple-aisled type, like the many houses from the 17th and 18th centuries still found in the North-Holland villages to-day. The single-aisled town hall of the 16th century is a successor or a variant of the wider triple-aisled house. The subdivision of the single-aisled hall into a large front part and a smaller rear part is probably very old. In Purmerend we saw that a fireplace was provided not only in the front part, the large living room, but that a smaller upper back room could also be heated.

The house at Edam, which must have been built between 1540 and 1550, exhibits two modifications compared with the house referred to above. In the first place the fireplaces are no longer located along the partition wall between the front and the rear parts of the house, but have been shifted to the side wall, while moreover a storey has been added, which is very rare in North-Holland and was not introduced untill the middle of the 16th century and then only for the most important houses. The addition of a storey, which in this case served as living accommodation, did not cause any change in the ground plan. We see that the storey was placed on top of the normal type of house.

The house at Schagen is important because — as far as the oldest part at the back of the house, dating back to the middle of the 16th century, is concerned — it is an early example of the storied house. In addition, we see here that the back part of the house has grown into a larger and more important room than was the case in the previous examples. The front part was renewed in 1612 and shows the 17th century type of house. The introduction of the storey has led to the logical conclusion of placing the stairs in a more central place in the building, viz. along the division of the now smaller front part of the house and the separate inner room.

The modification of the house at Edam early in the 17th century introduced the same elements we saw at Schagen. The back room was enlarged and became an important room; the stairway was placed in a more central position in the front part of the house. On completion of the rebuilding there were two spacious rooms behind the small front part of the house.

The development of the early 16th century house — where domestic life was largely centred in the hall — into the 17th century type of house — where the occupants chiefly lived in the inner room and the back room and the front part of the house merely served as an undeep circulation space — has come to a conclusion here.

BOEKBESPREKINGEN

NIEUWERE MONUMENTENBESCHRIJVINGEN BUITEN DE LANDSGRENZEN VERSCHENEN

In een studie over doel en grenzen van de Monumentenbeschrijving [1] kwamen enige punten van verschil aan de orde tussen de eerste Nederlandse Leidraad en de latere en werden de grenzen van het materiaal, dat in de beschrijving dient opgenomen te worden ter discussie gesteld. In een keuze uit Beschrijvingen, die in de laatste jaren buiten de landsgrenzen verschenen, willen wij trachten na te gaan in hoeverre de auteurs van deze delen onder meer de gestelde grenzen in acht nemen.

Het in 1959 verschenen tweede deel van de inventarisatie van de monumenten van de „Freie und Hansestadt Hamburg" [2] had tegenover twee dezer problemen, dat der archivalia en dat der verloren monumenten, stelling te nemen. De tijdgrens van 1840-'50 werd hier bewust aangehouden. Het deel behandelt de Elbvororte, waar in de tweede wereldoorlog grote schade is aangericht en over welks 18de en 19de eeuwse architectuur veel ongepubliceerde archivalia, in dit geval zelfs buiten de landsgrenzen bewaard, voorhanden zijn. Altona's stadskern is in 1713 na een brand energiek en systematisch herbouwd. De bebouwing van de Palmaille en Elbchaussee vormde een hoogst belangwekkende opeenvolging van laat-18de en vroeg-19de eeuwse landhuizen, waarvan de plannen vrijwel compleet aanwezig zijn in de archieven van de hoofdstad van Denemarken, waartoe Altona tot 1866 behoorde.

Dr. Renate Klee Gobert heeft de moeite genomen dit materiaal te bestuderen en grotendeels ook in foto's te publiceren, waarbij zij zich niet beperkte tot de tegenwoordige of vooroorlogse toestand, doch ook van belangrijke reeds eerder afgebroken huizen (landhuis van Gezant Abbema door C. F. Hansen 1795 bijv.) een beschrijving en litteratuurverwijzing geeft. Dat hierdoor een belangwekkend terrein ontsloten is van wijdere strekking dan de directe Monumentenzorg, behoeft geen betoog. Het kiezen van het tekeningenmateriaal voor publikatie en van die posten uit de archivalia, die van belang zijn, geschiedde uiteraard door de auteur zelf. De systematische archiefarbeid werd hier echter door gespecialiseerde krachten in het kader der beschrijving uitgevoerd.

Het boek dat pas het tweede deel van de beschrijving van Hamburg uitmaakt en dus niet aan de wat ouderwets aandoende grote formaten der oudere inventarissen gebonden was, is praktisch in het gebruik; goede afbeeldingen waaronder veel van de 19de en vroeg-20ste eeuwse toestanden staan achterin bijeen. Registers van bronnen, kunstenaarsnamen, beschermde monumenten en zilvermerken voldoen aan eisen van velerlei gebruikers. De vele woonhuizen noopten tot een onderverdeling in burgerhuizen, landhuizen, boeren- en vissershuizen, waarvan elk type geïllustreerd is door plattegronden en enkele doorsneden. Tot de wensen zou nog behoren een hoofdstuk over de stedebouwkundige ontwikkeling van de nederzetting Altona waartoe bij de herbouw in 1713 e.v. stellig plannen gemaakt zijn. Een kadasterkaart met de perceelsindeling zou een en ander nog kunnen verduidelijken.

Op het gebied van archivalia gaat de samensteller van de geïllustreerde Beschrijving van Westfalen, Dr. H. Thümmler nog verder, doordat hij zich voor het deel „Kreis Unna" (1959) [3] verzekerd heeft van de medewerking van deskundigen, historici en archivarissen waardoor aan het begin van de geschiedkundige inleiding een indrukwekkende lijst ongedrukte bronnen kan prijken. Een enkel gebouw van na 1850 is opgenomen (de kerk van Frömern), omdat hier het vroeg 13de eeuwse Westfaalse type werd nagevolgd. Wij missen dan echter wel de afbeelding van de gesloopte kerk, waarvan de plannen op het bureau van de Denkmalpflege te Munster zouden berusten. Enkele andere verlo-

[1] Herma M. van den Berg, „Over doel en grenzen van de Monumentenbeschrijving", *Bull. K.N.O.B.*, 6de s. 15 (1962), kol. 75 e.v.

[2] *Die Bau- und Kunstdenkmale der Freien- und Hansestadt Hamburg*, herausgegeben im Auftrage der Kulturbehörde von G. Grundmann. Band II, *Altona, Elbvororte*, bearbeitet von R. Klee Gobert unter Mitarb. von H. Ramm, Hamburg (Christian Wegner Verlag) 1959.

[3] *Die Bau- und Kunstdenkmäler von Westfalen*, im Auftrage des Landschaftsverbandes heraus gegeben von W. Rave, 47. Band, *Kreis Unna* von H. Thümmler, Munster (Aschendorffsche Verlagsbuchhandlung) 1959.

ren monumenten worden in foto weergegeven. Wel zijn de grenzen van het te beschrijven materiaal verlegd door het opnemen van de industriële nederzetting Unna-Königsborn, waar in 1795 de eerste stoommachine in Duitsland (waarvan de ontwerp-tekening gepubliceerd wordt) in gebruik werd genomen. Een school uit 1793 en zoutarbeiderswoningen van 1828 worden in foto en tekening weergegeven. Ook in andere plaatsen is aandacht geschonken aan woningen en een vrij groot aantal boerderijen wordt in opmeting en foto weergegeven. In het algemeen is het werk zeer rijk geïllustreerd en beantwoordt daarom ten volle aan de eisen van een inventaris, in het Nederlands terecht „Geïllustreerde Beschrijving" geheten. Iets nieuws, wat wij met veel genoegen begroetten, is hierbij de reproductie van situatietekeningen naar kadastrale minuutplans, dus uit omstreeks 1830. Deze zullen van grote waarde blijken te zijn, vooral als leidraad bij het beleid inzake monumentenbescherming. Men speurt achter deze bewerking de praktijk van de monumentenzorger, die met uitbreidingsplannen en met het beschermen van stads- en dorpsgezichten te maken heeft gehad, waartoe de Nederlandse wet, thans ook de mogelijkheid schept. Ook de getekende weergaven van de monumenten zelve zijn zo uitvoerig, dat men zich door middel van doorsneden de ruimteverhouding van de Westfaalse hallekerken eigen kan maken. Niet overal zijn de tekeningen echter ten volle uitgebuit als samenvatting van de beschrijving, aangezien men eenvoudig alle muurwerk zwart weergeeft, dus zonder nadere aanduiding van de verschillende bouwperiodes (Lünern, Methler). Uiteraard stelt het doorvoeren van een periodenarcering hogere eisen en zal men soms gedwongen zijn gedeelten als „onzeker" te betitelen. Men komt de gebruiker van het boek echter in hoge mate tegemoet door ook de lijncliché's, als illustratie van de tekst te beschouwen.

Daar dit deel een der laatste van de serie vormt, was men gebonden aan het groot quarto formaat; dat men zich ook moest laten binden aan het gebruik van de gotische letters en van een nogal zwaar getoond glanspapier volgt hieruit niet onomstotelijk.

Het jongste deel van de Kunstdenkmäler von Bayern, behandelt een gebied in Oberfranken, rond Pegnitz [4]. In een praktisch groot octaafformaat uitgegeven met talrijke foto's en tekeningen, is dit deel evenals de voorgaande Beierse delen zeer verzorgd en overzichtelijk ingedeeld. Ook de keuze van drukletter en papier is zeer geslaagd. Als oriënteringskaart bij de beschrijving van de stadjes zijn de bijgewerkte kadasterminuten gereproduceerd, die in tooncliché helaas wat vaag zijn doorgekomen. De historische inleiding tot het gehele werk en bij twee hoofdplaatsen werd wederom door een historicus verzorgd; de bronnen, ook de niet gepubliceerde, worden bij elk monument aan het begin van de beschrijving vermeld. Aan het einde van elke beschrijving wordt een bouwanalyse gegeven, die in de zeer mooi getekende plattegronden en doorsneden, uniform verkleind schaal 1 : 350, door arcering in beeld gebracht wordt. Ook aan de weergave van de ligging van al of niet meer bestaande burchten is zeer veel zorg besteed.

Zeer ver in het samenstellen van bouwgeschiedenissen uit oorkonden gaat ook de Weense Hofrat Hainisch in zijn inventaris van het arrondissement Lambach waarin het klooster van dien naam is gelegen [5]. De feiten voor de bouwgeschiedenis werden door dr. K. Holter uit Wels, uitsluitend uit ongepubliceerd materiaal in het bezit van het klooster, samengesteld. De beschrijvingen in dit deel vallen op door een bijzonder beheerste en veelzijdige woordkeus. Merkwaardig is dat het deze auteur daardoor gelukt kwalificaties in de zin der Monumentenzorg te geven, die buiten de direct kunsthistorische karakteristiek omgaan en toch wezenlijk zijn voor het monument. Zo wijst hij bij het aardige Slot Wimsbach op de complete bedaking met houten schaliën, waaraan „der vornehme Eindruck des Schlosses zu einem wesentlichen Teil zu danken und die für die Wirkung der Türmdächer geradezu entscheidend ist". Bijzonder gaaf bewaard is in dit gebied het renaissanceslot Würting waarvan de inwendige versiering o.a. met stuc uit ± 1620, verwant aan dat van de Residenz in Salzburg, behouden bleef. De allegorische plafondschilderingen naar ontwerp van Pieter Frans Isaaks zijn in 1890-'92 in een antikiserend kasettenplafond opnieuw aangebracht; in een ander vertrek zijn allegorieën uit de omgeving van Hans van Aken in het originele kasettenplafond bewaard. Het grootste gedeelte van deze band is echter aan het Klooster Lambach

[4] *Die Kunstdenkmäler von Bayern*, im Auftrag des Staatsministeriums für Unterricht und Kultur herausgegeben vom Landesamt für Denkmalpflege, *Die Kunstdenkmäler von Oberfranken, Landkreis Pegnitz*, bearbeitet von A. Schädler, München (R. Oldenbourg Verlag) 1961.

zelve gewijd, dat voor Nederlandse maatstaven onwaarschijnlijk veel gaafs op allerlei gebied bewaart: van 11de eeuwse fresco's in de koepels van het westelijk gedeelte van de kloosterkerk tot en met de meest fantasievolle 18de eeuwse tuingroepjes. De bewerker is er tenslotte niet voor teruggedeinsd ook een catalogus van de handschriften en incunabelen te geven (samengesteld door eerdergenoemde dr. Holter), niet alleen van de nog aanwezige, doch ook van de uit de collectie van het klooster vroeger en onlangs losgeraakte banden, waardoor een overzicht ontstond van de activiteit van het klooster als centrum van illumineerkunst van de 12de tot de 15de eeuw.

Tenslotte moge de aandacht gevestigd worden op de gelijkmatige en zeer hoge qualiteit van de foto's in deze beschrijving die te danken zijn aan de bijzonder gelukkige vereniging van kunsthistorica met veel stijlgevoel en fotografie in de persoon van de leidster van het fotografisch atelier te Wenen mevr. dr. E. Frodl-Kraft. Niettegenstaande zeer veel met kunstlicht gewerkt werd, is door de juiste hoek van opname de tendens van de foto's steeds objectief, doch allerminst saai.

Dit geldt evenzeer voor de 1958 uitgekomen inventaris van het gebied Feldkirch, die door dr. Dag. Frey, de toenmalige leider van het Oostenrijkse instituut in de jaren 1948-'51, bewerkt werd [5]. De grenzen van de te beschrijven perioden worden in dit deel niet meer scherp getrokken bij ± 1850, doch ook van een eenvoudige neogotische kerk, uit 1876 door de Weense Dom- en Raadhuisbouwmeester en restaurator Fr. von Schmidt bijvoorbeeld, wordt niet alleen een moderne opmeting en foto gegeven doch ook de bouwtekening wordt gereproduceerd. Stadsvilla's in Feldkirch aan de Bahnhofstrasse uit het midden en derde kwart van de 19de eeuw worden eveneens in foto gegeven. Bouwmeester Von Schmidt was ook de leider van de restauratie van de stadskerk van Feldkirch die het Annaaltaar van Wolf Huber bevat, waarvan de opbouw uit verspreide onderdelen op nog ongepubliceerde wijze gereconstrueerd wordt. Verschillende verdwenen monumenten worden met hun geschiedenis in het kort vermeld, evenals het jaar van sloping.

Ook op ander gebied gaat de beschrijving van Feldkirch zeer ver. De vele goede beelden in het Bisschoppelijk en Heimatmuseum, waarvan de herkomst niet steeds vast staat, zijn in extenso behandeld en afgebeeld. Zelfs boeken, boekbanden en een blad met miniaturen, berustend in het stadsarchief, zijn vermeld. Wij menen dat de beschrijving zich hier wel wat ver op het terrein van het Museum- en Bibliotheekwezen begeeft.

Bij de duidelijke oriënterings- en uitbreidingskaarten van de stad hadden wij gaarne ook hier een kaart met perceelsindeling gezien, waaruit de verjonging van de middeleeuwse en 14de eeuwse stad gesproken zou hebben.

Dit deel beschrijft vooral een respectabel aantal burchten, waarvan summiere plattegronden gegeven worden, die de ligging en de algemene opzet verduidelijken. Ook in dit gebied zijn de veelal privé-archieven soms rijk aan gegevens voor de bouwgeschiedenis. Zo bewaart het Italianiserende paleis te Hohenems, in 1566 voor de latere kardinaal Altemps gebouwd, vier originele bouwtekeningen van Martino Longhi uit Viggiù bij Milaan, die als architect was aangetrokken, daar de kardinaal verwant was aan de Noord-Italiaanse Borromei; op voorspraak van de kardinaal kwam Longhi naar Rome en werd daar in 1567 pauselijk architect. Van de vele interieuronderdelen van het Paleis in Hohenems, die veelal als geschenk o.m. uit Vlaanderen gezonden werden, zijn alleen enkele tapijten over, thans in het Landesmuseum te Bregenz.

De eveneens bijzonder degelijke en mooie serie inventarissen van de Zwitserse monumenten wordt door de particuliere „Gesellschaft für Schweizerische Kunstgeschichte" uitgegeven en was 1960 tot het 43ste en 44ste deel voortgeschreden [6] De Zwitserse inventarissen houden zich traditioneel aan de grenzen van 1850 en beperken zich tot de nog bestaande monumenten. De wijze van illustreren met foto's tussen de tekst

[5] *Oesterreichische Kunsttopographie*, herausgegeben vom Institut für Oesterreichische Kunstforschung des Bundesdenkmalamtes, redigiert von W. Frodl. Band 34, *Die Kunstdenkmäler des Gerichtsbezirkes Lambach*, bearbeitet von E. Hainisch, 1959. Band 32, *Die Kunstdenkmäler des politischen Bezirkes Feldkirch*, bearbeitet von D. Frey, Wenen (Verlag A. Schroll & Co.) 1958.

[6] *Die Kunstdenkmäler der Schweiz*, herausgegeben von der Gesellschaft für Schweizerische Kunstgeschichte. Band 41, *Canton Fribourg*, III, *La ville de Fribourg* par Marcel Strub, 1959. Band 42, *Kanton Luzern*, V, *das Amt Willisau*, von A. Reinle, 1959. Band 43, *Kanton Schaffhausen*, III, *das Kanton Schaffhausen (ohne Stadt Schaffhausen und Bezirk Stein)*, 1960. Band 44. *Kanton Bern*, V, *das Berner Münster* von Luc Mojon, Basel (Binkhäuser Verlag) 1960.

is bijzonder mooi en het Engelse zogenaamde Espartopapier is het mooiste, dat wij tot nog toe zagen op het gebied van Beschrijvingen. Door de lichtcrême toon en de matte glans is het ongemak van het glimmen van het gebruikelijke kunstdrukpapier overwonnen. Ook typografisch is men door een normaler boekformaat en mooie lettertypen tot een beter resultaat gekomen dan de Oostenrijkse serie, die aan het grotere formaat gebonden is. De architectonische tekeningen mogen zich in deze Zwitserse inventarissen goed bij de typografie aanpassen, zij komen ons niettemin wat traditioneel voor door de zware omlijning van het muurwerk. Daartegenover staat echter onze grote bewondering voor de weergave van stucornament (afb. 97/98 in Fribourg en afb. 289 in deel Willisau). Gelukkig vonden wij, al is deze hier en daar moeilijk te onderscheiden, wel de tijdperkarcering, die de waarde van de tekening als illustratie van de bouwgeschiedenis zozeer verhoogt.

Waarschijnlijk ter wille van het typografisch fraaier uiterlijk van de inventarissen, is er echter niet gestreefd naar eenheid in de verkleining der tekeningen, waardoor het overzicht over de importantie van de gebouwen wat verloren gaat.

De belangrijkste nederzettingen in Amt Willisau zijn het stadje van die naam en het klooster St. Urban. Aan de iconografie van steden, burchten en nederzettingen, waarvoor in Zwitserland veel materiaal voorhanden is, wordt in het algemeen in de inventarissen veel aandacht besteed. Het karakter van een minuscuul stadje als Willisau is door de oude afbeeldingen, vermeerderd met een moderne kaart met perceelsaanduiding, volkomen duidelijk. Ook wat aan kunstschatten voorhanden is, wordt vrij uitvoerig gedocumenteerd en afgebeeld. In de weergave van de gebouwen zouden wij echter gaarne wat meer details gezien hebben, bijvoorbeeld van de romaanse verdedigingstoren te Alberwill en van de vensteromlijstingen bestaande uit de zuilen met teerling kapitelen van de romaanse toren van Willisau. Het waarde-oordeel over een moderne toevoeging als de monsterlijk overheersende klokkekast op het dak van het schip van deze kerk trekt misschien juist door de quasi bescheiden plaats aan de voet van de pagina de gewenste aandacht.

Een groot gedeelte van de beschrijving van Willisau is gewijd aan het Cisterciënserklooster St. Urban, dat o.m. bekendheid kreeg door de vondsten van rijk bewerkte bakstenen uit de 13de eeuw. Voor de gedetailleerde beschrijving kon de inventarisator zich beroepen op de kort tevoren verschenen monografie van R. Schnyder [7] over deze gestempelde grote bakstenen en profielstenen. Enkele mooist geornamenteerde stukken werden opnieuw afgebeeld. Dat geen profielsteen werd afgebeeld, ook niet het na het verschijnen van Schnyder's monografie gevonden gotisch exemplaar, zal een concessie zijn aan het bredere publiek, waarvoor deze inventarissen gemaakt worden.

De beschrijving van de bibliotheekinhoud van St. Urban, die thans in de Luzerner Zentralbibliothek berust, beperkt zich terecht tot een korte opsomming van de handschriften met vermelding van de illustraties.

Het 41ste deel van de serie beschrijft de kleinere kerkelijke monumenten van de stad Fribourg [6], waarover uiteraard zeer weinig gepubliceerd was. Onuitgegeven en zelfs tot nu toe onbekende archieven zijn voor dit deel geraadpleegd. Verdwenen kapellen zijn mede in de Beschrijving opgenomen.

De auteur van het 43ste deel, dat in 1960 uitkwam en het Kanton Schaffhausen behandelt [6], is het gelukt vrijwel een sluitende eenheid in maatstaf der tekeningen te verkrijgen. Aan het einde van dit derde deel inventaris van het gebied Schaffhausen (de vorige twee behandelden reeds de steden Schaffhausen en het gebied rond Stein) worden de belangrijke opgravings- en restauratieresultaten aan de Munsterkerk van Schaffhausen samengevat.

In een overzichtelijke plattegrond worden weergegeven de fundamenten van het verrassende ruitvormige plein met de vier kapellen in 1061 gewijd en de wat jongere vijfschepige basilica, waarvan geen bijbehorend schip werd gevonden; de tekst vat de berichten samen, waardoor de bouwdata bekend zijn en laat niet na verschillende open vragen omtrent verwantschap en doel van het complex te stellen. Volgens berichten van de restaurateurs zouden geen romaanse figurale wandschilderingen aanwezig geweest zijn. In het zuidelijke dwarspand werd een 15de eeuwse schildering, die in 1924 als verloren vermeld wordt, toch aan het licht gebracht. Blijkens de afbeeldingen worden hier in deze normaal in gebruik zijnde kerk nergens de voorstellingen aangevuld. Een kunsthistorisch overzicht van het gebied Schaffhausen besluit dit derde deel, waarvan tabellen van tinmerken en merken van steen-

[7] R. Schnyder, *Die Baukeramik und der mittelalterliche Backsteinbau des Zistercienserklosters St. Urban*, Bern 1958.

houwers en de nodige registers de bruikbaarheid verhogen.

In het 44ste deel behandelt dr. L. Mojon de hoofdkerk van Bern [6] aan welker bouwmeester M. Ensinger hij reeds in zijn dissertatie de nodige aandacht had geschonken. Drie delen over Bern, waarin o.m. de woonhuizen zijn behandeld, waren reeds eerder verschenen. De geschilderde glazen zullen nog uitvoeriger gepubliceerd kunnen worden in het *Corpus Vitrearum*, doch het gehele overzicht van voorstellingen en een samenvatting van schaden en herstellingen neemt in dit deel ook reeds 120 pagina's in beslag. Herstellingen aan het beeldhouwwerk zijn minder ingrijpend geweest daar het gehele portaal steeds geschilderd was; weliswaar worden in de 17de eeuw reeds slijp- en polijstbeurten vermeld vóórdat nieuwe polychromie wordt opgebracht, die in de 18de eeuw door een effen grijze laag bedekt wordt; aanvullingen van het beeldhouwwerk dateren echter eerst van 1913-'14. Nadat in 1945 het portaal grondig gereinigd is, verwondert het niet dat thans vooral de grote figuren sterk blijken te verweren.

Detailfoto's van de inventaris, soms met bronnen voor de ornamentiek en oude bankenplantekeningen, benevens talrijke detailtekeningen en series foto's van ornamentale onderdelen van het gebouw maken dit deel tot een voorbeeld van inventaris van een veelzijdig belangrijk monument.

Het probleem van het al of niet opnemen van verdwenen monumenten doet zich in versterkte mate voor in zwaar door oorlog geteisterde gebieden. De leider van de „Denkmalpflege" in het nieuwe landsgebied Rheinland-Pfalz gevestigd in Mainz stond bij de uitgave van de inventaris van Koblenz en Mainz [8] voor de keuze de vooroorlogse toestand weer te geven of een beschrijving te maken van de ruïnes, die de oorlog van deze steden had overgelaten. Het ligt voor de hand dat zijn keuze op de eerstgenoemde uitgave viel, temeer daar het manuscript van de burgerlijke monumenten van Koblenz en randgemeenten vrijwel gereed was en veel fotografisch materiaal aanwezig bleek te zijn. De beschrijving van de niet kerkelijke monumenten kwam in 1954 uit en is onlangs gevolgd door een deel waarin de eerste helft van de kerkelijke monumenten van Mainz bewerkt is. Ook hieraan ligt een oudere uitgave ten grondslag, die in 1940 verscheen, doch waarvan het grootste deel van de oplage is verbrand. De gegevens, welke onder meer bestaan uit regestenlijsten, werden aangevuld met resultaten van onderzoek na de oorlogsverwoesting. Niet alleen echter in de oorlog verwoeste kerken zijn hier beschreven, ook vindt men er bijvoorbeeld de resultaten van een opgraving, in 1907 uitgevoerd op het terrein van de in de 17de en 18de eeuw afgebroken S. Alban, gepubliceerd in het *Mainzer Zeitschrift*.

Met opzet bespraken wij eerst enige monumentenbeschrijvingen uit het Duitse taalgebied, omdat daar binnen alle verscheidenheid toch een zekere eenheid in behandelingswijze van de stof is op te merken sedert men zich in Duitsland tot het opstellen van regels heeft gezet [9] en in Oostenrijk de beschrijving aan het daartoe gevormde Kunsthistorisch Institut des Bundesdenkmalamtes was toevertrouwd [10].

Wanneer men alleen kerken beschrijft, zoals de Zweedse en Deense inventarissen, vervallen de vragen rond de beschrijving van een stadsontwikkeling; voorts gaat men daar principieel uit van bestaande gebouwen, en voor wat betreft Denemarken alleen van die, welke vóór 1850 gebouwd zijn. Van de Zweedse serie „Sveriges Kyrkor" vestigen wij evenwel de aandacht op het 86ste deel, in 1959 verschenen en geheel gewijd aan de eind-17de eeuwse houten en oorspronkelijk rood geverfde Admiraliteitskerk te Karlskrona [11], die, als provisorisch beschouwd, de eeuwen door is blijven staan en steeds weer aanleiding heeft gegeven tot het uitschrijven van prijsvragen om een nieuw en ruimer gebouw. Niet alleen de plannen voor een stenen kerk uit de 18de eeuw (1728 en 1760), waarvan de uitvoering begonnen doch nimmer voltooid werd, worden hier gepubliceerd, doch ook het grootscheepse plan van 1875 en de resultaten van de prijsvragen van 1893 en 1899 en de opdracht van 1904 aan Gustav Ameen. Dat deze plannen tot

[8] *Die Kunstdenkmäler von Rheinland-Pfalz*, im Auftrage des Ministeriums für Unterricht und Kultur, herausgegeben von W. Bornheim gen. Schilling. *Die Kunstdenkmäler der Stadt Koblenz. Die profanen Denkmäler und die Vororte*, bearbeitet von Fritz Michel, 1954. *Die Kunstdenkmäler der Stadt Mainz*, Teil 1. Bearbeitet von Fr. Arens, München (Deutscher Kunstverlag) 1961

[9] *Die Denkmalpflege*, 4 (1902), blz. 76.

[10] *Bulletin K.N.O.B.*, 6de s. 15 (1962), kol. 84.

[11] *Admiralitetskyrkan i Karlskrona*, Konsthistoriskt inventarium utarbetat av W. Anderson, L. G. Kindström och S. Curman, på uppdrag av. Kungl. Vitt. Hist. och Ant. Akademien utgivet av L. Curman och Johnny Roosval, Stockholm (Generalstabens Litografiska Anstalts Förlag) 1959.

nu toe in ongepubliceerde archieven berustten, behoeft geen betoog.

In België heeft de provincie Oostvlaanderen zich sedert een tiental jaren eveneens gezet aan het uitgeven van een inventaris van monumenten van geschiedenis en kunst, onder de titel „Inventaris van het Kunstpatrimonium van Oostvlaanderen" en gepubliceerd in het *Kultureel Jaarboek voor de provincie Oostvlaanderen* 1951, 1953 en 1960. Het derde deel, behelst een monografische beschrijving van een der kerken te Gent, de Sint Niklaaskerk [12] en vertoont in vergelijking met voorgaande delen grote vooruitgang in overzichtelijkheid van de tekst en van de illustratie, doordat de laatste achter in het boek bijeen gezet is. Het komt ons evenwel voor dat de daar in tooncliché weergegeven opmetingstekeningen beter als lijncliché's tot hun recht waren gekomen. De beschrijving schijnt ondernomen te zijn naar aanleiding van de restauratie van de kerk en het zijn dan ook de opmetingstekeningen van de restauratiearchitect, die hier als illustratie dienen met allerlei technische details en verwijzingen, die het beeld van de ontwikkeling van het kerkgebouw niet verduidelijken. De tekst geeft een bondig en zeer duidelijk geschreven overzicht van het gebouw, ontleed in onderdelen, die ieder op zichzelf met hun restauraties behandeld worden; vooraf gaat een kritisch overzicht van de oudere opvattingen omtrent de oorsprong van de kerk en een overzicht van de restauraties.

Het jongste deel dat eerst zeer onlangs van de pers kwam beschrijft de stad Dendermonde [12] en maakt gelukkig geen onderdeel meer uit van het Kultureel Jaarboek voor Oostvlaanderen, zoals de eerste delen waarvan wij gaarne te zijner tijd een rijker geïllustreerde aparte uitgave zouden zien verschijnen. De beschrijvingen in het nieuwe deel zijn wederom zeer duidelijk; ook verdwenen gebouwen, zoals de burcht, worden, evenals reeds in het deel Temse, beschreven en alle ter zake dienende afbeeldingen en litteratuur worden genoemd. De illustratiepagina's achteraan zijn ten opzichte van het vorige deel procentueel zowel als qualitatief weer vooruitgegaan, zodat wij mogen verwachten, dat in volgende delen de illustratie en de vormgeving daarvan nog meer aandacht zullen krijgen. Ook ten aanzien van de bouwkundige tekeningen in lijncliché, spaarzaam tussen de tekst gezet, blijven wensen bestaan. Naast de in perioden gearceerde tekening van de tegenwoordige toestand van het Vleeshuis bijvoorbeeld zou men zo gaarne ook de opmeting van Langerock zien, die het gebouw gekend heeft vóór de rigoureuse „restauratie" in 19de eeuwse stijl.

In een „splendid isolation" gaan de inventarissen van Engeland, Schotland en Wales voort hun beschrijving niet alleen direct te koppelen aan de bescherming, doch ook in grandioze patriarchale stijl uit te voeren [13]. Zonder inleidende opgave van litteratuur en bronnenmateriaal, vangt de meestal zeer goed en boeiend gestelde beschrijving aan, die systematisch voortgaande, alle bijzonderheden vermeldt, hier en daar door korte verwijzingen naar litteratuur of archivalia onderbroken. De deductieve methode van beschrijven, leidend naar de conclusie van de auteur, wordt hier afgewezen; de beschrijving vangt meestal aan met het stellen van een aproximatieve bouwdatum. De gebruikte oudere litteratuur kan men waarlijk in Pevsner's *Buildings of England* duidelijker vinden.

Dat aan de inventaris in deze delen veel aandacht wordt besteed, is geheel in overeenstemming met de internationale discussies over de beschrijving. Wanneer de beschrijving zich namelijk niet hiervoor uitspreekt is er zeer weinig publicatiemogelijkheid op dit gebied. De wijze van afbeelden naar groepen van onderdelen wijkt echter ten sterkste af van het streven een gebouw als geheel te beschouwen. Wij vrezen dat te veel van een collectioneursstandpunt uit gedacht is en de auteurs zich niet van een traditie hebben kunnen losmaken uit de vroege periode der Monumentenzorg, toen de grootste interesse uitging naar voorbeelden, volgens welke men interieurs in oude stijl restaureren kon. De inventarisatie moet wel het materiaal aandragen waaruit de restauratie kan opgebouwd worden, evenals omgekeerd bijna elke restauratie materiaal zal opleveren voor de beschrijving, maar mag geen catalogus van stijlvoorbeelden worden.

HERMA M. VAN DEN BERG

[12] E. Dhanens, *Inventaris van het kunstpatrimonium van Oostvlaanderen;* deel 3. *Sint Niklaaskerk Gent,* 1960; deel 4. *Dendermonde,* 1961.

[13] *An Inventory of the Historical Monuments in the City of Cambridge*; Royal Commission on historical monuments, England. 2 dln., Londen (Her Majesty's Stationery Office) 1959.

KONINKLIJKE
NEDERLANDSCHE OUDHEIDKUNDIGE BOND
OPGERICHT 17 JANUARI 1899

Beschermvrouwe H. M. Koningin Juliana

Voorzitter Prof. Dr. M. D. Ozinga;
Secretaris Mr. P. J. van der Mark,
p.a. Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Stadhoudersplantsoen 7, Den Haag;
Penningmeester Mr. G. J. Wit, p.a. Blaak 10, Rotterdam;
Prof. Dr. A. J. Bernet Kempers, Dr. W. C. Braat, D. J. G. Buurman,
Th. H. Lunsingh Scheurleer, Ir. R. Meischke, Dr. D. P. Oosterbaan,
Mr. C. A. van Swigchem, Ir. C. L. Temminck Groll, Ir. J. J. Terwen.

De jaarlijkse contributie bedraagt voor leden *f* 15.—, voor verenigingen *f* 25.—, en voor studentenleden *f* 5.—. Stukken betreffende het lidmaatschap en alle overige stukken betreffende de Koninklijke Nederlandsche Oudheidkundige Bond zende men aan de secretaris. Het postgironummer van de Bond is 140380 te Rotterdam.

Het Bulletin van de Koninklijke Nederlandsche Oudheidkundige Bond verschijnt vijfmaal per jaar, het Nieuwsbulletin maandelijks. Beiden worden gratis toegezonden aan de leden van de Bond, alsmede aan de leden van de Vereniging 'De Museumdag'. Bijdragen worden gehonoreerd met *f* 10.— per tekstpagina. Losse nummers van het Bulletin en het Nieuws-Bulletin zijn zover voorradig te verkrijgen voor resp. *f* 4.50 en *f* 0.50 per nummer bij de firma E. J. Brill, Oude Rijn 33a te Leiden

Gedrukt bij
E. J. BRILL, LEIDEN

BULLETIN

VAN DE

KONINKLIJKE NEDERLANDSCHE OUDHEIDKUNDIGE BOND

Den Haag / 15 Juni 1962

Zesde Serie / Jaargang 15 / Aflevering 3

Met Nieuwsbulletin Aflevering 6

BULLETIN VAN DE KONINKLIJKE
NEDERLANDSCHE OUDHEIDKUNDIGE BOND
WAARIN OPGENOMEN HET NIEUWSBULLETIN, ORGAAN VAN
VERENIGING 'DE MUSEUMDAG'

Redactie
Hoofdredacteur J. J. F. W. van Agt;
Redactie-secretariaat p.a. Rijksdienst voor de Monumentenzorg
Stadhoudersplantsoen 7, Den Haag, telefoon 070-614291;
Leden voor de Koninklijke Nederlandsche Oudheidkundige Bond
Voorzitter Prof. Dr. A. W. Bijvanck;
Prof. Dr. H. Brunsting, Dr. J. J. de Gelder, Th. H. Lunsingh Scheurleer,
Dr. R. van Luttervelt, Ir. R. Meischke, Prof. Dr. M. D. Ozinga,
Prof. Dr. H. van de Waal.
Leden voor de Monumentenraad:
afdeling I Oudheidkundig Bodemonderzoek, J. G. N. Renaud,
p.a. Kleine Haag 2, Amersfoort, telefoon 03490–2648;
afdeling II Monumentenzorg, Mr. R. Hotke,
p.a. Stadhoudersplantsoen 7, Den Haag, telefoon 070–614291;
afdeling III Musea, D. F. Lunsingh Scheurleer,
p.a. Kazernestraat 3, Den Haag, telefoon 070–182275.
Lid voor de Vereniging 'De Museumdag':
Dr. H. C. Blöte, p.a. Raamsteeg 2a, Leiden, telefoon 01710–30641

INHOUD VAN DIT EXCURSIENUMMER

H. P. R. ROSENBERG
De Sint Eusebiuskerk te Arnhem
Kolom 189

A. DORGELO
De klok van Willem Tolhuys uit de Sint Eusebiuskerk te Arnhem
Kolom 213

J. G. N. RENAUD
Enkele archeologische opmerkingen betreffende het Kasteel Wisch
Kolom 223

E. A. CANNEMAN
De restauratie van het Kasteel Wisch
Kolom 233

IR. C. L. TEMMINCK GROLL
Het Presickhaeffs huys te Arnhem
Kolom 241

Boekbesprekingen
Kolom 257

DE SINT EUSEBIUSKERK TE ARNHEM

DOOR

H. P. R. ROSENBERG *

De opgravingen, verricht in 1959 en 1960 in en nabij de Grote Kerk te Arnhem, hebben een nieuw licht geworpen, niet alleen op de bouwgeschiedenis van de Arnhemse parochiekerk, maar bovendien op de oudste ontwikkeling van de stad. Deze onderzoekingen toonden namelijk onomstotelijk aan, dat reeds in de 11de eeuw en waarschijnlijk zelfs vroeger een centrum van kerkelijk leven bestond op de plek, waar thans de laatgotische St. Eusebiuskerk staat. De resultaten van de opgravingen [1] maakten de reconstructie mogelijk van een voorromaanse zaalkerk met een versmald, recht gesloten koor, waaronder een in plattegrond rechthoekige crypt. Deze crypt, waarvan een deel der buitenmuren, de basementen van de vier zuilen en een toegang in de zuidwestelijke hoek werden teruggevonden, moet, gezien de tufsteenformaten en de structuur van het metselwerk, dagtekenen uit de tweede helft van de 11de eeuw. Rond de krocht kwamen, gedeeltelijk onder de funderingen van latere romaanse uitbreidingen, sarcofagen aan het licht, waarvan sommige skeletten bevatten.

De vroegste vermelding van een kerk te Arnhem treft men aan in een goederenregister van de Benedictijnerabdij te Prüm in de Eifel, dat uit 893 dateert [2]. Deze abdij had het patronaatsrecht van de Arnhemse kerk. In de goederenlijst is sprake van een kerk, die jaarlijks een pond betaalt. Over dit oudste bedehuis uit de na-karolingische tijd is verder niets bekend. Archivalische gegevens zijn niet eerder voorhanden dan uit de tweede helft van de 13de eeuw en dan nog betreft het slechts vermeldingen van kerk, plebaan en rector [3].

Het is zeer goed mogelijk, dat de oudste kerkelijke stichting (9de eeuw?) inderdaad niet ver van de rivier, op de plek van de huidige Grote Kerk heeft gestaan. Analoge voorbeelden voor een dergelijke plaats van de kerk in deze vroege tijden ziet men onder meer te Xanten, Keulen en Deventer en, om dicht bij huis te blijven, in de naburige dorpen Oosterbeek en Velp. Het handelscentrum moet zich meer landinwaarts op een hoger gelegen plek bevonden hebben, zoals wij dat ook in Deventer zien. In Arnhem was dit centrum de tegenwoordige Korenmarkt, in de onmiddellijke nabijheid waarvan zich de Johannieters vestigden, die bij voorkeur naast een handelsnederzetting hun commanderiegebouwen optrokken.

De opgravingen brachten voorts aan het licht, dat het eenvoudige, 11de-eeuwse zaalkerkje in de 12de eeuw aanzienlijk werd uitgebreid. Oostelijk van de crypt trof men funderingen van een hoefijzervormige apsis aan, waarmede het rechthoekige koortje in de loop van de 12de eeuw werd vergroot. Tegelijkertijd werd de oude crypt volgestort. Als onderdeel van dezelfde bouwcampagne verrees een dwarsschip, waarvan de noordelijke arm bij de opgravingen vrij volledig voor den dag kwam. Het materiaal was hier tuf met vulwerk. Van de zuidelijke dwarsschipsarm werd de aanzet van de oostelijke muur teruggevonden. Het 11de eeuwse kerkje, waarvan het schip klaarblijkelijk voorlopig ongewij-

* Erkentelijkheid is de schrijver van dit artikel verschuldigd aan ir. R. Meischke, Directeur bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, die waardevolle adviezen verstrekte bij het reconstrueren van de bouwgeschiedenis, aan dr. F. Gorissen, stadsarchivaris te Kleef, die resultaten van zijn bronnenonderzoek in het Arnhemse Gemeente-archief ter publicering afstond, aan ir. J. C. Visser van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, die in feite de leiding had van de opgravingen in de kerk in 1959-'60, en tenslotte aan de heer A. Schellevis, hoofdopzichter bij de restauratie, van wiens grote kennis en medewerking schrijver mocht profiteren. De plattegronden werden getekend door de heren H. J. van Nieuwenhoven en Th. van Straalen.

[1] Zie voor een gedetailleerde omschrijving met opgave van aanlegdiepte en baksteenformaten: *Nieuwsbull. K.N.O.B.*, 6de s. 13 (1960), kol. *271-*276.

[2] H. Beyer, *Urkundenbuch zur Geschichte der ... Mittelrheinischen Territorien*, I, Coblenz 1860, blz. 190. L. A. J. W. Baron Sloet, *Oorkondenboek der Graafschappen Gelre en Zutfen*, 's-Gravenhage 1872-'76, blz. 65, nr. 66.

[3] *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301.* Uitgeg. door F. Ketner, III, 's-Gravenhage 1949, nrs. 1342, 1363, 1371, 1405, 1433 1620; Deel V[1], 's-Gravenhage 1959, nrs. 2576 en 3110.

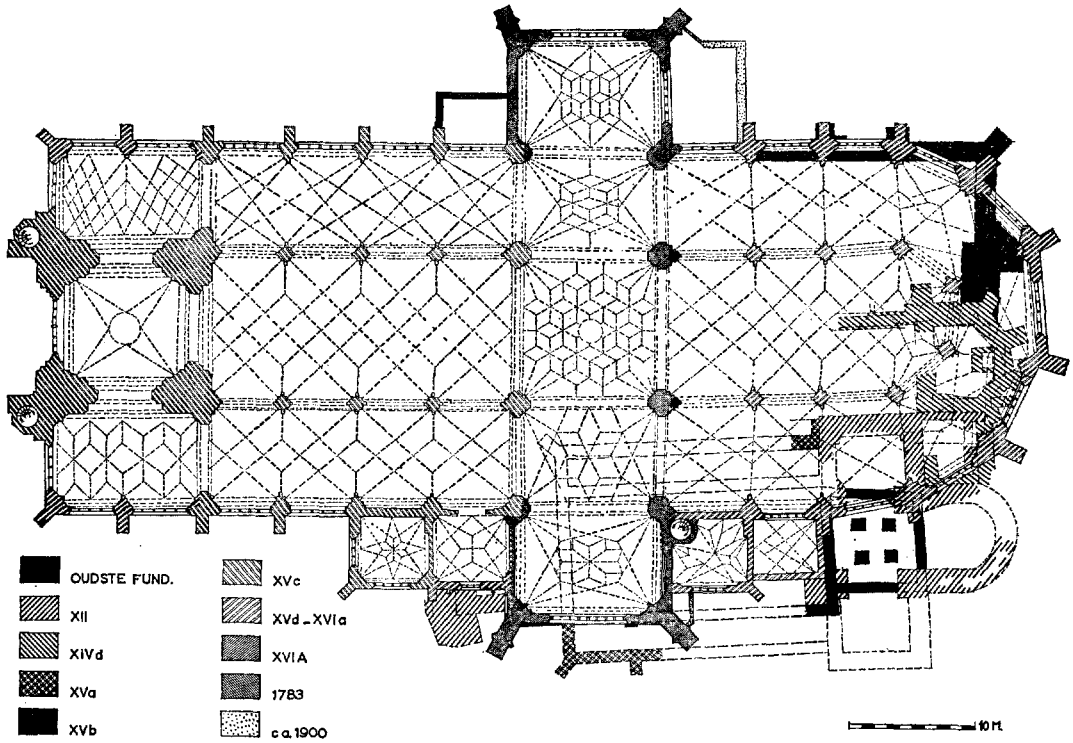

Fig. 1. Plattegrond. Schaal 1 : 600. (tekening Monumentenzorg)

zigd bleef, verkreeg aldus een geheel nieuwe oostelijke partij.

Ten zuiden van het tegenwoordige zuiderportaal kwamen zware veldkeienfunderingen aan het licht. Het is waarschijnlijk, dat wij hier te doen hebben met een fragment van een westbouw of westtoren van de romaanse kerk. Ten noorden van de romaanse apsis legde men in de zuiderkooromgang de fundering bloot van een nagenoeg vierkant bouwwerk, mogelijk een kapel of sacristie, opgetrokken uit tufsteen met vulwerk van mortel en grint. Binnen deze ruimte en voor een deel zelfs onder de funderingen bevonden zich verscheidene sarcofagen met menselijke resten, die vermoedelijk behoord hebben tot het kerkhof rondom de 11de eeuwse kerk.

Niet geheel duidelijk is de betekenis van een klein, zeer zwaar gefundeerd, driezijdig gesloten nevenkoor, waarvan de funderingen en gedeelten van het opgaande werk noordelijk van het laatstgenoemde bouwelement werden aangetroffen. Aangezien dit koortje te gering van afmeting is om het hoofdkoor te kunnen zijn van een nieuwe gotische kerk, ligt de conclusie voor de hand, dat wij hier te doen hebben met een grote zijkapel, waarvan de noordelijke zijmuur, die tussen de beide koorpijlers in de as van de kerk naar het westen loopt, een eindweegs kon worden gevolgd. Uit de stadsrekeningen blijkt, dat er sinds 1380 gewerkt wordt aan een uitbreiding van de oude St. Maartenskerk. Ieder jaar schenkt de stad een subsidie in de vorm van een aantal stenen, welk aantal tussen 1380 en 1408 variëert tussen 4000 en 85000 stenen. Na 1408 bestaat deze subsidie meestal uit een bedrag in geld, dat soms zeer aanzienlijk is, zoals in 1415, als 200 pond wordt uitbetaald (ongeveer 250.000 stenen) en in 1416-'17: 204 pond [4]. Opmerkelijk is het, dat in 1386-'87 9000 stenen gegeven worden „der kircken te wulven ende anders" [5]. Blijkbaar was toen een gedeelte van een uitbreiding voltooid en was men bezig, de gewelven te metselen. In 1400 vermeldt de stadsrekening, dat „den wercman te Nijmegen onss kirckentymmeren te visitieren voer syn kost ende wijn mit synen soen" een vergoeding is gegeven [6]. Twee jaar later krijgt de kerk „voer plancken ende steygerhout" twee pond, dertien schellingen en vier dinariën [7]. Men is geneigd tot de veronderstelling, dat de bovenver-

[4] Zie ook: Johanna Hollestelle, *De steenbakkerij in de Nederlanden tot omstreeks 1560,* Assen 1961, blz. 188.

[5] Stadsrek. 1386-'87, Hfdst. „De Diversis", fol. 8 v°. Vr. meded. dr. F. Gorissen.

[6] Stadsrek. 1400-'01, fol. 7, Diversis.

[7] Stadsrek. 1402-'03, fol. 9, Structura. Vr. meded. dr. F. Gorissen.

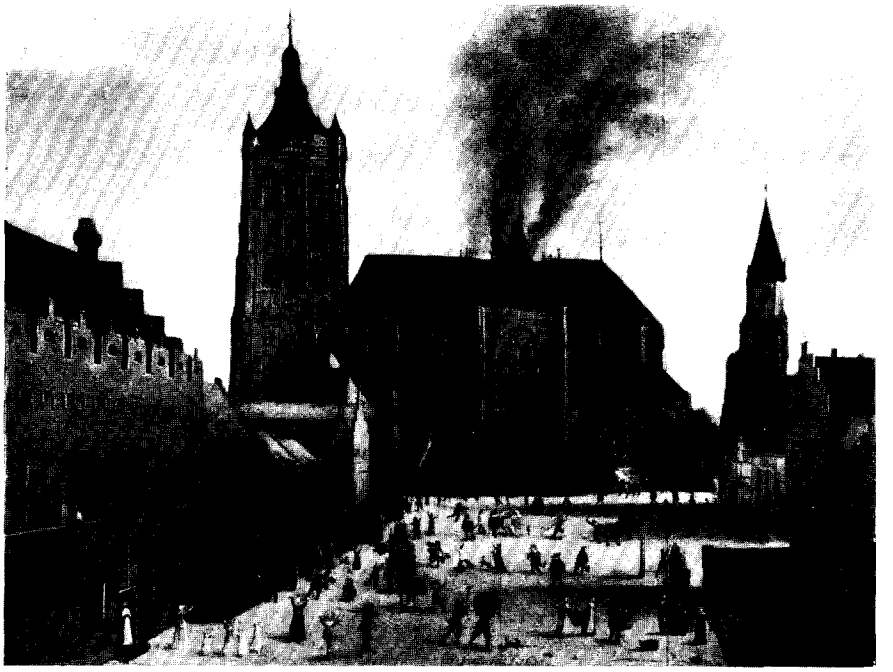

Afb. 1. De kerk in 1633; schilderij van H. Breckerveld. (Arnhem, Gemeentemuseum)

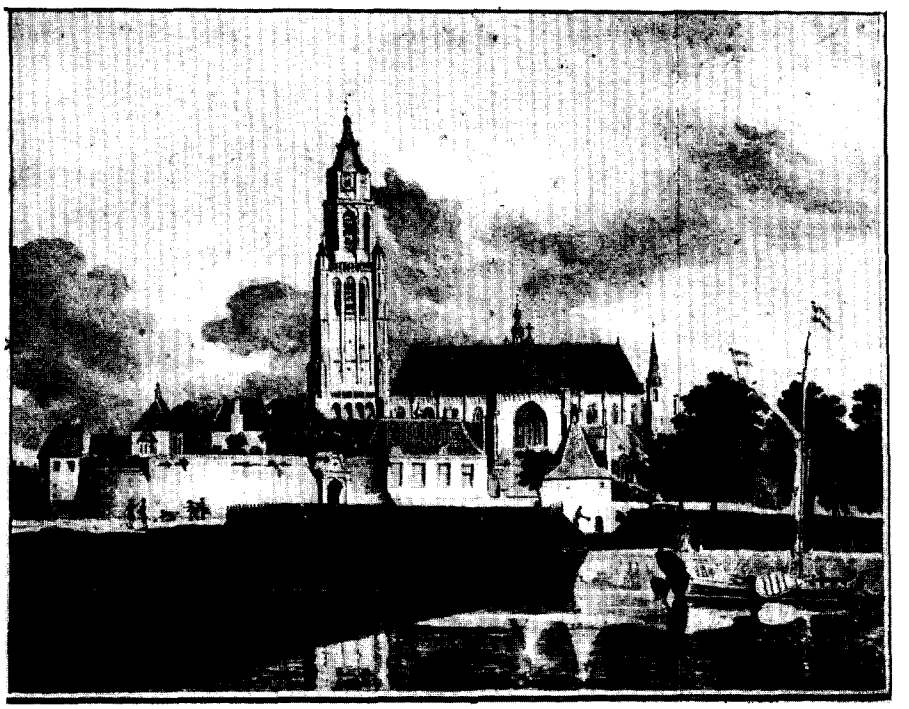

Afb. 2. De kerk omstreeks 1790; sepiatekening van H. Hoogers.
(Arnhem, Gemeentemuseum)

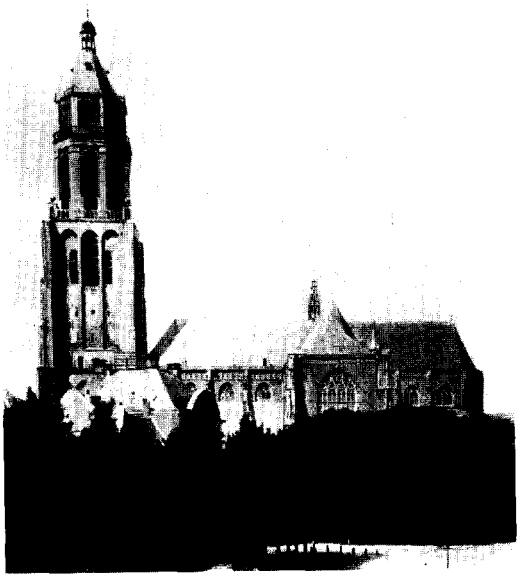

Afb. 3. De kerk omstreeks 1890.

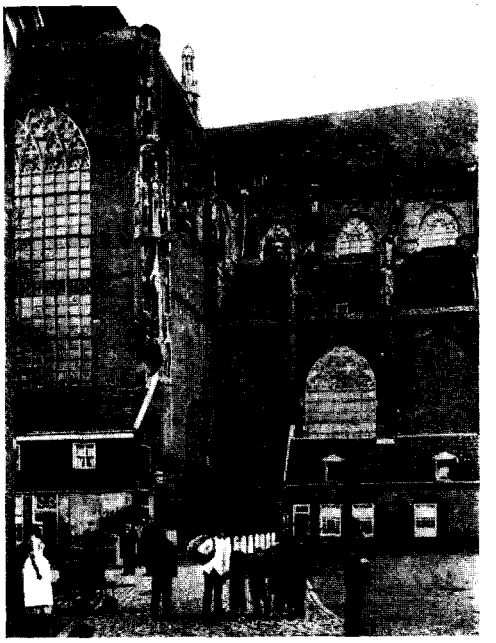

Afb. 4. Schip en dwarspand uit het noorden in 1894.

Afb. 5. Sint Eusebiuskapel en zuiderportaal in 1894.

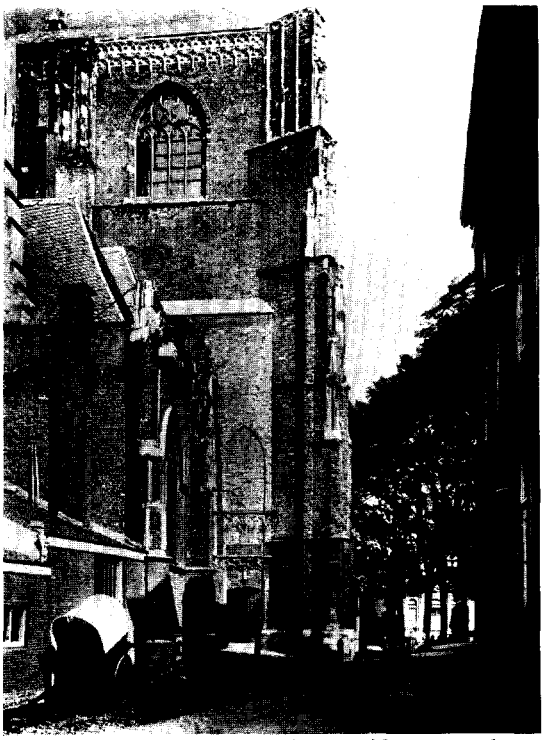

Afb. 6. Sint Eusebiuskapel en zuidarm van het dwarspand uit het zuidwesten, omstreeks 1890.

melde werkzaamheden sinds 1380 mede betrekking hebben op de zijkapel ten noorden van het romaanse koor, die bij de reeds genoemde opgravingen werd blootgelegd.

In 1320 is sprake van een „altair, dat getymmert was in die Kerspel Kercke tot Arnhem, dat stont in die Noertside, als men op dat koer gaat" [8]. Waarschijnlijk heeft dit altaar gestaan in het twaalfde-eeuwse noordelijk transept.

In de stadsrekening van 1420-'21 leest men, dat „Jacop van Boege..., doe hem die scepenen lyeten halen die kirke voert ut de hant te maken", twee kwarten wijn gegeven werden. Dezelfde meester krijgt tien schellingen „daermen aen hem bestaden dat werck van der alder kerken voert op te maken". Voorts vermeldt de rekening, dat hij „verdinghden die ander syde van der kerken te maken" [9]. Het is duidelijk, dat deze Jacop van Boege (= Beugen aan de Maas), lid van een familie van kalk- en steenschippers, die herhaaldelijk voorkomt in tolrekeningen van Cuyck en andere plaatsen langs de Maas [10], de leiding had van werkzaamheden, die in de jaren rond 1420 aan de St. Maartenskerk werden uitgevoerd. In 1421 is men weer aan het overwelven, althans in dat jaar worden „der kircken gedaen mede te wulven van den heeren steen van Monichusen 5000 steens" [11]. Het jaar daarop wordt gesproken „van den nyen bancken te maken in der kirken ende die vonte te versetten" [12]. In hetzelfde jaar krijgt Jacop van Boege „twee ellen breets swarts opdat die kirke oeren voertganck te bet hadde" en wordt er met hem overlegd over het bouwen van een „gervcamer" [13]. Het jaar 1423 tenslotte brengt een belangrijke wijding. Uit een post in het hoofdstuk „De diversis" van de stadsrekening over 1423-'24 blijkt, dat „van die xLv gulden, die de Bisschop hadden vanden tween syden vander kirken te wyen xxij Arnh. gld. xxiiiij bln." betaald is door de stad [14]. In het voorafgaande zagen wij, dat Jacop van Boege „die ander syde van der kerken" bouwde. Blijkbaar worden in 1423 beide zijden gewijd. De recente opgravingen brachten ten zuiden van de zuidelijke dwarsschipsvleugel funderingen van een zijbeuk aan het licht, voorzien van steunberen, waarvan die op de hoek diagonaal geplaatst was. Hoewel het materiaal bestond uit tuf, waartussen veldkeien, lijdt het toch geen twijfel, dat wij hier met een uitbreiding in de gotische periode te doen hebben. Ook van de noordelijke zijbeuk der oude romaanse kerk, opgetrokken uit hetzelfde materiaal, werd een klein gedeelte teruggevonden, aansluitend aan het 12de-eeuwse dwarsschip. De conclusie lijkt gewettigd, dat deze gotische zijbeuken de „tween syden" zijn, waarop de wijding van 1423 betrekking heeft. Ook het maken van nieuwe banken en het verzetten van de doopvont in 1422 zal verband houden met deze uitbreidingen. In 1428 wijdt de Wijbisschop „den kirckhoff en dat altair inder sacristien" [15].

Omstreeks 1430 is er herhaalde malen in de stadsrekeningen sprake van „tymmeringe des toerns". Volgens de rekening over 1429-'30 is er „Boirsprake van der tymeringe onss moderkircken ende des thoerns" [16]. De rekening van 1431-'32 vermeldt, dat de burgemeesters, boden en kerkmeesters „derdewerff omme ginghen dat gelt te halen totter tymmeringe des toerns" [17]. In hetzelfde jaar wordt er weer „boersprake van den Toerne" gehouden: „als vollest daer toe te gheven want die meyster van den holtwerck gelt hebben most" [18]. Ook wordt de „Uirclock hoeger inder cappen vanden toern gehangen" en in hetzelfde jaar is bovendien het uurwerk vernieuwd. Al deze berichten wijzen onmiskenbaar op een verhoging van de romaanse toren der St. Maartenskerk, waarschijnlijk met een klokkenverdieping en een houten spits. Blijkbaar heeft men getracht, de bescheiden romaanse kerk meer aanzien te geven. Het voorbeeld van de St. Steven te Nijmegen, waarvan in deze jaren de nieuwe koorpartij in aanbouw is, kan wellicht stimulerend gewerkt hebben.

Ongetwijfeld is in dit verband ook van belang het merkwaardige verschijnsel, dat de parochianen van Arnhems oude moederkerk in het eerste kwart van de

[8] G. van Hasselt, *Kronijk van Arnhem,* Arnhem, 1790, blz. 1-2.

[9] Stadsrek. 1420-'21, fol. 22 v°., 24 v° en 25 Diversis. Vr. meded. dr. F. Gorissen.

[10] Vr. meded. dr. F. Gorissen.

[11] Stadsrek. 1421-'22, fol. 24. Diversis. Vr. meded. dr. F. Gorissen.

[12] Stadsrek. 1422-'23, fol. 12 v°. Pecunia Scabinorum.

[13] Stadsrek. 1422-'23, fol. 16. Kleiding. Vr. meded. dr. F. Gorissen.

[14] Stadsrek. 1423-'24, fol. 20 r°. en v°. Diversis. Zie voor de volledige tekst van deze post: H. P. R. Rosenberg, „De St. Walburgskerk te Arnhem", *Ned. Kunsthist. Jaarb.,* 12 (1961), blz. 199-200.

[15] Stadsrek. 1428-'29, fol. 8.

[16] Stadsrek. 1429-'30, fol. 20.

[17] Stadsrek. 1431-'23, fol. 5 v°. Comestio. Vr. meded. dr. F. Gorissen.

[18] Stadsrek. 1431-'32, fol. 8 v°.

15de eeuw plotseling een aversie begonnen te vertonen jegens hun kerkgebouw. Het kerkbezoek liep onrustbarend terug en de abt van Prüm, alsmede de vicaris van de parochiekerk, Wilhelmus van Meerbach, zagen zich genoodzaakt, de paus om interventie te verzoeken. In een bul, gedateerd 16 december 1422 beveelt paus Martinus de abt van St. Paulus te Utrecht, de parochianen van de Arnhemse kerk te dwingen, het bezoek aan andere kerken te staken [19]. Blijkbaar is men er, ondanks de vernieuwingen aan de St. Maarten, toch niet in geslaagd, het kerkvolk tevreden te stellen en is tenslotte besloten, een geheel nieuwe kerk te bouwen.

Het eerste gotische koor.

Tijdens de opgravingen kwam in het najaar van 1959 aan het licht, dat de gehele noordelijke muur van de noorderkooromgang der tegenwoordige kerk gebouwd is op de zware fundering van een groot, rechthoekig nevenkoor. Het steenformaat hiervan bedraagt 27.5 x 14 x 6 cm.; 12 lagen = 100 cm. Het is zeer goed mogelijk, dat hier de resten voor den dag zijn gekomen van een groots opgezet koor voor een nieuwe, gotische kerk, waarmede nog in de dertiger jaren van de 15de eeuw een begin zal zijn gemaakt. De traveemaat van dit koor, dat door zware beren moest worden geschraagd en op de noordoostelijke hoek een overhoekse steunbeer bezat, komt nauwkeurig overeen met die van het huidige koor. In het verlengde van de rij pijlers onder de noordelijke opstand van het tegenwoordige koor bevindt zich tegen de rechte sluitingswand van het teruggevonden koor een steunbeer met daarnaast waarschijnlijk de fundering voor een traptoren. Ook de breedte der beuken komt dus overeen met die van het in de 16de eeuw gebouwde koor en, zoals de opgravingen hebben aangetoond, was ook de sluiting van het middenkoor eenvoudig rechthoekig. Blijkens de veel grotere dikte van deze laatste muur zal het koor basilicaal geweest zijn. Het ligt voor de hand, hier te denken aan een beïnvloeding door de kapittelkerk van St. Walburg, die in de 14de eeuw niet ver van de St. Maarten gebouwd was en die eveneens een recht gesloten, basilicaal koor bezat. De noordelijke wand van het in 1959 opgegraven koor ligt precies in het verlengde van de noordmuur van het 15de-eeuwse schip der St. Eusebiuskerk. Kennelijk heeft men na enige tijd het werk aan het nieuw begonnen koor laten rusten, mede tengevolge van het feit, dat de bouw aan de zuidzijde belemmerd werd door de oude St. Maarten, die nog in gebruik was. Toen men in 1452 met het nieuwe basilicale schip begon, heeft het van de aanvang af in de bedoeling gelegen, te zijner tijd op het onvoltooide koor aan te sluiten.

Tijdens de restauratie van het koor kwamen talrijke overblijfsels van het omstreeks 1430 begonnen koor aan het licht. Het bleek, dat bij de twee kruisingspijlers aan de koorzijde het halfronde gedeelte aan de oostzijde, dat de profilering van de scheiboog draagt, deel uitmaakt van een cilindervormige kern, die nog een eind in het binnenste van de pijler doorloopt. De binnenste peerkraal van de scheiboog rust op een colonnet, die met deze kern één geheel vormt. Aan de bovenzijde van de cilindervormige muurpijler loopt een dunne, geprofileerde lijst, die ook de colonnet omgeeft, en waarop een krans van eikebladeren is gebeeldhouwd. Het materiaal, waaruit deze muurpijlers zijn opgetrokken, is trachiet. Het is opvallend, dat deze steen verder voornamelijk voorkomt in het schip, waar de pijlers, althans in hun oorspronkelijke toestand, uit Drachenfelstrachiet bestonden. De andere delen van de kruisingspijlers en de pijlers van het koor vertonen geen trachiet, doch vooral Baumberger steen, alsmede een staalkaart van andere steensoorten.

De overeenkomst, wat het materiaal betreft, met de schippijlers en het feit, dat zij eigenlijk met de verder „aus einem Gusz" opgetrokken kruisingspijlers geen organisch geheel uitmaken, wijzen er op, dat de bovengenoemde trachiet-pijlers in de oostelijke kruisingskolommen behoren tot een oudere bouwperiode. Het is waarschijnlijk, dat zij overblijfsels vormen van het in het tweede kwart van de 15de eeuw begonnen en nimmer voltooide koor. In dit verband valt de aandacht op stukken trachiet, die bij het slopen van de derde pijler onder de zuidelijke opstand van het koor in februari 1959 uit de sokkel tevoorschijn kwamen. Deze bouwfragmenten bleken een dergelijk profiel te bezitten als de moten, waaruit de cilindervormige muurpijlers in de oostelijke kruisingskolommen bestaan. Ze waren toegepast met het profiel naar binnen gekeerd. Ook hier hebben wij mogelijk te doen met resten van het onvoltooide koor, die bij de bouw van het tegenwoordige koor secundair verwerkt werden. Het koor bevat trouwens vele sculptuurfragmenten, die kennelijk secundair zijn toegepast. Verscheidene koorpijlers hebben kapitelen, die men op grond van het stijlkarakter van hun bladornament vroeger zou dateren dan het 16de-eeuwse koor en die veeleer verwant zijn met de meer naturalistische bladkapitelen in het schip. Merkwaardig zijn bijvoorbeeld de vier consoles tegen de zuidoostelijke kruisingspijler aan de zijde van de kooromgang. Deze kraagstenen zijn paarsgewijs boven elkaar geplaatst. De onderste vertonen een bladornament, dat zich geheel aansluit bij de normale, laatgotische trant: los om de kern gelegde, sterk bultende bladeren met diepe insnijdingen daartussen; de bovenste daarentegen hebben fijn gebeeldhouwde, naturalistische bladeren. De links ge-

[19] D. P. M. Graswinckel, *Het oud-archief der gemeente Arnhem,* II, regest. nr. 597, blz. 159. Vertaling bij: A. van Slichtenhorst, *XIV Boeken van de Gelderse Geschiedenissen,* Arnhem 1654, blz. 596.

Afb. 7. De kerk uit het zuidoosten omstreeks 1915. (Foto Steenbergh)

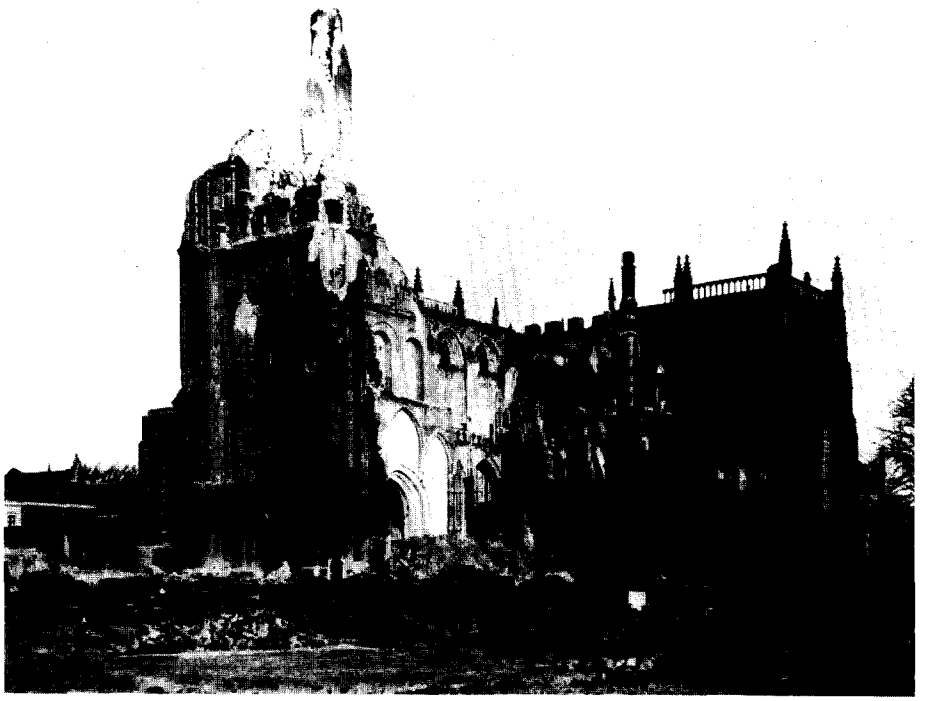

Afb. 8. De verwoeste kerk uit het zuidwesten in 1946. (Foto Truin)

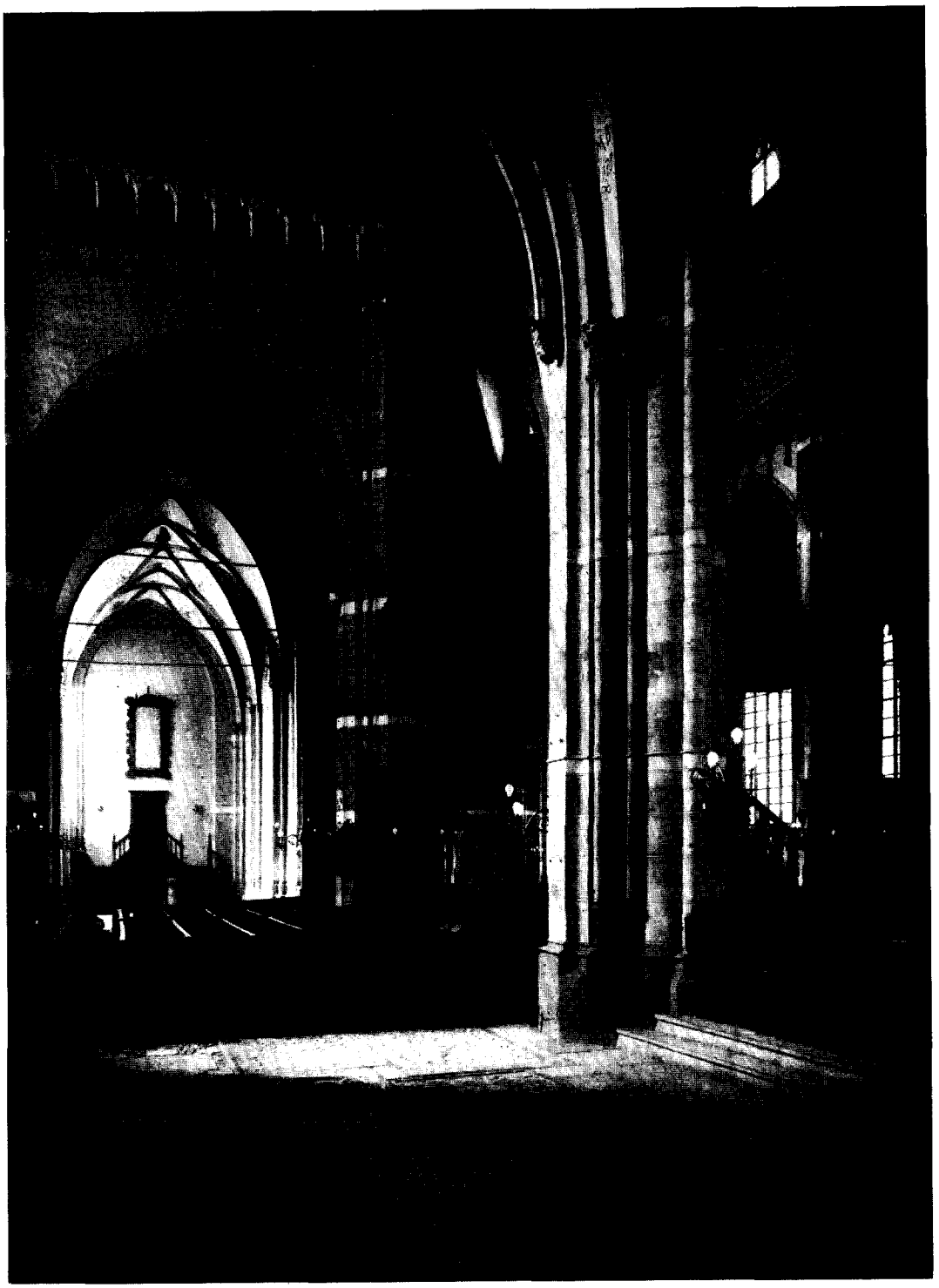

Afb. 9. Interieur naar het noordwesten van het zuidelijke deel van de kooromgang uit gezien; vóór 1944. (Foto A. G. van Agtmaal)

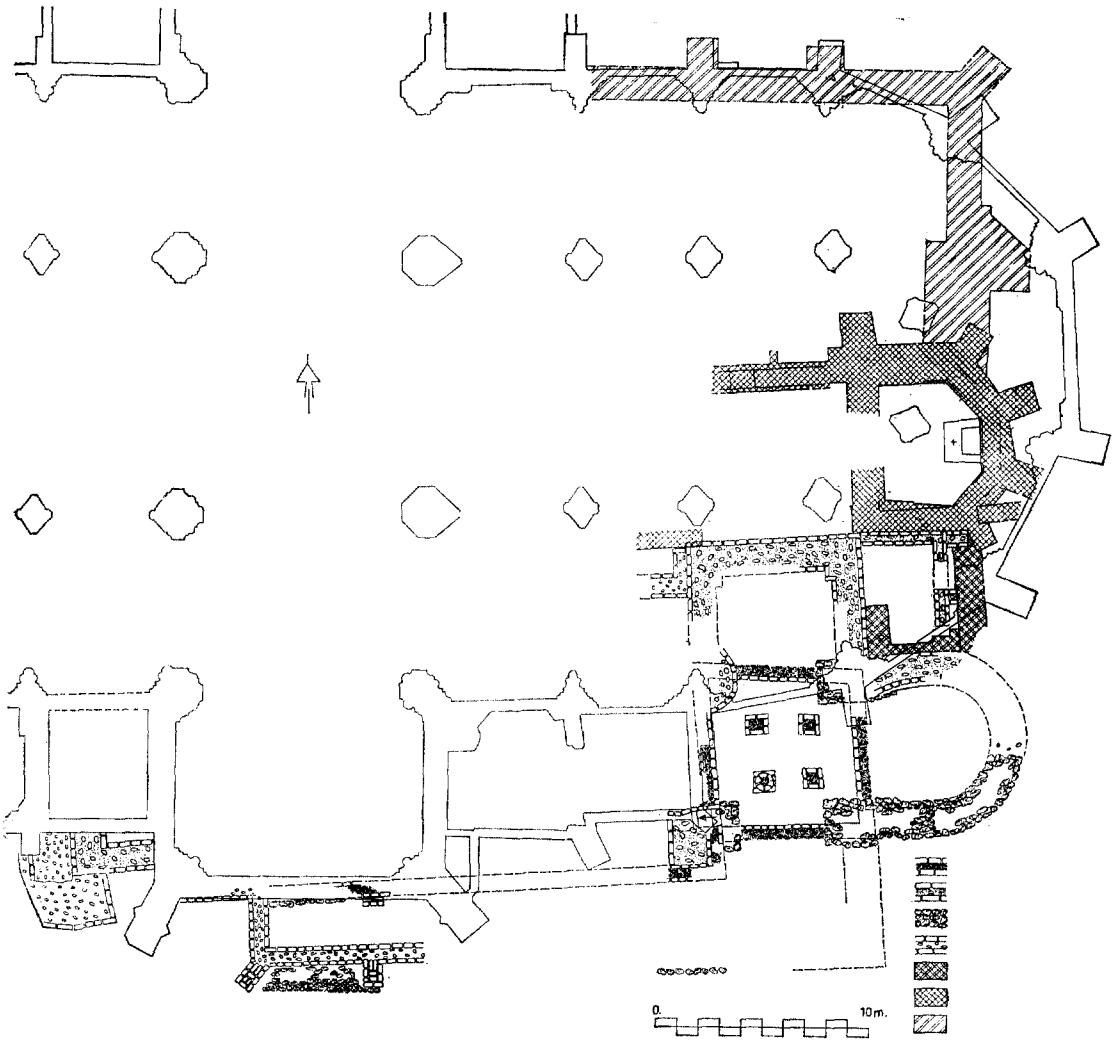

Fig. 2. Overzicht der opgravingen. (tekening Monumentenzorg)

plaatste kapitelen dragen geen gewelfrib en hebben dus een louter decoratieve functie. In de noordoostelijke kruisingspijler vond men bij de restauratie op de hoogte van de scheiboog vijf fijn gebeeldhouwde kapiteelfragmenten met eikeblad- en koolbladmotieven, waarop sporen van polychromie zichtbaar waren. Ook resten van in trachiet uitgevoerde raamtraceringen kwamen tevoorschijn. Al deze sculptuurfragmenten kunnen overblijfsels zijn van het eerste gotische koor. Opvallend zijn ook verscheidene kraagstenen, meest in trachiet uitgevoerd, onder de geknikte bogen, die zich in de kooromgang onder de vensters bevinden. Men treft hier onder meer een maskerconsole aan, waarvan een pendant teruggevonden werd in de neg van het eerste venster in de noordelijke kooromgang, waar het als negblok ingemetseld was met het reliëf naar binnen gekeerd. In het bijzonder dit laatste fragment is een stuk laatgotische sculptuur van hoog gehalte.

Het gotische schip en de toren

Toen in het Heilig Jaar 1450 ruime aflaten geschonken werden aan ieder, die ten behoeve van de kerkenbouw geld gaf, achtte men in Arnhem het juiste ogenblik gekomen, om met de bouw van het nieuwe schip te beginnen. Op „Sonnendags op sunte Jacobs dach" wijdde de wijbisschop van Utrecht het „nyenkerchoff aen der Zut zide" [20] en in 1451 reed meister Roloff Bitter

[20] Stadsrek. 1450-'51, fol. 8, Vander scepen teringhe en schenkinghe.

„tot Colen tot den legaet om die Roemsche kist te weruen te volst ter tymmeringhe onss kircke" [21]. In 1453 werden volgens de stadsrekeningen „myn Joffer Mynscart" 22 oude schilden betaald „van hoirre husinghe daer nu die nye kirck op wurt getymmert" [22]. De Kerkstraat moet vóór de bouw van het schip der nieuwe St. Eusebius naar het zuiden hebben doorgelopen langs de westtoren der romaanse St. Maartenskerk. Het erf en de hofstede van joffer Mynscart bevonden zich waarschijnlijk aan de westzijde van de Kerkstraat op de plaats, waar nu het schip der Grote Kerk staat. In 1452 legde hertog Arnold de eerste steen voor de nieuwe kerk: „Onder den yrsten steen van der Kyrcken te Arnhem van bevelen ende wegen myns genediger Heeren dair onder gelacht, soe sy syne genade iiii dagen gewacht hadden mitten werke, V post. glen..." [23].

Uit de reliekenschat van de abdij te Prüm hadden de Arnhemmers de relikwieën verkregen van de H. Eusebius, een martelaar uit het einde van de 2de eeuw. Sedertdien was de kerk gewijd aan de H.H. Martinus en Eusebius samen, zoals onder meer blijkt uit het opschrift van een der klokken, die Geert van Wou in 1477 goot.

De bouw van het schip is in 1453, nadat de relieken van de nieuwe patroonheilige, Eusebius, naar Arnhem waren overgebracht, energiek aangepakt. Reeds in 1454 wordt door Hertog Johan I van Kleef vrijdom en halvering van tol gegeven voor „Draekenveldersteens" (trachiet) en „gehouwenen steyn tot pylre", die naar Arnhem op weg zijn [24] en het St. Agnietenklooster schenkt honderd Rijnse guldens voor de timmering en voor stenen pijlers, waarvan het steenhouwwerk te Keulen was aanbesteed [25]. In deze jaren moet ook de St. Eusebiuskapel aan de zuidzijde van het schip zijn opgetrokken. Al in 1455 doen zich ernstige moeilijkheden voor: de middelen zijn uitgeput en het ontbreekt „die Schepenen ende Raed aan een manijre te vinden, hoe men die Kirck voert mocht tijmmeren" [26]. Twee jaar later zijn de werkzaamheden hervat: de hertog van Kleef geeft zijn tolbeambten opdracht, slechts de halve tol te heffen voor „een deel harden steens", in Keulen gehouwen voor zes pijlers [27]. In 1478 was de toren der nieuwe kerk reeds voor een aanzienlijk deel voltooid. Op „Paesavont" van dat jaar brengen „Henric Teggen en syn gesellen dat uyrwerck van den olden toern op den nijen toern" over [28]. Het jaar daarvoor hadden Geert van Wou en Gobel Moer luiklokken voor de nieuwe toren gegoten. De romaanse toren, die een volledige voltooiing van het schip in de weg stond, moet kort nadien zijn afgebroken. De oude St. Maartenskerk echter zal men intact gelaten hebben. Zij is, zoals wij in het vervolg zullen zien, nog lange tijd voor de eredienst in gebruik gebleven, terwijl ten noorden daarvan langzamerhand de nieuwe kerk verrees. In een instructie voor de kosters uit 1480 wordt gesproken over „het hooge koor" [29] en men mag aannemen, dat hiermede het romaanse koor der St. Maarten bedoeld wordt.

Het ligt voor de hand, dat ook het schip in het jaar 1478 nagenoeg gereed moet zijn geweest. Het karakter der bladkapitelen in dit gedeelte, dat een veel naturalistischer geest ademt dan het droge en distelachtige takkenornament in het koor en transept, zou kunnen wijzen op een datering niet te lang na het midden der 15de eeuw. De baksteenformaten bieden geen aanknopingspunten voor een datering, aangezien dit in alle delen der kerk vrijwel gelijk is: 26/29 × 13/14 × 6 cm; 10 lagen = 77 cm.

Door onderzoekingen in 1926 en tijdens de recente restauratie kwam vast te staan, dat de netgewelven in het schip en de zijbeuken eenvoudige diagonaalgewelven als voorgangers moeten hebben gehad, of althans, dat een dergelijke overwelving in de bedoeling heeft gelegen. Bij de restauratie van het schip na de oorlogsverwoestingen van 1944-'45 trof men in de muur van de noordelijke zijbeuk de aanzet van een kruisribgewelf aan. Toen in 1926 het netgewelf over het middenschip wegens constructieve gebreken vernieuwd moest worden, had men reeds opgemerkt, dat de gewelfribben oorspronkelijk een ander profiel hadden bezeten, terwijl blijkbaar ook een ander beloop in de bedoeling had gelegen [30].

[21] Stadsrek. 1451-'52, fol. 23 v°.

[22] Stadsrek. 1453, fol. 30 v°. Pensien vanden Jaer van drie en vifftighen.

[23] G. van Hasselt, *Geldersch Maandwerk,* II, Arnhem 1807, blz. 198.

[24] B. Vollmer, „Zur Baugeschichte der St. Eusebiuskirche in Arnheim 1454-1457", *Gelre,* 27 (1924), blz. 176.

[25] Graswinckel, *o.c.,* regest nr. 934.

[26] Van Hasselt, *Kronijk,* blz. 30.

[27] B. Vollmer, *o.c.,* blz. 176.

[28] Stadsrek. 1478-'79, Hoofdstaat Tymmeringe, blz. 3, 2de post.

[29] Van Hasselt, *Kronijk,* blz. 56.

[30] *Rapport van de Commissie tot restauratie,* februari 1926. Arch. Monumentenzorg.

Kunsthistorische betekenis

Het tussen 1452 en 1478 gebouwde schip toont in zijn opbouw, dat het in de 13de eeuw aan het domkoor van Xanten ontwikkelde systeem vrij consekwent is aanvaard. De Dom van Xanten, het uitgangspunt van de Nederrijns-gotische bouwschool, wordt enerzijds gekenmerkt door een vereenvoudiging van de klassieke Franse gotiek in de beperking van grondplan en hoogte-ontwikkeling en in zijn tweeledige opbouw, doch laat anderzijds een streven naar grotere verrijking zien, onder meer door het toepassen van een verfijnde, weelderige kapiteelsculptuur. Ook in Arnhem zien wij de tweeledige opbouw met het vensterbanktriforium als sprekend horizontaal accent onmiddellijk boven de wijde scheibogen. Evenals in Xanten zetten de gewelven van het middenschip met hun zeer vlakke welvingslijn dicht boven de balustrade van het triforium aan. De vensters van de lichtbeuk zijn in Arnhem echter aanzienlijk kleiner en zo hoog mogelijk geplaatst in de muurvlakken, die door de gewelfkappen omsloten worden. Zodoende liggen de sluitstenen der gewelven lager dan de toppen der muraalbogen en gaan de ramen schuil achter de gewelfkappen, waardoor de barokke inval van het licht ontstaat, die zo kenmerkend is voor de Nederrijnse gotiek. De grote verfijning van sculpturale details, de boogfriezen, waarvan de muurstijlen rusten op de gebeeldhouwde kraagsteentjes, de sterke breedte-ontwikkeling, die weidse perspectieven doet ontstaan tussen de zeer slanke pijlers door, de decoratieve werking der rijk gefigureerde netgewelven — en in de latere delen stergewelven —, al deze factoren bepalen het zuiver Nederrijnse karakter van dit bouwwerk. Het pijlertype der St. Eusebius is een verdere ontwikkeling van dat te Xanten. Zagen wij daar een ronde kern, geheel omgeven door colonnetten, in Arnhem is de kern meer vrijgelegd en bevinden zich colonnettenbundels aan schip- en zijbeukzijde, terwijl in de lengte-as van de kerk aan weerszijden een schalk is aangebracht, die de binnenste profilering van de scheibogen draagt. Min of meer provincialer oplossingen vindt men in de kerken van Nijmegen en Zaltbommel. De St. Steven te Nijmegen heeft ellipsvormige pijlers, waartegen de scheiboogprofilering niet in een schalk omlaag gaat maar eindigt op een kapiteel. In Arnhem trok men hieruit de consekwentie — een kwart eeuw later — en liet de peerkraal van de scheiboog doorlopen via een colonnet, een oplossing, die optisch gunstiger werkt en het streven naar groter verticalisme ondersteunt. Achter de te niet lopende buitenste profileringen van de scheibogen schiet de pijlerschacht bij de Arnhemse pijlers door in eenzelfde zucht naar beklemtoning van het verticalisme, een verschijnsel, dat wij onder meer ook waarnemen in de kerk van Venray. De netgewelven over middenschip en zijbeuken zijn geïnspireerd op de overwelving van het koor der St. Nicolaas- of Bovenkerk te Kampen, waar Rutger van Colen tussen 1369 en 1393 netgewelven met parallel lopende, elkaar doorkruisende ribben ontwierp, die het middelpunt der traveeën vermijden. Rutger paste hier hetzelfde type gewelf toe, dat zijn leermeester Peter Parler in het derde kwart der 14de eeuw over het koor van de Dom te Praag had ontworpen [31]. In Arnhem worden echter als nieuw element twee elkaar kruisende ribben opgenomen, die het kwadraat overspannen, dat door twee naast elkaar gelegen traveeën gevormd wordt. De gordelbogen ontbreken evenals te Praag en Kampen, waardoor een ononderbroken stromende beweging van west naar oost ontstaat.

De toren sluit zich nauw aan bij andere torens van de Nederrijnse stijlgroep als St. Severin te Keulen en St. Willibrord te Wesel, waarmee hij de opbouw in twee geledingen en de drie nissen in elk gevelvlak, alsmede de balustraden met pinakels en boogfriezen daaronder gemeen heeft. On-nederrijns zijn de geprononceerde, haakse steunberen, zoals wij die ook zien aan de toren van Kranenburg. Origineel en bij geen andere toren te vinden is de plaatsing van de trapschachten tussen de twee paren westelijke contreforten en de wijze, waarop zij door stenen afdekkingen bekroond worden.

Omtrent de bouwmeester, die het ontwerp voor het nieuwe schip geleverd zou kunnen hebben, is niets bekend. Het is niet onmogelijk, dat wij hem moeten zoeken in de omgeving van Ghisbert Schairt, die de kerk van Kranenburg bouwde, in Xanten aan de Dom werkte en het koor van de Nijmeegse St. Steven op zijn naam heeft staan [32]. Ghisbert overleed in 1452, het jaar, waarin de eerste steen voor het schip der St. Eusebius gelegd werd. Wellicht heeft een zijner leerlingen een rol van betekenis gespeeld bij de bouw der Arnhemse kerk.

Het tweede gotische koor

Over de verdere gang der bouwwerkzaamheden na 1478 zijn wij gebrekkig ingelicht. Ook het bouwwerk zelf geeft weinig aanknopingspunten voor een datering, aangezien het koor dezelfde opbouw en behandeling vertoont als het schip en slechts het bladwerk van de kapitelen enige wijziging ondergaat, die een voorzichtige datering mogelijk zou kunnen maken.

In 1486 wordt in de voorwaarden der verpachting van de stadskraan gesproken over „guet, als onse moederkircke mitten kraen to wynden heeft", een aanwijzing, dat in dit jaar aan de kerk gewerkt wordt [33].

Om een ons onbekende reden heeft men blijkbaar tegen het einde van de 15de eeuw besloten,

[31] Carl Heinz Clasen, *Deutsche Gewölbe der Spätgotik*, Berlijn 1958, blz. 90-91.

[32] J. J. F. W. van Agt, „De Sint Stevenskerk te Nijmegen", *Bull. K.N.O.B.* 6de s. 7 (1954), kol. 113-116. F. Gorissen. *Kranenburg, ein Heiligtum des Niederrheins*, Kleef 1953, blz. 59-60.

[33] G. van Hasselt, *Arnhemsche Oudheden*, II, Arnhem 1804, blz. 69.

de bouw van het recht gesloten, basilicale koor op te geven en in plaats hiervan een basilicaal koor met omgang te bouwen. Zoals wij zagen, hield men de traveemaat van het eerder begonnen koor aan, metselde de muur van de nieuwe noordelijke kooromgang op de bestaande fundering en nam zelfs twee pijlers van het oude koor, die blijkbaar reeds voltooid waren, in het nieuwe koor op. Ook aan de zuidkant dienden later de funderingen van de romaanse kerk tot grondslag voor het nieuwe project en hiermede is een verklaring gevonden voor de opvallende onregelmatigheden in de plattegrond van het 16de eeuwse koor.

In de stadsrekening over 1501-'02 lezen wij, hoe „meister Arndt den Schoelmeister" betaald wordt voor een „sanckboeck dat dair bestaen was dat in der alder kercken sall syn opt hoigh koir, dat noch nyet halff rede en was" [34]. Hieruit blijkt, dat in de eerste jaren van de 16de eeuw de werkzaamheden aan het nieuwe koor in volle gang waren. Bovendien kennen wij een bepaling uit 1504, waarin wordt gezegd, dat „men nu trefflicken in timmeringe is van der moederkercke as een ygelick voir ogen sien mach" [35]. In 1506 wordt aan Mr. Bernt, orgelmaker van Embrijck, de opdracht gegeven door „die kerckmeisters van der olt kercken" tot het vervaardigen van een orgel „tho love G. Alm. ind unser patronen sunt Marthen ind sunt Eusebii" [36].

In 1504 geeft Hertog Karel een vrijgeleide aan de kerkmeesters te Arnhem voor een schip met bouwmaterialen, dat de Rijn af komt varen [37]. Een post uit de stadsrekening van 1511 tenslotte brengt aan het licht, dat men „sunte Odulphus altair uyt der older kercke in der nye kercken" overbracht [38]. In dat jaar zal men met de afbraak van de oude St. Maarten begonnen zijn, omdat deze de voltooiing van het nieuwe koor in de weg stond. Omstreeks Pinksteren 1522 kwamen de bouwmeester van de Willibrorduskerk te Wesel, Gerwin von Langenberg, en zijn zoon naar Arnhem, om het in aanbouw zijnde koor te bezichtigen [39]. Terecht mag men hieruit opmaken, dat het werk in dat jaar aanzienlijk gevorderd was.

[34] Stadsrek. 1501-'02, fol. 35 Diversis.

[35] H. Portheine jr., „De Groote of St. Eusebiuskerk te Arnhem", Tijdschr. Bouwk., 6 (1914-'15) blz. 9.

[36] G. van Hasselt, *Kronijk,* blz. 78.

[37] I. A. Nijhoff, *Gedenkwaardigheden uit de Geschiedenis van Gelderland,* VI, 1, Arnhem 1859, nr. 447, blz. 305.

[38] G. van Hasselt, *Handschr. Arnhem,* F. Gemeentearch. Arnhem.

Opmerkelijk zijn in het koor de basementen der pijlers, die van getorste en geometrische versieringen voorzien zijn, zoals die ook voorkomen in het transept van de Nijmeegse St. Steven uit het midden der 16de eeuw.

In de eerste jaren van de zestiende eeuw had ook het schip nog een uitbreiding ondergaan. De zijbeuken liepen namelijk vóór die tijd niet langs de toren door. In 1503 werd op last van de hertog aan de noordzijde van de toren van de St. Annakapel gebouwd [40] en vermoedelijk in hetzelfde jaar verrees aan de zuidzijde van de toren de raadskapel. De steunbeer op de grens van de noorderbeuk en de Annakapel is aanzienlijk zwaarder dan de andere contreforten, hetgeen er op wijst, dat dit bouwelement oorspronkelijk een hoekbeer zal zijn geweest. Bovendien worden de gewelven der beide kapellen, die ook een ander netpatroon vertonen dan de zijbeuksgewelven, van deze gescheiden door gordelbogen. Aanvankelijk hebben de kapellen schilddaken gehad; hierop wijzen de gebeeldhouwde consoles onder de muralen van de torenmuur, die thans onder de lessenaarsdaken van de kapellen verborgen zijn en die vroeger tot de buitenversiering van de toren behoord hebben.

Het dwarspand

De laatste bouwfase omvatte de uitvoering van het zeer monumentale transept. Waarschijnlijk heeft het aanvankelijk in de bedoeling gelegen, het schip zonder transept in het koor te doen overgaan, zoals de Nederrijns-gotische traditie trouwens doet verwachten. Met de zuidelijke arm van dit dwarsschip kan men niet eerder een begin gemaakt hebben, voordat het schip van de oude St. Maartenskerk, die zoals wij zagen tot 1511 voor de eredienst in gebruik was, was afgebroken. De jaartallen, die vóór de oorlogsverwoesting op de gewelven van kruising, noordertransept en kooromgang te zien waren: 1529 in de kruising, 1526 in het noorderdwarsschip, 1528 in de eerste travee van de zuiderkooromgang en 1536 in de derde travee van de noordelijke omgang, moeten dus betrekking hebben op gewelven, die geruime tijd na de voltooiïng van het koor werden aangebracht óf op de gewelfbeschilderingen. Hoogewerff dateert deze schilderingen in de tijd rond 1530 [41], zodat wij met deze laatste mogelijkheid rekening moeten houden. De balkgaten, welke tijdens de recente restauratie werden aangetroffen achter de boogfriezen onder het triforium in het transept en

[39] H. M. Schwarz, *Die kirchliche Baukunst der Spätgotik im klevischen Raum,* Bonn 1938, blz. 113.

[40] Rijksarch. Arnhem: Historisch arch. vl. nr. 151. Ook vermeld in G. van Hasselt, *Handschr. Arnhem,* F.

[41] G. J. Hoogewerff, *De Noord-Nederlandsche Schilderkunst,* II, 's-Gravenhage 1937, blz. 565.

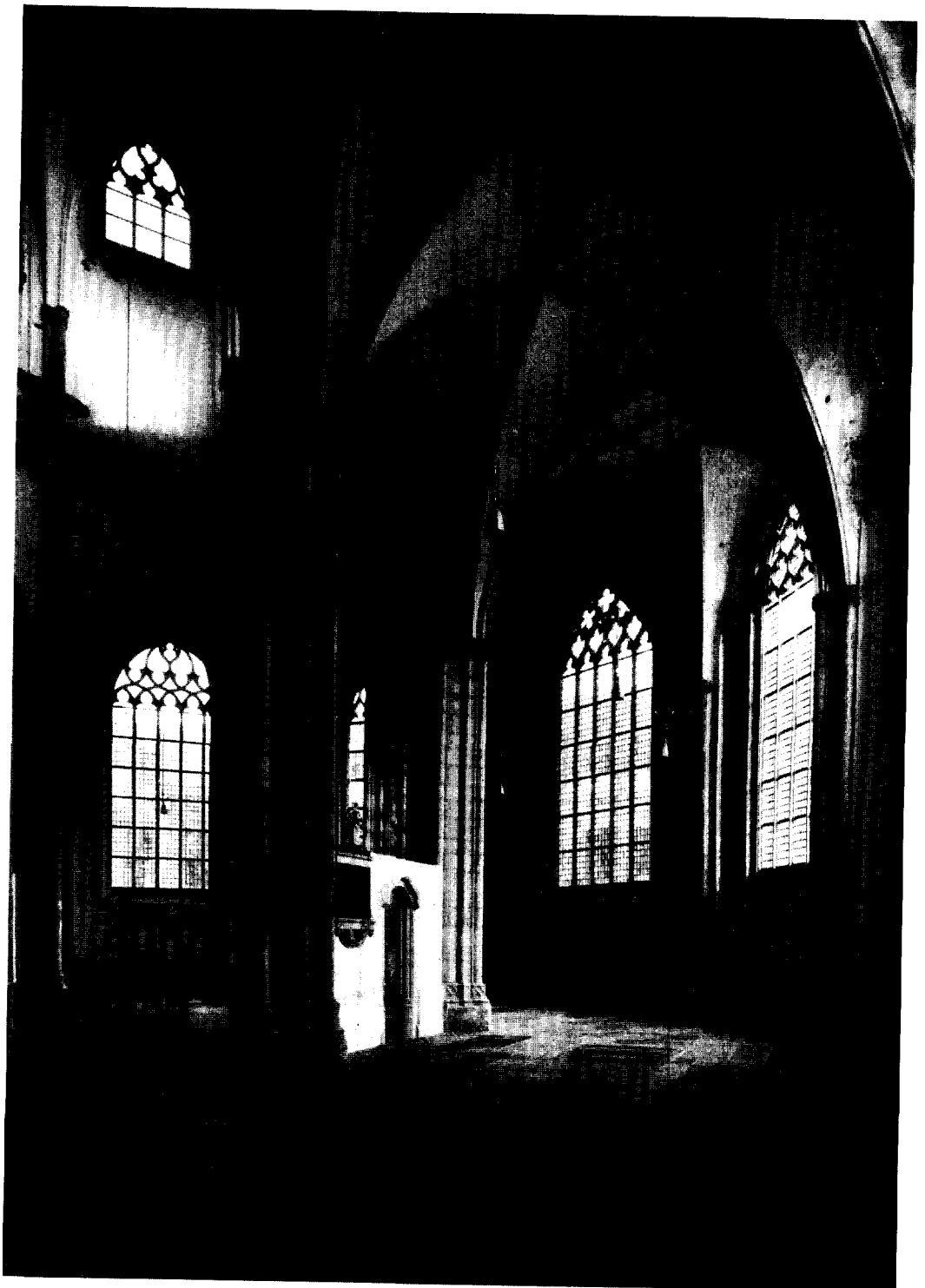

Afb. 10. Koor naar het noordoosten van het zuidelijke deel van de omgang uit gezien; na de restauratie. (Foto Monumentenzorg; 1961)

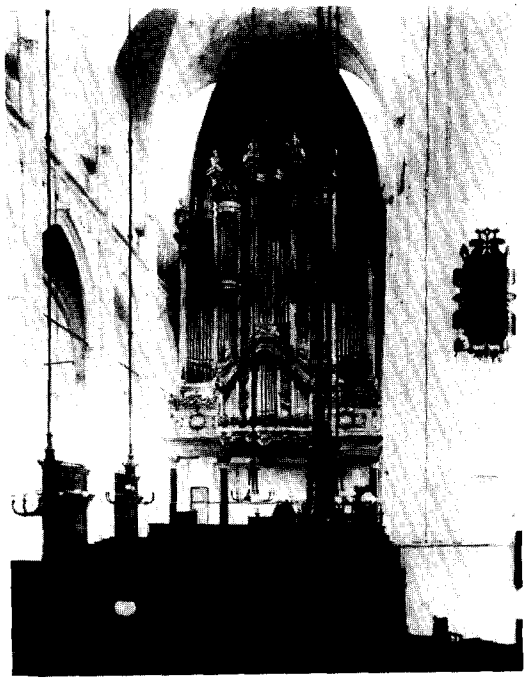

Afb. 11. Schip naar het westen met het oude orgel (uit 1768) omstreeks 1890.

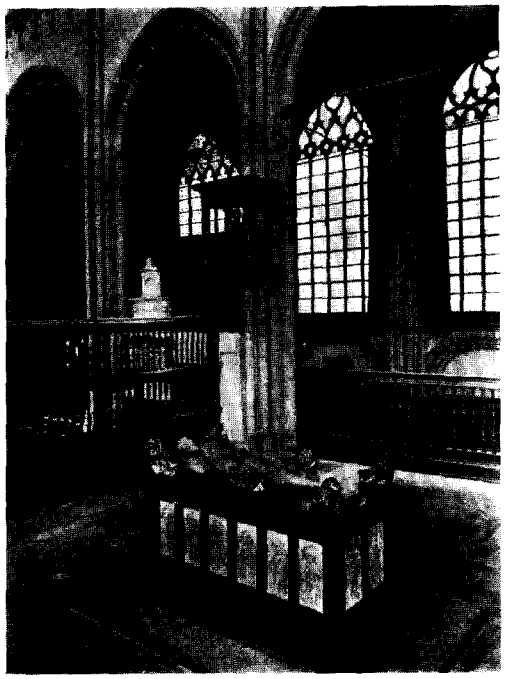

Afb. 12 Koor vóór 1944. Tombe van Karel van Egmond († 1538) nog in haar oude positie. (Foto A. G. van Agtmaal)

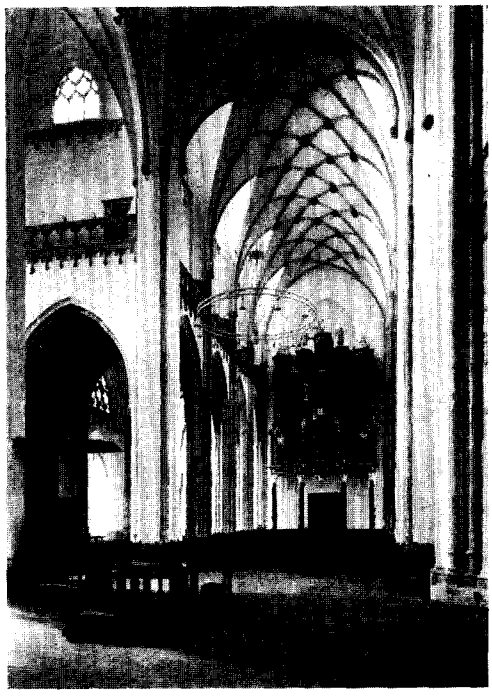

Afb. 13. Schip naar het westen met orgel uit 1793. (Foto Monumentenzorg; 1961)

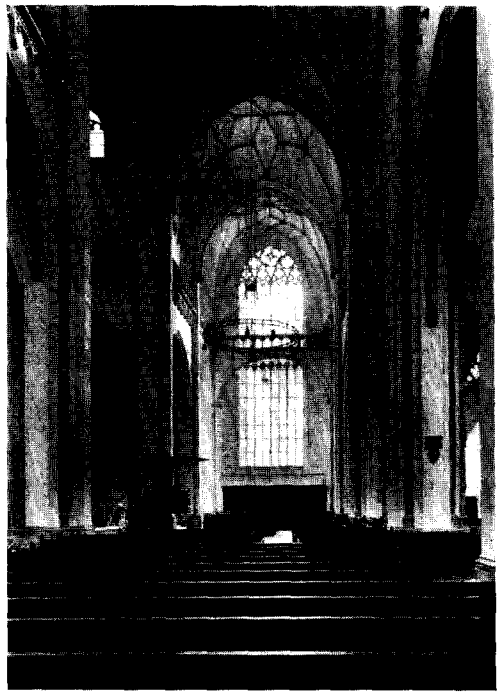

Afb. 14. Dwarspand naar het zuiden. (Foto Monumentenzorg; 1961)

die gediend moeten hebben voor een provisorische zoldering of een werkvloer, kunnen wijzen op een voltooiïng van dit gedeelte in twee etappes tengevolge van een stagnatie in de werkzaamheden. Het bericht uit 1531, dat Portheine zonder enige bronvermelding citeert en volgens hetwelk de hertog van Gelre bij de Keurvorst van Trier vrijstelling van tol weet te verkrijgen voor 1000 rist Moezelleien ten behoeve van de Arnhemse kerk, moet betrekking hebben op de voltooiing van de kap over het dwarsschip.

De aandacht in het transept wordt onmiddellijk getrokken, behalve door de stergewelven met hun ongewoon ingewikkeld patroon, door de wijze, waarop het triforium vóór de grote vensters in de noord- en zuidgevel wordt langsgeleid over voor de muur gespannen, geprofileerde bogen. Een dergelijke dispositie treft men elders in de lage landen alleen aan in het dwarsschip van de Utrechtse Domkerk, daterend uit het derde kwart van de 15de eeuw.

Het zuidelijk portaal met zijn rijk versierde, flamboyante gevel moet vóór de bouw van het zuidelijk transept zijn opgetrokken, aangezien de profileringen van de waterlijsten in de muur van het dwarsschip doorlopen. Het portaal moet dus gebouwd zijn ná de afbraak van de romaanse toren, die op deze plek had gestaan (1478) en vóór de bouw van het zuidelijk transept, in de jaren na 1511.

De reeks documenten, die ons inlichten over de bouw van de kerk, sluit met een schepensignaat uit 1560, waarin wordt vastgelegd, dat Borchart van den Berghe en Johan van den Berge voor het voltooien van de moederkerk een bepaald bedrag beschikbaar stellen „op vurwerde ind conditien dat ingefall dat idt choer van der moederkercke tarnhem bynnen acht jaeren nae data van desen genwulfft is nae eysch des werckx datdat sy alsdan der moderkercken weder geven sulle elck vi Joachimdaler..." [42]. Men mag dus aannemen, dat het hoogkoor tussen 1560 en '68 overwelfd is.

De voltooiing van de toren

Blijkens een schepensignaat uit 1550, waarin opgenomen het „Besteck vande Verhoginge des Kercktorens" kreeg de stadsmetselaar Mr. Bernt in dat jaar de opdracht, de kerktoren, waarvan de tweede geleding in 1478 blijkbaar niet was voltooid, af te bouwen. De tekst van het schepensignaat luidt als volgt:

„In vurwerden und manieren hiernae beschreven heefft meyster Bernt den stadtmetzeler aengenamen den kercktorn 22 voet hoege op te maicken myt harden steen duyffsteen ind andern steen ind kalck gelick ind in alrematen meyster Pouwell zeliger den kercktorn bestaen heefft op to maicken ind op die 22 voet eenen trans off galerie to maicken van munsterschen steen umbtrent vyff voet hoege wesende nae uytwysonge den uerwerck staende mytten gathen daer inne gehoerende ind nog twee voet opmaicken daer men dat begynsell van dat achtkant mede bestaen sall off begynnen sall.

Daer voer hy hebben sall soeveell geltz als hy heefft van drye voet op to maicken... voet dat gewulffte van zyner steen ind kalck slaen ind maicken myt eenre luycken in den gewulffte gelick in dat onderste gewulffte gemaickt isst, oick sall hy die vyer tornkenss opmaicken nae eysschonge des werckx ind myt harden steen baven decken ind sall meyster Bernt van den voet op to maicken hebben vyfftich ryderg. 22 valuende st. B. voer den ryderg. ind hondert ind 25 derselven Ryderg. in den hoep. Actum in vigiliae Petri ad cathedram ano l o (quinquagesimo)" [43].

Uit de tekst van dit bestek blijkt, dat Bernt de klokkengeleding voltooide, een omloop met balustrade metselde, alsmede de voet voor het achtkant en inwendig de klokkenzolder overwelfde.

Portheine concludeerde uit het bovenstaande, dat „meyster Pouwell zeliger" de ontwerper van kerk en toren moet zijn geweest, naar wiens plan men in 1452 was beginnen te bouwen. De ongerijmdheid van deze hypothese wordt echter aangetoond door een tweetal stadsrekeningen uit 1449-'50, waarin sprake is van „meister Pouwell den Toernmeister" en „meister Pouwell die metseler" in verband met herstellingen aan het uurwerk en de uurslagklok [44]. Duidelijk blijkt uit deze documenten, dat Pouwell een stadsbouwmeester was uit het midden van de 16de eeuw, die een project had gemaakt voor het verhogen van de toren, maar door de dood werd overvallen alvorens hij met uitvoering kon beginnen.

Over meester Bernt staat in de stadsrekening over 1520 opgetekend, dat van „Bernt, den kerck meyster, een stuyck steens van 7½ voet" gekocht werd „tot sente Eusebius beelt voer de Rijnpoert steet an dat rondeell" [45]. Blijkbaar werkte deze meester reeds toen aan de Arnhemse kerk, tenzij hiermede zijn vader wordt bedoeld.

Met de bouw van het achtkant werd echter

[42] Recht. Arch., inv. nr. 397. Schepensignaat 1556-'61, 24 mei 1560, blz. 192.

[43] Recht. Arch., inv. nr. 394. Schepensignaat 1550, fol. 23.

[44] Stadsrek. 1549-'50, fol. 1 en 12.

[45] Portheine jr., „St. Eusebius en St. Martinus, schutspatronen der St. Eusebius- of Groote Kerk te Arnhem," *Bull. N.O.B.*, 2de s., 2 (1913), blz. 180.

vooreerst nog niet begonnen. Men dekte de toren met een korte achtzijdige spits, voorzien van dakkapellen en bekroond met een topkoepeltje. In deze gedaante ziet men hem op de gezichten door Jan van Goyen op Arnhem en op het schilderij door H. Breckerveld uit 1633 in het Arnhemse Gemeentemuseum, dat een brand in de Grote Kerk uitbeeldt.

De verhoging van de toren met een achtkant werd tenslotte in 1650-'51 uitgevoerd door Paul Pelen naar een tekening door H. Breckerveld [46]. Het toen gebouwde octogoon bestond uit een open klokkengeleding in classicistische vormen en daarboven een attiek, bekroond door een spits met topkoepeltje.

Over Paul Pelen is bekend, dat hij in 1643 het gewelf in de kerk en de toren te Ede herstelde na de brand, welke het gebouw in 1635 geteisterd had [47]. In 1652 bouwde hij de Wellepoort te Harderwijk [48].

Verval

In 1633 werd de kerk door blikseminslag getroffen. De schade aan de kap was aanzienlijk en bij deze gelegenheid zal ook het pas in 1568 voltooide gewelf over het hoogkoor, dat niet van luchtbogen voorzien was, zijn ingestort.

Blijkens tekeningen uit het eind van de 18de eeuw o.a. van Jan de Beyer waren de decoratieve onderdelen van het uitwendige der kerk, zoals balustraden, boogfriezen, steunbeerversieringen en luchtbogen — voorzover althans bij de bouw uitgevoerd — in die tijd nog steeds aanwezig. Ook de toren was nog in het bezit van zijn oorspronkelijke tufsteenbekleding en versieringen. Het merendeel der natuurstenen vensterharnassen was, blijkens deze tekening, eveneens bewaard. Op prenten uit de jaren omstreeks 1830 ziet men de kerk reeds verarmd en van het merendeel der versieringen beroofd. Het grote venster in de zuidgevel van het transept is zijn tracering kwijtgeraakt, boogfriezen zijn verdwenen en ook de balustraden vóór de dakgoten zoekt men tevergeefs. De toren mist vrijwel alle sculpturale onderdelen als boogfriezen en nistraceringen. De vier hoektorentjes uit 1550, die het latere achtkant flankeerden, werden omstreeks 1830 vervangen door vierkante blokken metselwerk, met stenen ballen bekroond. Een deel der vensterharnassen in de ramen van koor en schip is echter nog wel zichtbaar. Ook inwendig hadden verminkingen plaats gevonden. In 1851 waren de balustraden van het vensterbanktriforium verwijderd op een klein gedeelte na en verscheidene nevenruimten, zoals de St. Eusebiuskapel, het zuidelijk portaal en de zuiderkapel naast de toren, waren door muren van de kerkruimte gescheiden. In 1783 was het gotische noorderportaal gesloopt en vervangen door een gebouwtje in classicistische trant. De gebrandschilderde vensters, waaronder verscheidene geschonken door Hertog Karel van Gelre, waren verloren gegaan. Bij een vernieuwing van het interieur in 1851 werden de rijk gebeeldhouwde, 17de eeuwse herengestoelten op de Markt in het openbaar verkocht en verdwenen ook de vijf grote koperen lichtkronen.

De eerste restauratie [49]

In 1870 werd een begin gemaakt met het vernieuwen der nog bewaarde venstertraceringen. Portheine vermeldt uitdrukkelijk, dat dit geschiedde „met behoud van dezelfde teekeningen als zij oorspronkelijk hadden". In 1890 sloopte men het angelustorentje op de kruising, dat wegens bouwvalligheid niet meer te handhaven was. H. Portheine jr., architect der Hervormde Gemeente, maakte vóór de afbraak een nauwkeurige opmeting, aan de hand waarvan het torentje in 1891 werd herbouwd.

Tussen 1894 en 1902 werd vervolgens het koor uit- en inwendig gerestaureerd. Het netgewelf over het middenkoor, dat na de instorting van 1633 vervangen was door een houten zoldering, in 1783 vernieuwd en gestucadoord, werd bij deze restauratie herbouwd naar analogie van dat in het schip. Bewaard zijn nog een zestal sluitstenen, vermoedelijk afkomstig van het oorspronkelijke koorgewelf, die bij de gewelfbouw in 1902 als voorbeeld gediend hebben. Aan de buitenzijde van het koor werden de steunberen gerestaureerd, waarbij hun sculpturale versieringen nauwkeurig naar de verweerde overblijfsels werden vernieuwd. Op de beren werden de luchtboogstoelen gemetseld en nieuwe natuurstenen luchtbogen geconstrueerd naar het voorbeeld van de nog oorspronkelijke bogen aan de noordzijde van het schip. Ook de oude bladhogels, die zich hier nog bevonden op de luchtbogen, dienden tot voorbeeld voor de luchtboogversie-

[46] G. van Hasselt, *Kronijk,* blz. 285-286.

[47] *De geschiedenis van Ede door de Vereeniging „Oud Ede"*, I, 1933, blz. 57.

[48] F. A. Hoeffer, „Aanteekeningen omtrent de vestingwerken van Harderwijk", *Gelre,* 27 (1924), blz. 84-86.

[49] Zie over de restauraties: H. P. R. Rosenberg, „Herstel Eusebiuskerk Arnhem voltooid", *Tijdschr. voor architectuur en beeldende kunsten* 22 (1961), blz. 429-436.

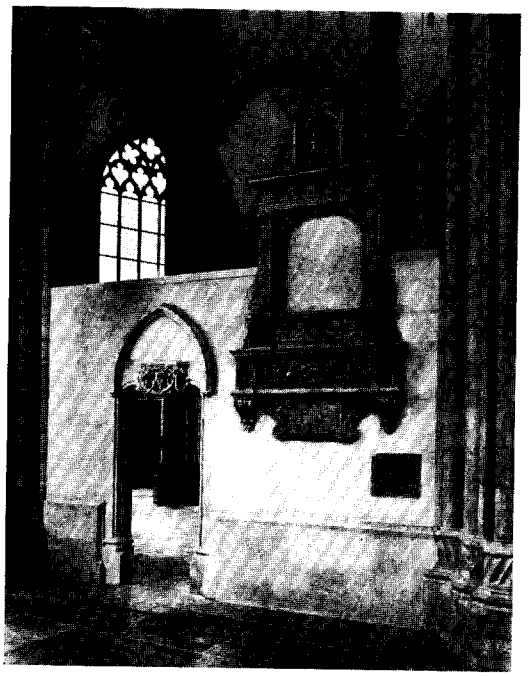

Afb. 15. Epitaaf voor Joest Sasbout († 1546) in het noordelijke deel van de kooromgang. (Foto Monumentenzorg; 1961)

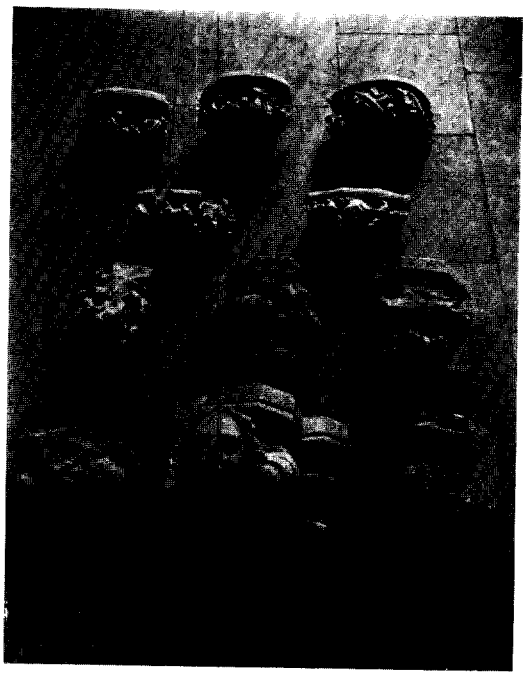

Afb. 16. Kapiteelfragmenten afk. v. h. omstr. 1435 begonnen recht gesloten koor en van pijlers in het huidige koor. (Foto Monumentenzorg)

Afb. 17. Opgravingen in de kooromgang; op de voorgrond de laat-14de eeuwse zijkapel van het romaanse koor. (Foto Monumentenzorg; 1960)

Afb. 18. De resten van de 11de eeuwse krocht ten noorden van het huidige koor. (Foto Monumentenzorg; 1960)

Afb. 19. Zuidoost. kruisingspijler. Pijlerfragment en links kapiteelfragmenten v. h. omstr. 1435 begonnen koor.

Afb. 20. Kraagsteen en kapiteel in het zuiderportaal.

Afb. 21. Basement in het koor.

Afb. 22. Basement in het koor.
(Foto's Monumentenzorg)

ringen van het koor. Balustraden, pinakels en waterspuwers werden eveneens weer aangebracht.

Tussen 1904 en 1918 restaureerde men geleidelijk het uitwendige van het schip en transept. Aan de zuidzijde van het schip, waar van de oorspronkelijke sculptuur zeer weinig bewaard was, brachten de restaurateurs nieuwe versieringen aan, waarbij elders aan de kerk bewaarde details tot voorbeeld dienden. De beeldhouwer Lodewijk Henzen vervaardigde voor de luchtbogen boven de zuiderzijbeuk ruitertjes in quasi-gotische vormen, zich daarbij inspirerend op de luchtboogdecoratie aan het schip van de Bossche St. Janskathedraal. Het zuidelijk portaal liet men ongewijzigd, hoewel P. J. H. Cuypers voor de restauratie van de gevel reeds in 1883 een ontwerp had gemaakt. Aan de noordzijde van het schip werd hier en daar een bescheiden detaillering in moderne vormen toegepast in de geest van de „Grondbeginselen", opgesteld door de Oudheidkundige Bond in 1917. In het inwendige werden de 18de en 19de eeuwse wijzigingen grotendeels ongedaan gemaakt, de balustrade van het vensterbanktriforium weer aangebracht, terwijl de pijlers en boogprofileringen een beschildering met schijnvoegen verkregen. Meubilair in neorenaissancetrant verving de in 1851 geveilde gestoelten. Deze restauratie geschiedde onder leiding van de architecten J. W. Boerbooms en H. Portheine jr., in samenwerking met Jos. Cuypers. Posthumus Meyes verzorgde de binnenarchitectuur en de meubilering. Na de dood van Portheine werd Cuypers alleen met de leiding belast. Naar zijn plannen vond in 1926 de laatste fase van de restauratie plaats: de vernieuwing van het netgewelf over het schip, dat door scheuren en het uitwijken der steunpunten zodanig ontzet was, dat sloping onvermijdelijk werd geoordeeld.

Tengevolge van de oorlogshandelingen in 1944-'45 brandde de Grote Kerk geheel uit. De toren stortte in en de zuidzijde van het schip ging verloren, als gevolg waarvan ook alle schipgewelven verwoest werden. Het koor verloor zijn bedakingen en in het dwarsschip stortten bovendien het kruisingsgewelf en de aangrenzende gewelftravee in het zuidertransept in. Van de inventaris gingen het uit 1768 daterende orgel met zijn weelderig gesneden rococokas en de kansel van ca. 1660 verloren. Behouden bleven de verscheidene grafmonumenten in het koor.

De tweede restauratie

Tijdens de eerste fase van de restauratie, die reeds in de herfst van 1945 een aanvang nam, trachtte men in de eerste plaats het koor en transept, die de minste schaden hadden opgelopen, weer voor de dienst in gereedheid te brengen. Nadat gebleken was, dat de koorpijlers van Baumbergersteen inwendig door de hitte van het vuur structuurloos waren geworden, zodat vervanging noodzakelijk bleek, concentreerde men de aandacht eerst op het zwaar geteisterde schip, waarvan de verwoeste zuidzijde herbouwd werd. Hierna bracht men een nieuwe kap aan, zoals reeds in 1947 over het koor en transept was geschied. Ook de onderste torengeleding werd weer opgetrokken. In 1952 kwam het herstel van het transept gereed en in 1958 het schip. De restauratie van het koor werd uitgevoerd tussen 1958 en 1961. Nagenoeg alle pijlers van de kerk, met uitzondering van de kruisingskolommen, dienden en-sous-oeuvre vernieuwd te worden, hetgeen ten dele met het oude materiaal geschiedde.

Bij de restauratie werd de uitwendige decoratieve uitmonstering van het koor, zoals die bij het herstel tussen 1894 en 1902 naar de aanwezige overblijfsels was aangebracht, intact gelaten. Ook aan het dwarspand ging men op deze wijze te werk. Bij het schip echter, waarvan een groot deel herbouwd moest worden, wijzigde men aan de zuidzijde de detaillering van de steunberen, bracht op verscheidene punten nieuwe pinakels aan, wijzigde venstertraceringen en gaf de lichtbeuksmuur ver uitstekende waterspuwers. In plaats van de eenvoudige bladhogels, die oorspronkelijk de luchtbogen versierden, werden ruitertjes aangebracht, die, ofschoon getuigend van grote artisticiteit en humor, niet op deze kerk thuishoren en bovendien te voluminеus zijn. Slechts een viertal luchtbogen aan de koorapsis voorzag men van bladhogels, die gekopieerd werden naar de hogels, zichtbaar op een foto uit 1911, genomen aan de noordzijde van het schip, waar in dat jaar nog de oorspronkelijke luchtbogen met hun versieringen aanwezig waren.

Het kruistorentje op het punt, waar de daken van koor, schip en transept elkaar snijden, werd in een gewijzigde vorm herbouwd, ondanks de nauwkeurige opmetingen van Portheine, waaruit de oorspronkelijke toestand bekend was.

In het interieur werd de kapiteelsculptuur, voorzover die verloren was gegaan, in eigentijdse vormen vernieuwd, een experiment, dat voordien in ons land nog niet op een dergelijke schaal had plaats gevonden. Het grootste deel der sculpturen werd vervaardigd door de begaafde, in november 1960 plotseling overleden beeldhouwer E. van Kuilenburg. Op de knooppunten

der gewelfribben kwamen gepolychromeerde schildjes.

De restauratie geschiedde onder leiding van architect B. T. Boeyinga te Amsterdam, in samenwerking met architect D. Verheus van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg. De dagelijkse leiding berustte in handen van de zeer bekwame opzichter A. Schellevis.

De toren werd, voorzover het de eerste twee geledingen betreft in de oorspronkelijke vorm herbouwd. Hierbij diende grotendeels de reconstructie, omstreeks 1880 door de architect J. W. Boerbooms vervaardigd, tot voorbeeld. De bouwmeester Theo Verlaan ontwierp een nieuwe bovenbouw in gotiserende trant, met de uitvoering waarvan men thans nog bezig is.

Het herstel van de Arnhemse kerk, dat zestien jaar in beslag nam, werd op 21 oktober 1961 op plechtige wijze afgesloten. Een groot barok-orgel, gebouwd in 1793 door J. S. Strümphler waarvoor Bartholomeus W. Ziesenis de kas sneed, werd overgenomen uit de Hersteld Evangelisch Lutherse Kerk te Amsterdam en gerestaureerd door de Gebroeders Van Vulpen te Utrecht. De epitafen in het koor, waaronder het belangrijke renaissancemonument voor Joest Sasbout, kon men zorgvuldig restaureren. Het belangrijkste onderdeel van de inventaris echter zal men tevergeefs in de kerk zoeken. Nog altijd is namelijk de graftombe voor Karel van Egmond, hertog van Gelre, niet op het koor herplaatst, hoewel de Haagse beeldhouwer George Graff het monument, dat met zijn albasten heiligenbeelden en het liggende beeld van de hertog op de dekplaat tot de voornaamste specimina van renaissance-sculptuur in de Nederlanden behoort, op zeer kundige wijze herstelde. Het is te hopen, dat dit praalgraf alsnog op zijn oorspronkelijke plaats in het koor zal terugkeren. Tot op dat ogenblik is de restauratie van het kerkgebouw in feite niet voltooid.

SUMMARY

SAINT EUSEBIUS'S CHURCH AT ARNHEM

BY H. P. R. ROSENBERG

The restoration of Saint Eusebius's church at Arnhem, a late gothic building in the Lower Rhine style, presented an opportunity to investigate its building history.

Excavations carried out in 1959-'60 underneath and to the south of the present choir revealed the remains of a pre-Romanesque church, consisting of an unaisled nave and a narrower rectangular choir with a crypt underneath. In the 12th century this church was extended by a tower, an apsis and a transept, while the crypt disappeared. From the city accounts and from the findings during the excavations it can be concluded that the nave was extended by narrow aisles about the year 1423.

Subsequently, a start must have been made on an entirely new church to the north of the Romanesque church. The foundations of the basilican, rectangular choir of this new church have been found. The present choir still contains numerous capitals of the former choir, which was never completed. In the east crossing pillars of the present church there are still two pillars of this old choir built up of trachyte.

In 1452 a start was made with the present, late gothic nave and the tower; the reticulate vaults of the nave go back to those of Saint Nicholas's church at Kampen (Rutger van Colen, 4th quarter of the 14th century) and indirectly to those in the cathedral choir in Prague (Peter Parler, 3rd quarter of the 14th century).

Towards the end of the 15th century the plans must have been changed; the present choir with ambulatory was then built, partly on the foundations of the choir started earlier and partly on the remains of the Romanesque church, which must have been pulled down at that time.

The transept belongs to the latest building period. It was probably started in about 1511. It was not until 1568 that the vault of the sanctuary was completed. The four corner steeples and the short spire, which may be seen on the views of Arnhem by Van Goyen, Ruysdael and Cuyp, where then built. In 1650-'51 the tower was given an octogonal crowning after a design of H. Breckerveld.

After the church had been restored between 1870 and 1926, it went up in flames as a result of acts of war in 1944. Later the tower collapsed and the nave was partially destroyed. Between 1945 and 1961 another restoration took place, which virtually amounted to partial reconstruction.

DE KLOK VAN WILLEM TOLHUYS UIT DE SINT EUSEBIUS KERK TE ARNHEM

DOOR

A. DORGELO

Nu de restauratie van de toren der Grote Kerk te Arnhem zover gevorderd is, dat de door de firma Petit en Fritzen herstelde klokken weer konden worden opgehangen, moest de grootste en oudste klok, die in 1539 door Willem Tolhuys gegoten was, als onherstelbaar worden ter zijde gezet. Voor haar is een geheel nieuwe klok van gelijke grootte in de plaats gekomen. In de oorlogsdagen van 1940-1945 ernstig beschadigd, gescheurd en zonder ophangkroon, bezit zij als klankinstrument geen waarde meer. Dat zij echter voor het lot in de smeltkroes te verdwijnen is gespaard gebleven, is te danken, behalve aan haar kunsthistorische waarde, aan haar betekenis voor de stad Arnhem als historisch document. De oude hoofdstad van Gelre kreeg haar ten geschenke van de voorlaatste heer, hertog Karel van Egmond. Een jaar na zijn dood werd zij door Tolhuys gegoten, die als busmeester zijn heer reeds vele diensten bewezen had. Hoewel hij met de Arnhemse klok zijn meesterschap als klokgieter voor het nageslacht heeft aangetoond, schijnt hij als zodanig weinig gewerkt te hebben. Wij kennen van de meester slechts één oudere klok, die hij in 1527 voor de Sint Victorsdom te Xanten gegoten heeft. Het opschrift vermeldt zijn naam en het jaartal der klok: „Barbara Dum Sonat Haec, Celeres accurite Mystae. Gerhardo de Haffen Praefecto fabricae. Wilhelm Tollhuis fundebat anno salutis 1527".

Als geschutgieter komt hij daarentegen niet alleen in Arnhem, maar ook in Nijmegen verschillende malen voor. Het blijkt, dat hij in het jaar, dat hij de klok voor de Sint Eusebiuskerk vervaardigde in Arnhem een huis heeft gekocht. In de archieven van de Commanderij van St. Jan aldaar uit 1539 lezen we: „...oorkonden, dat Jh. Joachim tot Wisch heeft overgedragen aan Willem Tolhuys den bussegieter en Aleydt een huis met pannen bij de St. Janspoort tussen huis en hofstede van Jacob van Tuyl en de straat langs de stadsmuur" [1]. De vermelding, dat dit huis met pannen gedekt was en gelegen was in de nabijheid van de stadsmuur, doet vermoeden, dat de meester dit als zijn giethuis wilde inrichten. Een schepenakte uit later tijd (1577), vrijdag na Pasen (22 april) zegt ons, dat hij zijn woonhuis had bij het St. Janskerkhof, dus bij zijn werkplaats. Sedert wanneer Willem Tolhuys in Arnhem werkzaam was, is ons niet bekend, evenmin waar hij zijn opleiding in het klokgietersambacht genoten heeft. Misschien was dit in Utrecht, waar te zelfder tijd een naamgenoot, Jan Tolhuys, als klok- en geschutgieter werkzaam was (1517 (?) — 1534-1558). Hoewel beide meermalen als leden van één familie worden aangeduid, is de familierelatie tussen deze meesters nog niet aangetoond.

Volgens prof. dr. Max Geisberg moet Willem Tolhuys, toen hij in 1527 de klok voor Xanten goot, Utrecht als zijn woonplaats hebben genoemd [2]. In ieder geval moet hij dan die stad reeds vroeg verlaten hebben, daar, in tegenstelling met Jan Tolhuys, in Utrecht en omgeving geen enkele klok van hem bekend is. Echter de naam Tolhuys komt reeds in de 15de eeuw in de Gelderse hoofdstad voor. In een regestenlijst van 1438 is sprake van een Johannes Tolhuys, getrouwd met Bele. Deze laatste, die reeds vóór 1429 gestorven was, woonde daar in de Oeverstraat: „ante domum Bele de Tolhuys sitam an die Overstraat" [3]. In een akte uit het jaar 1456 wordt een notaris, Wolterus Tolhuys, genoemd.

In het jaar dat Willem Tolhuys de klok voor Arnhem goot, heeft hij ook voor Nijmegen gewerkt, waar hij in de stadsrekeningen van het jaar 1539 voorkomt: „Meister Wilhelm busmeister voir siin loen uitgericht 60 rijd.gl., noch denselven voir siin opbreken ons heren oen toege-

[1] Rijks Arch. Arnhem, Regestenlijst Commanderij St. Jan, nr. 503, inv. nr. 201.

[2] *Münsterland* 6 (1919), blz. 177 (zie ook: E. Renard, *Von alten rheinischen Glocken*, blz. 31).

[3] Gem. Arch. Arnhem, Regestenlijst 1438, 22 juli. nr. 784.

laeten 12 rijd.gl., vz. 180 gl." [4]. Toen in het jaar daarop de nieuwe landsheer, Willem van Kleef, Nijmegen bezocht, bevond de meester zich ook aldaar: „doe miin genedige Here in quam meister Wilhelm busmeister tot Claes Laeky laeten haelen een vat biers, vz. 2 st. 3 ort" [5]. Het blijkt nu, dat hij in dit jaar hier als busmeester was aangesteld o.a. onder de voorwaarde „als hij het binnen onser stadt mitter woen hefft" [6]. Het is echter de vraag of hij Arnhem als woonplaats verlaten heeft, want hij moet reeds in 1541 overleden zijn. In dat jaar verkocht zijn weduwe, Aleydt, het bussenhuis en getimmerte gelegen bij de St. Janspoort aan Joh. Beltghen, commandeur van St. Jan te Arnhem [7]. Het volgend jaar verkocht de laatste het weer aan de bewoner van het naastliggende erf, Jacob van Tuyl voor 80 gld., met de bepaling, dat de weduwe van „Mr. Wilhelm bussegieter" het haar toekomende deel zou ontvangen [8]. De eerste verkoopakte was mede ondertekend door een zoon van de overleden meester, Engel. Toen later, in 1548, ook het woonhuis etc. werd verkocht, machtigden „Aleid, wed.e van Willem Tolhuys, Leisbeth en Henrixke haar dochters, Engell Tolhuys, haar zoon en broeder", tot de verkoop van „hun huis, hofstad en ledige plaats te Arnhem bij de St. Janspoort, naast het erf van Jacob van Tuyll" [9]. Deze zoon van Willem Tolhuys was eveneens in het klokgieters- en busgietersambacht opgeleid en zou het bedrijf op waardige wijze voortzetten. Van hem is reeds een klok vermeld uit het jaar 1536 met de signering: „Engel Tolhuys me fecit ano 1536" [10].

Nadat in 1541 zijn vader overleden was, werd hij reeds de 15de juni van dat jaar door „burgemrs, raden en mrs. van het Sinterclaesgilde" van Nijmegen als busmeester voorgedragen en de 30ste d.a.v. aangesteld op nagenoeg dezelfde voorwaarden als „wijlen zijn vader Wylhelm Tolhuys" [11].

In de benoeming van de zoon als opvolger van zijn vader behoeven wij niet uitsluitend een daad van piëteit te zien. Ongetwijfeld had hij ook als geschutgieter reeds zijn sporen verdiend. Helaas zijn er van hem geen stukken geschut bewaard gebleven. Een kanon uit het jaar 1533, thans in het Rijksmuseum te Amsterdam, met het opschrift „Fredelant byn ick genannt", zou volgens dr. R. van Luttervelt aan de Arnhemse meester Willem Tolhuys kunnen worden toegeschreven [12].

Daarentegen is ons van zijn werkzaamheid als klokgieter meer bekend. In het jaar 1542 goot hij klokken voor 's Heerenberg, Ammersoyen en Engelen (N.Br.). Het opschrift van de eerste vermeldde: „S. Maria orate pro nobis. Engel Tolhuys me fundebat anno 1542". Dat van de tweede klok luidde: „S. Sebastiane wilt uns verwerve een salige ure sterven. Engel Tolhuys fuendebat 1542". Behalve een renaissancefries bestond de versiering uit een medaillon met de Madonna en één met Christus, het kruis dragend.

In 1547 goot de meester voor Nijmegen een nieuwe raadsklok. „Mr. Engel bussmeyster hefft die alde Raetsclock vergoeten ende die hielt int gewicht uyt 3 tynne kannen daer toe gedaen waeren Xc ende LXXXIII pnd. (1000 + 83), daer hij taegedaen hefft XLIII pnd. clockspiesen, elck pond gerekent op X dalers, soedat de nye clock nu weeght XIc end XXVII pnd. (1127)" [13].

Het is bekend, dat vele klokkengieters ook bronzen vijzels hebben gegoten. In 1543 lezen wij in de stadsrekeningen: „Meister Engel bussemeister van der stat koeper eenen vijsel gegaten, betaelt durch siin moeder 3 rider gl. vz. 27 gl. 10 st." [14]. Dit was dus een bestelling van Aleid, zijn moeder. Behalve in de jaren 1548 en 1557 [15] komt zijn naam nog voor in het jaar 1561, toen hij „voor die clock hangende int raethuys boven des richters hoifft" de som van 5 gl. 8 st. ontving [16]. Hier is sprake van een klein klokje, dat in het raadhuis midden boven het schepengestoelte hing. Na dit jaar zijn ons geen werkstukken van de meester bekend en wordt zijn naam niet meer genoemd. Tot 1558

[4] H. D. J. van Schevichaven, J. Kleyntjens en L. Sormani, *Rekeningen der stad Nijmegen*, Nijmegen 1910-1919, VII, blz. 25.

[5] *Rekeningen der stad Nijmegen*, VII, blz. 182.

[6] Gem. Arch. Nijmegen, nr. 645.

[7] Rijks Arch. Arnhem, Regestenlijst, Commanderij St. Jan. nr. 505.

[8] Rijks Arch. Arnhem, Regestenlijst, Commanderij St. Jan. nr. 506.

[9] Rijks Arch. Arnhem, Regestenlijst, Commanderij St. Jan. nr. 513.

[10] Voorheen Leiden, R.K. kerk, St. Leonard (?)

[11] Gem. Arch. Nijmegen, inv. nr. 541.

[12] R. van Luttervelt, „Een kanon uit 1533 in het Rijksmuseum te Amsterdam", *Bull. Rijksmuseum*, 8 (1960), blz. 146.

[13] Gem. Arch. Nijmegen, Rentmeestersrek. 1547, nr. 715.

[14] *Rekeningen der stad Nijmegen*, VIII, blz. 242.

[15] Vr. meded. dr. Fr. Gorissen, Kleef.

[16] H. D. J. van Schevichaven, *Het stadhuis van Nijmegen.*

Afb. 1. Arnhem, Sint Eusebiuskerk. Detail van tekst en ornamentfriezen van de klok van Willem Tolhuys (1539). (Foto B. Dubbe)

Afb. 3 en 4. Arnhem, Sint Eusebiuskerk. Details van de klok van Willem Tolhuys (1539) (Foto B. Dubbe)

was hij nog in Nijmegen als busmeester aangesteld. Blijkens een aantekening uit het jaar 1552 in de margine van zijn akte van aanstelling, werd toen zijn contract nog met zes jaren verlengd. Vermoedelijk heeft Tolhuys na dit jaar, gezien zijn gevorderde leeftijd, weinig of niet meer gewerkt. De datum van zijn overlijden is niet bekend.

Keren wij thans terug tot de klok, welke zijn vader in 1539 voor de Sint Eusebiuskerk te Arnhem vervaardigde en die thans, hoewel geschonden, nog steeds getuigt van de bekwaamheid van haar maker. Allereerst treft ons de fraaie, edele vorm van het kloklichaam met de zuivere profilering. Bij nadere aanschouwing worden wij verrast door de rijkdom en verfijnde uitvoering van de tekst- en ornamentfriezen en de losse reliëfs langs de bovenzijde van de flank der klok. Alleen al de technische volmaaktheid van het gietwerk van een zo grote klok, met een gewicht van 5500 kg en een diameter van ongeveer twee meter stempelt ze tot een unieke prestatie van onze meester. (Afb. 3).

Het éénregelig letterfries is uitgevoerd in fraaie, vroege „antiqua" lettertypen en bevat onder meer de doopnaam der klok en de namen van de schenker, hertog Karel van Gelre en de klokkengieter. „Salvatoris ○ nomen michi est ○ Laudo Deum verum. Voco plebem. Congrego clerum. Defunctos ploro Pestem fugo Festa decoro ○ Gelrius en Princeps me Carolus ille donavit + Wil. Tolhuis. fundebat. A. ○ 1539 ○".

Tussen de woorden zijn scheidingstekens aangebracht: een roosje en medaillonreliëfs met voorstellingen van de Madonna met kind, Christophorus, de zweetdoek van Veronica en een zittende engel met omkranst kruis. Boven en beneden het letterfries zijn een paar ornamentranden aangebracht, door een aantal fijne profielribben hiervan gescheiden. Het bovenfries ter breedte van ± 6 cm wordt gevormd door een herhaling van een zeer rijk motief, een strijdscène van krijgers te voet en te paard. Het typische, uit de Italiaanse renaissance bekende, gegeven is ook overgenomen door de Duitse „Kleinmeister" in hun gravures. Waarschijnlijk heeft een gravure van Barthel Beham hierbij als model gediend. Dit gecompliceerde en compacte ruiterfries komt op klokken zelden voor. Wij kennen het slechts van een misbel uit 1548 te Nunhem (L.) van Johannes a Fine (Jan van den Einde) uit Antwerpen en van de Deventer, later Rotterdamse klok- en geschutgieter Arent Janz. van de Put, die het in de jaren 1606 en 1609 resp. op de klokken van Ruurlo en Zwijndrecht heeft toegepast. Ook het iets smallere benedenfries draagt een uitgesproken renaissancekarakter. Wij zien hier een motief bestaande uit een rond schildje (spiegeltje?) tussen een tweetal toegewende gevleugelde en gehelmde tenanten, eindigend in een omhoog gekrulde vissestaart. Evenals bij het vorige fries dienen een dun parel- en koordlijstje als boven- en onderafsluiting. In tegenstelling met het ruiterfries is dit ornament herhaaldelijk door andere klokgieters gebruikt. Misschien heeft onze meester het van zijn Utrechtse naamgenoot Jan Tolhuys, overgenomen, die het reeds in 1534 op een klok van de Buurkerk aldaar aanbracht. Later heeft de Deventer klok- en geschutgieter Willem Wegewart het waarschijnlijk van Willem Tolhuys overgenomen en het voor het eerst in 1547 bij de klok van Hellendoorn toegepast. Bij diens opvolger, Hendrik ter Horst, komt het eveneens maar dikwijls verminkt en gesleten op tal van klokken en vijzels voor. Dat Wegewart de werkplaats van Tolhuys gekend moet hebben, is niet verwonderlijk, als wij zien, dat hij ten tijde van Engel Tolhuys in Nijmegen heeft gewerkt. Voor die stad goot hij in 1559 in het „Bushuis" aldaar twee zware klokken, de St. Steven en de St. Pieter, nadat de gelijknamige oudere klokken in 1559 waren stukgevallen. Zoals reeds is opgemerkt zal de Nijmeegse busmeester zich toen niet meer in staat hebben geacht een paar dergelijke zware klokken van 10637 en 8046 pnd. te gieten [17].

Niet minder belangrijk dan de beide ornamentfriezen zijn de vele losse reliëfs, waarmee Willem Tolhuys de bovenflank van de klok heeft versierd. Te midden van een reeks medaillons van verschillende afmetingen merken wij een fraaie groep op van een drietal ± 20 cm grote figuren in krachtig reliëf, staande op gotische consoles. In het midden zien wij de zegenende Christusfiguur met wereldbol en nimbus, links en rechts Petrus en Paulus met hun attributen. Bijzonder fraai zijn de karakteristieke, ascetische koppen met ingevallen wangen en de weelderige haartooi, zoals wij die kennen uit de Gelders-Kleefse gotiek. Hoewel de brede en zware behandeling der gewaden Zuidnederlandse invloeden verraadt, zoals die bij de bekende Utrechtse pijpaarden beeldjes uit de eerste helft van de 15de eeuw naar voren treden, zijn de

[17] Deze klokken zijn bij de torenbrand van 1566 verloren gegaan.

plooivormen der draperieën kenmerkend voor de tijd omstreeks 1500 [18]. (Afb. 2).

Onder de medaillonreliëfs trekken een drietal grotere, met afmetingen van resp. 13.5 en 12 cm, onze aandacht. Het grootste reliëf toont een afbeelding van de Madonna met kind als halffiguur op de maansikkel. Het Christuskind houdt een opengeslagen boek. Om de hoofden van Moeder en Kind bevindt zich een nimbus. Het geheel is opgenomen in een stralenkrans binnen een letteromranding. (Afb. 3).

De beide iets kleinere medaillons bevatten een zelden voorkomende kruisigingsscène. De achtergrond wordt gevormd door een rijk rankenwerk van een wingerd met druiventrossen, waarin een twaalftal kleine borstbeelden is opgenomen. Aan weerszijden van de voet van het kruis zien wij een baardige mansfiguur, die met een spade de grond bewerkt en een vrouw, die hierop een of twee kruiken leeggiet. Boven het hoofd van Christus zien wij de duif, het symbool van de H. Geest. Verder bevinden zich nog tussen de ranken banderolles met onleesbare inschriften. Blijkbaar is Christus hier uitgebeeld als wingerd, die door de zending van de H. Geest zijn kerk (de wijnranken) doet groeien. Maria, symbool van de kerk, stort Jezus bloed uit twee kruiken ter voeding van de kerk en God-de-Vader bewerkt de wijngaard. De figuren in de ranken stellen waarschijnlijk de apostelen voor [19]. (Afb. 3).

De overige, kleinere medaillons (3.5-5.5 cm) bevatten eveneens religieuze voorstellingen in een zeer fijn reliëf. Wij onderscheiden hierbij een Madonnafiguur tussen twee heiligen, een zittende Madonna met Kind, een Aanbidding der Drie Koningen, een Annunciatie, een figuur van Johannes de Doper met schaap en een staande figuur met de zweetdoek van Veronica. Hiertussen bevindt zich nog een Mariabeeldje met kruis en onder de voet een draak en tenslotte een wapenschildje, waarop twee toegewende, klimmende leeuwen, het wapen van Gelre.

Overzien wij thans de rijkdom der ornamenten, die Willem Tolhuys bij de Arnhemse klok heeft toegepast, dan doet dit ons het gemis van de zeer zeker ook sierlijke ophangkroon der klok dubbel gevoelen. Ongetwijfeld zal deze, evenals dit bij de klokken van Jan Tolhuys het geval is, aan de armen wel versierd geweest zijn, misschien wel met Christuskopjes.

Mochten van de volledige klok nog afbeeldingen enz. bestaan, dan zou een restauratie of vernieuwing van de kroon zeer gewenst zijn. Daarmede zou Arnhem een kostbaar historisch document rijker zijn geworden.

De Arnhemse klok van Willem Tolhuys is uit kunsthistorisch oogpunt bezien interessant, omdat zij een der vroegste vertegenwoordigsters is van de toepassing der renaissancestijl in de versiering van klokken. In de tijd, dat velen zijner collega's nog geheel in de ban der oude middeleeuwse stijlopvattingen waren gevangen, heeft Tolhuys zich hiervan losgemaakt. Slechts de losse reliëfs met hun religieuze voorstellingen ademen vanzelfsprekend nog de geest der gotiek. Zonder twijfel heeft ook het milieu, waarin Willem Tolhuys leefde en werkte op deze nieuwe instelling grote invloed gehad. Arnhem en Nijmegen hadden reeds vroeg, gestimuleerd door de belangstelling van het Gelderse Hof, de nieuwe ideeën der renaissance aangehangen. Vele monumenten in beide steden leggen hiervan nog getuigenis af. De contacten met Utrecht, het brandpunt der nieuwe stijlprincipes, speelden hierbij natuurlijk een grote rol. Toen Willem Wegewart in 1559 voor Nijmegen nieuwe klokken zou gieten, werden de (reliëf)„vormen" hiertoe vooraf bij een meester „Peter van Utrecht" besteld. Deze laatste had daar reeds in 1541 en 1544 gewerkt en beeldhouwwerk geleverd voor de Hezelpoort en de Apostolische school. Tenslotte kan ook de reeds veronderstelde familierelatie tussen de Gelderse en Utrechtse meesters van dezelfde naam een meer directe invloed hebben gehad op de decoratie van de Arnhemse klok.

[18] Vr. meded. dr. D. P. R. A. Bouvy, Utrecht.

[19] Vr. meded. dr. K. Smits, door bemiddeling van dr. J. A. B. M. de Jong, Nijmegen.

SUMMARY

A CHURCH-BELL BY WILLEM TOLHUYS IN SAINT EUSEBIUS'S CHURCH AT ARNHEM

BY A. DORGELO

Among the few bells cast by Willem Tolhuys which are known to us, there is one founded in 1539 for St. Eusebius's church at Arnhem and presented to this church by Charles of Egmond, Duke of Guelders.

Though badly damaged during World War II

and no longer to be used for ringing purposes, it should however be preserved for later generations as an important relic in the history of art.

Of the bells cast by the founder Willem Tolhuys the only other specimen known to us is the one he made for St. Victor's Church at Xanten in 1527. According to Professor Dr. Max Geisberg, Willem Tolhuys then lived at Utrecht, where one Jan Tolhuys, no doubt a relation of his, had earned a great reputation as a bell-founder. We know for certain that Willem Tolhuys worked both at Arnhem and at Nijmegen, chiefly as a gun-founder.

At Arnhem in 1539 he bought a house with a „tiled" roof and in the next year he was appointed „busmeester" at Nijmegen. After his death, as early as 1541, his widow sold the house and workshop to the Commander of the Order of St. John at Arnhem. We hear about a son, named Engel, who was to continue his father's trade in a worthy manner. Though he succeeded his father as a gun-founder, numerous bells cast by him are known as well.

The bell by Willem Tolhuys now awaiting some further destination at Arnhem is a splendid piece of work. Although of a great size it excels in artistic appearance. Besides giving the name of the bell, the inscription in „Antiqua" also contains the name of the donor, Duke Charles of Guelders. Over the inscription we see a richly ornamented frieze, representing a battle-scene with Roman warriors. The narrower lower frieze shows an early Renaissance motif of helmeted figures facing one another and holding a round mirror (?) between them. As early as 1534 Jan Tolhuys had used this same decoration. Besides the two ornamented friezes the master has put on the sides a great number of medaillions in relief, most of them of a religious character. Some of the larger ones draw our special attention, one showing the Virgin Mary with the Child on the lunar sickle, the other a crucifixion. Among these decorations three taller figures naturally breathe the Gothic spirit, the other decorations show that the master had been influenced by the spirit of the Renaissance. It is a well-known fact that at the ducal court of Guelders the new forms of Renaissance art made their influence felt at an early date. No doubt this had a stimulating effect on the work of Willem Tolhuys. Moreover, remembering the probable relationship with Jan Tolhuys, Utrecht, where the propitious coming of the Renaissance was signalised even earlier, may have had a fructifying effect.

ENKELE ARCHEOLOGISCHE OPMERKINGEN BETREFFENDE HET KASTEEL WISCH

DOOR

J. G. N. RENAUD

Het volgende artikel van de heer Canneman geeft een onverbloemde indruk van de ondankbare taak, die in het bijzonder de architect daar wachtte, waar hij in het overgebleven muurwerk op zoek ging naar gegevens betreffende de bouwgeschiedenis. Voor de archeoloog bleken de zaken weinig anders te liggen en wellicht had het magere resultaat van mijn bemoeiingen met Wisch mij er toe verleid maar nooit iets over dit kasteel te schrijven, zelfs in weerwil van de vriendelijke drang van de redacteur van dit tijdschrift. Misschien ten opzichte van de komende generatie een niet geheel te verdedigen besluit, maar met het oog op het beschikbare materiaal toch wel aannemelijk te maken.

Edoch, in een toestand van besluiteloosheid, zoekende naar historische bijzonderheden omtrent Wisch, ging de schrijver te rade bij de Directeur van de Stichting „Vrienden der Geldersche Kasteelen", de heer D. J. G. Buurman. Dat wil zeggen, bij het artikel, dat Buurman in het Gedenkboekje *Stichting „Vrienden der Geldersche Kasteelen" 1948-1958* geschreven heeft. En daar staat nu op blz. 72 te lezen:

„De heer J. G. N. Renaud stelt thans met financiële steun van de Gelderse Archaeologische Stichting een bodemonderzoek in, dat naar wij mogen hopen, een verklaring hiervoor zal geven. Het gehele complex zit, ongetwijfeld mede als gevolg van de vroegere tweeherigheid, uitermate ingewikkeld in elkaar en gebleken is al, dat ook het hoofdgebouw oorspronkelijk een geheel andere vorm gehad moet hebben. Wij zullen verder het opgravingsverslag moeten afwachten".

Tot zover Buurman. En daar zit dan de archeoloog met de brokken. De restauratie is achter de rug; over opgravingen in of om het Terborgse Witte Huis wordt in genen dele meer gedacht. Nu de morele plicht zich zo uitdrukkelijk aan mij opdringt, mag ik eigenlijk niet nalaten zo iets als een verslag te produceren.

„Archaeologisch onderzoek" is een wel wat groot woord voor wat zich op Wisch heeft afgespeeld. Door verschillende oorzaken, waaronder gebrek aan tijd en geld wel een paar heel voorname waren, konden er, zo nu en dan, niet veel meer dan enkele steekproeven genomen worden en een beperkt aantal waarnemingen gedaan. De resultaten van een en ander moedigden nu niet bepaald aan om uitgebreide opgravingen ten koste van andere, even noodzakelijke ondernemingen te forceren.

Maar genoeg hierover. Wat het graafwerk aangetoond heeft, is spoedig verteld. Oude kaarten uit het Rijksarchief te Arnhem gememoreerd door Buurman geven enige, zij het vage informatie betreffende de plaats, waar de uit de bronnen bekende „Berghse Toren" heeft gestaan. Een sleuf op een voor onderzoek in aanmerking komende plek bracht wel wat puin aan het licht, maar geen funderingen. Een uitgebreid systeem van oriëntatiesleuven bleek nodig te zijn, indien wij niet in dit negatieve resultaat konden berusten en meer te weten zouden willen komen. Het was in dit geval zeker niet alleen een gebrek aan tijd en geld, dat ons weerhouden heeft tot het dan noodzakelijke omvangrijke graafwerk over te gaan. Goed aangelegde gazons ziet men nu eenmaal niet gaarne zonder heel dwingende noodzaak door opgravers vernielen.

Binnen de vleugel, grenzende aan de noordzijde van de ronde toren, kwam een stuk voor den dag van de oude buitenmuur, die zich vanaf de toren noordwaarts richtte. Om precies te zijn: de huidige binnenmuur hangt gedeeltelijk over de rand van de 98 cm brede muur heen en staat overigens op grondbogen, die langs de buitenzijde (oostzijde) van de muur gezet zijn. Bij de toren was de situatie oorspronkelijk dusdanig, dat het in de toren teruggevonden gemak zich in de hoek tussen toren en muur nestelde.

Op den duur werd duidelijk, dat deze oude buitenmuur zich voortzette als buitenmuur van het hoofdcomplex en tenminste onder het terras nog alle kenmerken van authenticiteit vertoonde. De hoek heeft zich zeer waarschijnlijk bevonden ter plaatse van de tegenwoordige hoek van het gebouw. Althans ten dele moet er woonruimte

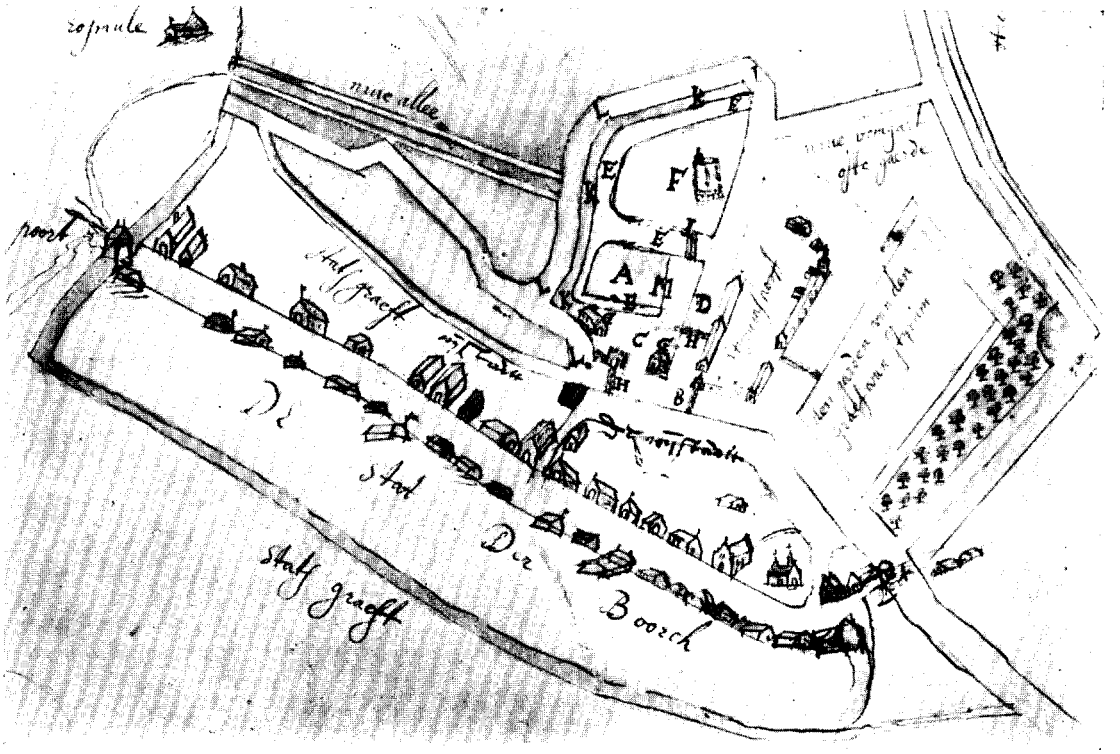

Afb. 1. Het kasteelterrein en omgeving. Rijksarchief Arnhem, Algemene Verzameling nr. 692. Hofarchief, civiel proces 1667.

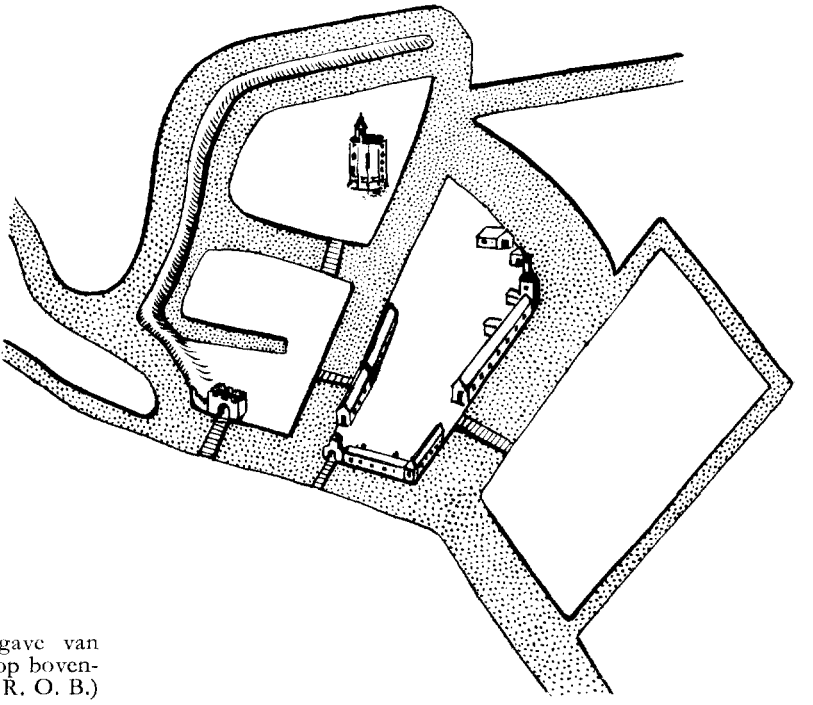

Afb. 2. Schematische weergave van het kasteelterrein, afgebeeld op bovenstaande kaart (tek. R. O. B.)

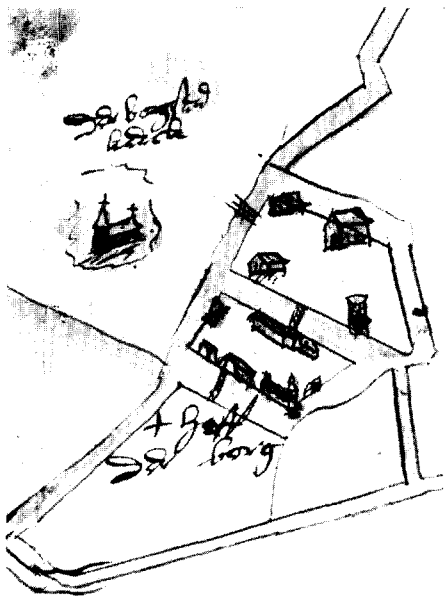

Afb. 3. Plattegrond van het kasteelterrein. Rijksarchief Arnhem, Alg. Verz. nr. 585; Hofarchief, civiel proces 1670.

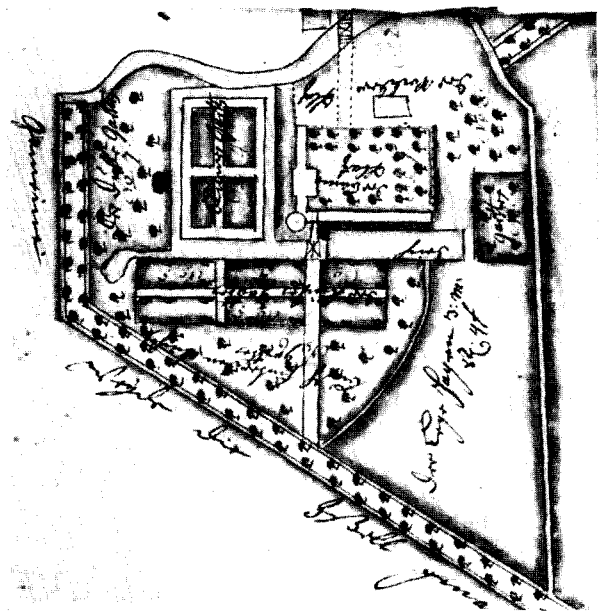

Afb. 4. Plattegrond v. h. kasteelterrein, Rijksarch. Arnhem, Arch. heren v. Wisch, inv. nr. 27: Lagerbuch die Hoheit und Burg betreffende, 1723, fol. 1.

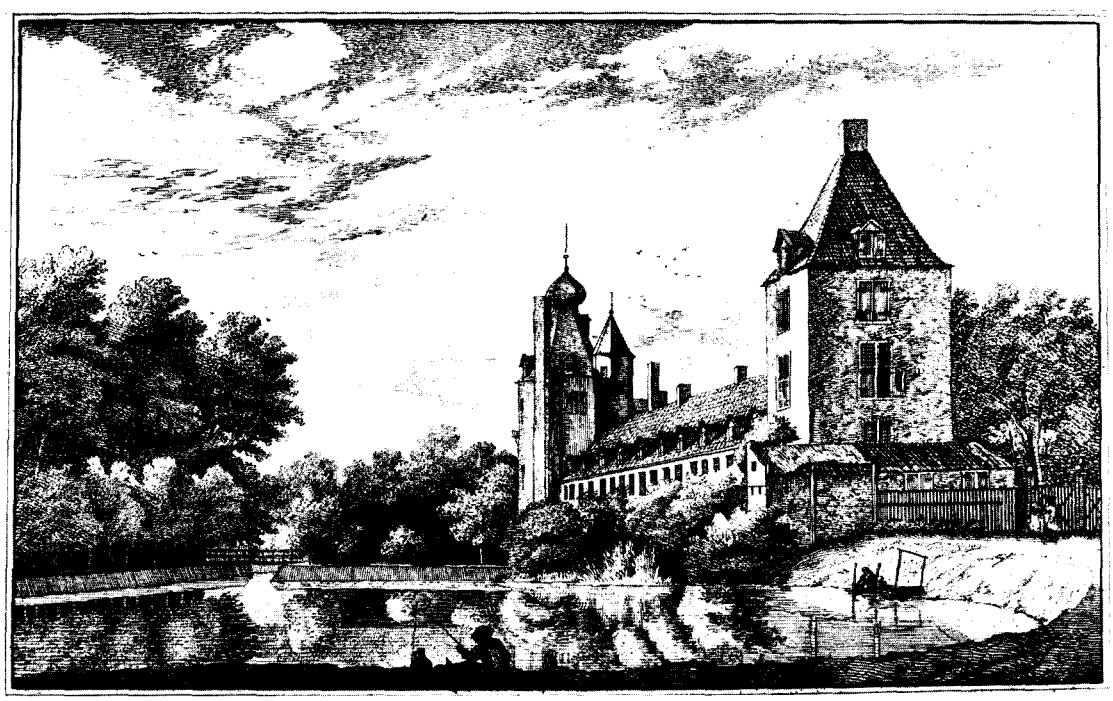

Afb. 5. Het kasteel Wisch uit het zuidoosten in de 18de eeuw; gravure in het bezit van de heer D. J. G. Buurman.

langs deze muur gelegen hebben. Men meent in de oude indeling van het complex iets hiervan te kunnen reconstrueren. Intussen moet hier nog wel iets meer gestaan hebben; juist aan de noordzijde van het rechthoekig bouwdeel met de jaarsteen 1648 werd een stukje muur, lopende in noordzuid richting teruggevonden. Het ligt te ver van de buitenmuur — de afstand bedraagt ongeveer 12 meter — om een fragmentje van de begeleidende binnenmuur te kunnen zijn.

In het hofje tussen het hoofdcomplex en de lange zuidvleugel zijn vele vierkante meters ontgraven. Hier constateerden wij, dat de binnenmuur van het vertrek noordelijk van de ronde toren gedeeltelijk op grondbogen gefundeerd was. Verder kwam hier nog wat muurwerk voor den dag, dat geen belangrijke conclusies toeliet. Het had ten dele een andere richting dan het bestaande opgaande werk. De kans om er iets meer aan te verbinden was wel volledig weggenomen door het graven van de diepe kelders onder het gebouw met jaarsteen 1648.

Tot beter begrip van de moeilijke bouwgeschiedenis en de vele veranderingen in het terrein schijnt het mij dienstig een kort overzicht van de geschiedenis van Wisch te geven. Ik ontleen aan het artikel van Buurman, dat de oudste vermelding van de heren van Wisch reeds omstreeks 1200 in de bronnen te vinden is. Het huis wordt — een vroege vermelding voor een huis! — in 1207 genoemd. „Of dit bij Terborg heeft gestaan, is niet geheel zeker", zegt Buurman. Terecht, zoals onlangs gebleken is. Kortelings deelde mr. A. P. van Schilfgaarde mij mede in het archief te Dusseldorp een oorkonde uit 1291 te hebben gevonden, waarin het huis Terborg als de nieuwe borg wordt aangeduid. Dit in tegenstelling tot de oude hof, die drie kilometers stroomafwaarts bij de Oude IJssel ligt. Wellicht klinkt dit iets te positief. Strikt genomen hebben wij nog geen archeologisch bewijs voor de stelling, dat er op bedoelde plaats een versterking gelegen heeft. Maar ..... droge grachten om een ten naaste bij cirkelvormig terrein, bouwpuin met tuf enz. geven toch wel sterke aanwijzingen. Wanneer men ervan uitgaat, dat hier het castrum van 1207 lag, heeft men heel wat minder moeilijkheden dan indertijd Martens van Sevenhoven (*Gelre* 1930, blz. 79). Men begrijpt dan ook gemakkelijker, hoe burcht en hof steeds meer als afzonderlijke grootheden genoemd worden. Wellicht is de oude tak Wisch op de curtis blijven wonen. Het is toch eigenlijk slecht aan te nemen, dat Joachim van Wisch in 1528 zijn eigen woning verbrandt dan wel de brand sticht vanaf de overkant van de gracht.

Omstreeks 1390 werd Wisch tweeherig. Twee neven kregen elk de helft van de heerlijkheid. Het ene gedeelte vererfde in de 15de eeuw op de Van Homoets; in 1431 werd Steven van Homoet beleend met „huys ende slot ter Borch met synen toebehooren". Reeds in het jaar 1486 verkoopt Hendrik van Homoet dit goed aan Oswald I, Graaf van den Bergh. Het heeft er alle schijn van, dat de oude tak van Wisch, toen nog in het bezit van de andere helft van de heerlijkheid, hiermee niet geheel accoord ging en pretendeerde bepaalde rechten op het andere, Homoetse deel te hebben. Vast staat, dat Johan van Wisch zich in 1502 liet belenen met „dat slot ende huys ter Borch met den voorgeborch end cingel". Ook zijn zoon Joachim deed zulks en wel in 1528[1]. Een blik op de later te bespreken kaarten geeft de overtuiging, dat deze beleningen het „Berghse Huis" betreffen.

Joachim zal niet dadelijk in het werkelijk bezit van het „Berghse Huys" hebben kunnen geraken door de begrijpelijke tegenstand van de jonge Graaf Oswald II en daarom het huis op 29 mei 1528 bij verrassing hebben ingenomen. Veel plezier had hij er overigens niet van, want Hertog Karel van Egmond liet Maarten van Rossum met Oswald Terborg „des van Wisch huys" belegeren. De capitulatie volgde op 20 mei 1531.

Het is duidelijk, dat de gebouwen onder al deze krijgsgebeurtenissen zeer geleden moeten hebben. Joachim moest het land verlaten en bleef roerig. In 1537 lanceerde hij een aanval op het land van Bergh, verwoestend wat hij op zijn weg ontmoette. Eerst na de dood van de Hertog (1538) kon Joachim terugkeren; hij overleed een paar jaar later.

De andere helft kwam eerst in 1583 door vererving op de graven van Limburg Stirum. Via verschillende bezitters belandde dit stuk in het bezit van douairière jhr. mr. F. P. van Schuylenburg (1849). Tot op heden is Wisch in haar geslacht gebleven.

Wij keren nu terug tot het kaartenmateriaal. De huidige aanleg suggereert een sinds de middeleeuwen gegroeide toestand, die echter zelfs tegen het einde van de 17de eeuw dit aanzien bepaald nog niet had. Pas op een kaart uit 1723

[1] Vgl. E. H. ter Kuile, *Het Kwartier van Zutfen (De Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst,* III, 2), 's-Gravenhage 1958, blz. 174 vlg. en de daar genoemde litteratuur.

(afb. 4) ontdekken wij in de gesteldheid van het terrein een uitgangspunt voor de tegenwoordige aanleg van de gebouwen en hun omgeving van waterpartij en grote gazons, afgezet met boomgroepen.

De kaarten van 1667 en 1670 (afb. 1 en 3) zijn vervaardigd in verband met een proces. Een nare geschiedenis voor de betrokkenen en zelfs geen onverdeeld genoegen voor ons. Want wanneer wij er ons toe zetten aan de hand van deze ogenschijnlijk zo waardevolle gegevens de huidige toestand te verklaren, ontdekken wij, dat het materiaal verschillende interpretaties toelaat. Maar hierover straks.

Vooral kaart 692 (afb. 1) met de bijbehorende toelichting vertelt veel over de voorgeschiedenis van het complex. Om tot een beter inzicht van de situatie te geraken, heb ik deze kaart laten overtekenen met weglating van alle storende elementen (afb. 2). Wij zien dan een linker- en een rechtergedeelte, gescheiden door een vrij brede gracht. Het linkergedeelte bestaat uit een tamelijk langgerekt stuk grond met opstallen; dit wordt aangeduid met „Stirum's Hof". Deze hof had oorspronkelijk twee uitgangen; een brug naar links gaf toegang tot de „gaerden" en een brug in de rechterbenedenhoek voerde naar de buitenwereld. Het poorthuis en de brug naar rechts — het Berghse Huys — mitsgaders de uitgang naar de stad vanuit deze „plaetse" worden in 1667 omschreven als „niue bruge en porten, dy syn G. genade van Styrum heft doen maecken".

De bebouwing van „Stirum's Hof" kan uiteraard eerst omstreeks 1400, na de erfdeling, een aanvang genomen hebben. Wel vestigt Martens van Sevenhoven de aandacht op een verklaring van 1400-1404, waarin gesproken wordt over twee huizen in Terborg, eigendom van Dirk en Hendrik van Wisch, maar er blijft onzekerheid, welke huizen daarmee bedoeld zijn. Het feit, dat zelfs de ronde toren met zijn twee meter dikke muren kennelijk uit afbraak is opgebouwd, wekt bepaalde vermoedens en men vraagt zich af of deze toren niet met afbraakmateriaal van het in 1528 verwoeste Berghse Huys werd opgetrokken. Ter Kuile meent hem althans nog aan de 15de eeuw te mogen toeschrijven.

Het rechtergedeelte valt uiteen in drie stukken, waarvan twee door een smalle dam verbonden zijn; het derde stuk ligt geheel door water omgeven. Hierop staat dan de zogenaamde Berghse Toren.

In het „Berghse Huys" meent men de gewone middeleeuwse aanleg van hoofdburcht, voorburcht en eventueel nog een neerhof te herkennen. Dit ensemble zal omstreeks 1500 omgeven zijn door een beschermende wal, zoals dat trouwens in meer gevallen geschied is (Batensteyn, Hedel, Bergh, de Wildenborg, de Schuylenburg, Duurstede, om maar enkele te noemen).

De beleningsformule van 1502 leert, dat de „cingel" rechts in dat jaar huis en voorburcht beschermde. Wij moeten deze aanleg beschouwen als een poging om het middeleeuwse kasteel zijn rol als versterking te doen handhaven, in weerwil van de voor kasteelheren steeds bedenkelijker ontwikkeling van het voorgeschut. In afb. 2 werd de wal, gelegen tussen binnen- en buitengracht zoveel doenlijk beklemtoond; uit de toelichting op de kaarten weten wij, dat dit aardwerk in 1667 voor het grootste gedeelte afgegraven was; met de vrijgekomen grond had de rentmeester althans de binnengrachten laten dempen. De feitelijke toestand was dus in 1667 zodanig, dat de scheidingsgracht tussen Stirum's Hof en Berghse Huys nog bestond evenals de buitengracht om Berghse Huys en Stirum's Hof beide.

Na de verwoesting van het Berghse Huys door Joachim van Wisch — in 1528 — heeft Graaf Oswald II dit niet door zijn stediger tymmermeester Geryt laten herbouwen; de resten werden integendeel in 1533 afgebroken [2]. Slechts een toren, wellicht om het handhaven van bepaalde rechten te vergemakkelijken, werd in stand gehouden. Deze toren was intussen door koop in 1644 in Stirumse handen overgegaan. Het valt niet moeilijk om tot de conclusie te komen, dat het tegenwoordige huis Wisch op Stirumse grond ligt en dat het min of meer schematisch getekende complex op de kaarten van 1667 en 1670 in de huidige gebouwenreeks terug te vinden moet zijn.

De lezer, die mij tot hier toe geduldig heeft willen volgen, zal zich wellicht een beetje verbaasd afvragen, waartoe deze wijdlopige beschouwingen moeten leiden. Zij werden nodig, nadat bleek tot welke tegengestelde opvattingen de interpretatie van het kaartenmateriaal voerde. Buurman komt namelijk op blz. 72 van zijn meermalen geciteerde artikel tot de conclusie, dat deze kaarten de vierkante toren op het eind van de zuidvleugel niet weergeven, ja het bestaan van de hele zuidvleugel in 1667 in twijfel doen trekken. Het torentje, dat door de kaarttekenaar van 1667 op het eind van de lange vleugel neergezet

[2] A. P. van Schilfgaarde, *Het Huis Bergh*, Maastricht 1950, blz. 178-179.

is (afb. 1) houdt Buurman voor de ronde toren. Men vergelijke voor de duidelijkheid ook afb. 2, rechts boven. Zijn uitgangspunt daarbij is de situering ten opzichte van de stad en van de lange oprijlaan, op de plattegrond aangeduid als de „niue allee".

Ondanks „hoor en wederhoor" kan ik me met deze opvatting (nog?) niet verenigen. Daar een geschreven polemiek in het algemeen voor de lezer niet erg boeiend is, zal ik trachten mijn inzichten kort samen te vatten. Zou namelijk de mening van Buurman juist zijn, dan vloeit daar de consequentie uit voort, dat van de drie vleugels op de kaart van 1667 alleen de noordvleugel is overgebleven en deze dan nog maar ten dele. Tussen 1667 en 1723 zou men derhalve een belangrijke reeks gebouwen hebben afgebroken om vervolgens de gehele zuidvleugel met de vierkante toren als afsluiting op te trekken. Deze zuidvleugel zou dan noodwendig in het verlengde van de „niue allee" zijn komen te liggen met een nieuw gegraven gracht aan de buitenzijde. In werkelijkheid ligt de ronde toren — reeds op de kaart uit 1723 — nagenoeg in de as van de lange oprijlaan, terwijl deze as en de zuidvleugel elkaar onder een hoek van omstreeks 40 graden snijden. Reeds deze overweging vormt mijns inziens een sterke aanwijzing voor de onderstelling, dat de relatie tussen gebouwencomplex en omgeving onjuist door de tekenaar werd weergegeven. Het is dan ook maar een situatieschets, geen opmeting van een landmeter. Doorslaggevend kan voor mij de plaatsing van het Stirumse Hof ten opzichte van de stad niet zijn; een blik op de stafkaart doet opmerken, dat die bepaald onjuist geacht moet worden. Mijn uitgangspunt is het gebouwencomplex benevens de daarin herkenbare en met het heden vergelijkbare situaties. Ik ga daarbij uit van de kaart van 1723 (afb. 4), die de huidige toestand enigermate benadert. Hierop toch zijn ondanks de afwijkende tuinaanleg noordvleugel, ronde toren en zuidvleugel duidelijk te onderscheiden. In de noordvleugel verantwoordt de overigens summiere plattegrond het naar voren springende bouwdeel met de steen „1648". Aan de zuidzijde van de ronde toren ontdekt men een kleine ruimte; dan volgt een brug over de brede gracht naar een onderdeel van de tuin. Vervolgens komt nog heel dat lange complex van de zuidvleugel. Op de kaart 692 van 1667 (afb. 1) herkennen wij gemakkelijk dezelfde dispositie; twee vleugels — een korte en een lange — haaks op elkaar staande; een onderbreking, dicht bij de hoek voor een brug over een brede gracht. Ook op een veel minder gedetailleerde kaart uit 1670 (afb. 3) vinden wij die brug en de daarbij aansluitende onderling sterk in grootte verschillende delen van de zuidvleugel terug. Zelfs nu nog bevindt zich tegenover de plaats van de inmiddels verdwenen brug een vestibule met twee doorgangen: naar de binnenplaats en naar de singel langs de buitenzijde van de zuidgevel, die daar in 1723, hoewel minder breed, ook al geweest schijnt te zijn.

Op de kaarten van 1667 en 1670 wordt de lange vleugel, mijns inziens derhalve de zuidvleugel, afgesloten door de nog bestaande vierkante toren. Blijft de klemmende vraag, waarom de tekenaar de naar onze smaak veel belangrijker en opvallender ronde toren niet heeft weergegeven. Wij zullen een afdoend antwoord schuldig moeten blijven. Wellicht verkeerde de toren in ruïneuze staat en had hij als woonruimte geen betekenis. Canneman constateert in zijn beschouwing over de restauratie (zie hierna), dat de bovenverdieping van de ronde toren later, wellicht in de 17de eeuw, op een oudere romp is gezet. De kap is in ieder geval 18de eeuws. Wij hebben dus weinig aanknopingspunten voor het uiterlijk van de ronde toren in 1667 of 1670 en mogen ons bij onze beschouwingen niet te veel laten leiden door zijn huidige dominerende positie in het complex. Met naar ik hoop begrijpelijke schroom meen ik vooralsnog te moeten aannemen, dat de ronde toren een zo weinig opvallende rol in het ensemble speelde, dat de tekenaar hem in zijn schets maar verwaarloosd heeft. Bedenken wij daarbij, dat het er niet om te doen was de gebouwen weer te geven, maar een situatie van terreinen in verband met een proces.

Er blijven trouwens meer vragen. De zogenaamde „niue Allee" loopt op de kaart van 1667 dood tegen de buitengracht om het „Berghse Huys". In 1723 had men die toestand blijkbaar nog niet gewijzigd; ook in die dagen stuit de allee tegen een sloot, zonder mogelijkheid van overgang. In de tuinaanleg valt bovendien niets van een pad in de richting van de laan te bespeuren.

Besluiten wij met deze overpeinzingen de opmerkingen betreffende de archeologie — in de ruimste zin van het woord — van Wisch. Momenteel worden boringen uitgevoerd om te trachten het beloop van de grachten vooralsnog vast te stellen. Bij het ter perse gaan van dit nummer konden nog geen positieve resultaten verwerkt worden.

SUMMARY

SOME ARCHEOLOGICAL REMARKS ON WISCH CASTLE

BY J. G. N. RENAUD

Mr. A. T. van Schilfgaarde recently discovered a deed dating from 1291 in which reference was made to a „nye borg" (novum castrum). This strengthens the existing impression that the original Wisch of 1207 must have been located at a distance of three kilometres from the present Wisch. This definitely old site certainly warrants further investigation. About 1390 a partition of the estate took place, as a result of which the property came into the hands of two masters.

About 1600 reference was made to the Stirumse Hof (owned by the Counts of Limburg Stirum) and the Berghse Huys (owned by the Counts of Bergh); cf. fig. 1.

The Berghse Huys is in effect the 14th century castle, which was reinforced by a wall with a moat in the first half of the 16th century (fig. 2). Even in 1723 (fig. 4) nothing of all this could be found back; Wisch castle of those days stood on the Stirumse Hof and, despite the serious damage it sustained during the war, it has been preserved right up to the present time.

Archeological investigations have not produced much result and were actually performed on only a limited scale. It must be mentioned, however, that the old exterior wall of the north wing was found back.

It is difficult to interpret the old maps. The author is of opinion that the buildings on these maps are wrongly situated with respect to the town of Terborg, but as regards their location with respect to each other they have been correctly represented. Unlike Mr. Buurman, he is of opinion that the square and not the round tower is shown on the old maps (fig. 1 and 2).

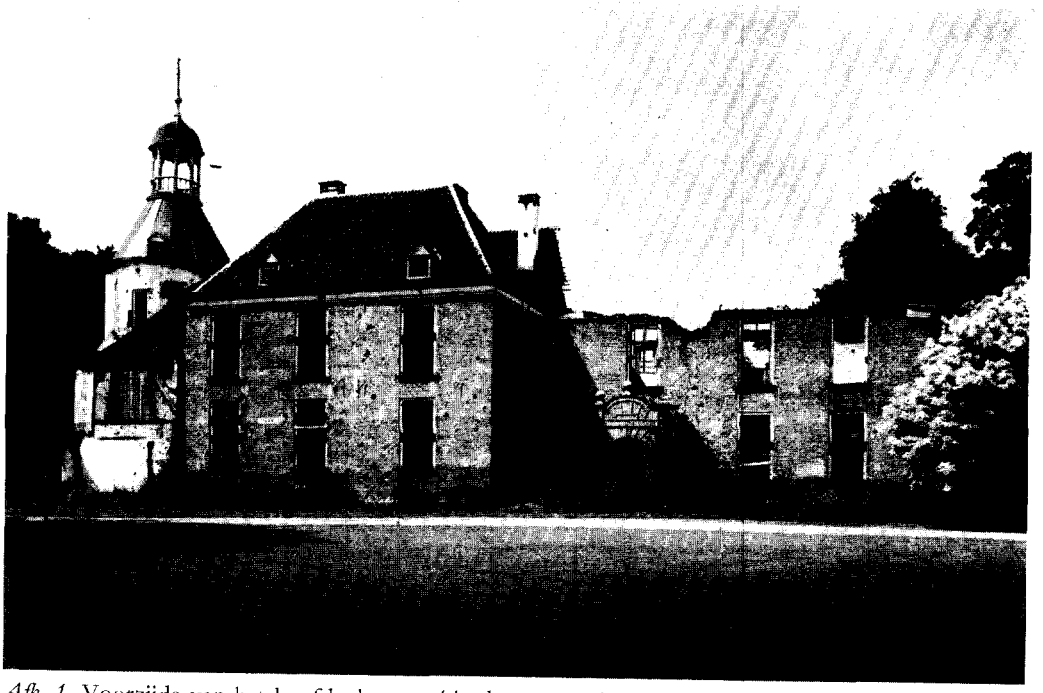

Afb. 1. Voorzijde van het hoofdgebouw vóór de restauratie. (Foto Monumentenzorg; 1956)

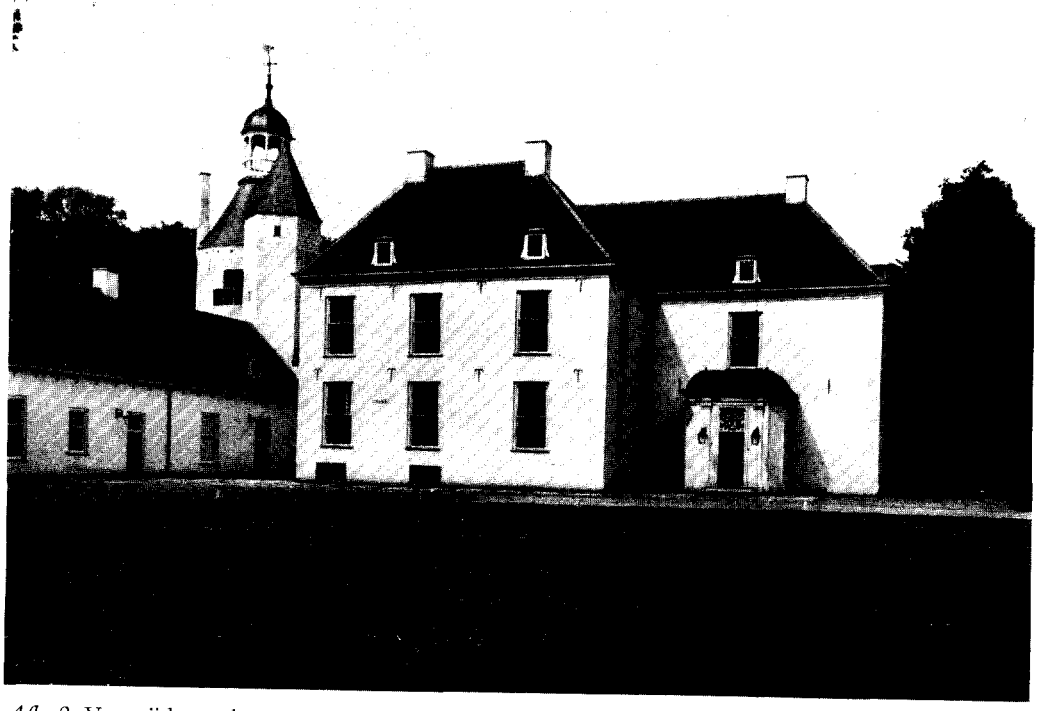

Afb. 2. Voorzijde na de restauratie. (Foto Monumentenzorg)

Afb. 3. Het kasteel uit het zuidwesten.

Afb. 4. Galerij tussen hoofdgebouw en ronde toren.

Afb. 5. Zijvleugel uit het zuiden. (Foto's Monumentenzorg)

DE RESTAURATIE VAN HET KASTEEL WISCH

DOOR

E. A. CANNEMAN

Toen kort voor de bevrijding in 1945 het kasteel Wisch bij Terborg door een geallieerde luchtaanval ernstig werd getroffen, leek het lange tijd, dat van herstel niets meer zou kunnen komen. Nadat echter het kasteel door vererving van eigenaar was veranderd, bleek in 1951 de mogelijkheid te bestaan om toch nog tot een restauratie te geraken. Als eerste eis werd gesteld het bewoonbaar maken van het oostelijke gedeelte van de lange dienstvleugel met inbegrip van de vierkante toren.

Daar het kasteel reeds zeer lang gepleisterd was, is het steeds buitengewoon moeilijk geweest de verschillende bouwperioden te onderscheiden. De restauratie van dit eerste gedeelte opende tevens de mogelijkheid om al het muurwerk te onderzoeken. Tijdens de restauratie van de dienstvleugel is van deze mogelijkheid dan ook gretig gebruik gemaakt, zowel voor de dienstvleugel zelf als voor de ronde toren met korte vleugel en het daarop aansluitende hoofdgebouw.

Helaas heeft ook dit onderzoek niet het resultaat opgeleverd, dat er van verwacht werd, hetgeen in hoofdzaak te wijten is aan de talrijke verbouwingen in de 18de, 19de en 20ste eeuw. Van de toestand, die wordt weergegeven op een prentje in *Het Verheerlijkt Nederland* is wel de hoofdvorm ongewijzigd gebleven doch van de oorspronkelijke indeling en de plaats van de vensters zowel van de vleugel als van de vierkante toren is niets teruggevonden; de latere verbouwingen zijn helaas te ingrijpend geweest.

Wanneer wij nu nagaan welke gegevens ons ten dienste stonden en wat de resultaten zijn van het onderzoek dan kan dat in de volgende punten vastgelegd worden.

1. De ronde toren bleek na inwendig ontpleisteren uit het einde van de 15de eeuw te stammen. De bovenste verdieping was er later, waarschijnlijk in de 17de eeuw, opgezet toen de toren niet meer de functie had van verdedigingswerk en dus een veel opener karakter kon krijgen. De muren zijn daar dan ook aanmerkelijk minder zwaar. Waarschijnlijk is de gehele toren opgebouwd uit voor de tweede maal verwerkte baksteen.

2. De oorspronkelijke omvang van de wat later aangebouwde zeskantige traptoren werd in de fundering en gedeeltelijk in de aanzetten tegen de ronde toren teruggevonden. In de 19de eeuw was deze traptoren door een wat ruimere vervangen, die echter niet tot de volle hoogte was opgetrokken. De ronde toren met de traptoren

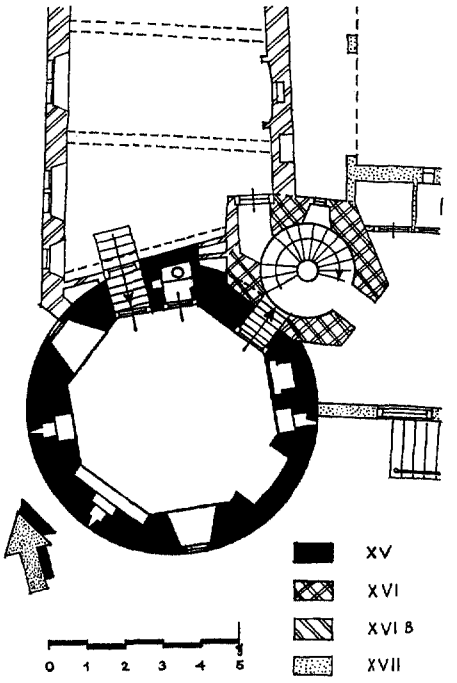

Plattegrond van het oudste gedeelte. Schaal 1 : 200.

had, waarschijnlijk bij de bouw van de traptoren, een vrij dunne bepleistering gekregen, waarop een nogal slordige beschildering van zwarte voegen was aangebracht, die een opbouw met blokken natuursteen suggereerde.

3. Bij het onderzoek is gebleken, dat alle gegevens van nissen voor de verdediging, latrines en raamopeningen nog aanwezig waren.

4. De baksteen van de dienstvleugel en de vierkante toren maakt eveneens de indruk van afbraak afkomstig te zijn. De funderingen wa-

ren zwaar en diep. Zoals reeds is vermeld, is van de raamindeling niets teruggevonden.

5. Op het gedeelte van de dienstvleugel, dat na het bombardement nog overeind stond, waren de oude eikehouten jukken van de spanten nog aanwezig, deze zijn bij de restauratie zoveel mogelijk gespaard.

6. Het hoofdgebouw van de woonvleugel, dat eveneens talloze malen verbouwd en vergroot is, bleek ten dele een oude bekapping te hebben; daaruit kon worden afgeleid dat het naar voren uitstekende gedeelte aan de oostzijde, waar nog een steen met 1648 aanwezig is, oorspronkelijk twee topgevels gehad moet hebben, de ene wat breder dan de andere. De oorspronkelijke ingang is in het breedste gedeelte teruggevonden op het niveau van de huidige woonverdieping. Hoe deze vleugel aan de noordzijde werd afgesloten is niet geheel duidelijk geworden, maar waarschijnlijk zal ook hier een topgevel hebben gestaan. Aan de zuidzijde werden op beide verdiepingen de dichtgemetselde natuurstenen kruiskozijnen teruggevonden.

7. Het gedeelte tussen de ronde toren en het hoofdgebouw heeft oorspronkelijk geen verbinding gehad met het hoofdgebouw, wel met de ronde toren. Hieruit zou dus de gevolgtrekking gemaakt kunnen worden, dat dit deel wat ouder is dan het hoofdgebouw, doch veel later dan de ronde toren en ook later dan de traptoren, vooral ook omdat juist bij de aansluiting aan de ronde toren de oude beschildering is teruggevonden.

8. Het metselwerk van de tussenbouw en het hoofdgebouw maakte de indruk als schoonwerk bedoeld te zijn; het materiaal hiervan was niet voor de tweede maal verwerkt.

Wanneer wij al deze gegevens samenvatten, dan moeten wij wel constateren, dat het uitgesloten was het gehele kasteel terug te brengen in de vorm, die het in de 17de eeuw moet hebben gehad. Het kasteel laten in de vorm van voor de oorlog was evenmin gewenst, omdat vooral aan het einde van de vorige eeuw en in het begin van deze eeuw zeer storende verbouwingen en aanbouwen tot stand waren gekomen, waardoor het hoofdgebouw aan de noordzijde op buitengewoon onbevredigende wijze werd afgesloten, en ook omdat enige gegevens het waard waren om weer gereconstrueerd te worden. Ook het interieur voldeed niet meer aan de eisen, die heden ten dage aan de bewoonbaarheid mogen worden gesteld.

Besloten werd om de ronde toren met traptoren en de tussenbouw zoveel mogelijk te reconstrueren en al het overige terug te brengen in een toestand, die het kasteel gehad moet hebben in de 18de eeuw, toen de topgevels van het hoofdgebouw werden gesloopt, het hoofdgebouw van een andere bedaking en van een rondlopende kroonlijst werd voorzien en het gehele complex werd gepleisterd. Bij de restauratie is dan ook de pleisterlaag opnieuw aangebracht, alleen werd het tussenlid direct op de baksteen gewit om het oorspronkelijke metselwerk te laten zien; bovendien kregen de ronde toren en de traptoren weer de beschildering met voegen.

Dat deze wijze van restaureren aanvechtbaar is, zijn wij ons bewust, doch waar hier zo heel weinig gegevens te voorschijn zijn gekomen, heeft het aantonen hiervan geprevaleerd boven de eenheid van het gebouw. Deze eenheid is tenslotte gevonden in het wit maken van het gehele complex.

Ook voor de oorlog ging van het kasteel de grootste bekoring uit door de uitzonderlijke en voor Nederland ongebruikelijke aanleg in een L-vorm, met de bijna 90 meter lange dienstvleugel, aan de uiteinden afgesloten door de vierkante en de ronde toren, en de haaks daarop staande kortere woonvleugel met verdieping.

Het was dus een eerste vereiste deze hoofdvorm onveranderd te laten voortbestaan; daarnaast was het mogelijk alle oorspronkelijke raamvormen in de ronde toren en de tussenbouw te herstellen evenals de vensters in de zuidgevel van het hoofdgebouw. De overige raamopeningen van het hoofdgebouw bleven op de oorspronkelijke plaats, uitgezonderd enige openslaande deuren op het terras aan de westzijde, in verband met een wijziging van de plattegrond. De noordgevel van het hoofdgebouw moest geheel nieuw worden opgetrokken, omdat aan die zijde in het einde van de vorige eeuw een zeer storende aanbouw was gebouwd.

In de lage dienstvleugel moest aan de oostzijde een aparte woning opgenomen worden, zodat hier in het bestaande volume van vleugel en vierkante toren een geheel nieuwe indeling werd ontworpen. Dit was verantwoord omdat, zoals reeds verder is vermeld, hier geen enkel gegeven over de vroegere indeling of over de vroegere raamvorm is teruggevonden.

In het najaar van 1951 werd met de restauratie van dit oostelijk gedeelte van de dienstvleugel begonnen en in de eerste plaats met de vierkante toren, waarin door de oorlogshandelingen een aanzienlijke bres was geslagen. De mu-

ren werden hersteld en van eikehouten ongeschilderde kozijnen voorzien, terwijl ook de kap, die niet meer de oorspronkelijke was, geheel vernieuwd werd. Boven de met een tongewelf overdekte kelder werd een ruime zitkamer geprojecteerd, terwijl op de eerste en tweede verdieping steeds een slaapkamer met badkamer en kleedkamer werd opgenomen.

In de lange vleugel werden achter elkaar gebouwd een zeer grote salon, een wat kleinere eetkamer, een dienkeuken met keuken, twee slaapkamers voor het personeel, een vestibule en een dienstingang. Als raamvorm werd het venster gekozen, dat het hoofdgebouw in de 18de eeuw moet hebben gehad.

Daar in vleugel en hoofdgebouw niets meer aanwezig was van de 18de of 19de eeuwse betimmeringen, werd bij de aankleding van enige vertrekken gebruik gemaakt van betimmeringen, die van elders kwamen. Zo werd in de salon van de dienstvleugel een 18de eeuwse betimmering uit Dordrecht aangebracht en in de eetkamer een zeer fraaie Lodewijk XV-buffetnis.

Toen in de jaren 1958-1960 het hoofdgebouw, de ronde toren met de tussenbouw en het nog niet herstelde gedeelte van de dienstvleugel werden gerestaureerd volgens de reeds eerder ontworpen plannen, werden wij bij de uitvoering bijgestaan door de heer Rappange, architect te Amsterdam, met wie tenslotte de gehele restauratie in de meest prettige omstandigheden is uitgevoerd.

Zoals reeds is gezegd werd de ronde toren geheel hersteld met behulp van de gevonden gegevens, terwijl de 18de eeuwse kap met koepel gehandhaafd bleef. De drie boven elkaar gelegen achtkantige vertrekken bleken van nissen, schietsleuven, muurkasten, latrines en stookplaatsen te zijn voorzien; de bovenste verdieping, waar de muren veel minder zwaar zijn, bleek grote kruisvensters gehad te hebben. De zeskantige wenteltrap werd geheel gereconstrueerd naar de oude gegevens en de bekroning werd gemaakt naar de afbeelding in *Het Verheerlijkt Nederland*.

Het verbindingslid tussen de ronde toren en het hoofdgebouw kon wat de westgevel betreft geheel gereconstrueerd worden aan de hand van de gevonden gegevens betreffende de natuurstenen kruisvensters. Deze gevel werd hersteld in schoonwerk doch later, terwille van de eenheid, gewit.

Een groot probleem vormde echter de oostgevel van deze bouw gelegen aan een kleine aan drie zijden omsloten binnenhof. Dit pand bleek oorspronkelijk een open galerij te hebben gehad, doch wat daarboven is geweest, is door de latere aanbouwen niet duidelijk geworden. Daar het echter gewenst was om op de verdieping toch een doorgang te hebben van het hoofdgebouw naar de ronde toren, werd boven de galerij een gang ontworpen, waarmee men in de traptoren kan komen. Het moeilijke punt van samenkomst van tussenbouw, traptoren en dienstvleugel werd hiermede op bevredigende wijze opgelost en tot een aantrekkelijk onderdeel van het gehele complex gemaakt.

De hoofdvorm van het hoofdgebouw bleef geheel gehandhaafd evenals de raamindeling, de plaats van de ingang en het later aangebrachte terras aan de achterzijde. Om alle vertrekken onafhankelijk van elkaar bereikbaar te maken werd aan de achterzijde een grote hal met trappehuis ontworpen, op deze hal en het portaal op de verdieping komen alle vertrekken uit.

De aankleding van dit gedeelte werd vrij sober gehouden. Vlak stucwerk voor de wanden van de hal met een plafond van omstucte balken en eenvoudig lijstwerk in de velden daartussen, een geschilderde trap met originele smeedijzeren Lodewijk XIV-balusters en een zeer merkwaardige zandstenen Lodewijk XV-schouw, ongetwijfeld uit de Achterhoek afkomstig, vormen de aankleding in dit centrale gedeelte van het hoofdgebouw. De salon heeft behangen wanden boven een eenvoudige lambrizering en een oude Lodewijk XV-schoorsteenmantel. Slechts de eetkamer kreeg een rijkere aankleding omdat hiervoor een aantal zeer fraaie Lodewijk XVI-wandschilderingen door de eigenares beschikbaar werden gesteld. Er werd een betimmering ontworpen, waarin dit alles een plaats vond.

Aan de buitenzijde werd het bestaande terras van een trap en een natuurstenen balustrade voorzien met gebruikmaking van oude balusters. Aan de hofzijde werd de verminkte en gecementeerde 19de eeuwse ingangspartij vervangen door een nieuwe van gelijke afmetingen. De noordzijde van het hoofdgebouw kreeg een geheel nieuwe gevel met dienstingang, de oorspronkelijke gevel ontbrak hier geheel. De oude overwelfde kelders werden hersteld en bruikbaar gemaakt. De hoofdtoren werd als vanouds met leien gedekt, de tussenbouw kreeg weer een dakbedekking met oude, bij de restauratie aangetroffen, zwart geglazuurde pannen.

Langs het gehele gebouw liep aan de hofzijde een pad van oude zwerfkeitjes. Deze bestrating

is tijdens de restauratie zorgvuldig afgedekt en bij de voltooiing geheel hersteld.

Aansluitend op de ronde toren werd in de dienstvleugel nog een aantal woonvertrekken met voordeur een dienstingang gemaakt. Op deze wijze was het mogelijk om dit enorme complex in drie verschillende wooneenheden onder te verdelen, alle met eigen voordeur, dienstingang, keuken en badkamer. Tussen de beide uiteinden van de dienstvleugel ligt een ruime garage en ruimten voor berging van landbouwwerktuigen.

Uit bovenstaande regelen zou men zich wellicht kunnen afvragen of hier nog sprake is van een restauratie in de gebruikelijke zin. Een dergelijke vraag zou ongetwijfeld met een „neen" beantwoord kunnen worden, wanneer men het zwaartepunt zou leggen op de historische eenheid, op de oorspronkelijk bedoelde vormen van ramen en deuren, op de interieurs en de oude indeling van de vertrekken, waaruit zo menig gegeven over de vroegere wijze van wonen kan worden geput. Niets van dit alles is hiervan aanwezig en uitgezonderd de ronde toren is al het inwendige — zelfs de meeste tussenmuren en alle balklagen — van deze laatste restauratie afkomstig. Het kan de indruk wekken, dat de architect zich bij deze restauratie uitgeleefd heeft in eigen bedenksels en eigen architectonische idealen en dat dus deze restauratie even waardeloos is als alle voorafgaande verbouwingen.

En inderdaad zou men dit zo kunnen opvatten vooral wanneer men zich realiseert, dat er thans niet de minste aanleiding zou zijn om de toestand van het kasteel te wijzigen, wanneer het niet door oorlogsgeweld was getroffen. Men zou zich dan hebben neergelegd bij de vele verminkingen die het kasteel in de loop der eeuwen heeft ondergaan, waardoor inwendig niets meer was overgebleven dat ouder was dan de 2de helft van de 19de eeuw.

Het enige wat overgebleven is door alle eeuwen heen is de grootse aanleg met ronde en vierkante toren, met lage lange vleugel en kortere hoge vleugel, een aanleg, die voor ons land enig is, en bij het maken van alle restauratieplannen heeft steeds de gedachte voorgestaan, dat aan deze aanleg niets mocht worden gewijzigd.

Men beschouwe dus deze restauratie als een herstel van de oorspronkelijke hoofdvormen en men neme het interieur maar voor wat het is geworden, een interieur waar iedere generatie wel aan zal wijzigen, net zoals onze manier van wonen zich ook steeds wijzigt. Wanneer de aanleg blijft behouden dan kan het interieur zich steeds blijven vernieuwen en aanpassen aan de levensstijl der toekomstige generaties.

SUMMARY

THE RESTORATION OF WISCH CASTLE

BY E. A. CANNEMAN

Wisch castle (near Terborg, province of Gelderland), which was seriously damaged by acts of war, was restored in the years 1951-1960. In this restoration the outward appearance has been fully retined, while — with a view to putting the building to a different use — the interior was changed in such a way that three separate dwellings resulted. The oldest part, the round tower, was fully restored to its original form both inside and out, such in accordance with the information discovered and by applying a layer of plaster on which joints have been drawn suggesting natural stone masonry. For the rest the walls have been restored to the form they must have had in the 18th century.

Afb. 6. Trappehuis.

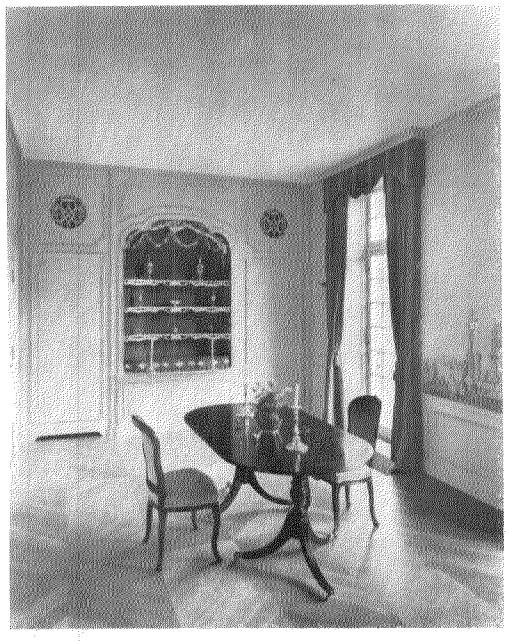

Afb. 7. Eetkamer.

Afb. 8. Zitkamer.

(Foto's Monumentenzorg)

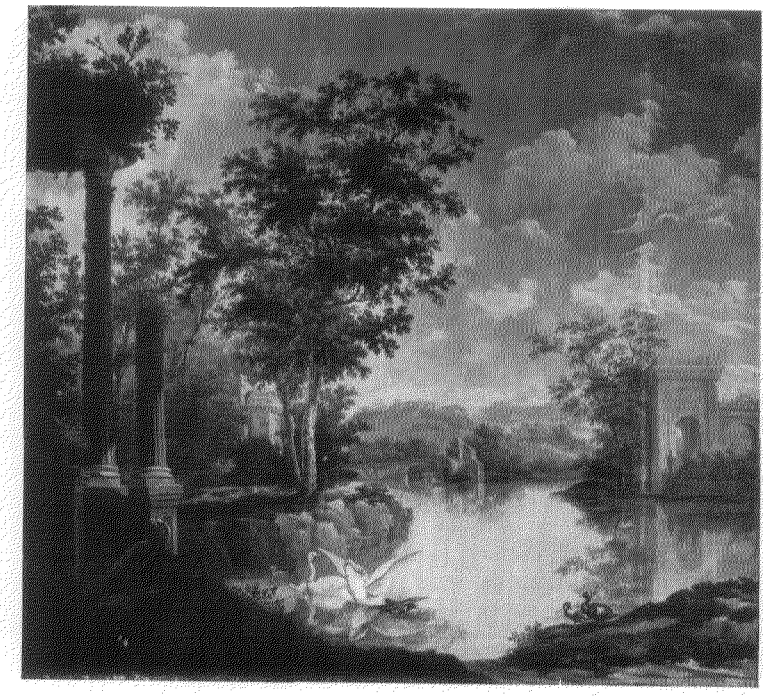

Afb. 9 en 10. Geschilderd behang, afkomstig uit een huis aan de Westermarkt te Amsterdam. (Foto's Lichtenbeeldeninstituut)

HET PRESICKHAEFFS HUYS TE ARNHEM

DOOR

IR. C. L. TEMMINCK GROLL

Tot voor enkele jaren verkeerde het huis Kerkstraat 19 te Arnhem, bekend onder de naam „Odeon", in zeer vervallen staat. Het bevatte een café, een fietsenwerkplaats en woonruimte voor enkele gezinnen. Door de talloze verbouwingen en verminkingen viel op het eerste gezicht nauwelijks meer op, welk een oud en eerbiedwaardig huis het was. Gelukkig kreeg het toch een plaats op de *Voorlopige Lijst* [1], zodat de Rijksdienst voor de Monumentenzorg ingeschakeld werd, toen de eigenares, de Twentsche Bank [2], plannen ging ontwikkelen om het gebouw geschikt te maken voor kantoren en een cantine. Deze plannen groeiden uit tot een volledige restauratie [3].

Vooraf werd een grondig onderzoek ingesteld, dat talrijke gegevens omtrent vroegere toestanden van het huis aan het licht bracht. Deze konden voor een groot deel in de restauratie worden verwerkt. Bovendien werd op het gemeente-archief de geschiedenis onderzocht; de resultaten van dit werk zijn inmiddels reeds gepubliceerd [4]. Vrijwel alle eigenaren en bewoners sedert het midden der 15de eeuw zijn daardoor bekend.

Allereerst zullen de beide delen van het gebouw beschreven worden, waarbij vooral de aandacht zal worden gevestigd op de vondsten en de wijze, waarop deze in de restauratie verwerkt zijn. Daarna zal getracht worden om met behulp van deze gegevens en die van het archief de bouwgeschiedenis vast te stellen.

Achtervleugel. A.

Het gebouw heeft, zoals wij het nu kennen, een T-vormige plattegrond (fig. 1). Alleen al vanwege het steenformaat (27/28 x 14/14.5 x 6.5/7 cm, 10 lagen = 78 cm) en de muurzwaarte (60/70 cm) is het duidelijk, dat de evenwijdig aan de Kerkstraat gelegen achtervleugel (verder A genoemd) ouder is dan het loodrecht daarop staande voorgedeelte (verder B genoemd).

Een zware muur, waarvan het ondergedeelte verwijderd was (het bovendeel rustte op een ijzeren balk) verdeelt A in tweeën. De noordelijke helft AN, heeft een vanuit het westen toegankelijke kelder, die kennelijk in oorsprong een ingang vanuit het zuiden bezat [5]. De verdiepingsbalklaag bestaat uit moer- en kinderbinten, welke in AN in het zicht gebleven waren. De moerbalken rustten daar op renaissanceconsoles. Die van het zuidelijk deel AZ waren door een plafond aan het oog onttrokken; er was nog één laatgotisch sleutelstuk aanwezig (fig. 1), dat aantoonde, dat de balken oorspronkelijk door korbeels gesteund werden. Sporen in het muurwerk gaven de indruk, dat deze — althans in AZ — weer in tot de grond doorlopende muurstijlen rustten [6].

Om praktische redenen is deze constructie niet in de oude vorm teruggebracht: alle balken liggen nu op consoles van het in AN aangetroffen model. Onder de zolderbalklaag daarentegen, zijn wel weer korbeels en muurstijlen aangebracht [7]. Ook deze balklaag rustte op consoles van het model, dat beneden werd aangetroffen. Deze kwamen uiteraard vrij door het reconstrueren van

[1] *Voorloopige Lijst der Nederlandsche Monumenten van Geschiedenis en Kunst, IV, Gelderland,* Utrecht 1917, blz. 23: „Trapgevel XVId, ten deele gepleisterd. Ankers. Hiernaast een klassiek poortje met cartouche (± 1650). Hierachter een langwerpig gebouw (XVIc) met trapgevels aan de smalle zijden, waarin gedichte vensters en waterlijst".

[2] Reeds in 1920 had de aangrenzende van Ranzow's Bank het pand gekocht met het oog op mogelijke uitbreiding. Na de vereniging met de Twentsche Bank was deze spoedig nodig.

[3] Architectenbureau Bruck en Igesz te Arnhem. Dagelijks toezicht A. Schellevis. Rayon-architect Rijksdienst Monumentenzorg: D. Verheus. Bij deze rijksdienst berust een uitgebreide serie foto's betreffende deze restauratie.

[4] A. S. Stempher, *Het Presickhaeffs huis, Kerkstraat 19 te Arnhem.* Arnhem z.j. Uitgave van de Twentsche Bank-van Ranzow's ter gelegenheid van de ingebruikneming in 1959.

[5] De huidige toegang is kennelijk een latere doorbraak.

[6] Ook in AN rustten de korbeels in muurstijlen, maar deze liepen waarschijnlijk niet tot de grond toe door, eerder steunden zij halverwege op een uitkraging.

[7] Hier geldt hetzelfde als voor de verdiepingsbalklaag: in AZ liepen de stijlen vrijwel zeker door en in AN waarschijnlijk maar tot halverwege.

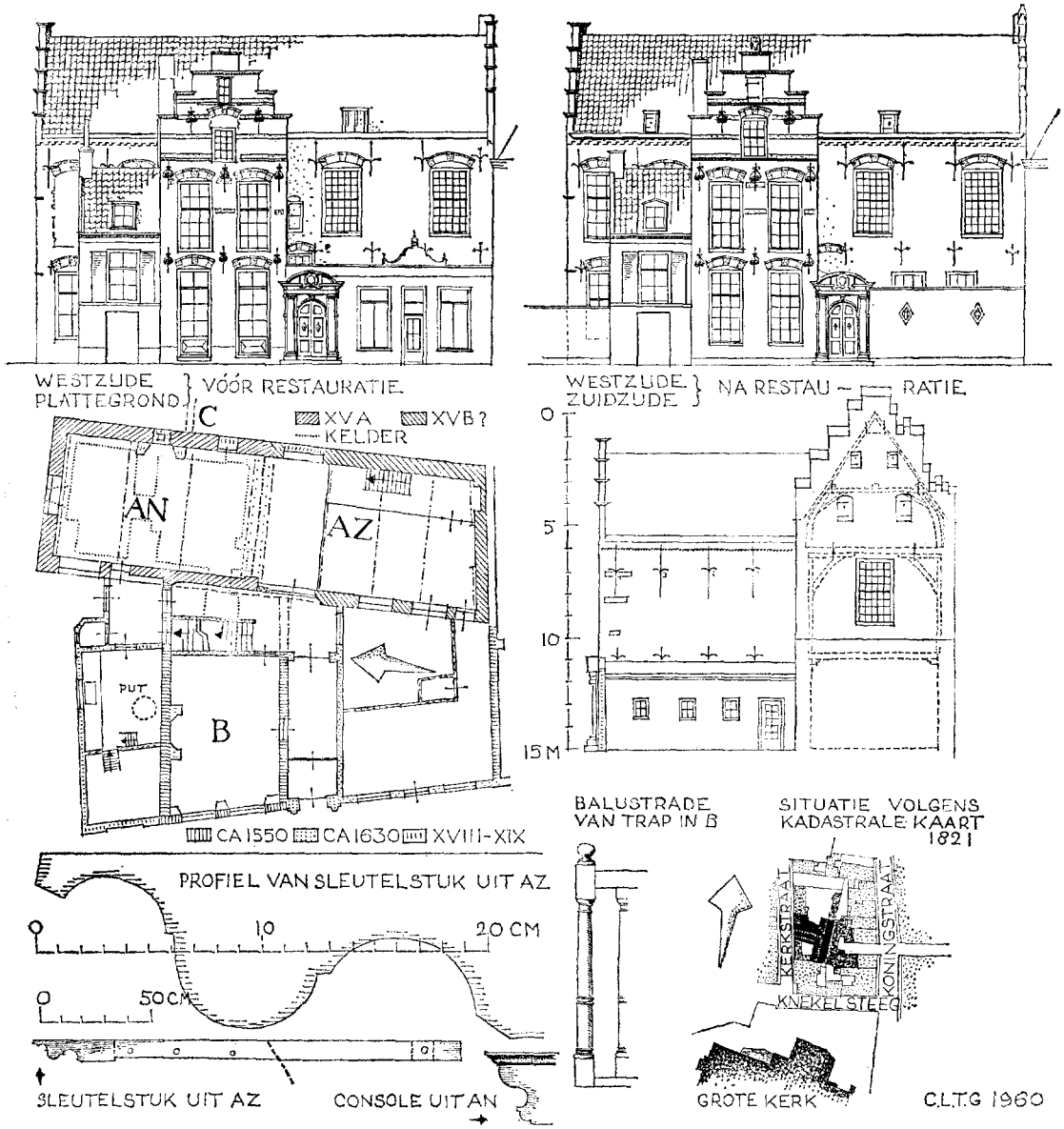

Fig. 1.

de vroegere toestand; zij zijn herbezigd in B op de eerste verdieping, waar indertijd de consoles onder de balken waren verwijderd ten behoeve van een plafond. Ter weerszijden van de tussenmuur bevonden zich in het midden ravelingen van schoorsteenkanalen; ook bij de zuidelijke eindgevel werd zulk een raveling aangetroffen.

De kapconstructie is in opzet voor beide delen dezelfde. Uit de wijze van nummering blijkt echter, dat zij uit verschillende perioden dateren. In AN zijn de sporen genummerd; bij de sporen VI en XI bevinden zich spanten, die resp. ook VI en XI zijn genummerd (van noord naar zuid). AZ heeft drie van zuid naar noord genummerde spanten hier is geen sporennummering. Er blijkt dus een duidelijk verschil te bestaan tussen AN en AZ, een verschil dat zich ook in het exterieur aftekent. De zuidelijke trapgevel bezat in het van de straat afgekeerde gedeelte nog gotische elementen. Deze zijn zonder verdere completering hersteld (fig. 1); de oorspronkelijke vorm kon niet meer met zekerheid

worden bepaald. De opgaande delen zullen vermoedelijk hoger zijn geweest [8]; horizontale vlakken zijn afgedekt met ezelsruggen, zoals deze op enkele punten werden aangetroffen. Om de gehele zuidgevel nog weer enigszins tot een geheel te maken, werden ook de normale trappen op het naar de straat gekeerde gedeelte van ezelsruggen voorzien [9].

De zuidelijke gevel had oorspronkelijk een schoorsteenkanaal in de as met aan weerszijden vensters; in de 18de eeuw is op de eerste verdieping een groot venster gemaakt, dat nu naar het midden is opgeschoven. Ongeveer tegelijkertijd is de niet-oorspronkelijke schoorsteen in de oostwand van het noordelijk gedeelte gemaakt.

De noordelijke trapgevel heeft vroeger één rij vensters boven elkaar in de as gehad en heeft dit ook nu weer gekregen. De latere wijzigingen zijn ongedaan gemaakt, met dien verstande dat de 18de eeuwse vormen van de vensters zijn aangehouden, behalve in de top, waar alle details van het oorspronkelijke kruiskozijn werden teruggevonden. Kalf en middenstijl bleken van trachiet te zijn geweest, de dagkanten waren van geprofileerde baksteen.

De trappen waren bekroond met geprofileerde platen Baumbergersteen, voorzien van uiterst verfijnde tandlijstjes [10]. Ook over de gevel liepen banden met een tandlijst. Het leek waarschijnlijk dat deze later zijn ingebracht, dat dus de gevel in opzet soberder was. Typerend zijn ook de bogen boven de vensters, bestaande uit baksteenbogen met Baumbergerblokken, waarboven een platte laag van baksteen boven de Baumberger en omgekeerd. Ook in de andere gevels treft men ze aan. Onder de goot van AN bevond zich een — nu herstelde en langs AZ doorgetrokken — muizetand.

De achtergevel was — en is weer — geheel bepleisterd. Het muurwerk bleek zeer chaotisch te zijn en talrijke, maar onduidelijke, sporen van gedichte vensters, doorgangen, herstellingen en verbouwingen te bevatten. De doorgangen moeten in verband gestaan hebben met een sinds lang verdwenen vleugel aan deze zijde. De benedenzaal kreeg nu ter weerszijden van de schouw een nieuw venster in deze gevel. In het interieur waren nog van belang: de vroege Lodewijk XV-schouw tegen de achtergevel op een plaats waar voordien geen schoorsteen was (het kanaal werd in de muurdikte weggewerkt, zoals men van buiten zien kon); rechts daarvan een zeer fijn geprofileerde eiken renaissance deurtje [11] en boven nog een trap met Lodewijk XV-balusters, welke nu in een nieuwe trap in het voorhuis geplaatst zijn. Een aantal nieuw gemaakte deuren verkreeg de schuine beklamping, die indertijd in het Sint Petersgasthuis werd aangetroffen bij vermoedelijk nog authentiek 15de eeuwse exemplaren [12].

Het voorgedeelte. B.

Dit deel is een jongere toevoeging, zoals blijkt uit het kleinere steenformaat (25/26 x 11.5/12 x 5.5/6 cm; 10 lagen = 64.5 cm), uit het doorlopen van de muizetand van AN achter de kap en uit archiefstukken, die aantoonden, dat het oorspronkelijk op de Koningsstraat gerichte huis pas in later tijd tot de Kerkstraat doorliep.

De voorgevel is op dezelfde wijze gedetailleerd als de noordelijke zijgevel van AN, de ankers zijn echter rijker. De eigenlijke bekroning van de top was verloren geraakt; de beeldhouwer wijlen E. van Kuilenburg maakte, van een van de kerkrestauratie van 1890 afkomstig fragment, een aardig bekronend element. Het inwendige bezit een fraai gerestaureerde Lodewijk XV-benedenzaal met een schoorsteenstuk waarop het Offer van Abraham is afgebeeld. Enig stuc- en snijwerk uit dezelfde tijd bevond zich in de hal bij de trap, grotendeels is dit intact gebleven [13]. De vloer van de gang werd belegd met grote tegels 54 x 54 cm, van rode zandsteen en hardsteen, welke werden aangetroffen onder de houten vloer van de noordelijke zaal in het ach-

[8] De gevel vertoont enige overeenkomst met die van een huis ten zuiden van de markt te Kalkar (Monrestrasze 15).

[9] De afdekkingen zijn zo gemaakt, dat zij aan de kop iets uitsteken buiten de eigenlijke trappen. Doorgaans wordt dit niet zo aangetroffen, maar het is hier gedaan, omdat deze vorm werd gevonden op het nabijgelegen gotische achterhuis van „de Crabbe", Bakkerstraat 17.

[10] Hiervan was nog slechts weinig over na de oorlogsschade van 1944; de afdekkingen waren deels door betonplaatjes vervangen. Zij zijn nu weer overeenkomstig de nog aanwezige fragmenten aangebracht.

[11] Het was helaas te zeer beschadigd om herbezigd te worden; het is nu bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg.

[12] C. L. Temminck Groll, „Het Sint Petersgasthuis te Arnhem", *Bull. K.N.O.B.*, 6de s. 10 (1957), kol. 202.

[13] Deze traphal ligt half in B zelf, half in de iets jongere gang daarnaast. Het muurwerk daarboven bleek vrijwel geen ondersteuning te hebben, zodat een betonconstructie nodig was.

terhuis. Zeer fraai is de trap, bestaande uit massief driehoekige eiken treden. De balustrade heeft ronde balusters in de vorm van slanke dorische zuiltjes. Onder de zolderbalklaag werden de consoles uit het achterhuis geplaatst (kol. 242).

Het reeds genoemde gangetje langs de zuidgevel gaf het pand een uitgang aan de Kerkstraat, welke door een rijke poort in Hendrick de Keyserstijl is gemarkeerd.

Bouwgeschiedenis

Het archiefonderzoek heeft uitgewezen, dat het huis reeds vóór 1452 bestond. In dat jaar is het eigendom van Gelis ingen Nulandt, schepen en burgemeester van Arnhem [14], voordien is het al van Geerloch van Aefferden geweest.

Het steenformaat van de vleugel A is praktisch hetzelfde als dat van de voorgevel van het Sint Petersgasthuis, hetgeen een datering op het begin van de 15de eeuw wel aanvaardbaar maakt [15]. Daar A kennelijk in twee etappes is gebouwd, is het zeer wel mogelijk, dat deze vroegste vermelding nog slechts betrekking heeft op een gedeelte, dat in later tijd vergroot werd. Een vergroting in de tweede helft der 15de eeuw is zeer wel denkbaar [16].

Merkwaardigerwijze is het niet mogelijk om met volledige zekerheid vast te stellen, welk deel het oudst is. Argumenten ten gunste van AN zijn:

1; de aanwezigheid van de — ongetwijfeld zeer oude — kelder en het feit dat deze een toegang heeft gehad vanuit AZ op een plaats waar men zich nu moeilijk een trap kan voorstellen. Op deze plaats zou een traptoren gestaan kunnen hebben, die de kelder en de verdiepingen met elkaar verbond.

2; de zuiver rechthoekige vorm, die erop wijst, dat het huis midden op een vrij terrein werd gebouwd; AZ is daarentegen kennelijk tegen een erfscheiding opgetrokken.

3; de meer primitieve kapnummering, die nog op de volledige sporenkap als een nabij verleden wijst [17].

4; het steenverband is in AN iets regelmatiger (behalve in de geveltop) dan in AZ, waarin kennelijk veel secundair materiaal (van de veronderstelde traptoren of grotere aanbouw vrijgekomen steen?) is gebruikt.

Voor AZ daarentegen pleiten:

1; de aanwezigheid van gotische fragmenten: topgevel en sleutelstuk — dit laatste overigens waarschijnlijk wel jonger dan het begin der 15de eeuw.

2; het feit dat de tussenmuur op sommige plaatsen niet in verband is gemetseld met het aangrenzend muurwerk van AN (op andere plaatsen echter wel).

3; het verschil in constructie: in AZ hebben de muurstijlen vrijwel zeker tot de grond doorgelopen, in AN vermoedelijk slechts tot de halve hoogte; AZ staat daardoor dichter bij het houtskelet.

Mijns inziens zijn de eerste argumenten sterker; door de hogere ouderdom zou juist AN bij een latere modernisering (omstreeks 1550) ingrijpender onderhanden genomen kunnen zijn dan het jongere deel AZ (onder meer is de noordelijke geveltop van AN een keer geheel vernieuwd).

Wanneer deze veronderstelling juist is, moet het huis in zijn vroegste vorm grote verwantschap hebben vertoond met het overigens jongere (vroeg-16de eeuwse) gotische huis van de kanunnik E. Puissant te Bergen (Henegouwen). Ook dit heeft een rechthoekige door de moerbinten in drieën verdeelde plattegrond van ± 7 x 10 m, een traptoren tegen de hoek van een zijgevel en een zadeldak tussen toppen op de zijgevels [18]. Ook daar ligt het huis een eind terug en evenwijdig aan de rooilijn. Het teruggliggen t.o.v. de rooilijn treft men bij gotische huizen slechts zelden aan; in Utrecht is dit uitsluitend met een aantal claustrale huizen het geval geweest. Gezien het feit, dat ook het huis te Bergen voor een kanunnik werd gebouwd, rijst de vraag of ook hier de stichter een kerkelijk heer is geweest. Het huis zou dan eerst later in handen van wereldlijke bestuurders zijn

[14] Stempher, *o.c.*, blz. 6.

[15] Een overzicht van te Arnhem gebruikelijke formaten bestaat nog niet. Vermoedelijk heeft het de gehele 15de eeuw door weinig of geen verandering ondergaan.

[16] Tussen 1452 en 1515 wordt het huis niet verkocht (Stempher, *o.c.*, blz. 6) gedurende het laatste deel van deze periode is het van de weduwe resp. de erven van Gelis ingen Nulandt, een vergroting zal toen dus niet hebben plaats gevonden, eerder in het derde kwart van de 15de eeuw.

[17] De hoogstwaarschijnlijk vroeg-14de eeuwse kap van het huis Drakenburgh te Utrecht bestaat alleen uit sporen, die doorgaand zijn genummerd.

[18] Rue Notre Dame Débonnaire. Het heeft drie verdiepingen; echter geen borstwering langs de zolder, zodat de massa ongeveer dezelfde is.

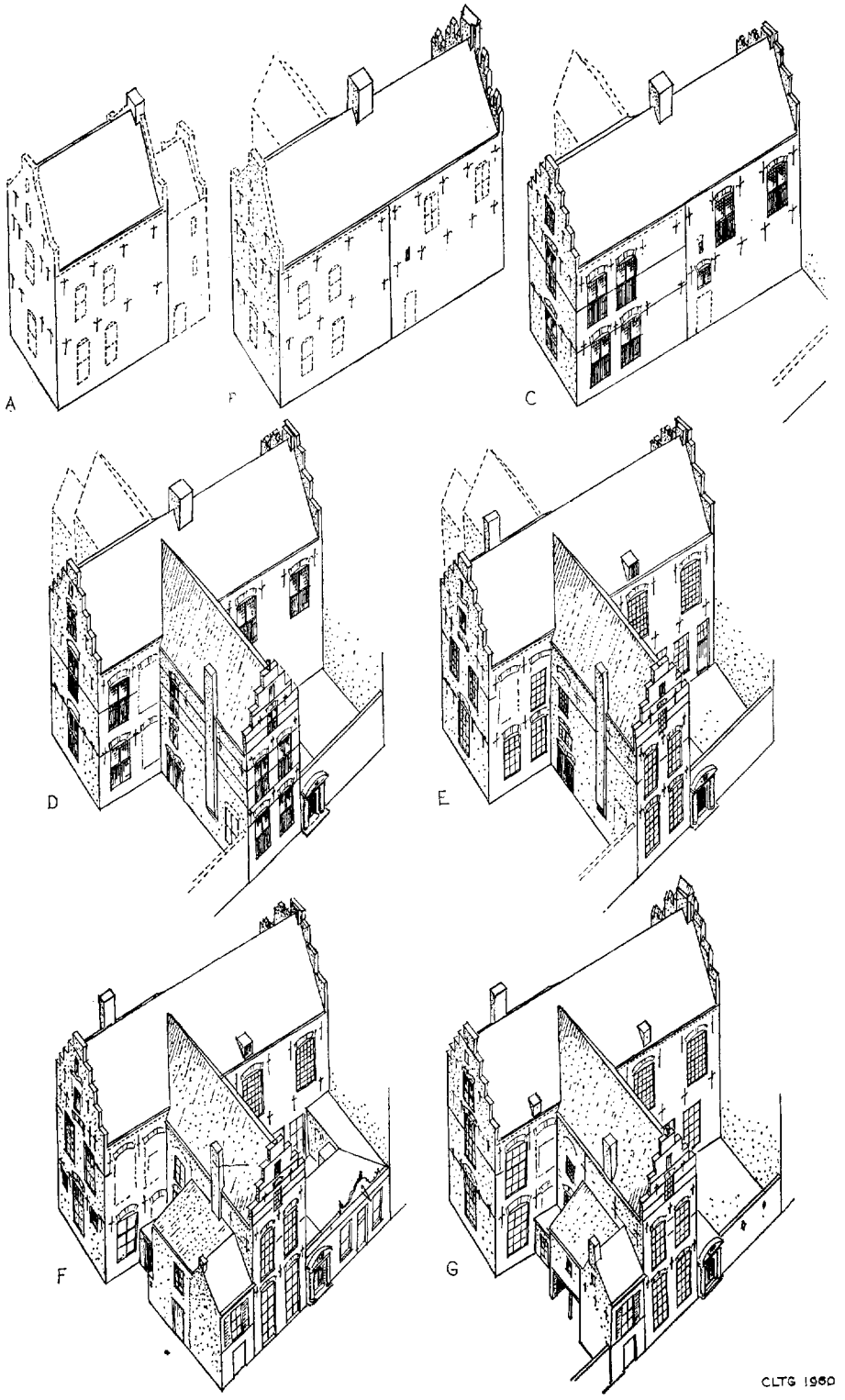

Fig. 2.

gekomen. Vgl. O. Stiehl, *Handbuch der Architektur* II, 4-2. *Der Wohnbau des Mittelalters* (Leipzig 1908), blz. 121, waar in aansluiting op adellijke woningen over die van geestelijke heren wordt opgemerkt: „Auch solche Wohngebäuden wurden oft nicht in die Häuser der gewöhnlichen Bürger eingereiht sondern erhoben sich auf den um die bedeutenderen Kirchen freigelassen Plätzen".

Het huis was toegankelijk via een poort in de Koningsstraat, het terrein liep echter reeds blijkens een akte van 1485 [19] door tot de Kerkstraat (waarschijnlijk ook reeds voordien). Het heeft ook een voorbouw (in het vervolg C genoemd) in de richting van de Koningsstraat bezeten.

Het is helaas niet mogelijk geweest de funderingen van deze voormalige voorbouw (C) op te zoeken. De aanwezige doorgangen bewijzen, dat het twee verdiepingen heeft gehad, zoals ook kan worden afgeleid uit een stadsplattegrond van 1649 [20].

Het muurwerk van de achtergevel wijst erop, dat C in ieder geval later werd gebouwd dan AN, er zijn enkele sporen van een bescheiden inkassing van de noordelijke zijmuur van C aangetroffen (zodat daarvan ook de plaats bekend is, zie fig. 1). Het is wel aannemelijk, dat C en AZ uit dezelfde tijd dateren en dat C toen de trap van het huis bevatte.

Blijkens vele details heeft een belangrijke verbouwing, onder meer inhoudende de bouw van B, plaats gevonden omstreeks het midden van de 16de eeuw. Deze verbouwing blijkt nog in twee etappes uiteen te vallen: eerst werd A gemoderniseerd, waarbij o.m. de op kol. 245 beschreven bogen [21] en de fijn geprofileerde tandlijsten [22] werden aangebracht, benevens de nieuwe geveltop aan de noordzijde. Enkele dezer bogen vinden hun uiteinde pas in het gevelgedeelte achter B; het is dus niet zo, dat de modernisering samen viel met de bouw van B. Toch kan het tijdsverschil niet groot zijn, gezien de gelijke detaillering. Deze maakt het bovendien waarschijnlijk, dat beide wijzigingen tijdens één eigenaar tot stand kwamen. Dit moet dan wel een van de Presickhave's zijn geweest; deze familie bezat het huis van 1515-1566 [23]. Ook het feit dat het huis ook nadien nog wel het „Presickhaeffs huys" wordt genoemd, wijst er wel op, dat deze familie het een nieuwe gestalte gaf.

Uit een stadsrekening van 1551/52 [24] blijkt, dat er „LX karren santz naar Presichaven huys" zijn gevoerd in verband met „timmeringhe" (de bouw van B?). Bij de verkoop in 1566 aan Joost van Cranevelt wordt het omschreven als: „huys und hoffstede mit seynen alingen toebehoir ... glick datselve gelegen is in die Koeningsstrate..., streckende achter tot in die Kerchstrate..." [25]. Aangenomen kan dus worden, dat wat voor ons het voorgedeelte B is, toen al als achtergedeelte bestond. Of ook de daarin aanwezige trap al uit deze periode dateert is niet zeker [26]; de balusters van het bordes wijzen eerder op het begin van de 17de eeuw [27].

Van 1605 tot 1611 is het huis eigendom van dr. Voeth; in die jaren zijn geen wijzigingen van enige betekenis aangebracht, blijkens een mededeling bij de overdracht van 1611 [28].

In 1622 wordt het in twee afzonderlijke delen verkocht, die echter in 1635 weer in één hand

[19] Stempher, *o.c.*, blz. 6.

[20] Joan Blaeu, *Toneel der Steden*, Amsterdam 1649.

[21] In de vrijwel ongewijzigd gebleven zuidelijke topgevel komen zij nog niet voor.

[22] Deze bieden enige houvast voor de datering. Zij komen onder meer voor aan het poortgebouw van het Maarten van Rossumhuis te Zaltbommel (1535), aan het Besiendershuis te Nijmegen (eerste helft 16de eeuw), het Raadhuis aldaar (1554) en het huis Schreurs in de Grote Kerkstraat te Venlo (1588).

[23] Stempher, *o.c.*, blz. 6. De eerste, Bernt, was drost en richter van Veluwe en schepen en burgemeester van Arnhem.

[24] Stempher, *o.c.*, blz. 7. Werd het grondwerk van gemeentewege verricht omdat het burgemeestershuis was?

[25] Stempher, *o.c.*, blz. 7.

[26] Ter wille van deze trap is de westgevel van A plaatselijk dunner gemaakt (zie fig. 1). O.i. wijst dit wel hierop, dat men de tegenwoordige trap in een bestaande omgeving inbouwde. Toch maakt het, vanouds halverhoogte aanwezige, bordesraampje het aannemelijk, dat er op deze plaats al tijdens de bouw van B een trap is aangebracht. Bij monumentale gebouwen kwam het hier gebruikte traptype al voor (rechte vleugels tussen muren); vgl. het kasteel van Breda.

[27] Overeenkomstige balusters komen onder meer voor in het doophek van de Hooglandse kerk te Leiden uit 1632 (E. H. ter Kuile, *Leiden en Westelijk Rijnland. De Nederlandsche Monumenten van Geschiedenis en Kunst*, VII, 1, 's-Gravenhage, 1944, blz. 87 en afb. 156) en in het vroeg 17de eeuwse interieur van „de blauwe Druif" te Amsterdam, afgeb. in A. A. Kok, *Amsterdamsche woonhuizen*, Amsterdam, 1942, blz. 19.

[28] Stempher, *o.c.*, blz. 8 De erven Voeth dragen het huis over, zoals zij „dese huysenge ende hoff (van de) kynderen van zal: François van Cranevelt selffs hebben gecoft".

komen [29]. Daar in 1622 beide delen nog hun uitgang via de poort aan de Koningsstraat hebben, is het zeer wel mogelijk dat de uitgang aan de Kerkstraat met de, vrijwel regelrecht uit de school van Hendrik de Keyser afkomstige, poort uit de periode 1622-1635 dateert. Allicht zullen de twee eigenaren er prijs op hebben gesteld, elk een eigen toegang te bezitten. Ook de boven bedoelde trap kan in die periode zijn huidige vorm hebben gekregen als tweede hoofdtrap naast de vermoedelijke trap in aanbouw C. Welke verbouwingen de hereniging in 1635 ten gevolge heeft gehad is niet meer na te gaan, duidelijke sporen van grote activiteit vinden we pas weer in het derde kwart van de 18de eeuw, wanneer verschillende interieurs in vroege rococovormen worden vernieuwd. Dit is waarschijnlijk geschiedt tijdens J. B. Wentholt, ontvanger der convoyen en licenten, die van 1746 -1768 eigenaar was [30]. In 1768 valt het huis weer in twee delen uiteen: Hendrik Roelofs meester timmerman, koopt het deel aan de zijde van de Koningsstraat; Otto Reijers meester metselaar, het deel aan de Kerkstraat [31]. Nadien volgen nog talrijke ondergeschikte wijzigingen in de 19de eeuw die echter slechts verminkingen ten gevolge hadden. In 1827 werd het verkocht aan J. C. Daems, kastelein, waarna een reeks van handelaren in gedistilleerd en wijnen volgden [32] tot 1920 toe, toen de van Ranzow's Bank het kocht. Door verbouwing ontstond de in de aanvang geschetste toestand. In het begin van de 19de eeuw werd nog op het terrein ten noorden van het voorhuis een aanbouwtje gemaakt, waarvan het deel dat de oorlog overleefde in opzet bij de restauratie gehandhaafd bleef. De bebouwing ten zuidwesten van het huis werd gesloopt, zodat een aardig binnenhofje kon ontstaan.

Resumerende komen wij dus tot het volgende *(fig. 2).*

Eerste helft der 15de eeuw. Bouw van AN met bijbehorende traptorentje of grotere aanbouw (fig. 2, A).

Over de vorm van de geveltoppen is uiteraard niets bekend; vermoedelijk zal deze wel vrij eenvoudig zijn geweest. De vensters zijn aangegeven zoals er nog een werd aangetroffen in de achtergevel, achter de voormalige aanbouw (C) [33]. Doordat dit in een zeer vroeg stadium al buiten gebruik kwam, is het na het dichtmetselen met moppen, aan vernieuwingen ontkomen.

Derde kwart der 15de eeuw. Bouw van AZ en waarschijnlijk ook C (fig. 2, B).

De vorm van de zuidelijke geveltop is uit de nog aanwezige restanten afgeleid. Voor de vensters is aangenomen, dat de rechterdagkanten niet veel van de huidige afwijken, maar dat de linkse zoveel dichterbij lagen, dat de vensters in de assen tussen de balken stonden. C zou een trap bevat moeten hebben, mogelijk ook naar de kelder.

Kort voor 1550. A gemoderniseerd (fig. 2, C).

In het bijzonder AN wordt grondig onder handen genomen: een vernieuwde geveltop (van het afkomende materiaal), nieuwe vensters en een geleding door horizontale banden. AZ krijgt met kleine wijzigingen een enigszins bij AN aansluitend uiterlijk.

1551-1552 (?). Toevoeging van B.

Volkomen aansluitend aan de vormen van AN, maar met nieuw materiaal. Het uiterlijk is dan als aangegeven op fig. 2 D, behoudens de ingang naast B.

Tussen 1622-1635. Nieuwe ingang naast B (fig. 2, D).

Mogelijk ook de trap in B, als tweede hoofdtrap naast de trap in C. Bij de vleugel C is nog een aanbouw aangegeven, zulks op grond van het beeld op de kaart van Blaeu.

Tot midden der 18de eeuw. Ondergeschikte wijzigingen en herstellingen.

Tussen 1746 en 1768: modernisering van het interieur en aanbrengen schuiframen (fig. 2, E).

Benedenzaal in B, schouw in AN, trappen in AZ, traphal in B. Mogelijk ook een gedeeltelijke sloping van C [34].

[29] Stempher, *o.c.*, blz. 9.
[30] Stempher, *o.c.*, blz. 15.
[31] Stempher, *o.c.*, blz. 15.
[32] Stempher, *o.c.*, blz. 22.

[33] Een venster ter breedte van vijf koppen door een kalf in tweeën verdeeld.

[34] De aanbouw C is op het minuutplan van 1821 veel korter dan op de kaart van Blaeu van 1649. Het in het derde kwart der 18de eeuw aanbrengen van een trap in AZ kan een aanwijzing geven voor de gedeeltelijke sloping van C. C immers moet tot dat ogenblik een van de hoofdtrappen hebben bevat.

Begin der 19de eeuw. Aanbouw aan de noordwestzijde.

19de en begin 20ste eeuw's. Wijzigingen en verminkingen (fig. 2, F).
Vensters gedicht, verplaatst en gewijzigd, sloping vleugel C [35].

1944. Enige oorlogsschade.
1956-1959. Restauratie (fig. 2, G).

Hoewel nog vele details onzeker zijn, heeft het onderzoek ons toch nog een nader inzicht gegeven omtrent een burgemeestershuis uit de 15de eeuw en omtrent de wijze waarop men in de 16de eeuw zo'n huis weer eens geheel en al up to date maakte.

In hoofdzaak wordt de tegenwoordige vorm bepaald door de verbouwingen omstreeks het midden van de 16de eeuw. De bouwgeschiedenis is echter zo gecompliceerd, dat men zich hiervan pas tijdens het werk enigermate een voorstelling kon gaan vormen. Overeenkomstig de algemene principes van restaureren zijn de in de 18de eeuw gewijzigde vensters gehandhaafd; voorzover zij nadien weer veranderd waren zijn zij in deze vorm teruggebracht. Wanneer wij nu achteraf de reconstructies van de vroegere toestanden, in het bijzonder fig. 2 D, bezien, moeten wij ons toch afvragen of het in een geval als dit niet verantwoord is om ter wille van de karakteristiek van het geheel een latere wijziging ongedaan te maken en terug te grijpen naar wat daaraan vooraf ging. Het nu zo schilderachtige huis zou dan een veel strengere indruk gemaakt hebben. Daartegenover staat natuurlijk, dat de gevolgde werkwijze de fraaie interieurs beter tot hun recht doet komen.

[35] Op het minuutplan van 1821 staan nog aanbouwen achter A aangegeven. De gedeeltelijke bebouwing van het hofje aan de zuidwestzijde is dan reeds aanwezig.

SUMMARY

THE PRESICKHAEFFS HUYS AT ARNHEM

BY IR. C. L. TEMMINCK GROLL

An architectural investigation during restoration and a search of the archives made by Mr. A. S. Stempher enabled a fairly detailed building history to be compiled of this interesting house.

In the middle of the 15th century it was a Burgomaster's House and then consisted of a free-standing block with an annex, which probably contained the stairs. (Fig. 2A).

Later in the 15th century the house was extended to the south. An annex was built on to what was then the front of the house (now the back). (Fig. 2B).

Shortly before 1550 the house — especially the oldest part — was modernized in early Renaissance style. (Fig. 2C).

Soon afterwards a front part was built in a similar style. The beautiful new entrance in the style of Hendrick de Keyser must date back to the period 1622-'35, when the house was divided in two. (Fig. 2D).

About the middle of the 18th century the house was again modernized both inside and out. (Fig. 2E).

Shortly after 1800 a small annex was erected on the north side. In the 19th century and early in the 20th century the house was spoilt by further rebuilding. (Fig. 2F).

For the thorough restoration in the years 1955-1959 the 18th century condition was used as a starting point. (Fig. 2G).

BOEKBESPREKINGEN

Friedrich Mielke, Das Holländische Viertel in Potsdam. Verlag Gebr. Mann, Berlijn, 1960. 100 blz., met 28 tekeningen in de tekst en 37 fotopagina's.

Evenmin als een puntmuts, omslagdoek, kleurige rokken en klompen een Amerikaanse schone tot een Hollands meisje stempelen, zomin zijn bakstenen topgevels en versierde ingangspartijen voldoende om in een Pruisische stad een Nederlands stadsbeeld te vormen. Slechts waar een stukje Nederlandse samenleving vrijwel in zijn oorspronkelijke samenstelling en omstandigheden werd overgeplant, als naar het in 1621 door Remonstrantse uitgewekenen gestichte Friedrichstadt a.d. Eider, kon, als unicum, een stad van bijna zuiver Nederlands aspect in den vreemde ontstaan (zie: D. Ellger en W. Teuchert, *Die Kunstdenkmäler des Landes Schleswig-Holstein, Landkreis Schleswig* 1957, blz. 204 e.v.).

Hoe het resultaat uitviel, toen de Pruisische soldatenkoning Friedrich Wilhelm I in 1732 besloot in Potsdam een wijk in Nederlandse trant te laten bouwen voor te immigreren Nederlandse handwerkslieden, hebben wij reeds in de vorige jaargang van dit Bulletin kunnen vernemen uit Mielke's artikel over het Holländische Viertel, dat een voortreffelijke samenvatting geeft van diens thans verschenen uitgebreide monografie over die stadswijk.

De auteur heeft de goede gedachte gehad, de Nederlandse architectuur ter plaatse te komen bestuderen, teneinde na te gaan in hoeverre het Holländische Viertel eigenlijk wel een Nederlands karakter draagt. Niettemin is hij nog bereid duidelijk Nederlandse karaktertrekken te ontdekken, waar wij menen ze nauwelijks te kunnen bespeuren. Deze geneigdheid blijkt uit zijn boek meer dan uit genoemd artikel. Terecht wijst hij er hierin bijvoorbeeld op, dat H. Kania (*Potsdamer Baukunst,* Berlijn 1926, blz. 18) kritiekloos de 18de-eeuwers naschrijft, dat het pagodeachtige dak van de Gloriette Nederlands is; in zijn boek herhaalt hij echter, om de algemene Nederlandse invloed in de Potsdamse bouwkunst aan te tonen, Kania's verhaal over de Nederlandse oriëntatie van de architectuurtheoretici Nikolaus Goldmann (die o.a. hoogleraar in Leiden is geweest) en diens volgeling Leonhard Sturm, wier ideeën in de door Friedrich Wilhelm I gestichte kerken (o.a. de Garnisonkirche en de Heiliggeistkirche) tot uiting kwamen. Noch uit Sturm's architectuurprenten, noch uit de genoemde kerken spreekt m.i. enig noemenswaardig Nederlands karakter.

Wel is dit inderdaad het geval bij het „jachtslotje" Stern (1731-32). Mielke beperkt zich er hierbij toe H. E. Pappenheim („Jagdschloss Stern, ein wenig bekannter holländischer Barockbau bei Potsdam (1732)", *Oud Holland* 1939, blz. 66 e.v.) aan te halen, dus ook diens opmerking, dat de plattegrond vrijwel gelijk is aan die van Vingboons' landhuis Elsenburg. Qua karakter verschilt een dergelijke „drieassige" 17de-eeuwse buitenplaats echter toch wel zeer van dit gebouwtje, dat men bijvoorbeeld enigszins zou kunnen vergelijken met een Zaans huisje, zij het in grotere afmetingen en in steen vertaald (bijv. Zaandam, Mr. Cornelispad 73; zie J. J. F. W. van Agt, *Waterland en omgeving = De Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst* VIII, 1, 's-Gravenhage 1953, blz. 163 en afb. 183). Ook ontgaat het hem blijkbaar hoe koddig het is om een als middelpunt van een sterrebos dienend jachthuis een gevel te geven, die in rij en gelid pleegt te staan in een Nederlands provinciestadje of bijvoorbeeld in de Leidse weversbuurt, waar een door de bovenvensters gesuggereerde „valse verdieping" beter past.

Soortgelijke gevels hebben in het Holländische Viertel ook, voorzover origineel, vele „halve huizen" (uit deze benaming voor de drie vensters brede huizen blijkt, hoe in Potsdam de bij ons „dubbel" genoemde huizen regel zijn). Een rij van deze gevels noemt Mielke wel wat eufemistisch „eine imposante, monumental zu nennende Reihung von Ziergiebeln". Eigenaardig is een ander, in het Bulletin-artikel op kolom 72 bovenaan wel even genoemd doch niet afgebeeld type, dat een in- en uitgezwenkte, in een trappentopje uitlopende contour vertoont. In zijn boek suggereert de schrijver vroeg-17de-eeuwse topgevels van het Vredeman de Vries- en van het „Gelderse" type als voorbeelden. Lijkt het echter niet vreemd, dat men wel eigentijdse ingangspartijen zou maken, doch oud-modische toppen zou navolgen? Nu waren voor de bouw van dit stadsdeel wel drie timmerlieden, Anton de Ridder, Adriaan den Ouden en Jan Bouman (over wie straks meer) en een metselaar Huibrecht Kaethel (Kethel?) uit Nederland overgekomen, terwijl in de achter in het boek afgedrukte, aan een publicatie van Kania („200 Jahre Holländisches Viertel", *Potsdamer Tageszeitung* d.d. 5.5.1937) ontleende lijst

van eerste bewoners ook de meubelmakers of schrijnwerkers Peter en Gerrid de Ridder en „Dietrich Boumann" te vinden zijn, die misschien voor de gesneden ingangspartijen hebben gezorgd; in genoemde lijst ontbreekt echter een steen- of beeldhouwer. Indien deze inderdaad niet aanwezig was (op de op afb. 36 gereproduceerde kaart uit 1741 meen ik wel een Bildhauer Gijsen of Gijben te ontdekken), dan zou dit misschien de afwezigheid van enigerlei fraaie krullen, vleugelstukken en afdekkingen kunnen verklaren.

Ook bij de plattegronden, die eveneens reeds in de oudere stadsuitbreidingen voorkwamen, wijst Mielke in zijn artikel duidelijker op de geringe samenhang met de Nederlandse typen dan in zijn boek.

Wat de interieurs betreft, die hij thans ook heeft behandeld: De zaal van het Jagdschloss Stern met haar betimmeringen waarin geschilderde behangsels en haar schoorsteen met spiegel en schoorsteenstuk boven elkaar toont duidelijke Nederlandse trekken evenals enkele motieven van het stucplafond in de Gloriette. Dergelijke zaken treft men in de eenvoudige interieurs der huizen niet aan. Slechts de platte uitgezaagde balusters in de trapleuningen vindt men ook bij ons, evenals een enkele gesneden S-vormige hoofdbaluster. Geheel onnederlands zijn daarentegen de gesmede gehengen en het sleutelgatbeslag van de deuren.

In zijn laatste hoofdstuk stelt de schrijver nog eens de Nederlandse en de Pruisische omstandigheden tegenover elkaar. Hierbij wijst hij erop, dat in Nederland iedereen individueel zijn huis bouwde, ook in een door de stad ontworpen uitbreidingsplan, immers „de Nederlanders genoten hun veroverde zelfstandigheid en beschermden hun vrijheden: wie bouwde, deed dat naar persoonlijke smaak en vermogen". Uniforme rijen zouden slechts bij de pakhuizen voorkomen en blokken huizen onder doorlopend dak slechts bij de hofjes; vermoedelijk zou Friedrich Wilhelm I op zijn reis naar Nederland in 1732 wel speciaal onder de indruk van de hofjesarchitectuur zijn gekomen. Deze voorstelling van zaken lijkt niet erg waarschijnlijk. Inderdaad vindt men bij ons geen autocratische Pruisische „Siedlungspolitik", waarbij hele steden voor aldaar te vestigen bevolkingsgroepen werden gebouwd en de huizen tot en met het huisraad voor hen werden ingericht. Wanneer echter de stad Amsterdam in 1670 besluit de vestiging van wevers, spinners en wolkammers te bevorderen door in een nog vrijwel onbebouwd stadsdeel huizen voor hen te laten bouwen door het St. Pietersgasthuis, het Pesthuis en het Weeshuis, ontstaat ook een buurt van volkomen uniforme huizen onder doorlopend dak, het zogenaamde Noortse Bos (zie L. van Nierop, „De huizen in het Noortsche Bosch", *Jaarboek Amstelodamum* 1937, 93 e.v.). Topgevels komen daar zelfs in het geheel niet voor. Een typische parallel met het Holländische Viertel is, dat in beide gevallen de immigratie ver beneden de verwachtingen bleef en de huizen tenslotte door geheel andere lieden werden betrokken. Zelfs indien het door particulieren te bouwen panden betreft, streeft de stad wel eens naar een minder individueel, monumentaler aspect door „blokvorming" voor te schrijven (ize I. H. van Eeghen, „De geschiedenis van het eiland Vlooienburg", *Maandblad Amstelodamum* 1953, blz. 18). Ook zonder bouwvoorschriften ontstaat soms een dergelijk blok (Amstel 53 t/m 79). Amsterdam gaf en geeft ook voorbeelden te over van uniforme of architectonisch tot een geheel gecomponeerde bebouwing door geldbeleggende instellingen en particulieren (rijtjes aan de Prinsengracht, de huizen van het Grill's Hofje, de „nummerhuizen" van het Gasthuis aan de Kloveniersburgwal onder doorlopend dak). Indien Mielke de slechts ter architectonische accentuering toegepaste lisenen en versierde ingangspartijen in het Holländische Viertel stelt tegenover de individuele rijkdom uitdrukkende parallelen in Nederland, zou ik willen wijzen op het Hernhuttercomplex in Zeist, waar deze elementen ook slechts zijn toegepast waar de compositie dit eiste.

Van de in verband met deze Potsdamse stadswijk genoemde Nederlandse handwerkslieden is er slechts één, over wie meer bekend is geworden, namelijk de zich later merkwaardigerwijze als een niet onverdienstelijk architect van erg onnederlandse gebouwen ontpoppende Jan Bouman, die volgens 18de-eeuwse bronnen in 1706 te Amsterdam zou zijn geboren. Het is mij bekend, dat Mielke aldaar in het archief nasporingen naar Bouman heeft gedaan, die geen resultaat hebben opgeleverd. De man zal dus wel een enigszins raadselachtige figuur voor ons blijven.

Met Mielke's boek is een analyserende documentatie van een architectonisch samenhangend gebouwencomplex verschenen van waarlijk Duitse Gründlichkeit, waarbij soms door al te ver doorgevoerde onderverdeling de zaken wel eens ingewikkelder worden dan ze eigenlijk zijn, doch vele dingen ook op aardige en overzichtelijke wijze zijn voorgesteld. Zo is hetzelfde plattegrondje van de wijk zesmaal afgedrukt, achter-

eenvolgens met gegevens over het beroep en de nationaliteit van de eerste bewoners, de conserveringstoestand van de gebouwen, de plattegronden, de trappentypen, de gevelbreedten en -gelidingen en de dakconstructies. Onder de bijlagen bevindt zich zoals reeds gezegd een lijst van de eerste bewoners (of huiseigenaren? Dezelfde persoon op twee plaatsen voorkomend, soms bij twee naast elkaar gelegen huizen zou erop kunnen wijzen, dat het ene niet steeds met het andere samenvalt). Het valt op, dat verreweg de meeste bewoners een beroep in de textielbranche uitoefenden. In een andere lijst geeft Mielke een gedetailleerde „Bestandsaufnahme" (toestand van elk huis ten opzichte van de oorspronkelijke). Het is wel jammer, dat wij bij al deze informaties inlichtingen moeten missen omtrent de wijze waarop deze huizen werden bewoond en gebruikt, waar de ingekwartierde militairen werden ondergebracht en of deze ook een gezin bij zich hadden enz.; misschien is echter hierover niets te vinden. Een aantal opmetingen, waaronder zeer gedetailleerde van trapleuningen en deuren, en naar verhouding weinig foto's illustreren dit aardig geschreven boek, dat een welkome bijdrage vormt tot de kennis van de Nederlandse culturele invloed in het buitenland.

G. ROOSEGAARDE BISSCHOP

J. Schepers, Westfalen-Lippe (*Haus und Hof deutscher Bauern,* II), Aschendorffsche Verlagsbuchhandlung, Munster 1960.

De belangstelling voor de geschiedenis van de boerderijtypen is in Duitsland vroeger opgekomen dan te onzent, maar de eerste pogingen tot het samenstellen van een algemeen overzicht dagtekenen uit dezelfde tijd. Omstreeks 1900 werkte J. H. Gallee aan *Het Boerenhuis in Nederland en zijn Bewoners,* dat in 1907/'08 het licht zag, en in Duitsland verzamelde het Verband deutscher Architekten- und Ingenieur-Vereine de stof voor *Das Bauernhaus im deutschen Reiche und in seinen Grenzgebieten,* dat in 1906 verscheen.

Met beide uitgaven heeft men zich tientallen jaren moeten behelpen, want bij verder onderzoek bleek het vraagstuk zo ingewikkeld, dat niemand zich meer wilde wagen aan een grondige behandeling van alle vormen. Men bepaalde zich tot streekontwikkelingen of tot een enkel algemeen verschijnsel.

In Duitsland heeft Gustav Wolf kort voor de laatste oorlog van deze nood een deugd willen maken door het ontwerpen van een reeks monografieën, die tezamen de geschiedenis van alle boerderijtypen in het toenmalige Duitsland zouden bevatten. Zelf publiceerde hij in 1940 als eerste deel van *Haus und Hof deutscher Bauern* een gedegen studie over Sleeswijk-Holstein.

Het heeft twintig jaar geduurd, voordat het tweede deel — het onderhavige over Westfalen-Lippe — kon uitkomen, maar dit is dan ook een lijvig werk geworden; 536 bladzijden met 135 tekstfiguren en 289 opmetingsbladen, waarna nog 76 platen met 164 foto's volgen. Alleen de documentatie is de 50 mark reeds waard.

Het boek bevat echter heel wat meer dan fraaie prenten en een wetenschappelijke toelichting daarbij, dr. Schepers heeft zijn taak zeer ruim gezien. Allereerst behandelt hij het landschap en de geschiedenis van de Westfaalse boerenstand. Dan volgt een beschrijving van de voorhistorische en middeleeuwse nederzettingen en boerderijtypen. Voorts komt de ontwikkeling van de constructieve en ruimtelijke opzet van het hallehuis in Noordwest-Duitsland ter sprake en de groepering van de losse bedrijfsonderdelen met de erfaanleg. Daarna beschouwt de schrijver de invloed, die de boerderijvormen van de aangrenzende gebieden in Westfalen hebben uitgeoefend, om het tekstgedeelte te beëindigen met het kenschetsen van de streekverschillen.

Naar deze streekverschillen — variaties op het thema hallehuis — zijn ook de opmetingen en foto's gerangschikt, die het tweede gedeelte van het boek beslaan. Als toegift is ten slotte nog een verluchte bijdrage van prof. Wolf opgenomen over de moderne boerderijbouw. Met diens betoog over de veranderde omstandigheden en de daaruit voortvloeiende nieuwe eisen ten aanzien van het bedrijfsgebouw kan men het eens zijn, de getoonde voorbeelden van een verantwoord geachte vormgeving kunnen echter weinig geestdrift wekken. Zij zwemen te zeer naar het oude, dat al voltooid verleden tijd is.

Het streven om nieuwe wijn in oude zakken te gieten speelt in ons land geen grote rol meer, zodat ik hierbij niet behoef stil te staan. Van meer betekenis zijn enige technische vraagstukken, die Schepers aansnijdt en in de eerste plaats wel de constructieve opzet van de voorhistorische boerderijen. Blijkens tekst en reconstructies gaat de schrijver nog van het standpunt uit, dat de ambachtelijke houtbewerking — kantrechten van stijlen en balken en verbinden door middel van pen-en-gat of halfhoutse overkepingen — eerst in de loop van de middeleeuwen is ontstaan. Het

aangehaalde verslag van W. Haarnagels opgraving in de Feddersen-Wierde bij Bremerhaven (*Germania* 1957) en de eveneens geciteerde studie van A. Zippelius over voor-middeleeuwse timmertechniek (*Rhein. Jahrb. f. Volksk.* 1954) hadden Schepers kunnen overtuigen van het tegendeel. Het belangrijke verslag van A. Bantelmann over *Tofting* (Offa 1955) is niet vermeld en evenmin W. Radigs compilatie in zake de *Frühformen der Hausentwicklung in Deutschland* (Berlijn 1958), maar zelfs uit vele oude opgravingstekeningen en -foto's blijkt, dat er vierkant beslagen of driehoekig gekloofde stijlen en genoemde verbindingen voorkwamen, zodat althans bij dergelijke voorbeelden geen oplegging of gaffelvormige stijlkoppen zal zijn toegepast.

Ook over de bedrijfsvorm en de inrichting van de boerderijen van ijzertijd tot vroege middeleeuwen zou de schrijver meer bijzonderheden kunnen hebben verstrekt, indien hij de oudheidkundige bijdragen nauwkeuriger had doorgewerkt. Hetzelfde geldt voor het vraagstuk van de overgang van het smalle voorhistorische tot het brede laatmiddeleeuwse hallehuis. Schepers denkt aan invloeden van de adellijke en burgerlijke bouwkunst en aan de ontwikkeling van de timmertechniek, mij lijken veeleer nieuwe bedrijfseisen de stoot te hebben gegeven tot de vormverandering, waarbij de grote kloosterschuur mede tot voorbeeld mag hebben gediend (vgl. H. Hinz, *Bonner Jahrb.* 1958). Hoe het zij, de bewijzen ontbreken vooralsnog.

Is de voorgeschiedenis van het hallehuis niet uit de verf gekomen, over de na-middeleeuwse typen licht Schepers ons voorbeeldig in aan de hand van uitstekende opmetingen en kenmerkende details. Hij behandelt niet alleen de boerderij zelf, maar ook de afleiding van de benamingen voor de verschillende onderdelen, de dorpsaanleg en de wisselwerking tussen burger- en boerenhuis. De enige kritiek, die men op dit hoofdbestanddeel van het werk zou kunnen uitoefenen, betreft slechts een gering aantal bijkomstigheden. In de opmetingen is geen verschil gemaakt tussen bestaande toestand en reconstructie. De enkele Nederlandse voorbeelden zijn afkomstig uit niet geheel betrouwbare bron. Bij de constructie is geen aandacht besteed aan de telmerken en aan het herbezigen van bouwelementen (vgl. het belangrijke artikel van G. C. Helbers, „Verhuizing van boerderijen in Drenthe tussen 1650 en 1750", *Nw. Dr. Volksalm.* 1960).

Het zijn slechts kleinigheden, die geen afbreuk doen aan de waarde van het geheel. Het is een standaardwerk, dat onmisbaar is bij het boerderijonderzoek in het aangrenzende deel van Nederland — Twente en de Achterhoek — en dat tot voorbeeld kan strekken voor ieder, die zich met dit onderwerp bezig houdt.

R. C. HEKKER

R. W. M. Clouston, Dutch and Belgian bells in Scotland, 1962 (blauwdruk).

Een aantal jaren geleden * vestigde ik de aandacht op een studie van de heer R. W. M. Clouston over oude Nederlandse klokken in twee kleine Schotse graafschappen. Thans — om precies te zijn: 19 januari 1962 — heeft deze ijverige onderzoeker zijn werk voor heel Schotland voltooid. De resultaten hiervan zijn neergelegd in een inventarislijst, waarvan een exemplaar in de bibliotheek van het Rijksmuseum is opgenomen. Men vindt hierin de namen van veertig klokkegieters (van één zijn alleen de initialen bekend) en liefst 154 klokken opgesomd. Hiervan hangen er elf niet in Schotse torens, doch elders, te weten zeven in Engeland (o.a. een in de Tower of London), één in Wales, twee in de kathedraal van Mechelen en één in de toren van het Rijksmuseum. Sommige werden in de 19de of de 20ste eeuw overgegoten. Zo veel mogelijk zijn van de genoemde klokken de data, de maten en de litteratuur opgegeven.

Alle bekende namen komen in deze lijst voor: François en Pierre Hemony (elk met één klok), Claude Fremy (één klok), de familie De Ghein (tezamen met tien klokken), Asuerus Koster (één klok), Cornelis Ouderogge (acht klokken) en het geslacht Burgerhuys uit Middelburg met liefst zestig, waarvan Jan II er 39 goot. Hiermee staat Middelburg als leverancier van klokken aan Schotland bovenaan. De andere Nederlandse steden waar zij vandaan kwamen waren: Amsterdam, Rotterdam, Deventer (twee stuks), Enkhuizen (slechts één exemplaar), Mechelen en Leuven. Van zeven exemplaren was de naam van de gieter niet te vinden, doch de heer Clouston noteerde ze nadrukkelijk als van Nederlandse herkomst. Alles tezamen een respectabel aantal Nederlandse klokken in Schotland, dat hier bijeen gebracht is! En hoeveel zullen er bovendien nog geweest zijn, die in de loop der tijden te gronde gingen?

DR. R. VAN LUTTERVELT

* *Bull. K.N.O.B.,* 6de s. 4 (1951), blz. 91.

Documentatie Landelijke Bouwkunst. Map 1. *Dertig opmetingstekeningen van boerderijen.* Map 2. *Marken en Volendam.* Uitgave Rijksmuseum voor Volkskunde „Het Nederlands Openluchtmuseum", Arnhem 1961.

Door de steeds toenemende intensivering van de landbouw en andere oorzaken verdwijnen talloze oude bouwsels, vooral kleinere, die niet gerekend kunnen worden tot de werkelijk monumentale bouwkunst. Het is ook een schier hopeloze taak te strijden voor het behoud van een zo groot mogelijk aantal voorbeelden van deze erfenis aan eenvoudig ambachtswerk. Om toch in nabije en verre toekomst voor het nageslacht de mogelijkheid open te houden kennis te nemen van het vele dat dan verdwenen zal zijn — voor welk doel dan ook — is het thans noodzakelijk daarvan zoveel als maar enigszins mogelijk is op papier vast te leggen. Dit werd o.a. reeds in de oorlogsjaren ingezien door de toenmalige directeur van het Openluchtmuseum, S. J. Bouma, die zich tot aan zijn vroegtijdige dood in 1959 naar vermogen heeft gewijd aan de documentatie van de zogenaamde landelijke bouwkunst. In de thans verschenen twee mappen met tekeningen van voortbrengselen van landelijke bouwkunst, door het Openluchtmuseum uitgegeven, vinden wij een weerspiegeling van een gedeelte van het vele werk, dat onder zijn leiding in de oorlogsjaren werd verricht. Men kent de omstandigheden. Velen werden toen ingeschakeld bij het opmeten van talloze gebouwen alom in ons land om niet buiten onze grenzen te werk gesteld te worden. Helaas zijn de thans beschikbare krachten bij lange na niet voldoende om ook maar het belangrijkste gedeelte van het bedreigde en verdwijnende vast te leggen en zeker niet op een wijze, die bestudering van alle facetten ervan later nog mogelijk zou kunnen maken. Want als meestal niet bereikbaar ideaalbeeld menen wij te mogen stellen, dat de documentatie van een gebouw zo volledig mogelijk dient te zijn. Dat wil zeggen, dat wij ingelicht dienen te zijn niet alleen over plattegronden, doorsneden (alle, die een beeld van de samenstelling ervan kunnen verduidelijken) en gevels, maar ook over sporen van eventuele vroegere wanden, houtsoorten, details van houtverbindingen en versieringen, baksteenformaten, kleuren van metselwerk en schilderwerk enzovoort. Men begrijpt, dat dan vaak niet volstaan kan worden met een enkele tekening, doch een geschreven toelichting noodzakelijk kan zijn.

Met deze opmerkingen als achtergrond willen wij de beide uitgaven bezien van het Rijksmuseum voor Volkskunde „Het Nederlands Openluchtmuseum", zoals de naam van het vijftigjarige instituut op de Arnhemse Waterberg sedert diezelfde oorlogsjaren officieel luidt. De eerste map bevat een heterogene verzameling boerderijen en enkele straatwanden van Staphorst. De tweede map toont een vrijwel volledige weergave van Marken in 1943 en gedeelten van Volendam.

Allereerst een woord van lof voor het belangrijke initiatief, dat genomen is. Wij zijn het Openluchtmuseum daarvoor oprechte dank verschuldigd. Hierdoor is een begin gemaakt met het op bruikbare wijze toegankelijk maken van de beschikbare gegevens. Het is natuurlijk onmogelijk, het iedereen naar de zin te maken, vooral daar het hier de twee eerste uitgaven betreft van een hopelijk gestadig groeiende reeks. Wij zouden evenwel hier en daar een kritische noot willen plaatsen, waarmede de samenstellers wellicht bij de volgende uitgaven rekening zouden kunnen houden.

Het is jammer, dat bij de eerste map slechts een zeer summiere z.g. beredeneerde inhoudsopgave is gevoegd. Wij missen daardoor node toelichtingen omtrent mogelijke bouwtijden, wijzigingen e.d. Niemand zal bijvoorbeeld begrijpen, waarom in het woonhuis van de boerderij Voordijk 397 te Barendrecht (blad 1.21-1.22) een zo merkwaardige gaanderij is aangebracht. Dit zal duidelijk worden als men weet, dat dit het schoutshuis van de buurtschap Carnisse is geweest. Dan wordt ook begrijpelijk, waarom dit woonhuis zo ongewoon groot is. In de tekeningen is tevens te zien, dat dit huis in gedeelten tot stand kwam. Een mededeling daarvan en van het op een der gebintstijlen in de schuur voorkomende inschrift met jaartal zou voor de latere gebruiker van de hier gepubliceerde tekeningen van groot gemak zijn. Het is voor de opmeter trouwens ook aan te bevelen de samenstelling van het gebouw te onderzoeken voor hij met het eigenlijke opmeetwerk aanvangt.

Het is bepaald een gebrek van vele tekeningen in de eerste map, dat lengtedoorsneden van de boerderijen ontbreken, zodat enige vragen over constructie en indeling onbeantwoord blijven. Ook mist men verschillende keren de dwarsdoorsnede over de woning, die toch even belangrijk is als die over het bedrijfsgedeelte. Enkele bladen geven details, die een prettige verduidelijking van vorm en constructie zijn. Jammer is het

daarbij, dat er in de tekening van de boerderij te Bruntinge (1.08) de indruk is gewekt, dat de beide bovenste zijvakken steeds dichtgemetseld zijn geweest. In werkelijkheid vertonen ook de beide uiterste stijlen afgeschuinde dagkanten, waaruit blijkt, dat ook hier glas was.

Het laatste blad van de eerste map bevatte voor ons een verrassing. Hierop staan o.a. afgebeeld een kruisvenster en een deur van een boerderij te Geleen, gebouwd in 1660, waarbij vermeld is, dat zij gotisch zijn. Wij wisten niet, dat de cultuur in Zuid-Limburg zo ver achter was gebleven!

De tweede map geeft bijzonder fraai en verzorgd tekenwerk. Bij de tekeningen van Marken missen wij constructie-details. Het valt op, dat vaak bij het opmeten van een bouwwerk de constructie wordt verwaarloosd. Een tekening, die de uitwerking van een dergelijke opmeting is, moet toch in de eerste plaats een studie van de wijze van bouwen mogelijk maken. De constructie onderscheidt een gebouw toch van een toneeldecor. Wie dus het Marker huis wil bestuderen vanuit deze gezichtshoek vindt in deze documentatie niet datgene wat hij wenst. Anderen zullen ongetwijfeld een rijke schat aan gegevens vinden, mede doordat deze tekeningen vergezeld gaan van een vrij uitvoerige algemene toelichting, waarin de foto's helaas wat donker zijn afgedrukt.

De laatste bladen van de tweede map, die aan Volendam gewijd zijn, geven wel constructieve details. Het blijkt uit dit alles wel, dat de persoonlijke instelling van de tekenaar van groot belang is geweest bij de weergave.

Het valt op, dat in de toelichting met geen woord wordt gesproken over het Zuiderzeemuseum te Enkhuizen, tot welks werkgebied Volendam en Marken thans toch behoren. Men was van dit museum uit in de afgelopen tijd juist bezig zoveel mogelijk van het verdwijnende rond de voormalige Zuiderzee vast te leggen, mede in verband met het nog niet gerealiseerde buitenmuseum.

Dit brengt ons tot het laatste punt, dat ik naar aanleiding van deze Documentatie Landelijke Bouwkunst naar voren wilde brengen, namelijk de coördinatie der bouwkundig-historische documentatie in ons land. Naast de beide genoemde musea houden zich vooral de Stichting Historisch Boerderij-onderzoek, de Rijksdienst voor de Monumentenzorg en streekmusea met dit werk bezig. Het is trouwens moeilijk te zeggen, waar de grens tussen landelijke en niet landelijke bouwkunst getrokken moet worden. Enkele voorbeelden: In Waterland zijn aan normale houten woonhuizen al dan niet kaakbergen gebouwd. Het Terschellinger woonhuis in de dorpen is volkomen identiek aan dat, wat voor een boerenbedrijf werd gebouwd. En waartoe moet men de stadsboerderijen (een vrijwel uitgeroeid type) rekenen? Behoren scheepswerven en andere haveninstallaties strikt genomen wel tot die zogenaamde landelijke bouwkunst?

Wellicht is het mogelijk een contactorgaan in het leven te roepen waarin alle instanties vertegenwoordigd zijn, die zich bezig houden met documentatie van alles wat gebouwd is (bouwkunst is meermalen al een te nadrukkelijk predikaat voor eenvoudige ambachtswerken). Een meervoudig kaartsysteem zou het bij de partners berustende materiaal moeten aangeven, zodat dubbel werk vermeden zou worden en het bestaande met meer vrucht gebruikt zou kunnen worden. Verzamelingen als de beide mappen, die het uitgangspunt van deze bespreking waren, zouden voor een ruimer gebied door genoemd orgaan gepubliceerd kunnen worden. De werkelijke monumenten, die voldoende tot hun recht komen in de *Geïllustreerde Beschrijvingen,* blijven — het is haast vanzelfsprekend — buiten beschouwing.

In het licht van de laatste opmerkingen bezien wint het initiatief van het Openluchtmuseum nog in belangrijkheid. Wij hopen, dat de verzameling, waarmede nu een begin is gemaakt, snel tot een algemene bouwkundig-historische documentatie mag uitgroeien. H. JANSE

KONINKLIJKE
NEDERLANDSCHE OUDHEIDKUNDIGE BOND
OPGERICHT 17 JANUARI 1899

Beschermvrouwe H. M. Koningin Juliana

Voorzitter Prof. Dr. M. D. Ozinga;
Secretaris Mr. P. J. van der Mark,
p.a. Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Stadhoudersplantsoen 7, Den Haag;
Penningmeester Mr. G. J. Wit, p.a. Blaak 10, Rotterdam;
Prof. Dr. A. J. Bernet Kempers, Dr. W. C. Braat, D. J. G. Buurman,
Th. H. Lunsingh Scheurleer, Ir. R. Meischke, Dr. D. P. Oosterbaan,
Mr. C. A. van Swigchem, Ir. C. L. Temminck Groll, Ir. J. J. Terwen.

De jaarlijkse contributie bedraagt voor leden *f* 15.—, voor verenigingen *f* 25.—, en voor studentenleden *f* 5.—. Stukken betreffende het lidmaatschap en alle overige stukken betreffende de Koninklijke Nederlandsche Oudheidkundige Bond zende men aan de secretaris. Het postgironummer van de Bond is 140380 te Rotterdam.

Het Bulletin van de Koninklijke Nederlandsche Oudheidkundige Bond verschijnt vijfmaal per jaar, het Nieuwsbulletin maandelijks. Beiden worden gratis toegezonden aan de leden van de Bond, alsmede aan de leden van de Vereniging 'De Museumdag'. Bijdragen worden gehonoreerd met *f* 10.— per tekstpagina. Losse nummers van het Bulletin en het Nieuws-Bulletin zijn zover voorradig te verkrijgen voor resp. *f* 4.50 en *f* 0.50 per nummer bij de firma E. J. Brill, Oude Rijn 33a te Leiden

Gedrukt bij
E. J. BRILL, LEIDEN

BULLETIN

VAN DE

KONINKLIJKE NEDERLANDSCHE OUDHEIDKUNDIGE BOND

Den Haag / 15 September 1962

Zesde Serie / Jaargang 15 / Aflevering 4

Met Nieuwsbulletin Aflevering 8

BULLETIN VAN DE KONINKLIJKE
NEDERLANDSCHE OUDHEIDKUNDIGE BOND
WAARIN OPGENOMEN HET NIEUWSBULLETIN, ORGAAN VAN
VERENIGING 'DE MUSEUMDAG'

Redactie
Hoofdredacteur J. J. F. W. van Agt;
Redactie-secretariaat p.a. Rijksdienst voor de Monumentenzorg
Stadhouderslplantsoen 7, Den Haag, telefoon 070-614291;
Leden voor de Koninklijke Nederlandsche Oudheidkundige Bond
Voorzitter Prof. Dr. A. W. Bijvanck;
Prof. Dr. H. Brunsting, Dr. J. J. de Gelder, Th. H. Lunsingh Scheurleer,
Dr. R. van Luttervelt, Ir. R. Meischke, Prof. Dr. M. D. Ozinga,
Prof. Dr. H. van de Waal.
Leden voor de Monumentenraad:
afdeling I Oudheidkundig Bodemonderzoek, J. G. N. Renaud,
p.a. Kleine Haag 2, Amersfoort, telefoon 03490-2648;
afdeling II Monumentenzorg, Mr. R. Hotke,
p.a. Stadhouderslplantsoen 7, Den Haag, telefoon 070-614291;
afdeling III Musea, D. F. Lunsingh Scheurleer,
p.a. Kazernestraat 3, Den Haag, telefoon 070-182275.
Lid voor de Vereniging 'De Museumdag':
Dr. H. C. Blöte, p.a. Raamsteeg 2a, Leiden, telefoon 01710-30641

INHOUD VAN DIT EXCURSIENUMMER

L. J. VAN DER KLOOSTER
Ontwerpen van Daniel Marot voor het huis Rosenburg te Voorschoten
Kolom 269

H. JANSE
Houtsculptuur aan de kappen van de middeleeuwse kerkgebouwen in westelijk Nederland
Kolom 275

B. DUBBE
Hessische glasexport naar Nederland
Kolom 299

Boekbesprekingen
Kolom 311

ONTWERPEN VAN DANIEL MAROT VOOR HET HUIS ROSENBURG TE VOORSCHOTEN

DOOR

L. J. VAN DER KLOOSTER

Sedert 1940 berusten in het Algemeen Rijksarchief enige ontwerpen voor een tot dusver niet geïdentificeerd, doch aanzienlijk huis uit de 18de eeuw (afb. 1, 2 en 4). Daar deze tekeningen, hoewel niet gesigneerd, onmiskenbaar van de hand van Daniel Marot zijn, leek het de moeite waard door een nadere observatie te trachten ze zowel te localiseren als te dateren.

Uitgangspunt vormde een aanwijzing, dat de ontwerpen voor een lid van het bekende geslacht Van Wassenaer vervaardigd moeten zijn. Op een der tekeningen namelijk is het wapen van deze familie te zien in de bekroning van de middenpartij der façade. Hoewel dit geslacht toentertijd nog vrij uitgebreid was, werd toch de keuze tot de tak der heren van Duivenvoorde beperkt door de verblijfplaats der tekeningen (te weten onder de familiepapieren Van Wassenaer van Catwijck, stammend uit de tak Duivenvoorde). Binnen deze branche was ook nog een nadere determinatie mogelijk, doordat de ankers, die het wapen boven het huis flankeren, nauwe maritieme betrekkingen verrieden van de opdrachtgever. Zo bleek na enig zoeken slechts de, met name door De Jonghe zeer geroemde, vlootvoogd Jan Gerrit baron van Wassenaer (1672-1723), kapitein, schout bij nacht en tenslotte luitenant-admiraal van Holland, in aanmerking te kunnen komen. Zou Marot dus voor hem gewerkt hebben?

Nu was het bekend, dat Jan Gerrit van Wassenaer het oude landgoed Rosenburg onder Voorschoten bezeten had, waaraan hij de weidse titel „heer van Rosenburg" ontleende. Op hem kan dus het in *De Tegenwoordige Staat van Holland* voorkomende bericht betrekking hebben, dat omstreeks 1725 op Rosenburg „een ongemeen pragtig Lusthuis is opgebouwd, nieuwe Hoven en heerlyke Plantaadjen zijn aangelegd naar de allersierlykste hedendaagsche wyze".

Inderdaad bleek dit aan de hand van originele documenten te verifiëren. Het rechterlijke archief van Voorschoten leerde, dat Jan Gerrit in 1707 Rosenburg door koop verworven had. Blijkens andere archiefstukken is hij daar eerst in 1721 met de bouw van een nieuw huis begonnen. In 1723 was de nieuwbouw voltooid. Vol trots heeft de admiraal dit jaartal dan ook laten aanbrengen op zijn door Theodoor Netscher vervaardigd portret, dat eertijds een der wanden van Rosenburg moet gesierd hebben, en dat thans nog in de familie bewaard wordt (afb. 5). Met de dood op de hielen heeft Jan Gerrit echter zijn huis betrokken, want nog in hetzelfde jaar sluit hij in zijn nieuwe lusthuis in de nacht van 29 op 30 november na een ziekte van weinige uren voorgoed de ogen. Zijn enig kind Jacob Jan, een jongetje van nauwelijks 13 jaar wordt de volgende heer van Rosenburg. Doch diens vroegtijdige dood in 1728 zou de ondergang van het zo geprezen nieuwe bouwwerk tot gevolg hebben. Zijn erfgenamen moeten in de instandhouding van Rosenburg geen heil gezien hebben, want de *Tegenwoordige Staat* zegt: „na dat het Huis naauwelyks voltooid was, heeft men dit voortreflyk Gestigt ten gronde toe geslegt, al de Steenen verkogt, de Lusthoven uitgeroeid en geheel vernietigd, zodanig dat er nu niets meer van te vinden is." Slechts enkele bijgebouwen waren nog blijven staan.

Het huis moet bij de tijdgenoten wel bewondering afgedwongen hebben. Een kenner op dit gebied de bekende kastelentekenaar Abraham de Haen zegt erover: „Roozenburg is heden in eigendom aan de zoon van den admiraal van Wassenaar, die het heeft laaten herbouwen tot een overmaate pragtig gestigt oft om wel te zeggen een paleis, gelijk ik het zelve in het jaar 1725 hebbe uitgeteekent, van vooren zijnde nog niet tot geheele volkomendheid gebragt en alle de uitneemende lusthooven, bossen en plantadien nog niet geheel tot een regelmatigen stand gevorderd."

De Haen's collega, Cornelis Pronck, kwam te laat om het huis te kunnen bewonderen. Deze vertelt: „Maer op den 24 Mey 1730 op 't huis te Duivenvoorde zijnde, wierd mij door den Baron van Wassenaer verhaald, gelijk ik het alstoen ook dus bevonden hebbe, dat dit overpragtige mo-

dern gebouw door de hoogwelgeboren vrouwe van Liere van Katwijk ten eenenmaele tot den grond toe was doen afwerpen, slegten en te niet maeken." Hij voegt daar nog aan toe: „Ut sumptus (sic mihi videtur scilicet) reparationis evitarentur".

De vraag rijst nu of de onderhavige ontwerpen van Marot bestemd zijn geweest voor dit bouwwerk te Voorschoten, dat nog geen tien jaar bestaan heeft. Helaas is de bovengenoemde tekening van De Haen uit 1725 niet teruggevonden. Men mag van geluk spreken, dat van deze tekening uit de korte bestaansperiode van Rosenburg een — zij het weinig fraaie en in details niet al te nauwkeurige — kopie bewaard is (afb. 6). Op deze door Andries Schoemaker gekopieerde schets komt duidelijk uit, dat het huis in opzet gelijk was aan Marots ontwerp. Ik wijs slechts op de ramen, het bordes, de frontpartij en de dakafsluiting door een balustrade met familiewapen. Het vermoeden, dat de ontwerpen op Rosenburg betrekking hebben wordt hierdoor zekerheid.

Van de drie bewaard gebleven tekeningen laat tekening A (afb. 1) de voorgevel zien van een gebouw met één etage (afb. 3). Het middengedeelte springt risaliteitsgewijze uit. Hier wordt het meest de aandacht getrokken door de ornamentale omlijsting van de ingang en het daarboven gelegen venster. Deze partij vindt haar afsluiting in de bekroning boven de kroonlijst door het familiewapen met zijn schildhouders, die de, het dak maskerende, balustrade onderbreekt. Op de balustradeposten zijn vazen gedacht. Een trap van zeven treden leidt naar een klein bordes voor de ingang. De ramen van het souterrain komen niet voor op tekening B (afb. 2), waarin wij het ontwerp voor de achtergevel te zien hebben. Deze wijkt overigens in opzet niet belangrijk van de voorgevel af. De middenpartij is hier wat minder ornamentaal en de balustrade loopt door op de plaats waar tekening A het wapen vertoont. Tekening C (afb. 4) is het ontwerp voor een kabinet, waarvan echter de wandindeling niet in alle opzichten bevredigend lijkt. In het in de wandversiering opgenomen portret, meen ik het hiernevens afgebeelde schilderij van Jan Gerrit van Wassenaer te moeten zien (afb. 5).

Hoewel zijaanzichten niet meer voorhanden zijn biedt het gevondene voldoende aanwijzingen om in het huis een rechthoek te zien (70 bij 60 rijnlandse voet), die als een blok midden in het landschap oprijst. Hebben den ontwerper misschien reminiscenties aan het Queens House te Greenwich door het hoofd gespeeld? Ook het huis Ter Meer te Maarsen bestond uit een dergelijke, zonder aanloop verrijzende vierkante kolos. De ontwerpen vertonen overigens nauwe verwantschap met andere scheppingen van Marot. Vooral zij hier de aandacht gevestigd op het omstreeks 1716 tot stand gekomen huis Schuylenburch aan de Lange Vijverberg. Hoewel dit huis een verdieping meer heeft, vertoont het verder een zelfde opzet als Rosenburg. Men ontwaart er ook de risaliet van de middenpartij, de dakafsluiting door een balustrade met vazen en wapenbekroning en tevens een zelfde vensterindeling. Ook met andere Haagse huizen als de Koninklijke Bibliotheek en het paleis Kneuterdijk zijn punten van overeenkomst aan te wijzen. Zo heeft dus het buiten Rosenburg in het Voorschotense landschap het aanzien vertoond van een stadshuis.

De namen van de meeste aannemers voor zover wij ze kennen uit de in september 1721 ondertekende bestekken worden door dr. Ozinga ook bij andere objecten in Marot's omgeving gesignaleerd. De meestersteenhouwer, die de ornamentale omlijstingen van ingang en daarboven gelegen venster in Bremer steen zou vervaardigen, was Felix du Sart. Als uitvoerend architect heeft hij het huis Schuylenburch en tevens de Haagse Portugese synagoge gebouwd naar een idee-ontwerp van Marot. De stucwerker J. B. Luraghi, van wie bekend is, dat hij op het Loo en het huis Schuylenburch werkzaam is geweest, heeft de stoepen en dorpels in blauwe steen geleverd, terwijl hij ook betaling ontving voor het pleisterwerk. De metselaar Jan Wapperom wordt later ook in verband met de bouw van het huis Huguetan (thans Koninklijke Bibliotheek) genoemd. Eveneens de bekende beeldhouwer Jean Baptist Xavery heeft blijkens onderstaande kwitantie zijn aandeel in Rosenburg gehad.

„Ontfange in diverse reyse van den Admirael van Wassenaer de somme van hondertvijftig guldens voor het werk dat voor sijn Ed. stae te maecken. Actum Rosenburgh den 22 mey 1723.

J. B. Xaverij
meester steenhouder."

Ik meen aan hem de vervaardiging van het familiewapen boven het huis te moeten toeschrijven. Het timmer- en schrijnwerk werd door Nicolaas Kruysselberg voor *f* 7500.— aangenomen. Zijn broer Adolf heeft het huis geschilderd.

Tenslotte zij hier nog vermeld, dat het goudleerbehang uit Londen kwam, waar het door een zekere John Rowland geleverd werd.

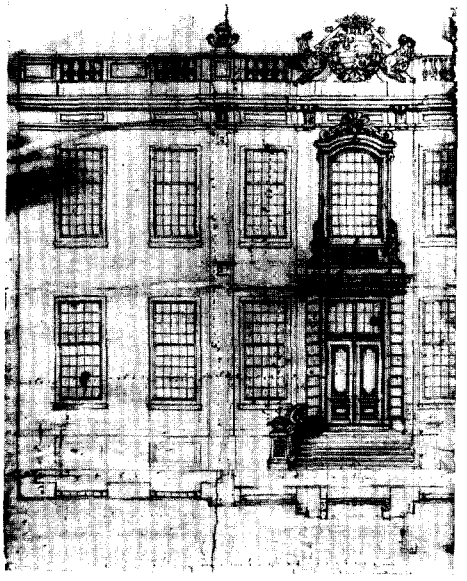

Afb. 1. Huis Rosenburg. Ontwerp A. Voorgevel. Den Haag, Algemeen Rijksarchief.

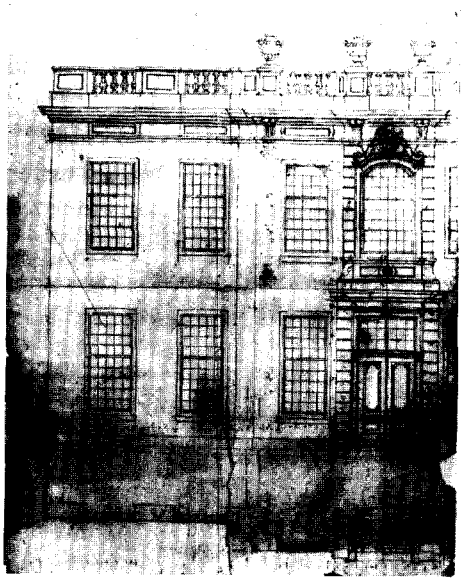

Afb. 2. Huis Rosenburg. Ontwerp B. Achtergevel. Den Haag, Algemeen Rijksarchief.

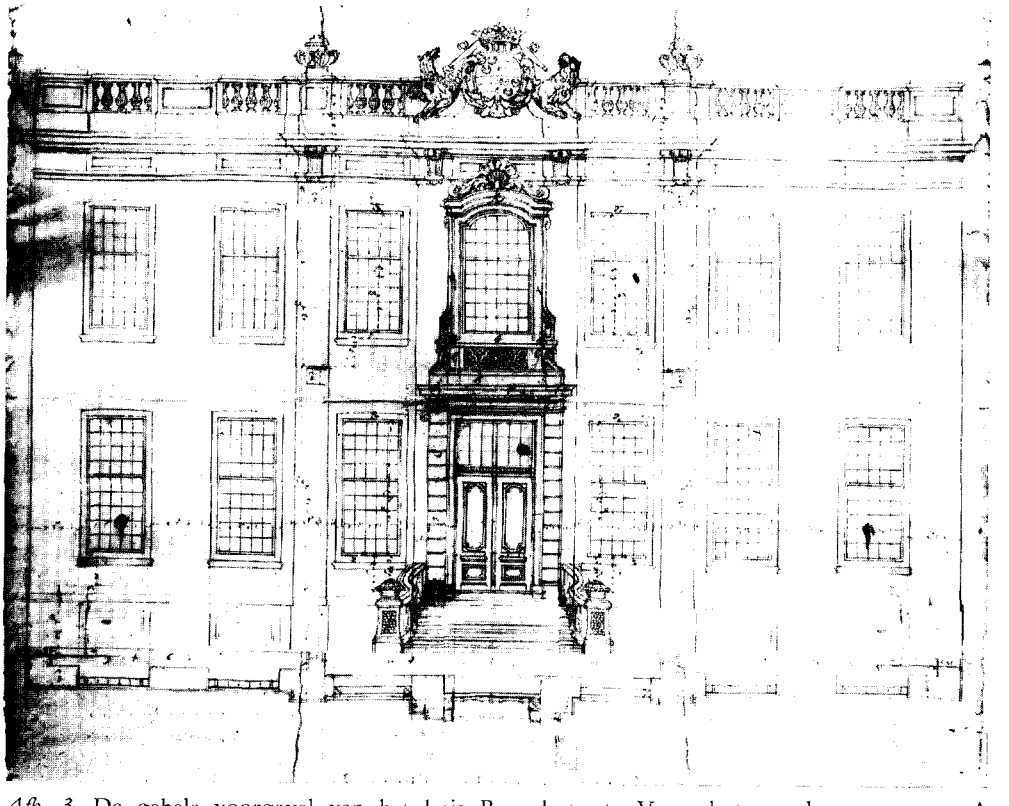

Afb. 3. De gehele voorgevel van het huis Rosenburg te Voorschoten volgens ontwerp A; fotomontage.

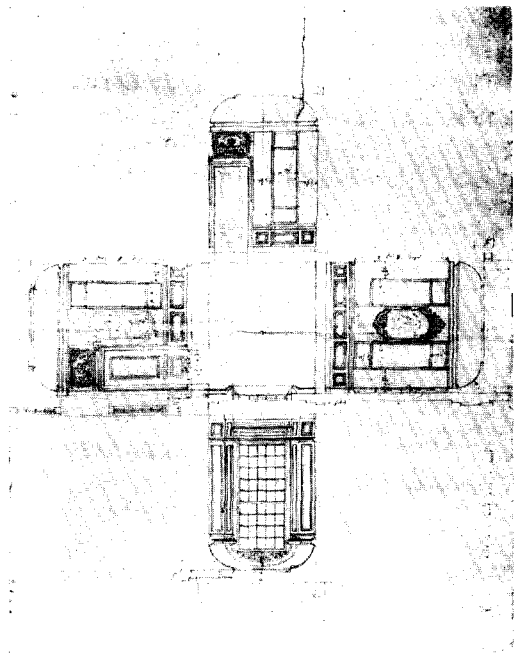

Afb. 4. Huis Rosenburg te Voorschoten. Ontwerp C. Kabinet. Den Haag, Algemeen Rijksarchief.

Afb. 5. Jan Gerrit baron van Wassenaer, heer van Rosenburg, 1672-1723. Schilderij van Th. Netscher, 1723 (Part. bezit).

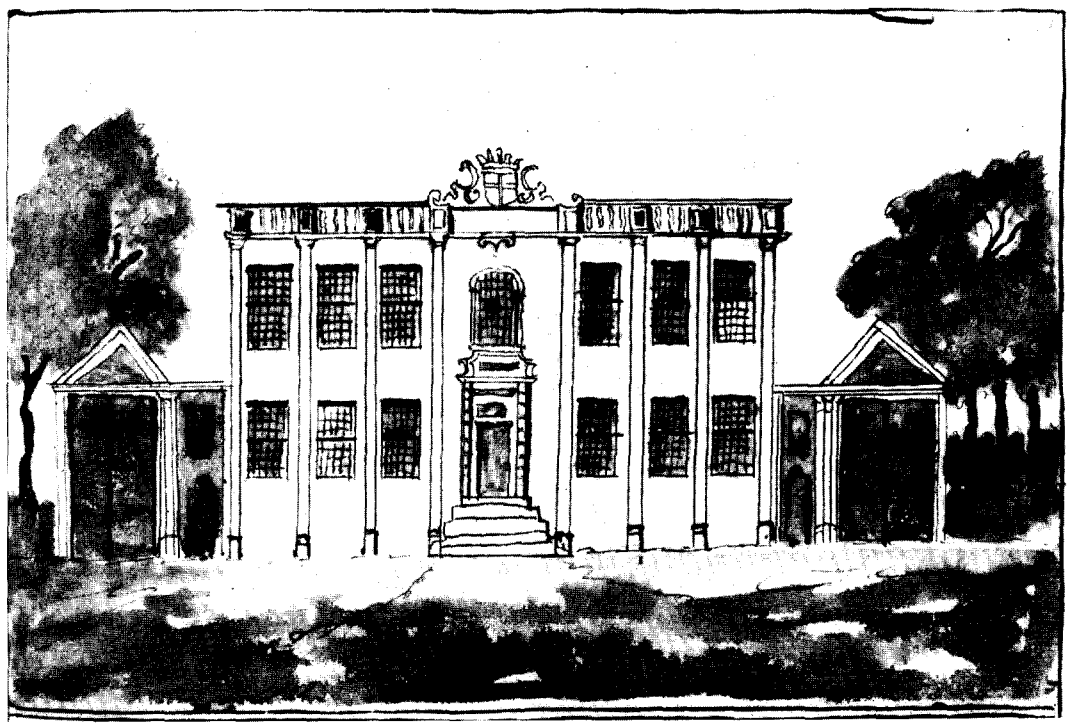

Afb. 6. Rosenburg in welstand. Kopie door A. Schoemaker, naar een tekening uit 1725 van Abraham de Haen. Den Haag, Koninklijke Bibliotheek.

BRONNEN EN LITTERATUUR

S. J. Fockema Andreae, J. G. N. Renaud en E. Pelinck, *Kastelen, ridderhofsteden en buitenplaatsen in Rijnland*, Leiden 1952, blz. 86. M. D. Ozinga *Daniel Marot, de schepper van den Hollandschen Lodewijk XIV-stijl*, Amsterdam 1938.

Jan Gerrit baron van Wassenaer: H. G. A. Obreen, *Geschiedenis van het geslacht Van Wassenaer*, Leiden 1903, blz. 101-102. J. C. de Jonge, *Geschiedenis van het Nederlandsche Zeewezen*, 2de dr., IV, Haarlem 1861, o.m. blz. 13-15.

Aankoop 1707: Alg. Rijksarch., Rechterl. Arch. Voorschoten, nr. 16 fol. 122 v°.

Ontwerpen: A. R. A., Arch. v. d. heren v. d. beide Katwijken en 't Zand, inv. nr. 731.

Bouw en afbraak: (J. Wagenaar), *Tegenwoordige Staat der Verenigde Nederlanden*, VI, *Beschryvinge van Holland*, III Amsterdam 1746, blz. 419-420. A. R. A. Arch. v. d. Financie v. Holl., nr. 496 fol. 20 v°. Handex. van Lud. Smids, *Schatkamer der Nederlandse Oudheden*, 1711 e.v. (Rijksprentenkabinet).

Archiefstukken betr. de bouw: A. R. A., Archief van het huis Duivenvoorde, suppl. nr. 65. Zie ook: Arch. Duivenvoorde nr. 108, suppl. nr. 64 en 66; Familiearch. Van Wassenaer nr. III b.

Tek. Schoemaker 1725: Kon. Bibl. Afd. Handschr., nr. 78 C 53 fol. 244 (afb. 6).

Portret: Formaat 122 x 195 cm. Niet gesigneerd. De toeschrijving aan Th. Netscher berust op stijlcritische argumenten en het bericht bij J. van Gool, *De Nieuwe Schouburg der Nederlantsche Kunstschilders en Schilderessen*, I, 's-Gravenhage 1750, blz. 184. Het jaartal 1723 kan slechts op de voltooiing van Rosenburg betrekking hebben. Dit schilderij (afb. 5) hing in 1805 op het Hof te Katwijk en is thans eigendom van H. P. J. G. baron van Wassenaer, 's-Gravenhage. Op Duivenvoorde berust een overeenkomstig exemplaar.

SUMMARY

DESIGNS BY DANIEL MAROT FOR THE ROSENBURG MANSION AT VOORSCHOTEN

BY L. J. VAN DER KLOOSTER

The designs by Daniel Marot—kept in the General State Archives at The Hague—of a hitherto unidentified mansion must have been made by order of Jan Gerrit Baron van Wassenaer (1672-1723). This Dutch admiral of the fleet was the owner of the Rosenburg Estate at Voorschoten, where he had a mansion built that was completed in 1723 and much praised by his contemporaries. An old drawing now proves that the designs of Marot were intended for this Rosenburg Estate. The premature death of the only son of the Baron was the reason why the Rosenburg mansion did not last very long. It was pulled down as early as 1729.

Only the designs for the front and rear of the mansion and for a cabinet have been preserved. They show a great deal of resemblance with other work of Marot.

The names of most of the builders employed on the different parts of the work are also encountered in connection with other projects in Marot's surroundings.

HOUTSCULPTUUR AAN DE KAPPEN VAN DE MIDDELEEUWSE KERKGEBOUWEN IN WESTELIJK NEDERLAND

DOOR

H. JANSE *

Tengevolge van de bijzondere bodemtoestand is men er in de lage landen toe gekomen ruimten in hout te overwelven. Hierbij verenigde men overkapping en gewelf tot één constructie [1]. Het is begrijpelijk, dat men daarbij, gelijk ook bij overwelvingen in steen het geval is, bepaalde elementen met beeldhouwwerk versierde.

Houten tongewelven waren een gebruikelijke ruimte-afsluiting in het gehele gebied van Noord-Frankrijk tot Friesland ten westen van de lijn Dokkum-Zwolle-Eindhoven-Charleroi. Slechts in het eigenlijke kustgebied van Holland en Zeeland was het aanbrengen van figuraal houtsnijwerk aan kaponderdelen aan de onderzijde van het gewelf sedert de aanvang van de 14de eeuw een traditie.

Professor Timmers merkt in zijn boek *Houten Beelden* op, sprekende over schraagbeelden: „Voor de bestudering van de beeldhouwkunst zijn zij echter tot heden toe van vrij gering belang geweest, niet slechts om de reeds gesignaleerde vrij primitieve aard, maar ook omdat zij door hun plaatsing even lastig bereikbaar blijken te zijn voor de belangstellende onderzoeker als zij het waren voor de vernielzucht der beeldenstormers" [2].

Wanneer men in de gelegenheid is dit hooggeplaatste houtsnijwerk van dichtbij te bekijken en het bovendien te ontdoen van de vele verf- en kalklagen, die het soms bedekken, blijkt nog meer dat de hoge en weinig opvallende plaatsing van dit beeldhouwwerk een nauwkeurige bestudering inderdaad moeilijk maakt, maar bovendien, dat daardoor ook de kwaliteit van het werk soms onderschat is.

Bij de restauratie van de Oude Kerk te Amsterdam konden vele gegevens worden verzameld over dit houtsnijwerk. Dit werd aanleiding tevens werk te bestuderen, dat nog op andere plaatsen voorhanden is.

Wij willen eerst ingaan op de vormen, waarin het houtsnijwerk als kaponderdeel is toegepast.

Deze vaste houtsculptuur treffen wij uitsluitend aan in kerken met houten overwelving. Zij is meestal een onderdeel van de kapconstructie of houdt er nauw verband mee [3].

In het navolgende zullen wij onderscheid maken tussen schraagbeelden en schalkbeelden. Schraagbeelden noemen wij die beelden, welke uit het hout van de naar beneden doorlopende stijlen van de kap (de z.g. standzonen) zijn gestoken (fig. 1). Schalkbeelden zijn gestoken uit muurstijlen (z.g. hangerels), die onder de standzonen zijn geplaatst. De standzoon rust met een pen in een blokkeel („Stickblokkeel"), waarop ook de spantpoot staat [4]. De muurstijl is aan zijn bovenzijde ook met een pen in de onderzijde van het blokkeel verbonden. Die stijl dient om bij het ontbreken van een trekbalk de druk van de kapconstructie regelmatiger over de zich daaronder bevindende muur te verdelen. In deze stijl is soms een versiering uitgesneden in de vorm van een beeld, een enkele kop of een eenvoudig profiel (fig. 2). Wij behandelen hier alleen die gevallen, waarin een figurale versiering is aangebracht.

Op de plaatsen waar de gewelfribben elkaar

* De schrijver is zeer veel dank verschuldigd aan de heer J. Leeuwenberg, die behulpzaam was bij de beschrijving en beoordeling der behandelde beeldhouwwerken en hem bij het samenstellen van het artikel met goede raad ter zijde stond.

[1] H. Janse, „Middeleeuwse houten tongewelven in Nederland", *Bull. K.N.O.B.* 6de s. 14 (1961), kol. 181-194.

[2] J. J. M. Timmers, *Houten beelden,* Amsterdam 1949, blz. 55.

[3] Betreffende deze kapconstructies: H. Janse, „De overkapping van de Oude Kerk te Amsterdam", *Bull. K.N.O.B.,* 6de s. 11 (1958), kol. 141-178.

[4] Voor de benamingen van kaponderdelen zie: H. Janse, „Twee zestiende-eeuwse bestekken", *Bouw,* 16 (1961), blz. 428-430.

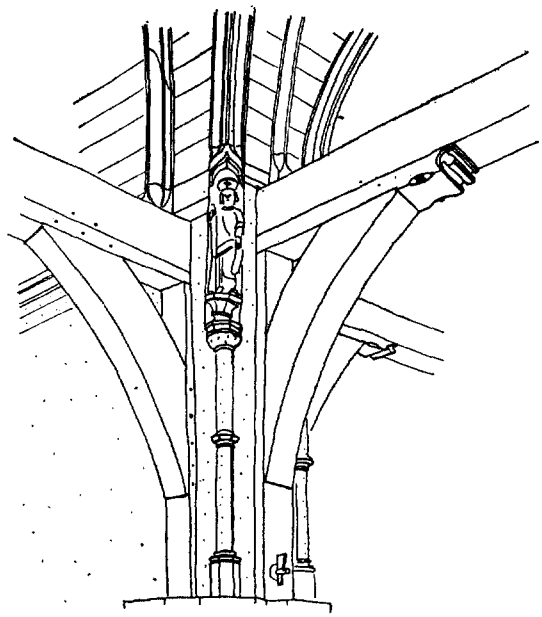

Fig. 1. Schraagbeeld (21) onder een kilkeperspant in de Oude Kerk te Amsterdam.
(Tek. H. Janse)

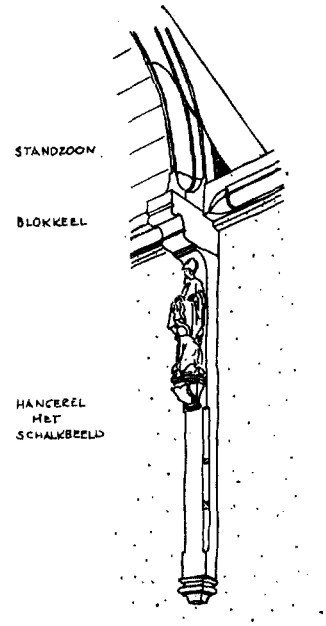

Fig. 2. Schalkbeeld in de kapel van het Sint Agathaklooster te Delft.
(Tek. H. Janse)

in de nok van het gewelf ontmoeten zijn vaak cirkelvormige houten schotels bevestigd, soms voorzien van een gestoken versiering, die echter zelden een hoog artistiek gehalte bereikt. Zij zijn op de ribkruising ruwweg tegen de uit de spantbalk gespaarde klos gespijkerd. Vrijwel altijd zijn deze gewelfschotels voorzien geweest van een krans van stralen. Dit blijkt uit de groeven of gaten, die er telkens weer in worden aangetroffen, zoals o.a. alle in de Oude Kerk te Amsterdam, de Sint Pieterskerk te Leiden, de Sint Vituskerk te Naarden en de Herv. Kerk te Benschop (U.).

De versieringen aan de kapspanten en -stijlen zullen in de meeste gevallen op het werk zijn vervaardigd, waar de timmerlieden de stukken hout pasklaar maakten met de bijbehorende kaponderdelen. Als voorbeeld diene een zich in het depot van het Rijksmuseum bevindend schraagbeeldje, dat op de zijkant van de stijl het telmerk 4 laat zien. Dit merk is er door de timmerman op aangebracht, ter oriëntering bij het opbouwen van de kap. Alle onderdelen van een middeleeuwse kapconstructie werden namelijk van telmerken voorzien [5].

[5] H. Janse, „Middeleeuwse telmerken", *Bouw,* 15 (1960), blz. 528.

Waarschijnlijk zal de beeldsnijder na het voorbereidende werk van de timmerman zijn werkstuk uit de stijl hebben gehakt. Zoals bij alle bouw-beeldhouwwerken was ook dit snijwerk ondergeschikt aan de dimensies, die de timmerman er aan had gegeven. Het is niet aannemelijk, dat het beeldhouwwerk na plaatsing van het bouwdeel in de kap is gesneden. De ruimte daartoe ontbrak en het weinige licht ter plaatse is niet in overeenstemming met de op bovenlicht afgestemde vormgeving. De polychromie, die er meestal op wordt aangetroffen, zal daarentegen wel ter plaatse zijn aangebracht, tegelijk met de beschildering van gewelf en ribben. Er is in het algemeen weinig rekening gehouden met de hoge plaatsing van de figuren. Steeds zijn zij naar gelang hun plaats frontaal of diagonaal gericht. Bijna nergens vertonen de figuren een houding, die van de grond bekeken het meest voordelig is.

De datering van de houtsculpturen wordt ons vergemakkelijkt door het feit, dat zij zonder uitzondering moeten zijn ontstaan bij de bouw van de kap of bij een aanwijsbare verbouwing ter plaatse zijn aangebracht. In een vorige publikatie is de mogelijkheid van kapdatering uiteengezet [6].

Er zijn in Holland en Zeeland enige centra te

[6] H. Janse, *o.c.,* 1958.

vinden, waar beeldhouwwerk als onderdeel van houten overwelvingen in een belangrijk aantal voorkomt en waar de toepassing ervan uit een traditie zal zijn voortgekomen. Deze centra zijn: Amsterdam en omgeving, West-Friesland en de Zeeuwse eilanden. Verspreid komt nog werk voor langs de gehele Hollandse kust.

Opmerkelijk is, dat in geen enkele kerk van het z.g. Haagse halletype met hun vele dwarskappen schraagbeelden voorkomen, terwijl de Amsterdamse Oude Kerk, die eveneens vele dwarsgewelven bezit, er juist zo bijzonder rijk aan is, rijker dan enig ander kerkgebouw in Holland. Wel treft men onder de midden-16de eeuwse kappen van enkele van die kerken gesneden koppen aan, o.a. in de Sint Jacobskerk te Den Haag en de Sint Janskerk te Gouda.

Hieronder volgt thans een bespreking van het beeldhouwwerk in de verschillende plaatsen.

Amsterdam

Oude Kerk

De overkapping van de Oude Kerk is zeer belangrijk voor de geschiedenis van de bouwkunde, daar deze kerk de grootste en volledigst bewaarde bekapping met houten tongewelf in Nederland heeft. De waarde van deze kap, waarvan de geschiedenis aan de hand van het zeer volledige telmerkensysteem vrijwel geheel is na te gaan [7], wordt nog verhoogd door de aanwezigheid van een groot aantal gesneden figuren, die er deel van uitmaken of er als versiering tegen of onder zijn aangebracht.

Bij een inventarisatie van alle houten schalken schraagbeelden en gesneden sculpturale gewelfschotels in kerkkappen van vóór 1560 in de gewesten Holland en Zeeland komen wij thans op 116 beelden en 24 gewelfschotels, waarvan de Oude Kerk 26 beelden en 5 schotels bezit. In het totaal moet de kerk ruim 50 beelden onder de kap hebben geteld. In tegenstelling tot andere kerken, waar de houtsculptuur aan de kap vrijwel altijd tot één of twee perioden behoort, vormen de beelden in de Oude Kerk geen gesloten groep, daar zij dagtekenen uit meerdere perioden tussen 1370 en 1560.

Reeds in 1939 vestigde Noach [8] er de aandacht op, dat zich in de Oude Kerk onder de kap nog een groot aantal houten beelden bevindt. Eveneens wees hij op de aanwezigheid van in hout gesneden gewelfschotels. Hij noemde het gebrek aan kennis omtrent deze houtsculptuur een „missing link" in de Nederlandse kunstgeschiedenis. Na Noach hebben Bouvy [9] en Van Breen [10] zich met dit onderwerp bezig gehouden.

Onder de kap van de Buitenvaarderskapel, die omstreeks 1370 gereed kwam [11], bevindt zich in de zuidoosthoek een schraagbeeldje (nr. 1, zie voor deze nummers fig. 3), dat dus ook uit deze bouwperiode moet stammen. Het beeldje zal door zijn verborgen plaatsing onopgemerkt zijn gebleven door genoemde auteurs. Het stelt Jacobus Major voor, met een boek in de rechterhand en een stok waarop een schelp in de linker hand. De console, waarop de apostel staat, is versierd met een fratskop (afb. 1). Het beeldje zal deel hebben uitgemaakt van een groep van vier onder de beide strijkspanten uit deze bouwperiode: de andere drie zijn verdwenen bij herstellingen. Wellicht zijn de muurstijlen onder de spanten van de koorsluiting ook voorzien geweest van beeldhouwwerk. De gebeeldhouwde kraagstenen bleven bewaard, doch de stijlen zijn weggenomen bij de verhoging van het koor in 1559.

Het hier in datering op volgende beeldje (2) is onverbrekelijk verbonden aan de kap van het Sint Joriskoor van ± 1385 [12]. Het is het enige, dat overbleef van een reeks, die onder de strijkspanten en de kilkeperbalken van het „kruuswerck" en zijn doorsnijdingen met de drie beuken van de oorspronkelijke hallekerk zal hebben gezeten. Het schraagbeeldje is een zittende figuur (mogelijk een monnik) met een groot bol hoofd. Hij houdt beide handen op de knieën, waardoor hij aan zijn schragende functie uitdrukking geeft. De man is geplaatst boven een zeer eenvoudige console en onder een tweede mannenkop, waarvan het hoofddeksel onze datering schijnt te bevestigen. Het beeldje zelf is als hoogreliëf behandeld (afb. 2).

[7] H. Janse, *o.c.*, 1958, kol. 142-152.

[8] A. Noach, *De Oude Kerk te Amsterdam*, Amsterdam 1939, blz. 92 e.v.

[9] D. P. R. A. Bouvy, *Middeleeuwse beeldhouwkunst in de Noordelijke Nederlanden*, Amsterdam 1947.

[10] J. van Breen, „De geschiedenis van de bouw der Oude Kerk te Amsterdam", *Bouwk. Weekbl.*, 67 (1949), blz. 594-595. Dit artikel is een verkorte weergave van een niet uitgegeven manuscript, dat berust bij de directie van de restauratie van de Oude Kerk te Amsterdam.

[11] Voor deze en de volgende bouwperioden: H Janse, *o.c.*, 1958, kol. 165-176.

[12] H. Janse, „Weitkoperskapel, Noorderportaal en Heilig Graf van de Oude Kerk", *Jaarb. Amstelodamum* 43 (1961), blz. 71.

Afb. 1. Amsterdam, Oude Kerk. Schraagbeeld 1, in de Buitenlandvaarderskapel.

Afb. 2. Amsterdam, Oude Kerk. Schraagbeeld 2; in het St. Joriskoor.

Afb. 4. Amsterdam, Oude Kerk. Fratskop op blokkeel 6; in de St. Sebastiaankapel.

Afb. 3. Amsterdam, Oude Kerk. Gewelfschotel G 1, St. Nicolaas.
(Foto's 1-4, H. Janse; 5, Lichtbeelden Instituut, Amsterdam.

Afb. 5. Amsterdam. Mus. Amstelkring. Schalkbeeld 5; uit de Oude Kerk.

Afb. 6. Amsterdam, Oude Kerk. Schraagbeeld 9, in de Huiszittenkapel.

Afb. 7. Amsterdam, Oude Kerk. Gewelfschotel G 7. H. Jacobus Major.

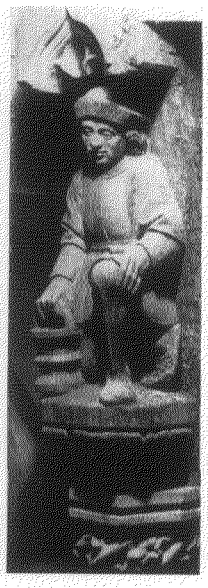

Afb. 8. Amsterdam, Oude Kerk. Schraagbeeld 20, in de Weitkoperskapel.

Afb. 9-10. Amsterdam, Oude Kerk. Schraagbeelden 21 en 22, in de Binnenlandvaarderskapel.

Afb. 11-12. Amsterdam, Oude Kerk. Schraagbeelden 22 en 23, in de Hamburgerkapel.

(Foto's H. Janse)

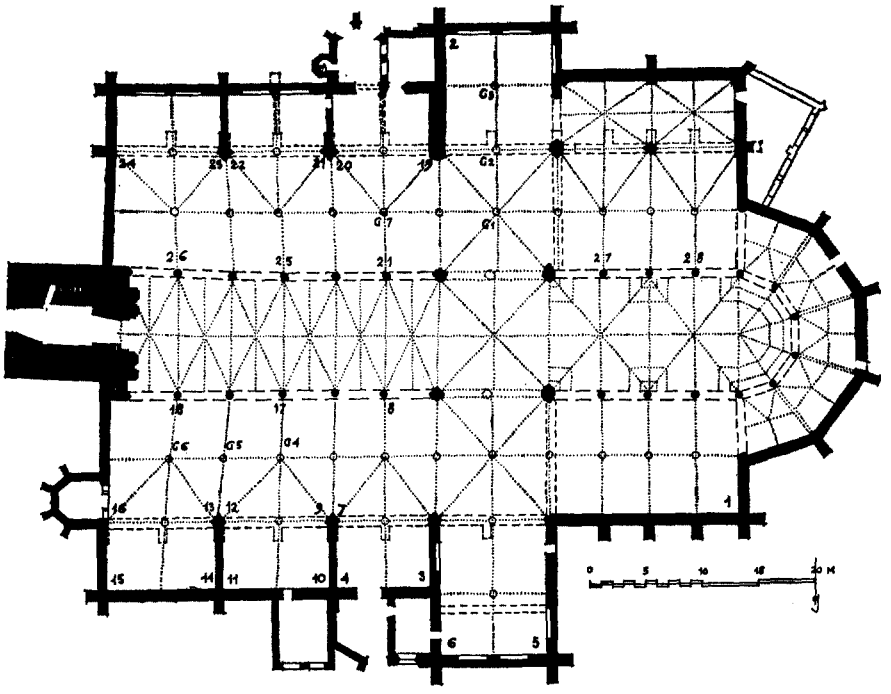

Fig. 3. Amsterdam, Oude Kerk. Plattegrond, waarin de houten beelden en gewelfschotels met nummers zijn aangeduid. (Tek. H. Janse)

Drie originele gewelfschotels zijn in dit dwarsschip nog in de kap aanwezig. De grootste (nr. G 1, diam. 56 cm = 2 Amsterdamse voeten) vertoont Sint Nicolaas, de patroon van de kerk, staande op een console (afb. 3). De beide andere schotels (G 2 en G 3, diam. 38 cm) zijn resp. versierd met een voetboog en een arendsklauw, het symbool van de voetboogschutters (het Sint Joriskoor was de kapel van die schutterij). Een vierde gewelfschotel is tijdens de restauratie bijgemaakt.

Bij de vergroting van de Sint Sebastiaanskapel en de bouw van de Smidskapel omstreeks 1470 werden onder de strijkspanten schalkbeeldjes geplaatst. De sloffen tussen spant en stijl zijn versierd met een bolle fratskop; de beeldjes in de Smidskapel zijn nog geheel compleet. In de zuidoostelijke hoek (3) bevindt zich een zittend nonnetje (?), dat met de handen op de knieën steunt en geplaatst is op een console. Voor het eerst treffen wij hier in de Oude Kerk boven het beeldje een overhuiving aan, die op een baldakijn lijkt. Het beeldje heeft nog iets van het hoog-reliëf behouden. Omdat het zich in een hoek bevindt zijn de figuur en het baldakijn diagonaal aangebracht. Dit is niet zo duidelijk bij het er tegenover geplaatste schalkbeeldje (4). Hier plaatste de beeldhouwer de overhuiving aan de oostzijde van de stijl, waardoor duidelijker de vorm van een baldakijn ontstaat dan bij het beeldje 3. Dit baldakijn wordt gevormd door een ezelsrugboog met krulvormige hogels en pinakeltjes op de hoeken. Het beeldje, ook een vrouwefiguur, werd diagonaal geplaatst, in tegenstelling dus tot het baldakijn. In tegenstelling tot de meeste voorbeelden wenden de beide fratskoppen op de blokkeels het gezicht van het beeldje af.

Bij het inbrengen van een plafond met bovenliggende vloer in de Sint Sebastiaanskapel is in 1843 hier een en ander verdwenen. Tussen vloer en plafond bevindt zich in de zuidoostelijke hoek nog een blokkeel (5), waaruit een duivelskop is gesneden van hetzelfde bolle type als die in de Smidskapel. Uit de voormalige werkplaats van de Hervormde Gemeente te Amsterdam kwam jaren geleden een narrekop tevoorschijn (afb. 4), die afkomstig bleek te zijn uit de tegenoverliggende hoek (6).

In het museum Amstelkring bevindt zich een houten schalkbeeldje, een staande burger voorstellende. Bij nauwkeurige beschouwing bleek,

dat deze schuin geplaatste figuur oorspronkelijk als schraagbeeld onder de fratskop 5 heeft gezeten (afb. 5).

De beide kilkeperbalken in de Smidskapel werden ieder ondersteund door een standzoon met een schraagbeeldje. Het westelijke (7), nog aanwezig, stelt vermoedelijk Eva voor. Het is vrij primitief gesneden en niet meer in het bezit van de oorspronkelijke baldakijn.

Bij de bouw van de Smidskapel moest een trekbalk van de hallekerk verdwijnen. Op de plaats, waar aan de zijde van de middenbeuk een sleuf van de weggenomen muurstijl van deze balk zichtbaar bleef, werd een stijl met fraai beeldhouwwerk geplaatst (8). Op een rijkbewerkte colonnet zit een mannetje onder een kleine ezelsrugboog; onder het basement van de colonnet bevindt zich een fijnbesneden vrouwenkopje met een geplooide doek om het hoofd. Ook hier heeft men als bij alle schalkbeelden in Smids- en Sebastiaanskapel, op het blokkeel tussen spant en stijl een bolle fratskop aangebracht.

In de hierop volgende bouwperiode, die van Huiszitten- en Lysbeth Gaevenkapel (± 1495), komen acht schraagbeeldjes (9-16) onder strijk- en kilspanten voor benevens twee schalkbeeldjes (17 en 18) ter vervanging van weggenomen balkondersteunende muurstijlen. Het is een complete rij mannefiguren, waarvan ieder geplaatst is onder een eenvoudige baldakijn en op een geprofileerde console. De beelden — en in mindere mate de consoles — komen geheel los van de achtergrond, de stijl waaruit zij zijn gesneden. De figuren hebben alle nagenoeg dezelfde houding, namelijk zittend met de rechterhand op de knie en de linker even onder de knie aan de buitenzijde van het scheenbeen. Alleen nr. 9 wijkt enigszins af. Deze man rust op zijn linkerknie en omvat met twee handen zijn rechterbeen (afb. 6) [13]. De schalkbeelden 17 en 18 zijn geplaatst op een eenvoudig colonnet, dat door een fratskop wordt gedragen. De nummers 9, 17 en 18 onderscheiden zich van het middelmatige werk van de rest door een betere houding en enige opvallende stijlkenmerken. De handen hebben lange slanke vingers, en een geknikte pink en een buitenwaarts gebogen duim. De scheenbenen zijn naar voren kantig gehouden en de hozen lopen spits toe bij de tenen. Hun ondermouwen zijn manchetvormig, hun jak gaat van voren open en wordt gesloten met een riem. Het vlezige gelaatstype komt onderling overeen, de mond met dikke onderlip, brede neus evenals de behandeling van ogen en wenkbrauwen. Tot deze groep behoren drie gewelfschotels (G 4, G 5 en G 6). Zij stellen achtereenvolgens voor: de zegenende Christus, zittend op een bank, de halve figuur van Sint Jan met het Lam aan zijn linkerzijde, boven wolkjes uitkomend en de halve figuur van Sint Nicolaas, eveneens op wolkjes.

Aan de noordzijde van de kerk kwamen omstreeks 1500 door uitbreiding of verbouwing drie kapellen tot stand. Hier treft men onder de kilspanten nog zes schraagbeelden aan. Ter vervanging van trekbalkstijlen zijn aan de zijde van de middenbeuk drie schalkbeelden aangebracht. De zes beelden onder de strijkspanten langs de noordgevels zijn alle verdwenen. Er zijn in dit gedeelte bovendien verschillende oorspronkelijke gewelfschotels. Een ervan draagt beeldhouwwerk van hoog gehalte. Bij twee schotels werden de figuren door een schendende hand uitgezaagd en het daardoor ontstane gat werd met een plankje bedekt. Dit had waarschijnlijk plaats in het midden van de 18de eeuw, toen het gewelf voor de tweede maal werd overgeschilderd. Bij de restauratie zijn de plankjes weer verwijderd.

In de Weitkoperskapel is aan de oostzijde een schraagbeeld (19) van een man, drinkend uit een kruik van het Hansa-type. Hij is geplaatst tussen een baldakijn en een geprofileerde console en vrijwel los van de stijl waaruit hij gehakt is. Kennelijk had de beeldsnijder te weinig hoogte ter beschikking, zodat hij de voeten maar heeft weggelaten. Nagenoeg alle nog te bespreken beelden zijn evenals dit figuurtje geplaatst onder een duidelijk aangegeven overhangende baldakijn.

Het beeld aan de andere zijde van deze kapel (20) vertoont sterke overeenkomst met nr. 9 (afb. 6). Het stelt een geknielde man voor, die een wijwateremmer vasthoudt (afb. 8). De reeds genoemde stijlkenmerken zijn ook hier aanwezig. Hetzelfde geldt voor het schalkbeeld nr. 27 (t.o. G 7), Jacobus Major voorstellende.

Op de ontmoeting van de nokrib van het gewelf van de Weitkoperskapel met die van de zijbeuk is een gewelfschotel (G 7) aangebracht, waarop eveneens Jacobus Major, in slechts 4.5 cm reliëf is uitgebeeld (afb. 7) [14]. Hij wordt hier weergegeven te halven lijve op wolkjes van ge-

[13] *Cat. tentoonstelling Middeleeuwse Kunst der Noordelijke Nederlanden,* Rijksmuseum Amsterdam 1958, nr. 334.

[14] *Cat. Tentoonst. Middeleeuwse Kunst der Noordelijke Nederlanden,* nr. 335.

lijke vorm als die op de schotels G 5 en G 6. De handen en het gelaat vertonen weer dezelfde kenmerken als aangegeven bij 9, 17, 18, 20 en 27. De baard heeft geen krullen, doch bestaat uit vier haargolven. De schraagbeelden 22, 23 en 24, profeten met spreukbanden (afb. 10, 11 en 12), vertonen eveneens genoemde stijlkenmerken en kunnen derhalve met de voorgaande vijf beelden en vier gewelfschotels met enig voorbehoud worden toegeschreven aan één begaafde beeldhouwer. Daar een nauwkeurig onderzoek van verschillende snijwerken nog moet plaatsvinden, is het niet uitgesloten, dat nog meer beelden aan deze meester kunnen worden toegeschreven. Dit is niet het geval met het beeld 21, dat, hoewel geestig gesneden, een andere hand doet veronderstellen (afb. 9 en fig. 1). Van dezelfde beeldhouwer zijn vermoedelijk de schalkbeelden 25 en 26, beide ook profeten. Minder vaardig gestoken zijn de kleine gewelfschotels in de Hamburgeren de Binnenlandvaarderskapel, waarop het wapen van Hamburg en de emblemen van de Beurtschippers zijn weergegeven. De schippersemblemen komen op gelijke wijze gesneden ook voor op de misericordes van de koorbanken, die dus ook omstreeks 1500 gemaakt moeten zijn [15].

Bij de bouw van de O.L. Vrouwekapel in 1553 werden ter vervanging van trekbalk-muurstijlen twee schalkbeelden (27 en 28) aangebracht in renaissancestijl. Onder een met een cherub versierde slof zijn, volgens Van Breen en Noach, Petrus en Paulus weergegeven, staande op een console waarop een kopje. Deze figuren bevinden zich boven het kapiteel van een gecanneleerde pilaster. Aan de ondereinden van de vier kilkepers boven de middenkolom in deze kapel bevinden zich vier snijwerkjes, voorstellende: een Veronica-doek, een vrouwenkopje, een mannen- en een kinderkopje. Tenslotte werden aan de voet van de kap van het in 1559 verhoogde koor nog acht vrouwenfiguurtjes tegen steekband aangebracht, waarvan zes behouden bleven (afb. 13).

Sint Olofs- of Oudezijdskapel

In dit samengestelde bouwwerk, waarvan de westelijke delen nog hun middeleeuwse kappen dragen [16], treft men nog een schalk- en een schraagbeeld aan [17], waarvan het eerste zich bevindt in de zuidwestelijke hoek in het oudste deel van de kapel en uiteraard in diagonale richting. Juist hier is rond het beeldje enig oorspronkelijk metselwerk te zien. Wij kunnen dus (in tegenstelling tot vroegere veronderstellingen [18]) aannemen, dat dit beeldje hier altijd heeft gezeten. Als stichtingsjaar van de kapel wordt 1443 genoemd [19]. Hiermede zijn in overeenstemming zowel de kapconstructie met zijn telmerken als de vorm van de overhuiving van het beeldje en diens kleding.

In het tweede deel van de kapel bevindt zich onder een kilspant het schraagbeeldje, een mannetje dat een spreukband houdt, staande onder een grote maskerkop. Het bezit meer ruimtelijke eigenschappen dan het oudere en is ongeveer gelijk gekleed als dit. Wij dateren dit figuurtje vóór 1470, zowel om de kleding als om de plaats in het gebouw. Een van de kilkepers, die behoort tot een volgende bouwperiode, draagt aan de onderzijde een baldakijn van gelijke vorm als die, welke omstreeks 1500 in de Oude Kerk werden toegepast. Dit is echter niet opengewerkt uitgevoerd, zodat het zal dagtekenen van omstreeks 1480. Het schraagbeeld eronder is verdwenen.

In het gewelf van deze dwarsbeuk bevindt zich een kleine gewelfschotel met waarschijnlijk Sint Olof, gezien zijn attributen; een bijl en een drinkvat.

Voormalige Nieuwezijdskapel, de Heilige Stede

In 1908 werd dit gebouw, dat zo'n merkwaardige geschiedenis had, gesloopt. Wij willen hier even aandacht schenken aan de kapdelen met houtsnijwerk, die zich thans in het Rijksmuseum bevinden. Onder één der killen in de dwarsbeuk aan de westzijde bevond zich een schraagbeeldje, genaamd „het Melkmeisje" [20]. Ook hier komt de achtergrond als een overhuiving over het beeld heen. Het staat op een eenvoudige console en zal dagtekenen uit het derde kwart van de 15de eeuw. Het kostuum en de kap op het hoofd rechtvaardigen deze mening. In de koorsluiting

[15] H. Janse, „De Oude Kerk te Amsterdam", *Houtvoorlichting,* juli 1959, blz. 10.

[16] R. Meischke, „De oudste gedaante van de St. Olofs- of Oudezijdskapel", *Maandbl. Amstelodamum,* 45 (1958), blz. 2-9.

[17] A. Bredscheyder, „De St. Olofs- of Oudezijdskapel", *Ons Amsterdam,* 9 (1957), blz. 271, afb.

[18] R. Meischke, *o.c.,* blz. 4.

[19] A. Bredscheyder, *o.c.,* blz. 271.

[20] A. W. Weissman, „De Heilige Stede of Nieuwe Zijds Kapel te Amsterdam", *Elsevier's Maandbl.,* 36 (1908), afb. op blz. 163.

waren vier muurstijlen, waarvan er drie aan het ondereinde twee naast elkaar geplaatste koppen dragen.

Voormalige kapel van het Minderbroedersklooster

De Stichting Amstelkring bezit een monniksbeeldje (afb. 16), vermoedelijk afkomstig uit deze kapel, die gesloopt is in 1579. Het klooster werd gesticht in 1462 [21]. Met deze bouwtijd in overeenstemming is het ontbreken van een baldakijn en de plaatsing van het beeld onder een overhuiving en op een eenvoudige console. Deze laatste is niet, zoals nagenoeg overal in Holland en Zeeland wordt aangetroffen, een gedeelte van een achthoek, doch rechthoekig en slechts aan de voorzijde geprofileerd.

De heer J. H. A. van Heek te 's-Heerenberg bezit een uit een stijl gesneden monniksbeeld van ongeveer gelijke vorm en maat (hoogte 69 cm, breedte 17 cm) als het hierboven beschrevene. Ook de vorm van de console komt overeen. Het zou uit Amsterdam afkomstig zijn [22] (afb. 17).

In het depot van het Rijksmuseum bevindt zich een vrij plastisch behandeld houten beeld tegen een stijl waarvan het hoofd en eventueel baldakijn ontbreken. De figuur staat op een console, die overeenkomt met die, welke omstreeks 1500 in de Oude Kerk worden aangetroffen. De plooival toont ook verwantschap met deze werken, evenals de daarop later aangebrachte verflagen (bruin en groen). Het beeld is echter kleiner; het is ongeveer 75 cm en die in de Oude Kerk meten bijna 1 m.

Ilpendam

In de koorsluiting van de in later tijd sterk gewijzigde Herv. Kerk van Ilpendam zijn vier schalkbeeldjes [23], die in stijl zeer veel overeenkomst vertonen met het beste werk van omstreeks 1500 in de Oude Kerk te Amsterdam. De beelden zitten op dezelfde wijze op de stijl als de drie aan de zuidzijde van de noordzijbeuk in de Oude Kerk en de schalk eronder vertoont hier eveneens een gewelfribprofiel. Plooival, handhouding en architectonische opvatting zijn zo gelijkend, dat wij aan kunnen nemen, dat dit werk door dezelfde meester is vervaardigd; zij moeten dus ook dateren van omstreeks 1500. De beelden met achtergrond zijn één stuk en tegen de stijlen bevestigd. De baldakijns zijn gesneden in de „standzonen". Gezien genoemde manier van aanbrengen zullen deze beelden met achtergrond vermoedelijk bij wijze van uitzondering niet op de bouwplaats, doch te Amsterdam zijn gesneden.

Westfriesland

In deze streek ontstonden in de eerste helft van de 16de eeuw, gedeeltelijk door uitbreiding of verbouw, enige eenbeukige kruiskerken (Hoorn-Oosterkerk, Nieuwe Niedorp, Oosterblokker, Schellinkhout, Venhuizen en Oosthuizen). In al deze kerken zijn onder de kilkepers in de kruising houten beelden aangebracht [24]. De Noorderkerk te Hoorn, waarvan de kruising omstreeks 1450 gereed kwam, heeft geen beeldhouwwerk en zal dit ook nooit hebben gehad.

In de Herv. Kerk te Oosthuizen zijn bij de restauratie vier beeldjes uit de omstreeks 1875 gesloopte kerk van Nieuwe Niedorp aangebracht. Deze tot 1960 in het depot van het Rijksmuseum [25] opgeborgen beelden vervangen thans de reeds lang verdwenen beelden in de kruising te Oosthuizen. De figuren stellen volgens de overlevering voor de twee mannelijke en twee vrouwelijke stichters Ipke, Geelstipke, Bockmeijer en Abbegeerke. Zij zijn ± 70 cm hoog. Van der Aa deelt mee, dat de kerk te Nieuwe Niedorp in 1546 gebouwd was. Het koor en het dwarspand te Oosthuizen waren vermoedelijk in 1511 voltooid [26].

In de Herv. Kerk te Schellinkhout zijn de figuren eveneens burgers in hurkende houding. Zij zijn zeer plomp en behoeven geen verdere bespreking.

De beelden, die in de Herv. Kerk te Venhuizen onder de kruisingsspanten zijn geplaatst zijn niet gesneden uit kaponderdelen doch staan geheel los. Zij geven Johannes de

[21] H. Brugmans, *Opkomst en bloei van Amsterdam*, Amsterdam 1944, blz. 49.

[22] Bouvy, o.c., n. 310.

[23] J. J. F. W. van Agt, *Waterland en omgeving (De Nederlandse monumenten van geschiedenis en Kunst*, VIII, 1), 's-Gravenhage 1953, blz. 69. Bouvy, *o.c.*, blz. 98-99 en afb. 224-227.

[24] Bouvy, *o.c.*, blz. 160-161. Herma M. van den Berg, *Westfriesland, Tessel en Wieringen (De Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst VIII*, 2), 's-Gravenhage 1955, blz. 12, 137, 205 en 220 en afb. 209-212.

[25] Inv. R. M., GN° 3068/71.

[26] A. J. van der Aa, *Aardrijkskundig Woordenboek der Nederlanden* (Gorinchem 1839-1851), i.v. Niedorp. Van Agt, *o.c.*, blz. 108.

Afb. 13. Amsterdam, Oude Kerk. Figuur 18, aan de kapvoet.

Afb. 14-15. Alkmaar, St. Laurenskerk. Schalkbeelden, de symbolen der evangelisten Mattheus en Johannes voorstellend.

Afb. 16. Schalkbeeld in het Museum Amstelkring te Amsterdam.

Afb. 17. Schalkbeeld in de Verz. Van Heek te 's-Heerenberg.

Afb. 18. Haarlem, Bakenesserkerk. Schalkbeeld.

Afb. 19. Haarlem, Bakenesserkerk. Schraagbeeld.

(Foto's 13, 16, 17, H. Janse; 14, 15, 18, 19, Monumentenzorg)

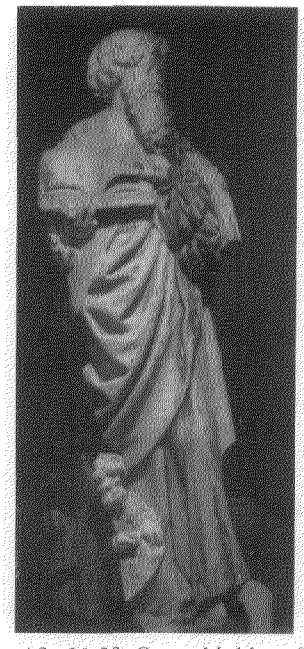

Afb. 20-22. Oosterblokker. Schraagbeelden; Mattheus, Lucas en Marcus.

Afb. 23. Delft, St. Agathaklooster. Schalkbeeld, H. Thomas.

Afb. 24. Delft, St. Jorisgasthuis. Schalkbeeld.

Afb. 25. Delft, St. Jorisgasthuis. Schalkbeeld.

(Foto's 20-22, H. Janse; 23-25, Monumentenzorg)

Evangelist, Lucas, Agatha en een apostel weer. In deze kerk waren ook in de koorsluiting vier beelden aangebracht, waarvan er thans nog drie over zijn. De groep stelt, volgens Bouvy, de Aanbidding der Wijzen voor. Deze beelden staan eveneens los, doch zijn verbonden met de kaponderdelen.

In de Oosterkerk te Hoorn en de Herv. Kerk te Oosterblokker zijn onder de spanten van de kruising de evangelisten aangebracht. Die te Blokker zijn bij de restauratie losgenomen, waardoor zij goed te bestuderen waren. De figuur van Johannes is verdwenen. De andere evangelisten, hoewel door inhakken van verticale sleuven gehavend, zijn statige figuren van goede kwaliteit. Aan hun voeten zijn de symbolen; stier, engel en leeuw. Mattheus (afb. 20) en Lucas (afb. 21) houden een opengeslagen boek in beide handen, Marcus (afb. 22) draagt een soepel neerhangende boekrol. Mattheus en Marcus komen onderling overeen in gestalte en in het bijzonder in de zeer weelderige haartooi. Daarentegen is Lucas veel meer gedrongen en heeft de ogen neergeslagen. Toch herinnert de behandeling van het haar, de plooival van het kleed en de vorm van de handen aan die van de twee andere beelden, waardoor wij de mogelijkheid niet uitsluiten, dat zij alle door dezelfde beeldhouwer zijn vervaardigd. De mouwen en de bonnet van Lucas doen deze figuren omstreeks 1530 dateren, welke tijd in overeenstemming is met de bouwtijd van de kap.

De plaatsing van de beelden onder de kilkeperspanten, bij de Westfriese kruiskerken in de 16de eeuw zo consequent toegepast, doet navolging van de oudere Amsterdamse voorbeelden vermoeden. Elders komt deze plaatsing nergens voor.

In de z.g. Kruiskamer in de Zuiderkerk te Enkhuizen, gebouwd omstreeks 1516, komen als beëindiging van vier gewelfribben gesneden koppen van zeer middelmatige kwaliteit voor, telkens twee boven elkaar. Bij herstellingen zijn meerdere koppen weggehakt, evenals vier beelden onder de kilkepers, waarvan de baldakijnresten nog zichtbaar zijn.

Alkmaar

In het koor van de Grote of Sint Laurenskerk van omstreeks 1500 zijn in korte stijlen onder de spanten van de koorsluiting de vier evangelisten-symbolen gesneden. Zij hebben een geheel eigen plaats in het Hollandse houten bouwbeeldhouwwerk, zowel constructief als artistiek gezien. De figuren, zeer karakteristiek en krachtig met de guts gestoken, dragen ieder een spreukband [27] (afb. 14 en 15).

Haarlem

In de koorsluiting van de Bakenesserkerk (voorm. O.L. Vrouwekerk) bevindt zich een groep, die twee schraagbeelden op engelenconsoles (afb. 19) en vier schalken, waarop Maria en de Drie Koningen (afb. 18) omvat. De schalken hebben een gewelfribprofiel en worden ondersteund door evangelisten-symbolen. De figuren vormen nog min of meer een geheel met de achtergrond. De overhuiving boven de hoofden wordt gevormd door het naar voren buigen van deze achtergrond. Bij de schalkbeelden draagt de slof daarboven aan de voorzijde een peerkraal-profiel.

De kap van het middeleeuwse deel van deze kerk is gebouwd in twee fasen, waarvan de jongste met vrij grote zekerheid omstreeks 1500 kan worden gedateerd [28]. Het beeldhouwwerk bevindt zich in het oudste deel. Deze dateren wij omstreeks 1470, gelijk men ook de kap in die tijd kan plaatsen.

Aan het typische houten hanggewelf in de consistoriekamer van de Waalse Kerk, dagtekenend uit het begin van de 16de eeuw, bevindt zich een kleine gewelfschotel, waaruit een Christuskop is gesneden, tegen een aureoolkruis als achtergrond.

Naarden

Weinig belangrijk en zeer primitief is het „klompemakerswerk" van de vijf beeldjes in het oudste deel van het transept der Grote of Sint Vituskerk daterend uit het midden van de 15de eeuw [29]. Bijzonder geacheveerd gesneden zijn daarentegen de koppen aan de ondereinden van de ribben van de drie zuidelijke spanten in het zuidertransept uit het begin van de 16de eeuw [30]. Hier heeft een waarlijk groot beeldhouwer gewerkt, die buiten elke traditie om onder de gewelfribben koppen met zeer realistische trekken sneed. Zij behoren met de figuren van omstreeks 1500 in de Oude Kerk te Amdam tot het beste beeldhouwwerk, dat hier is behandeld en staan in fragrante tegenstelling tot de primitieve poppen in het noordertransept. De

[27] Bouvy, *o.c.*, blz. 158 en afb. 173.
[28] H. Janse, *o.c.*, 1958, kol. 176.
[29] Bouvy, *o.c.*, blz. 99 en afb. 108.
[30] Bouvy *o.c.*, blz. 158 en afb. 172.

koppen vertonen overeenkomst met de fratskoppen op de zandstenen consoles onder de muurstijlen in hetzelfde deel van het transept en met die boven het triforium in de Oude Kerk te Amsterdam (1510-1512). Onder het kapspant in de middenbeuk tegen de toren bevinden zich nog twee schraagbeeldjes, die minder primitief van uitvoering zijn dan die in het oudste deel van het transept doch niet de kwaliteit bezitten van genoemde koppen. Zij stellen Johannes voor en een monnik, die een boek in de handen houdt, en dateren van omstreeks 1500.

Leiden

In 1412 werd het koor van de Sint Pieterskerk gewijd. Blijkens de overeenkomst van kapconstructies en telmerkensysteem in het koor en het schip zal dit laatste deel nog in de eerste helft van de 15de eeuw tot stand zijn gekomen.

Op de kruisingen van de ribben in de kruin van het gewelf zijn in het koor vijf fraai gesneden gewelfschotels aangebracht. Hierop staan afgebeeld Veronica met zweetdoek en de vier evangelistensymbolen [31]. Eenvoudiger en meer decoratief van aard zijn de drie schotels in het schip met een zon, een geblinddoekte man en het wapen van Leiden [32]. De randen van deze schotels komen overeen met die in het koor. Een rand, samengesteld uit meerdere profielen, hebben de twee westelijke, behorend tot het gewelf, dat tot stand kwam na de torenval van 1512. Hierop werden Petrus en Paulus uitgebeeld.

Delft

Kapel van het Sint Agathaklooster (Prinsenhof en Waalse Kerk)

De thans in twee ruimten gedeelde kapel, waarvan de kap na de stadsbrand van 1536 vernieuwd zal zijn, bezat oorspronkelijk een reeks van 26 beelden. Dit grote aantal was mogelijk door het ontbreken van trekbalken in deze eenbeukige kapel, waar de zijdelingse druk van de kapspanten door zware steunberen wordt opgevangen. Thans zijn er nog tien beelden over in het westelijk deel [33]. De andere beelden zijn weggehakt, mogelijk tijdens de inrichting tot hofkapel voor Prins Willem I. De overgebleven exemplaren stellen apostelen en heiligen voor, gedeeltelijk nog in het bezit van hun attributen. Het zijn alle schalkbeelden, geplaatst onder een geprofileerd blokkeel boven aan een lange stijl, doch baldakijns ontbreken. De overhuiving wordt ook hier gevormd door het naar voren buigen van de achtergrond bij de hoofden. De beelden staan ieder op een console waarop het gesneden en geschilderde wapen van de stad Delft (afb. 23). Sporen van polychromie werden op de achtergrond nog aangetroffen. De stijl onder het beeld is geheel vlak gehouden met een uitholling aan de zijkanten, waarin gestoken rozetjes (fig. 2).

Kapel van het Sint Jorisgasthuis (Lutherse Kerk)

In de sluiting van het in 1647 tot dolhuis ingerichte koor bevinden zich twee schalken met pausfiguren. Een ervan is door zijn attribuut, een hoorn, als Cornelius te identificeren. Vorm en opbouw vertonen overeenkomst met de schalken in de kapel van het Sint Agathaklooster [34]. Het blokkeel draagt echter een rondboogje met ezelsrug en hogeltjes, aldus een baldakijn vormend. Het voetstuk onder de beide beeldjes is voorzien van een fratskop (afb. 24 en 25). Helaas zijn de beide beelden nogal beschadigd.

Deze kapel bleef gespaard bij de stadsbrand van 1536 [35]. Het koor zal gebouwd zijn tegen het einde van de 15de eeuw. Er hebben zich daarin nog meer beelden onder de kap bevonden, daar pas later trekbalken zijn aangebracht. In de noordwestelijke hoek is nog een beschadigd baldakijn aanwezig.

Schiedam

De Sint Janskerk bezat oorspronkelijk onder de kap der koorsluiting, die dagtekent van na de kerkbrand van 1428 [36], schalkbeeldjes onder een eenvoudige baldakijn. Bij de restauratie

[31] Bouvy, *o.c.*, blz. 100. E. H. ter Kuile, *Leiden en Westelijk Rijnland (De Ned. monumenten van geschiedenis en kunst, VII,* 1), 's-Gravenhage 1944, blz. 69-70 en afb. 101-106.

[32] Bouvy, *o.c.*, blz. 159.

[33] A. F. Gips, „De apostel- en heiligenbeelden in de voormalige kapel van Sinte Agatha te Delft", *Bull. N.O.B.*, 2de s. 3 (1911), blz. 188 e.v. Bouvy, *o.c.*, blz. 161.

[34] L. G. N. Bourícius, „De beelden in de Lutherse Kerk te Delft", *Bull. N.O.B.*, 2de s. 3 (1911), blz. 291-292. Bouvy, *o.c.*, blz. 100.

[35] Dit gedeelte van de stad verbrandde niet, blijkens het schilderij, dat de stad na de brand weergeeft (gem. Museum).

[36] M. C. Sigal, *De drie Maassteden*, Amsterdam 1948, blz. 26.

van 1946-1949 werden op de plaatsen van de reeds lang verdwenen beelden nieuwe aangebracht.

Zeeuwse eilanden

Ook op de Zeeuwse eilanden bevinden zich een aantal kerkgebouwen met beeldhouwwerk onder en aan de kaponderdelen.

Constructief wijken de kappen van de Zeeuwse kerken meestal wat af van de Hollandse [37]. Kenmerkend is o.a. de gording, die zich bevindt tussen de muurplaten en de gording op het onderste juk van de kap. Meestal wordt deze als gewelfrib uitgevoerd. Bij ontbreken van een trekbalk in eenbeukige ruimten of in zijbeuken werd in Zeeland bij normaalspanten niet de schalkconstructie toegepast, doch de kreupele stijl onder het spantbeen een eind naar beneden langs de muur doorgetrokken (fig. 4).

Brouwershaven

In de koorsluiting van de Herv. Kerk bevinden zich vast verbonden aan de kap, twee schraagbeelden, Jacobus Major (afb. 26) en een bisschop, vermoedelijk Sint Nicolaas (afb. 27), beide onder een baldakijn [38]. De beelden zijn fraai gesneden en heel wat milder van uitdrukking en stijl dan de realistische figuren die wij vooral in de Oude Kerk te Amsterdam aantroffen. Zij moeten volgens de heer Leeuwenberg omstreeks 1480 worden gedateerd. Verwonderlijk is, dat het muurwerk onder de kap niet jonger kan zijn dan de eerste helft van de 15de eeuw. De kap mist de typische Zeeuwse constructiedetails en komt overeen met hetgeen in Holland gebruikelijk was. De vorm van de baldakijns boven de beelden correspondeert echter niet met het Hollandse werk. Het is een blokvormig element, heeft pinakels op de hoeken, die een spitsboog met driepas insluiten waarboven zich regelmatig traceerwerk bevindt.

Nisse

Belangrijk beeldhouwwerk treft men aan in het koor van de Herv. Kerk te Nisse. De groep bestaat uit twaalf apostelbeelden en dertien figurale gewelfschotels, waarnaast nog enige met wapens, en is in uitstekende staat overgebleven [39]. De apostelen (hoog 85 cm) dragen alle

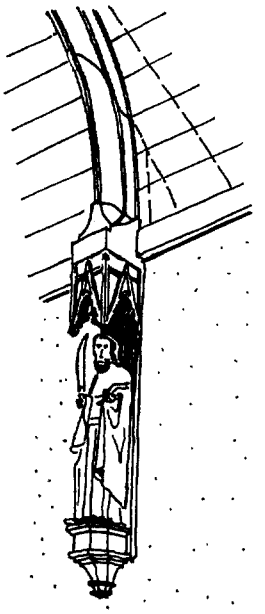

Fig. 4. Schraagbeeld onder een normaalspant, zoals in Zeeland gebruikelijk is. Nisse, Herv. Kerk.
(Tek. H. Janse)

hun attributen en staan op een geribde achtzijdige console onder een baldakijn van ongeveer gelijke hoofdvorm als te Brouwershaven. Het baldakijn mist evenwel het traceerwerk. Het beste gesneden zijn Jacobus Minor, Johannes (afb. 31) en Jacobus Major (afb. 30). Typisch is de dunne papierachtige wijze, waarop het bovenkleed steeds is weergegeven. De gewelfschotels, waarop apostelkoppen met hun attributen en de Kroning van Maria (afb. 33), vertonen een geheel andere wijze van uitbeelden, die het gevolg is van het nagenoeg twee dimensionale karakter van de gewelfschotel. Wij vermoeden dat zij van dezelfde hand zijn als de beelden.

De levendige indruk van deze groep wordt nog verhoogd door de grote afwisseling, waarin de kleuren rood, zwart, groen en wit zijn aangebracht. Zij werden door Jacob Por in 1922 uitstekend gerestaureerd.

Het grote aantal gewelfschotels is het gevolg van de genoemde constructie met de horizontale tussenrib in het gewelf, waardoor vele ribkruisingen ontstaan. Het beeldhouwwerk zal dagtekenen van omstreeks 1470.

[37] Zie n. 1.

[38] Bouvy, *o.c.*, blz. 109.

[39] J. Por, „Middeleeuwsch beeldhouwwerk in het kerkgebouw der Ned. Herv. gem. te Nisse (Zld.)", *Oudh. Jaarb.* = *Bull. N.O.B.*, 3de s. 1 (1921), blz. 22-29; Bouvy, *o.c.*, blz. 169 en afb. 183 en 184.

Kapelle

Tegen de buitenmuren van de zijbeuken der Herv. Kerk bevinden zich twaalf stijlen met apostelbeelden, waarvan slechts Johannes zijn attribuut, de kelk, draagt. Het gat in de hand bij de overige apostelen wijst op een verloren gegaan attribuut, wellicht van metaal. Alle figuren houden in de andere hand een weinig soepel neerhangende spreukband (afb. 28). Tegenover deze figuren zijn in de zijbeuken, aan het eind van de horizontale spantbalken, die tegelijk gedeeltelijk gewelfribben zijn, fratskoppen gesneden. In de hoeken van het schip bij toren en koor, waar trekbalken ontbreken, plaatste men de vier kerkvaders (afb. 29) [40].

Tegenover de weinig soepele figuren met hun sterk geplooide gewaden zijn de baldakijns te minutieus gedetailleerd. Zij zijn gevormd uit traceringen, hogels, driepasjes en kruisbloemen, met flamboyante kielbogen. De overhuivingen zijn beurtelings frontaal en overhoeks geplaatst. Helaas is alles zeer smakeloos en ondeskundig met olieverf beschilderd bij de restauratie van 1896. Het beeldhouwwerk zal zijn tot stand gekomen bij een verbouwing omstreeks 1480, waarbij de middenbeuk verhoogd werd.

Kloetinge

In de Herv. Kerk staan op zes stijlen boven de muurdammen onder het tongewelf kleine apostelbeelden zonder baldakijn. Ook hier ontbreken thans de attributen, die — gelijk te Kapelle — door een gat in een der handen staken. De ondereinden van de tussenliggende gewelfribben vertonen fratskoppen [41].

Yerseke

De grootste beeldengroep in ons land, 33 beelden, is helaas verloren gegaan in 1940, toen de Herv. Kerk als gevolg van oorlogshandelingen door brand verwoest werd [42]. Dit is zeer te betreuren, vooral daar van de beelden geen behoorlijke afbeeldingen of beschrijvingen bestaan. Enkele interieurfoto's met bijna niet te onderscheiden beelden bevinden zich in het archief van Monumentenzorg. Een eenvoudig baldakijn werd gevormd door de voet van de gewelfrib. De schalkbeelden (waaronder vier gipsafgietsels waren) zullen gedateerd hebben uit de tweede helft van de 15de eeuw.

Op Zuid-Beveland moeten zich ook beelden bevonden hebben in de sinds lang gewijzigde kerken te Baarland en Hoedekenskerke [43].

Sint Maartensdijk

In het koor der Herv. Kerk zijn van een zestal gesneden blokkeels er vier overgebleven, waarop een leeuw (afb. 32), een beer, een hond en de halffiguur van een persoon met een kruik (afb. 34) zijn uitgebeeld. Dit koor dagtekent uit de eerste helft van de 15de eeuw. In de zijbeuken van het jongere schip bevinden zich bij de boveneinden van de gewelfribben een aantal vrij grote koppen [44].

Helvoirt

Ten zuidwesten van het middeleeuwse Brabantse cultuurcentrum 's-Hertogenbosch treft men in de Herv. Kerk te Helvoirt een kap met houten tongewelf aan, die volgens Vlaams-Zeeuwse traditie is gebouwd. Meerdere dorpskerken in de omgeving vertonen die bouwwijze, maar geen ervan heeft beeldhouwwerk in de kap, zoals te Helvoirt. De 36 doorlopende kapstijlen rusten ieder op een houten console met een gesneden kop. In het koor, dat uit het begin van de 15de eeuw zal dateren, is het meeste beeldhouwwerk verdwenen. In de kap van schip en dwarsschip, die iets later tot stand kwamen, zijn twee maal 28 geestig gesneden koppen en vele rozetten op de gewelfribben aangebracht, thans bedekt door talloze witkalklagen.

Volledigheidshalve moet worden vermeld, dat op vele plaatsen in westelijk Nederland nog kleinere beeldhouwwerkjes aan kaponderdelen voorkomen doch zij blijven hier onbesproken, daar zij voor het onderwerp als zodanig van te weinig betekenis zijn.

Verspreiding en herkomst

Nergens buiten Holland en Zeeland zijn in Nederland houten beelden aan middeleeuwse kerkkappen verbonden. Het aanbrengen ervan is alleen in het westen een gewoonte geweest, die niet afhankelijk was van het toegepaste kerktype.

[40] Bouvy, *o.c.*, blz. 168 en afb. 181.
[41] Bouvy, *o.c.*, 170.
[42] *Voorl. Lijst Zeeland*, blz. 87-88.
[43] Bouvy, *o.c.*, n. 333.
[44] Bouvy, *o.c.*, blz. 169-170.

Afb. 26-27. Brouwershaven. Schraagbeelden: H. H. Jacobus Maior en Nicolaas (?)
(Foto's Monumentenzorg)

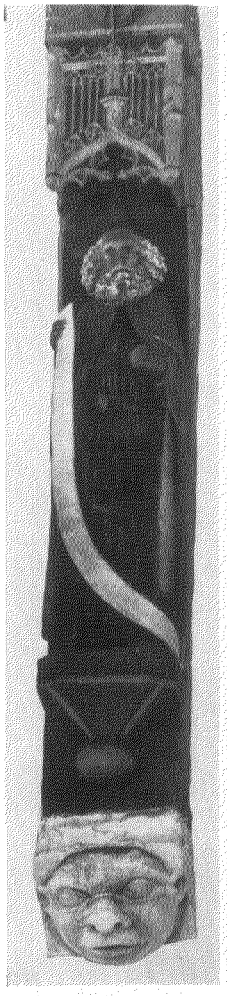

Afb. 28-29. Kapelle. Schraagbeelden in zijbeuk en middenschip.

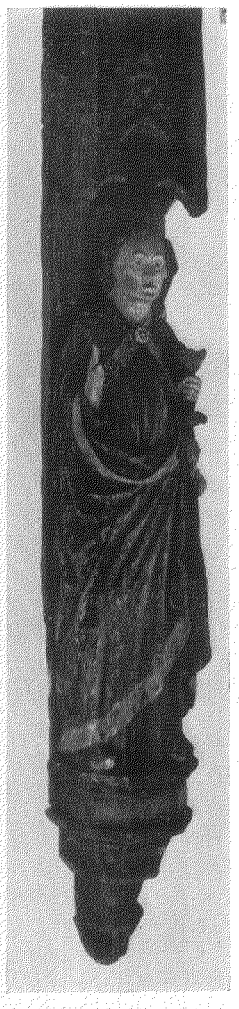

Afb. 30-31. Nisse. Schraagbeelden in het koor: H. H. Jacobus Major en Johannes de Evangelist.

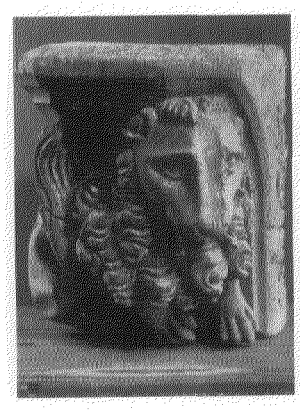

Afb. 32. St. Maartensdijk. Blokkeel in het koor.

Afb. 33. Nisse. Gewelfschotel, Kroning van Maria.

Afb. 34. St. Maartensdijk. Blokkeel in het koor.

(Foto's Monumentenzorg)

Dit verschijnsel is niet aan een bepaalde periode gebonden.

Het vroegst bekende voorbeeld in Nederland is het Sint Jacobus beeldje in de Oude Kerk te Amsterdam van omstreeks 1370. Deze zogenaamde „kusthallekerk" is vermoedelijk de eerste van dit type in ons land. Hij zal gebouwd zijn naar Vlaamse voorbeelden. Daar treft men deze kerkvorm reeds in de tweede helft van de 13de eeuw aan. Het is opvallend, dat de constructie van de oudste delen van de overkapping van de Amsterdamse Oude Kerk typisch „zuidelijke" elementen vertoont.

Het ligt voor de hand, dat het aanbrengen van beeldhouwwerk aan kaponderdelen ook toe te schrijven is aan Vlaamse invloeden. In Vlaanderen komt inderdaad nog dergelijk werk van omstreeks 1300 voor, namelijk in de O.L. Vrouwekerk te Damme. In de middenbeuk zijn daar in acht muurstijlen onder de korbeels apostelbeelden uitgehakt, staande onder een baldakijn (spitsbogig met driepas, waarboven een afsluitlijst met hogels). Bij de restauratie van omstreeks 1900 bleven de beelden gelukkig gespaard. Op een ervan zijn sporen van polychromie te zien [45].

De muurstijlen in het omstreeks 1300 gebouwde koor van de Herv. Kerk te Abbenbroek (Voorne-Putten) zijn eveneens onder de korbeels voorzien van een versiering, die daar de vorm heeft van een kolom met vroeggotisch krulkapiteel.

De baldakijns boven de Zeeuwse beelden hebben een meer versierde vorm dan die in Damme. Opvallend is, dat bij de Hollandse beelden tot omstreeks 1470 een baldakijn geheel ontbreekt. In Holland vertoont de aan kapconstructies verbonden houtsculptuur een duidelijk zelfstandige ontwikkeling, gelijk dit ook het geval is met de kapconstructies zelf.

In de houtsculptuur komt de drang tot uiting, die de West-Nederlanders blijkbaar bezaten om de eenvoudige houten tongewelven in hun kerkgebouwen naar vermogen te voorzien van versieringen, die deze nuchtere bouwwerken enigszins zouden verheffen boven het alledaagse.

[45] H. Hoste en St. Leurs, *De Kerk in Damme,* Antwerpen 1956, blz. 151, 153; afb. 28 en 39.
R. Vandenberghe, *Damme, Geïllustreerde gids,* Brugge z.j., blz. 46-47.

SUMMARY

WOOD-CARVINGS IN THE ROOFS OF MEDIAEVAL CHURCHES IN THE WEST OF THE NETHERLANDS

BY H. JANSE

The waggon-roofs of a number of churches in the coastal area of the provinces of Holland and Zeeland are decorated with figurative wood-carvings. These wood-carvings usually form part of the structure or are closely associated with it. The work is entirely subordinate to the architecture and the elevated location of the carvings makes it difficult to study them. If no tie-beam was employed, statues were sometimes placed at the foot of the vault ribs. Circular bosses were fixed on the crossings of the ribs. In addition, smaller wood-carvings are also found at the foot of the vault ribs.

In the Netherlands to-day there are still 116 statues and 24 vault bosses with figurative representations in waggon-roofs. Of these the Old Church at Amsterdam has 26 statues and 5 bosses, which were made in the period from 1370 to 1560. A large number of them belong to the work of an important wood-carver, who worked about the year 1500. Until about the year 1470 there is no baldachin over the statutes in Amsterdam and in North Holland.

In West Friesland (prov. of North Holland) a number of cruciform churches were built in the first half of the 16th century, in which invariably statues were placed at the corners of the crossing.

The statues under the roofs in South Holland and Zeeland, which all date from the second half of the 15th century and the first half of the 16th century, are of a somewhat different character.

The tradition of decorating waggon-roofs with wood-carvings probably originates from West Flanders, where about the year 1300 statues were carved in roof parts of the church at Damme.

HESSISCHE GLASEXPORT NAAR NEDERLAND

DOOR

B. DUBBE

In Nederland wordt nogal eens aangenomen, dat het in de late middeleeuwen en 16de eeuw in onze streken gebruikte „Waldglas" uit het Rijnland afkomstig zou zijn. Zeker, via de Rijn (en Main) zullen in die tijd grote partijen Duits glas haar weg naar Nederland hebben gevonden, doch de plaats van herkomst hebben wij eerder te zoeken in de met grote wouden bedekte, meer ten oosten hiervan gelegen Duitse middelgebergten. Bovendien heeft Renaud onlangs gewezen op een mogelijke import uit België [1].

Het belangrijkste middeleeuwse centrum van glasfabricage in Duitsland was het Spessartgebied, dat in de 16de eeuw meer en meer verdrongen werd door de glashutten in het noordelijker gelegen Hessen [2]. Johann Mathesius vermeldt in zijn uit 1562 daterende geschrift *Sarepta oder Bergpostill* als voornaamste fabricagegebieden van glas in Europa naast Venetië, o.a. het Bohemerwoud, de Spessart, de Palts en Hessen [3]. Vooral deze laatste streek schijnt in de 16de eeuw zeer veel glas te hebben geëxporteerd, in het bijzonder ook naar ons land. Een zekere Rhenanus, een geestelijke uit Allendorf, getuigt hiervan in een brief die omstreeks 1580 geschreven is en waarin hij er bij de landgraaf Wilhelm IV op aandringt de vuren van de glasovens met kolen in plaats van met hout te stoken. Hij schrijft:

„Wo wir hier die sehr hochnützliche Erfindung ins Werk setzen, dasz alsbald die Niederländer und andere Völker, die sonst Steinkohlen genug, auch bessere haben möchten, uns stehlen und fortfahren auch Glas zu machen, durch welches dann (dieweil die Länder am allermeisten allhier ihr Glas geholt) das ganze Glaswerk gedämpft werden möchte" [4].

Staat op grond van de hierboven aangehaalde brief een belangrijke Hessische glasexport naar de Lage Landen wel vast, ook uit Nederlandse bron vonden wij hiervoor het bewijs. In een Kamper tolregister van 1561 leest men: „To Deventer gifft een karre vol drinckglasen 3½ st." [5]. Dit wijst op een regelmatige aanvoer van glas uit Duitsland via de z.g. Hessenwegen. Een duidelijker aanwijzing voor deze glasexport vonden wij in het oudarchief der gemeente Deventer, waar zich een rekest bevindt uit 1558, gericht aan het stedelijk bestuur, dat de glasimport uit Hessen tot onderwerp heeft (bijlage I). Wat toch was de aanleiding tot dit verzoekschrift?

Een zekere Lubbert Kremer uit Deventer was met zijn knechten naar Hessen gereisd om er drinkglazen te kopen. Zulk een zakenreis was in die tijd beslist geen sinecure, want hij was ongeveer drie maanden onderweg. Lubbert reisde van de ene glashut naar de andere en kocht daar verscheidene partijen glas, die hij voorlopig door voerlieden naar de oever van de Wezer liet brengen en aldaar bewaken. Inmiddels ging de reis voort. Na aldus een tijdlang door de wouden te zijn getrokken om andere glashutten te bezoeken, haalde de kramer alle partijen per schip op en voer stroomafwaarts naar Bremen, daarbij liefst zes en twintig tollen passerend. In Bremen aangekomen werden hem allerlei moeilijkheden in de weg gelegd. Eerst moest hij zijn koopwaar ten verkoop uitstallen op de „Schlachte", de marktplaats buiten de stadsmuur aan de Wezeroever, waar ook de „Kannenmarkt" was. Later werd hem de verplichting opgelegd de gekochte waar aan een Bremer burger te verkopen. Dit was echter een onmogelijke eis, aangezien de Bremer kooplui „den hutten naest geseten"

[1] J. G. N. Renaud, „Glas uit het einde der middeleeuwen", *Bull. K.N.O.B.*, 6de s. 15 (1962), kol. 101 e.v.

[2] F. Rademacher, *Die deutschen Gläser des Mittelalters*, Berlijn 1933, blz. 24.

[3] Rademacher, *o.c.*, blz. 138.

[4] R. Schmidt, *Das Glas*, 2de druk, Berlijn en Leipzig 1922, blz. 135.

[5] C. J. Welcker, „De tollijst van Mr. Johan Rueper ± 1561", *Versl. en Med. Ver. tot Beoef. v. Overijsselsch Regt en Geschiedenis*, 44 (1927), blz. 19. Het met deze karren aangevoerde glas behoeft niet uitsluitend uit Hessen afkomstig te zijn. Ook Westfalen, dat omstreeks 1500 ± 80 „Glashutten" telde (gebied van Lippe en Paderborn), komt als leverancier in aanmerking. Vgl. U. Wichert-Pollmann, „Bericht über die älteste ausgegrabene Glashütte Westfalens", *Westfalen*, 39 (1961), blz. 220-224.

waren en daar het glas dus veel goedkoper zélf konden kopen. Maar Lubbert zat, als een rechtgeaard Nederlands koopman, niet voor één gat gevangen. Hij trachtte de moeilijkheden te omzeilen, door zijn waar voor zijn inkoopsprijs te verkopen aan twee Bremer burgers, onder de nadrukkelijk gestelde voorwaarde, dat deze hem het glas te Deventer weer zouden aanbieden voor dezelfde som. Verder kwam men nog een leveringsconditie overeen. De goederen zouden namelijk reizen „up aventuer van der zee", hetgeen betekende dat het risico van het vervoer naar Deventer en de vrachtkosten voor rekening van de beide kooplieden uit Bremen waren. Als vergoeding zouden zij hiervoor twintig „enckede daller" ontvangen [6]. De Bremer magistraat echter schatte deze manoeuvre van Lubbert op haar juiste waarde, waardoor de „verkoop" geen doorgang vond. Hem werd aangezegd, dat hij de goederen moest laten staan op straffe van een boete van honderd daalder, of een vrijheidsstraf. Het glaswerk dat reeds voor de helft in een koggeschip was geladen, bracht men naar een paardestal „thoe des suppliantz verderfflicken schaeden". Tot zover de klachten van Lubbert in zijn verzoekschrift aan de Deventer magistraat. Het is vrijwel zeker, dat de stadsregering van Bremen de hiervoor beschreven maatregelen nam om de exporthandel van glas van haar eigen burgers te beschermen [7].

De raad van Deventer vond op grond van het gebeurde redenen om Lubbert's belangen in Bremen te bepleiten (bijl. II). Zij wees in haar brief op het handelsverkeer van de Bremer kooplui over de rivier de IJssel. Deze verscheepten langs die weg stokvis naar Keulen en hun schepen voeren terug beladen met wijn, ceramiek e.d., zonder dat de stad Deventer dit handelsverkeer hinderde. En in wat voor verhouding stond dan „oiren zwaeren unde treffliche handelungh unde coepmanschapen" tot de „zeer kleyne, jae bynaest onachsame coepmanschap" van Lubbert? De bedoeling van de verwijzing naar dit handelsverkeer is wel duidelijk. Zij hield een dreigement in, een dreigement dat in minder bedekte termen uitgesproken werd in het slot van de missive!

Helaas, het antwoord van de stad Bremen hebben wij niet gevonden, zodat er geen zekerheid bestaat of de partij glas de plaats van bestemming ooit bereikt heeft. Doordat verdere correspondentie over dit onderwerp ontbreekt en ook geen maatregelen tegen de Bremer kooplui bekend zijn, nemen wij aan dat Lubbert alsnog de beschikking heeft gekregen over zijn glaswerk.

Reeds in 1553 treffen wij hem te Deventer aan als eigenaar van een soort galanteriewinkel met de, voor een ondernemend man als onze kramer, passende naam „Int rat van aventuren" [8]. De stadsrekeningen vermelden zijn naam herhaaldelijk als leverancier van o.a. roemers, cristelinen glazen, ziberschepotten, cruetbusse enz. [9]. Naast detaillist was Lubbert groothandelaar, zoals blijkt uit de in de bijlage III opgenomen akte uit het boek van getuigenissen van de stad Deventer betreffende een transactie uit 1556. Ook hier wordt weer het uit Hessen afkomstige glas vermeld benevens „Franckforder" glas. Frankfort had in de late middeleeuwen een grote markt voor glas, wat niet verwonderlijk is gelet op de ligging van de stad aan de rivier de Main met als achterland het Spessartgebied en Hessen.

De hiervoor aangeduide import-moeilijkheden golden niet slechts een paar manden glas, doch een belangrijke partij, zoals uit het hiervolgende moge blijken. Volgens bijlage I kocht Lubbert voor honderdveertig „Jochumdaler" (= Joachimthaler) glas in Hessen. Dit is een belangwekkende mededeling, waardoor het mogelijk is een voorstelling te krijgen van de grootte van de partij. In 1537 legde men in Hessen in „een Bundesbrief" alle rechten en verplichtingen van de glasfabrikanten vast, waaronder ook de prijs van de meest gangbare soorten. Artikel 5 luidde

[6] Deze kosten waren dus niet, zoals bij de tegenwoordig veelal gebruikelijke z.g. c.i.f. conditie, in de verkoopsprijs begrepen.

[7] Uit het feit, dat bij bodemvondsten te Bremen weinig glas werd gevonden, meende Grohne te moeten concluderen tot een „ungewöhnlich spärlichen Verbrauch von gläsernen Geräten" aldaar. Deze opmerking is dus in strijd met hetgeen door Lubbert in zijn rekest wordt gesteld. Vgl. E. Grohne, „Bremische Boden- und Baggerfunde", *Jahresschrift des Focke-Museums*, Bremen 1929, blz. 71 en 72.

[8] Gem. Arch. Deventer, Renuntiatieboek 24-11-1591, fol. 301b2. Het pand lag „Aen de Poeth op de hoeck van de Corte Assenstrate". Op deze datum verkocht zijn weduwe Hendrixke Derricksen de helft van dit huis aan Johan Jelissen „coopman van glasen to Bremen" voor 1000 goudgulden ad. 28 st. per g.g. Lubbert Kremer die ook Lubbert Olijslager heet kocht het pand blijkens de desbetreffende acte in het renuntiatieboek op 13 juli 1553.

[9] Gem. Arch. Deventer, Kameraarsrek. 1570 onder het hoofd: „Uythgave extraordinaris tott behoeff der spannierden daervan Hernando Paciecho alhier irster gouverneur gewesen".

namelijk: „200 Hohe Biergläser kosten 1 Gulden, 100 Becher kosten 8 halbe Behemsche, 225 kurze halbe „treyling" und kleine „steynichen" ebenfalls 1 Gulden". Deze prijzen werden in 1559 nogeens bevestigd zodat wij met zekerheid mogen aannemen dat zij ook in 1558 golden [10]. De waarde van een „Jochumdaler" in 1558 kan gesteld worden op $^6/_5$ Duitse gulden [11]. Zou Lubbert dus alleen hoge bierglazen hebben gekocht, dan zou hij er ongeveer $^6/_5$ x 140 x 200 = 33 600 stuks hebben gekocht. 100 Bekers kostten 8 halbe Behemsche (= Boheemse groschen) of wel $^1/_5$ Duitse gulden. Zou hij alleen dit soort bekers hebben gekocht, dan was de partij ongeveer 5 x ($^6/_5$ x 140) x 100 = 84 000 stuks groot geweest. Op dezelfde manier vindt men voor „treyling" en „steynichen" een aantal van 37 800.

Welke soort glazen Lubbert importeerde weten wij niet, zodat wij de hoeveelheid drinkglazen niet precies kunnen vaststellen. Toch menen wij niet ver van de waarheid af te zijn, indien wij het aantal schatten op ± 50 000, hierbij uitgaande van de gedachte dat hij de meest gebruikelijke soorten zal hebben aangekocht. Uit de vorenstaande berekening mogen wij echter met stelligheid afleiden, dat onze koopman een aanzienlijke partij kocht.

De aard van het in Lubbert's tijd gebruikte „Waldglas" blijkt zeer goed uit het reeds eerder aangehaalde artikel van Renaud en de daarbij afgebeelde tekeningen en foto's. De vaak fraaie groene kleur dankt dit glas niet altijd aan het onvermogen om blank glas te maken. Doelbewust paste men deze kleur toe, omdat, zoals Mathesius opmerkt „darinn eine rebe rechter plancke weyn sehr schön unnd lieblich steht, und dem weyn ein lüstige farbe gibt" [12]. Hieronder laten wij nog enige opsommingen van o.a. dit glaswerk uit 16de eeuwse inventarissen volgen, waaruit een grote variatie van vormen blijkt. In 1556 troffen wij o.m. aan: „3 hoege glaser, 2 passglaser, 2 hoege roemers ind d'een hefft een decksel, noch een ander romerken mit drie aenhangende rinxkens, 2 platte roemers" [13]. Enige jaren later in 1563 vinden wij: „een barckenmeijer, roemers, een blauwen glaesen schael, een glasen jeger hoerne" [14], en in 1571: „ein christallinen glas mit einen krummen hals(angerster), vyer grone glasekens mit 2 halsen, ein groen glas wesende een tonnechen" [15]. Tenslotte iets over de prijs, die men bij Lubbert voor roemers moest betalen. Voor kleine roemers rekende hij in 1579: 9 stuiver per dozijn, voor „middele" roemers: 12 stuiver per dozijn en voor grote roemers: 18 stuiver per dozijn [16]. „Christellijnen glazen" waren heel wat duurder. Deze werden uit Amsterdam aangevoerd [17]. In 1571 kostte een dergelijk glas 12 stuiver per stuk [18], terwijl men in 1599 voor „lange kristelijnen glasen" per stuk 14 stuiver moest neertellen.

Samenvattende menen wij te mogen vaststellen, dat het in de 16de eeuw hier te lande gebruikte „Waldglas" voor een groot deel uit Hessen afkomstig was, dat het over land per kar werd aangevoerd en vooral via Main-Rijn of Wezer naar Nederland werd verscheept. In Lubbert hebben wij een voorbeeld gevonden van een importeur van Hessisch glas, zoals er ongetwijfeld in tal van andere steden van ons land geweest zullen zijn.

BIJLAGE I [19]

An den Raet der Lofflicker Stadt Deventer.

Erbare wyse voirsichtighe guetgunstige gebiedende Heren!

Lubbert Kremer u.Erb.w. schamele ingesetten burger gyfft u.Erb.w. wt syner hoegher anliggende noet clachlick tho kennen, woe hie int lant tho Hessen etlicke drinckglase up die hutte voir hondert ende virtich Jochumdaler gecofft ende dairvoir eigentlicke betaelt off tho betalen schuldich is, diewelcke hij mijtt groeten swaren arbeyt ende merkelicke onkosten die Wesser hen aff, wes tho Bremen, omme vorder nae Deventer geschicket tho warden ende syne schamele kost van hem ende syne kynderen dair mede tho ver

[10] Schmidt, *o.c.*, blz. 134. In de „prijsbeschikking" van 1559 werden pasglazen gelijkgesteld met hoge bierglazen. Volgens Schmidt zijn „steynichen" identiek met de z.g. krautstrunk en „treyling" met de angster of kuttrolf.

[11] Vr. med. van dr. H. Enno van Gelder.

[12] Rademacher, *o.c.*, blz. 29 e.v.

[13] A. P. van Schilfgaarde, „De inboedel van den Boetselaersborg te 's-Heerenberg in 1566", *Bijdr. en Med. Gelre*, 31 (1928), blz. 191, 192 en 195.

[14] Gem. Arch. Deventer, Rechterl. Arch. 60-62. inv. v. Thonis van Glashorst 1563.

[15] L. van Hasselt, „Bewoners en inboedel van het huis Toutenburg bij Vollenhove omstreeks 1571", *Bijdr. tot de geschiedenis van Overijssel*, 11 (1896), blz. 104.

[16] Gem. Arch. Deventer, Kameraarsrek. 1579, 7-12-1579.

[17] Gem. Arch. Deventer, Kameraarsrek. 1599, 13-10-1599. „Eodem van Amsterdam mede laeten brengen 3 lange kristelijnen glazen ad. 14 st. tstuck".

[18] Gem. Arch. Deventer, Kameraarsrek. 1571, 2-7-1571.

[19] Gem. Arch. Deventer, Middeleeuws arch. 6, brieven en requesten a. h. sted. bestuur 1558-1560, (1558).

dienen, gebracht hefft, alwair hie suppliant vurss. sick by den burgermeister heer Johan Haveman gefueget ende van syn Erb. fruntlicken begert, dat siene armoet ende glaser myt beggunghe gheboerlicker stadtplicht ader accys, voiraver ende voirby Bremen spacieren muchten.

Dairup die vurss. heer burgermeister geantwort, hie suppliant moste irst twee daghen binnen Bremen an der Slacht tho marckende ende koepe wtlegghen.

Soe aver die suppliant dem alsoe gehoirsamlich naegekomen unde nu eens sonder wijderen schaden ende vertogeringhe syne vurss. armoet avergestadet tworden verhapede, is hem bij den vurss. heer burgermeister ernstlicken angesacht, dat die glaser in gheener voege oder wege voir Bremen avergestaedet muchten worden sonder dat hie die selve binnen Bremen enen burgher unde nicht eenen utheymschen vercoepen muchte, waerdurch die suppliant tegens Godt ende billicheit am hoechten beswaert is, diewijle die borger van Bremen alsulcke war nyet gewontlick bynnen oere Stadt tkoepen, vanden vrembden die uth veeren landen ende mitt grote onkosten int up ende aff reisen, die selve glaese vander hutten haelen moeten ende die vrembde luede oick nummer sonder schaede oirer wair aldair solden moeghen vercoepen, vermitz die borgher van Bremen den hutten naest geseten ende bueten soe sware onkosten als die vremden doen moeten, die wal sol konnen bekoemen.

Angesien ingelicks alle messinckvater, tijn ende weet, saltpeter, bussenkruyt ende sus allerley kremerwair gelick des suppliantz glaese mede synt tho Bremen onbespiert ende onbelettet verby gelaeten worden, ende die borgher van Bremen oire guder dorch u. Erb.w. stadt unde strome up geboertlicke tolle ende wechgelt nae hoer eyghen walgevallent schepen ende laeten vueren, sonder dat u. Erb.w. den selven alsulcke onliedelicke swairheitt ende onvriheit upden halss leggen.

Unde woewall erbare gebiedende heren die suppliant hijr mede seer gravyert unde beswaert was, hefft dan noch om sich gehorsamlicken tho ertzeyghen, die glaser heren Derick Schrijver, raedtman unde Harman Hüsman borger tho Bremen voir hondert ende virtich daler, gelyck hem die up die hutten sonder alle onkost, teringhe, tollgelt etc. ingecofft stonden, wedder vercofft mytt dem expresselicken bescheyde ende voirworden, dat die voir angetagene kopers, den vurss suppliant die selve glase voir datselve gelt wedder tho Deventer leveren solden up aventuer van der zee, voir welcke aventuer die suppliant dat guet thoe Deventer gekomen sijnde, den vurss koepers guetlicken verrichten ende betaelen solde xx enckede daler.

Nae welcken rechtmetelicken ende sonder hynderlist gescheenen koep, eyn Erb. Raedt der stadt Bremen den vurss. coeplueden by groete pene verbaeden, sick der glase unde des gecofften guedes nijet tho onderwynden ende ingelycken desen suppliant ernstlick bevalen by verlos hondert daler off in den torn gesat twarden, dat guet ende glase nyet tmoeghen wedder antasten, alsoe dat die glaeser wth eyn kuegell dair sie nu halff ingelaeden weren her uthgenaemen unde thoe des suppliantz verderfflicken schaeden in eyn perdenstall gelecht synnen, dair die wair als brockafftich wesende, geringhe verderven kan.

Biddet unde begert derhalven die suppliant seer demoedlichen, dat u. Erb.w. als siene ghebiedende heren hem einen gunstighen voirscrifft aen een Erbare Raedt der stadt Bremen verleenen unde mettdeilen willen, dair myt hie des jamerlick schaedens ende ongeluckes soe uth anholdingh der glaeser hem bekoemende woirt, verschoenet unde die glase mytt erlegginck der stadt gerechticheit, der hie alle tyt wyllich tbetalen geweest, voir dese reise aver ende verbij spatzyren muchten tot behoeff des vurss. suppliantz, off dat den koeplueden vurss. oire geholdene verhandelungh, die kenne Godt uprechtich geschien, toe achtervolgen moeghe vergunt ende thogelaeten warden.

Edoch soe veer eyn erbere raedt dieselve glaese nyet aver tho gestaden bedacht ende die glaeser gerne tott behoeff oirer borger sollen wijllen beholden, wyl die suppliant hem die gerne ende guetwyllich inden selven koep gelick hie die up die hutte gecofft, weder averlaeten soe vern sie die onkosten, teringhe, fracht ende tollgelt dairby tho erlegghen ende tho betalen geniecht synnen, dat welcke ommers thot erkentnijsse van u. Erb.w. billick ende godtlick is.

Unde verhapet oick nijet die suppliant dat ymant soe ongodtlickes gemuedes bynnen Bremen offte anders wair bevonden solde werden, woewall idt hem voirgekoemen die desen armen suppliant nijet alleenige synes swaren arbeit mannychvoldighen omme die glaese vurss. gedaen averst oick mede hem syner gedaener onkosten, teringhe unde uthgelachten geldes jaemmerlicken beroeven solden wijllen, diewelcke sich doch tott eyne merckelicke somme bedraghen, want dese suppliant int liggent up ende aff reysent selfft darde wall in die XIIII wecken dair up getert ende den knechten ellick ter wecke eynen keysergulden in die handt gegeven hefft, dair thoe hefft die suppliant den vuerlueden die dat glas van den hutten up dat water vurden gegeven acht daler, den lueden die datt andatt water etlicke tyde bewarden, twee daler, den scipper die idt thot Bremen gebracht XXX daeler unde dair beneffens noch XXVI tolle myt gelt offte glase vertollet.

Dytt doende etc. u. Erb.w. onderdanighe inghesettene burgher

Lubbert Kremer.

BIJLAGE II [20]

Onsenn vruntlichen grueth tbevoirens, achtbare vrome wyse unde voirsichtighe besonders gunstighe frunden!

Wess onse guetwyllighe unde gehorsame metborger Lubbert Kremer ons syner noitdrufft nae dienstlicken tkennen gegevenn, hebben uwe achtbare wyssden uth dese syne hier inverwarthe supplicatioen in der lenghte gruntlich tho vernemen, wy gunstighe heren die sel-

[20] Gem. Arch. Deventer, Middeleeuws arch. 6, brieven en requesten a. h. sted. bestuur 1558-1560, (1558).

vijghe supplicatioen ader claghescrifft allenthalven hartelick betrachtende en konnen dair uth nyt bevynden, datt sine petitioen op die ghedaene presentatie, mits dair twillen leggen geboirliche stadtplicht ader accyss van verby tfaren ende anders, qwellicken ghefundiert ader onrechtmetich syn solde.

Dan voirwair onses erachtens voill meer onssen vurss. burger daerinne durch voironthaldinghe deser, syner kleyner unde geringher coepmanschap (wesende geen andere waer dan alleenighe enthliche onfyne drinck- unde waterglasen, dair hie vast een tytlanck herwerths sich Godtlichen tott onderhaldinghe wyff ende kinderen mede heeft ernereth), baven reden unde byllicheitt graviert, besweert unde beschedicht twarden.

Diewyle dan uwen achtn. wyssden. metburgeren ende ingesetennen altytt bess an heer op ghewontelicken tollen verby onser stadt tho vaeren ende den Ysselstroem tgebruycken, soe meth hoiren stockvisch opwerth na Collen alss wederom meth oire wijnen vann baven heraff tkomen guetlichen gestaedet ende onverhindert gebleven, in welck oiren zwaeren unde trefflíche handelungh unde coepmanschapen in der waerheitt onghelyck meer ende volwichtiger angheleghen (alls uwe achte. wyssden ende alle vromen lichtelicken aff te nemen) dan an dese zeer kleyne jae bynaest onachsame coepmanschap tegens wyn, stockvyss ende diergelicken te conferieren geleghen is, dairmede oick landt noch steden gefordert noch beswicket en konnenn werden, dan is allenighen tendierende tot ene soebere ende cleyne verhantyeronghe der ghene die sich meth groiter vaerlicheitt ende onkosten derhalven plegen ende ghewontelicken syn tbehelpen.

Soe ist gunstighe heren unde frunden, datt wy in anmerckinghe scheenen vurss. steeth voirt in cracht unde verwantnijsse der loifflicker Duytsscher Anze ganss vruntlichen begeren meth gueder andacht uwe achtbare wyssheyden ons mede tgevalle onsen vorgemelten methburgher baeven syne mylde gedaene presentatioen unde erbiedinghe nijet meer noch langher besweren dan hem syne guederen op gewontelick tolle ader accyss passieren laeten, om wyders in syner kleyner neronghe ende verhantieringhe nyeth beschedicht noch verachtert twerden.

Gescheghe oick sulx nyeth (dess wy onss dan weynich versiehn) sollden op widere onses burgers ansueckenth unde vorderinghe tott erreddongh syner guederen veroirsaickt werden, hierinne onser stadt beschreven recht, onss by Keyserenn ende Connynghen bestedicht ende gheconfirmiert, teghebruycken alstt ter notdrufft ende nae ghelegenheitt meth rechte behoiren sall.

Hierinne tbeste doende verschulden wy gherne ingelycken kendt Godt almechtich die uwe, Achte. wijssheiden lancksalich ende gesondt gefriste.

Gescreven op ten hillighen Paisschaventh Anno LVIII°.

Alsus hefft die stadt Deventer gescreven an die stadt van Bremen.

BIJLAGE III [21]

In saecke Lubbert Kremer.

Johan van Gelder ende Else Wilhelmssen, eertijdtz gewest die knecht ende maget van Lubbert vurs., sachten met recht daertoe genodich, dat hem getuegen beijden unnd ein idern van hem insonderheijt noch seckerlick unnd wel bewust, dattet ein tijttlanck ongeferlix omtrent vijff jaeren geleden is, dat Wilhelm Vassen, Jacob Nijss, Hubert Keppels ende Thijss Nijss, dese viere tsamen, gekofft hebben van oeren herschaff vurs. ein deel Hesses, Franckforder ende ander glass, dwelck sij den vieren hebben helpen averleveren, bedragende die summa van 52 Carolus guldens, dwelck sij oeren herschap vurs. schuldich gebleven op termijnen tbetaelen. Dan die drie daervan oer anpart, als twetten elck 13 guldens, daernae betaelt hebben, seckerlick wetende dat Wilhelm Vassen vurs. sijn deel noch schuldich gebleven is. Actum et iuraverunt coram Spille, opten XI September anno (MD) LXI.

Voertz sachten dese twie getuegen vurs., Johan sachte, dat hij nae der tijt uth bevel sijnes herschops vurs., Wilhelm Vassen an sijn huyss versocht ende gesacht tot hem, dat hij solde sijnen herscop betaln, offt borge daervoer stellen. Ende hij geantwort, hij wolde bij sijnen herscop, wesende doetertijt to Buijlen, kamen ende hem voldoen. Else vurs. sachte, dat, als sij ingelick den vurs. Wilhelm gemaent, tot hoer gesprocken hefft: „Else, biddet uwen herscop dat hij mij genen schaden doen. Ick sal hem ehrlick betaelen". Actum et iuraverunt ut supra.

[21] Gem. Arch. Deventer, Rechterl. arch. 6, liber attestationum 1560-1571, blz. 68 (1561 sept. 11).

SUMMARY

HESSIAN GLASS EXPORTS TO THE NETHERLANDS

BY B. DUBBE

In the Netherlands it is generally believed that the „Waldglas" used in this country in the late middle ages and in the 16th century originated from the Rhineland. Contrary to this belief some German authors of that time mention the Bohemian Forest, the Spessart and Hesse as important exporters of glass. One of them, a certain Rhenanus, even writes that the Netherlanders chiefly obtained the glass they required from Hesse. This latter information is confirmed by a recently discovered petition of a merchant addressed to the Council of the town of Deventer (Appendix 1). It appears from this petition that this merchant—named Lubbert Kremer—had bought on

one of his business trips a large quantity of glassware (about 50 000 pieces) from various „Glashutten" in Hesse. Via the river Weser he transported the glassware to Bremen, whence he shipped it to the Netherlands by sea. The Magistrate of Bremen placed an embargo on this export, probably in order to protect the local export trade. In a letter addressed to the Council of Bremen (Appendix 2) the Magistrate of Deventer requested that the embargo should be lifted, at the same time drawing attention to the important trade of the Bremen merchants, who sailed along the river IJssel via Deventer to Cologne with their stockfish and who took back wine and the like as return freight, all this without any difficulties being put in their way by the Deventer authorities. In view of the absence of any further correspondence or measures taken in regard to this matter it must be assumed that it was settled amicably.

It is also confirmed by evidence given in court in 1561 that Lubbert, who acted both as wholesaler and as retailer, imported Hessian and „Frankforter" glassware.

It can be safely assumed, therefore, that the „Waldglas" used in the Netherlands in the 16th century largely originated from Hesse and that it was chiefly shipped to the Netherlands via the river Weser (Bremen) or via the rivers Main (Frankfort) and Rhine.

BOEKBESPREKINGEN

In het Voetspoor van A. E. van Giffen. Groningen, J. B. Wolters, 1961.

Onder bovenstaande titel verscheen een boekje, geredigeerd door W. Glasbergen en W. Groenman van Waateringe, over het Instituut voor Pre- en Protohistorie van de Universiteit van Amsterdam. In het eerste hoofdstuk geeft de Directeur, prof. Glasbergen, een uiteenzetting over doel, inrichting en werkwijze van dit Instituut, dat tien jaar geleden door prof. van Giffen is opgericht. Aan deze is het boekje dan ook opgedragen en, zoals reeds uit de titel blijkt, schrijdt de tegenwoordige Directeur in diens voetstappen voort. Men krijgt de indruk, dat de opleiding van archeologen door het I.P.P. in theoretische en praktische zin, door colleges en praktische oefeningen der studenten in het opgraven, serieus en degelijk wordt bedreven. Die indruk wordt versterkt, als men de volgende hoofdstukken leest, waarin een aantal medewerkers en leerlingen van het Instituut hun onderzoekingen beschrijven. Het blijkt dan wel, dat de kwaliteit van deze onderzoekingen aan niet minder hoge eisen voldoet dan die van het Biologisch-Archeologisch Instituut van de Universiteit van Groningen, ook een schepping van Van Giffen. Prof. Glasbergen drukt m.i. terecht zijn vreugde uit over de tot stand gekomen wijziging van het Academisch Statuut d.d. 12.1.60, waardoor thans doctoraalexamens in de culturele en in de oecologische prehistorie kunnen worden afgelegd. Het gehele onderwijs kan nu veel meer gericht worden op de aflevering van all round prehistorici met gevoel, zowel voor de geestelijke (historische) kant als voor de exacte (geologische, biologische enz.) kant van de pre- en protohistorie. Tevoren bestond altijd het gevaar, dat de opgravers, gerecruteerd uit afgestudeerde classici, historici enz. enerzijds, of geografen, geologen, biologen enz. anderzijds, tekort schoten in begrip, hetzij voor de exacte, hetzij voor de historische kanten van de verschijnselen, die zij onderzochten. Thans kunnen bij het onderwijs beide kanten veel beter tot hun recht komen. Of dat in de praktijk gebeurt, zal steeds voor een groot deel afhangen van de betreffende hoogleraar en van de medewerkers die deze zich kiest.

W. C. BRAAT

G. D. Van der Heide, Speurtocht naar onze Voorouders. Uitgeverij A. Roelofs Van Goor, Amersfoort z.j.

Dit is nu het boek over de Nederlandse prehistorie voor de onderwijzer en voor die talloze amateurs, die in verenigingen als Westerheem en Brabants Heem de vaderlandse oudheidkunde enthousiast en intensief bedrijven. Want het geeft in een beknopte, prettig geschreven, vorm alles wat de liefhebber weten wil, namelijk een duidelijk overzicht over de ontwikkelingsgang der hele prehistorie van ons land, van het Paleolithicum tot de komst der Romeinen. Voorts vindt men in hoofdstuk 2 een beknopt overzicht over de geschiedenis van het archeologisch onderzoek hier te lande en, wat vooral voor de amateur van belang is: in hoofdstuk 3 laat schr. hem kennis maken met het bedrijf van de archeoloog. Hij zet uiteen hoe deze te werk gaat en waar het op aan komt om archeologische vondsten ten volle tot hun recht te laten komen. Later, in de hoofdstukken 20 en 21 brengt hij hem nader in contact met de oudheidkundige instellingen in ons land en vooral met de Rijksdienst voor Oudheidkundig Bodemonderzoek (R.O.B.) te Amersfoort. Hij drukt de gelukkige vinder van archeologisch belangrijke verschijnselen op het hart iedere vondst daar onmiddellijk te melden en vooral niet op eigen houtje in de grond te gaan wroeten.

Bijzonder nuttig is de verklaring van archeologische termen aan het eind van het boek, alsmede de korte bibliografie.

W. C. BRAAT

KONINKLIJKE
NEDERLANDSCHE OUDHEIDKUNDIGE BOND
OPGERICHT 17 JANUARI 1899

Beschermvrouwe H. M. Koningin Juliana

Voorzitter Prof. Dr. M. D. Ozinga;
Secretaris Mr. P. J. van der Mark,
p.a. Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Stadhoudersplantsoen 7, Den Haag;
Penningmeester Mr. G. J. Wit, p.a. Blaak 10, Rotterdam;
Prof. Dr. A. J. Bernet Kempers, Dr. W. C. Braat, D. J. G. Buurman,
Th. H. Lunsingh Scheurleer, Ir. R. Meischke, Dr. D. P. Oosterbaan,
Mr. C. A. van Swigchem, Ir. C. L. Temminck Groll, Ir. J. J. Terwen.

De jaarlijkse contributie bedraagt voor leden *f* 15.—, voor verenigingen *f* 25.—, en voor studentenleden *f* 5.—. Stukken betreffende het lidmaatschap en alle overige stukken betreffende de Koninklijke Nederlandsche Oudheidkundige Bond zende men aan de secretaris. Het postgironummer van de Bond is 140380 te Rotterdam.

Het Bulletin van de Koninklijke Nederlandsche Oudheidkundige Bond verschijnt vijfmaal per jaar, het Nieuwsbulletin maandelijks. Beiden worden gratis toegezonden aan de leden van de Bond, alsmede aan de leden van de Vereniging 'De Museumdag'. Bijdragen worden gehonoreerd met *f* 10.— per tekstpagina. Losse nummers van het Bulletin en het Nieuws-Bulletin zijn zover voorradig te verkrijgen voor resp. *f* 4.50 en *f* 0.50 per nummer bij de firma E. J. Brill, Oude Rijn 33a te Leiden

Gedrukt bij
E. J. BRILL, LEIDEN

BULLETIN

VAN DE

KONINKLIJKE NEDERLANDSCHE OUDHEIDKUNDIGE BOND

Den Haag / 15 November 1962

Zesde Serie / Jaargang 15 / Aflevering 5

Met Nieuwsbulletin Aflevering 11

BULLETIN VAN DE KONINKLIJKE
NEDERLANDSCHE OUDHEIDKUNDIGE BOND
WAARIN OPGENOMEN HET NIEUWSBULLETIN, ORGAAN VAN
VERENIGING 'DE MUSEUMDAG'

Redactie
Hoofdredacteur J. J. F. W. van Agt;
Redactie-secretariaat p.a. Rijksdienst voor de Monumentenzorg
Stadhoudersplantsoen 7, Den Haag, telefoon 070-614291;
Leden voor de Koninklijke Nederlandsche Oudheidkundige Bond
Voorzitter Prof. Dr. A. W. Bijvanck;
Prof. Dr. H. Brunsting, Dr. J. J. de Gelder, Th. H. Lunsingh Scheurleer,
Dr. R. van Luttervelt, Ir. R. Meischke, Prof. Dr. M. D. Ozinga,
Prof. Dr. H. van de Waal.
Leden voor de Monumentenraad:
afdeling I Oudheidkundig Bodemonderzoek, J. G. N. Renaud,
p.a. Kleine Haag 2, Amersfoort, telefoon 03490-2648;
afdeling II Monumentenzorg, Mr. R. Hotke,
p.a. Stadhoudersplantsoen 7, Den Haag, telefoon 070-614291;
afdeling III Musea, D. F. Lunsingh Scheurleer,
p.a. Kazernestraat 3, Den Haag, telefoon 070-182275.
Lid voor de Vereniging 'De Museumdag':
Dr. H. C. Blöte, p.a. Raamsteeg 2a, Leiden, telefoon 01710-30641

INHOUD VAN DIT EXCURSIENUMMER

IR. R. MEISCHKE
De Nieuwe Kerk te Amsterdam
Kolom 313

J. DEN HOED
Het Prinsenhuis te Vlissingen
Kolom 337

Boekbespreking
Kolom 347

DE NIEUWE KERK TE AMSTERDAM

DOOR

IR. R. MEISCHKE

De grote restauratie van de Amsterdamse Nieuwe kerk, waarmee in 1959 een aanvang werd gemaakt, heeft een nieuw licht geworpen op de geschiedenis van het gebouw. Aangezien deze restauratie tot omstreeks 1970 zal voortduren, zijn er nog wel enige nieuwe vondsten te verwachten. Toch is een publikatie van de eerste ontdekkingen gerechtvaardigd, omdat deze voornamelijk betrekking hebben op de oudste gedeelten van de kerk en tot een herziening van de bouwgeschiedenis aanleiding geven. Zowel bij oudere als jongere schrijvers heerste de opvatting dat de Amsterdamse Nieuwe kerk aan het einde der 15de eeuw in de huidige vorm gebouwd werd. De argumenten, die voor deze late datering werden aangevoerd, waren van stijlkritische aard en vonden steun in de opvatting, dat een ouder gebouw, dat gesticht zou zijn na 1408, toen Amsterdam in twee parochies werd gesplitst, bij de stadsbranden van 1421 en 1452 ernstig werd beschadigd.

Van de Oude Kerk nam men aan, dat zij in die jaren eveneens verbrand was. Bij de restauratie bleek dit echter geenszins het geval te zijn geweest, zodat wij niet al te veel waarde mogen hechten aan de berichten over de omvang van de stadsbranden [1]. Ook bij de Nieuwe kerk kan de schade zijn overdreven. De Bond wees erop, dat de Nieuwe kerk door de stadsbrand van 23 april 1421 niet zwaar zal zijn getroffen aangezien burgemeester Dirc Hollant kort daarop verlof krijgt een nieuw altaar op te richten. Dit aan Petrus, Paulus en Hiëronymus gewijde altaar stond voor het koorhek bij de noordelijke pijler [2]. Ook de beschadigingen door de stadsbrand van 24 mei 1452 zullen zijn meegevallen. Op de zondag voor vastenavond in 1453 werd een stadskeur afgekondigd: „bij der stede clercken in beide parochiekerken" [3]. Deze formulering behoeven wij niet als een geijkte term te beschouwen, aangezien zij slechts bij enkele keuren voorkomt. Vermoedelijk is de Nieuwe kerk bij deze stadsbrand evenmin verbrand als de Oude. Ook bij de restauratie is er niets aangetroffen, dat wijst op een verwoesting van het gebouw vóór de grote brand in 1645.

Klemmender dan de legendarische verwoestingen door de stadsbranden schenen de kunsthistorische overwegingen voor een late datering van de Nieuwe Kerk te pleiten. Nu door de huidige restauratie de bouwperioden afleesbaar zijn en alle onderdelen beter toegankelijk, blijken er in het oudste gedeelte vele details te zijn, die op een vroegere datering wijzen. De sculptuur van de kapitelen, vroeger door het vele overwitten onherkenbaar van vorm, blijkt thans eerder een vroeg dan laat karakter te bezitten. Ook het beeldhouwwerk aan de kraagsteentjes in het hoogkoor en de sluitstenen in de gewelven van de kooromgang wijzen geenszins in de richting van de laatste fase der gotiek. Er is echter één onderdeel van het gebouw, dat wel laat aandoet. De bundelpijlers tussen middenbeuk en zijbeuken bezitten een unieke vorm, die wij nergens anders aantreffen. Zij vallen op door een eigenaardige slappe profilering, waarbij de holle en bolle gedeelten vloeiend in elkaar overgaan. Thans blijkt dat deze vloeiende profilering bij de restauratie na de grote brand van 1645 meer verbreid werd. In het oudste deel van de kerk, het koor, kwamen dergelijke vloeiende profielen oorspronkelijk minder voor. Toch tonen ook de oudste delen op enkele punten deze wijze van profileren, die daar beslist origineel is. Toch mogen wij alleen op grond van deze golvende profielen niet tot een late datering besluiten. Dergelijke vloeiende profielen komen in de gotiek van het begin tot het eind voor. De kloostergang van de dom van Trier, die kort na het midden der 13de eeuw ontstaan moet zijn, toont deze wijze van profileren op dezelfde schaal als de jongere delen der Amsterdamse Nieuwe kerk. Ook in ons land komt deze wijze van profileren in de 14de eeuw reeds veelvuldig voor. Op zeer kleine schaal zien wij de golvende profilering aan vensterkanten van het koor der kerk te Zeerijp. Een belangrijker voorbeeld tonen de dag-

[1] *Bull. K.N.O.B.*, 6de s., 11 (1958), kol. 141.

[2] *Bijdr. Bisd. Haarl.*, 31 (1908), blz. 204 en 249.

[3] Joh. C. Breen, *Rechtsbronnen van Amsterdam*, Amsterdam 1902, blz. 49.

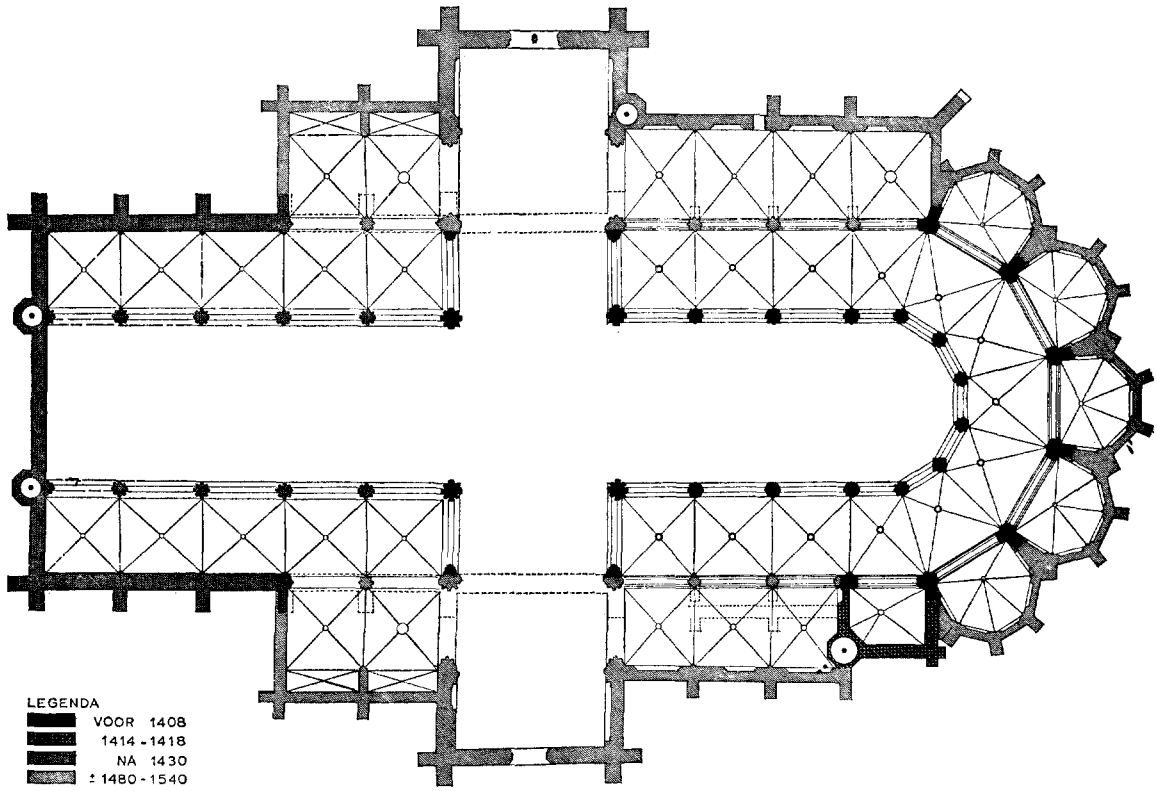

Fig. 1. Amsterdam, Nieuwe Kerk. De oudste kern wordt gevormd door koor en dwarspand (vóór 1408) en het schip (± 1435). Tegen het einde der 15de eeuw werd het gebouw omgeven door een reeks zijkapellen en werd het dwarspand vergroot. Hoewel deze uitbreiding in verscheidene etappes geschiedde, is zij als één periode aangeduid. Schaal 1 : 600. (Tekening Monumentenzorg)

kanten van de nissen van de tweede geleding van de Utrechtse domtoren, die omstreeks 1350 ontstaan zal zijn. Tenslotte noemen wij het ingangsportaal van de Haagse toren uit ± 1420. De stijlkritische argumenten, die voor een datering van de Nieuwe Kerk in de laatste fase der gotiek pleiten, blijken althans voor de oude kern niet erg dwingend te zijn. De details wijzen daar eerder op een bouwtijd van omstreeks 1400 dan op een van omstreeks 1500.

Tijdens de restauratie en het funderingsherstel werd duidelijk, dat het gebouw in verschillende fasen tot stand was gekomen (fig. 1). Het oudste zijn het koor met omgang en het dwarspand. De kooromgang bezat toen nog geen straalkapellen en het dwarspand stak niet buiten de zijbeuken uit. Daarna werd het schip gebouwd en tenslotte kwamen in verschillende perioden de uitbreidingen rondom tot stand: de kapellenkrans, de kapellen langs de zijbeuken en de vergroting van het dwarspand. De laatste fase was de noordelijke uitbreiding van het dwarspand, die stamt uit dezelfde periode (± 1540) als de oudst bekende afbeeldingen van het gebouw.

In deze bouwgeschiedenis kunnen wij twee hoofdperioden onderscheiden, de eerste, de bouw van het kerkgebouw in zijn oudste vorm, die zich in twee fasen voltrok, en een grote verbouwing uit later tijd, waarbij dit oudste gebouw rondom werd uitgebreid. Deze laatste verbouwing moet aan het eind der 15de eeuw zijn begonnen en omstreeks 1540 zijn voltooid. De kern van het gebouw moet ouder zijn. Aangezien er in fundering en opgaand werk niets van een nog ouder gebouw werd aangetroffen, menen wij dat de oudste delen van het huidige gebouw nog kunnen behoren tot het eerste ter plaatse gestichte bedehuis. Wij zullen ons thans in de stichting van de Nieuwe Kerk verdiepen.

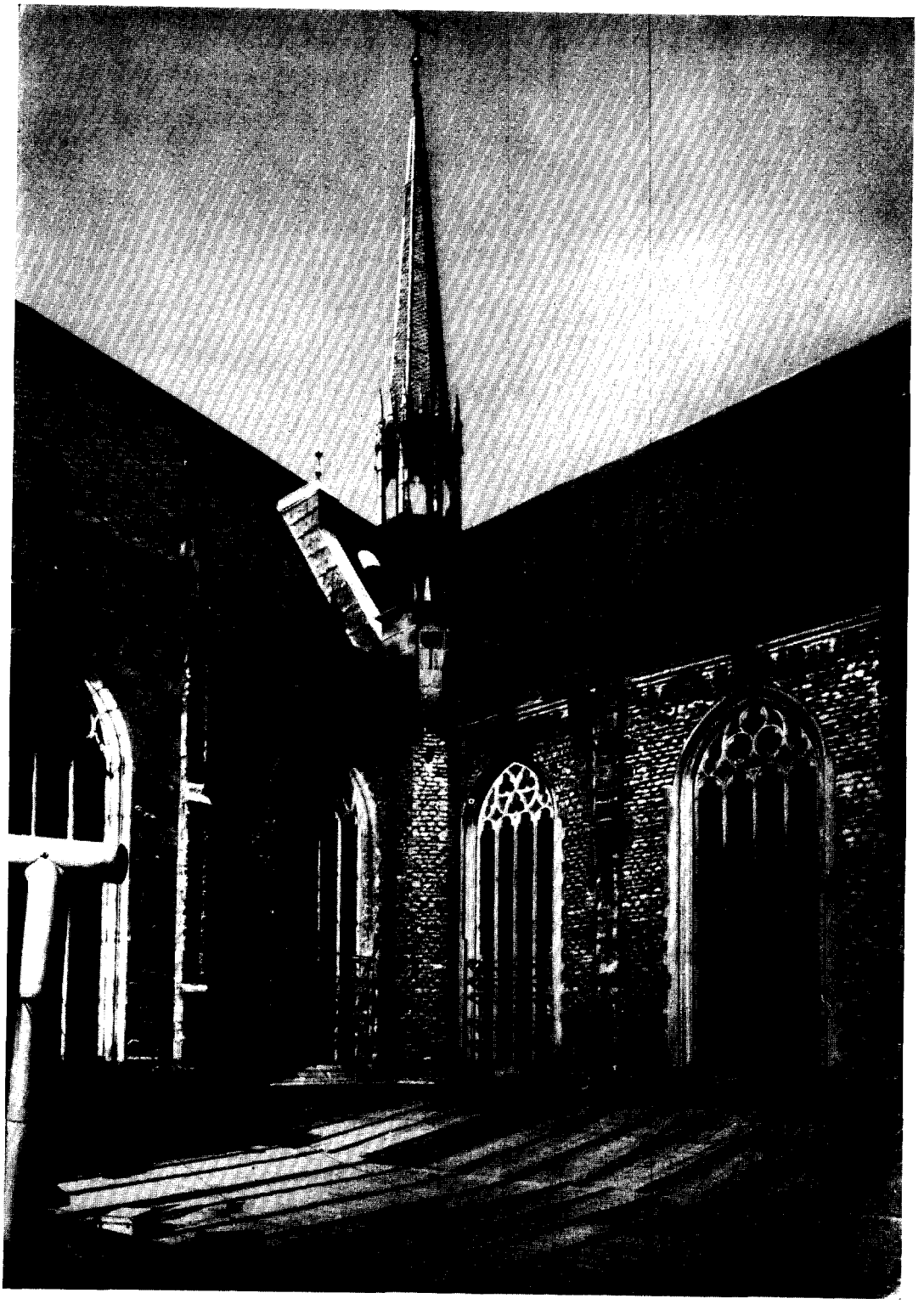

Afb. 1. Dwarspand en lichtbeuk van het koor uit het zuidoosten. (Foto Monumentenzorg)

Afb. 2. Lichtbeuk van het koor, van het zuiden uit gezien.

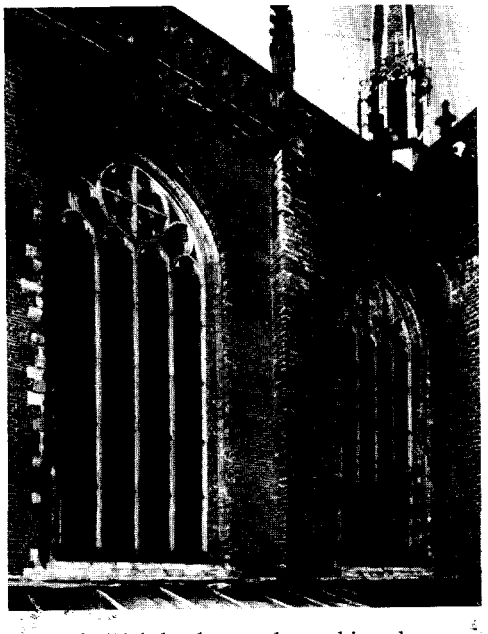

Afb. 3. Lichtbeuk van het schip; de twee oostelijke travecën, van het zuiden uit gezien.

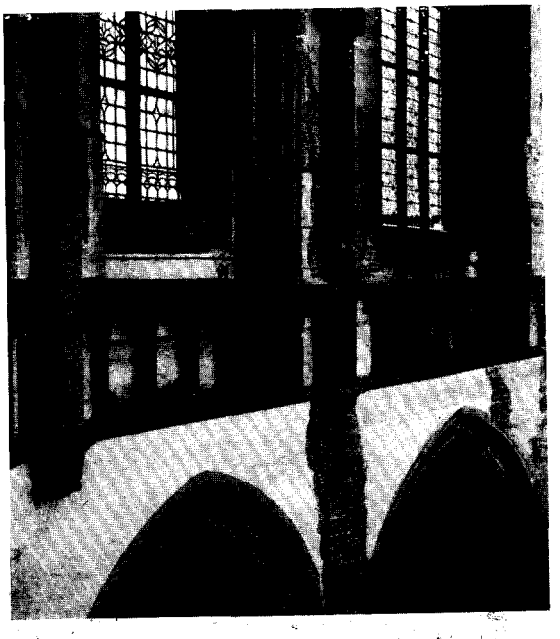

Afb. 4. Triforium aan de zuidkant van het koor naar het zuidwesten.

(Foto's Monumentenzorg)

De stichting van de Nieuwe Kerk

Als geboortejaar van dit gebouw gold tot voor kort het jaar 1408, toen de bisschop van Utrecht op 15 november de akte ondertekende, waarbij Amsterdam in twee parochies werd verdeeld en de stad verlof kreeg een tweede kerkgebouw te stichten. Mej. B. Bijtelaar heeft er echter op gewezen, dat reeds op 30 mei 1410 een testament in de Nieuwe kerk werd afgesloten [4], hetgeen betekent, dat men vóór 1408 moet zijn gaan bouwen. Een nader onderzoek heeft uitgewezen, dat hier meer gegevens voor zijn aan te voeren, en dat men in 1408 niet is begonnen met bouwen doch vermoedelijk het eerste deel van de kerk in gebruik heeft genomen.

Bij oorkonde van 10 oktober 1408 [5] schenkt Willem VI, graaf van Holland, de nieuwe parochiekerk van Amsterdam aan de deken en het kapittel van de Hofkapel te 's-Gravenhage:

„want die prochikerke binnen onser goeder stede van Aemsterdam teser tijt staende niet groet genuech en is voir onsen goeden luden ende poirteren aldair ende hoir aenval Goids dienste volcomelic dairin te horen ende him te loven als behoirlic is overmits veelheit des volcs binnen onser goeder stede voirs. wesende ende oic om der vreemderen luden wille aldair dagelicx comende ende hoir comanschip hantieren de also ons in der wairheit aengebrocht is, so hebben onse getruwe stede van Aemsterdam voirscr. in der eren Goids ende onser liever Vrouwen begonnen te maken ende te tymmeren ene andere prochikerke binnen der selver onser stede, diewelke wij voir ons ende voir onsen nacomelingen gegeven hebben ende geven puerlic om Goids wille mit desen jegenwoirdigen brieve onser geminden vrunden den deken ende capittel onser capellen in den Hage, die nu siin of namaels wesen sullen te houden, te bezitten ende te gebruken gelikerwijs ende in alre maniere als sy die oude kerke aldair ... teser tijt toe gehadt, bezeten en gebruict hebben [5].

Opmerkelijk is, dat men de Sint Nicolaaskerk reeds op dit moment als oude kerk aanduidt. Deze beschikking wordt bekrachtigd door de bisschop van Utrecht bij oorkonde van 24 november 1408 [6]. Daarin wordt vermeld, dat de stichting van de Nieuwe Kerk door hem reeds bij een vroegere akte werd toegestaan en goedgekeurd. Helaas wordt de datum van deze eerdere akte niet genoemd.

In een akte van 2 november 1408 [7] verklaren schout en schepenen en raad der stad Amsterdam, dat zij met toestemming van deken en kapittel in Den Haag besloten hebben een tweede parochiekerk te stichten „die eensdeels begonnen is te maken op die wintmolenzide". De Oude Kerk is te klein geworden door toevloed van volk en vreemde kooplieden en kan „niet wail en mach vermeeren ter stede dair ze staet". Uit deze gegevens blijkt dus, dat men reeds met het bouwen van de kerk begonnen was, voordat de Nieuwe Zijde tot zelfstandige parochie werd.

Lezen wij met deze wetenschap gewapend de officiële stichtingsoorkonde van de parochie van de Nieuwe Zijde [8], die op 15 november 1408 gedateerd is en waarin steeds gesproken wordt van de nieuw te stichten kerk, dan vinden wij toch aanwijzingen, dat het gebouw toen reeds gedeeltelijk bestond. Er zijn op dat moment reeds vele lieden „die door vrome schenking hunne goederen tot hier beneden beschreven zaak hebben aangewezen en in het vervolg zullen aanwijzen". De plaats van het gebouw staat vast, het is gelegen naast de straat, die „Wyntmolenstraat (d.i. Nieuwedijk) heet". Meer te denken geeft het feit, dat men met terugwerkende kracht (van 22 april 1408 af) de inkomsten van de gevormde Nieuwe Zijds parochie aan de Nieuwe kerk afdraagt: „en hebben zij ontworpen aan dezelfde nieuwe parochiekerk of kapel met parochiale zielzorg alle offers en kerkegiften op welke plaats dan ook van gezegde nieuwe parochie, hetzij in gezegde nieuwe kerk, hetzij daarbuiten, voorkomende alsmede alle andere inkomsten tezamen en een voor een, offers en voordelen uit bezoeken, biechten of testamenten of anders vanwaar dan ook van de parochianen geloovigen van Christus voortvloeiende voor gezegde nieuwe en tweede kerk aan dezelfde nieuwe kerk of kapel met parochiale zielzorg reeds voornoemd tot schenking aan te wijzen in het jaar des Heren veertienhonderdacht den twee en twintigsten dag der maand April" [9].

Wij kunnen hier niet anders uit concluderen dan dat een deel van het gebouw van toen af in gebruik moet zijn genomen. Het ligt voor de

[4] *Maandbl. Amstelodamum,* 46 (1959), blz. 147.

[5] Alg. Rijksarchief. Archief van het kapittel van St. Maria op het Hof te 's-Gravenhage. Inv. A. M. Martens van Sevenhoven (1914). Inv. nr. 169, regest nr. 127.

[6] Alg. Rijksarch. Arch. St. Maria op het Hof te 's-Gravenhage. Inv. Martens van Sevenhoven. Inv. nr. 169, regest nr. 129.

[7] Alg. Rijksarch. Arch. St. Maria op het Hof te 's-Gravenhage. Inv. Martens van Sevenhoven. Inv. nr. 167, regest nr. 128.

[8] Vertaling van de Latijnse tekst. *Bijdr. Bisd. Haarl.,* 31 (1908), blz. 243.

[9] *Jaarb. Amstelodamum,* 40 (1943), blz. 59.

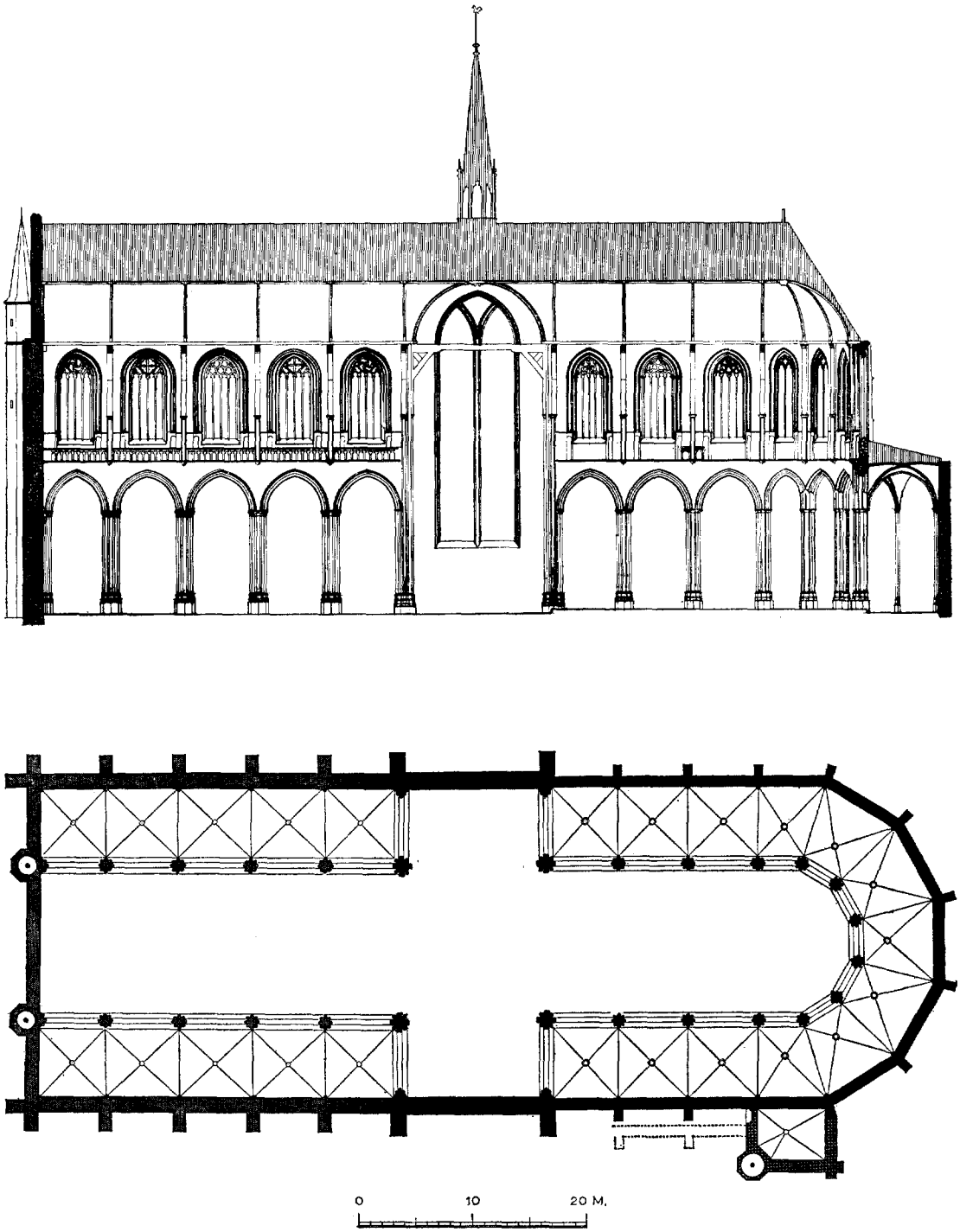

Fig. 2. Reconstructie van de Nieuwe Kerk na voltooiing van het eerste plan. Voor deze reconstructie is hoofdzakelijk gebruik gemaakt van gegevens in fundering en muurwerk. Over de zijkapellen van het koor (zuidzijde 1414-1418) bestaat nog onzekerheid. (Tekening Monumentenzorg)

hand, dat de parochie eerst gesplitst werd, op het moment, dat het kerkgebouw in gebruik genomen kon worden. Immers zodra er een parochie is, moet men ruimte hebben om de diensten uit te oefenen, te begraven, biecht te horen etc. De kleine O.L. Vrouwe kapel aan de Nieuwendijk zou hier niet voldoende voor zijn geweest.

Het gebouw, dat men in 1408 in gebruik heeft genomen, kan, gezien de grootte van de parochie niet klein geweest zijn. Koor en dwarsschip zijn in één periode gebouwd en vormen het oudste deel van het huidige kerkgebouw. Dit deel kon voorlopig aan de eisen van een parochie voldoen. Het is een zo omvangrijk stuk architectuur, dat men er geruime tijd over gebouwd zal hebben. Wij vermoeden dan ook, dat men er tussen 1380 en 1390 aan begonnen moet zijn.

De ontwikkeling van Amsterdam moet in de 14de eeuw een stormachtig verloop hebben gehad. Nadat de stad in 1344 een zelfstandige parochie was geworden, werd de Oude Kerk in korte tijd tot een grote stadskerk uitgebouwd. Ondanks deze snel op elkaar volgende uitbreidingen bleek dit gebouw niet groot genoeg om de groeiende stad te kunnen bedienen. In de 14de eeuw ontstaan er drie kapellen naast de parochiekerk. Het oudste is de Pieterskapel aan de Oude Zijde. Aan de Nieuwe Zijde wordt omstreeks 1355 de O.L. Vrouwekapel aan de Nieuwendijk gesticht en in 1345 de Heilige Stede in de Kalverstraat. Bij deze snelle ontplooiing behoeven wij niet te verwachten, dat men de tweede parochiekerk als een klein kapelletje zal beginnen. Men is op een nieuw terrein overgegaan tot het bouwen van een van de belangrijkste kerken van die tijd.

De oudste delen van het gebouw; koor en dwarspand (fig. 2 en 3)

De oudste delen, het koor en dwarspand, vormden tezamen het eerste kerkgebouw ter plaatse. Tussen de pijlers van het hoogkoor werd een zware doorlopende fundering aangetroffen, die onder de pijlers aan weerszijden verzwaard was. Het was duidelijk, dat deze fundering niet behoord heeft tot een enkelvoudig koor, doch aangelegd was voor het dragen van de pijlers van het hoogkoor. De fundamenten van het eerste gedeelte van de kerk zijn over het algemeen zwaar en solide van aanleg. Het verband tussen fundering en opgaand werk is nergens verstoord. Het baksteenformaat boven de pijlers is hetzelfde als dat van de fundering

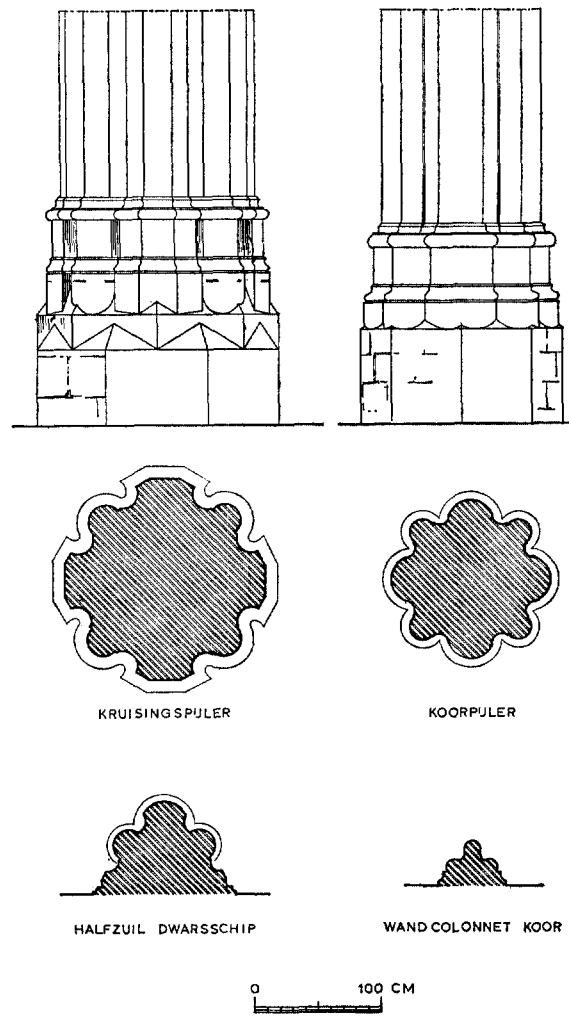

Fig. 3. Details van het oudste deel der kerk (koor en dwarspand), dat van vóór 1408 dateert. Doorsnede van basementen van kruisings- en koorpijlers. Doorsnede van de wandcolonnetten.
(Tekening Monumentenzorg)

(22/22.5 x 11 x 5.5 cm). Het koor met omgang en het dwarsschip waren in hun geheel opgetrokken uit een gelijkmatige baksteensoort.

Van de opstand van het oudste deel bleef in de huidige kerk vrij veel bewaard. De hoge gevels van het dwarsschip en de wanden van de zijbeuken van het koor gingen echter, behoudens het gedeelte boven de gewelven, geheel verloren, terwijl de muren van de omgang van het koor op enkele resten na werden doorbroken. De steunberen van de kooromgang bleven fragmentarisch bewaard. Deze steunberen zijn

niet zwaar, zij meten op manshoogte 1.10 x 0.80 cm. De zijkanten waren geheel van baksteen. Vermoedelijk zijn er onder de waterlijst natuurstenen hoekblokken geweest en was daarboven de voorzijde geheel met natuursteen bekleed. De natuursteengedeelten van de steunberen zijn afgebroken, toen de steunberen door de kapellenkrans werden ombouwd. Het muurwerk tussen de steunberen was van baksteen, zoals boven de gewelven van de straalkapellen nog te zien is. Doordat de muren werden doorbroken bleven geen vensterdetails bewaard. Slechts de hoogte van de vroegere waterlijst, die om de steunberen heenliep, kon worden vastgesteld; deze lag vrijwel even hoog als in het schip.

In tegenstelling tot de kooromgang met zijn bakstenen muren was het bovenste deel van de kerk geheel met gobertangersteen bekleed. Ook de zijmuren van het oudste dwarsschip tonen boven de daken der zijbeuken een bekleding met deze natuursteen (afb. 1). Dit maakt het waarschijnlijk, dat ook de grote dwarspandgevels met natuursteen bekleed zullen zijn geweest. In de fundamenten zijn daar echter geen sporen van gevonden. Aangezien echter de funderingen van de oudste dwarspandgevels nog slechts gedeeltelijk aanwezig waren en de buitenzijde ervan vrijwel volledig door latere begraving was weggebroken, was hierover geen zekerheid te krijgen. De huidige, latere, dwarspandgevel aan de zuidzijde is geheel bekleed met gobertangersteen, hetgeen voor de laatste bouwperiode waarin hij tot stand kwam uitzonderlijk is. Vermoedelijk is deze gevel een kopie van zijn voorganger. Ook het roosvenster in de top met zijn voor de late gotiek zo archaïsche tracering is vermoedelijk een motief, dat uit de oudere gevel is overgenomen. De hoge witte dwarsschipgevel zal de eentonigheid van de bakstenen zijbeuken der oudste kerk enigszins hebben gebroken.

De rijzige koorlantaarn (afb. 1 en 2) is het enige gedeelte van de oudste kerk, dat van de buitenzijde thans nog te zien is. Hier bleef bovendien nog veel van het oude werk gespaard. De bekleding van gobertangersteen is hoezeer ook verweerd, thans nog origineel, ook de weinig naar voren springende steunberen van ledesteen bleven bewaard. Hun voorkant heeft dezelfde geleding als eertijds de steunberen van de sacristie bezaten. Boven een vlak basement, zijn twee verdiepte velden boven elkaar. In de onderste zijn nog enkele originele doch zeer verweerde consoles bewaard gebleven, de moeten, waar de baldakijnen zaten, zijn nog te vinden. Het feit, dat men hier aan de buitenzijde van het koor beelden wilde plaatsen, wijst erop, dat de vlakke bekapping van de zijbeuken en omgang van de aanvang in de bedoeling heeft gelegen. De bovenste nis van de steunbeer van het hoogkoor is thans evenals de balustrade in zandsteen uitgevoerd. Het is mogelijk dat dit deel tegelijk met de balustrade na de brand van 1645 vernieuwd is.

De zijkanten van de vensters zijn soms in tuf en soms in ledesteen uitgevoerd. Aan de buitenzijde toont het profiel een groot hol, met daarbinnen tegen het raam aan een kleiner halfrond. De oorspronkelijke tracering van de vensters in het koor bleef vermoedelijk intact, totdat deze vensters op afschuwelijke wijze in de oude vorm werden vernieuwd, hetgeen blijkens enkele ingehakte jaartallen in 1912 geschiedde. Door opmetingen en foto's van voor deze restauratie, staat het genoegzaam vast, dat men er naar gestreefd heeft, de toen bestaande vorm te vernieuwen. Deze vorm van tracering is reeds op de ets, die Claes Jansz. Visscher in 1613 van de Nieuwe Kerk vervaardigde, en op het maquetteschilderij te herkennen [10]. De traceringen van de vensters van de koorlantaarn en de vier vensters van het oudste dwarspand tonen slechts twee typen, die om en om voorkomen. Het verschil tussen beide is gering, slechts in de vulling van het centrale cirkelmotief is enige variatie.

Van de balustrade is het geenszins zeker of hij tot het oorspronkelijke werk gerekend mag worden. De huidige, in zandsteen uitgevoerde balustrade is aangebracht na het herstel van het dak in 1645. Het maquetteschilderij toont een balustrade in deze vorm en zal de restaurateurs van toen de weg hebben gewezen. Volgens de ets van Visscher bezat een groot deel van de kerk voor de brand nog het onderste deel van de balustrade, de rand van gesloten vierpasjes. Slechts op de kapel ten zuiden van het koor is de balustrade daar volledig uitgevoerd weergegeven. Mogelijk was in die tijd het bovendeel reeds wegens bouwvalligheid afgenomen.

Op de koorkapellen is het onderstuk van de middeleeuwse balustrade thans nog origineel aanwezig. Het is in zandsteen uitgevoerd. Aangezien de balustrade reeds vóór de brand op het hoogkoor werd aangetroffen en de koorkapellen

[10] G. Roosegaarde Bisschop, „De geschilderde maquette in Nederland". *Ned. Kunsthist. Jaarb.* 7 (1956), blz. 177.

sommige details, zoals de bouw van de steunberen van de vroegere omgang schijnen te hebben overgenomen, is het niet onmogelijk, dat deze merkwaardig gevormde balustrade reeds tot het oudste ontwerp behoorde.

In het inwendige van het gebouw (afb. 6) bleven meer originele details bewaard dan aan de buitenzijde. Het merkwaardigste van het gehele gebouw zijn de pijlers, die van een type zijn, dat nergens anders voorkomt. Voordat wij onze aandacht op dit element richten, zullen we eerst de muurschalken in de omgang bekijken die een meer traditionele vormgeving tonen (fig. 3). Zij zijn opgebouwd uit drie rondstaven, die corresponderen met de erop neerkomende gewelfribben. Opmerkelijk is, dat de middelste rondstaaf zonder duidelijke afscheiding overgaat in de holle profielgedeelten er naast. De basementen van de schalken tonen twee sprongen. De bovenste sprong geeft een zeer breed uitlopend rond profiel te zien, dat op een achtkantig tussenstuk rust. De overgang tussen dit bovenste achtkant en dat eronder geschiedt door het gebruikelijke gotische ojiefprofiel. De kapitelen van deze schalken hebben een enkele krans van rijk bewerkt bladwerk met een rijkgeprofileerde dekplaat erboven.

Bij de pijlers van het koor vinden wij aan de zijde van de omgang geen profielgedeelte dat overeenkomt met de drievoudige colonnetten tegen de buitenmuren (fig. 3). Deze pijlers hebben een vrijwel vierkante plattegrond met op de hoeken vier rondstaven. Met deze rondstaven, die aparte kapiteelgedeelten bezitten, corresponderen de peerkraalprofielen van de grote bogen. Tussen de rondstaven op de hoeken van de pijlers bevindt zich aan iedere zijde een bol profielgedeelte, dat door een hol van de rondstaaf gescheiden wordt. Bij de normale pijlers is de overgang tussen dit bolle middengedeelte en de holle gedeelten een snijlijn. Bij de pijlers op de kruising is het bolle gedeelte van het profiel vervangen door een kantiger profielgedeelte.

Bij de trapeziumvormige koorpijlers is het normale profiel zover vervormd, dat holle en bolle gedeelten tussen de rondstaven op de hoeken, die ook hier voorkomen, zonder afscheiding in elkaar overgaan en een ongeleed vloeiend oppervlak vormen.

Het scherp getekende profiel van de scheibogen en het minder gelede profiel van de pijler wordt gescheiden door een kapiteelzone. Op de schacht van de pijler rust een smalle dekplaat. Het kapiteel bestaat uit bladwerk onder de dekplaat, dat tegen de schacht gedrukt is (afb. 7 en 8). Bij de kruisingspijlers ontbreekt deze bladkrans; een dun lijstje geeft de bovenkant van de pijlers aan. Daarboven lopen het profiel van de scheiboog en de pijler in elkaar teniet.

Opmerkelijk zijn ook de wandpijlers die de bogen tussen het dwarsschip en de zijbeuken droegen (fig. 3). Zij bleven bewaard in de pijlers, die bij de latere uitbreiding op dit punt ontstonden (afb. 5). Zij geven de profilering van de normale pijlers te zien, slechts in iets scherper vorm; ook zijn de kapitelen iets anders, de dekplaat is rijker en onder het bladwerk bevindt zich een lijstje. Deze kapitelen sluiten meer aan bij die van de colonnetten van de omgang.

De basementen van de pijlers verschillen aanmerkelijk met die van de colonnetten van de kooromgang, die bovendien veel lager liggen. Onder het gelede pijlerprofiel treft men een groep van acht ronde elementen aan. Het basementsgedeelte, dat daar weer onder ligt, bestaat eveneens uit een samenstel van acht ronde elementen. De overgang tot de veelhoekige basementvorm wordt op een lager niveau bereikt door schuine vlakken tussen de ronde basementsgedeelten. De pijlerbasementen staan op vierkante voetstukken. Aan de zijde van het hoogkoor lag de vloer waarschijnlijk hoger, zodat deze voetstukken hier verzonken waren.

Zeer rijk van detail zijn de basementen van de kruisingspijlers, zij zijn opgebouwd uit mathematische versnijdingen (afb. 6 en fig. 3).

Het materiaal, dat voor de grote pijlers en de bogen gebruikt werd, is zeer verschillend. De basementen van de kruisingspijlers en ook enkele van deze pijlers zelf zijn van trachiet; de westelijke kruisingspijlers zijn van ledesteen. De bogen in het dwarsschip zijn van tufsteen. De pijlers in het koor en de bovenliggende bogen zijn, voorzover zij thans te zien zijn en behoudens de zandstenen reparatiestukken, van ledesteen.

De koorlantaarn heeft inwendig een merkwaardige opbouw (afb. 2). Boven de pijlers bevindt zich in het middenkoor een ongelede zone. Eerst ter hoogte van de vensters beginnen de muurcolonnetten. Deze zijn ondersteund door een kraagsteen met een figuurtje met spreukband, zij zijn plat en breed en bestaan voor het onderste deel uit ledesteen en voor het bovenste uit baksteen. Nu het pleisterwerk van de muur is afgehakt, blijkt dit de oorspronkelijke toestand te zijn en staat het vast, dat hier nimmer

colonnetten voor de muur langs hebben gelopen. De vensters van de koorlantaarn zitten in grote nissen, die bakstenen neggekanten hebben met een hol profiel. Aan de voet van deze nissen is een loopgang, die met poortjes door de muurdammen heengaat. Thans is deze loopgang voorzien van een balustrade (afb. 4). Alles wijst er op, dat deze balustrade later is aangebracht. De muurdammen zijn ingehakt om de balustrade te kunnen plaatsen. Bovendien zijn de openingen van de balustrade zeer verschillend geworden doordat de blinde velden op de dammen breder zijn dan de open velden in de nis. Hoewel de balustrade zeker later is aangebracht, blijft het mogelijk dat een dergelijke balustrade wel van de aanvang af bedoeld was. Het is mogelijk, dat de vakken van de balustrade naast de muurcolonnetten gedeeltelijk origineel zijn. In de koorlantaarn sluit de balustrade met merkwaardige halve vakken tegen de colonnetten aan. De balustrade, die reeds voorkomt op een tekening uit 1645 van het koor in afgebrande toestand, bestaat gedeeltelijk uit velden, waar tufsteen is verwerkt, en gedeeltelijk uit zandsteen. Mogelijk is de oudste balustrade van tufsteen geweest en zijn de zandstenen stukken reparatiewerk uit de 17de eeuw. Aangezien alleen in het eerste gedeelte der kerk tufsteen werd verwerkt, is het mogelijk, dat de balustrade nog tijdens het werk is aangebracht.

De loopgang onder de vensters, al of niet van balustrade voorzien, was zeer smal. Boven de vloer van de loopgang bevinden zich in de muur uitgespaarde gaten. Deze gaten zijn te klein om er de balkgaten voor een tijdelijke overkapping in te zien [11]. Ook kunnen het geen uit de bouw overgebleven steigergaten zijn, aangezien uit het werk blijkt dat ± 50 cm onder deze loopgang een steigervloer heeft gelegen. De afmeting en de regelmatige plaatsing van gaten boven deze loopgang maakt het duidelijk dat zij bedoeld zijn om kortelingen in te leggen, waarop men een uitstekende steiger kon aanbrengen. Deze steiger kon men gebruiken als men de hoge vensters wilde repareren of de koormuren witten.

De inwendige opbouw van het gebouw was merkwaardiger dan de buitenarchitectuur. Doordat de pijlers niet in muurcolonnetten overgaan, ontstaat een vlak wandgedeelte tussen de pijlers en de venster zone. Door de lage zijbeuksdaken konden de vensters van het hoogkoor ver naar beneden worden doorgetrokken. De nissen, waarin zij gevat zijn, lopen nog verder naar beneden door. Op deze wijze ontstaat een tweedelige opbouw van de wand. Een triforium ontbreekt, er is een loopgang op de vloer van de vensternissen. De pijlers zijn van een merkwaardige individuele vormgeving.

Op één punt dient nog in het bijzonder de aandacht gevestigd en dat is de ruime mate, waarin men van beeldhouwwerk gebruik heeft gemaakt. Aan de buitenzijde was op de steunberen van het hoogkoor gelegenheid tot het plaatsen van beelden. De pijlers van het koor hebben aan de binnenzijde fragmenten van beeldnissen bewaard, die bij de restauratie van 1645 gedicht zijn. Het twaalftal pijlers, dat het hoogkoor omringde doet denken aan het plaatsen van de traditionele reeks van twaalf apostelen. Van deze beelden, zo zij ooit uitgevoerd zijn geweest, is niets meer bewaard gebleven. Ondanks al deze lege beeldnissen toont het gebouw nog belangrijke series beeldhouwwerk. In de gewelven van de omgang van het koor bevindt zich een reeks gebeeldhouwde rozetten. De schalken van de koorlantaarn bezitten aan onder- en bovenzijde kraagsteentjes, met figuratief beeldhouwwerk. Dit voor een Hollandse stadskerk veelvuldig gebruik van beeldhouwwerk en de poging tot het maken van bundelpijlers, al zijn deze dan ook van een eigenzinnig type, wijst erop, dat men in dit koor heeft getracht om het grote gotische schema voor een stadskerk geschikt te maken.

De uitbreiding van 1414-1418: de sacristie en Willem Eggertkapel

Waarschijnlijk heeft men nog voordat het schip gebouwd werd de zijbeuken van het koor uitgebreid met zijkapellen. Wagenaar vermeldt, dat men in de lijsten der Regeeringen die voor de Handvesten gedrukt zijn leest „Anno 1414 is die nieuwe Kerk begonnen te bouwen" [12]. In 1418 stichtte Jan Eggert ten behoeve van zijn overleden vader een „ewige Capelrie staende in de Capelle getimmert op de suydsijde aen dat nieuwe fabrycke der parochie kercke van onser vrouwe" [13].

Wellicht heeft de boomgaard die Willem Eggert volgens de overlevering aan het kerkgebouw zou hebben geschonken, het mogelijk ge-

[11] *Jaarb. Amstelodamum*, 40 (1943), blz. 56.

[12] J. Wagenaar, *Amsterdam in zijn opkomst enz.*, Amsterdam 1765, 2de stuk, blz. 108.

[13] J. Wagenaar, *o.c.*, blz. 178.

maakt dat het kerkhof aan de zuidzijde der kerk kon worden uitgebreid en het koor aan deze zijde kon worden vergroot. Aangezien de huidige Willem Eggertkapel ten zuiden van het koor duidelijk tot de bouwperiode van omstreeks 1500 behoort, werd een onderzoek ingesteld naar de kapel, die er aan vooraf was gegaan.

In de westwand van de vroegere sacristie vinden wij een verdiepte nis en de aanzetten van een muur, die in westelijke richting heeft gelopen. Deze wand moet hebben behoord tot een smalle zijkapel, die beschouwd mag worden als de kapel van Willem Eggert waarvan in 1418 sprake is. Deze kapel blijkt tegelijk gebouwd te zijn met de aangrenzende sacristie. Slechts een funderingsonderzoek kan vaststellen hoeveel zijkapellen toen aan de zuidzijde van het koor werden toegevoegd. Vermoedelijk betroffen het slechts een of twee kapellen, aangezien bij de funderingswerkzaamheden van de pijler, die thans op de zuidoosthoek van het vroegere dwarsschip staat, geen sporen van muurwerk op de plaats van de zijkapellen is aangetroffen.

Ook aan de noordzijde kan de zijbeuk van het koor reeds vroeg een uitbreiding hebben gekregen. In 1441 zou in het hier gelegen Heilig Kruiskoor zijn begraven [14]. Deze kapellen zijn thans alle verdwenen. Slechts de sacristie tegen de omgang, die oorspronkelijk twee verdiepingen bezat, doch die in 1513 tot kapel werd verbouwd, bleef bestaan (baksteenformaat 22 x 11 x 4.5 cm). De westgevel toonde, voor zover hij buiten de Willem Eggertkapel uitstak, een afgehakte waterlijst, die rondom het gebouw zal hebben gelopen. De vensters werden bij de verbouwing van 1513 vergroot. Op de westhoek bezat deze sacristie een traptorentje, van baksteen met gobertanger hoekblokken, op de oosthoek bevonden zich twee steunberen. Zij waren afgedekt door een zadeldakvormige bekroning, de zijkanten waren van baksteen en de voorzijde was bekleed met ledesteen. Deze bekleding was niet vlak, doch bezat een verdiept paneel, waarvan de achterkant flauw gebogen was en dat omlijst werd door een rondstaafprofiel.

Op het z.g. maquetteschilderij uit het begin der 16de eeuw zien wij in de steunberen van de sacristie twee verdiepte velden boven elkaar; elk veld was voorzien van een console en een baldakijn voor het plaatsen van een beeld.

Over de bouwperiode 1414-1418 kan de voortschrijdende restauratie nog meer klaarheid brengen.

De voltooiing van de kerk; de bouw van het schip

Het is duidelijk, dat de bouw van het schip niet dadelijk op die van het koor en dwarsschip aansloot. In alle opzichten is hier een andere hand aan het werk geweest. De fundering is lichter, het muurwerk is zwaarder, het steenformaat verschilt en vele details tonen een afwijkende vormgeving. Het baksteenformaat toont in dit deel opmerkelijke onderlinge verschillen. Er zijn twee partijen door elkaar gebruikt. De kleinste baksteen (20 x 9.5 x 4.5) is veel kleiner dan die van het koor en wordt o.a. aangetroffen in de fundering en de triforiumzone. De lichtbeuk is van een grote baksteen (24 x 11/12.5 x 5), die gezien de homogeniteit van de kwaliteit niet uit afbraak afkomstig zal zijn. Ook het natuursteengebruik is anders. Trachiet en tufsteen ontbreken geheel. Pijlers, bogen en vensters zijn van ledesteen.

Vermoedelijk heeft men, nadat in 1408 het eerste deel van de kerk in gebruik was genomen, het werk niet onmiddellijk voortgezet. De financiële inspanning voor dit eerste deel zal groot zijn geweest. De nieuwe parochie eiste meer, zoals bijvoorbeeld een school. Bovendien moest het indrukwekkende koor een waardige aankleding krijgen en werd een ruime sacristie (1418) gebouwd. Ook andere factoren kunnen meegespeeld hebben. Het is mogelijk, dat op de plaats waar thans het schip van de kerk staat, eertijds huizen hebben gestaan. De afstand tussen de bebouwing aan de Nieuwendijk (Wintmolenstraat) en de N.Z. Voorburgwal is groot genoeg om het koor en het dwarspand tussen de bestaande bebouwing te plaatsen. Aan de zijde van de N.Z. Voorburgwal kunnen huizen hebben gestaan, die de voortzetting van de kerkbouw enige tijd belemmerd hebben, hoewel het in deze tijd niet moeilijk was huizen te onteigenen ten algemene nutte.

Het bouwen van het schip werd vertraagd door een zware stadsbrand in 1421, die vooral de Nieuwe Zijde van de stad trof. Het duurde dan ook tot omstreeks 1435, eer men een aanvang maakte met de bouw van het schip. Van Breen vond een niet geheel nauwkeurig te dateren gift, die als volgt was omschreven: „Van desen brieve gegeven onse Vrouwen parogikerke mede te heyen twalef philippus scilde" [15]. De

[14] *Jaarb. Amstelodamum,* 40 (1943), blz. 63.

[15] *Jaarb. Amstelodamum,* 40 (1943), blz. 63.

grootte van het bedrag en het feit dat er geen kapel of onderdeel van de kerk met name genoemd wordt, verhogen de waarschijnlijkheid, dat wij hier met de bouw van het schip te maken hebben. Er is nog een ander gegeven dat wijst in de richting van een grote bouwactiviteit.

Op 20 februari 1434 verklaart Heynric Boutsvoirde, de steenhouwer, schuldig te zijn aan Gheryt Petersz. en Herman Bijenz „3½ Wilh. holl. scilde jaarlijksche renten tot ewelycke pacht op een erf over 'ts-Gravenbrugge strekkende van de eene gracht tot de andere". Op 23 maart 1434 schenken de beide verpachters aan een klooster de pachtbrief, dien zij hebben op het erf dat meester Heynric van Boutsvoirde, de steenhouwer, van hen gepacht heeft tot ewelycke pacht [16].

In 1473 wordt de pacht in het oudste register der Nieuwe Nonnen omschreven als „Item 3½ Wilhelmus scilde op meester Heynric steenhouwers huus after die Nuwe Kerk [17]. Het betrof hier het huis te Kleef, dat later het woonhuis was van de bekende brouwerij de Hooiberg en tenslotte zijn naam zou geven aan het huidige restaurant de Poort van Kleef [18]. Uit de overdrachten en uit de kaart van Pieter Bast blijkt, dat in de 16de eeuw het huis aan de Voorburgwal was gelegen en dat er daarachter een open terrein was, met een poort uitkomend op de Achterburgwal. Aangezien de Gravenstraat door de latere uitbreiding van de Nieuwe Kerk naar het noorden moet zijn verschoven, lag dit huis oorspronkelijk vrijwel recht tegenover de Gravenstraat en dus ook tegenover de Gravenbrug. Het lijkt aannemelijk, dat aan meester Heynric de steenhouwer, die dit erf kocht, een rol was toebedeeld bij de bouw van het schip van de Nieuwe Kerk. Het zal in het volgebouwde centrum van de stad ook toen moeilijk geweest zijn over voldoende werkterrein te beschikken voor een dergelijk groot bouwwerk. Vermoedelijk heeft dan ook meester Heynric op het erf de steen voor de kerkbouw klaar gemaakt. Deze meester Heynric van Boutsvoirde was een belangrijk man. Vermoedelijk was hij Brusselaar van geboorte. In 1406 wordt hij aldaar ingeschreven in het gilde der steenbickeleren [19].

[16] W. R. Veder, *Het archief van de Gasthuizen te Amsterdam,* Amsterdam 1908, blz. 77, 346; blz. 78 nr. 347.

[17] Mededelingen Mej. dr. van Eeghen.

[18] *Jaarb. Amstelodamum,* 50 (1958), blz. 49.

[19] J. Duverger, *De Brusselsche Steenbickeleren,* Gent 1933.

Totdat hij in 1434 in Amsterdam opduikt, is er niets van hem bekend. In Amsterdam moet hij spoedig een vooraanstaande positie hebben verworven, want in een charter van 6 januari 1436 wordt Heynric Boutsvoirde, de steenhouwer, genoemd als overman van het Sint Sebastiaans- of Handboogschuttersgilde [20]. In de jaren 1442, 1443 en 1444 treedt hij op als bouwmeester van de Utrechtse Dom in welke functie hij Willem van Boelre is opgevolgd. Waar hij daarna blijft is onbekend, vermoedelijk is hij gestorven. In 1445 treedt zijn opvolger Jacob van der Borch reeds op. In 1443 wordt te Utrecht met hem een contract afgesloten voor het maken van een sacramentshuis voor de domkerk [21].

De coïncidentie, dat deze belangrijke meester zich in 1434 te Amsterdam zo dicht bij de Nieuwe Kerk vestigde, wettigt de veronderstelling, dat hij betrokken was bij de belangrijke bouwcampagne van de kerk, die toen blijkens de gift voor het heiwerk aan de gang was. Hierbij kan men moeilijk aan iets anders denken dan aan de tweede fase van de kerkbouw, het optrekken van het schip.

Het driebeukige, vijf traveeën lange schip sluit geheel aan bij de architectuur van het koor, het is echter iets stijver en mist de charmes van het eerste deel van de kerk. Wij zullen onze aandacht thans voornamelijk bepalen op de punten van ondergeschikte aard, waar men van het eerste plan is afgeweken.

Aan de buitenzijde verschilt het schip aanmerkelijk van het koor. Het is veel eenvoudiger van opzet, niet alleen de zijbeuken zijn van baksteen, doch ook de lichtbeuk. Aan de zuidzijde is de oorspronkelijke buitenmuur tijdens de restauratie van 1908-1914 vrijwel geheel vernieuwd in vormen, die ontleend zijn aan de uitgebouwde zijkapellen en afwijken van de oorspronkelijke. De oorspronkelijke toestand is moeilijk vast te stellen, omdat het gevelvlak sinds de restauratie van 1843 gepleisterd was en foto's en opmetingstekeningen de juiste toestand niet kunnen geven. De twee oostelijke velden van de zuidzijde van de lichtbeuk, die men ongemoeid liet, hebben een gevelvlak van baksteen (afb. 3). De noordzijde is er nog vrijwel geheel origineel en bestaat zowel boven als beneden uit onversierde baksteenvlakken. De steunberen van de lichtbeuk bleven hier alle in hun oorspronkelijke vorm bewaard. Het zijn niet meer dan eenvou-

[20] Archief Burgerweeshuis. Mededelingen J. G. Kam.

[21] Obreen, *Archief,* V, blz. 9.

Afb. 5. Pijler tussen het dwarspand en de zuiderzijbeuk.

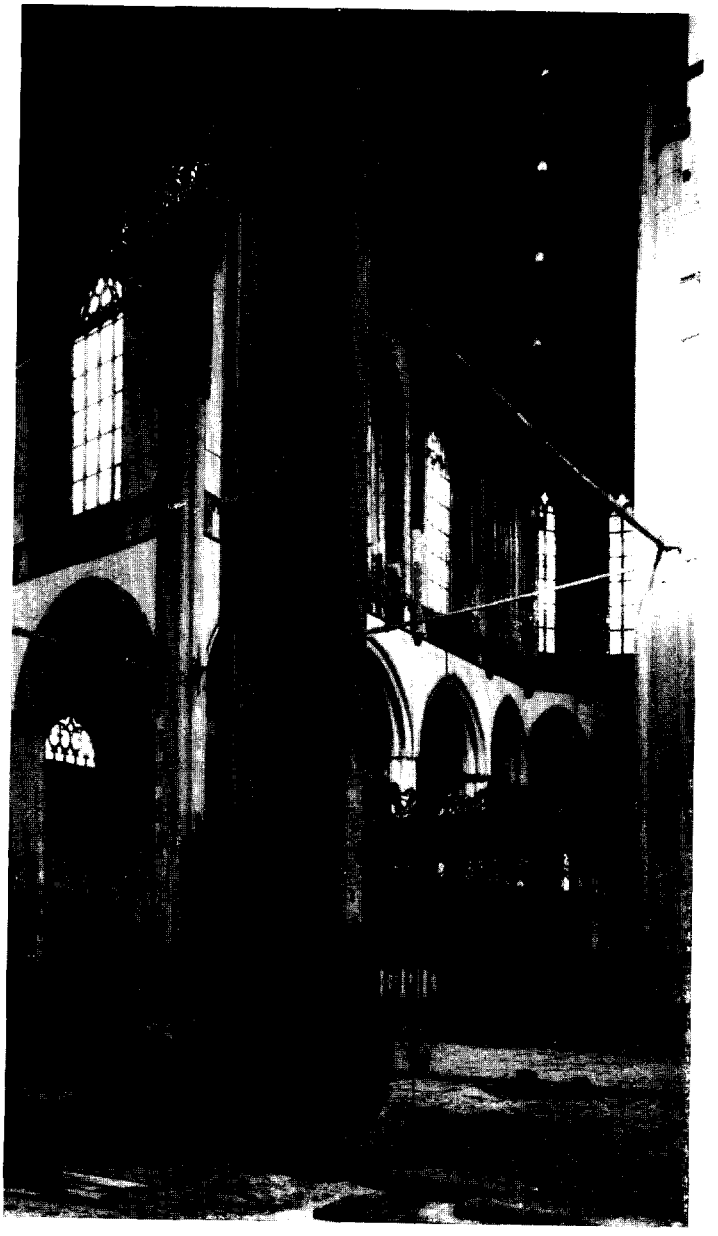

Afb. 6. Noordelijke transeptarm en koor, van de zuidbeuk uit gezien.

(Foto's Monumentenzorg)

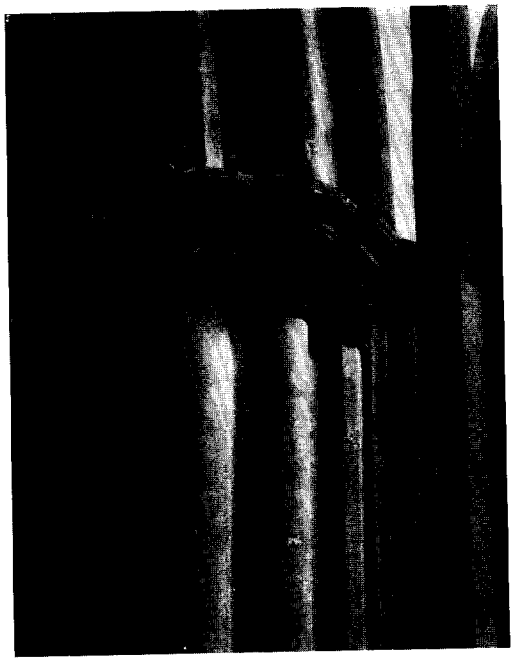

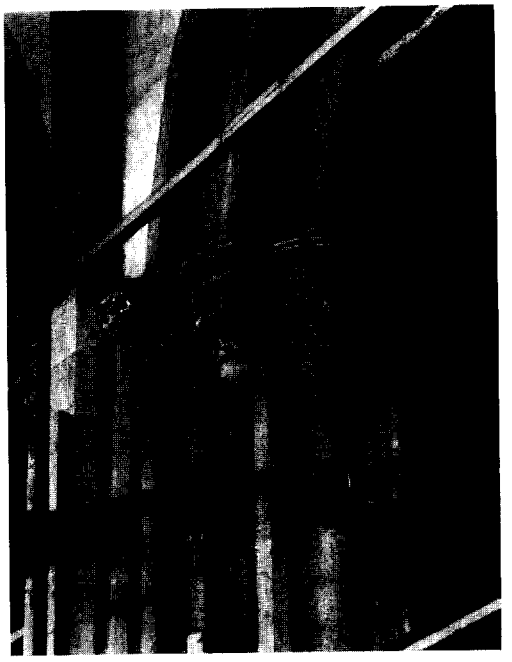

Afb. 7 en 8. Kapitelen in het koor; omstreeks 1400.

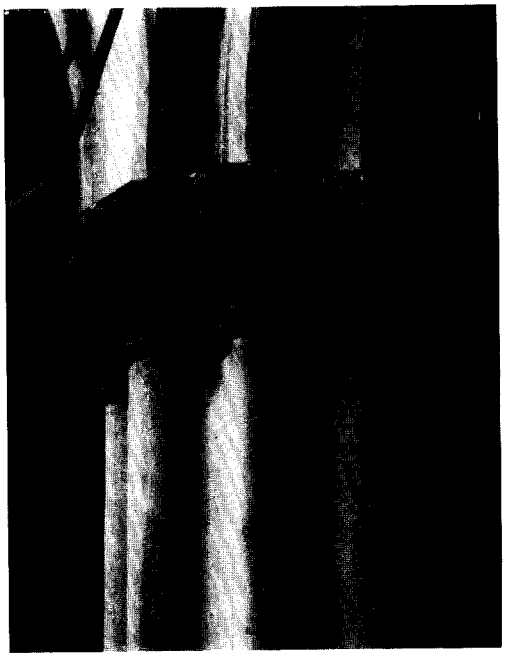

Afb. 9 en 10. Kapitelen in het schip; omstreeks 1440.

(Foto's Monumentenzorg)

dige dammen van Ledesteen door een waterslag onderverdeeld. Aan de zuidkant bleef een steunbeer bewaard, die een dergelijke eenvoudige vormgeving toonde. Deze steunberen zijn eenvoudiger dan het maquetteschilderij ze weergeeft.

Van de zijbeuken bleef alleen aan de noordkant iets bewaard van de oorspronkelijke detaillering. De vensteromramingen zijn hier nog oud; zij zijn uitgevoerd in Ledesteen. De steunberen springen iets verder uit dan het koor. De zijkanten zijn ook hier van baksteen. Aan de voorzijde was ook hier een bekleding van Ledesteen, die of vernieuwd of door aanbouwen aan het oog onttrokken is, zodat het niet is vast te stellen of deze steunberen vlakke voorzijden hebben bezeten of dat er verdiepte velden zijn geweest.

Ook in het schip bleven de oorspronkelijke venstertraceringen waarschijnlijk tot aan de restauratie van 1908-1914 gehandhaafd. Bij deze restauratie werden zij op slechte wijze in de oude vorm hersteld. Uit het maquetteschilderij en uit de opmetingstekeningen van voor deze restauratie zijn wij goed over de vorm van de traceringen ingelicht. Merkwaardig is, dat de traceringen symmetrisch geplaatst zijn t.o.v. het middenvenster, dat een afwijkend patroon heeft. De vensters rechts en links daarvan tonen een vorm, die aansluit bij die van het koor. Bovenin is een cirkelmotief met bij het ene raam een kruisvormige vulling en bij het andere vier visblazen. In de zijbeuken wisselt de tracering het centrale cirkelmotief met kruisvulling af met die van een gelijkmatige netwerkachtige vulling.

Van de westgevel van het nieuwe schip is niets bekend. Oude tekeningen wijzen uit, dat het middenschip geflankeerd werd door twee torentjes. Vermoedelijk was men in de tijd, dat het schip gebouwd werd, nog niet van plan een westertoren te bouwen. Door de vele wijzigingen, die de westgevel bij de torenbouw van 1645 en de restauraties van 1844 en 1908-1914 heeft ondergaan, is er niet veel meer van de oorspronkelijke toestand waar te nemen.

Het inwendige toont een sterkere aansluiting van koor en schip dan de buitenkant. Toch zijn er ook hier enkele verschillen. Bijna onmerkbaar maar toch zeer belangrijk is het verschil in de doorsnede van de pijlers. De holle en bolle profielgedeelten snijden elkaar niet meer zoals bij de koorpijlers doch gaan vloeiend in elkaar over, zodat hier voor het eerst het golvende profiel voor de normale pijlers is toegepast. Een opmerkelijk verschil tonen de kapitelen (afb. 9 en 10). Deze zijn hoger, dan die van het koor en bezitten een dubbele bladkrans. Bovendien is het kapiteel aan de onderzijde begrensd door een profiel.

Ook in de lichtbeukzone zijn verschillen. De grote vensternissen hebben een omlijsting van natuursteen in plaats van baksteen zoals in het koor. Ook de muurdammen er tussen zijn tot op grote hoogte van Ledesteen.

Het is zeker dat men bij het schip op een balustrade voor de loopgang onder de vensters heeft gerekend. De boogjes van de balustrade, die voor de muurdammen vallen, behoren tot het oorspronkelijke werk. Doordat het dwarspand en het schip tijdens de bouw van dit laatste deel door een wand gescheiden waren, zijn er enkele verschillen in maatvoering ontstaan. Hierdoor ligt de balustrade onder de vensters van het schip hoger dan die van het koor.

Met de bouw van het schip was de kerk voltooid. Het was een rechtzinnig gebouw zonder veel fantasie, dat door de latere toevoeging veel aan waarde zou winnen. De langgerekte vorm zonder een uitspringend dwarspand behoeft niet geheel en al aan de smaak van de bouwmeester te worden toegeschreven, het terrein leende zich er voor. Vermoedelijk lag de kerk met zijn noordgevel aan de Gravenstraat en met de zuidkant dicht tegen een perceelgrens. Maar aan de zuidzijde groeide het kerkterrein door schenkingen of aankoop, zodat het kerkhof door kon lopen tot de volgende steeg tussen Nieuwendijk en Voorburgwal Naar deze zijde kon men het gebouw uitbreiden. Aan de noordkant betekende een vergroting van het gebouw een verlegging van de Gravenstraat. Het is merkwaardig, dat men onder deze omstandigheden toch een symmetrische ontwikkeling heeft gekregen.

Vermoedelijk is er na de bouw van het schip opnieuw een rustperiode gevolgd, die verlengd werd door de stadsbrand van 1452, die weer vooral de parochie van de Nieuwe Kerk teisterde. Lange tijd zal het geduurd hebben eer men opnieuw geld bezat om de kerk te verfraaien en uit te breiden. Tegen het einde der eeuw is men daar vermoedelijk aan begonnen. Hoezeer deze uitbreiding ook in kleine etappes tot stand kwam, toch hebben wij de indruk dat hier naar een plan gewerkt werd, hetgeen versterkt wordt door de gelijke uitbreidingen aan de noord- en zuidzijde en door de eenheid in de wandbehandeling, waarbij alle nieuwe buitenmuren werden

voorzien van speklagen. Het gebouw werd voorzien van een „enveloppe" door om de oude kern nieuwe zijbeuken, zijkapellen en koorkapellen te bouwen en de dwarspanden uit te leggen.

Enkele jaartallen wijzen ons de weg, zoals de bouw van de O.L. Vrouwekapel (1488) en de koorkapellen voor 1510 [22]. Het uitbreiden van het noorderdwarsschip, ± 1540, is het einde althans van de verruiming van het koor en dwarspand. Het stugge plan van de oude kerk was geleidelijk getransformeerd in een rijke en boeiende aanleg. De interessante delen van de eerste kerk, middenschip en hoogkoor, bleven behouden, doch de stugge zijbeuken en de enigszins lompe kooromgang werden vervangen door een veel rijkere ontvouwing, die aan het gebouw nieuwe perspectieven toevoegde. Deze uitbreiding had zozeer de sfeer en het aspect van de kerk bepaald, dat het gebouw in zijn geheel steeds heeft gegolden voor laat-gotisch. Eerst bij de huidige restauratie bleek, dat wij hier te maken hebben met een der interessantste kerkbouwprojecten uit het einde der 14de eeuw. Een der eerste van de reeks van grote stadskerken, die de Hollandse steden sieren.

Het laat-gotische verbouwingsplan betekende een grote verrijking van de monumentale, doch enigszins stugge opzet en is door een kundige hand opgezet. Wij hopen later op deze verbouwing en de jongere geschiedenis van het gebouw te kunnen terugkomen.

[22] *Jaarb. Amstelodamum,* 40 (1943), blz. 71 en 78.

SUMMARY

THE NEW CHURCH AT AMSTERDAM

BY IR. R. MEISCHKE

The thorough restoration work now being carried out on the New Church at Amsterdam has made it possible for the first time to establish its building history accurately. The church consists of an older nucleus with later structures built round it at the end of the middle ages. The oldest church (figs. 2 and 3) was erected in two stages: the choir and the transept were built first, followed shortly afterwards by the nave.

A fresh study of the archives has revealed that the building of the church was not commenced in the year 1408, when Amsterdam was split up into two parishes. At that time part of the church had already been completed and could be taken into use. This part was undoubtedly the choir and the transept. The nave was built after 1430. This was done in accordance with the old plan, which must have been drawn up between 1380 and 1390. The New Church of Amsterdam is one of the most interesting and best preserved buildings dating back to about 1400 that can be found in the Netherlands.

HET PRINSENHUIS TE VLISSINGEN

DOOR

J. DEN HOED

Van de vele historische gebouwen, die voorheen de stad Vlissingen sierden, maar tengevolge van diverse rampen verloren gingen, zijn mede door het verbranden van een groot deel van het stedelijk archief in 1809, dikwijls maar weinig bijzonderheden bekend. Dit is ook met het Prinsenhuis het geval. De meest uitvoerige en meest authentieke beschrijving is nog steeds die van de hand van J. J. Brasser, die in zijn *Beschrijvinghe van Vlissingen* van 1754, „alles beschreeven door eigen oplettenheijdt en ondervindinge", op een drietal bladzijden in handschrift aandacht schenkt aan het „paleis" zoals het Prinsenhuis ook vaak genoemd werd. Een aantal bouwkundige tekeningen in het Algemeen Rijksarchief te 's-Gravenhage leerde ons de algemene indeling der vertrekken kennen, maar toch bleven er nog vragen onbeantwoord. Een andere, maar voorzover bekend nog nimmer hiertoe geraadpleegde, bron voor de geschiedenis van het Prinsenhuis zijn de archieven van de Nassausche Domeinen die op Vlissingen betrekking hebben. De verscheidene, en wel speciaal de op de inventaris van het Prinsenhuis slaande, in deze archieven voorkomende nog niet eerder gepubliceerde gegevens hebben ons doen besluiten tot het samenstellen van de navolgende beschrijving van het Prinsenhuis te Vlissingen.

Stichting

Door in Vlissingen een huis te doen bouwen heeft Prins Willem I een wens van de Vlissingers vervuld. De zinsnede „Daultant que seulx de Flissinghen ont désiré que je fisse bastir qulque maison en leur ville . . ." uit een brief d.d. 8 mei 1580 van de Prins aan jhr. Arend van Dorp, geeft aan, dat dit verlangen te Vlissingen aanwezig was. De Prins, die op dat moment te Antwerpen verbleef, deelde in dit schrijven aan jhr. Arend van Dorp mede, dat hij had vernomen, dat buiten Mechelen een grote partij natuursteen zou liggen, welke afkomstig was van de door de Staatse troepen bij de verovering van Mechelen geplunderde en gesloopte kerken, en hij droeg hem op, wanneer Van Dorp in Mechelen zou komen, na te gaan of deze steen tegen een redelijke prijs te koop zou zijn om te gebruiken voor de bouw van het Prinsenhuis. [1] Nadat de Prins in juni 1581 de erfheerlijkheid van Vlissingen had verworven en op 8 augustus van dat jaar plechtig was ingehuldigd, werden spoedig verdere voorbereidingen getroffen om tot de bouw van het Prinsenhuis te komen. Als plaats werd gekozen het terrein, dat Alva bestemd had voor het bouwen van een citadel, even ten oosten van de toenmalige stad. Enige jaren later, tussen 1609 en 1613, zou dit gedeelte door het graven van een nieuwe haven en het aanleggen van nieuwe vestingwerken bij de stad getrokken worden. Volgens Brasser werd bij de bouw van het Prinsenhuis o.m. gebruik gemaakt van de steen, die Alva voor de citadel had bestemd. Of er ook nog stenen uit Mechelen zijn aangevoerd wordt niet vermeld. De eerste steen werd gelegd op 24 maart 1582 door de gouverneur van de stad jhr. A. de Haultain, die in 1585 bij Antwerpen tijdens een poging tot ontzet zou sneuvelen. Hoe lang de bouw van het Prinsenhuis precies heeft geduurd is niet bekend, maar zij zal zeker geen jaren in beslag genomen hebben, aangezien de Prins nog in 1582 zijn woning te Middelburg in de Lange Delft, waarin hij voordien vanaf 1574 periodiek zijn intrek nam, verkoopt. [2]

Het Prinsenhuis van buiten

Het Prinsenhuis komt verscheidene malen voor op schilderstukken en gravures, waarop Vlissingen vertoond wordt, vanaf de rede gezien. Het gaat dan echter in de meeste gevallen grotendeels schuil achter het tegen het Prinsenhuis aangebouwde 's-Landszeemagazijn. Het duidelijkst is het nog te zien op het gezicht op Vlissingen van Nic. Visscher (afb. 1) en op het schilderij van Vlissingen door Segars (afb. 2).

[1] J. B. J. N. Ridder de van der Schueren, „Brieven en onuitgegeven stukken van Jhr. Arend van Dorp", *Werken Hist. Gen.*, Nwe Serie, nr. 44, Utrecht 1887, blz. 361.

[2] *Gedenkboek Prins Willem van Oranje 1533-1933*, Haarlem 1933, blz. 113.

Wij aanschouwen hier het beeld van een eenvoudig, zakelijk gebouw, zonder enige versiering, terwijl uit de kleur van het gebouw op het schilderij van Segars blijkt, dat het van natuursteen is opgetrokken en dat de daken met leien bedekt zijn. Dit laatste word bevestigd door de in de rekeningen van de rentmeester vrijwel jaarlijks terugkerende post voor reparaties aan de „schaliedaken". De sobere vorm komt ook tot uitdrukking in de afbeelding van de voorgevel in Smallegange's *Chronyk van Zeeland* (afb. 3). Het Prinsenhuis was een vrijwel vierkant gebouw. Het was aan alle zijden 8 rijnlandse roeden breed en was blijkens de afbeeldingen ook ongeveer even hoog. De oudste van de in het Alg. Rijksarchief aanwezige tekeningen van het Prinsenhuis wordt aangeduid als „Plante van Syns Exies huys tot Vlissinghen overgelevert by Mr Simon Stevin op den 11 Marty 1617" [3] (afb. 4). Uit deze en ook uit latere plattegronden blijkt, dat het Prinsenhuis is gebouwd om een binnenplaats. Het had twee verdiepingen en een zolder terwijl onder het gehele huis overwulfde" kelders waren. Men betrad de 1ste „stagie" (afb. 5) via een hoog opgaand bordes en een hal, waarin de trap naar de tweede stagie (afb. 6) zich bevond. Dit trappehuis was als een vierkante toren tegen het paleis aangebouwd.

Tegen de zuidkant was het arsenaal of 's-landszeemagazijn opgetrokken, dat evenals het Prinsenhuis twee verdiepingen had en ook een uitgebouwde vierkanten traptoren op de zuidoostelijke hoek.

Blijkens het opschrift van bovengenoemde tekening was dit een plan tot verbouwing van het Prinsenhuis. Maurits was in 1617 dus blijkbaar voornemens zijn huis te Vlissingen te verbouwen en had het plan hiervoor laten vervaardigen door Mr. Simon Stevin, die eveneens enige jaren tevoren de vestingwerken te Vlissingen had aangelegd. Jammer genoeg ontbreken in deze jaren de rekeningen van de rentmeester. De eerstvolgende rekening is die van 1620. Wij mogen echter wel aannemen, dat de verbouwing, die blijkens deze rekening in dat jaar aan de gang was, nog het gevolg is van het plan van Stevin. In 1620 wordt het gebouw rondom van nieuwe goten voorzien. In 1621 worden de ramen van de galerij rondom de binnenplaats verbouwd. Deze galerij bevond zich aan de noord- en westzijde van de binnenplaats, zowel op de eerste als op de tweede „stagie" en had op iedere verdieping vijf ramen. Deze ramen werden in 1621 wat lager aangebracht en voorzien van Frans glas.

De volgende werkzaamheden betreffen het afbreken van de op verscheidene plaatsen tegen het paleis aangebouwde „secreten". Deze „torenkens", zoals zij in de rekeningen van de rentmeester ook wel genoemd worden, ontsierden de buitenzijde van het paleis op verscheidene plaatsen. Op de plaats waar deze „secreten" tegen het paleis bevestigd waren geweest, werden nu vensters gemaakt. Voor wat de buitenzijde van het paleis betreft, zijn de verbouwingen naar het plan van Stevin hiermede voltooid. De baldadigheid van de jeugd maakte het noodzakelijk om in 1627 de ruiten aan de voorzijde tegen uitsmijten te beveiligen door er „horden" voor te plaatsen. Verdere bijzondere reparaties doen zich dan de eerste jaren vrijwel niet voor, totdat wij in het jaar 1640 worden opgeschrikt door de mededeling, dat het dak „op het westeynde bij den thoren, deur ouderdom sedert d'jaer 1582, zoo (is) vergaen, dat het irreparabel is" en over de lengte van 6 roeden diende vernieuwd te worden. Verder moesten 14 vensters van de grote houten zaal vernieuwd worden. De hele voorgevel krijgt dit jaar overigens een goede opknapbeurt. Het bordes wordt voorzien van een nieuwe luifel, alsmede van een hekwerk waarmee de trappen naar het bordes afgesloten worden. Waarom het nodig was het bordes met een hek af te sluiten blijkt uit de rekening van 1644, waar staat „over coop ende leveringe van nagels, cooperdraet met een belle, uyt dien de trappe boven met de belle aldaer, met heckens is afgesloten, om de moetwillige jongens, die de blauwe trappe onstucke smeten als anders."

In 1680 worden de uitgaven ten behoeve van het paleis beperkt en krijgt de rendant de opdracht om zonder toestemming niet meer uit te geven ten behoeve van het paleis dan 5 pond per jaar. Volgens de beschrijving, die de rentmeester naar aanleiding van de beperking van het Prinsenhuis geeft, zou het toen reeds zeer bouwvallig zijn. In de rekening van 1681 schrijft hij o.m.:

„dewijle door de hooge watervloet van den voorleden jare de deuren en kelders van palijs, mitsgaders de meur van Sijn Hoogheyts hoff op veele plaatsen waren ontramponeert en omverre geworpen en nu al-

[3] F. Vermeulen, „Simon Stevin, bouwmeester van het Prinsenhuis te Vlissingen", *Oudheidk. Jaarb.* = *Bull. N.O.B.*, 4de s. 5 (1936), blz. 43 e.v.

leen met deylen sijn toegemaeckt en dat sonder reparatie alle deuren van het palijs en den hoff mitsgaders den ganschen meur in pricul is van aff te vallen ende also met de straet gemeen te worden, soo acht den rendant hem verplicht UED. Mog. daarvan kennis te geven stellende het in UED. Mog. geliefte off den rendant deselve met so cleene costen van Sijn Hoogheijt als mogelijck sal sijn, voortaen sal onderhouden Off dat UED. Mog. gelieve dat het gansche paleijs en den hoff gans vervallen ende met den straet gemeen worde".

Hoewel de rentmeester de toestand van het Prinsenhuis misschien wel wat te somber heeft voorgesteld, mag toch wel aangenomen worden, dat het paleis er vrij haveloos uitzag. Overigens heeft deze voorstelling van zaken weinig indruk gemaakt want juist vanaf die tijd worden er hoegenaamd geen uitgaven voor het onderhoud van het paleis meer gedaan. Het is mogelijk, dat de rentmeester het door hem bewoonde gedeelte op eigen kosten heeft laten onderhouden, maar de rest van het paleis verviel meer en meer. Toch was het bij de in het aangrenzende arsenaal ontstane brand op 14 jan. 1749 nog in een zodanige staat, dat toen de brand naar het Prinsenhuis oversloeg en men om verdere rampen te voorkomen het probeerde met achttien-ponders omver te werpen, dit niet lukte omdat de muren te dik waren. [4]

Het Prinsenhuis van binnen

Bezitten wij van de buitenzijde van het paleis enige afbeeldingen, van de binnenzijde is er geen enkele, die ons een indruk kan geven over de inrichting. Uit de plattegronden van het Alg. Rijksarchief zien wij de ligging van de verscheidene kamers, maar meer ook niet. Uit de rekeningen van de Nassausche domeinen blijkt, dat de bovenverdieping was gereserveerd voor de leden van de stadhouderlijke familie en/of hun gasten terwijl de benedenverdieping in gebruik was bij de rentmeester. Hoe de verdieping voor de stadhouderlijke familie was gemeubileerd wordt duidelijk uit de in de rekening van 1616 voorkomende inventaris van meubelen etc. welke hieronder volgt:

Specificatie vande meublen, aencomende Zijne Princelijcke Ex(cellentie) op 't Palaicx tot Vlissingen.
Eerst een bedde van thien vierendeel breet gevult met levende vriesche ganseveren
Noch een bedde van neghen vierendeel breet gevult alsvore
Noch vier cussens gevult als vore
Noch een banckbeddeken gevult met oude veren
Noch twee witte ende een groene Spaensche deken
Noch een deken van blaeuw laecken
Noch twee beddecleeren half lynen half wollen
Noch een tafelcleet van laecken lanck dry ellen
Noch een tafelcleet van groen carpetwerk lanck zes ellen
Noch een tapijtsrabbat in de camer van Zijne Exc(ellentie)
Noch een behanghsel van blauw laecken met zijde frangie van orangie ende blaeuwe
Noch een behanghsel van groen saey garen ooghen
Noch vijff vergulde appels op d'ledicant
Noch twee engelsche matten onder de bedden
Noch twee blaesbalcken geschildert met 't wapen van Zijne Exc(ellentie)

HOUTWERCK
Twee ledicanten van ypenhout
Een bastaert ledicant van ypenhout
Noch een koetse van eycken hout
Noch een ledicant van nooteboomhout
Noch twee oude koetsen van wagenschot
Noch drye rolkoetsen
Noch twee slaepbancken van wagenschot
Noch een vuyttreckende tafel lanck 15 voeten
Noch twee vuyttreckende tafels, d'eenre lanck zeven ende d'andere zes voeten
Noch twee tafels elck lanck vier voeten
Noch zes schabelbanken elck lanck acht voeten
Noch twelff schabellen met gesneden van dewelcke den hoffmeester zes medegenomen heeft als Mevrouwe de Princesse naer Middelborch verhuysde
Noch neghen effen oude schabellen
Noch twee mansstoelen van noteboomenhout
Noch twelff Spaensche stoelen van ypenhout
Noch een scherm van wagenschot
Noch een scherm van vueren hout groen geschildert in de keucken
Twee vueren tafels elck lanck twelff voeten
Noch drye tafels van delen elck lanck ses voeten
Noch ses bancken van eyckenhout
Noch vyff paer schragen om de tafels op te leggen
Noch vier ysere speten met twee ysers met haecken
Noch heertysers
Noch twee tanghen ende twee vierschuppen".

Hoewel deze opgave dus eerst van 1616 dateert kan toch wel aangenomen worden, dat deze inventaris nog gelijk is aan de eerste inrichting. Alleen had Louise de Coligny in 1587, [5] toen zij op aandringen van Leicester het Prinsenhuis verliet en naar Middelburg verhuisde, 6 schabellen meegenomen.

De meubilering zoals in de rekening van 1616

[4] *Ned. Jaarboeken*, 1749, blz. 51.

[5] Mattheus Gargon, *Walcherse Arkadia*, Leiden 1776, blz. 143.

vermeld is nadien vrijwel niet meer aangevuld. Het gebeurde soms dat er een haardijzer of een scherm werd aangeschaft, maar veel vaker raakten er voorwerpen zoek of versleten. De inventaris die notaris van de Bussche in 1658 van de meubelen etc. in het paleis maakte is al heel wat kleiner dan die van 1616. Achter de nog aanwezige meubelen staat dan bovendien vaak nog vermeld „versleten" of „ontramponeert". In later jaren komt daar dan nog bij de mededeling „gestolen" of „noyt gesien".

Zoals wij bij de beschrijving van de buitenzijde hebben gezien werden in 1625 de nieuwe secreten binnenshuis gebracht. Zij staan op de plattegronden aangegeven op de noordwesthoek. De afvoer werd geregeld door riolen. Een belangrijke aanwist werd genoteerd in 1633 toen voor het Prinsenhuis werden aangekocht voor 25 ponden vlaams twee door Michiel van Miervelt vervaardigde „conterfeytsels" van Frederik Hendrik en zijn echtgenote, „tot cieraat van het Palaix". Voor deze schilderijen werden de lijsten te Vlissingen vervaardigd door Jacob Hubrechtsen en Jeremias Brom. In 1648 werd de kamer van Zijne Exc. nogmaals verfraaid door Pieter Wouwe, beeltsnijder, die een schoorsteenmantel aanbracht met een „gesneden Princewapen" welk wapen werd geschilderd met de „coleuren van Zijne Hoogheid", terwijl de pilaren gemarmerd werden. In de eerste helft van de 17de eeuw logeerden herhaaldelijk leden van de stadhouderlijke familie of hun gasten op het Paleis. In de rekeningen van de rentmeester komen dan extra uitgaven voor om de schoonmaakster te betalen. Ook werden de koetsen, wanneer er bezoek te verwachten was nagezien of zelfs geheel vermaakt.

In 1641 komt aan deze reeks bezoeken een einde, tenminste, zij staan niet meer vermeld in de rekeningen van de rentmeester. Het paleis moet er dan ook van binnen reeds vrij haveloos hebben uitgezien. Verscheidene opmerkingen in de rekeningen wijzen er namelijk op, dat de toestand binnenshuis niet zo aantrekkelijk meer was. Zo schijnen de zolders gedurende enige tijd gebruikt geweest te zijn tot bergplaats van graan, maar reeds in 1616 staat er vermeld, dat er „geen granen op de zolders van Zijn Hoogheijts paleijs sijn gelecht ende alwaert dat d'occassie sigh presenteerde soo en sijn deselve daer toe niet bequaem, oorsaecke soo ontramponeert sijn." Zoals in de beschrijving van de buitenzijde is verhaald, worden na 1680 vrijwel geen uitgaven meer gedaan. De meubels waren in 1749 nog voor de brand zo vergaan, „dat den rendant geene van die goederen heeft gevonden waardig daaraf te maaken een inventaris, namentlijck:

Twee Contrefaitsels van Haare Hoogheden
Een versleeten scherm
Een ijser met haaken
Twee geschonde uyttrekkende taffels
Enige stukken van vergaane en versleeten koetsen en ledikanten, geene bedden, deeckens hoofdkussens, nog peulen mitsgaders behanghsels."

Dit was inderdaad niet veel meer en schetst toch wel zeer duidelijk de erbarmelijke toestand van het interieur van het paleis in de laatste jaren van zijn bestaan.

De tuin

Achter het Prinsenhuis was een grote tuin, met achterin een triangel (afb. 7). Volgens Brasser was dit een waar lusthof met een „menaserie". De aanleg van deze tuin en de bouw van de triangel heeft vele jaren geduurd. In de rekening van 1620 zien wij, dat het terrein, dat mede in verband met de enige jaren daarvoor gegraven nieuwe haven en opgeworpen vestingwerken een verwilderd en oneffen stuk grond was, werd geëgaliseerd en van bomen met wortel en al ontdaan. De rekening van 1621 spreekt nog steeds van het vullen van de „putten" en „effenen van den gront", maar ook van de aankoop van plantsoen uit „Vranchrijck" en Holland en van „leveringe van olmen ende lindebomen tot plantinge ende versieringe". De aanleg van de tuin is dus nog in volle gang. Goten worden gegraven en riolen aangelegd om voor de afwatering te zorgen. Wit zand werd aangevoerd om „d'aerde vande parcken moldrich te maecken". In 1622 worden voorbereidingen getroffen tot de bouw van de triangel, een driehoekig, door zware muren van de tuin afgescheiden gedeelte met dichte begroeiïng en stille plekjes waar banken geplaatst waren. De „lantsluyden ondert het resort van Vlissingen" worden gedagvaard om te komen „karren aen de triangel". De bouw van de triangel duurde tot 1626. Er kwamen twee poorten van natuursteen in. Hoewel dit niet blijkt uit de rekeningen, is het niet uitgesloten, dat de door Brasser genoemde „menaserie" hier was ondergebracht.

De tuin kreeg de volgende jaren een grotere verscheidenheid van bomen en planten. Naast linden en olmen komen er beuken, iepen en abrikozenbomen, maar ook kwamen er door heg-

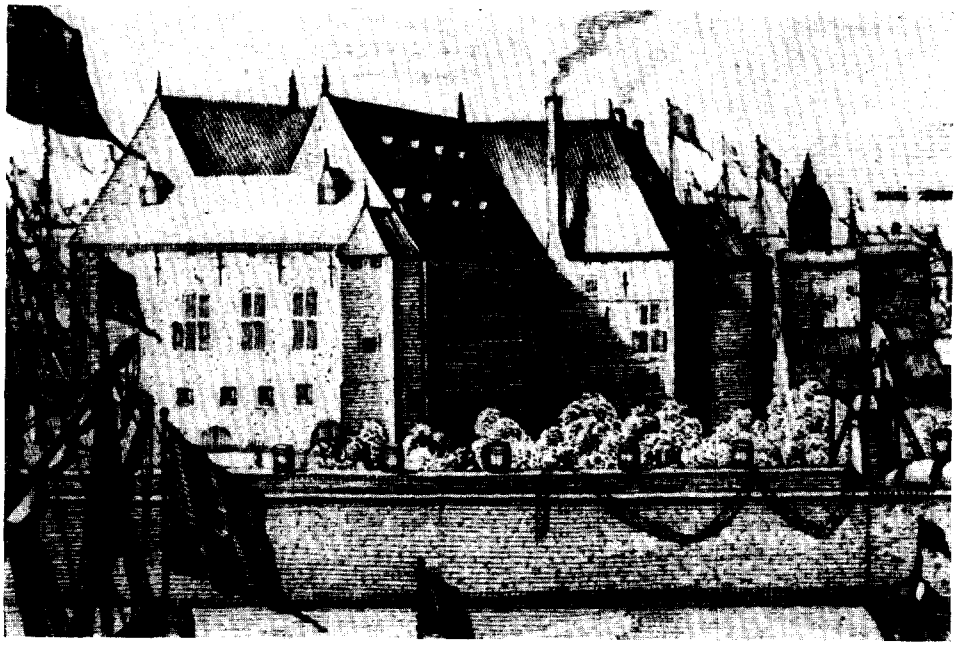

Afb. 1. Het Prinsenhuis te Vlissingen. Fragment van een gravure door Nic. Visscher, 1650. (Vlissingen, Stedelijk Museum)

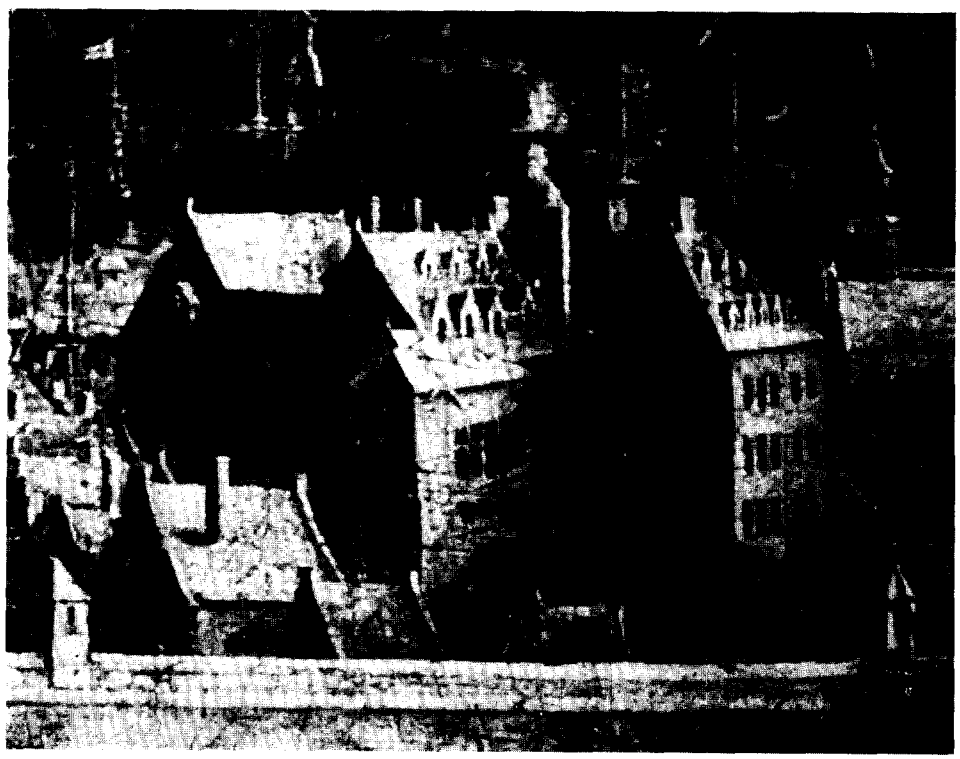

Afb. 2. Het Prinsenhuis te Vlissingen. Fragment van een schilderij door Petrus Seyars, 1669. (Vlissingen, Stedelijk Museum)

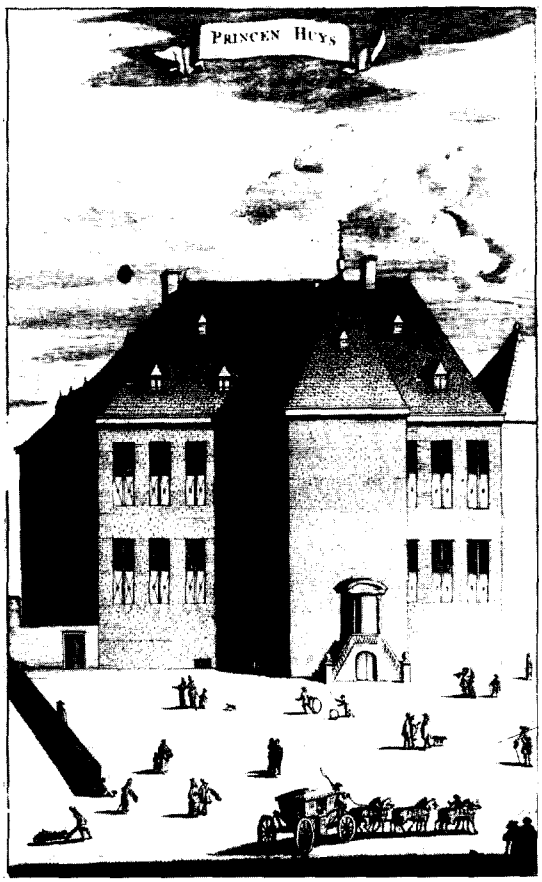

Afb. 3. Het Prinsenhuis te Vlissingen van voren gezien.
(Uit M. Smallegange, Cronyk van Zeeland, Middelburg 1669)

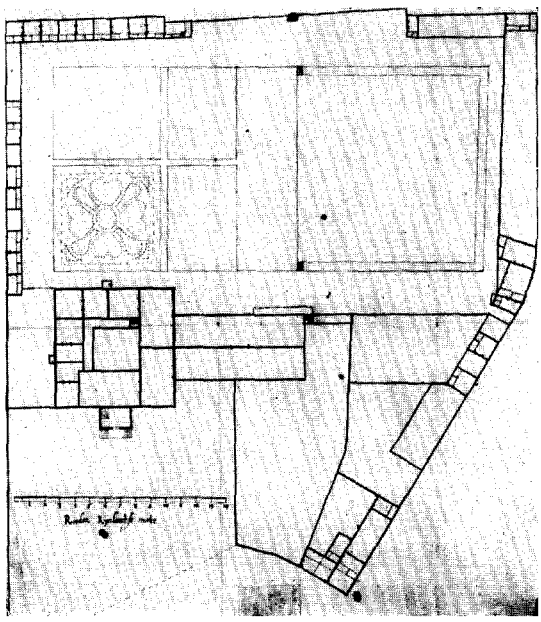

Afb. 4. Plattegrond van het Prinsenhuis met tuin — overgeleverd bij Mr. Simon Stevin, 1617.
('s-Gravenhage, Algemeen Rijksarchief, Inv. nr. 3509)

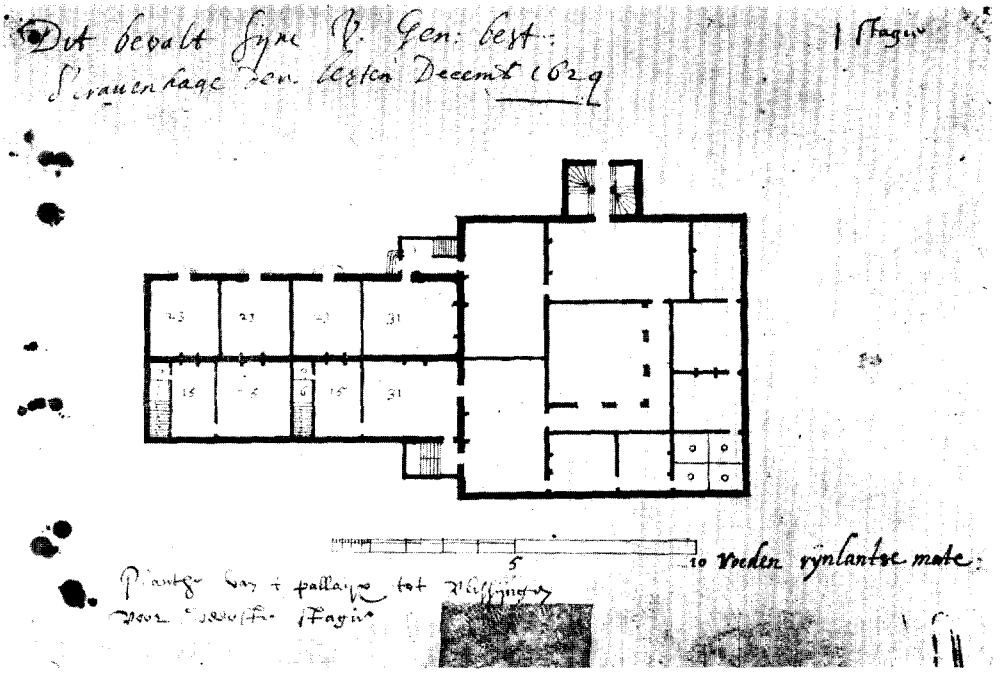

Afb. 5. Plattegrond van de eerste verdieping van het Prinsenhuis, 1624.
('s-Gravenhage, Alg. Rijksarchief, Inv. nr. 3512[1])

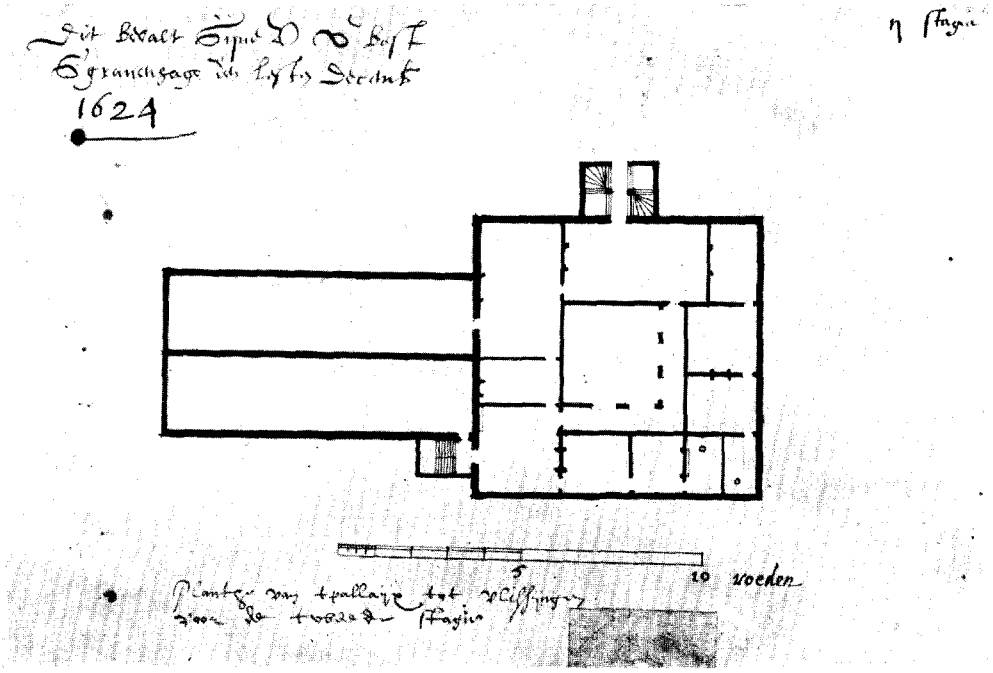

Afb. 6. Plattegrond van de tweede verdieping van het Prinsenhuis, 1624.
('s-Gravenhage, Alg. Rijksarchief, Inv nr. 3512[2])

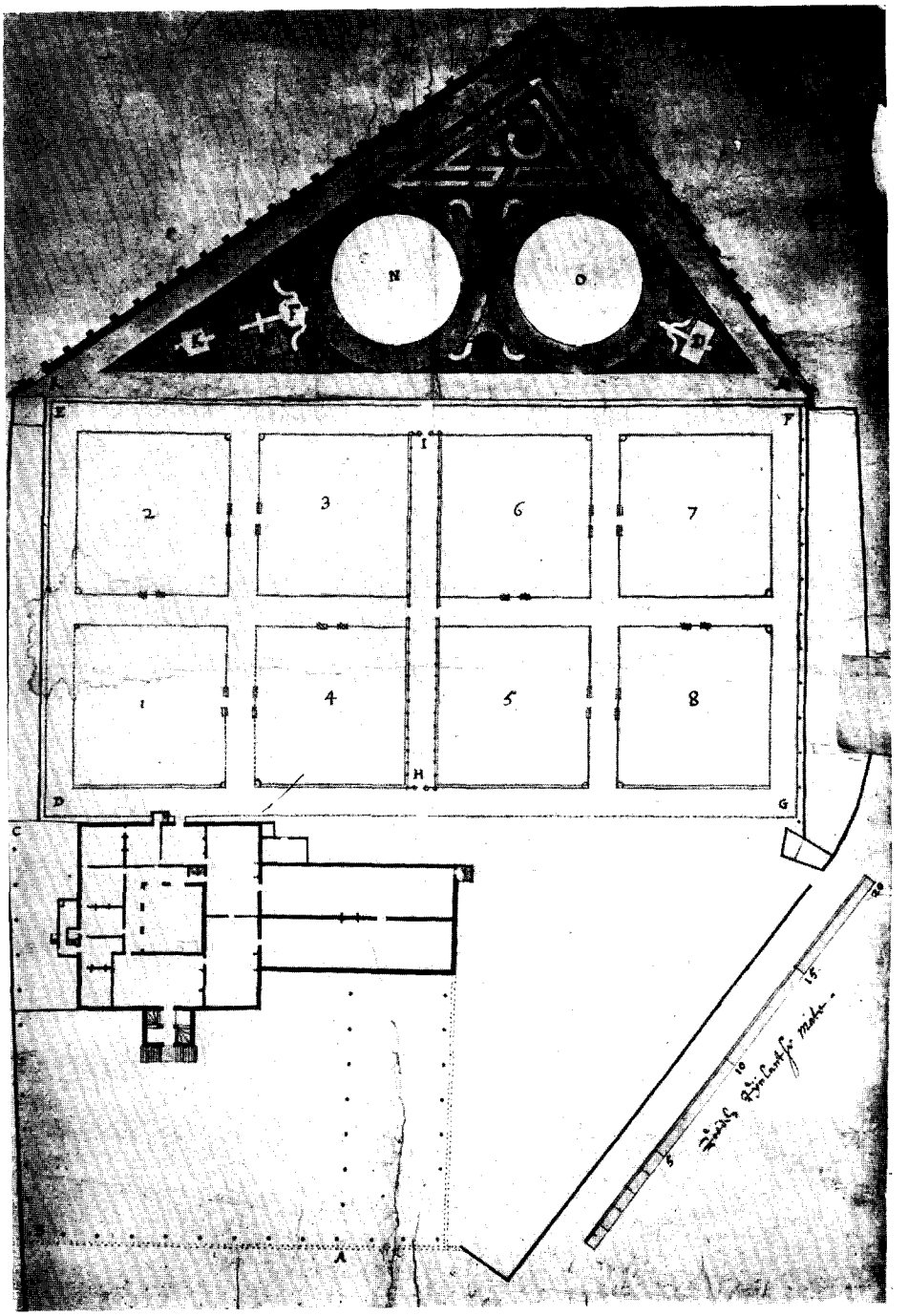

Afb. 7. Plattegrond van het Prinsenhuis met tuin en doolhof, 1623.
('s-Gravenhage, Alg. Rijksarchief, Inv. nr. 3510)

gen gescheiden perken met „artoischen frengien" en „espergijs", terwijl in 1626 ook „aertbegieplanten" werden aangekocht. De alleeën werden voorzien van bogen, begroeid met allerlei klimplanten.

Behalve via het paleis, kon men de tuin ook betreden door een naast het paleis aanwezige arduinstenen poort, waarnaast het huisje van de hovenier met waarschijnlijk de paardenstal gelegen was. De hovenier was toegestaan de opbrengst van de aardvruchten ten eigen nutte aan te wenden. Uit de rekeningen van de eerste helft van de 17de eeuw krijgen wij de indruk, dat de tuin in die tijd uitstekend onderhouden werd. Hierop wijzen de jaarlijkse uitgaven voor mest en o.a. de aankoop van „cordewagens", „een cooperen kanne om de plantage te wateren" en „een instrument voor de hagen te sniën". In de twede helft van de 17de eeuw beginnen de uitgaven voor de tuin, evenals dit voor het paleis zelf het geval is, te verminderen. Geen hovenier oefent meer toezicht uit op de gewassen. Het huisje van deze functionaris staat leeg en wordt gebruikt tot berging van goederen en gereedschap voor de zeewerken. In 1701 was het zo bouwvallig geworden, dat het niet meer mogelijk was het zelfs maar voor bergplaats te gebruiken, zodat het werd afgebroken.

Evenals het paleis, zal de tuin in deze jaren een vervallen indruk hebben gemaakt. In 1704 wordt aan de rentmeester toegestaan,

„dat hij het pleijn soo van vooren als van agteren van boomen ontbloot, soude met boomen beplante, de stervende ende uytdroogende boeten, mits dat hij ofte zijne erffgenamen ... de voorscr. plantinge sal off sullen mogen uythouwen en den gront van sijne boomen soo als die gevonden is ontblooten."

Blijkbaar was de toestand, waarin de tuin zich bevond, de rentmeester te bar en had hij toestemming gevraagd om op eigen kosten de tuin te beplanten. Uit de rekeningen blijkt van deze beplanting op kosten van de rentmeester uiteraard niets.

De Brand

Een in de middag van de 14de januari 1749 naast het Prinsenhuis uitbrekende brand betekende tevens het einde van het Paleis. Pogingen om dit gebouw te sparen mochten niet baten. Het Prinsenhuis brandde geheel af, de muren werden geslecht en het puin in 1752 publiek verkocht. Het werd voor *f* 1800.— het eigendom van het stadsbestuur, dat het afkomende materiaal gebruikte om er de zeewering mee te verstevigen. Aanvankelijk bleef een stuk muur ter breedte van het gebouw en tien voet hoog de herinnering aan het Prinsenhuis bewaren, maar in de vorige eeuw is ook dit restant verdwenen. De tuin werd na de brand aanvankelijk als moesgrond verpacht en is in 1820 door het domeinbestuur publiek verkocht. [6] De koper legde de tuin opnieuw aan en vestigde er een uitspanning, die echter omstreeks 1870 al in verval was. Thans herinnert de ter plaatse aangelegde Prinsenstraat nog aan de woning der stadhouderlijke familie. Gedurende anderhalve eeuw was dit gebouw een centraal punt voor Vlissingen. Het plein ervoor werd tijdens feestdagen, (bijvoorbeeld ter viering van overwinningen in de Tachtigjarige Oorlog) door teertonnen en toortsen verlicht. Vele jaren vond ook de wachtparade hier plaats. Dit is allemaal reeds lang voorbij. Het Prinsenhuis, een historisch monument te Vlissingen ging reeds in 1749 verloren.

[6] H. P. Winkelman, *Geschiedkundige plaatsbeschrijving van Vlissingen,* Vlissingen 1873, blz. 73.

SUMMARY

THE „PRINSENHUIS" AT FLUSHING

BY J. DEN HOED

The former „Prinsenhuis" at Flushing was one of the many historical buildings that adorned the city in former days, but were lost as a result of various disasters. Partly on account of the fact that in the bombardment by the English in 1809 a large part of the Flushing archives were burnt, it is often difficult to reconstruct a clear picture of these vanished buildings. In the case of the „Prinsenhuis", however, the records of the Nassau Domains kept in the General State Archives have proved a valuable source of information. From these records and from other information available it appears that the „Prinsenhuis" was built in 1852 by order of Prince William I, who in 1581 had become Lord of Flushing.

It was an almost square, sober building with courtyard. In the years 1617-1621 it was slightly modified according to the plans of Simon Stevin. Two inventory items which are worthy of special mention are two portraits — bought in 1633 — of Frederik Hendrik and his wife, painted by Michiel van Mierevelt.

At the back of the „Prinsenhuis" there was a beautifully laid on garden with maze. In later years the „Prinsenhuis" and the garden fell into a state of dilapidation. In 1749 the building was destroyed by a fire, which had started in the adjacent arsenal. The remains of the building were sold to the city and used to reinforce the sea defences.

BOEKBESPREKING

J. Hollestelle, De steenbakkerij in de Nederlanden tot omstreeks 1560. Van Gorcum's Historische Bibliotheek, nr. 66, Assen 1961.

Het begrip „geschiedenis der bouwkunst" wordt steeds ruimer opgevat. Bepaalden de beoefenaren van dit studievak zich voor een halve eeuw slechts tot de hoogtepunten in het kader van opeenvolgende stijlen, sindsdien is de belangstelling geleidelijk verbreed en verdiept. Men begon in te zien, dat het niet voldoende was de ontwikkeling van de kerkruimte na te gaan en van de geveldecoratie zonder meer, maar dat ook minder spectaculaire zaken onderzocht moesten worden, wilde men niet een te onvolledig beeld van het architectonische verleden geven. Aldus kwamen bescheiden objecten als dorpskerken, burgerwoningen, boerderijen en andere bedrijfsgebouwen binnen de gezichtskring.

Onder invloed van sociologie en volkskunde ging men zich voorts verdiepen in het verband tussen wonen en werken enerzijds en de ontwikkeling van huis en bedrijfsruimte aan de andere kant. En ten slotte bleek men voor goed begrip van het grote geheel de stedebouw niet buiten beschouwing te kunnen laten en voor een beter inzicht in de detailkwesties de kennis omtrent oude bouwstoffen en constructies niet te kunnen ontberen.

Op het stuk van de oude bouwmaterialen is onze kennis thans aanmerkelijk verrijkt door het in een handelsuitgave verschenen proefschrift van mejuffrouw Hollestelle: *De steenbakkerij in de Nederlanden tot omstreeks 1560.* In de inleiding zegt de schrijfster wel bescheiden, dat zij slechts een — kritische — samenvatting geeft van door anderen her en der gepubliceerde stof benevens het resultaat van eigen onderzoek in verschillende archieven, maar de lezer komt al spoedig tot de slotsom, dat er meer geboden wordt dan er beloofd is en dat het nogal willekeurig gekozen jaartal 1560 geen beletsel heeft gevormd voor het verstrekken van gegevens uit later tijd.

De inhoudsopgaaf toont reeds hoeveel er te berde wordt gebracht. Na de steenbakkerij in de oudheid komt de herleving in de tweede helft van de 12de eeuw ter sprake, waarbij Denemarken op het vroegst gedateerde voorbeeld kan bogen. Daarna wordt uitvoerig ingegaan op de fabricage, de ovens, de verschillende produkten en op de formaten en kleuren van de baksteen. Hierop volgt een overzicht van de verdere ontwikkeling per streek, voorts een groot aantal bijzonderheden over plaatselijke overheidsbemoeiingen met de vervaardiging en de toepassing van baksteen en dan een afzonderlijke behandeling van de steenbakkerij van de Gelderse en Overijsselse steden. Tot slot geeft de schrijfster nog een korte schets van het bedrijf in de 17de en 18de eeuw, tien goed gekozen afbeeldingen met uitvoerig commentaar en een reeks teksten van middeleeuwse contracten, rekeningen, verordeningen e.d.

Dit boek steunt op een zo uitgebreid kritisch onderzoek van de bestaande litteratuur en bevat daarnaast nog zoveel onbekende gegevens en juiste conclusies (o.a. dat oude baksteen op zichzelf zeer slecht dateerbaar is), dat er nauwelijks aanleiding is tot het maken van kanttekeningen; wanneer dit laatste toch gebeurt, houdt zulks dus niet in, dat er grote fouten of nalatigheden zouden zijn aan te wijzen. De volgende opmerkingen betreffen slechts bijkomstigheden.

Bij de geraadpleegde litteratuur mis ik de werkjes van C. Redelijkheid (1755 en 1776), een aantal vroeg 19de-eeuwse handboeken zoals die van Brade, Storm van 's-Gravesande, Pasteur, Noot en Pijtak en enkele meer recente bijdragen zoals W. Jorns, „Ziegelherstellung und Ziegelverwendung in Deutschland zur Römerzeit" (in: *Die Ziegelindustrie,* Heft 18/19,

1956), C. V. Trefois, *Ontwikkelingsgeschiedenis van onze landelijke architectuur,* Antwerpen 1950 (vooral i.z. dakbedekkingen) en M. W. Welleman, „Normalisatie in vroegere eeuwen" (in: *Normalisatie* 1950). Belangrijker is een artikel, dat niet meer kon worden opgenomen, nl.: J. H. Römer, „Oude steenovens en kleigaten in Twente" (in: *Geologie van Twente. Gedenkboek,* tevens speciale uitgave van *Grondboor en Hamer,* 1961, blz. 79-95). Het bevat een overzicht van oude kleigaten en leemkuilen, een korte beschrijving van het bakken in veldbrand en enkele uittreksels uit Oldenzaalse archiefstukken.

Bij een aantal passages zet ik een vraagteken, zoals bij de zinsnede, dat boerderijen en woningen in de middeleeuwen soms plaggen wanden bezaten en dat toen bij vakwerkbouw in het oosten en zuiden een fundering van veldkeien werd toegepast (blz. 100), want, wanneer men de terpvondsten uit Leens buiten beschouwing laat, ontbreken voor zover ik weet gegevens omtrent plaggen wanden en voor bedoelde fundering werd in het zuiden doorgaans breuksteen gebruikt. De conclusie, dat in de 14de eeuw ten zuiden van Rotterdam boerderijen met een fundering van baksteen voorkwamen (blz. 101), berust slechts op de in de Polder Boudewijn Hartsland gevonden grondslagen, die thans veeleer met een (klooster) grangia in verband worden gebracht (vgl. H. Hinz, „Einfahrtstor und Erntebergung," *Bonner Jahrbücher,* 1958, blz. 121 e.v.). De theorie voorts, dat speklagen in zwang zouden zijn gekomen door het uit zuinigheidsoverwegingen herbezigen van natuursteen in baksteen muren (blz. 103), kan mij evenmin overtuigen als de stelling, dat de grond, die in het zuid-Limburgse heuvelland voor het bouwen van een boerderij moest worden verzet, zou hebben gediend tot het bakken van de veldbrand voor dat gebouw (blz. 111). Men koos immers een zo vlak mogelijk terrein en de geringe hoeveelheid grond, die voor fundering en kelder werd uitgegraven, was grotendeels onbruikbaar voor het vervaardigen van de baksteen, die overigens pas laat zijn intrede deed in het Limburgse heuvelland.

De opmerking, dat in het 17de eeuwse Zeeland de Hollandse importstenen de overhand kregen (blz. 121), kan worden geïllustreerd met een aantal gegevens, die J. de Hullu in aanbestedingscontracten uit die tijd vond (zie: *Uit het leven van den Cadzandschen landbouwer in vroeger dagen,* Oostburg 1937). De met betrekking tot Zeeland niet genoemde gesmoorde steen (zie blz. 126) zal uit Vlaanderen zijn ingevoerd. De op blz. 257 vermelde „klompjes" waren niet alleen blauw, maar ook rood en werden in Vlaanderen voor siermetselwerk gebruikt (zie o.m. A. de Groodt, *De oude hoeven in het Land van Waas,* Antwerpen 1955, blz. 153. De in een ander verband door schrijfster geciteerde Duvinage spreekt van „veeltyds blauwkleurige, met het mes afgesneden klampsteenen" en geeft een kleiner formaat op: 19 x 9 x 4.7 cm).

Over de kleur van de baksteen zegt de schrijfster elders (blz. 96), dat het zeer de vraag is of men in de middeleeuwen de kleur op zichzelf belangrijk vond. Om haar te overtuigen zou ik natuurlijk een aantal voorbeelden van geschilderde gevels kunnen noemen, maar zij ontslaat mij van deze plicht door zelf te wijzen op het met verf imiteren van baksteen op daartoe gepleisterd schoon metselwerk in de kerk te Elst (blz. 102). Een andere wijze van afwerking, waaruit blijkt, dat men wel degelijk gevoel had voor kleur, was het gebruik van verglaasde steen. Bij de behandeling hiervan vermeldt de schrijfster wel de toepassing van ruitpatronen (blz. 55), maar niet de gevels, die geheel van verglaasde steen in verschillende kleuren waren opgetrokken, zoals Leeuwarden, Ossekop 1 (geel en groen), Tiel het in de oorlog verwoeste pand Vleesstraat 24 (rood en groen) en het voormalige huis Fresenburch te Utrecht, waarvan nog bruine en groene verglaasde profielstenen in het Centraal Museum worden bewaard (zie: *Catalogus van het Historisch Museum der stad Utrecht,* 1928, nr. 392. Deze uitvoerige catalogus is trouwens ook van betekenis voor het opsporen van andere producten van de oude steenbakkerij).

Voor wat betreft de dakbedekkingen merk ik op, dat de holle en bolle pannen van Houtmarkt 51 te Zutphen (blz. 210) helaas in 1961 zijn verwijderd, maar dat het niet genoemde zogenaamde gotische huis in Kampen nog gedeeltelijk een dergelijke dekking bezit. Het valt te betreuren, dat de schrijfster heeft afgezien van het instellen van een onderzoek naar de in situ en in musea e.d. aanwezige middeleeuwse pannen en daktegels. Indien zij dit had gedaan, zou zij niet zo stellig beweren, dat er uit Holland en Utrecht geen middeleeuwse pannen bekend zijn (blz. 64). In het Goudse museum „De Moriaen" is namelijk een plaatselijk voorbeeld ervan tentoongesteld. Evenmin zou zij dan hebben kunnen zeggen, dat de in Paramaribo in de

18de en 19de eeuw uit Nederland geïmporteerde daktegels met ronde onderkant in ons land toen nooit werden toegepast (blz. 69), want op een der Zaanse huizen in het Openluchtmuseum kan men ze aantreffen. Zij zijn afkomstig uit Krommenie en worden met puntige exemplaren uit Winterswijk vermeld in het Heemschutboekje van Beisterveld en Kok.

Tegenover deze kleine tekortkomingen staat echter een groot aantal vondsten van betekenis, vooral wat betreft de interpretatie van middeleeuwse benamingen. De belangrijkste is wel de verklaring, die de schrijfster van de term „schindel" geeft, waarbij zij mijn mening, dat hiermede altijd een houten „lei" zou zijn bedoeld (*Bull. K.N.O.B.,* 1949, blz. 151) voor de late middeleeuwen — terecht — verwerpt. Op grond van omschrijvingen in oude keurboeken is zij tot de slotsom gekomen, dat een schindel omstreeks 1500 een ter weerszijden met klei of leem versterkte plak stro of riet moet zijn geweest en dat dergelijke plakken dienden tot onderlaag voor het strooien of rieten dak (blz. 60-61). De bevestiging van deze conclusie vond zij in het recente *Rheinisches Wörterbuch.*

Langs een andere weg was ik inmiddels ook al op het spoor van deze soort schindels gekomen. In een hier wellicht onbekend vakboekje van W. Tauth, *Der praktische Lehmbau* (Wiesbaden 1946, blz. 91-93), vond ik namelijk een beschrijving van twee methoden voor het toepassen van leem bij het dekken met riet en stro. De eerste werkwijze heeft betrekking op het maken van een Lehmschindeldach. Hierbij worden de schindels gemaakt van een uitgespreide bundel stro, die na met leempap te zijn besmeerd om een stokje wordt dubbelgeslagen. Dergelijke platen (met binnenbeleming en onbeleemde in het gezicht blijvende onderkanten) worden dan als leien gedekt. De tweede methode voert tot het Rohr- oder Strohlehmdach mit Innentränkung. Hierbij bindt men het stro of riet — op de gebruikelijke manier van onderaf beginnend — op de daklatten, maar de bovenstrook van iedere laag wordt nu met leempap doordrongen en de binnenkant wordt afgepleisterd, zodat men van vaste schindels zou kunnen spreken.

Ik meen, dat de beschrijving van deze beide systemen — en met name die van het laatste — een beter inzicht kan geven in de aard van onze middeleeuwse schindeldaken dan de door dr. Hollestelle mede op gezag van het *Rheinisches Wörterbuch* veronderstelde constructie. Ik voel mij gesterkt in deze mening door een aantal gegevens, die ik in Zuid-Limburg heb verzameld. Hoewel het laatste strodak aldaar kort na de tweede wereldoorlog is verdwenen en dit exemplaar reeds een kwart eeuw tot de hoge uitzonderingen behoorde, herinnert men zich o.a. in Epen nog, dat bij reparatie altijd leem „als plakmiddel" tussen de elkaar overlappende strolagen werd aangebracht en dat er bij afbraak van oude daken veel leem te voorschijn kwam.

De constructie van het „Strohlehmdach mit Innentränkung" heeft in Zuid-Limburg ook geleid tot een gevelbekleding, waarvan de aard tot dusverre niet is onderkend, daar deze er uitziet als een strowand. Ik doel op de „sjtruëgivvel" of „sjtruëweer" (Epen), die de lemen wand van een vakwerkhuis aan de slagzij tegen regen moest beschermen. Voor de vervaardiging hiervan gebruikte men losse bundels stro van ± 25 cm lengte (een enkele maal met stroband gebonden bosjes), die men van beneden af beginnend laagsgewijs met leem op de ondergrond plakte en wel zodanig, dat oneffenheden in het oppervlak werden vermeden en dat de boveneinden van de strohalmen goed in de leem staken en door de halmen van de volgende laag werden bedekt. Voor een deugdelijke hechting bevestigde men nog twijgen op de houten onderdelen. Na de eerste wereldoorlog schijnt deze constructie niet meer te zijn toegepast.

Uit het bovenstaande blijkt wederom, dat men bij het onderzoek van oude landelijke bouwsels op verschijnselen kan stuiten, die in de stad reeds lang tot het verleden behoren. Degenen, die de middeleeuwse woningbouw bestuderen, kunnen in vele gevallen dan ook de hulp van boerderij-onderzoekers niet missen, terwijl dezen voor de stedelijke oorsprong van bepaalde oplossingen bij eerstgenoemden te rade moeten gaan. Beide categorieën ten slotte kunnen het niet stellen zonder het resultaat van archivalisch speurwerk, waarvan het onderhavige boek een uitnemend staal is. R. C. HEKKER

KONINKLIJKE
NEDERLANDSCHE OUDHEIDKUNDIGE BOND
OPGERICHT 17 JANUARI 1899

Beschermvrouwe H. M. Koningin Juliana

Voorzitter Prof. Dr. M. D. Ozinga;
Secretaris Mr. P. J. van der Mark,
p.a. Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Stadhoudersplantsoen 7, Den Haag;
Penningmeester Mr. G. J. Wit, p.a. Blaak 10, Rotterdam;
Prof. Dr. A. J. Bernet Kempers, Dr. W. C. Braat, D. J. G. Buurman,
Th. H. Lunsingh Scheurleer, Ir. R. Meischke, Dr. D. P. Oosterbaan,
Mr. C. A. van Swigchem, Ir. C. L. Temminck Groll, Ir. J. J. Terwen.

De jaarlijkse contributie bedraagt voor leden *f* 15.—, voor verenigingen *f* 25.—, en voor studentenleden *f* 5.—. Stukken betreffende het lidmaatschap en alle overige stukken betreffende de Koninklijke Nederlandsche Oudheidkundige Bond zende men aan de secretaris. Het postgironummer van de Bond is 140380 te Rotterdam.

Het Bulletin van de Koninklijke Nederlandsche Oudheidkundige Bond verschijnt vijfmaal per jaar, het Nieuwsbulletin maandelijks. Beiden worden gratis toegezonden aan de leden van de Bond, alsmede aan de leden van de Vereniging 'De Museumdag'. Bijdragen worden gehonoreerd met *f* 10.— per tekstpagina. Losse nummers van het Bulletin en het Nieuws-Bulletin zijn zover voorradig te verkrijgen voor resp. *f* 4.50 en *f* 0.50 per nummer bij de firma E. J. Brill, Oude Rijn 33a te Leiden

Gedrukt bij
E. J. BRILL, LEIDEN

NIEUWS-BULLETIN

VAN DE KON. NED. OUDHEIDKUNDIGE BOND

waarin opgenomen het Verenigingsnieuws van „De Museumdag"

Verschijnt maandelijks

Inzending van kopij aan een der onderstaande adressen: Voor de Kon. Oudheidkundige Bond, Stadhoudersplantsoen 7, Den Haag. Voor de Monumentenraad, Afd. I Oudheidk. Bodemonderzoek, Mariënhof, Kleine Haag 2, Amersfoort; Afd. II Monumentenzorg, Stadhoudersplantsoen 7, Den Haag; Afd. III Musea, Kazernestraat 3, Den Haag. Voor de Museumdag, Raamsteeg 2a, Leiden. Voor de Tentoonstellings-agenda, Korte Vijverberg 7, Den Haag.

Secretariaat van de K.N.O.B., Stadhoudersplantsoen 7, Den Haag
Secretariaat van de Museumdag: Raamsteeg 2a, Leiden

*1 *2

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

FRIESLAND

Oudega, gem. Wymbritseradeel. Ernstige verzakkingen noopten tot ingrijpende voorzieningen aan de ruim een eeuw geleden herbouwde Herv. kerk. De oostelijke helft van deze kerk bleek bij de herbouwing geheel opnieuw te zijn gefundeerd, terwijl de westelijke helft rustte op de onderbouw van een ouder, uit kloostermoppen opgetrokken bedehuis. Zowel in de noorder- als zuiderzijgevel van dit vroegere kerkje waren, juist tegenover elkaar, openingen in het metselwerk uitgespaard, welke vermoedelijk in verband stonden met twee toegangen aan weerszijden. De funderingen rustten op een slechts ondiep in de onderliggende veengrond ingegraven, aangestampte bedding van steengruis en leem.

De oudste kerk van Oudega kan ook deze kerk niet zijn geweest, aangezien er in het jaar 1132 reeds gewag wordt gemaakt van de kapellen te Oudega, Heeg, Ypekolsga, Sandfirden, Idsega en Gaastmeer, welke het Sint Odulfsklooster te Staveren toebehoorden. Ongetwijfeld zullen deze kapellen uit hout hebben bestaan, te meer omdat het onderhavige, waterrijke deel van Westergo niet tot het welvarendste van Friesland behoorde en de zeer moerassige bodem het bouwen van stenen kerken bemoeilijkte.

Tot de verdere vondsten behoren enige gebeeldhouwde grafzerken van het geslacht Hoytema — de oudste uit het jaar 1528 —, de pastoor Jelmer Aggezoon Broersma, gestorven 1548 en de vicaris Klaes Heins, gestorven 1612. Voorts kwam de roodzandstenen altaartafel weer te voorschijn. *R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma).*

Wons, gem. Wonseradeel. Binnen het kader der restauratie van de achtzijdige, uit het jaar 1786 daterende Herv. kerk heeft een bescheiden onderzoek plaats gevonden naar de overblijfselen van de voorafgaande kerk, een uit tufsteen opgetrokken, eenschepig gebouw, waarvan het grondplan in het jaar 1940 in grote trekken reeds door dr. A. Wassenbergh kon worden vastgesteld en vervolgens werd beschreven in het jaarverslag 1942 van het Fries Genootschap. Het betreft hier een eenvoudig bouwwerk met versmalde, halfrond-gesloten koornis en westtoren.

Bij het vrijgraven der fundering werd aan de buitenzijde van de kerk, aan de n.o. kant, een brok Bremer zandsteen opgedolven. Bij nader toezien bleek het een fragment uit te maken van een aan beide zijden van tamelijk primitief beeldhouwwerk voorziene, op spitsbogen rustende balustrade, welke de bekroning van een oksaal kan hebben gevormd. In 1940

werden van deze zelfde balustrade reeds drie andere fragmenten gevonden, welke in het Fries Museum belandden en door dr. Bouvy nadien werden gedateerd in de 14de eeuw. Het thans opgegraven onderdeel behelst kennelijk het middenstuk en geeft Christus weer, door twee zijner apostelen geflankeerd. Aangezien de balustrade in het geheel dertien figuren heeft omvat, is het thans mogelijk geworden dit merkwaardige kunstwerk in zijn geheel te reconstrueren. *R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma).*

GRONINGEN

Groningen. Binnen het kader der restauratiewerken in het koor der St. Maartenskerk is een aanvang gemaakt met het onderzoek naar de kerken welke het huidige gebouw vooraf moeten zijn gegaan. *R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma).*

OVERIJSSEL

Deventer. De opgravingen in de St. Lebuïnuskerk zijn om technische redenen tot nader order opgeschort, doch zullen over enige tijd worden hervat, teneinde algehele zekerheid te krijgen over het beeld, dat de onderzoekingen tot dusverre hebben opgeleverd. *R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma).*

GELDERLAND

Culemborg. Het onderzoek naar het tweede Huis van de Heren van Culemborg heeft aan het licht gebracht, dat het oorspronkelijk rechthoekige gebouw aan de westzijde met een smallere aanbouw vergroot is. Evenals het hoofdgebouw was ook dit latere gedeelte onderkelderd. Half in de muur bevindt zich een waterput. De moeilijke omstandigheden laten niet toe deze put uit te graven. Het onderzoek kan zeer binnenkort afgesloten worden. *R.O.B., Amersfoort (J. G. N. Renaud).*

Nijmegen. Legerplaats 10de legioen. In verband met de voorgeschreven grootte van het aan te leggen sportterrein moest aan de n.o. zijde een elftal eiken worden gekapt (de jaarringen bewezen dat deze na 1870 geplant waren, d.i. na de opheffing van het fort Sterreschans). Hierdoor kon de opgraving gecompleteerd en de plattegrond van de stenen gebouwen uit de laatste periode op een belangrijk punt aangevuld worden. Tijdens het onderzoek kwam nl. voor den dag de n.o. begrenzing van de met de gevonden kazernes annexe officierswoningen. Het gehele complex bleek verder ook aan deze zijde ingesloten door de in vroegere verslagen reeds meermalen genoemde zware scheidingsmuur tussen kazernes en put; deze muur buigt hier met een rechte hoek om en loopt dan op enkele meters afstand evenwijdig met de n.o. ommuring. Voorts werd de n.o. afsluiting van het dit jaar opgegraven grote peristylgebouw gevonden. Tussen deze gebouwen en de vestingmuur lagen opvallend veel afvalkuilen.

De plattegronden van de oudere perioden (houtbouw) vonden op dit deel van het terrein eveneens hun afsluiting. Tevens werd weer een prehistorische vondst gedaan in de vorm van een vuurstenen dolkje of lanspunt uit de vroege Bronstijd.

Aan de z.o. begrenzing van Holwerda's praetorium werden enige controlegravingen verricht. Hier is tevens de mogelijkheid tot verder onderzoek aanwezig, waarvoor reeds verlof is verkregen. Ook op deze plaats zij de Eerw. Moeder Overste van Mater Dei hartelijk dank gezegd. — Een interessante vondst kwam hier voor den dag: in het benedenste deel van de overigens ook hier uitgebroken fundering, in het vaste metselwerk, bevond zich de rechterhelft van een bronzen tabula ansata (lengte nog 4.9 cm, breedte 3.2 cm) met de in puntschrift aangebrachte inscriptie: ... L X G /[...]CINNAE /[...]AMONI /[...]-IVLLI. Het feit dat dit plaatje gevonden werd in het ongestoorde deel van het fundament, bewijst dat ook vóór de periode der stenen gebouwen het 10de legioen hier zijn resten reeds had achtergelaten. Tot dezelfde conclusie voerde ook al het aantreffen van dakpannen met stempels van dit legioen in de vaste funderingen van andere stenen gebouwen. We zijn gerechtigd althans de laatste van de beide houtperioden aan het 10de legioen toe te schrijven. Het bronzen plaatje dateert in elk geval van vóór 89, wegens het ontbreken (na L X G) van de in dat jaar door het legioen verworven eretitels P(ia) F(idelis) D(omitiana). Een versierde scherf met kartelrand van inheemse makelij dateert vrij zeker nog van vóór 70 en vindt haar tegenstukken in een graf met „Germaans" aardewerk, gevonden onder Holwerda's praetorium en vermeld door Daniëls. *Rijksmuseum van Oudheden, Leiden (H. Brunsting).*

Het heeft er alle schijn van dat in de bovenvermelde inscriptie de naam (cognomen)

Cinna voorkomt. Het ligt voor de hand aan te nemen dat deze persoon identiek is met de centurio van het 10de legioen Cinna, wiens naam te lezen is op de in 1913 in het grafveld ten westen van de castra te Carnuntum (Deutsch-Altenburg/Petronell in Neder-Oostenrijk) gevonden grafsteen voor L. Pompeius Pacatus; zie J. Bortlik in: *Der römische Limes in Österreich* XVI, Wenen-Leipzig 1926, kol. 12, nr. 7. De Legio X Gemina was te Carnuntum gestationeerd in de jaren 63-68 na Chr. *R.O.B., Amersfoort (J. E. Bogaers).*

Waardenburg. Met het vinden van de fundering van een vierkante toren en aansluitende schildmuren werd het onderzoek op het kasteel Waardenburg afgesloten. De plattegrond van de onregelmatige veelhoek werd hiermede gecompleteerd; de conclusie is gewettigd, dat de huidige moestuin, westelijk van het hoofdgebouw, inderdaad de plaats van de vroegere voorburcht inneemt. Bovendien mag nu besloten worden, dat de bekende gravure van Jan van der Velde inderdaad betrouwbaar is. In afwijking van vroegere opvattingen moeten we echter nu aannemen, dat de op deze gravure afgebeelde, halfronde en vierkante toren niet meer in het bestaande bouwwerk teruggevonden kunnen worden, doch gestaan hebben op de onlangs blootgelegde funderingen. *R.O.B., Amersfoort (J. G. N. Renaud).*

UTRECHT

Utrecht. Tijdens werkzaamheden op het Vredenburg kon een onderzoek worden ingesteld naar de resten van het vroegere St. Catherijneklooster, dat op dit plein heeft gestaan van de 13de-16de eeuw. Tijdens de bouw van het kasteel Vredenburg in 1529 e.v. heeft men een deel van dit klooster gespaard en op de binnenplaats van het kasteel als commandeurswoning intact gelaten. Het geheel werd in 1577 e.v. gesloopt.

Nadat enkele jaren geleden verschillende bijzonderheden over het z.o. gedeelte van het kasteel aan het licht kwamen, zijn thans ook talrijke gegevens over de n.o. hoek bekend.

Het voornaamste deel van het klooster was een tweebeukig gebouw in o.w.-richting, waarvan het noordelijke deel een overwelfd souterrain heeft bezeten. Baksteenformaten tot 8 x 18 x 33 cm. Langs de noordmuur, die om de 3.30 m een steunbeertje bezat, dat één steen uitstak, lagen talrijke kleine gebouwtjes met plavuizen vloeren. Tevens was nog een begin aanwezig van een naar het zuiden toe lopende vleugel. *Dienst Openbare Werken, Utrecht (C. L. Temminck Groll).*

NOORD-HOLLAND

Texel. Het onderzoek naar een inheemse nederzetting op een zandige verhevenheid te Zevenhuizen bij Oosterend moest wegens de vorst tijdelijk worden onderbroken. Tot dusverre konden talrijke, vooralsnog moeilijk te verklaren greppelsystemen alsmede diepe kuilen in tekening worden gebracht, daterende uit de midden-Romeinse Keizertijd. Daarenboven werden aanwijzingen verkregen, dat de bewoning tot in het merovingische zowel als karolingische tijdperk voortduurde. — *R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma).*

NOORD-BRABANT

Alphen. Sinds enige weken vindt een onderzoek plaats van een grafheuvel op de „Quaalburg", in samenwerking tussen het Prov. Museum van Oudheden te 's-Hertogenbosch en de R.O.B. Het betreft hier een forse heuvel, voorzien van ringwal en ringsloot en kenmerkend voor een bepaald facet der Bronstijdcultuur in Nederlands zowel als Belgisch Brabant, alsmede in Zuid-Engeland. De heuvel bezit een middellijn van ongeveer 40 m en werd met plaggen opgetast. Het hoofdgraf werd tot dusverre nog niet gevonden. *R.O.B., Amersfoort.*

LIMBURG

Linne. Het onderzoek van het grafveld uit de Romeinse tijd langs de Ossenbergweg is op 1 december beëindigd. In het laatste stadium zijn nog enige brandgraven of overblijfselen daarvan gevonden. Van het grafveld is thans bij benadering de begrenzing bekend aan de w.-, n.- en o.-zijde. Tot de vondsten behoren in totaal vijf bronzen munten, die alle sterk gesleten zijn: 1. een as of dupondius met op voorzijde „Divus Augustus" (vroege keizertijd, na 14); 2. een as van Claudius (op keerzijde Libertas; barbaars?; 41-54); 3-4. twee asses van Domitianus (waarvan een geslagen na 85; 81-96); 5. een as van Traianus (98-117) (determinering Kon. Penningkabinet, 's-Gravenhage). *R.O.B., Amersfoort (J. E. Bogaers).*

Roosteren. Bij het graven van een sleuf ten behoeve van de waterleiding werden op 27 november 1961 langs de Echterstraat, vlak voor de tuinafscheiding van pand nr. 19 door de

Maastrichtse grondwerker Reneerkens (werkzaam bij de firma Schepers te Heerlen) op een diepte van 1.50 m de volgende Romeinse aardewerkscherven gevonden, die naar alle waarschijnlijkheid deel hebben uitgemaakt van een Romeins brandgraf.

1. Scherven van een kommetje van terra sigillata, vorm Drag. 33, midden-Gallische t.s.

2. Scherven van een bolvormig bekertje van dunwandig lichtgrijs aardewerk met sporen van donkergrijze vernis. Op de buikscherven een streepjes-versiering in drie rijen. Vergelijk vorm Gose 200, de onderhavige heeft echter een korte gebogen hals.

3. Scherven van een geelachtig grijze, ruwwandige kom. De enigszins gebogen rand bevindt zich verticaal tegen de wand en is van boven verdikt. Hij benadert vorm Gose 453, doch is iets vereenvoudigd. In de kom sporen van verbrande resten.

4. Enkele wand- en bodemscherven van een gladwandig kruikje van geelgrijs aardewerk. Niet meer te reconstrueren.

De grafinventaris dateert uit de eerste helft van de 3de eeuw. De vondsten bevinden zich thans in het Limburgs Provinciaal Museum voor Kunst en Oudheden te Maastricht. *Limburgs Provinciaal Museum, Maastricht (J. Sprenger).*

MONUMENTEN-NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR DE MONUMENTENZORG

OVERZICHT VAN IN 1961 GEREEDGEKOMEN RESTAURATIES

Aarle-Rixtel. R.K. kerk.
Alkmaar. Zevenhuizen 11.
Ameide. Stadhuis.
Amsterdam. Amsteldijk 319.
— Begijnhof 19-20.
— Beursstraat 31.
— Bloemgracht 121.
— Boomstraat 23.
— Brouwersgracht 56, 86, 184-186, 224.
— Dirk van Hasseltsteeg 2-4.
— Eerste Tuindwarsstraat 19.
— Eerste Weteringdwarsstraat 5-7.
— Elandstraat 88.
— Groenburgwal 17-19.
— Haarlemmerdijk 50.
— Halve Maansteeg 3-5.
— Herengracht 109, 607-611.
— Kadijksplein 10.
— Kalverstraat 123.
— Keizersgracht 66, 68, 522, 615, 750-752, 818.
— Lange Leidsedwarsstraat 220-222.
— Leidsestraat 15.
— Leliegracht 5-7.
— Lijnbaansgracht 324-325.
— St. Nicolaasstraat 54.
— Nieuwe Herengracht 33, 143.
— Nieuwendijk 80.
— Nieuwe Prinsengracht 1.
— Oude Brugsteeg 18.
— Oude Schans 70-72.
— O.Z. Achterburgwal 151-153.
— O.Z. Voorburgwal 40, 254.
— Prinsengracht 263-265, 300, 747-751, 666.
— Prins Hendrikkade 102, 171.
— Reguliersgracht 21.
— Rembrandtplein 20.
— Roomolenstraat 6.
— Singel 19-21, —36, 97, 162, 434.
— St. Jansstraat 44-46.
— Spui 3-5.
— Spuistraat 36-38, 294.
— Waterlooplein 69-75.
— Westermarkt 4-6.
— Weteringstraat 39.
— Poldermolen „Riekermolen" (herbouw).
Arnhem. Eusebiuskerk.
Beerta. Herv. kerk.
Bergen (N.H.). Ruïnekerk.
Bloemendaal. Huis Sparrenheuvel.
Blokzijl. Bierkade 153.
Borne. Bussemakerhuis.
Brielle. Catharijnekerk.
— Nobelstraat 25.
— Voorstraat 27 (kelder).
Bronkhorst. Onderstraat 4.
Capelle a.d. IJssel. Toren Herv. kerk.
Delft. Oude Kerk.
— Oud-Katholieke kerk.
Dordrecht. Voorstraat 259.
Eernewoude (Fr.). Spinnekopmolen aan de Folkertsloot.

Enkhuizen. Zuiderkerk.
— Vissersdijk 44.
Esdonk (N. Br.). Kapel H. Maria Magdalena.
Goedereede. Markt 4.
Groningen. Voorm. Rode- of Burgerweeshuis.
Haarlem. Orgel St. Bavokerk.
— Spaarne 29.
Hasselt. Hoogstraat 1.
Havelte. Dorpsstraat 1.
Hazerswoude. Poldermolen „De rode wip".
Hellendoorn. Windkorenmolen aan de Ommerweg.
's-Hertogenbosch. Kolperstraat 2.
Hoge Zwaluwe. Preekstoel R.K. kerk.
Hoorn. Doelenkade 17-19.
Huizum (Fr.). Herv. kerk.
Hulshorst. Windkorenmolen „de Maagd".
Kantens. Windkorenmolen.
Kilder (Gld.). Windkorenmolen.
Kimswerd. Molen Dijksterbuursterpolder.
Leiden. Oranjegracht 83.
Maarssen (U.). Huis „Goudestein".
Maastricht. Hek Bouillonstraat 6.
— Waterradmolen „Lombok" (waterrad).
Medemblik. Herv. kerk (bekapping).
— Oosterhaven 22.
Middelburg. Oostkerk.
— Houtkaai 17.
— Windkorenmolen „Ons Genoegen".
Monster. Windkorenmolen „De Vier Winden".
Nieuwkoop. Oude raadhuis.
Oirschot. Herv. kerk.
Ouderkerk a.d. Amstel. Poldermolen „de Zwaan".
Oude Wetering. Herv. kerk
Ten Post (Gr.). Windkorenmolen.
Ter Aar. Herv. kerk.
Roermond. Koor Munsterkerk.
Ubbergen. Herv. kerk.
Vierakker (Gld.). Boerderij „Olde Spiker".
Voorburg. Kerkstraat 35.
Well (Lb.). Voorburcht Kasteel Well.
Wirdum (Gr.). Herv. kerk.
Witmarsum (Fr.). Pannekoeksterwatermolen.
Woltersum (Gr.). Windhoutzaagmolen „Fram".
Zaandijk. Windmolen „de Kat" (herbouw v.m. „Duinjager").
Zoetermeer. Toren Herv. kerk.

IN 1961 AANGEVANGEN RESTAURATIES

Alkmaar. Achterdam 8.
— St. Annastraat 13.
Amersfoort. O.L. Vrouwetoren.
Amsterdam. Herengracht 366-368.
— Lindengracht 151-161 (Suikerhof).
— Lijnbaansgracht 247.
— O.Z. Achterburgwal 45.
— O.Z. Voorburgwal 19.
— Reguliersgracht 80.
Barneveld. Toren Herv. kerk.
Blitterswijk. St. Annakapel.
Blokzijl. Kerkstraat 243.
Bolsward. Broerekerk (dakbedekking).
Buiksloot. Herv. kerk.
Buren (Gld.). Raadhuis.
— Huizenpoort met muurhuizen.
Delft. Evangelisch-Lutherse kerk.
— Markt 57-59.
Den Bommel. Herv. kerk.
De Rijp. Rechtestraat 78.
Dokkum. Admiraliteitsgebouw.
Dordrecht. Grotekerksbuurt 34.
— Hoge Nieuwstraat 55.
— Maartensgat 21.
— Vest 125.
— Voorstraat 84.
Druten. Hogestraat 11.
Eemnes-Buiten. Herv. kerk.
Ellecom. Herv. kerk en toren.
Enkhuizen. Westerstraat 67.
Epe. Herv. kerk en toren.
Erp (N. Br.). R.K. kerk.
Eys (Lb.). Orgel R.K. kerk.
Folsgara (Fr.). Toren Herv. kerk.
Geervliet. Toren Herv. kerk.
Geldermalsen. Herv. kerk.
Giessen-Nieuwkerk. Toren.
Goedereede. Markt 11.
Gorinchem. Havendijk 72.
Gouda. Vrouwetoren.
Grathem. Ten Hove.
's-Gravenhage. Toren v.m. St. Jorisdoelen. Tournooiveld 5.
's-Gravenmoer. Herv. kerk en toren.
Groningen. Koorschildering Martinikerk.
Haarlem. St. Bavokerk (dakbedekking).
— Vrouwe- en St. Anthonie-Gasthuys.
— Groot Heiligland 20.
— Kerkstraat 20.
— Lange Begijnenstraat 16.
— Witte Herenstraat 32 (Coomansgildehuis).
Haastrecht. Herv. kerk.
Harlingen. Zuiderhaven 2.
Hattem. Kerkhofstraat 9-11.

Hazerswoude. Orgel Gereformeerde kerk.
Heenvliet. Ruïne Ravestein.
Hei- en Boeikop (Z.H.). Boerderij Heicopseweg 65.
Hellendoorn. Herv. kerk.
's-Hertogenbosch. Huis „de Moriaan".
Laren (N.H.). Windkorenmolen.
Leeuwarden. St. Jacobsstraat 13.
Leiden. Molen polder Maredijk.
Maassluis. Toren Herv. kerk.
— Boonersluis.
Maastricht. Orgel O.L. Vrouwekerk.
— O.L. Vrouwenkade 18-18a.
— Smedenstraat (evenzijde).
— Tongersestraat 88-92.
Makkum (gem. Beilen). Windkorenmolen.
Meliskerke. Orgel Herv. kerk.
Middelbeers. R.K. kerk en toren.
Middelburg. Nieuwstraat 22.
— Wagenaarstraat 30.
Monnickendam. Stadhuis (goudleer raadzaal).
— Kerkstraat 32.
Murmerwoude (Fr.). Herv. kerk en toren.
Naaldwijk. Heilige Geesthofje.
Nieuw-Amsterdam. Windkorenmolen.
Nieuw-Loosdrecht. Herv. kerk.
Nisse (Zl.). Toren Herv. kerk.
Noordwelle (Zl.). Herv. kerk.
Nijmegen. Ottengas 29-31.
Oegstgeest. Huis „Toorenvelt".
Oirschot. Toren R.K. kerk.
Oosterhout (N. Br.). Herv. kerk.
Ottoland. Toren Herv. kerk.
Oudendijk (N.H.). Toren Herv. kerk.
Oudewater. Donkeregaard 4.
Princenhage. St. Martinuskerk.
Rolde. Herv. kerk en toren.
Roosendaal. Markt 63-69.
Rotterdam. Molen en polder Pendrecht.
Scheemda. Herv. kerk.
Schiedam. Zakkendragershuisje.
Sittard. Jacob Kritzraedthuis.
Sleen. Herv. Kerk.
Spaarnwoude. Herv. kerk.
Urmond. Hoolstraat 1.
Utrecht. Orgel aula Universiteit.
— Boothstraat 1a.
— Donkere Gaard 11.
— Herenstraat 48.
— Lijnmarkt 35.
— Nieuwegracht 17, 145.
Veen (N. Br.). Herv. kerk met toren.
Veenwouden. Schierstins.
Veere. Markt A 157, 158.
— Oudestraat A 177.
Venlo. Vleesstraat 7-9.
Vollenhove. Toren Kleine Kerk.
Waarder. Herv. kerk.
Waaxens (Fr.). Herv. kerk.
Well (L.). Kasteel Well.
Wildervank. Herv. kerk.
Witmarsum (Fr.). Herv. kerk.
Wons (Fr.). Herv. kerk.
Workum. Súd 33.
Wijlre (Lb.). Waterradmolen.
Zaandam. Westzijde 38.
Zeerijp (Gr.). Herv. kerk.
Zevenbergen. Toren Herv. kerk (herbouw).
Zuidbroek. Toren Herv. kerk.
Zutphen. Laarstraat 48.
— Rode Torenstraat 23.
— Sprongstraat 16.
Zweeloo. Herv. kerk.

TENTOONSTELLINGS-AGENDA

SAMENGESTELD DOOR HET RIJKSBUREAU VOOR KUNSTHISTORISCHE DOCUMENTATIE

ALKMAAR
— *Sted. Museum.* Nederl. Kring v. Beeldhouwers -29 jan.

ALMELO
— *Stadhuis.* G. C. Norden -1 febr.

AMERSFOORT
— *Zonnehof.* S.T.A.R.T. -22 jan.
Kunst in particulier bezit 27 jan.-26 febr.

AMSTERDAM
— *Rijksmuseum.* Prentenkabinet: Aanwinsten -6 febr.
— *Sted. Museum.* Chr. J. van Geel -22 jan.
B. Shahn -22 jan.
Coll. Ella Winter -29 jan.
Torres Garcia -29 jan.
O. Nagel -29 jan.
— *Mus. Fodor.* Jong Egypte weeft -29 jan.
— *Kon. Inst. v. d. Tropen.* Sahara -apr.

(AMSTERDAM)
— *Zoöl. Museum.* Walvissen -apr.
— *Santee-Landweer.* Frits Vanèn 6-25 febr.
— *Th. Ruiter's Gijsberthal.* Rien Goené -31 jan.
— *La Maison du chat qui pelote.* Wandkleden v. Lydia Mercedes Luyten -15 febr.
— *Rembrandthuis.* Rembrandt's Curieuse Saecken -30 apr.
— *Vlieger.* Ru van Rossem -28 jan.

ARNHEM
— *Gemeentemuseum.* Antoine Bourdelle 4 febr.-29 apr.
— *Galerie A.* Accrochage '62 -31 jan.

BILTHOVEN
— *De Kuyl.* Bob van Walderveen -3 febr.

DELFT
— *Prinsenhof.* Grafiek v. James Ensor -19 febr.

DORDRECHT
— *Dordrechts Museum.* Frans Lebret -1 mrt.

EINDHOVEN
— *Van Abbemuseum.* Ecole de Paris -12 febr.
De mens in Europa, foto's -12 febr.

EMMEN
— *Gem. Lyceum.* Kunst uit Friesland -23 jan.

ENSCHEDE
— *Platvoet.* Kunstkontakt Nederland -7 febr.
Fernay, Meubelen van Alfred Hendrickx -7 febr.

GOUDA
— *Catharina Gasthuis.* Ikonen uit Nederl. bezit -22 jan.
Talens' Prijs 1961/'62 2-18 febr.

'S-GRAVENHAGE
— *Gemeentemuseum.* Die Haghe, Dorp der dorpen -1 juni
— *Panorama Mesdag.* Henri Kley 6-20 jan.
— *Mus. v. h. Onderwijs.* Hout ziet ons aan -15 mei
— *Haagsche Kunstkr.* Nel Koen en Gerrit van Ochten -18 jan.
Gerard Lutz en Frans de Haas 20 jan.-8 febr.
— *Reynaert.* Kedi L. M. van der Willigen -20 jan.
— *Violier.* Cornelis Schellenberg en Gerard den Breems -28 jan.

GRONINGEN
— *Gron. Museum.* Poolse affiches -12 febr.
Podulka 20 jan.-26 febr.
— *Mangelgang.* Leden van „Europa" -18 jan.
— *Provinciehuis.* Abe Kuipers -1 febr.

HENGELO (O.)
— *Hengelose Kunstz.* Jeanne Bieruma Oosting -5 febr.
Wandkleden van Nederl. weef- en naaldkunstenaressen 10 febr.-5 mrt.

'S-HERTOGENBOSCH
— *Prov. Museum.* Charley Toorop -30 jan.

HILVERSUM
— *Kantine De Jong.* Inpakpapier -1 febr.

LAREN
— *Singer Museum.* Jacob Dooyewaard -28 jan.

LEEUWARDEN
— *Princessehof.* Het Friese landschap van Benner -1 febr.

LEIDEN
— *Lakenhal.* Jonge kunst uit Amsterdam -22 jan.
— *Rijksmus. v. Volkenkunde* Utagawa Kuniyoshi -31 jan.
— *Rijksmus. v. Oudh.* Nederlandse opgravingen in Egypte -25 febr.

MAASTRICHT
— *Dejong-Bergers.* Robert Liard -eind jan.

NIJMEGEN
— *Waag.* Eugène Lücker 26 jan.-26 febr.

ROTTERDAM
— *Mus. Boymans-Van Beuningen.* Tekeningen uit de verz. v. Sir Bruce en Lady Ingram -29 jan.
Prentenkabinet: Goden en Helden -3 febr.
— *Mus. v. Land- en Volkenk.* Peru in Inca- en pré-Inca-tijd. Trobriand, het land van de kula. Melanesisch aardewerk. De Asmat-Cultuur. Tibet.
— *Bouwcentrum.* Levend Erfdeel, het werk v. d. Rijksdienst v. d. Monumentenzorg -1 mrt.
— *Rotterd. Kunstkr.* Jaap Mooy 9 febr.-5 mrt.
— *'t Venster.* Jos Dielemans -2 febr.
— *Maritiem Museum.* Rotterd. Zeilschepen i.d. 19e eeuw -4 febr.
— *Gemeentearchief.* Van Havenstad tot Zeehaven -29 jan.

SCHIEDAM
— *Sted. Museum.* Roem der Romantiek -12 febr.
Foto's van Eddy Posthuma de Boer -12 febr.
Kunst uit eigen bezit -12 febr.
TILBURG
— *Brab. Stichting v. beeld. kunst en edelambacht.* Frans Smeets -5 febr.
UTRECHT
— *Centr. Museum.* De 50 bestverzorgde boeken van 1960 en werken der Society of Wood-engravers -22 jan.
Kunst der Hethieten -5 mrt.
— *Utrechtse Kring.* Frans de Geetere -29 jan.
Maya Alexander 3-25 febr.
WADDINXVEEN
— *Kunststicht. Waddinxveen.* Rie Bouters -28 jan.
WASSENAAR
— *Heuff.* Agnes van Stolk en Hans de Jong -26 jan.
WATERINGEN
— *Raadhuis.* Henk Potters -22 jan.
WINTERSWIJK
— *'t Kempken.* Riek v. d. Lichte, Karel Gomes, Gerhard Heesen, Henk v. d. Horst. Wim Lasonder, Gerrit de Vries -1 mrt.
ZWOLLE
— *Hopmanshuis.* Talens' Prijs 1961/'62 -29 jan.

MEDEDELINGEN

BONDSNIEUWS

De wintervergadering van de K.N.O.B. zal worden gehouden op *zaterdag 24 februari* te ROTTERDAM.

11.00 uur Bezoek aan de Laurenskerk.
12.30 uur Gezamenlijke koffiemaaltijd in het Bouwcentrum.
13.30 uur Bezoek aan de tentoonstelling „Levend Erfdeel" in het Bouwcentrum.
14.30 uur Algemene Ledenvergadering in het Bouwcentrum. Voordracht van ir. G. C. Lange over „Oude steden in de nieuwe Delta".

Een uitvoerig programma wordt de leden binnenkort toegezonden.
Leden van „de Museumdag" zijn welkom.

VACATURES

ZWOLLE

Bij het Provinciaal Geschiedkundig Overijssels Museum te Zwolle kan, ingaande 1 april 1962, geplaatst worden een

DIRECTEUR

Universitaire opleiding en museumervaring vereist.
Aanstelling als ambtenaar in de zin van de Pensioenwet.
Eigenhandig geschreven sollicitatie te richten aan de voorzitter, Oude Raadhuis, Kampen.

HOORN

Met ingang van 1 april a.s., kan bij het Westfries Museum te Hoorn worden aangesteld een

MUSEUM-ASSISTENTE

De werkkring omvat bureauwerkzaamheden, administratieve en huishoudelijke zorg voor museumvoorwerpen en toezicht in het museum (w.o. eens in de drie weken op zaterdag- en zondagmiddag).
Vereisten: goede algemene ontwikkeling (bij voorkeur eindexamen v.h. of m.o.), typevaardigheid en enige praktische talenkennis.
Bezoldiging: excl. eventuele huurcompensatie en 4 % vakantietoeslag, afhankelijk van leeftijd en ervaring: groep 2 *f* 266.56—*f* 372.16 p.m.; groep 5 *f* 336.26—*f* 422.85 p.m.
5-daagse werkweek.
Sollicitaties vóór 1 februari bij Burgemeester en Wethouders van Hoorn.

NIEUWS-BULLETIN KON. NED. OUDHEIDKUNDIGE BOND 6de S., JRG. 15 (1962), AFL. 2, KOL. *17-*32, 15 FEBR.
REDACTIE-SECRETARIAAT STADHOUDERSPLANTSOEN 7, DEN HAAG

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

GRONINGEN

Groningen. Binnen de koortrans der St. Maartenskerk, welke haar huidige gedaante in de 15de eeuw verkreeg, werden op ruim 3 m diepte beneden het plaveisel de overblijfselen blootgelegd van een op zwerfkeien gefundeerde, uit rode kloostermoppen (7 x 14 x 28 cm) opgetrokken ronde apsis. Deze sloot aan op de als onderbouw der pijlers van het tegenwoordige koor gespaarde noord- en zuidmuur van een oudere koorpartij, welke kennelijk behoort bij de drieschepige, met dwarspand en westtoren verrijkte kerk, afgebeeld op het 13de-eeuwse zegel van de St. Maartensparochie te Groningen. Van deze zelfde kerk zijn nog belangrijke fragmenten opgenomen in middenschip en zijschepen van de St. Maarten, zoals wij deze thans kennen.

Aan deze, vermoedelijk uit het begin van de 13de eeuw daterende bakstenen basiliek met haar opmerkelijk fijn gedetailleerde geledingen en gemetselde gewelven moet een tufstenen bouwwerk zijn voorafgegaan, getuige de wederom halfronde, andermaal op zwerfkeien gefundeerde apsis, juist op de scheiding van schip en koor der tegenwoordige kerk op bijna 4 m diepte teruggevonden. Ook deze fundering werd door met grote hoeveelheden menselijke doodsbeenderen vermengde aarde tot op de vaste zandbodem uitgegraven, zodat ter plaatse reeds geruime tijd mensen ter aarde moeten zijn besteld, eer de tufstenen kerk tot stand kwam. Voortgezet onderzoek in het schip van de kerk zal eerst kunnen aantonen of deze tufstenen kerk op haar beurt de opvolgster van een of meer houten gebouwen is geweest. Voorlopig dienen de verdere opgravingen evenwel beperkt te blijven tot de achterste helft van het koor der huidige kerk. Mogelijk zullen deze meer inzicht kunnen geven inzake de ouderdom van de begrenzing van het onder de tufstenen kerk gelegen grafveld en de verhouding tot de op korte afstand ten noorden gelegen, in 1627 afgebroken doch door Van Giffen opgegraven St. Walburgskerk. *R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma).*

FRIESLAND

Ferwerderadeel. Dank zij een melding van de heer K. Koopmans te Ferwerd konden waarnemingen worden verricht in een op de oostrand van de dorpsterp gegraven diepe put voor een benzinetank. Hoewel de gelaagdheid helaas niet duidelijk was, werden door het schervenmateriaal toch aanwijzingen verkregen voor een 13de-eeuwse bewoning. *F.M., Leeuwarden en B.A.I., Groningen (G. Elzinga).*

Haskerland. Bij de cultuurtechnische werken in de Grote Sint Johannesgasterveenpolder is opnieuw bewerkte vuursteen gevonden. De vindplaatsen worden aan een nader onderzoek onderworpen. *F.M., Leeuwarden en B.A.I., Groningen (G. Elzinga).*

Ruilverkavelingsgebied Koningsdiep. De regelmatige verkenningen in het Koningsdiepgebied, mogelijk gemaakt dank zij de medewerking van de Cultuurtechnische dienst en de N.V. Grontmij, hebben tot nu toe 38 vindplaatsen van vuursteen-artefacten opgeleverd. Het verzamelde materiaal vormt een waardevolle bijdrage tot de kennis van de prehistorie van deze streek, te meer daar er zich vele artefacten onder bevinden die op een ontstaan in het Neolithicum wijzen. Door een particulier werd nog nabij Selmien een zeer fraaie mesolithische klopsteen gevonden in zand dat uit een bekende vindplaats is aangevoerd. *F.M., Leeuwarden en B.A.I., Groningen (G. Elzinga).*

Tietjerksteradeel. Bij het egaliseren van een hoog gelegen akker nabij Rijperkerk werden vele 15de- tot 16de-eeuwse scherven, alsmede brokstukken van middeleeuwse dakpannen en bakstenen aangetroffen. Onder het materiaal bevindt zich o.m. fraai Hessisch aardewerk. Naar de oorzaak van de aanwezigheid van deze overblijfselen wordt een onderzoek ingesteld. *F.M., Leeuwarden en B.A.I., Groningen (G. Elzinga).*

Westdongeradeel. Dank zij een melding van de heer W. H. Streekstra te Ternaard kon een bewoningslaag uit de 11de/12de eeuw worden waargenomen in een hoog gelegen bouwland

nabij het Schoor. Daaruit werden scherven van kogelpotten, brokken maalsteen van basaltlava en beenderen verzameld. Deze bewoning houdt vermoedelijk verband met het voor het eerst na de bedijking in bezit nemen van hoge gronden aan de zeekust. *F.M., Leeuwarden en B.A.I., Groningen (G. Elzinga).*

Wonseradeel. Bij het draineren van een terrein ten behoeve van de aanleg van een boomgaard nabij het Tolhuis, ten westen van Kimswerd werden kogelpotscherven, alsmede enige spinsteentjes, waaronder een loden exemplaar, gevonden. Ook enig Siegburger 13de/14de-eeuws aardewerk kwam daarbij aan het licht. Het betreft hier hetzelfde terrein waar in 1952 tijdens wegaanleg een houten tonput werd ontdekt die enig ca. 1200 te dateren aardewerk bevatte. *F.M., Leeuwarden en B.A.I., Groningen (G. Elzinga).*

——. Te Wons werd aan de westzijde van het kerkhof der Herv. kerk, tijdens het maken van een graf, de aanwezigheid van een 12de/13de-eeuwse rood-bont-zandstenen sarcofaag geconstateerd. Helaas is deze zonder toezicht uitgegraven, zodat belangrijke gegevens over het al of niet secundair gebruiken en/of plaatsen ervan verloren zijn gegaan. Ook de inhoud van de, met een uit dezelfde steen vervaardigde eenvoudig versierde deksel afgesloten kist, werd verwijderd; de daarin aanwezige skeletdelen werden gereinigd, zodat ook geen onderzoek naar de houding van het skelet en naar eventuele kledingresten e.d. kon worden ingesteld. De sarcofaag die tot de door Martin als type III beschreven exemplaren behoort. (H. Martin, *Vroeg-middeleeuwse zandstenen sarcofagen in Friesland en elders in Nederland,* 1957), werd tegen de omgang van het kerkhof aan ontdekt en was w.-o. geplaatst met het hoofdeinde naar het westen. Ten opzichte van de in 1940/41 ontdekte funderingen (*114-de Verslag Friesch Genootschap* 1941, blz. 4-6) van de kerk die daar vroeger gestaan heeft, lag hij ca. 30 m ten n.w. van de toren. Hoewel dus geen gegevens konden worden verzameld betreffende de stratigrafie en het tijdstip van begraving, wekt het de indruk, mede omdat het deksel volgens de vinders met de versierde zijde naar onderen op de kist werd aangetroffen, dat de sarcofaag-inhoud van latere datum is dan het tijdstip waarop hij voor het eerst in gebruik genomen werd.

Het in kolom *2 en *3 van Archeologisch Nieuws 1962 vermelde, gebeeldhouwde fragment dat ook op het kerkhof van Wons is ontdekt, stelt niet Christus voor, maar de evangelist Johannes met als attribuut de kelk (J. J. M. Timmers, *Symboliek en Iconografie der Christelijke Kunst,* Roermond 1947, blz. 943). Tussen de benen van de figuur is ook de beginletter I duidelijk waarneembaar. *F.M., Leeuwarden en B.A.I., Groningen (G. Elzinga).*

DRENTHE

Borger. Vrijdag 27 oktober 1961 werden de restauratiewerkzaamheden aan de hunebedden D XIX en XX bij Drouwen en D XXI, resp. D XXIII en XIV bij Bronneger, voor dit jaar afgesloten. Hiertoe zijn de daarvoor gemaakte werkputten, buiten tegen het Drouwener steengraf D XX, op 30 en 31 oktober j.l., tot de voortzetting van de restauratie in 1962, voor zover nodig, met zand aangevuld. Bij de andere genoemde hunebedden bepaalde de restauratie zich tot het opsporen van de standkuilen der ontbrekende orthostatische stenen en het aanbrengen daarin van vlak afgestreken „plomben" van cement met veldsteengruis. Anders echter bij D XX; hierbij leidde de bewuste restauratie nl., evenals dit het geval was bij het langgraf D XLIII in de Schimmeres bij Emmen, onwillekeurig tot een nader bodemonderzoek. Sommige randstenen toch ontbraken niet alleen ter plaatse, doch er bleek daarmede ook hier iets bijzonders aan de hand te zijn. Enkele werden bij het afsteken van de zode onmiddellijk teruggevonden, schijnbaar alleen buitenwaarts omgevallen; andere kwamen daarentegen eerst, op een lager niveau, in de dieper geroerde grond te voorschijn.

Na de ervaringen, opgedaan bij het Emmer langgraf, was het ons al aanstonds duidelijk, dat we bij het Drouwener steengraf D XX met soortgelijke verschijnselen te doen hadden als ginds. Evenwel met dit verschil, dat de ook hier onder de bewuste stenen aangetroffen kuilen, voor zover deze tot nu toe zijn nagegaan, naar beneden niet trechtervormig toeliepen, maar meer komvormig. Bovendien was de omtrek in één geval enigszins afgerond-rechthoekig tot ovaal, terwijl in de vulaarde van die kuil drie in elkaar gelegde potjes van blijkbaar vroeg-hunebeddenaardewerk werden aangetroffen. In de andere kuilvullingen vonden wij een enkel scherfje van eveneens, doch gewoon hunebeddenaardewerk. Een en ander een bewijs, dat de bedoelde kuilen min of

meer synchroon zijn met het genoemde hunebed.

Overigens was de structuur van de bewuste vulaarde, die zich, evenals te Emmen, slechts onscherp tegen de moederbodem aftekende, als die bij het meergenoemde langgraf aldaar. Zij doen denken aan die van Vermitiszandsteen, aan verharde strandzanden met wormsporen; alleen niet rood-, maar geelachtig, lichtgrijs gevlekt.

Konden wij echter te Emmen slechts denken aan offerkuilen, bij het Drouwener hunebed gaat de gedachte ook uit naar individuele graven, zoals er een bij het hunebed D XXXII te Odoorn werd aangesneden. Dit geldt speciaal voor de genoemde langwerpig-schotelvormige kuil met haar drie potjes.

Wat hiervan ook zij, o.i. hebben wij hier te doen met een, tot nu toe, nieuw verschijnsel. Het is daarom, dat er iets langer bij werd stilgestaan dan bij deze resumé's gewoonte is, en dat we, afgezien van het vergevorderde jaargetij, gemeend hebben de betreffende werkzaamheden te moeten onderbreken, opdat het tot zover waargenomene eerst uitgewerkt, vergeleken en rustig overwogen kan worden, alvorens verder te gaan. En dit niet daarom alleen, maar bovendien nog in verband met de vraag, hoe hier per slot te restaureren: de primaire of de secundaire toestand, dan wel een compromis tussen die beide, zoals dit te Emmen gedaan werd. *De Rijksadviseur v. d. bescherming en de instandhouding van de hunebedden en van gerestaureerde archeologische monumenten (A. E. van Giffen).* 1 nov. 1961; door omstandigheden (b.m.s.) verlate plaatsing.

OVERIJSSEL

Deventer. De opgravingen in de St. Lebuïnuskerk zijn hervat. *R.O.B., Amersfoort.*

Kampen. Het onderzoek in de Bovenkerk is hervat in de noordelijke zijbeuk. *Oudheidkundig Onderzoek IJsselmeerpolders (G. D. van der Heide).*

Spoolde. Het onderzoek heeft een oude kreek aan het licht gebracht die zich in een pleistoceen landschap vrij diep had ingeschuurd. Op de oever van deze kreek is bewoning geweest, getuige de vondsten van aardewerk, beenderen en steen. Het ziet er naar uit, dat deze bewoning zich over verschillende fasen heeft uitgestrekt, in ieder geval in de vroege Bronstijd en gedurende een deel van de vroege IJzertijd. Ook in de late Middeleeuwen zijn aardewerkscherven in het terrein achtergebleven. De kreek zelf is enige malen ten dele overstoven, toen de wind de hoge zandkoppen in het landschap erodeerde. In de kreek zijn vondsten gedaan van aardewerk, bewerkt hout en beenderen, kiezen van rund, varken en edelhert.

Bij het zandzuigen in de IJsseluiterwaard buiten de Bandijk is nog een aantal bewerkte stukken edelhertgewei aan het licht gekomen, waaronder een prachtige gepolijste hak, hakfragmenten, een recht afgesneden top van een edelhertgewei met enige punten en een onbewerkt gewei van een buit gemaakte, geslachte reebok. *Oudheidkundig Onderzoek IJsselmeerpolders (G. D. van der Heide).*

GELDERLAND

Culemborg. Het onderzoek van het tweede Huis van de Heren van Culemborg werd na de vorstperiode hervat en afgesloten. Een tussenmuur die de kelder van het grote rechthoekige gebouw verdeelde, vormde de enige aanvullende ontdekking tijdens de slotfase van het onderzoek. *R.O.B., Amersfoort (J. G. N. Renaud).*

NOORD-HOLLAND

Texel. Het voortgezette onderzoek te Zevenhuizen bij Oosterend leverde een reeks nieuwe cultuurresten en sporen van woningen, hoeven of andere, deels ingegraven opstallen op. Vermeldenswaard zijn bepaalde specimina van inheemse aardewerksoorten uit de vroege Romeinse Keizertijd, welke hun tegenhangers niet in de aangrenzende kuststreken en terpengebieden vinden, doch in de Chaukische kustculturen van het Neder-Wezergebied. De mededeling van Plinius, dat de Rijndelta mede door de Chauken werd bewoond, verkrijgt hierdoor onverwachts reliëf. *R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma).*

ZUID-HOLLAND

Schiedam. In de West-Abtspolder werd van 1 juni 1961-26 augustus 1961 een onderzoek ingesteld naar de resten van een huis uit het begin van de 2de eeuw na Chr. De aanleiding tot de ontdekking was de aanleg van perskaden in verband met opspuiting van het terrein. Ondanks de ongunstige omstandigheden waaronder gewerkt moest worden, kon de volledige west-oost gerichte plattegrond van

5.5 x 20 m worden blootgelegd. In het op een bosveeneiland te midden van rietveen gebouwde huis valt een tweetal bouwfasen te onderscheiden. Het drieschepige huis vertoont naast gangbare structuren als vlechtwanden en zware dakpalen enige merkwaardige constructies, zoals een reeks afscheidingen, evenwijdig aan de lange zijwanden, van op elkaar gestapelde balken (stapelwanden?), een 4 m lang „paadje" van naast elkaar liggende stammetjes en uitspringende gedeelten in de vlechtwanden. De enkele malen opgehoogde vloer bestond uit lagen stro en zavel. Een serie boven elkaar gelegen haardplekken was opgebouwd uit lagen zavel en potscherven, aldus een goede mogelijkheid biedend tot een verticale scherven-, wellicht pottenchronologie. Naast inheems aardewerk is er een geringe hoeveelheid Romeins materiaal. Tot de vondsten behoren een aarden spinschijfje, slijpstenen, maalsteenfragmenten, enkele stukjes bewerkt been, een aantal houten voorwerpen, waaronder een kam met grove en fijne tanden, stukken touw, enkele Romeinse glazen kralen en stukjes glas, een draadfibula, een aantal dierenbeenderen en vele zaden, o.a. graansoorten en zaadhuiden van tuinbonen. Het geheel was bedekt door een 15 cm dikke grijze kleilaag die naar boven venig werd. Dit venige niveau was weer afgedekt door een 60-80 cm dikke geelbruine kleilaag, rijk aan zoetwaterslakjes, het zogenaamde Westlanddek. De opbouw van het profiel wijst dus op een transgressiefase na de bewoning en voor de vorming van het Westlanddek. Zonder de royale medewerking van Schiedamse gemeente-instanties die arbeiders ter beschikking stelden om een deel van de kleilaag te verwijderen, zou slechts een deel van de woning zijn opgegraven. Medewerking werd ook verleend door de R.O.B., het I.P.P., de A.W.W.N.-werkgroep Helinium, leerlingen van de Christelijke H.B.S. Charlois te Rotterdam en vele andere personen en instellingen. *H. Apon en L. A. Kaal. Schiedam (werkgroep Helinium).*

NOORD-BRABANT

Alphen. Het voortgezet onderzoek van de Bronstijd-grafheuvel op de Quaalburg leerde dat deze bestaat uit een kernheuvel van heideplaggen (diam. ± 17 m), opgeworpen over crematieresten die niet in een grafkuil, maar gewoon op het oud oppervlak zijn neergelegd. Rond deze heuvel heeft men een wal van horizontaal liggende plaggen opgebouwd (± 2.5 m breed). De laagte tussen heuvel en wal heeft enige tijd open gelegen, waardoor zich ter plaatse een concentratie van oerfibers heeft gevormd. In een volgende bouwfase is met vrijlating van een ± 2 m brede strook een ringwal opgeworpen (± 4 m breed), waarvan het zand afkomstig is uit een daarbuiten gelegen, eveneens 4 m brede ringsloot. In het huidige stadium van het onderzoek zijn er minstens twee nabijzettingen in het n.o.-kwadrant aan het licht gekomen, terwijl ook in het profiel, ongeveer in het centrum, een storing in de plaggenstructuur is waar te nemen, die op een mogelijk latere bijzetting wijst. De twee genoemde bijzettingen zijn niet zoals gewoonlijk tangentiaal langs de heuvelvoet aangebracht, maar liggen met hun lengteas en met het voeteneinde in de richting van het centrum. Het betreft hier geen crematieresten, maar lijkbegravingen. Het ligt in de bedoeling de monumentale grafheuvel terstond na het onderzoek weer in zijn oorspronkelijke toestand te restaureren. *R.O.B., Amersfoort en Prov. Brabants Museum, 's-Hertogenbosch (G. Beex).*

's-Gravenmoer. Binnen het kader der restauratie van de, in oorsprong met een dwarspand voorziene en uit de 15de eeuw daterende, in de 16de eeuw met een noordelijke zijbeuk verbrede Herv. kerk is een bescheiden onderzoek ingesteld naar mogelijke voorgangers van het huidige gebouw, zulks mede naar aanleiding van de vondst ener zandstenen, met ruitfiguren versierde sarcofaag-afdekking, eertijds als stoepsteen voor de koordeur gebezigd.

Het stond reeds vast, dat de ingebouwde kerktoren uit de 14de eeuw stamde. Blijkens het onderzoek heeft deze toren behoord bij een eenvoudig zaalkerkje met versmalde koorpartij. De sluiting van het koor kon niet worden vastgesteld. Formaat van de desbetreffende baksteen: 6/7 x 12/13 x 25/26 cm.

Een nog oudere kerk heeft ter plaatse nimmer gestaan. In eenzelfde richting wijst bovendien de zeer geringe ophoging welke de kerkstede, hoewel betrekkelijk laag gelegen in een met veen overdekte vlakte, vertoont. *R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma).*

LIMBURG

Echt. Bij grondwerkzaamheden ten behoeve van de aanleg van wegen, huizenbouw enz. zijn in de laatste tijd herhaaldelijk sporen aangetrof-

fen van een begraafplaats met brandgraven uit de Romeinse tijd. Het betreft een terrein ten n.o. van de kern van Echt, dat omsloten wordt door de Berkelaarsweg, Diepstraat, St. Jorisstraat en Lijkweg, in het bijzonder de (voormalige) percelen kad. sectie B, 3309, 3310, 59 en 3713. De graven, die te voorschijn zijn gekomen op een diepte van ca. 60 cm onder het maaiveld, dateren voornamelijk uit de tweede eeuw; enkele vondsten kunnen nog uit de derde eeuw zijn. Van ongeveer twintig graven zijn de vindplaats en de inventaris min of meer bekend. Een vijftal bevatte een crematie zonder enige bijgave. Enkele grafinventarissen bestonden, afgezien van de crematie, slechts uit een enkel voorwerp: een urn, een bronzen munt (dupondius, met afb. van Faustina?); een gegoten bronzen, deksel- of knopvormig voorwerp, met in het midden een gaatje, aan de buitenzijde versierd met een reliëf in de vorm van een uit vier blaadjes bestaande rozet (diam. 4.5 cm; h. 1.5 cm). Enige graven hadden vier of vijf bijgaven (vooral aardewerk); de meeste bevatten geen of slechts een of twee voorwerpen.

Tot de vondsten behoren verder o.a. een lichtgroen flesje (aryballos) met twee oortjes, een horizontale rand en een iets naar binnen gedrukte bodem (h. 5.6 cm), en een slanke, licht bruingele kruik met drie uit twee ribben bestaande oren en een aan de buitenzijde ringvormige, ongeprofileerde, aan de binnenzijde trechtervormige lip (h. 20.6; gr. diam. 16.6 cm). De vondsten zijn ondergebracht in het Oudheidkundig en Heemkundig Museum te Echt. *R. Geurts, Echt en R.O.B., Amersfoort (J. E. Bogaers).*

ZEELAND

St. Anna ter Muiden. Bij het slechten van het kerkhof, aan de n.o.-hoek van het terrein, waarop nog slechts een fragment rest van de geweldige kerk die hier eenmaal verrees, is een drietal, deels geglazuurde aarden potten gevonden, daterende uit de 15de eeuw. Iedere pot bevatte de stoffelijke resten van, naar het zich laat aanzien, levenloos geboren kinderen. In verband met overeenkomstige vondsten, in het verleden gedaan aan de buitenzijde der kerkhoven te Niekerk (Westerkwartier) alsmede Oudemirdum, Harich en Tjerkgaast (Fr.), zijn de werkzaamheden stilgelegd en de voorbereidingen getroffen tot een systematisch onderzoek. Hoogst waarschijnlijk heeft men hier te doen met gebruiken, die hun zin ontlenen aan het geloof aan de „lymbus infantium" en een nauwgezette opgraving rechtvaardigen. Het late tijdstip van deze dodenbezorging is verrassend. *R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma).*

Nieuw- en Sint-Joosland. Naar aanleiding van een bericht van de heer Lub aan de R.O.B. omtrent een vondst van scheepsresten in de oude geul van het Sloe is een verkenning uitgevoerd. Daar het wrakhout bij zandzuigen te voorschijn was gekomen, bestond er geen andere mogelijkheid dan de opgezogen stukken hout te bekijken. Deze konden echter door de zeer merkwaardige vormen onvoldoende inzicht verschaffen in het scheepstype. Er werden stukken van overnaadse constructie waargenomen, welke met bronzen spijkers waren verbonden. Het geheel doet geloven aan de mogelijkheid dat het restanten betreft van een ouder, houten marinevaartuig, maar enige zekerheid is niet te verkrijgen. *Oudheidk. Onderz. IJsselmeerpolders (G. D. van der Heide).*

ZUIDERZEEGEBIED

Zuidelijk Flevoland. Nabij Nijkerk is bij de uitvoering van de dijkwerken een aantal vondsten van zeer uiteenlopende aard gedaan. Hierbij bevinden zich behalve jongere materialen enkele resten van prehistorische dieren: een hoornpit van een steppenwisent en een wisselkies van een mammoet. *Oudheidk. Onderz. IJsselmeerpolders (G. D. van der Heide).*

MUSEUM-NIEUWS

Denekamp, Museum Natura Docet.

Het met een woonhuis verbonden, één verdieping hoge gebouw dateert uit 1922 en is opgetrokken in de landhuisstijl, die toenmaals en vogue was. In 1927 en 1936 hebben vergrotingen plaats gehad, de laatste bestaande uit een aangebouwde zaal waarboven een bergzolder.

Thans is opnieuw meer ruimte verkregen door verhoging van deze uitbouw met een verdieping en doordat de oude directeurswoning bij het mu-

seum is getrokken. Behalve meer expositieruimte is aldus een betere behuizing verkregen voor inwonende studenten, voor de bibliotheek-projectiezaal en voor het kantoor. Verder is de zich gelijkvloers bevindende preparatiezaal herschapen in een volgens de nieuwste eisen ingericht laboratorium met zuurkamer. Hal en trappehuis kregen bovendien een wat moderner aanzien doordat de oorspronkelijke beschildering door een witte is vervangen.

De oude expositieruimten ondergingen geen verandering. Vanuit de hal komt men in een zaal, waar de geschiedenis van het aardoppervlak door velerlei gesteenten en fossielen wordt onthuld. Via een ruimte, waar de Nederlandse Aardoliemaatschappij de aspecten van het olie- en gaswinningsbedrijf in Nederland heeft weergegeven, komt men in een tweede geologische zaal, zich bevindend in de uitbouw. Hier zijn steenvondsten uit de streek bijeengebracht en gesteenten, die de bezoekers zelf kunnen determineren. De nieuwe etage herbergt een derde afdeling geologie, in verband met de prehistorie van ons land. De moderne vitrines bevatten ook artefacten, en van de prehistorische dieren van ons land krijgt de bezoeker eveneens iets te zien.

In de oude bovenzalen kon de opstelling ruimer worden, doordat de afdelingen insecten, amfibieën en planten op de zolderverdieping van de uitbouw een expositieruimte hebben gevonden; deze moderne ruimte heeft nog voor driekwart het oude expositiemateriaal. Tenslotte nog hebben de fluoriten, die letterlijk en figuurlijk het glanspunt van de collectie vormen, een betere plaats gekregen. Dit alles maakt het mogelijk de steeds toenemende stroom van bezoekers, waarbij de jeugd sterk vertegenwoordigd is, op te vangen. PETRA CLARIJS

Nijmegen, Gemeentemuseum.

Sinds 1911 is dit museum, met het gemeentearchief, gevestigd in de voormalige kapel van het verdwenen klooster Mariënburg. De kapel is een rijzig, 15de-eeuws zaalgebouw, waarvan het schip als dubbelkerk is aangelegd. Alleen koor en noordwand zijn van vensters voorzien; de zuidmuur, waartegen het klooster stond, bleef blind. In het benedenschip zijn een bibliotheekzaaltje en dienstvertrekken aangebracht. Museumruimte werd gevonden door het construeren van een ijzeren stellage, drie etages hoog, midden in de kapel staande, waarvan de eerste verdieping over gaat in de vloer van het bovenschip. Om de verdiepingen liepen lage balustrades, waardoor het geheel de indruk maakte van een driedeks schip, vanwaar de bezoekers wel niet neerblikten op de ongewisse baren maar in de diepte van de kapel, hetgeen een minstens even sterk gevoel van onveiligheid veroorzaakte.

Een reorganisatie van de opstelling is voor de directeur, dr. J. A. B. M. de Jong, aanleiding geworden om in deze situatie verbeteringen aan te brengen, hetgeen is geschied onder leiding van de heer R. Roukema, stadsarchitect.

Behalve het bovenste, dat dienst doet als depot, zijn de open „scheepsdekken" veranderd in besloten ruimten en dit met vrij eenvoudige, „mobiele" middelen: schotten, jaloezieën, gordijnen. Aan de lichte noordkant zijn de balustrades getransformeerd in sokkels voor staande vitrines met matglazen achterwand, waarin buislampen zo nodig meer licht brengen. De donkere zuidzijde kreeg een beschotting bekleed met Japanse matten, plaats biedende aan schilderijen, prenten en tekeningen. Buislampen, langs de bovenrand van de beschotting aangebracht, zorgen voor voldoende belichting. Aan de buitenzijde wordt deze afsluiting, die niet over de gehele hoogte der verdiepingen doorloopt, door gordijnen aan het oog onttrokken. De korte zijden zijn afgesloten door jaloezieën, waarmee eventueel de belichting wat kan worden geregeld; op de eerste etage bestond aan de westzijde al een afsluiting, daar op een deel der koorverdieping zich het archiefdepot bevindt; tegen deze afsluiting werd een wandvitrine gemaakt voor een antependium.

Door dit alles is meer beslotenheid en rust ontstaan en meer ruimtelijkheid tevens, daar het meubilair verder kon worden beperkt tot platte vitrines geplaatst in het midden. Deze worden belicht door zeer eenvoudige, zwarte hanglampen die niet opvallen.

De oude, donkerbruine kleur heeft overal plaats gemaakt voor lichtgrijs en wit, hetgeen ook een gunstig effect heeft op de ruimte.

In het principe van de opstelling is niet veel wijziging gebracht: wel is de collectie uitgedund. Beneden, in het koor, vindt men van alles wat betrekking heeft op de topografie van de stad en het Valkhof; voorts belangrijke ceramische stukken in moderne vitrines, die het museum al enkele jaren bezat.

Bijzonder decoratief hangen de gildevanen en de stadsplattegrond uit 1669 tegen de grote grijze wandvlakken van de koorafsluiting; met het vroegere systeem van exposeren op wandschotten

is gebroken, waardoor een rustiger en fraaier geheel is ontstaan. Een verbetering is ook dat de doorkijk naar de bibliotheekzaal door latwerk en een gordijn is gemaskeerd. Op de eerste verdieping vindt men alles wat betrekking heeft op het gildewezen. De tweede, waarvan het vloeroppervlak werd vergroot, biedt een collectie inheems aardewerk in een overzicht van de Romeinse tot de na-middeleeuwse tijd, en voorts zilver, glas, instrumenten, maten en gewichten, alles wat men in plaatselijk-historische musea pleegt aan te treffen, en wat hier, in de oudste collectie van deze aard die ons land bezit, van prachtige kwaliteit is. Daarom is het des te verheugender, dat deze verzameling thans een entourage heeft gekregen, waarin zij beter tot haar recht komt. Echter mag de toestand nog niet ideaal worden genoemd. De ijzerconstructie vormt nu eenmaal, ook in deze vorm, geen verfraaiing van de kapel en dit moet de bezoeker, die nu niet meer naar omlaag maar nog wel naar omhoog kan kijken, stellig treffen, vooral wanneer hij de trappen bestijgt aan de zuidzijde.

Het is, ondanks al deze belangrijke verbeteringen, te wensen dat het museum in de toekomst (misschien tegelijk met het Museum Kam?) een andere behuizing krijgt.

PETRA CLARIJS

TENTOONSTELLINGS-AGENDA

SAMENGESTELD DOOR HET RIJKSBUREAU VOOR KUNSTHISTORISCHE DOCUMENTATIE

ALMELO
— *Stadhuis.* Grafiek van D. Boode - 1 mei.

AMERSFOORT
— *Zonnehof.* Kunst in particulier bezit -26 febr.

AMSTERDAM
— *Rijksmuseum.* Tekeningen uit de verz. van Sir Bruce en Lady Ingram -18 mrt
— *Sted. Museum.* Prentenkabinet: Eigen collectie 5 mrt
Frieda Hunziker en Lotti v. d. Gaag -19 febr.
Prent, jubileumtentoonst. v. d. Grafische -26 febr.
H. N. Werkman -5 mrt
Sanatorium Zonnestraal van ir. Duiker -19 mrt
NUL 3-29 mrt
— *Rijksacademie.* Prix de Rome 1959-1961
— *Kon. Inst. v. d. Tropen.* Sahara -apr.
— *Zoöl. Museum.* Walvissen -apr.
— *P. de Boer.* Kees Verwey -17 febr.
— *Ina Broerse.* H. H. Kamerlingh Onnes, Sonja Landweer en Ab Wouters -18 febr.
— *D'Eendt.* Robert Jacobsen 3 mrt
— *Santee-Landweer.* Frits Vanèn -25 febr.
— *Rembrandthuis.* Rembrandts curieuse saeken -30 apr.
— *Van Tetterode.* H. Campendonck -18 mrt
— *Graphil.* Eigen collectie -16 mrt

APELDOORN
— *Gemeentemuseum.* Cor van der Woerd en Jan Wamelink -25 febr.

ARNHEM
— *Gemeentemuseum.* Bourdelle -29 apr.
— *Galerie 20.* Klaas Gubbels, Ton Orth en Henk de Looper -18 febr.
— *Kameleon.* Antoon Beks -18 febr.

BREDA
— *De Beyerd.* Ned. aquarellen en gouaches van 1850 tot heden -5 mrt

BUSSUM
— *Dekker.* Erik Bauknecht, Wilfred Voet, Wladimir Zwaagstra, Diderik Kraaipoel en Nico Rijpkema -26 febr.

DELFT
— *Prinsenhof.* Grafiek van James Ensor -19 febr.

DORDRECHT
— *Dordr. Museum.* Frans Lebret -1 mrt
Aankopen Openbaar Kunstbezit -28 febr.

GOUDA
— *Catharina Gasthuis.* Talens' Prijs 1961-1962 -18 febr.

'S-GRAVENHAGE
— *Gemeentemuseum.* Die Haghe, dorp der dorpen -1 juni
— *Panorama Mesdag.* Haagsche aquarellisten 10 maart-26 mrt
De Kok 17 febr.-4 mrt
— *Het Centrum.* Bouthoorn en Van 't Oever -23 febr.
— *Mus. v. h. Onderwijs.* Hout ziet ons aan -15 mei
Bestuurde trillingen febr.
— *Loujetzky.* Gerard 't Hart -24 febr.
— *Nieuwenhuizen Segaar.* Auguste Herbin -17 febr.
— *Pulchri Studio.* Talens' Prijs 1961-1962 9-25 mrt

GRONINGEN
— *Gron. Museum.* Podulka -26 febr.
— *De Permanente.* Fernay -7 mrt

HAARLEM
— *Frans Halsmuseum.* H. F. Boot
— *De Ark.* Helenk -24 febr.
— *In 't Goede Uur.* H. van Tongeren -28 febr.

HENGELO
— *Hengelose Kunstz.* Wandkleden van hedendaagse Ned. weef- en naaldkunstenaars -5 mrt

HILVERSUM
— *Museum v. h. Gooi en Omstr.* A. Idserda -5 mrt
— *Kantine De Jong.* Gérard Ifert -3 mei
— *De Kelder.* Clemens van Vlaardingen -25 febr.

LAREN
— *Singer Museum.* Jozef Israëls -25 mrt
Kunst van Bali 17 febr.-25 mrt
— *Hamdorff.* Nora Stroink -26 febr.

LEEUWARDEN
— *Gem. Museum.* H. Wegener -5 mrt
— *Prinsetún.* Talen's Prijs 1961-1962 21 febr.-4 mrt
— *Van Hulsen.* Harry van Kruiningen -5 mrt

LEIDEN
— *Lakenhal.* Ap Sok -5 mrt
— *Academiegebouw.* Wilfred Voet en Theo Blom -24 febr.

NIJMEGEN
— *Waag.* Eugene Lücker -26 febr.
O. B. de Kat 3 mrt-9 apr.
De 50 beste boeken van 1960-1961 3 mrt-9 apr.

ROTTERDAM
— *Mus. Boymans-van Beuningen.* Kant uit de 19de eeuw -30 apr.
Prentenkabinet: Goden en Helden -19 febr.
— *Mus. v. Land- en Volkenk.* Oud Peru -1 juli
— *Bouwcentrum.* Levend Erfdeel, het werk v. d. Rijksdienst v. d. Monumentenzorg -25 mrt
Stedebouw en Verkeer -26 febr.
— *A.M.V.J. Gebouw.* Bob Kemper febr.
— *'t Venster.* Wim Gerritsen -24 febr.
Leo Schatz vanaf 24 febr.
— *Maritiem Museum.* Rotterdamse zeilschepen i.d. 19e eeuw -5 mrt
— *Rôtisserie Euromast.* Jos Jansen -29 febr.

SCHIEDAM
— *Sted. Museum.* Ver. Beoef. Gebonden Kunsten mrt

TILBURG
— *Natuurhist. museum.* Van Put tot Pomp -4 mrt
— *Stadsschouwburg.* Frans de Wit, Mevr. Jos van Riemsdijk en Joop Liesker -5 mrt

UTRECHT
— *Centr. Museum.* Kunst der Hethieten -5 mrt
Jonge Kunst uit Amsterdam -26 febr.
— *Utr. Kring.* Maya Alexander -25 febr.

VLISSINGEN
— *C. A. Bikker.* Jan Altink 17 febr.-4 mrt

WASSENAAR
— *Heuff.* Miep de Leeuwe en A. Dekking-van Haeften 17 febr.-4 mrt

WINTERSWIJK
— *'t Kempken.* Riek v. d. Lichte, Karel Gomez, Henk van der Horst, Gerrit de Vries, Wim Lasonder en Gerhard Heesen -mrt

NIEUWS-BULLETIN KON. NED. OUDHEIDKUNDIGE BOND 6de S., JRG. 15 (1962), AFL. 3, KOL. *33-*48, 15 MAART
REDACTIE-SECRETARIAAT STADHOUDERSPLANTSOEN 7, DEN HAAG

IN MEMORIAM

MGR. A. E. RIENTJES

Op Oudejaarsmiddag 1961 overleed te Utrecht op tachtigjarige leeftijd de in oudheidkundige kringen zo bekende mgr. A. E. Rientjes.

Onder de R.K. geestelijkheid van ons land behoorde deze fijnzinnige geleerde tot de enkelingen, die niet alleen daadwerkelijk belangstelling voor kunst en cultuur tonen, maar er ook toe bijdragen door artikelen en beschouwingen. Rientjes was een selfmade man, maar Clio had hem wel rijk met haar gaven bedacht. Deze ingeboren talenten kwamen tot volle ontwikkeling toen hij in 1906 tot kapelaan werd benoemd bij mgr. G. W. van Heukelum in Jutfaas. Deze Neogoticus in hart en nieren, de stichter van het Aartsbisschoppelijk Museum en het St. Bernulfusgilde, die zich een kerk liet bouwen en stofferen als een stijlobject, dat geheel moest beantwoorden aan zijn opvattingen, bevriend met Tepe en Mengelberg, kreeg in Rientjes een zeer toegewijde leerling. Hij vond in de jonge kapelaan een medestander en deelgenoot op zijn talloze jacht- en speurtochten naar voorwerpen van religieuze kunst uit de late middeleeuwen.

Rientjes erfde ook zijn liefde voor de Neogotiek, die toen in katholieke kringen als alleenzaligmakend werd beschouwd. Maar terwijl Van Heukelum in zijn waardering nooit verder kwam dan de middeleeuwen en de daarop mede door hem geënte Neogotiek, stelde Rientjes zijn hart ook open voor de periode der Renaissance, Barok, waterstaat en de kunst van de eerste decennia der twintigste eeuw. Wanneer de verzameling van het Aartsbisschoppelijk Museum thans niet meer een uitsluitend middeleeuws stempel draagt, is dit mede aan hem te danken.

Van Heukelum verzamelde, maar Rientjes deed meer. Hij inventariseerde tevens en legde vele bijzonderheden over de herkomst vast, die hij in de loop der jaren van zijn pastoor vernomen had.

Toen hij in 1923 zelf pastoor werd met als standplaats Hellendoorn, gelegen in zijn geboortestreek, moest hij wel afzien van de dagelijkse leiding. Maar getuige de uitgebreide correspondentie met de nieuwe conservator Jan Eloy Brom bleef hij wel sterk bij het beheer betrokken.

Van Heukelum wekte bij Rientjes vanzelfsprekend een grote belangstelling voor het St. Bernulfus-gilde, een vereniging door eerstgenoemde gesticht ter bestudering van kerkelijke kunst en oudheidkunde, voorzover nuttig voor de ontwikkeling en ontplooiing van de Neogotiek. De vereniging die waarlijk niet bij toeval de titel gilde draagt, was geheel op middeleeuwse leest geschoeid.

Hij bekleedde evenals Van Heukelum de functie van gildedeken, daarna jarenlang die van secretaris en penningmeester. Hij maakte het actief mee, hoe, toen na de dood van de stichter het neogotisch getij verliep, de basis verbreed werd en nieuwere kunstrichtingen binnen de gezichtskring van het ietwat verouderd college kwamen.

Zijn eerste pastoorsplaats Hellendoorn bood hem gelegenheid te over de contacten met zijn geboortestreek te vernieuwen en uit te breiden. De Vereeniging voor Overijssel's Regt en Geschiedenis, die hem als haar lid mocht opnemen, ondervond jarenlang zijn steun en toewijding door zijn trouwe deelname aan de bijeenkomsten en menige publikatie, ook toen hij wegens zijn benoeming tot pastoor te Maarssen in 1929 weer naar het Sticht terugkeerde.

Thans werden de banden met het Museum weer steviger aangehaald en kwam hij in 1935 in aanmerking voor de benoeming tot voorzitter van het Bestuur. Deze functie zou hij tot zijn dood blijven bekleden. Hij werd meer dan ooit een vraagbaak voor de toenmalige beheerder Brom en daarna voor diens opvolgers.

Het vorsen en speuren zat hem nu eenmaal in het bloed. Zijn tweede standplaats Maarssen legde de aloude Vechtstreek als „jachtgebied" voor hem open. Hij werd actief lid van het Genootschap Niftarlake en verrijkte de streekperiodiek met menige bijdrage.

Rientjes had een encyclopedische geest, een warme belangstelling voor de iconografie, haast nog meer dan voor de kunstgeschiedenis. Publikaties als die over het spijkerblok van de kruisdragende Christus en de Rust van Christus op Calvarië, de Utrechtse kerken en nog niet lang geleden over de vondsten in de Herv. Kerk te Kockengen getuigen van zijn veelzijdige belang-

stelling. De voorbereidingen voor het laatstgenoemde artikel noopten hem zelfs tot een bezoek aan de gruwelkamer in de Gevangenpoort te 's-Gravenhage, omdat hij de in Kockengen gevonden boeien met Haagse exemplaren wilde vergelijken.

Met de dood van Rientjes is die kleine groep van ietwat romantische vorsers van de vooral middeleeuwse oudheidkunde, waartoe ook behoorde de met hem zeer bevriende dr. G. J. van Heek, welhaast uitgestorven. Voorzeker hun ontbrak academische vorming, omdat zij te vroeg geboren waren, maar zij waren voor ons land als pioniers van grote betekenis en hebben zeer veel bereikt door hun zelfstudie met volharding en doorzettingsvermogen. Bescheidenheid en eenvoud sierden hen. Zo voelde ook Rientjes zich het meeste op zijn gemak onder de aanspreektitel van pastoor, in feite voor hem een eretitel, omdat zijn pastorale functies nimmer leden onder zijn culturele ambities.

Het zal allen, die tot de kringen van oudheidkundige musea en verenigingen behoren, moeilijk vallen hem voortaan te moeten missen, inzonderheid ook het Rijksmuseum Twente, waar hij op instigatie van Van Heek van 2 januari 1956 tot 12 april 1961 zitting had in de Commissie van Bijstand. De kerkelijke en wereldlijke overheid hebben zijn grote verdiensten reeds jaren geleden erkend. Z.H. Paus Pius XII benoemde hem tot Geheim Kamerheer en H.M. de Koningin begiftigde hem met de onderscheiding van Officier in de Orde van Oranje Nassau.

D. BOUVY

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

GRONINGEN

Groningen. Na een korte onderbreking is het onderzoek in het koor der St. Maartenskerk te Groningen hervat. Tot dusverre zijn te voorschijn gekomen de resten van een halfrond gesloten nis, uitmakende de oostelijke wand van het zuidelijke dwarsschip der 13de eeuwse basiliek, gelijk op het kerkezegel uit die tijd is afgebeeld. *R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma).*

FRIESLAND

Barradeel. De door de Nederlandse Heidemij te Tzummarum uitgevoerde egalisatiewerkzaamheden bleken zich ook uit te strekken tot een eertijds reeds ten dele afgegraven perceel aan de voet van de Monnikenterp aldaar. Gezien de resultaten van het in november j.l. (zie *Nieuws-Bull. K.N.O.B.*, 1961, kol. *233) bestudeerde profiel van deze terp was het gewenst ook hier een nader onderzoek in te stellen. Dank zij de medewerking van de Cultuurtechnische Dienst en de eigenaar S. Brolsma was dit mogelijk. Hoewel enkele vlakken konden worden afgeschaafd, waarbij duidelijk bleek dat zij zich in de eigenlijke woonlagen van de terpen bevonden, konden daarop helaas geen plattegronden van woningen of hutkommen worden waargenomen. Wel werden nog een aantal scherven en beenderen verzameld, die globaal tussen 700 en 1100 gedateerd kunnen worden.

In een buiten het eigenlijke terpterrein gelegen hoog perceel dat ook werd geëgaliseerd, kwam nog een fraaie, met afdruksels van een benen kam versierde net-, weefgetouw- of knots(?)verzwaring aan het licht. *F.M., Leeuwarden en B.A.I., Groningen (G. Elzinga).*

Ruilverkaveling Koningsdiep. Tijdens verkenningen werd op een akker nabij Siegerswoude een bronzen sieraad opgeraapt, dat door de welwillende medewerking van het Kon. Penningkabinet te 's-Gravenhage gedetermineerd kon worden als een 9de eeuwse muntfibula, zijnde een nabootsing van gouden exemplaren. De beeltenis is ontleend aan de in Friesland geslagen gouden solidi van Lodewijk de Vrome. *F.M., Leeuwarden en B.A.I., Groningen (G. Elzinga).*

Leeuwarden. Op verzoek en met financiële en technische hulp van het Gemeentebestuur werd een kleine serie onderzoekingen in de binnenstad begonnen. Het eerste onderzoek dat in een tuin van de firma Minks aan de Bagijnesteeg kon plaats hebben, werd reeds beëindigd. In de hier gegraven sleuf werd op een diepte van 4.50 m een aantal stortlagen

aangetroffen van middeleeuws stadsvuil, waaronder mest, scherven en beenderen. Deze lagen, waarvan de oudste teruggaan tot ca. 1200, zijn in de daarna volgende eeuwen tot ca. 1500 opnieuw enkele malen doorgraven voor grote afvalkuilen. De plaats van de opgraving, aan de uiterste westrand van de middelste stadsterp, de Nijehove, was gekozen in verband met de heersende onzekerheid omtrent het verloop van het riviertje de Ee door de stad. Hoewel deze onzekerheid ook thans nog niet geheel is weggenomen, kon toch worden geconstateerd, dat de stortlagen, waarin soms vrij veel houtskool voorkwam, zich in oostelijke richting op een geleidelijk hoger wordend niveau bevinden, zodat met de mogelijkheid van een natuurlijke verdieping in de zeebodem ter plaatse ernstig rekening moet worden gehouden. In de diepste niveaus bevond zich een omgevallen, zware eikehouten paal, destijds geplaatst in een apart gegraven kuil. Tot de losse vondsten behoren, naast de talrijke scherven van middeleeuws vaatwerk en huisdierenbeenderen, ook een versierde doofpotdeksel, een benen schaats (?) en enkele metaalslakken. Deze laatste wijzen wellicht op de aanwezigheid van metaalgieterijen in de Middeleeuwen. *F.M., Leeuwarden en B.A.I., Groningen (G. Elzinga).*

Murmerwoude, gem. Dantumadeel. Binnen het kader der restauratie is een onderzoek ingesteld naar de bouwgeschiedenis der Herv. kerk, eertijds aan St. Bonifatius gewijd. Het huidige bouwwerk bevat belangrijke resten van een uit de wende der 12de en 13de eeuw daterend, uit kloostermoppen opgetrokken zaalkerkje, waarvan de dichtgemetselde venstertjes en muurgeledingen nog vallen op te merken. Blijkens de opgravingen was dit zaalkerkje met een halfrond gesloten koorpartij verrijkt, terwijl er aanwijzingen bestaan van een, nadien uitgebroken, ingebouwde westtoren. In de 15de eeuw verrees de huidige toren en kwam een rechtgesloten koor het oorspronkelijke vervangen. Het kerkje staat op een kunstmatige uit zand opgeworpen heuvel, doch de fundering, bestaande uit zwerfkeien, rust op een zandbaan, naar het schijnt met water aangeslempt in een rondgaande sleuf, in de aarde van het opgeworpen zandlichaam uitgegraven. De omstandigheden lieten niet toe na te gaan of zich onder de heuvel sporen van een houten kerk of andere gebouwen bevonden. Op grond van de bewoningsgeschiedenis van het onderhavige gebied is het nochtans niet waarschijnlijk dat aan het eerste bakstenen kerkje nog een ouder bedehuis voorafging. Evenmin werden bewijzen verkregen over het bestaan van een grafveld, ouder dan de kerkheuvel. *R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma).*

Oostdongeradeel. Bij het aanleggen van sportvelden ten zuiden van Ee kwamen tijdens het graven van een grenssloot op ca. 1 m diepte in een sterk met fosfaatverkleuringen doorspekte laag een groot aantal kogelpotscherven en vele dierenbeenderen aan het licht. Het terrein, dat juist tussen twee terphoogten in ligt, had geen enkel kenmerk dat de aanwezigheid van deze resten deed vermoeden. De vondsten, die voorlopig op. ca. 1200 gedateerd mogen worden, konden worden geborgen dank zij de tijdige melding van de n.v. Grontmij. De waarnemingen die een beeld opleveren, dat overeenkomst vertoont met de in kolom *18/*19 van Archeologisch Nieuws 1962 vermelde vondsten van Ternaard (Westdongeradeel), worden voortgezet. *F.M., Leeuwarden en B.A.I., Groningen (G. Elzinga).*

OVERIJSSEL

Deventer. De opgravingen in de St. Lebuïnuskerk hebben thans haar afsluiting gevonden en ons doen kennis maken met een indrukwekkende, vijfschepige basiliek, 81 m lang en 33 m breed, en daarmede in de tijd van haar voltooiing — bisschop Bernold (1027-1054) zou er voor altijd zijn naam aan verbinden — de grootste van het bisdom Utrecht. De burcht achter de westbouw zal nauwe verwantschap hebben vertoond met de St. Servaas te Maastricht, zij het dat daarnaast ook enige merkwaardige verschillen zijn aan te wijzen. In andere opzichten valt overeenkomst op te merken met de door bisschop Bernold te Utrecht gebouwde kapittelkerken. Sporen van oudere kerken werden onder de 11de eeuwse basiliek niet aangetroffen, zodat de door Lebuïnus en Liudger gebouwde bedehuizen elders gelegen moeten hebben. Het is thans mogelijk geworden mede aan de hand van de nog boven de grond bewaard gebleven resten, een alleszins bevredigende reconstructie van het onderhavige bouwwerk te maken. *R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma).*

Kampen. Bij de voortzetting van de opgravingen in de Bovenkerk is de plaats van het al-

taar met een trap van de tufstenen kerk teruggevonden. Aan en ten dele onder de voet van deze trap, die vier brede treden telt, is een tufstenen waterput gevonden, gestapeld op een houten tonput. Het onderzoek naar de vorm van de zuidelijke apsis wordt nog voortgezet. *Oudheidkundig Onderzoek IJsselmeerpolders (G. D. van der Heide).*

Spoolde. In het terrein van onderzoek zijn nog talrijke scherven van aardewerk met diverse ornamenten gevonden, alsook splinters en brokjes vuursteen. Bij de laatste bevinden zich enkele werktuigjes. *Oudheidkundig Onderzoek IJsselmeerpolders (G. D. van der Heide).*

GELDERLAND

Groesbeek. Op het landgoed *De Holdeurn* onder Berg en Dal, waarop de volkshogeschool „Ons Erf" is gevestigd, zijn tegen het einde van 1961 en vooral in februari 1962 werkzaamheden uitgevoerd ter egalisering van een van de twee terreinen („II") waarop van 1938 tot 1942 op uitgebreide schaal is gegraven tot onderzoek van het „centrum van pannenbakkerij en aardewerkindustrie in den Romeinschen tijd" (J. H. Holwerda - W. C. Braat in: *Oudh. Med. Leiden,* nieuwe reeks 26, 1946, suppl.).

Dank zij de welwillende medewerking van de directeur van „Ons Erf", Th. van Steen, en de activiteit van diens assistent, L. Veerkamp, kon tijdens de egalisatie een groot aantal vondsten geborgen worden. Hiertoe behoren o.a. een geplateerde denarius van Antoninus Pius, vervaardigd naar een in 139-140 of iets later geslagen echte denarius, en een as van Marcus Aurelius uit 169-170 (bij het leggen van een riolering in 1960 waren reeds een as van Vespasianus — geslagen te Lugdunum(?) in 77-78(?) — en een sestertius van Antoninus Pius — uit 157-158 — aan het licht gekomen). Verder veel fragmenten van aardewerk, o.a. van terra sigillata-kommen Drag. 37, gefabriceerd te Trier en Rheinzabern tegen het einde van de tweede of in de eerste helft van de derde eeuw. Op stukken van t.s.-borden Drag 31 komen de volgende stempels voor: CABBVS F (niet van elders bekend), CASSIVS F (Heiligenberg, Domitianus-Antonini), ELLENIVS (Les Allieux, Antonini), M]EDIATV (Trier, Antonini), PRAETERITI (Trier, Antonini) en VIDVCI MA (Lavoye en Pont-des-Rêmes (Florent), Hadrianus); op een bakje Drag. 33: VRECVNDV (Vindonissa, Heiligenberg, Ittenweiler en Rheinzabern, Traianus-Antonini). Van pijpaarde zijn een stuk van een beeldje (Venus pudica) en een fragment van een theatermasker, dat blijkt te passen aan een reeds tijdens de grote opgravingscampagne gevonden stuk (Holwerda-Braat, *o.c.,* pl. XXI, 3). Van bijzonder belang zijn enige fragmenten van Romeinse bakstenen waarop zich militaire stempels bevinden, o.a. op een tegula: VEX·F (holle letters in rechthoekig kader; tot nu toe onbekend). Een ander stuk tegula vertoont een gedeelte van een inscriptie die voor het bakken met een stokje is aangebracht; hierop is o.a. het getal CCCXX te lezen.

Alle vondsten zijn ondergebracht in het Rijksmuseum G. M. Kam te Nijmegen, met uitzondering van het maskerfragment, dat gevoegd is bij het zich in het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden bevindende vondstcomplex van de opgravingen van 1938-1942. *R.O.B., Amersfoort (J. E. Bogaers).*

Nijmegen. Legerplaats van het tiende legioen. Achter de kleuterschool aan de n.o. zijde van de Ubbergseveldweg, naast het in 1951 onderzochte terrein, werd een begin gemaakt met de opgraving. De periode van de stenen gebouwen is hier aanwezig in de vorm van een plattegrond die nog niet voldoende duidelijk is, maar die niet op een kazernebarak schijnt te wijzen. Sporen van een oudere periode (houtbouw) zijn eveneens geconstateerd.

Aan de andere zijde van de Ubbergseveldweg, in het z.w. deel van de legerplaats, wordt gegraven in de tuin achter de scholen van Mater Dei. Daar is reeds een gedeelte aan het licht gekomen van kazernebarakken uit de laatste periode, die ongeveer evenwijdig loopt met de Ubbergseveldweg. Verder werden er enige grondsporen aangetroffen uit een oudere periode met houtbouw. *R.M.O., Leiden (H. Brunsting).*

NOORD-HOLLAND

Texel. De opgravingen in de, op een zandige verhevenheid te Zevenhuizen bij Oosterend gelegen nederzetting uit de Romeinse Keizertijd zijn beëindigd. De verklaring van enige, buitengewoon diep stekende, ringvormige greppels, naast de talrijke sporen van omheiningen, putten, kuilen en allerhande opstallen, stuit op moeilijkheden. Misschien kan de vondst van ijzerslakken in een bepaalde rich-

ting wijzen. Plattegronden van grotere woningen of hoeven konden niet worden ingetekend, zodat de kern van de nederzetting mogelijk elders, op de reeds geslechte gedeelten van het zeer uitgestrekte vondstengebied gelegen heeft. *R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma).*

ZUID-HOLLAND

Schiedam. Binnen het kader van de veelomvattende werkzaamheden op het terrein van de voormalige begraafplaats langs de Broersvest, die aan de stadhuisbouw voorafgaan, werd een rioleringssleuf gegraven. Hierbij sneed men de zuidmuur van de voorburcht, behorende bij het kasteel Riviere, ook wel Mathenesse genoemd. Sedert de onderzoekingen door de R.O.B. gedurende de jaren 1948/49 wist men dat de voorburcht zich onder de voormalige begraafplaats bevond. De toenmalige onderzoekingen hadden de westmuur langs de Broersvest aan het licht gebracht. Met medewerking van de Dienst Gemeentewerken en de Plantsoenendienst heeft men ter weerszijden van de sleuf een gedeelte van de muur met de weergang blootgelegd; in totaal een stuk van omstreeks 18 m. In het oostelijk gedeelte bevond zich een privaat. Het gevondene betekent een waardevolle aanvulling van de bekende gegevens en een reeds lang gewenste completering van de plattegrond. *R.O.B., Amersfoort (J. G. N. Renaud).*

MUSEUM-NIEUWS

Waalwijk, Nationaal Museum voor de Schoen- en Lederindustrie.

Sinds het najaar van 1960 heeft dit museum het oude, vervallen huisje waarin het was gevestigd * — in een omgeving die weliswaar schilderachtig was en volop lokale kleur bood maar aan geen enkele museale eis voldeed — verruild voor een kapitaal herenhuis aan de Grotestraat (nr. 148). Het pand is door de Stichting, die dezelfde naam voert als het museum, aangekocht. Deze naam heeft tegelijkertijd een meer representatieve allure aangenomen, doordat het woord „oudheidkundig" werd vervangen door „nationaal".

Het interieur, dat stijlelementen vertoont uit de eerste decenniën van deze eeuw, is op de gebruikelijke wijze door witte beschildering in moderner sfeer gebracht; alleen de tuinkamer, met lambrizering en schouw, heeft het oude karakter behouden. Overal waar dit nodig is wordt het daglicht zoveel mogelijk uit de ruimtes geweerd.

De beschikbare ruimte bestaat gelijkvloers uit drie ineenlopende vertrekken en een directeurskamer. Op de verdieping zijn twee kamers met tussenliggend portaal voor expositie ingericht; verder is daar een atelier en de conciergewoning.

De collectie heeft zich sinds de opening, in 1954, natuurlijk uitgebreid, maar nog niet in die mate als men zou wensen. Zij bevindt zich voor het grootste deel opgesteld in de benedenkamers, in de ruime mahoniehouten kast- en bakvitrines, waarover men reeds beschikte; enkele van nieuwer type zijn hieraan toegevoegd.

Het is geen gemakkelijke opgave om in een vijftiental, niet speciaal voor dit doel ontworpen vitrines, een opstelling te maken van voorwerpen, die, hoezeer ook variërend naar ouderdom, herkomst, materiaal en vorm, alle behoren tot éénzelfde soort. Zolang de verzameling bovendien nog vele hiaten blijft vertonen is het niet mogelijk in de opstelling een strikt logische volgorde toe te passen. De directeur, de heer A. H. Hendriks, ziet trouwens de taak van het museum voorlopig in de eerste plaats als een van collectionneren en conserveren. Hetgeen echter allerminst betekent, dat de expositie hierdoor in het gedrang raakt. Was dit in de vorige behuizing door de nood der omstandigheden wel enigszins het geval, het nieuwe museum biedt een duidelijk overzicht van hetgeen men in de korte tijd van zijn bestaan heeft weten te verwerven.

Behalve westeuropees schoeisel uit de 15de-20ste eeuw en diverse specimina van exotische herkomst, vinden wij in het eerste vertrek het gildezilver van de broederschap van St. Crispijn en Chrispinianus op decoratieve wijze geëxposeerd. In de volgende kamer kan men allerlei, meest uitheemse, bont versierde laarzen bewonderen. De ruime tuinkamer biedt plaats aan een grote collectie schoenen uit deze eeuw en aan zeer veel, dat afkomstig is uit andere werelddelen. Verder bevindt zich hier het wandkastje met de verzameling schoenen en poppen, dat

* *Nieuws-Bull.* 8 (1955), kol. *131.

heeft toebehoord aan wijlen Marie van Regteren Altena, en een stilleven, door de schilderes hiernaar gecomponeerd.

Het is een goede gedachte geweest om ook iets te laten zien van de kleding, waarvan het schoeisel zo'n belangrijk onderdeel is. Hiervoor heeft het Nederlands Costuummuseum vier poppen in bruikleen afgestaan, die costuums dragen uit de 18de en de eerste helft der 19de eeuw. De vitrine waarin dit alles, met enkele accessoires, staat opgesteld, is eveneens van genoemd museum afkomstig.

De chronologische „lijn" van de opstelling zet zich voort in één der bovenvertrekken met schoeisel uit de laatste tien jaar en Amerikaanse modellen uit de jaren na de tweede wereldoorlog. Verder kan men hier de ontwikkeling van de schoenenmode volgen aan de hand van de illustraties uit R. Turner Wilcox, *The mode in footwear*, en van foto's; de eerste zijn, door het kleine formaat, wat moeilijk te zien.

In de andere kamer is de schoenmakerswoonkamer/werkplaats uit het begin van deze eeuw opgesteld, terecht achter glas. Dat de sfeer van het oude huisje aan de Kloosterwerf hierbij ontbreekt zal wel door niemand als een ernstig verlies worden beschouwd. Veel instrumenten, vroeger in gebruik bij de leerbewerking, zijn aan deze opstelling toegevoegd en ook de drie vaandels van St. Crispijn hebben hier een veilige, ofschoon niet heel gelukkige plaats gekregen. Uit een wat recenter verleden zijn er dan nog de ingenieuze produkten van schoenmakerskunst te zien uit de jaren 1940/45.

In het portaal tenslotte sieren verschillende specimina van bewerkt leer de wanden: fragmenten goudleerbehang en kleurig Amerikaans leerwerk.

Veel in deze rijk gevarieerde collectie vraagt om toelichting, die door zakelijke korte bijschriften ten dele wordt gegeven. Voor het overige ontvangen de bezoekers die van de concierge, de heer C. Dekkers, die hen vergezelt tijdens de rondgang langs deze boeiende en uiterst merkwaardige verzameling, die haar betere behuizing meer dan waard is.

PETRA CLARIJS

TENTOONSTELLINGS-AGENDA

SAMENGESTELD DOOR HET RIJKSBUREAU VOOR KUNSTHISTORISCHE DOCUMENTATIE

ALMELO

— *Waag.* Appel, Corneille, e.a. -26 mrt
— *Stadhuis.* D. Boode -1 mei

AMERSFOORT

— *Zonnehof.* Pieter Starreveld en Herman Berserik -9 apr.

AMSTERDAM

— *Rijksmuseum.* Tekeningen uit de verz. van Sir Bruce en Lady Ingram -18 mrt
Amsterdam in tekening; verzameling Leonhardt -29 apr.
— *Sted. Museum.* Sanatorium Zonnestraal van ir. Duiker -19 mrt
Wotruba en Maillol -19 mrt
De Droom -26 mrt
E. Heymans -26 mrt
— *Rijksacademie.* Jonge Kunst uit Amsterdam -7 apr.
— *Kon. Instit. v. d. Tropen.* Sahara tot apr.
— *Zoöl. Museum.* Walvisschen tot apr.
— *Café Eylders.* Jos Viëster -24 mrt
— *Rembrandthuys.* Rembrandt's curieuse saecken -30 apr.
— *Kunstkontakt Nederland.* Toonz. (1e Jacob van Campenstr. 64). Dick van 't Wout -5 apr.
Frits Gramberg 7 april-2 mei
— *Van Tetterode.* H. Campendonck -18 mrt
— *Knoll-International.* Ontmoeting 2, foto's van Ad Windig en plastieken van div. kunstenaars -28 apr.
— *Instituut v. Nijverheid en techniek.* Vijftig jaar taalgebruik i. h. bedrijfsleven; opleiding ontwerpen -31 mrt

APELDOORN

— *Gemeentemuseum.* Noord-Veluwse kring van beeldende kunstenaars -18 mrt

ARNHEM

— *Gemeentemuseum.* Antoine Bourdelle -29 apr.
— *Galerie 20.* W. Crutchfield en McKay -24 mrt

BILTHOVEN

— *De Kuyl.* Kees Bastiaans -3 apr.

DEVENTER

— *Muntentoren.* Zo schreef Deventer -26 mrt

DORDRECHT

— *Pictura.* Talen's Prijs 1961/62. 20 apr.-13 mei

EINDHOVEN

— *Van Abbemuseum.* Frieda Hunziker -2 apr.
De mens in Europa (foto's) -2 apr.

ENSCHEDE

— *Kunstkontakt Nederland - Kunstz. Platvoet.*
Frits Gramberg -4 apr.
Steven Kwint 6 apr.-4 mei

GORINCHEM

— *Kunstkontakt Nederland-De Nieuwe Doelen.*
Paul Werner -5 mrt
Bob van Walderveen -3 apr.

'S-GRAVENHAGE

— *Gemeentemuseum.* Die Haghe, Dorp der dorpen -1 juni
— *Panorama Mesdag.* Haagse Aquarellisten -25 mrt
— *'t Center.* Rudolf Boorsma en Paula Dietz -24 mrt
— *Museum voor het Onderwijs.* Hout ziet ons aan -15 mei
Bestuurde trillingen voorlopig
— *Loujetzky.* Daatje Thomas -24 mrt
— *Haagsche Kunstkring.* Grafisch werk van leden -23 mrt
— *Pulchri Studio.* Talens' Prijs 1961/1962 -26 mrt
— *Reinaert.* Henny Bal -24 mrt

GRONINGEN

— *Groninger Museum.* 10 Jaar START -19 mrt
— *Mangelgang* Karel Arkema -22 mrt
— *Kunstkontakt Nederland-Toonz. De Permanente.* Dirkjan Ribbeling -5 apr.
Paul Werner 6 apr.-4 mei

HAARLEM

— *De Ark.* Scholieren van 't Studie-Atelier van Frihling uit Hamburg -1 apr.
— *In 't Goede Uur.* Ruth Fischer -31 mrt

HENGELO (O)

— *Hengelose Kunstz.* Ku(n)stvaart -2 apr.

HILVERSUM

— *Goois Museum.* Ger Langeweg en Nic. Jonk -2 apr.
— *Kantine De Jong.* De typografie van Gérard Ifert -3 mei

LAREN

— *Singer Museum.* Jozef Israëls -25 mrt
Kunst van Bali (verz. R. Bonnet) -25 mrt
— *Hamdorf.* Schilderijen en aquarellen van Mevr. Lous Meeles-Van Groningen -26 mrt

LEEUWARDEN

— *Van Hulsen.* Lei Molin -26 mrt
Herman Berserik 27 maart-16 apr.

LEIDEN

— *De Lakenhal.* Foto's uit de verzameling van het prentenkabinet der Rijksuniversiteit Leiden: „Samen op de kiek" -9 apr.
Leerlingen van Henny Bal 14 april-14 mei
— *Rijksmus. v. Oudh.* Nederlandse opgravingen in Egypte -18 mrt

NIJMEGEN

— *Waag.* Werken van Prof. O. B. de Kat en de 50 bestverzorgde boeken -9 apr.
— *Kunstkontakt Nederland-Fa. Platvoet.* Frans de Haas -3 apr.
Bob van Walderveen 6 april-2 mei

OTTERLO

— *Rijksmuseum Kröller-Müller.* De XX en hun tijdgenoten 15 apr.-31 mei

OUDERKERK A./D. AMSTEL

— *De Paardenburg.* Harry Clemons Moore -8 apr.

ROTTERDAM

— *Mus. Boymans-van Beuningen.* Kant uit de 19de eeuw -30 apr.
Engels aardewerk uit de Middeleeuwen -2 apr.
Nederlanders verzamelen hedendaagse kunst -2 apr.
— *Mus. v. Land- en Volkenk.* Oud Peru -1 juli
— *Bouwcentrum.* Het eigen huis -1 nov.
— *'t Venster.* Foto's van Cor Dekkinga vanaf 17 mrt

SCHIEDAM

— *Sted. Museum.* Ver. Beoefenaars Gebonden Kunsten -26 mrt
Schilderijen van Jan Sierhuis

TILBURG

— *Natuurhist. Museum.* Van put tot pomp -25 mrt

UTRECHT

— *De Utr. Kring.* Dick van Luyn -26 mrt
— *Kunstliefde.* Adriaan van der Weyden -19 mrt

WASSENAAR

— *Heuff.* R. Bonnet en Kees Schrikker -30 mrt

ZUTPHEN

— *Kunstkontakt Nederland-Fa. Bakker & Ploeg.* Paul Werner -4 apr.

MEDEDELINGEN

DE MUSEUMDAG

De eerste museumdag in 1962 zal gehouden worden op vrijdag 18 mei in het Rijksmuseum voor Volkskunde „Het Nederlands Openluchtmuseum", Schelmse weg 98, te Arnhem, en aldaar omstreeks half elf aanvangen.

Het onderwerp voor deze dag zal zijn:

Presentatie in de Openlucht.

Leden van de K.N.O.B. (en niet van De Museumdag), die deze museumdag zouden willen bijwonen, gelieven zich voor het ontvangen van de convocatie, die begin mei zal worden verzonden, te wenden tot het secretariaat van De Museumdag, Raamsteeg 2, Leiden.

NIEUWS-BULLETIN KON. NED. OUDHEIDKUNDIGE BOND 6de S., JRG. 15 (1962), AFL. 4, KOL. *49-*64, 15 APRIL
REDACTIE-SECRETARIAAT STADHOUDERSPLANTSOEN 7, DEN HAAG

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

FRIESLAND

Franeker. Ter hoogte van Klein-Lankum kon, na een bericht van de heer P. Post te Franeker, een laatmiddeleeuwse afvoer worden vastgesteld, bestaande uit conische, in elkaar passende buizen, welke omgeven waren door bakstenen metselwerk. Het geheel was afgedekt met een dikke laag schelpen van wad-oesters en bevond zich op 1.50 m beneden het maaiveld. *F.M., Leeuwarden, en B.A.I., Groningen (G. Elzinga).*

Franekeradeel. Bij de aanleg van een sportveld te Dongjum werden enige natuurstenen slijpstenen gevonden, vermoedelijk behorende tot de terpencultuur. *F.M., Leeuwarden, en B.A.I., Goningen (G. Elzinga).*

Ruilverkaveling Koningsdiep. Door particulieren werden enige vuursteenvindplaatsen nabij Ureterp ontdekt op een waarvan een fraaie, tot de Hamburger cultuur behorende kerfspits werd gevonden en op een ander temidden van mesolithische artefacten een halfconisch ingeboord hamervormig voorwerp van kwartsiet. *F.M., Leeuwarden, en B.A.I., Groningen (G. Elzinga).*

Leeuwarden. De opgravingen in de binnenstad werden voortgezet. Ongeveer 100 m ten zuiden van de eerste sleuf in de Bagijnesteeg werd een nieuwe gegraven, waarbij de verkregen gegevens uit de eerste werden bevestigd. Opnieuw bleek dat zich ten westen van de Nijehove een natuurlijke verdieping in de zeebodem heeft bevonden (*Nieuws-Bull. K.N.O.B.,* 1962, kol. *36-*37). Het scherfmateriaal was ook nu weer niet ouder dan ± 12de-13de eeuws. *F.M., Leeuwarden, en B.A.I., Groningen (G. Elzinga).*

Tietjerksteradeel. Nabij Bergum werd enkele jaren geleden een uitzonderlijk fraaie slijpsteen gevonden van ruim 25 cm lengte, 20 cm breedte en 5 cm dikte. Het voorwerp, vervaardigd van een fijnkorrelige zandsteen, is aan onder- en bovenzijde regelmatig hol uitgeslepen, waarbij in het midden slechts een dikte van 0.9 cm is overgebleven. Zeer waarschijnlijk betreft het hier een in het Mesolithicum te dateren slijpsteen voor het polijsten van hertshoornen voorwerpen. Uit de omgeving van de vindplaats zijn veel mesolithische werktuigen bekend, o.a. van de Leijencultuur. *F.M., Leeuwarden, en B.A.I., Groningen (G. Elzinga).*

Wonseradeel. Te Witmarsum werd ter plaatse van het voormalige Ayla-State *(Nieuws-Bull. K.N.O.B.,* 1961, kol. *90) ten behoeve van een verpleeghuis een grote kelder gegraven. Helaas werd niet tijdig gemeld, dat daarbij onder meer zware, vierkante en aangepunte eikehouten palen en middeleeuws baksteen werd gevonden. Een nader onderzoek wordt ingesteld. *F.M., Leeuwarden, en B.A.I., Groningen (G. Elzinga).*

GELDERLAND

Groesbeek. In aansluiting op het bericht in het vorige nummer (kol. *39 v.) kan vermeld worden dat de heer L. Veerkamp op het landgoed De Holdeurn te Berg en Dal (terrein „II") onder meer nog de volgende vondsten heeft gedaan (thans in het Rijksmuseum G. M. Kam te Nijmegen): t.s.-bodemfragmenten van Drag. 27 (?) met stempel OF IVNI (?) (La Graufesenque, Claudius-Flavii), Drag. 33 met stempel PATR (Lezoux, Hadrianus-Antonini), Drag. 31 met stempels RVCATANI (Trier, Antonini) en TVLLVSFE (Pont-des-Pêmes (Florent), Hadrianus-Antonini); verder een stuk tegula met een voor het bakken daarop aangebracht graffito en een tegulafragment van het stempel SVBIVNMAC (holle letters, in rechthoekig kader; tot nu toe onbekende vorm). *R.O.B., Amersfoort (J. E. Bogaers).*

OVERIJSSEL

Hellendoorn. Binnen het kader der restauratie heeft een onderzoek plaatsgevonden naar de bouwgeschiedenis van de Herv. kerk. Het schip van dit bouwwerk, deels uit oersteen,

deels uit tufsteen opgetrokken, maakte deel uit van een vermoedelijk uit de 12de eeuw daterende kerk, aan de westzijde door een uit kloostermoppen opgemetselde toren, aan de oostzijde door een verhoogd koor van laatgotisch type afgesloten. Het onderzoek toonde aan dat de 12de eeuwse kerk, aan St. Sebastiaan gewijd, in oorspronkelijke staat geen westtoren bezat en een versmalde, rechthoekige koorsluiting rijk was. Onder de grondvesten van de 12de eeuwse kerk werden de aftekeningen van enige graven waargenomen, op grond waarvan mag worden aangenomen, dat zich ter plaatse voor de bouw van de stenen kerk reeds een grafveld bevond. Voorts een reeks sporen van tamelijk grote, in de zandbodem uitgedolven paalgaten in de hoofdrichting oost-west, overeenkomstig de richting van de huidige kerk, welke het vermoeden wettigen met een houten kapel te doen te hebben, die aan de 12de eeuwse kerk voorafging. Aan de westzijde werden deze paalsporen afgesloten door de aftekening van een omheining, aan de westzijde waarvan, onder het westelijke uiteinde van de tegenwoordige kerk en toren, een groot aantal begravingen kon worden vastgesteld, kennelijk behorende bij het tijdvak waarin ook het houten bouwwerk met omheining moet worden gedateerd. Curiositeitshalve worde nog vermeld, dat de plaatselijke overlevering rept van een schaapskooi, welke zich oudtijds ter plaatse van de kerk zou hebben bevonden. Midden in het schip der kerk, juist tussen de beide schuin tegenover elkaar geplaatste noorder- en zuideringang, werden de sporen van een klokkengieterij aangetroffen. De vondstomstandigheden maken het niet waarschijnlijk, dat hier de drie klokken zijn gegoten, beschreven in de *Voorlopige lijst* en daterende uit 1543, 1547 en 1561. Buiten de noorderingang werden de uit kloostermoppen bestaande funderingen blootgelegd van de voormalige „wapenkamer", waarvan de dakmoet zich nog in de noordelijke zijmuur van de kerk aftekent. *R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma).*

NOORD-HOLLAND

Velsen. Op het Hoogoventerrein zijn nieuwe vondsten gedaan op een van onder de duinen vandaan komend stuk grond, gelegen ten noordwesten van de plaats waar de R.O.B. in 1961 een onderzoek instelde. Er kwam een veenlaag aan het licht, onderaan overgaand in een cultuurlaag met inheemse en Romeinse scherven uit de 1ste eeuw. Behalve terra sigillata werd hier Romeins glas gevonden, benevens enige bronzen voorwerpen: twee geoogde naalden, een fibulafragment, een op twee plaatsen doorboorde „schakel" en het handvat van een bronzen beiteltje. De laag stuifzand onder deze cultuurlaag bevat een veenlaagje en rust op een tweede cultuurlaag, waarin enkele met schelpgruis verschraalde scherfjes en o.a. schapebotten. In deze laag zijn sporen te zien van mogelijke akkerbewerking. Vlak hieronder bevindt zich compact bruinachtig veen, overgaand in grijs zand. Onder de bovenste cultuurlaag tekent zich weer een ingewikkeld greppelsysteem af; de greppels bevatten vele 1ste eeuwse scherven, snijden elkaar meest rechthoekig, maar worden plaatselijk gekruist door cirkelvormige greppels, één met een middellijn van 12 m. Zij vertonen spitsporen. In brandplekken tussen de greppels komen gecalcineerde (diere?)botten voor, benevens hazelnootdoppen. Sporen van bewoning werden niet geconstateerd. *H. J. Calkoen, Velsen.*

LIMBURG

Echt. In januari j.l. is tijdens rioleringswerkzaamheden te Diergaarde een ijzertijdurn tevoorschijn gekomen welke was gevuld met grote fragmenten gecalcineerde beenderen. De afmetingen van de urn zijn: hoogte 24 cm, grootste breedte op 12 cm van de voet 20 cm; de voet heeft een doorsnede van 10 cm, terwijl de wijdte van de hals 16 cm bedraagt. Deze lichte ruwwandige, op de hals gegladde urn, bezit een iets naar buiten gebogen halsrand. Even boven de grootste buikomvang bevinden zich vier groepen kruiswijs geplaatst, van drie in driehoeksvorm ingedrukte zogenaamde „dellen". *R.O.B., Amersfoort (R. S. Hulst).*

Wanssum. Door leden van de Oudheidkundige Kring Venray zijn op een recent geploegd aspergeveld enige vondsten gedaan van aardewerk en dakpannen uit de Romeinse tijd. Het betreft een tweetal plekken, waar een sterke concentratie van Romeins puin wordt aangetroffen. De vondsten dateren uit de tweede eeuw. *R.O.B., Amersfoort (J. E. Bogaers).*

BONDS-NIEUWS

VERSLAG VAN DE ALGEMENE LEDENVERGADERING VAN DE KONINKLIJKE NEDERLANDSCHE OUDHEIDKUNDIGE BOND, GEHOUDEN OP ZATERDAG 24 FEBRUARI, DES MIDDAGS TE 14.30 UUR, IN DE LEZINGZAAL VAN HET BOUWCENTRUM TE ROTTERDAM

Aanwezig zijn volgens de presentielijst 121 leden en introducé's. De leden van het bestuur IR. C. L. TEMMINCK GROLL en IR. J. J. TERWEN hebben bericht van verhindering gezonden.

De voorzitter, PROF. DR. M. D. OZINGA, opent de vergadering en heet de talrijke aanwezigen welkom, in het bijzonder MR. A. L. GOEDHART, vertegenwoordiger van de Staatssecretaris van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, IR. G. C. LANGE, Directeur van de Provinciale Planologische Dienst in Zuid-Holland, de heer J. C. MEISCHKE, architect van de restauratie van de Laurenskerk te Rotterdam, en het erelid van de Bond, PROF. DR. A. W. BIJVANCK. De *notulen* van de op 23 juni 1961 te Maastricht gehouden algemene ledenvergadering (afgedrukt in het *Nieuwsbulletin* van 15 september 1961, kolom *189 e.v.) worden ongewijzigd goedgekeurd.

De secretaris deelt mede, dat het lid H. KORSWAGEN, architect te Driebergen, schriftelijk een drietal punten aan de vergadering heeft voorgelegd ter bespreking. Op voorstel van de voorzitter wordt besloten, deze punten aan de orde te stellen na de door IR. G. C. LANGE te houden voordracht. Daarna verleent hij het woord aan de heer LANGE voor zijn inleiding „Oude steden in de nieuwe Delta".

Alvorens zich te bezinnen op de vraag, welke taak voor onze oude steden in de nieuwe Delta kan zijn weggelegd, aldus spreker, dient men zich te realiseren, wat het doel van de Deltawerken is en in welke vorm zij zullen worden uitgevoerd. Reeds van de vroegste tijden af hebben de bewoners van het westelijk gedeelte van ons land zich teweer moeten stellen tegen de noord-westelijke vloedstormen, die dikwijls meer dan 100 km het land binnendrongen. De eeuwen door heeft de verbeten strijd voor de beveiliging van het land tegen de zee vooropgestaan; ir. C. Lely voegde daar omstreeks de eeuwwisseling aan toe de voordelen, over een belangrijk zoetwaterreservoir te beschikken alsmede het door de inpoldering van de Zuiderzee te winnen nieuwe land. Al deze argumenten gelden onverkort in onze dagen en zij hebben na de ramp van 1953 de stoot gegeven tot het Deltaplan; naast de beveiliging door verkorting van de kuststrook zijn als nieuwe elementen naar voren gekomen de expansie van het gebied van de randstad Holland, de recreatie en de verkeersverbetering. Wij leven in de tijd van een éénwordend Europa. Spreker is er van overtuigd, dat een rechtstreekse verbinding tussen Engeland en Frankrijk, dus van Dover naar Calais, hetzij in de vorm van een tunnel, hetzij door middel van een brug, spoedig tot stand zal komen. Reeds wordt hard gewerkt aan de aanleg van een internationale weg Parijs-Rijssel-Gent-Antwerpen-Eindhoven-Venlo-Roergebied met een zijtak naar Berlijn en Scandinavië. Voor Rotterdam kan de totstandkoming van deze weg een gevaar inhouden, omdat het dan slechts via een verbinding „achterom" kan worden benaderd.

Wat houden de Deltawerken in? In de eerste plaats de afdamming van de Brielse Maas, die reeds tot stand is gekomen. Dan volgen de dam door het Haringvliet met een sluis ten behoeve van de ijsafvoer, de dam door de Grevelingen, de afsluiting van de Oosterschelde, het moeilijkste werk, omdat door het woelige water gemiddeld slechts 60 dagen per jaar gewerkt kan worden, en tenslotte de dam door het Veerse Gat, in 1961 voltooid. Daarnaast zullen enige secundaire werken tot stand komen, als de stormkering in de Hollandse IJssel (gereed), een dam in het Volkerak en een op de splitsing van Grevelingen en Zijpe. Al deze waterbouwkundige voorzieningen zullen de industriële ontwikkeling van de provincie Zeeland sterk bevorderen; een directe verbinding tussen Rotterdam en Brugge dwars door de Delta komt tot stand. De uitvoering van het Sloe-project zal Vlissingen nieuwe mogelijkheden bieden en een uitbreiding van de industrie wordt voorzien langs het kanaal Terneuzen naar Gent. De oeververbindingen in de periferie van Rotterdam vergen ingrijpende maatregelen. Er bestaat een groot verschil in de structuur ter weerszijden van de oevers van de Maas. Ten noorden van de rivier ligt een praktisch aaneengesloten bebouwing, die zich uitstrekt van Vlaardingen tot Capelle aan de IJssel, een afstand van ongeveer 25 km. Ten zuiden van de Maas is de

bebouwing meer verspreid en men heeft thans gelukkig de middelen in de hand, om de totstandkoming van één grote stad, die zich van Rotterdam-Zuid over de „dubbelstad" Hoogvliet-Spijkenisse tot nabij Hellevoetsluis zou uitstrekken, te voorkomen.

Welke functie kunnen nu de bestaande oude steden in deze nieuwe Delta vervullen en hoe staan de kansen voor het behoud van hun historische bebouwing? Spreker onderwerpt een veertiental steden aan een nadere beschouwing. Vlissingen zal geïndustrialiseerd worden, maar Middelburg kan zijn oude kern bewaren. Voor Veere is in het kader van de recreatie een grote toekomst weggelegd. Ouddorp en Goedereede zullen weinig veranderen; Brielle zal buiten de kern een bevolkingsgroei moeten opnemen, maar de grootste taak is hier weggelegd voor Hellevoetsluis. Geervliet en Heenvliet zullen als „dubbelstad" hun agrarisch karakter kunnen behouden. Bergen op Zoom, Willemstad, Zierikzee en Goes zullen hun inwonertal zien toenemen, maar Tholen zal door de Deltawerken nauwelijks worden beroerd. Recreatie zal, behalve in de genoemde steden, mogelijk zijn langs de Brielse Maas, langs het Veerse Meer en bij de Grevelingen en de Oosterschelde.

De vergadering betuigt door een langdurig applaus haar instemming met het gehoorde, waarna de voorzitter de heer Lange hartelijk dank zegt voor zijn belangwekkende inleiding.

De secretaris leest dan het eerste punt voor, dat de heer H. KORSWAGEN aan de vergadering wenst voor te leggen. Het betreft hier het feit, dat vele delen van de *Geïllustreerde Beschrijving van de Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst* niet meer verkrijgbaar zijn. Hij vraagt zich af, of de Bond een herdruk kan bevorderen. De voorzitter antwoordt, dat sommige delen weliswaar uitverkocht zijn, maar nog van tijd tot tijd antiquarisch worden aangeboden. In de tweede plaats is het de heer Korswagen opgevallen, dat bij het opmaken van uitbreidings- en saneringsplannen zo weinig coördinatie bestaat bij de toezichthoudende overheidsinstanties. Ligt het niet op de weg van de Bond, deze coördinatie tot stand te brengen? De voorzitter zegt, dat deze kwestie reeds de aandacht heeft van het bestuur; hier ligt evenwel een belangrijke taak voor de plaatselijke welstandcommissies. In de derde plaats betreurt de heer Korswagen het, dat de rijke ervaring, die de architecten van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg bij hun werkzaamheden opdoen, niet wordt doorgegeven aan de restauratiearchitecten. Hij bepleit het vastleggen van deze ervaringen en gegevens, opdat daarvan later profijt kan worden getrokken. Over deze kwestie ontstaat een uitvoerige discussie. IR. R. MEISCHKE en de heer C. J. M. VAN DER VEKEN trekken de waarde van een dergelijke documentatie in twijfel; het slaafs navolgen van de aldus bijeengebrachte gegevens en ervaringen kan tot een niet-verantwoorde restauratie leiden; de grondslag voor een juiste restauratie moet gevonden worden in het te herstellen object zelf.

Bij de rondvraag vestigt MR. R. HOTKE de aandacht op de gevaren, die bij een samenvoeging van de gemeenten Veere, Vrouwenpolder en Serooskerke in het kader van de gemeentelijke herindeling op Walcheren de monumenten van Veere kunnen bedreigen, omdat in de dan te vormen gemeenteraad de inwoners van Veere een minderheid zullen vormen tegenover de inwoners van de beide dorpen. Het staat zelfs niet vast, of de zetel van het bestuur van de nieuwe gemeente wel in het stadhuis van Veere gevestigd zal worden. De Bond zal zich hieromtrent met een request tot de Minister van Binnenlandse Zaken wenden.

Nadat DR. P. VAN OVERZEE nogmaals gewezen heeft op de ongewenste toestand, dat met overheidssteun gerestaureerde Hervormde kerken veelal nimmer voor bezichtiging zijn opengesteld, sluit de voorzitter de vergadering.

Voorafgaande aan deze vergadering verzamelden de leden van de Bond zich tegen 11 uur in de Laurenskerk te Rotterdam. Na een uiteenzetting over de bouwgeschiedenis door de hoofdopzichter bij de restauratie, de heer J. W. C. BESEMER, maakt het gezelschap een wandeling door de kerk. Speciale autobussen brengen de deelnemers dan naar het museum Stichting Willem van der Vorm, waar de heer LEENTVAAR, die jaren lang secretaris van de heer VAN DER VORM is geweest, allen welkom heet. Tegen 1 uur verenigt het gezelschap zich aan een koffiemaaltijd in het restaurant van het Bouwcentrum. IR. R. MEISCHKE vertelt iets over de tentoonstelling „Levend Erfdeel", die daarna door de deelnemers wordt bezichtigd, alvorens de vergadering een aanvang neemt.

V. D. M.

MUSEUM-NIEUWS

INSTALLATIE COMMISSIE HISTORISCHE SCHEEPSRESTEN

Toen na de drooglegging van de Noordoostpolder een begin met het in cultuur brengen van deze polder werd gemaakt, stuitte men op wrakken van vergane schepen. Nadat er enkele van blootgelegd waren, bleek, dat ze voor de geschiedenis van het schip van grote betekenis waren. Om deze reden heeft men zich afgevraagd of deze schepen op de een of andere manier bewaard zouden kunnen blijven.

Om de vraag te kunnen beantwoorden of en zo ja welke schepen geconserveerd en bewaard dienen te blijven, heeft de Minister van Verkeer en Waterstaat, met instemming van zijn ambtgenoot van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen een commissie ingesteld, welke tot taak heeft de directeur van de Directie Wieringermeer (IJsselmeerpolders) hierover te adviseren.

Deze commissie bestaat uit de voorzitter en secretaris van de Rijkscommissie voor de Musea en de directeuren van het Nederlandsch Historisch Scheepvaart Museum te Amsterdam, het Rijksmuseum Zuiderzeemuseum te Enkhuizen en het Maritiem Museum Prins Hendrik te Rotterdam. De beheerder van het Oudheidkundig Museum te Schokland woont de vergaderingen bij.

Bij de installatie van deze commissie op 15 februari sprak de directeur van de Directie Wieringermeer, ir. A. P. Minderhout, de volgende rede uit.

Mejuffrouw, Mijne Heren,

Gaarne heet ik U welkom op deze bijeenkomst van de bij de beschikking van de Minister van Verkeer en Waterstaat op 29 november 1961 ingestelde Commissie Historische Scheepsresten IJsselmeerpolders.

Het doet mij leed hierbij allereerst te moeten herinneren aan het overlijden van de heer jhr. dr. D. C. Röell, die tot voorzitter van deze commissie was benoemd. Ik heb echter begrepen dat dit voorzitterschap voorlopig zal worden waargenomen door U Mijnheer Pelinck, in Uw functie van waarnemend voorzitter van de Rijkscommissie voor de Musea.

De heer Cox is verhinderd aanwezig te zijn; hij is met vakantie in Zwitserland.

De taak van Uw commissie bestaat, zoals in de zoëven genoemde beschikking is vermeld, uit het adviseren van mijn Dienst omtrent de vraag welke scheepsresten op het gebied van de historische scheepvaart dienen te worden geconserveerd en bewaard. Deze taak is voor mijn Dienst daarom van zo veel belang, omdat de archeologische afdeling zich reeds lang heeft bezig gehouden met het opgraven en het onderzoeken van scheepswrakken, gevonden in de bodem van de drooggelegde IJsselmeerpolders en dit werk van de grootste betekenis is voor de kennis omtrent de ontwikkeling van de scheepsbouw. Het aantal scheepsvondsten in dit gebied is reeds groot en ongetwijfeld zullen er nog vele volgen.

Aanvankelijk was er slechts betrekkelijk geringe belangstelling voor de historie van de scheepsbouw, waardoor het kon gebeuren, dat van een deel van de in de eerste ontginningsperiode in de Wieringermeer en ook nog in de Noordoostpolder ontdekte scheepswrakken vrijwel geen gegevens zijn bewaard gebleven en in het geheel geen materialen. De ontwikkeling van het onderzoek en de bewustwording van het feit hoe weinig in feite over de historie van de scheepsbouw bekend is, hebben er echter toe geleid dat meer en meer aandacht aan de opgravingen en het onderzoek van de gevonden resten wordt besteed. Daarbij heeft in niet geringe mate aanvankelijk ook de bruikbaarheid van de scheepswrakken als dateringsmiddel voor de sedimentatiegeschiedenis een rol gespeeld. In diverse publikaties is hierop de nadruk gelegd. Wellicht is deze nadruk wel eens te zwaar geweest en is daardoor naar buiten toe soms te weinig duidelijk geworden van welk belang de historisch-scheepsbouwkundige kant is.

Voor buitenstaanders is veelal de inventaris van het opgegraven scheepswrak meer spectaculair dan het wrak zelf, doch in werkelijkheid is de unieke gelegenheid om de Nederlandse scheepsbouwhistorie te kunnen bestuderen aan de hand van de waar te nemen constructies toch wel van importantie gebleken.

Dit gedeelte van het onderzoek heeft zich zelfs al in meer specialistische zin ontwikkeld en zich daarbij eigen methoden en opgravingsmiddelen eigen gemaakt. Deze methoden hebben bijvoorbeeld de mogelijkheid geopend om bij een bepaalde vordering van het onderzoek de ouderdom van een scheepswrak uit de grondverstoring af te leiden zonder dat daarvoor veel graafwerkzaamheden moeten worden verricht. Zo is een selectie van de gevonden wrakken op grond van de ouderdom zonder veel graafwerk mogelijk, en dat is uiterst belangrijk. Deze selectiemogelijkheid betekent immers niet alleen een belangrijke

kostenbesparing, maar is bovendien dringend noodzakelijk om met de reeds beperkte mogelijkheden het scheepsonderzoek tot redelijke ontplooiïng te brengen.

Hoe zeer deze selectie nodig is blijkt wel uit de aantallen scheepsvondsten. De Wieringermeer bracht tijdens de ontginningsperiode slechts 18 wrakken aan het licht, terwijl in latere jaren nog een tweetal van belang zijnde, reconstrueerbare schepen en één zeer gehavend wrak werden aangetroffen. In de Noordoostpolder is het aantal meldingen al gestegen tot 159. In Oostelijk Flevoland zijn tot nu toe ca. 60 scheepswrakken van allerlei aard aangettroffen.

Uiteraard waren en zijn niet al deze scheepsresten van betekenis. De inventarissen — ook uit een scheepsbouwkundig niet interessant schip — kunnen echter uit cultuurhistorisch oogpunt van betekenis en soms van hoge waarde zijn.

De verkenningen, welke tot nu toe in Oostelijk Flevoland werden uitgevoerd hebben ertoe geleid, dat een aantal gemelde scheepsvondsten kon worden prijsgegeven, omdat zij van onvoldoende betekenis bleken voor een systematische opgraving. Van sommige werd niettemin een min of meer complete inventaris geborgen.

Het opgraven, tekenen en fotograferen van de gevonden scheepswrakken leidt tot het registreren van gegevens en het zoeken naar een verband in de ontwikkelingsgeschiedenis van de scheepsbouw. Is voor sommigen, die direct in de constructie van de houten schepen geïnteresseerd zijn, de scheepstekening reeds veelzeggend, in binnen- en buitenland blijkt een groeiend verlangen te leven om ook delen — en zo mogelijk gehele schepen — uit de oudere tijden te bewaren. Een bekend voorbeeld van dit laatste streven is het lichten van het bij Stockholm aangetroffen 17de eeuwse schip de Wasa.

Van de in het Zuiderzeegebied opgegraven scheepswrakken is een beperkt aantal onderdelen bewaard. De toenemende belangstelling voor het oude schip resulteert uiteraard in het verlangen zoveel mogelijk daarvan te behouden. Men zal zich hierbij echter beperkingen dienen op te leggen. Een keuze zal noodzakelijk zijn.

Ik ben mij ervan bewust dat mijn Dienst in deze een grote verantwoordelijkheid draagt. Aan deze zaak zitten namelijk tal van kanten, welke in feite uitgaan boven de competentie van mijn Dienst, wiens hoofdtaak toch een geheel andere materie bestrijkt. Vele problemen verband houdend met de gevonden scheepsresten, zullen om een oplossing vragen en de beoordeling van de vraag welke scheepsresten wel en welke niet zullen moeten worden bewaard, zal uit meer nationaal oogpunt dienen te geschieden.

Daartegenover zal de door mij geleide Dienst slechts beperkte mogelijkheden tot het bewaren kunnen scheppen.

Zelfs zullen in weliswaar uitzonderlijke gevallen de opgravingen de taak van mijn Dienst wellicht te boven kunnen gaan. Ik denk hierbij bijvoorbeeld aan het omstreeks 1650 vergane schip op kavel E 81 in de Noordoostpolder, waaromtrent Uw Commissie op 4 januari j.l. haar eerste advies uitbracht. De opgraving en wellicht bewaring met conservering hiervan is een werkobject waarvoor speciale maatregelen zullen moeten worden getroffen en waaraan naar het zich laat aanzien grote kosten zullen zijn verbonden.

Ik stel het daarom bijzonder op prijs, dat U mij bij de oplossing van de aan deze soort vraagstukken verbonden problemen wilt steunen en van advies dienen in het belang van het historisch-scheepsbouwkundig onderzoek, als ook van het overbrengen naar de huidige tijd van in het verleden ontstane scheepsbouwconstructies en toegepaste scheepsbouwmethoden.

Ik hoop dat de vervulling van Uw taak niet slechts ten goede zal komen aan het doel, waarvoor Uw commissie is ingesteld, maar ook U persoonlijk bevrediging zal schenken.

Hiermede moge ik Uw Commissie voor geïnstalleerd verklaren.

TENTOONSTELLINGS-AGENDA

SAMENGESTELD DOOR HET RIJKSBUREAU VOOR KUNSTHISTORISCHE DOCUMENTATIE

ALKMAAR
— *Sted. Museum.* Tekenaars in de stad -23 apr.

ALMELO
— *Stadhuis.* D. Boode -1 mei

AMERSFOORT
— *Zonnehof.* Int. Fototentoonst. -24 apr.
— *'t Oude Wevershuys.* Willem J. van Dam -23 apr.

AMSTELVEEN
— *Aemstelle.* Kunstaankopen 1961 -30 apr.

AMSTERDAM
— *Rijksmuseum.* Amsterdam in tekening; verz. Leonhardt -29 apr.
Prentenkabinet: It. prentkunst uit de 17de eeuw -15 juni
— *Sted. Museum.* Mensen in de oorlog, foto's Robert Capa -30 apr.
J. Stekelenburg -30 apr.
Marlow Moss -30 apr.
Kleurenfoto's v. Ernst Haas -30 apr.
Tussen spiegel en venster in Franse katoen -7 mei
De werkschuit en de opgroeiende jeugd -7 mei
De architect Piet Zanstra -14 mei
— *M. L. de Boer.* Jaap Gardenier en Edgard Tytgat 12 mei-2 juni
— *De 3 Hendricken.* Helga Ottenheym, wandtapijten -20 apr.
Toon Vijftigschild 20 apr.-11 mei
Gladys Valdez 12 mei-1 juni
— *D'Eendt.* Guy Marie Nouvel -21 apr.
— *Rembrandthuis.* Rembrandt's Curieuse Saecken -30 apr.
— *Kunstkontakt (1ste Jac. van Camstr. 64).* Frits Gramberg -2 mei
Eugène Brands 5 mei-30 mei
— *Vlieger.* Hans van Norden -28 apr.
— *G. H. Buhrmann.* Staaldruk -20 apr.
— *Pé. Cé. Corner.* Leden van S.A.U.L.
— *Knoll International.* Ontmoeting 2, foto's van Ad Windig en plastieken van diverse kunstenaars -28 apr.
— *Ina Broerse.* Wim Zwiers -7 mei

ARNHEM
— *Gemeente Museum.* Bourdelle -29 apr.

BLOEMENDAAL
— *Bloemenheuvel.* A. G. Luttge-Deetman en J. M. Luttge -30 apr.

DELFT
— *Prinsenhof.* Contour -7 mei

DEVENTER
— *De Trog.* Fernay -3 mei

DORDRECHT
— *Pictura.* Talens' Prijs 1961/1962 20 apr.-13 mei

EINDHOVEN
— *Van Abbemuseum.* De Bijbel en de kunst van onze Tijd -7 mei
— *Krabbedans.* C. v. d. Bergh -23 apr.

ENSCHEDE
— *Platvoet.* Steven Kwint -4 mei

GORINCHEM
— *Nieuwe Doelen.* Gramberg 4 mei-29 mei

GOUDA
— *Catharina Gasthuis.* Brasilia -30 apr.

'S-GRAVENHAGE
— *Gemeentemuseum.* Die Haghe, Dorp der Dorpen -1 juni
— *Museum Bredius.* W. J. Dijk -13 mei
— *Panorama Mesdag.* Ned. Kunstkring -23 apr.
De Heer en Mevr. v. d. Voort 28 apr.-13 mei
— *Mart. Liernur.* Auke de Vries en Hendrik Hemmes -20 apr.
— *Orez.* Mathieu Ficheroux -20 apr.
— *Kon. Acad. v. Beeld. Kunsten.* Grafische vormgeving 1 mei-1 juni
— *Mus. v. h. Onderwijs.* Hout ziet ons aan -15 juli
Bestuurde trillingen -1 juli
— *Posthoorn,* Wim Bors -26 apr.
— *Cinema du Midi.* Gerard Wensma -27 apr.
— *Penningkabinet.* Keuze uit de Verzamelingen

GRONINGEN
— *Pictura.* Nu -22 apr.
— *De Permanente.* Paul Werner -4 mei
Dick van 't Wout 4 mei-31 mei

HAARLEM
— *De Ark.* Adriaan van der Weyden -29 apr.
— *In 't Goede Uur.* Ploos van Amstel -30 apr.

HENGELO (O)
— *Hengelose Kunstz.* De Haagse Aquarellisten -30 apr.

'S-HERTOGENBOSCH
— *Prov. Museum.* Hedendaagse ceramiek en email uit Italië -18 apr.

HILVERSUM
—*Mus. v. h. Gooi en Omstr.* Jan Luyken -28 mei
— *De Jong.* Gérard Ifert -3 mei

LAREN
— *Hamdorff.* Jan Rijlaarsdam -30 apr.

LEEUWARDEN
— *Princessehof.* Hedend. Belgische Kunst
— *Van Hulsen.* Ru van Rossem -30 apr

LEIDEN
— *Lakenhal.* Johan Buning -8 mei
Leerlingen van Henny Bal 12 mei-4 juni
— *Rijksuniversiteit (Rapenburg 73).* Mark Kolthoff -29 apr.

LISSE
— *Keukenhof.* Engelse en Nederlandse beeldhouwkunst voorlopig

NAARDEN
— *Raadhuis.* Larense Kunstenaars 21 apr.-7 mei

NIJMEGEN
— *Waag.* Kleurendruk Jugendstil 20 apr.-27 mei
— *Platvoet.* Bob van Walderveen -2 mei
Dirkjan Ribbeling 4 mei-29 mei

OTTERLO
— *Rijksmus. Kröller-Müller.* De XX en hun tijdgenoten -31 mei

ROERMOND
— *Gem. museum.* Het schilderij van de maand -30 apr.

ROTTERDAM
— *Mus. Boymans-van Beuningen.* Kant uit de 19de eeuw -30 apr.
It. tekeningen uit Ned. bezit
— *Mus. v. Land- en Volkenk.* Oud Peru -1 juli
— *Bouwcentrum.* Het eigen huis -november
— *Rotterd. Kunstkr. (W. de Withstr. 35).*
Liaison des Arts (foto's) -30 apr.
Kees van Bohemen -30 apr.
— *Rotterd. Kunststichting (Lijnbaan).* Leden van „Europa" -30 apr.
— *Hist. Museum.* Elsschot -24 apr.
— *'t Venster.* Niels Hamel -27 apr.
Jan Overbeeke 28 apr.-18 mei

RIJSWIJK
— *Museum.* Otto Kriens -25 apr.

SCHIEDAM
— *Sted. Museum.* Michael Podulke -23 apr.

TILBURG
— *Paleis-Raadhuis.* Aad de Haas -21 apr.
— *Textiel-Museum.* Oude kostuums -10 juni

UTRECHT
— *Universiteitsmuseum.* Beeld. kunst v. medewerkers der Utr. Universiteit 2 mei-9 juni
— *Utrechtse Kring.* Niek Molenaar en K. Gomes -22 apr.
Johan Buning 28 apr.-20 mei

ZUTPHEN
— *Bakker & Ploeg.* Dick van 't Wout -4 mei

VACATURE

AMSTERDAM

Het Ned. Hist. Scheepvaartmuseum, Corn. Schuytstraat 57, Amsterdam-Z, zoekt per 1 juli a.s. een

CONSERVATOR TEVENS ADMINISTRATEUR

Maritiem onderlegden en (kunst)historici genieten de voorkeur. Leeftijd tot ± 45 jaar.
Eigenhandig geschreven sollicitaties met volledige inlichtingen te richten aan de directie.

NIEUWS-BULLETIN KON. NED. OUDHEIDKUNDIGE BOND 6de S., JRG. 15 (1962), AFL. 5, KOL. *65-*76, 15 MEI
REDACTIE-SECRETARIAAT STADHOUDERSPLANTSOEN 7, DEN HAAG

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

FRIESLAND

Ruilverkaveling Koningsdiep. Dank zij de medewerking van de Cultuurtechnische Dienst kon worden begonnen met het onderzoek van een vindplaats van 11de-13de-eeuws aardewerk nabij Wijnjeterp. Reeds zijn verschillende asplekken en enkele sporen van woning(?)-greppels aan het licht gekomen. *F.M., Leeuwarden en B.A.I., Groningen (G. Elzinga).*

Leeuwarden. Bij de voortgezette opgravingen in de Bagijnesteeg is in de tweede profielput duidelijk waargenomen dat zich hier een natuurlijke, naar het westen aflopende helling in de zeebodem heeft bevonden, die wellicht één zijde vormde van een in de Middelzee uitkomende stroomgeul of priel. De bodem daarvan is naderhand bedekt met een natuurlijk opgeslibde kleilaag, waarin brokjes weggeslagen veen voorkomen. Daarop lag een dikke rietmestlaag, welke niet ouder dan 12de-eeuws scherfmateriaal bevatte. In een daarop geworpen kleipakket was een noord-zuid gerichte rij lichte, eiken paaltjes geslagen, die reeds eerder, vermoedelijk in bintwerk, dienst hadden gedaan. Het onderzoek wordt nu voortgezet op het terrein van de voormalige Minnema-stins. Hier worden onverwachte moeilijkheden ondervonden, want de vaste bodem blijkt zich hier op een veel grotere diepte te bevinden dan werd verwacht. Vermoedelijk bevond zich hier een zeer diepe inham of stroomgeul, die volgeslibd is met verontreinigde klei. De zandbodem is nog niet bereikt, ondanks het feit dat op het laagste punt werd begonnen en de sleuf reeds tot ca. 3 m is uitgediept. *F.M., Leeuwarden en B.A.I., Groningen (G. Elzinga).*

Waaxens, gem. Westdongeradeel. Binnen het kader der restauratie is een begin gemaakt met een onderzoek der bouwgeschiedenis van het op de kruin der dorpsterp gelegen Herv. kerkje te Waaxens. *R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma).*

Workum. De heer T. Rekker meldde dat in een weiland ten oosten van de stad aardewerk werd gevonden. Bij onderzoek bleek dat er zich een niet-natuurlijke verhoging van sterk kleihoudend veen bevindt, waaruit 10de-12de-eeuwse ceramiek werd geborgen, o.a. van „Pingsdorfer" tuitkannen en hun Friese equivalenten. Vermoedelijk is de vindplaats, die nog nader zal worden bestudeerd, te identificeren als het o.m. in 1618 genoemde Igleburen. *F.M., Leeuwarden en B.A.I., Groningen (G. Elzinga).*

Wymbritseradeel. Op verzoek van de R.O.B. werd een vondstmelding uit Jutrijp, door de Rijkswaterstaat gedaan, nagegaan. Het bleek dat bij de aanleg van een bermsloot aan de westzijde van de rijksweg Sneek-Lemmer op ca. 1.25 m diepte in de veenbodem een vrijwel horizontale, ca. 10 cm dikke laag gedoornde takken was aangesneden, die zich in het profiel over een lengte van ca. 10 m aftekende en aan de einden schuin omhoog liep. Het geheel was gevuld met een sterk kleiige vulling, waarin hier en daar rood en geel middeleeuws baksteenpuin voorkwam. De betekenis van een en ander is onduidelijk gebleven.

Te Smallebrugge konden, na een melding van de heer O. Santema te Leeuwarden en met medewerking van de heer H. S. Stoffelsma ter plaatse, waarnemingen worden gedaan, toen ten zuiden van de begraafplaats een diepe bouwput voor een gierkelder werd uitgegraven. De veenbodem, waarin zich Cardiumschelpen bevonden, bleek op één plaats afgedekt met een ongeveer 0.75 m dikke kleilaag. Hierin bevonden zich paalresten, terwijl tevens scherven van 12de-14de-eeuwse kogelpotten en Rijnlands aardewerk van dezelfde ouderdom werden aangetroffen. Een en ander is in overeenstemming met de oudste geschiedenis van dit thans nog slechts uit drie boerderijen bestaande dorpje. *F.M., Leeuwarden en B.A.I., Groningen (G. Elzinga).*

OVERIJSSEL

Hardenberg. Door afbraak van een huis naast het Postkantoor werd de mogelijkheid geboden om een nieuw onderzoek naar de stadsmuur in te stellen. Vooral de wens ons een goed profiel tegen de buitenzijde van de muur te verschaffen leidde tot de ontgraving. De onverwachte aanwezigheid van een kelder scheen alle verwachtingen te beschamen. Gelukkig bleek het desondanks mogelijk aan één zijde een goed profiel te verkrijgen. Hieruit bleek, dat de voeting van de muur niet bespoeld werd door een gracht. Een tamelijk steil talud, aanvangende boven de versnijding van de muurvoet, zette zich een eindweegs voort en moet tenslotte zijn overgegaan in de gracht, die op de kaart van Jac. van Deventer (± 1550) nog duidelijk te lokaliseren valt. De sleuf kon echter niet zover worden doorgetrokken. *R.O.B., Amersfoort (J. G. N. Renaud).*

GELDERLAND

Nijmegen. Legerplaats 10de legioen. De opgravingen zijn, hoewel gestagneerd door minder gunstig weer, ononderbroken voortgezet. Achter de scholen van „Mater Dei" aan de Berg en Dalseweg werden van de kazernes aldaar drie hemistrigia gedeeltelijk blootgelegd. Deze lagen parallel aan de lengteas van de Castra. Van één hemistrigium werden tot nog toe 10 vertrekkenparen vastgesteld; een vooruitspringend deel, dat nog niet is onderzocht, moet een bijbehorende officierswoning bevatten.

Het terrein achter de kleuterschool aan de Ubbergse Veldweg heeft geen kazernes opgeleverd. De hier aangetroffen funderingen wijzen eerder op woningen van hoge officieren; de opgraving is echter nog te fragmentarisch om verdere conclusies toe te laten. Dit laatste geldt ook voor de oudere perioden, op beide terreinen. *R.M.v.O., Leiden (H. Brunsting).*

ZUID-HOLLAND

Kethel, gem. Schiedam. In samenwerking met de gemeente Schiedam en leden der werkgroep „Helinium" van de A.W.W.N. is een aanvang gemaakt met het verkennen en onderzoeken van enige terpachtige verhevenheden, verspreid over de eerlang tot bouwterrein te verhogen weilanden ten westen en zuidwesten van de kom van het dorp Kethel gelegen. De indruk bestaat dat het hier huissteden betreft uit de 11de-12de eeuw welke slechts gedurende korte tijd als zodanig dienst hebben gedaan. Voorts werd een overslibde nederzetting aangetroffen uit het begin der jaartelling, waarvan de juiste aard en ouderdom nog bepaald dient te worden. *R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma).*

NOORD-BRABANT

Haren, gem. Megen, Haren en Macharen. Ten einde stratigrafisch goed gescheiden materiaal te verzamelen uit de laatste vijf eeuwen v. Chr. zijn in de rand van een dichtgeslibde rivierbedding, grenzend aan een nederzetting, enkele sleuven gegraven. Dit onderzoek sluit aan op de vondsten gedaan door de heren H. Teunissen en A. van Swaay (zie *Nieuws-Bull.* 1960 kol. *270). *R.O.B., Amersfoort (P. J. R. Modderman).*

LIMBURG

Stein. In de loop van de maand is een begin gemaakt met een onderzoek van bandceramische bewoningssporen. De plaatsen, waar gegraven wordt, sluiten aan op de terreinen waar dr. H. J. Beckers zijn vondsten deed aan de Kerender Kerkweg *R.O.B., Amersfoort (P. J. R. Modderman).*

ZEELAND

Aardenburg. Het onderzoek van de Romeinse nederzetting in de kom van de stad is op 16 april 1962 hervat. *R.O.B., Amersfoort (J. A. Trimpe Burger).*

St. Anna ter Muiden. Bij de opgravingen op het kerkterrein kwamen, behalve de funderingssleuven van de laat-middeleeuwse kerk, uit dezelfde tijd daterende gemetselde graven te voorschijn, waarvan de binnenzijden beschilderd waren. *R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma).*

MUSEUM-PUBLIKATIES

In aansluiting op de lijst Museumpublikaties, die in het *Nieuwsbulletin* 6de s. 14 (1961), kol. *111-*114 werd afgedrukt, volgt hieronder een opsomming van de sinds die datum verschenen uitgaven.

Jaarverslagen:

ALKMAAR, *Stedelijk Museum,* Jvsl. 1960

AMSTERDAM, *Gemeentemusea,* Jvsl. 1960
——, *Koninklijk Instituut voor de Tropen,* Jvsl. 1960
——, *Museum Amstelkring,* Jvsl. 1959-'60
——, *Maatschappij Arti et Amicitiae,* Jvsl. 1960

ARNHEM, *Ned. Openluchtmuseum,* Jvsl. 1959

ASSEN, *Prov. Museum van Drenthe,* Jvsl. 1959

BREDA, *Ethnografisch Museum,* Jvsl. 1957, 1958, 1959
——, *Stedelijk Museum voor Geschiedenis en Oudheidkunde,* Jvsl. 1960

DELFT, *Stedelijk Museum Het Prinsenhof,* Jvsl. 1960
——, *Oranje Nassau Museum,* Jvsl. 1960
——, *Ethnografisch Museum,* Jvsl. 1960

DEVENTER, *Museum De Waag,* Jvsl. 1960-1961

DOKKUM, *Oudheidkamer Dockum en Omstreken,* Jvsl. 1960

DORDRECHT, *Dordrechts Museum,* Jvsl. 1960

GOUDA, *Stedelijke Musea,* Jvsl. 1961

'S-GRAVENHAGE, *Het Nederlandse Postmuseum,* Jvsl. 1960
——, *Stichting tot instandhouding van het Museum van de Kanselarij der Nederlandse Orden,* Jvsl. 1961

GRONINGEN, *Groninger Museum voor Stad en Lande,* Jvsl. 1960

'S-HERTOGENBOSCH, *Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant,* Jvsl. 1960

HINDELOOPEN, *Hidde Nijland Stichting,* Jvsl. 1960

HOORN, *West-Fries Museum,* Jvsl. 1960

LEEUWARDEN, *Fries Museum,* Jvsl. 1960
——, *Fries Natuurhistorisch Museum,* Jvsl. 1961
——, *Gemeentelijk Museum Het Princessehof,* Jvsl. 1961

LEIDEN, *Nederlandsch Leger- en Wapenmuseum „Generaal Hoeffer",* Jvsl. 1960
——, *Rijksmuseum van Geologie en Mineralogie,* Jvsl. 1960-1961

PRETORIA, *Nederlands Cultuurhistorisch Instituut aan de Universiteit van Pretoria,* Jvsl. 1960-1961

ROOSENDAAL, *Oudheidkundige Kring De Ghulden Roos,* Jaarboek 1961

ROTTERDAM, *Maritiem Museum „Prins Hendrik",* Jvsl. 1957-1960
——, *Museum voor Land- en Volkenkunde,* Jvsl. 1957-1958.

RIJNSBURG, *Spinozahuis,* Jvsl. 1961

RIJSWIJK, *Oudheidkundig Museum Rijswijk Z.H.,* Jvsl. 1960

SNEEK, *Fries Scheepvaartmuseum,* Jvsl. 1960

TILBURG, *Textiel Museum,* Jvsl. 1959-1960

UTRECHT, *Centraal Museum,* Jvsl. 1960
——, *Nederlands Spoorwegmuseum,* 1957-1960
——, *Universiteitsmuseum,* Jvsl. 1960-1961

VEENDAM, *Het Veenkoloniaal Museum,* Jvsl. 1960-1961

WAALWIJK, *Nationaal Museum voor de Schoen- en Lederindustrie,* Jvsl. 1960

WEERT, *Gemeentemuseum,* Jvsl. 1961

WEST TERSCHELLING, *Gemeente Museum 't Behouden Huys,* Jvsl. 1961

ZWOLLE, *Museum voor de IJsselmeerpolders gevestigd te Schokland en Expositiegebouw Lelystad,* Jvsl. 1961
——, *Provinciaal Overijssels Geschiedkundig Museum,* Jvsl. 1960-1961

TENTOONSTELLINGS-AGENDA

SAMENGESTELD DOOR HET RIJKSBUREAU VOOR KUNSTHISTORISCHE DOCUMENTATIE

AMERSFOORT
— *Zonnehof.* Ver. Beoefenaars Gebonden kunsten Gkf. -28 mei
— *'t Oude Wevershuys.* Edmond Wingen -25 mei

AMSTELVEEN
— *Aemstelle.* Bill Davis -28 mei

AMSTERDAM
— *Rijksmuseum.* Italiaanse prentkunst uit de 17de eeuw -15 juni
— *Sted. Museum.* Siri Kerkert -21 mei
Umberto Boccioni -28 mei
De Onafhankelijken -28 mei
Alcopley en Adja Yunkers -28 mei
Lajos Ebneth
— *Zoöl. Museum.* Walvissen -1 sept.
— *M. L. de Boer.* Jaap Gardenier en Edgard Tytgat -2 juni
— *De 3 Hendricken.* Gladys Valdez -1 juni
Mario Mascarelli (Joegoslavië) 1-22 juni
— *Magd. Sothmann.* Roger Chailloux -19 mei
— *Kunstkontakt (1ste Jac. van Campenstr. 64).* Eugène Brands -30 mei
Dirkjan Ribbeling 2-27 juni
— *Kunstz. Vlieger.* Herman Stammeshaus -19 mei

ARNHEM
— *Gemeentemuseum.* Zeven tekenaars uit Gelderland -27 mei
De mens in Europa, foto's 2-27 juni
— *Openluchtmuseum.* Het Platteland thuis en 50 jaar Openluchtmuseum, 1912-1962 -nov. '62

BERGEN
— *Kranenburgh.* Jonge Noordhollandse beeldhouwers -6 sept.
Leden v. h. Kunstenaars Centrum Bergen -1 juni

BLOEMENDAAL
— *Bloemenheuvel.* Bloemendaalse kunstenaars -4 juni

BREDA
— *Beyerd.* Michaël Podulke vanaf 5 mei
'40-'45 en wat wij met onze Vrijheid doen! -21 mei

DEN BRIEL
— *Trompmuseum.* Beelden uit Brielle 1961, foto's -19 mei

BUSSUM
— *Dekker.* Tineke Robson — Augustijn -21 mei

DELFT
— *Fenna de Vries.* Hans van der Lek -17 mei

DELFZIJL
— *Molen Adam.* Scheepstypen en werktuigen -15 sept.

DEVENTER
— *Muntentoren.* Deventer fotokring -19 mei
Kalenders v. d. fa. Bührmann 23-30 mei
Stad en land in de 17de eeuw 2-18 juni

DORDRECHT
— *Dordrechts Museum.* J. A. Zandleven -3 juni

EINDHOVEN
— *Van Abbemuseum.* E. Heymans -27 mei
Schildersgroep Fugare -3 juni
— *Krabbedans.* Chris Heeneman -23 mei

ENKHUIZEN
— *Zuiderzeemuseum.* Scheepsversieringen -1 nov.
— *Drommedaris.* Victor Linford -6 juni

ENSCHEDE
— *Rijksmus. Twenthe.* De brand van Enschede, 7 mei 1862 -6 aug.
— *Platvoet.* Kindervisite -17 mei
Frans de Haas 1-25 juni

GELEEN
— *Atelier (naast Hotel Hanenhof).* Limburg, werkplaats van Europa 24 mei-5 juni

GORINCHEM
— *Nieuwe Doelen.* Frits Gramberg 4-29 mei
Eugène Brands 1-27 juni

GOUDA
— *Catharina Gasthuis.* Brasilia -17 mei

'S-GRAVENHAGE
— *Gemeentemuseum.* Die Haghe, dorp der dorpen -1 juni
— *Panorama Mesdag.* Jan Budde en Hein Stolle 19 mei-8 juni
Schilderessenvereniging ODIS 9-24 juni
— *Beneluxhuis.* Martin Bollé 11-26 mei
— *Centrum.* Job Hansen -18 mei
— *Dame.* Juan Sala Santonja -19 mei
— *Kon. Acad. v. Beeld. Kunsten.* Grafische Vormgeving -1 juni
— *Mus. v. h. Onderwijs.* Bestuurde trillingen -15 juli
Hout ziet ons aan -1 juli
— *Nederlanden v. 1845 (Groenhovenstr.).* Leden van Pulchri Studio 1-26 mei
— *Nova Spectra.* Batta Mihaïlovitch -27 mei
— *Posthoorn.* Daan van Golden -19 mei
— *Pulchri Studio.* Werken der leden -20 mei
— *Cinema du Midi.* Kinderfoto's van Ralph -25 mei
— *W. P. van Stockum.* Haagse amateurfotografen Ver. -20 mei
— *Kelder W. S. ten Bosch.* Aquarellen, tekeningen, etc. -15 sept.

GRONINGEN
— *Gron. Museum.* Middeleeuwse kunst -15 juni
— *De Permanente.* Dick van 't Wout -31 mei

HAARLEM
— *Frans Halsmuseum.* Dag. geopend van 10-17; speciale avondopenstelling, met kaarsverlichting, van 20.30-22.30, ook zondags. Bovendien zondags van 13-17 u.
— *Huis van Looy.* Leden v. Kunst zij ons doel -28 mei
— *Ark.* Els Korver -26 mei
— *In 't Goede Uur.* Lou Strik -31 mei
— *Uittenhout.* Josef Santen -28 mei
— *Restaurant Neptunus.* Johan Jorna mei

HENGELO (O)
— *Hengelose Kunstz.* Goois scheppend ambacht uit Hilversum -10 juni

'S-HERTOGENBOSCH
— *Prov. Museum.* J. W. Peynenburg -24 juni
— *Borzo.* Moderne Ned. grafische kunst -26 mei

HILVERSUM
— *Goois Museum.* Jan Luyken -28 mei

HOENSBROEK
— *Kasteel.* Frans Nols, Aart Roos en Arthur Spronken -1 juni

KAMPEN
— *Koornmarktspoort.* Amateurfotoclub Kampen -19 mei
Kindervisite 22 mei-4 juni

LEIDEN
— *Lakenhal.* Leerlingen van Henny Bal -4 juni
— *Academiezaal.* Harry Kamoen -31 mei

MAASTRICHT
— *Arti.* Akke Sins 19 mei-10 juni

NAARDEN
— *Raadhuis.* T. Roothart 9-19 juni
Noord Veluwse Schilderskring 19 mei-3 juni

NIJMEGEN
— *De Waag.* Kleurendruk Jugendstil -27 mei
— *Platvoet.* Dirkjan Ribbeling -29 mei
Fernay 1-26 juni

OTTERLO
— *Rijksmus. Kröller-Müller.* De XX en hun tijdgenoten -17 juni

OUDERKERK A/D AMSTEL
— *Paardenburg.* Zoltin Peeter -21 mei

ROTTERDAM
— *Mus. Boymans-Van Beuningen.* Italiaanse tekeningen uit Ned. bezit -4 juni
Prenten door en naar Italiaanse meesters -3 juni
— *Mus. v. Land- en Volkenkunde.* Oud Peru -1 juli
— *Bouwcentrum.* Het eigen huis -1 nov.
Kopen en knopen 1 juni-2 sept.
— *Rotterd. Kunststicht. (Lijnbaan).* Kurt Löb en Auke Hettema -28 mei
— *'t Venster.* Jan Overbeeke -18 mei
— *Gemeentearchief.* 200 jaar ontspanning en amusement -28 mei
— *Rôtisserie Euromast.* Henny Arkema-Niezen en Karel Arkema -1 juni

SCHIEDAM
— *Sted. Museum.* Ned. opgravingen in Egypte -25 juni

TIEL
— *Politiebureau.* Moderne Nederlandse schilders (collectie Van Abbemuseum) met explicaties per geluidsband) -28 mei

TILBURG
— *Paleis-Raadhuis.* Talens' prijs 1961-1962 18 mei-3 juni
— *Natuurhist. Museum.* Aanwinsten 1952-1962 -1 sept.
— *Textiel-Museum.* Drie eeuwen mode, vlijt en ijdelheid -11 juni

UTRECHT
— *Utr. Kring.* Jeanne Bieruma Oosting -20 mei
— *Universiteitsmuseum.* Medewerkers der Utrechtse Universiteit -9 juni
— *Kunstliefde.* Genootschap Kunstliefde -19 mei

WADDINXVEEN
— *Kunststichting (Kerkweg 215).* Auke de Vries en Jac. Wassenaar -20 mei

WASSENAAR
— *Kunstz. Heuff.* J. B. Hartman-Elias, Wibbo Hartman, Mary Dekkers, Sybilla Krosch en Guus Hellegers -1 juni

ZUTPHEN
— *Fa. Bakker & Ploeg.* Frans de Haas -31 mei

MEDEDELINGEN

BONDSNIEUWS

ZOMERVERGADERING EN EXCURSIE

De Zomervergadering van de K.N.O.B. is vastgesteld op *vrijdag 22 juni te Arnhem* en de daaraan verbonden excursie op *zaterdag 23 juni.*

VERKORT PROGRAMMA:

vrijdag 22 juni:

14.00 uur. Samenkomst in de Grote Kerk te Arnhem.
Wandeling door de stad.
16.00 uur. Algemene ledenvergadering in het Huis der Provincie.
19.45 uur. Gemeenschappelijk diner in het restaurant van het Openluchtmuseum.
Na afloop streekdrachtenshow.

zaterdag 23 juni:

9.00 uur. Vertrek van de excursie. Over Didam wordt naar Hoog-Elten gereden voor een bezoek aan de Abdijkerk.
13.00 uur. Koffiemaaltijd in hotel „De Graafschap" te Doetinchem.
14.30 uur. Bezoek aan kasteel Wisch.
16.30 uur. Bezoek aan het huis De Voorst.
Over Bronkhorst wordt naar Arnhem teruggereden.

Een uitvoerig programma wordt de leden begin juni toegezonden. Leden van „de Museumdag" zijn welkom.

Deelnemers, die in Arnhem wensen te logeren, wordt aangeraden *zo spoedig mogelijk* zelf een hotelkamer te bespreken. Het bureau Vreemdelingenverkeer te Arnhem, Stationsplein 45, verstrekt alle inlichtingen.

VACATURE

UTRECHT

Bij de afd. Bouwkunst van het Kunsthistorisch Instituut der Rijksuniversiteit is plaats voor een

WETENSCHAPPELIJK MEDEWERKER

Aanstelling in een der wetenschappelijke rangen volgens rijksregeling. Indiensttreding is van 1 juni af mogelijk.

Correspondentie te richten aan het hoofd der afd. Bouwkunst, Drift 25, Utrecht.

NIEUWS-BULLETIN KON. NED. OUDHEIDKUNDIGE BOND 6de S., JRG. 15 (1962), AFL. 6, KOL. *77-*100, 15 JUNI
REDACTIE-SECRETARIAAT STADHOUDERSPLANTSOEN 7, DEN HAAG

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

FRIESLAND

Metslawier (Oostdongeradeel). Bij de voorbereidingen tot de bouw van een proefboerderij op het terrein waar zich voorheen de stins „Ropta-State" bevond, stiet men op funderingen van een uit kloostermoppen opgetrokken bouwwerk. Nader onderzoek leerde, dat het hier de grondslagen van het in 1769 gesloopte poortgebouw betrof met aansluitende borstweringen en tegenover gelegen hoofd tot het opvangen en dragen van een valbrug. Het geheel moet zijn uitgedolven en opgemetseld eer de tussengelegen gracht gegraven werd. De bouwdatum valt moeilijk vast te stellen. Als bouwmateriaal werden kloostermoppen van het formaat 32 x 16 x 8 cm gebezigd, doch het betreft hier kennelijk secundair benutte stenen, terwijl zich in de vulling van de muren zelfs brokken tufsteen bleken te bevinden. Naderhand heeft men bovendien maatregelen moeten treffen tegen optredende verzakkingen door het plaatsen van bakstenen schoren. Het hierbij gebruikte materiaal wijst op de 16de/17de eeuw. Bij het onderzoek verleende de eigenaresse van het terrein, de Friese Maatschappij van Landbouw, de grootst mogelijke steun. *R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma), B.A.I., Groningen en F.M., Leeuwarden (G. Elzinga).*

Waaksens (Westdongeradeel). Het in het vorige Bulletin reeds aangekondigde onderzoek in de dorpskerk van Waaksens toonde aan dat het huidige kerkje als een oostwaartse uitbreiding van een naar verhouding opmerkelijk korte, uit kloostermoppen opgetrokken kapel dient te worden opgevat, tegen welker westgevel de eveneens uit kloostermoppen opgemetselde toren werd geplaatst. De zeer diepe grafkelders, over de volle breedte van het kerkje in de oostelijke helft uitgedolven, beletten met zekerheid vast te stellen op welke grondslagen de koorsluiting van de kapel heeft gerust, al wijzen enige aanzetten op een versmalde, halfronde apsis. Aan de zuidzijde van het kerkje werd een vijf meter diepe sleuf in het kerkhof uitgedolven, met de bedoeling enig inzicht te verkrijgen in de opbouw en ouderdom van de dorpsterp. De grondslagen bleken terug te reiken tot het begin der tijdrekening, terwijl zich onder de ontelbare geborgen aardewerkscherven onder meer terra nigra, terra sigillata alsmede een enkel fragment van een „Angel-Saksische" pot bevonden. Aangezien de met menselijke doodsbeenderen vermengde bovengrond zich tot 2 m beneden het huidige oppervlak voortzette en de kerk slechts ondiep gefundeerd staat, moet ter plaatse reeds geruime tijd begraven zijn eer de bakstenen kapel kwam te verrijzen. De omstandigheden lieten niet toe na te gaan of aan dit bouwwerk mogelijk nog een houten constructie vooraf is gegaan. Tufsteen werd niet aangetroffen en is evenmin secundair in de huidige kerk verwerkt. Met erkentelijkheid zij de medewerking vermeld, van het gemeentebestuur en de kerkvoogdij ondervonden. *R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma).*

GELDERLAND

Nijmegen. Legerplaats 10de legioen.

A. Het terrein van de Klokkenberg-scholen aan de Ubbergse Veldweg is thans geëgaliseerd. Daarmede is, met inbegrip van het in 1951 onderzochte perceel, een aaneengesloten stuk van ongeveer 2¼ hectare geheel ontgraven. Met de op de terreinen van Mater Dei onderzochte gedeelten, alsmede die op het daarnaast liggende particuliere terrein, onderzocht in 1957-'58, is thans meer dan 2½ hectare opgegraven, ongeveer 1/10 van de meer dan 25 hectare beslaande legerplaats.

B. Achter de scholen van Mater Dei aan de Berg en Dalseweg kon nog met een nieuw vlak worden begonnen, dank zij de boven lof verheven medewerking van de Moeder-Overste. Hier is gelegenheid de officierswoningen, grenzende aan de in het vorige bericht genoemde soldatenverblijven, nader te bezien. Een fraaie plattegrond van de laatste periode (in steen)

was reeds het resultaat; het onderzoek van de daaronder liggende sporen van vroegere perioden (in hout) is nog niet afgelopen. Wel zijn thans de daarbij aansluitende sporen van de vroeger reeds vermelde houten soldatenbarakken duidelijk geworden. De oudste houtbouw schijnt te behoren bij een niveau waarop enkele scherfjes van Arretijnse terra sigillata gevonden werden; het is dus mogelijk dat deze binnenbouw inderdaad ook Augusteïsch is.

Van de vondsten op dit terrein dienen speciaal te worden vermeld:

1. een bronzen paardje, blijkbaar deel van een twee- of vierspan, van onbekende bestemming.
2. een tweede tabula ansata van brons, evenals de eerste (zie *Nieuws-Bull. K.N.O.B.*, 1962, kol. *4-*5) onvolledig, maar ditmaal in deze toestand in de oudheid opnieuw gebruikt. In overeenstemming hiermede is aan de ene zijde een onvolledige, aan de andere een complete gepuncteerde inscriptie aanwezig. De niet gemakkelijke ontcijfering is door collega Bogaers ter hand genomen; zie beneden.
3. In dezelfde afvalkuil kwam een ongewoon groot, gegoten, bronzen amulet voor den dag, blijkbaar onderdeel van paardetuig.
4. Enkele munten, waaronder gehalveerde, en vrij veel gestempelde dakpannen, waarbij één van het 30ste legioen (na 120) en enkele van de „Vex. Brit.".

C. Ook op het terrein achter de kleuterschool Ubbergse Veldweg 97 is de werkput uitgebreid, zodat deze thans aansluit aan de opgraving van 1957-'58 (met peristyl-huis). Aan deze zijde komen opnieuw funderingen van belangrijke gebouwen te voorschijn; het puin is rijk aan gestempelde dakpannen. Hieronder zijn de vanouds bekende ronde stempels met cornua copiae en LEG.X̄.G.P.F., andere met twee takken en L.X.G., voorts stempels in voetvorm met L.X.G.P.F. en rechthoekige met VEX. BRIT. Fragmenten van beschilderd wand-stuc vallen op door hun fraaie kleuren, o.a. rood en geel, en bladmotieven in groen. — Het onderzoek wordt ook hier voortgezet. *Rijksmuseum van Oudheden, Leiden (H. Brunsting).*

De hierboven vermelde tabula ansata is voor iets minder dan de helft bewaard gebleven. De grootste lengte bedraagt nog 4.3 cm; de breedte is 5.4 cm en de dikte 0.5-1 mm.

Van de primaire inscriptie is nog slechts het linker gedeelte van de oorspronkelijke, uit vier regels bestaande tekst beschikbaar. Deze moet waarschijnlijk als volgt gelezen en aangevuld worden: M·S[*ca. 5 letters*] / STRATE [GI·AQUI] /LIFERI[·LEG·X] / GEM = (eigendom) van M(arcus) S[. . ius (nomen gentilicium)] Strateg(i)us(?), adelaardrager van de Legio X Gemina (N.B.: eerste epigrafische vermelding van een aquilifer van het 10de legioen).

De secundaire inscriptie is in de breedterichting aangebracht op de keerzijde van het fragment der tabula. De letters zijn heel wat minder verzorgd dan die van het eerste opschrift. De tekst is verdeeld over twee regels en kan als volgt worden gelezen: >(centuria) FLAVIAMADIS(?)·A/CIL(?)SECUNDI = (eigendom) van Acilius(?) Secundus uit de centuria van Flavius Amadis(?).

De lezing van de cognomina Strateg(i)us en Amadis is weinig bevredigend.

De laatste regel van de eerste inscriptie kan men wegens de plaats van de letters GEM moeilijk aanvullen tot GEMINAE of GEM(inae) P(iae) F(idelis) met of zonder D(omitianae). Op grond hiervan moet dit opschrift wel voor het jaar 89 gedateerd worden. *R.O.B., Amersfoort (J. E. Bogaers).*

NOORD-HOLLAND

Texel. Bij het egaliseren van een complex landerijen tussen Den Burg en Waal werden over een uitgestrekt gebied cultuursporen uit de Romeinse Keizertijd en het Merovingische tijdperk aangetroffen, overeenkomstig de bevindingen enige maanden geleden opgedaan tijdens het onderzoek bij Zevenhuizen benoorden Oosterend. Naar aanleiding van deze nieuwe ontdekkingen, gemeld door de correspondenten De Haan en Peeters, is een aanvang gemaakt met een oriënterend systematisch onderzoek op een daartoe uitgespaard gedeelte van het bereids weer omgeploegde en ingezaaide terrein. *R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma).*

ZUID-HOLLAND

Alblasserdam. Leden van de Werkgroep Lek- en Merwestreek van de A.W.W.N. hebben bij een verkenning in de Vinkepolder sporen uit de Romeinse tijd aangetroffen. De vondsten — meest scherven en wat dierenbeenderen — lagen op een diepte van ca. 50-80 cm. De date-

ring van het tot nu toe gevonden aardewerk loopt van het einde der 1ste eeuw tot in de 3de eeuw. Een terra sigillatascherf met reliëfversiering van een kom Drag. 37 is afkomstig uit Banassac (stijl BIRAGILLVS datering ca. 90-100 na Chr.). In verband met de bouw van een fabriek op de vindplaats, waardoor het terrein binnen zeer korte tijd zal worden vergraven, worden door leden van de genoemde werkgroep in overleg met de R.O.B. enige proefsleuven gegraven. Hierbij wordt veel medewerking ondervonden van de Directie der N.V. Kabelfabrieken te Alblasserdam. De vondst werd gemeld door de heer W. van Brenkelen, lid van de A.W.W.N. en correspondent van de R.O.B. *R.O.B., Amersfoort (J. A. Trimpe Burger).*

's-Gravenhage. Door het uitvoeren van enige noodzakelijke onderhoudswerken was het mogelijk een aanvullend onderzoek te verrichten aan de voorzijde van het kasteeltje De Binckhorst. Reeds vele jaren geleden zijn hier uitgebreide opgravingen ondernomen die een groot deel van de middeleeuwse Binckhorst aan het licht brachten. In de ongeveer 30 m² die nu nog ontgraven konden worden, kwamen voornamelijk funderingen uit de tweede bouwperiode voor den dag. De oude opmeting heeft daardoor een welkome aanvulling ondergaan. Uit een privaat kwamen scherven van Siegburgs steenwerk te voorschijn. *R.O.B., Amersfoort (J. G. N. Renaud).*

LIMBURG

Stein. De opgraving van de bandceramische bewoningssporen aan de Kerender Kerkweg heeft tot nu toe de plattegronden van zes behuizingen geheel of gedeeltelijk aan het daglicht gebracht. In één geval is een gebouwtje zeer waarschijnlijk door brand verwoest geweest, waarna het vrijwel op dezelfde plaats herbouwd is volgens eenzelfde grondplan. Overigens zijn geen afwijkingen van hetgeen in Sittard en Elsloo gevonden is, geconstateerd. Het versierde aardewerk uit de kuilen toont aan dat de bewoning tot de jonge Linearbandkeramik moet worden gerekend. Enkele kuilen bevatten zeer veel vuursteen. In één geval meer dan 800 stuks, waaronder echter zeer weinig voorwerpen. Tot de bandceramische grondsporen moet ook nog gerekend worden een smalle greppel, die als het standspoor van een palissade geïnterpreteerd kan worden.

Een rechthoekige combinatie van paalkuilen en enkele kuilen met scherven wijzen op bewoning in de Vroege IJzertijd. Op korte afstand zijn enkele crematies aangetroffen, die tot dezelfde periode gerekend kunnen worden. *R.O.B., Amersfoort (P. J. R. Modderman).*

ZEELAND

Aardenburg. In verband met de bouw van enige woonhuizen op de Oude Vlasmarkt werd in mei met behulp van een dragline een ca. 30 m lange sleuf gegraven, teneinde een aanvullend onderzoek in te stellen naar de in 1957/58 door de heer J. van Hinte gevonden cultuurlaag uit de Romeinse tijd. Het blijkt dat het Romeinse niveau naar het westen toe door een waarschijnlijk in ongeveer noord-zuid richting lopende kreek, daterende uit de vroeg-middeleeuwse transgressie-periode, is verspoeld. Op de bodem van deze, reeds in de vroege Middeleeuwen grotendeels weer verlande kreek, liggen tal van Romeinse scherven, weinig of niet afgesleten, botten en houtresten. Op het niet verspoelde Romeinse niveau is een vrij dik pakket overwegend zavelig materiaal gesedimenteerd. De vondsten op de Oude Vlasmarkt omvatten een opvallend hoger percentage terra sigillata en geverniste waar dan elders tot nu toe in Aardenburg werd gevonden; daar vormt de meer lokaal gefabriceerde terra nigra-achtige waar de overgrote meerderheid. Bij het graven van de sleuf op de Oude Vlasmarkt is ook de waarschijnlijk vóór 1299 gedolven en reeds lang gedempte „Oude Stadswatergang" nader gelokaliseerd. De oever hiervan was met hout beschoeid; grote, min of meer rechthoekige blokken natuursteen vormden een soort bekading.

Op het opgravingsterrein ten zuiden van de Sint Bavo kon de plattegrond van een groot Romeins gebouw door het graven van nieuwe putten verder worden uitgebreid.

Voorts werd een aanvang gemaakt met het onderzoek van de funderingsresten van een vierkant „gebouwtje", dat naar wij vermoeden een Romeins tempeltje is geweest (zie *Nieuws-Bull. K.N.O.B.,* 1961, kol. *244). Het tempeltje wordt ontgraven volgens de kwadrantenmethode. Tot de vondsten hieruit behoren tot nu toe twee grote wrijfschalen en enige munten. *R.O.B., Amersfoort (J. A. Trimpe Burger).*

MUSEUM-NIEUWS

Zutphen, Stedelijk Museum, Oudheidkamer voor Stad en Graafschap Zutphen.

Op 15 juli 1961 had de heropening plaats van dit museum en zo is dan thans, sinds het begin van de tweede wereldoorlog, de collectie weer voor het publiek toegankelijk. Helaas zullen zij, die de verzameling voor 1940 hebben gekend, vele zaken missen, die tijdens noodlottige oorlogshandelingen bij de bevrijding der stad verloren zijn gegaan. Maar sterker dan de spijt over wat verdween, is de vreugde om het vele, dat behouden bleef en niet het minst om hetgeen — in de lijn van een weldra honderdjarige traditie — nieuw werd verworven.

De in de 19de eeuw heersende tendens tot het vormen van openbare historische verzamelingen kon een belangrijke stad als Zutphen niet onberoerd laten. De oproep, in 1866 door B. en W. gedaan, om aan de Gemeente voorwerpen af te staan, belangrijk voor de geschiedenis van stad en graafschap, heeft weerklank gevonden tot op de huidige dag, en, in versterkte mate wellicht, sinds de stad in haar monumenten zo zwaar werd getroffen. In het feit, dat dit stedelijk museum zijn verzamelgebied tevens uitstrekt over de Graafschap, moet, zoals mr. A. Staring het in zijn openingsrede uitdrukte, geenszins worden gezien „een begeerte om in onze macht te brengen, wat elders thuis hoort, maar de wens om in de oude hoofdstad een veilige bewaarplaats te scheppen voor wat historisch betekenis heeft voor dit oudtijds grotendeels autonome deel van het Fürstendom Gelre en Graafschap Zutphen, zoals de huidige provincie heette in de tijd der Republiek, aldus de personele unie uit de hertogelijke tijd in herinnering houdend".

Vanouds voert het Stedelijk Museum dan ook een tweede naam, die thans — lichtelijk gewijzigd — luidt: Oudheidkamer voor Stad en Graafschap Zutphen. Misschien zou men, als het museum vlak na de bevrijding herrezen was, niet geaarzeld hebben om de term oudheidkamer te laten vervallen, daar die toenmaals nog maar al te vaak het beeld opriep van een museum in zeer verouderde staat. Maar nu het moderne museumbeleid alom met de oude methode van presentatie heeft gebroken, kan de naam oudheidkamer worden gevoerd als een erenaam, die de herinnering oproept aan de oorsprong van de verzameling en aan de velen, vaak naamlozen, die haar hebben gevormd en geconserveerd. Aan hen, de 19de eeuwse onbekenden, werd tijdens de openingsplechtigheid dank gebracht evenals aan degenen, die in deze eeuw het beheer over de verzameling hebben gevoerd: mejuffrouw W. J. S. van Alphen, jkvr. C. Engelen en de heer J. Gimberg; de laatste (in chronologische zin de eerste) was tevens archivaris, evenals de huidige conservatrice, mevrouw M. M. Doornink-Hoogenraad. Werd de verzameling oorspronkelijk, zoals dit in de 19de eeuw vrijwel algemeen gebruikelijk was, bewaard in het Gemeentearchief, thans is zij, na vele lotgevallen, weer met het archief in één gebouw ondergebracht, zodat de oude toestand bestendigd schijnt. Thans is de behuizing zo, dat het museum is ondergebracht in de twee nog bestaande vleugels van het voormalig Dominicanerklooster, en het archief in een nieuw, daarmee verbonden gebouw. In de toekomst zal het kloostergebouw geheel in de oude vorm worden hersteld, en eerst dan zal het museum zijn definitieve verwezenlijking krijgen [1]. Er is echter reden genoeg verheugd te zijn over hetgeen nu reeds werd bereikt.

Het kloostercomplex ligt aan de noordzijde van de Broederenkerk en bestaat thans uit een op het koor aansluitende vleugel, waarin naar alle waarschijnlijkheid het dormitorium was gevestigd, en, dwars hierop, het refectorium, in laatgotische stijl, dat na 1945 is gerestaureerd. Langs de noordkant van de refterzaal loopt een gewelfde gang, en in het midden hiervan is de toegangsdeur tot museum en archief. De hoge zaal vormt een stijl- en sfeervol vestibulum, waar enkele bouwfragmenten en bronzen een evocatie geven van Zutphen's verleden. Van deze monumentale ruimte is een gedeelte afgeschut, dienende als kamer voor de archivaris-conservator, een oplossing die bijzonder praktisch, maar uit esthetisch oogpunt bijzonder betreurenswaardig is.

Vanuit de refter daalt men eerst af in de, grotendeels nieuwe, kelderruimte, in verbinding staande met de middeleeuwse gewelfde kelder onder het dormitorium, die waarschijnlijk als keuken en slachtplaats heeft dienst gedaan. Hierin hebben de bouwfragmenten en de kerkklokken een passende behuizing gevonden. Moderne wandlampen van een bijzonder model maken hier een uitstekend effect. De kelder onder de refter bevat de prehistorische en archeologische

[1] Zie *Nieuws-Bull. K.N.O.B.*, 5 (1952), kol. *31 e.v. Een plattegrond toont de nu bestaande en de toekomstige toestand.

Stedelijk Museum te Zutphen. Gedeelte van de kostuumopstelling.

Stedelijk Museum te Zutphen. Middeleeuwse kelder van het klooster. (Foto's Zeijlemaker)

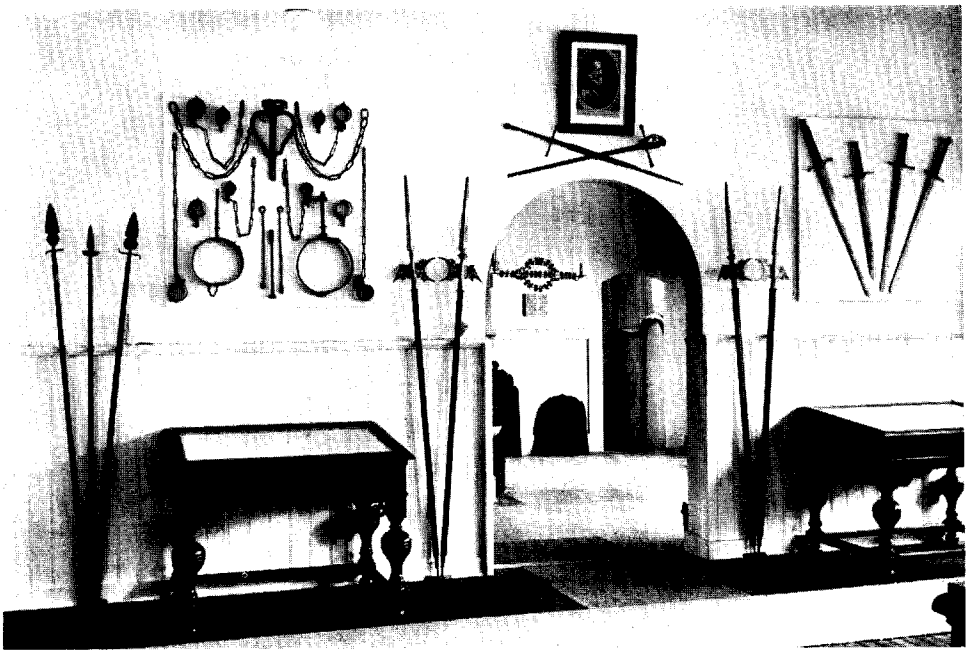

Stedelijk Museum te Zutphen. Historische zaal met doorkijk naar de voorhal.
(Foto Zeijlemaker)

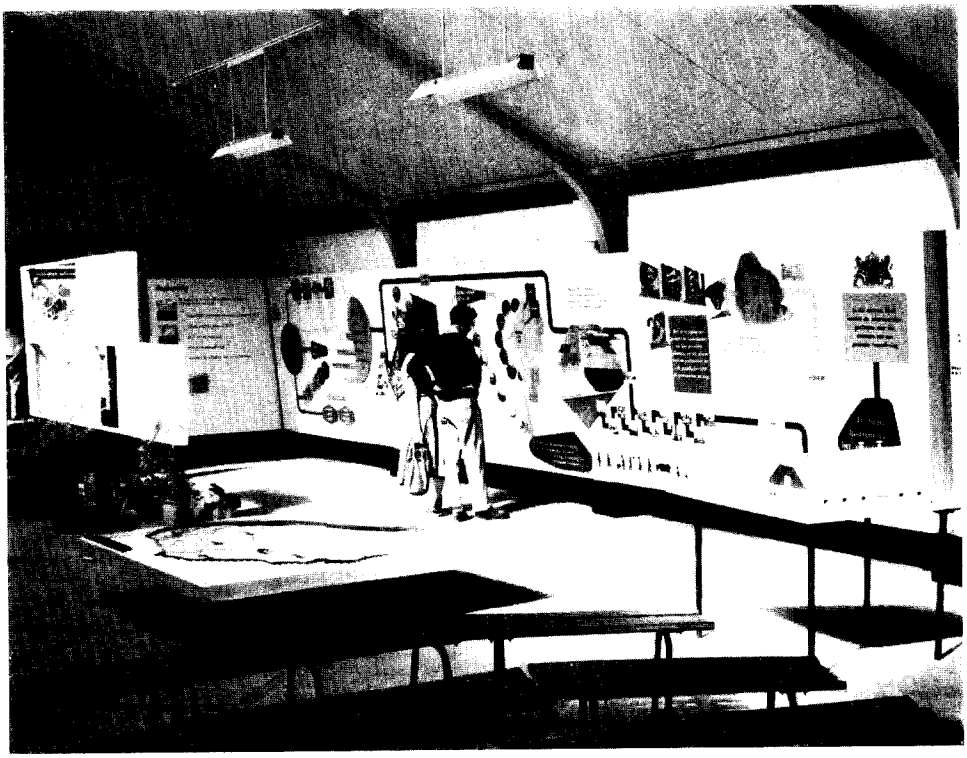

Expositiegebouw te Lelystad. Het paneel, dat de sociaal-economische opbouw in de IJsselmeerpolders behandelt. Op de voorgrond de banken voor het podium, links polderonkruiden in natura.
(Foto Directie Wieringermeer)

afdeling, benevens middeleeuws aardewerk, alles in een rustige, overzichtelijke en toch boeiende opstelling. Vele voorwerpen zijn in bruikleen afgestaan door het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden en de Gelderse Archeologische Stichting.

De dormitoriumvleugel heeft, behoudens de sporen van vroeggotische vensters aan de buitenkant, niets van zijn oorspronkelijk karakter bewaard. Gelijkvloers zijn er nu drie vertrekken. Het noordelijkste, waar zich de trap naar de verdieping bevindt, heeft het karakter van een hal. Tegen de witte wanden zijn velerlei voorwerpen van ijzer en hout op zeer decoratieve wijze gerangschikt; een arreslee en een houten model van het Wijnhuis vonden hier tevens een plaats. Het geheel brengt de bezoeker in de sfeer van het meer recente verleden. Draaglantaarns van de brandweer flankeren de deur naar de zaal, gewijd aan Zutphens historie. Deze zaal draagt, door het lambris- en lijstwerk, een onmiskenbaar 19de eeuws stempel, dat echter grotendeels onder de witte beschildering is uitgewist. In de hoge, blanke ruimte maken de zware, neorenaissance bolpootvitrines en dito tafel (overgenomen van het Centraal Museum te Utrecht) een uitstekend effect door hun barokke contouren en de warme tint van het eikehout. Dit meubilair is aangevuld met enkele kleine, moderne glasvitrines voor kleine voorwerpen, voor glaswerk en voor de beroemde zilveren stadsroeden en panderstaf uit de late 16de en vroege 17de eeuw. Aan de wanden hangen schilderijen en een fotografisch vergrote plattegrond van de stad, waarvan het kleine origineel, uit 1639 daterend, zich in de topografische afdeling bevindt. Verder kregen enkele balkconsoles en stukken gildetin tegen de wand een plaats, benevens de collectie wapens en folterwerktuigen. Hiervan zijn de minder omvangrijke stukken in een overzichtelijke, symmetrische schikking gemonteerd op — evenals de muur — witte wandborden. Onwillekeurig roept deze opstelling de herinnering op aan de wapen-arrangementen van de 19de eeuw en men constateert, hoe hier een traditie op eigentijdse, minder romantische wijze wordt voortgezet. Vergelijkt men deze manier van opstellen met die van het museum te Kampen [2], dan is de laatste, waarbij de wapens vrijer in de ruimte zijn geplaatst, stellig moderner. Maar de grote Zutphense zaal behoeft allerminst een opstelling, die de ruimte accentueert, en vraagt juist om een betoning van de omsluitende wandvlakken. Planeten, hier en daar geplaatst, verhogen het aanzien van deze zaal, dat rustig en voornaam, maar niet doods is, juist geschikt om de bezoeker te stemmen tot bezinning op het verleden.

Van de „officiële" geschiedenis naar die van het dagelijks leven: de derde zaal is ingericht als keukeninterieur, waartoe de vloer is bedekt met gewone trottoirtegels, die hier geen slecht effect maken. Behalve het traditionele keukengerei rond de schouw, zijn er velerlei andere voorwerpen te zien, zoals een collectie sleutels, kerfstokjes, kinderspeelgoed, merklappen en een Rumpelklok. Bijzonder goed is hier het evenwicht bereikt tussen de museale en de huiselijke sfeer, de laatste o.a. in het naaihoekje en door de vogelkooi, door zijn vorm een vogelhuis, waarin twee bontgevederde bewoners geïnstalleerd zijn.

Op de verdieping hervindt men de claustrale sfeer in de monumentale, boven het refectorium gelegen zaal, met (vernieuwd) houten tongewelf, hoge spitsboogvensters en door oude plavuizen gedekte vloer.

Geen ruimte zou beter een evocatie kunnen geven van middeleeuws kerkelijk Zutphen, en veel voorwerpen zijn hiertoe niet van node. De „pièce de résistance" vormt het uit omstreeks 1400 daterende passiealtaar, afkomstig uit de Sint Walburgskerk. Het is aan de smalle zuidzijde van de zaal geplaatst; van de achterkant zijn drie foto's bijgevoegd, de daarop voorkomende gesneden opschriften en huismerken tonend.

Aan de tegenoverliggende zijde staat een grote vitrine met handschriften en een enkel stukje brons. Een antiphonarium ligt, goed bevestigd, opengeslagen op een 16de eeuwse koorstoel uit de Sint Walburgskerk. Verder zijn er enkele in deze ruimte zeer klein lijkende fragmenten van beeldhouwwerk, een paar wapenborden en een stevig beslagen kist. Opmerkelijk zijn hier de moderne lampen, die van het gewelf neerhangen: trossen van kleine peren aan koperkleurige armen, omsloten door een bol van kleurloos glas. De vier bovenvertrekken van de dormitoriumvleugel zijn respectievelijk ingericht voor de zilvercollectie, de topografie, de kostuumverzameling en als stijlkamer. Ook in de hierheen leidende gang manifesteert zich het „Zutphen semper praesens" (dat onder een oud stadsprofiel te lezen staat) in velerlei zaken, waarvan extra moeten worden vermeld de twee dekselbokalen van 16de eeuws draadglas, specimina van Zutphense glasblaaskunst.

[2] *Bull. K.N.O.B.*, 6de s. 11 (1958), pl. XLIV.

Van de belangrijke zilvercollectie [3] is het gebruikszilver opgesteld in kastvitrines tezamen met wat glaswerk en „Chine de commande". Enkele bijzondere stukken, kerkelijk zilver, gildebekers, schuttersketenen e.d. zijn geplaatst in wandvitrinetjes, aangebracht aan een zijde van het vertrek, op ongelijke hoogte, wat geen gelukkig effect geeft. Het materiaal van het binnenwerk past slecht bij de rijkdom der geëxposeerde stukken, hetgeen door de draperieën van brokaat en fluweel eerder wordt geaccentueerd dan gemaskeerd. Echter zijn deze vitrines te klein om het aspect te verstoren van dit zilverkabinet, die door de kwaliteit van het geëxposeerde en door de stoffering met enkele kleine meubels (waarbij een zeer zeldzame Vordense klok) een voorname en tevens intieme allure heeft verkregen.

De topografische afdeling biedt natuurlijk prenten, tekeningen en plattegronden, geëxposeerd in blank houten wissellijsten en in platte vitrines, langs de wanden opgesteld. Zeer tot de verbeelding spreekt de maquette van het grafelijk hof, waarbij plattegronden, foto's en ter plaatse opgegraven voorwerpen de situatie verduidelijken en verlevendigen. In dezelfde zaal bevindt zich ook de muntencollectie, opgesteld op een zeer originele manier. Op initiatief van de heer Abelmann, ambtenaar aan het archief, worden de munten getoond in verband met de stamboom der graven van Gelre en Zutphen tot aan Philips II. Aan de in horizontale lijn geconstrueerde stamboom zijn van alle landsheren het portret en het wapen afgebeeld; daaronder ziet men de munten, tijdens hun bewind geslagen. Het geheel bevindt zich in een lessenaarvitrine midden in de zaal. De munten zelf zouden waarschijnlijk nog wat beter tot hun recht kunnen komen in een andere omlijsting dan die der traditionele kartonnetjes, waarin zij wat diep liggen verzonken

In het volgende, van het daglicht afgesloten vertrek, presenteert zich weer een huiselijk aspect der historie in een kostuumopstelling, tot stand gekomen met medewerking van jkvr. dr. C. H. de Jonge en de heer J. Duyvetter. Op ingenieuze wijze is langs drie wanden met glas een doorlopende vitrineruimte afgeschermd. Hierin bevinden zich kostuumpoppen die de mode — niet de streekdracht — van 1760-1912 vertegenwoordigen temidden van een overdaad aan accessoires, meubelen en gebruiksvoorwerpen uit de corresponderende perioden. Vitrinetjes in de vierde wand bergen kinder- en ander kleingoed. De ruimte, waarin de bezoeker zich bevindt, is met enkele meubels gestoffeerd, zodat men zich in een huiselijke sfeer voelt opgenomen. Insiders in het Nederlands museumwezen kunnen zich hier afvragen, of in opstellingen als deze niet te zeer éénzelfde tendens merkbaar wordt. Maar bij de gewone museumbezoekers zal deze vraag wel niet of nauwelijks rijzen; voor hen zal deze kostuumzaal een der grootste aantrekkelijkheden van het museum zijn.

Met een kleine Empire-stijlkamer, waarin een Clementi-piano, afkomstig van de Wildenborg, het plaatselijk element vertegenwoordigt, wordt de rondgang op deze verdieping besloten. Op de volgende wacht dan nog een Zutphense apotheek op ruimer plaatsing in het toekomstig museum, waarnaar, in het nevenvertrek, ook de portretten van Zutphense magistraten met hun dames verlangend uitzien. En de bezoeker zal bij hun wensen gaarne de zijne voegen. Niet, omdat het thans gebodene een gevoel van onvoldaanheid veroorzaakt. Men verlaat integendeel het museum in het besef veel, maar niet te veel, te hebben gezien en dit ook in zich te hebben opgenomen. De opmerking, door mr. Staring in zijn openingsrede geuit, dat de musea wel eens te zeer het accent leggen op het opstellen der collecties, waardoor het historisch belang ervan wel eens op de achtergrond geraakt, is zeker niet van toepassing op het Zutphens museum, waar juist een evenwicht is bereikt tussen het historisch en het esthetisch aspect in een opstelling, die tegelijk als on-pretentieus en verfijnd kan worden gekwalificeerd. Ook de „pur sang" historicus zal hier zeker geen heimwee koesteren naar de sfeer van de 19de eeuwse oudheidkamer, waarvan bij de topografische afdeling oude foto's het (schrik)beeld oproepen. Overigens, met de vroegere opvattingen is niet radicaal afgerekend; hier en daar wordt men een glimp gewaar van de 19de eeuwse, pittoreske romantiek: in de schikking van een gedrapeerde onder- of achtergrond, in het arrangement van boeken en documenten.

Er is voor de bewoners van Zutphen en de Graafschap alle reden om trots te zijn op dit museum met zijn gevarieerde collectie, gepresenteerd in een even gevarieerde opstelling, waarvan de overzichtelijkheid en goede smaak aan het geheel een sfeer verlenen van voorname rust en intimiteit tevens. Moge het ook buiten de eigen kring de aandacht krijgen, die het ten volle verdient.

PETRA CLARIJS

[3] W. J. S. van Alphen en M. M. D. Doornink-Hoogenraad, „Zutphens Zilver", *Gelre*, 54 (1954).

Het Expositiegebouw te Lelystad.

Reeds in een vroeg stadium van de inpolderingswerkzaamheden voor Oostelijk Flevoland in het IJsselmeer werd verwacht, dat behoefte zou worden gevoeld aan de mogelijkheid om degenen, die zich voor deze werken interesseren, daarover het een en ander in een soort tentoonstellingsgebouw te kunnen demonstreren. Dit zou tevens een tijdlang op dezelfde wijze kunnen dienen voor de daarna nog volgende polders. Uit het overleg tussen de beide bij deze inpolderingen betrokken diensten, die der Zuiderzeewerken en die van de Directie van de Wieringermeer (IJsselmeerpolders), is de huidige tentoonstellingsruimte te Lelystad ontstaan.

Weliswaar bestonden ook toen al gedachten omtrent het te zijner tijd stichten van een museum voor de IJsselmeerpolders te Lelystad, maar daarvoor was en is de tijd nog niet rijp. De behoefte ging in de eerste plaats uit naar een ruimte waar men met kaarten, foto's en maquettes het een en ander zou kunnen expliceren omtrent de vorderingen van de inpolderingswerken. Daarnaast zou het aantrekkelijk zijn ook nog iets te tonen van de bodemvondsten, die in dit gebied aan het licht zouden komen.

Sedert 1955 reeds, dus voordat de dijk werd gesloten en de drie gemalen van Oostelijk Flevoland in werking werden gesteld door H.M. Koningin Juliana (in 1956), staat aan het water van een werkhaven-inham van het IJsselmeer het expositiegebouw, dat kon worden gebouwd dank zij het afbreken van de oude, houten Beurs te Emmeloord, die door een groot, nieuw stenen gebouw werd vervangen.

Deze tentoonstellingsruimte te Lelystad nu omvat twee zalen: één grote van 24 x 12 m en een kleine van 12 x 6 m, waartussen een klein kantoor en een voor- en achterportaal voor de verbinding van de ene zaal met de andere. Tevens is er een verwarmingskelder en een toilet. Boven het kantoortje is nog een vliering, die bruikbaar is gemaakt als opberg- en werkruimte.

De beide zalen hebben bovenlichten en voorts T.L.-buizen, links en rechts langs de wanden.

De kleine ruimte heeft ramen, die een prachtig uitzicht bieden over het IJsselmeer, waarin de strakke lijn van de horizon wordt onderstreept door de dijk van de toekomstige Markerwaard. Over het water varen schepen van en naar de werken, die in de zomer-, herfst- en lentemaanden in volle gang zijn. De tentoonstelling is zo verbonden met de realiteit van de waterstaattechniek.

De grote zaal is geheel gewijd aan de verschillende facetten van het afsluiten en gedeeltelijk droogmaken van de Zuiderzee.

Tegen de achterwand is een ten dele vooruitgestoken wand gemaakt, waardoor een holle ruimte kon ontstaan. Hierachter kunnen aan elke zijde van een open middenstuk vier grote schuifpanelen worden opgeborgen en naar behoefte te voorschijn gehaald. Deze borden lopen op rails en zijn dus gemakkelijk verschuifbaar. Wanneer de panelen in hun opbergruimte verblijven is steeds de achterwand zichtbaar, waarop een grote kaart van het gehele gebied met de polders en de verbindingen in de eindfase wordt voorgesteld.

Er is in het midden van deze achterwand een klein podium gemaakt van bij een scheepsopgraving gevonden rode plavuizen, omrand met bazaltzuilen, die bij dijkbouw worden gebruikt. In gebogen vorm staan voor dit podium vier rijen banken, die tezamen zitplaatsen bieden aan ongeveer tachtig bezoekers. Op deze verhoging staat een katheder en er zijn een microfoon en een aanwijsstok aanwezig. Er kunnen dus, wanneer groepen bezoekers dat wensen, min of meer uitvoerige inleidingen worden gehouden. Deze toelichtingen tot de expositie kunnen in Nederlands, Frans, Duits of Engels worden gegeven door de in het gebouw aanwezige voorlichtingsambtenaren, of, zo de leider van een bepaalde excursie dat wil, door hemzelf. De deelnemers behoeven dit niet staande aan te horen, maar hebben een goede zitplaats, vanwaar men alles goed kan overzien. Bij de schuifpanelen bevindt zich ook een schoolbord.

Dit middelpunt heeft de mogelijkheid geboden een duidelijke scheiding in de expositie te maken tussen de voorbereidende werkzaamheden van de waterstaattechnici en de afwerkende van cultuurtechnici, de bouwkundigen en de sociaaleconomen, die de „kolonisatie" van het gebied leiden. Ten dele is hierin weerspiegeld de taak van elk van de beide uitvoerende diensten. Tevens komt hierin duidelijk uit hoe deze taken geheel in elkaar passen en hoe het een zonder het ander onmogelijk tot het gewenste eindresultaat van een bewoond poldergebied zou kunnen voeren.

In het waterstaattechnische gedeelte ontmoet de bezoeker in de eerste plaats een foto van dr. C. Lely, die na jarenlange strijd uiteindelijk in 1918, door de grote overstromingsramp van 1916 ondersteund, zijn plan geaccepteerd heeft gezien en de werkzaamheden heeft zien aanvangen.

Daarna worden enkele van de meer dan twintig in de loop van ongeveer driehonderd jaren voorgestelde plannen tot droogmaking van de Zuiderzee in kaart getoond, benevens een portret van Koningin Wilhelmina onder wier regering op 14 juni 1918 de Wet tot Afsluiting en Gedeeltelijke Droogmaking van de Zuiderzee tot stand kwam.

De voordelen, die verbonden waren aan het leggen van de Afsluitdijk, die zeer vele miljoenen guldens heeft gekost, worden genoemd. Een paneel, dat aan deze dijk is gewijd, bevat gegevens omtrent de bouw ervan en de sluiting. Dank zij deze Afsluitdijk is het mogelijk geworden het water van het IJsselmeer te beheersen en een zeker beheer daarover te voeren. Het ligt voor de hand, dat aan- en afvoer van het water worden uitgebeeld.

Reeds vele kilometers dijk zijn gebouwd in dit IJsselmeer: voor de Noordoostpolder, voor Oostelijk Flevoland; de dijkwerken voor Zuidelijk Flevoland en Markerwaard zijn aan de gang. De techniek van deze dijkbouw wordt met de gebruikte materialen gedemonstreerd op en bij een volgend paneel. Een miniatuur zinkstuk toont in het klein wat langs de dijk op de zathe af en toe in werkelijkheid is te zien.

Een ander wandgedeelte behandelt de kringloop van het water, de vochttoevoer, de verdamping en de bemaling. Voorts wordt aandacht besteed aan kanalen en sluizen, aan de problemen van de verzilting en de gunstige invloed daarop van de afsluiting en het daardoor ontstaande zoetwaterreservoir, het IJsselmeer.

Tussen de nieuwe polders en het „oude land" blijven waterstroken bewaard, die om allerlei redenen, waaronder de recreatieve en die van de handhaving van de grondwaterstand in het aangrenzende territoir, van grote betekenis zijn.

De ontsluiting van het landschap, door aanleg en bouw van wegen en bruggen, krijgt een afzonderlijke behandeling.

Voorts zijn er instructieve kaarten over de diepteligging en de grondsoorten van de IJsselmeerbodem. Van het cultuurtechnische werk en de tijdelijke exploitatie van de gronden door de Staat, wordt een beeld gegeven met foto's, kaarten en schema's, die tonen wat er met het gebied allemaal dient te geschieden van het moment van droogvallen tot het tijdstip, waarop de pachter zijn werkzaamheden kan beginnen op de grond, die intussen vier à vijf jaar door de Staat is behandeld en geëxploiteerd, die daardoor is gerijpt, zodat de grootste risico's zijn opgevangen.

Een reeks panelen bevat daarna de gegevens over de gang van zaken van het ogenblik af dat de gronden klaar zijn voor verpachting: het uitzoeken van de nieuwe boeren en tuinders, die uit alle delen van het land komen, het bouwen van boerderijen, tuinbouwbedrijven, landarbeiderswoningen, de komst van de middenstanders en de ontwikkeling van de dorpen waarin de verzorgers van de pachters onder meer zullen worden ondergebracht. Ook de bouw van een hoofdkern in het ingepolderde gebied, die de centrale verzorging over het geheel moet kunnen uitoefenen en waarin dus weer andere bedrijven tot stand dienen te komen. Tenslotte wordt aandacht besteed aan allerlei voorzieningen: waterleiding, elektriciteit, brandweer, politie, posterijen, de ontwikkeling van verenigingen, vak- en standsorganisaties, de sociale opbouw, geestelijke en lichamelijke volksgezondheid, recreatie en aan de blijvende overheidsorganen: waterschap, gemeente, provincie, rentambt en dergelijke.

De aankleding van het landschap, waarin de mens dagelijks moet zijn, vraagt gedurende de gehele opbouwperiode alle aandacht. Ook dit komt in foto's en teksten tot zijn recht.

Een afzonderlijk geplaatst paneel, centraal in de grote ruimte, is gewijd aan de wetenschap, het fundament voor al het werk: sociografisch-, bestemmings-, bodemkundig-, landbouwkundig-, biologisch- en microbiologisch onderzoek zijn van al het wetenschappelijk werk in dit nieuwe land de belangrijkste. Het oudheidkundig bodemonderzoek wordt in de voorzaal afzonderlijk behandeld.

In de grote tentoonstelling vindt men voorts nog gegevens over de Zuiderzeesteunwet, de gevolgen, die de afsluiting en droogmaking heeft voor de Zuiderzeevisserij, over de levensgang van paling en paalworm.

Bij een maquette van Oostelijk Flevoland is aan de hand van vorderingenkaarten, die maandelijks worden aangebracht, de voortgang van wegenaanleg, bruggenbouw, ontginning en boerderijenbouw te volgen, terwijl daarbij tevens een actualiteitenpaneel telkens nieuwe foto's toont van al wat van betekenis is in de ontwikkeling van het werk.

Een boekentafel biedt de bezoekers gelegenheid lectuur in de verschillende talen over de inpolderingswerken in de ruimste zin in te zien of aan te schaffen.

De schuifpanelen bij het podium bevatten de belangrijkste gegevens waarover heel wat kan worden verteld: landaanwinning door de eeuwen

heen, een schema van de aanleg van een polderdijk, de kringloop van het water met het principe van de ontwatering en waterbeheersing in de polder, het zoutgehalte vóór en na de afsluiting, het verkavelingsplan, het ontginningsschema, een overzicht van de uitvoerende instanties en het structuurplan voor het gehele gebied van de voormalige Zuiderzee in het licht van de verwachtingen van de ontwikkelingen in het randgebied.

Een afzonderlijk archeologisch gedeelte toont met een klein aantal vitrines en enkele tafels en staande panelen bij welke werken bodemvondsten worden gedaan, wat hiermee geschiedt en hoe deze archeologica en paleontologica medewerken tot het herkennen van de te onderscheiden grondlagen en het bepalen van de ouderdom daarvan. Deze opstelling eindigt met een schema waarop een en twintig grondlagen met gegevens omtrent de vormingen en het klimaat tijdens deze sedimentatie kunnen worden afgelezen. Tevens bevinden zich op dit paneel een aantal objecten, die uit bepaalde grondlagen te voorschijn zijn gekomen. Tenslotte laat een vitrine met vogels en zoogdieren enige soorten zien die in het nieuwe land voorkomen.

Tezamen bieden de beide tentoonstellingsruimten een mogelijkheid voor de bezoekers om een overzicht te krijgen van alle facetten van het werk van de drooglegging in het IJsselmeergebied.

De uitvoering van de diverse panelen van de grote tentoonstelling berustte bij de Rijksvoorlichtingsdienst in overleg met en met gegevens van de beide bij de inpoldering betrokken diensten.

De jaren, dat deze expositieruimte bestaat, hebben aangetoond, dat velen, die het nieuwe land bezoeken, van de gelegenheid gebruik maken deze instructieve tentoonstelling te bekijken. Telken jare boekt dit expositiegebouw te Lelystad tussen de veertig- en vijftigduizend gasten, onder wie talrijke buitenlanders.

G. D. VAN DER HEIDE

MUNTVONDSTEN 1961

MEDEGEDEELD DOOR HET KON. PENNINGKABINET

FRIESLAND

Bergum. Een gouden escudo van Philips III van Spanje, 1608.

Plaats niet nader bekend. Een 14de eeuws eenzijdig muntje van de stad Zürich. Dit geheel van het hier gebruikelijke geld afwijkende type is een zeer ongewoon verschijnsel in de Nederlandse circulatie van de 14de eeuw.

GELDERLAND

Arnhem. Gevonden werd een mogelijk uit opgespoten zand langs de IJssel afkomstige koperen penning (medaillon) van keizer Trebonianus Gallus (251-253). De penning zelf is van een tot nu toe onbekend type, uitgegeven bij het begin van de veldtocht van 253; bovendien is het de eerste maal, dat een Romeinse koperen penning hier te lande gevonden wordt.

OVERIJSSEL

Overijssels-Westfaalse grens. Op een niet nader bekend geworden plaats werd een baardmankruikje met 21 zilveren munten, verborgen in of na 1596, gevonden. Merkwaardig was, dat van het vrijwel ongebruikte kruikje een scherf van de hals was afgebroken, waardoor de grote zilverstukken juist de nauwe opening konden passeren.

UTRECHT

Loenen. In opgespoten land werd een potje gevonden met 130 zilveren munten, lopend tot 1651. De inhoud is typerend voor de Nederlandse circulatie in de eerste helft der 17de eeuw: Noordnederlands kleingeld, schellingen en dubbeltjes, tezamen met grote zilverstukken, ducatons en patagons, van de Spaanse Nederlanden. Het grote zilvergeld van de Republiek diende in deze periode vrijwel uitsluitend voor export.

ZUID-HOLLAND

Schelluinen. Een gouden dubbele escudo (pistolet) van Philips II geslagen te Toledo. Wederom een aanwijzing voor de grote verbreiding die vreemde goudstukken, zowel Spaanse als Franse en Engelse, in de Republiek genoten.

NOORD-BRABANT

Liempde. Een zilveren daalder van het vorstendom Messerano in Noord-Italië van ± 1620. Door verschillende Italiaanse vorsten werden in die tijd minderwaardige nabootsingen van Duitse en Nederlandse munten in omloop gebracht, die grotendeels voor Oost-Europa bestemd waren, maar ook in niet onbelangrijke mate hun weg naar deze streken vonden.

Schayk. In het zand onder de plavuizen van een vroegere kamervloer werden 78 zilveren Nederlandse munten gevonden, lopend van 1682 tot 1796. Interessant was de aanwezigheid hier, evenals in de hierna te noemen vondst Uden, van een gulden met merk van de VOC, in 1786 in opdracht van de Compagnie hier te lande vervaardigd voor omloop in Indië; blijkbaar vloeiden deze stukken ook wel, tegen de geldende voorschriften, naar patria terug.

Tilburg. Bij afbraak van een woning werden op een meter boven de vloer in de muur ingemetseld 36 zilveren munten uit de 17de eeuw aangetroffen waarbij een Franse louis van 1701.

Uden. Bij het bouwrijp maken van grond werd door een dragline een partij van 200 zilveren munten benevens scherven van een kruik opgehaald. De munten zijn alle Nederlands uit de periode 1680-1810. Duidelijk bleek weer eens de algemene stilstand van de aanmuntingen in de oorlogsjaren na 1795, die slechts met twee rijksdaalders vertegenwoordigd zijn. Bij navraag bleek nog „uit overlevering" bekend te zijn, dat op de vindplaats een schat verborgen moest zijn.

TENTOONSTELLINGS-AGENDA

SAMENGESTELD DOOR HET RIJKSBUREAU VOOR KUNSTHISTORISCHE DOCUMENTATIE

AMERSFOORT
— *Zonnehof.* Amersfoorts Kunstenaars Genootschap -25 juni
Kunstenaars in het Sticht 27 juni-23 juli
— *Museum Flehite.* Romeinse Techniek -15 juli
— *'t Oude Weevershuis.* Jo Kruyder-Bouman -1 juli

AMSTELVEEN
— *Aemstelle.* Hubert van Lith -2 juli

AMSTERDAM
— *Sted. Museum.* Experiment in constructie -18 juni
4 Amerikanen -18 juni
Karel Appel -26 juni
Manifestatie Bauermeister-Stockhauseun -26 juni
Collectie Stenersen -2 juli
— *Zoöl. Museum.* Walvissen -1 sept.
— *Ina Broerse.* Rein Dool -30 juni
— *De Drie Hendricken.* Mario Mascarelli -22 juni
Zomertentoonstelling vanaf 25 juni
— *N.V. Kunstwerkstede.* L'Architecture mobile -29 juni

ARNHEM
— *Gemeentemuseum.* De Mens in Europa, foto's -27 juni
Grafische Kunst uit Nederland 30 juni-16 sept.
Ossip Zadkine 8 juli-16 sept.
— *Openluchtmuseum.* Het platteland thuis, klederdrachten -1 nov.
50 Jaar Openluchtmuseum 1912-1962 -1 nov.

BREDA
— *De Beyerd.* Henri-George Adam
— *Stadspark Het Valkenberg.* Engelse beeldhouwkunst

DELFT
— *Prinsenhof.* Meesterwerken uit Delft -15 aug.

DOKKUM
— *Bonifaciuskapel.* Hedendaagse religieuze kunst -23 juni

DORDRECHT
— *Museum Mr. S. van Gijn.* Uit de school geklapt, de school vroeger -31 aug.

ENKHUIZEN
— *Zuiderzeemuseum.* Scheepsversieringen -1 nov.

ENSCHEDE

— *Platvoet.* Frans de Haas -27 juni
Paul Werner 29 juni-25 juli

GORINCHEM

— *Nieuwe Doelen.* Dirkjan Ribbeling -26 juni
D. van 't Wout 29 juni-24 juli

GOUDA

— *Catharina Gasthuis.* Paul Arntzenius -25 juni

'S-GRAVENHAGE

— *Kunstcentrum.* Freek van den Berg -22 juni
— *Cinema du Midi.* Jasper Pasman -22 juni
— *Madurodam.* Kleinplastiek 2 juli-20 aug.

GRONINGEN

— *Groninger Museum.* Grafiek van Fr. Goya -1 juli

HAARLEM

— *Frans Halsmuseum.* Frans Hals -30 sept.
— *Vishal.* Uit het moderne kunstbezit der Gemeente -29 juli
— *Teylers Museum.* Italiaanse tekeningen uit Nederlands bezit -22 juli
— *Ark.* Gerard van Hulst -24 juni
— *In 't Goede Uur.* J. Mensinga -30 juni

'S-HERTOGENBOSCH

— *Prov. Museum.* Collectie J. W. Pijnenburg -24 juni
Nederlandse opgravingen in Egypte 6 juli-31 aug.

LAREN

— *Singermuseum.* Tekeningen uit de verz. Perman -15 sept.
— *Hamdorff.* Gooische Schildersvereniging 2-23 juli

LEEUWARDEN

— *Van Hulsen.* Frans Nols 12 juni-3 juli
Jerre Wouter Hakse 3-24 juli

LEIDEN

— *Rijksmus. v. Volkenk.* Jubileumtentoonstelling 28 juni-1 okt.
— *Waaggebouw.* Het Leidse sanerings- en wegenplan 19 juni-17 juli

MAKKUM

— *Pothuis.* Aardewerk van J. R. Steensma -16 sept.

NIJMEGEN

— *Afrika Museum.* Afrika Leven Expressie

ROTTERDAM

— *Mus. Boymans-van Beuningen.* Zes Amsterdamse Pottenbakkers -8 juli
— *Mus. v. Land- en Volkenk.* Oud Peru -1 juli
— *Hist. Museum.* Aanwinsten -25 juni

TILBURG

— *Natuurhist. Museum.* Aanwinsten -1 sept.

UTRECHT

— *Aartsbissch. Museum.* Miracula Christi 29 juni-27 aug.

WASSENAAR

— *Heuff.* H. Gerretsen, H. van Wijk en Leerdam Unica -22 juni

WINTERSWIJK

— *'t Kempken.* Zwart-Wit -sept.

WOUDRICHEM

— *Oude Raadhuis.* Meike Sund en Matthijs Overmans -21 juli

ZUTPHEN

— *Bakker en Ploeg.* Steven Kwint -27 juni
B. van Walderveen 26 juni-25 juli

MEDEDELINGEN

VACATURE

ROTTERDAM

Bij de afdeling Moderne Kunst van het Museum Boymans-van Beuningen vaceert binnenkort de functie van

EERSTE WETENSCHAPPELIJKE ASSISTENT C.Q. CONSERVATOR

Rangindeling afhankelijk van leeftijd en ervaring. Gegadigden moeten in staat zijn de verzameling Moderne Kunst zelfstandig te beheren en uit te bouwen. Tot hun taak zal tevens behoren het organiseren van tentoonstellingen op het gebied van de moderne kunst.

Salarisgrenzen: *f* 7947.—-*f* 10317.—; resp. *f* 8607.—-*f* 12507.—; exclusief huurcompensatie ad 2½% met een minimum van *f* 17.40 per maand, vakantietoeslag ad 4% en te verwachten salarisverhoging. Aan gehuwden worden in het algemeen de reis- of pensionkosten en verhuiskosten vergoed.

Inlichtingen te verkrijgen bij de directeur van het Museum (mondeling uitsluitend na vooraf gemaakte afspraak). Sollicitaties binnen 14 dagen te zenden aan de chef van het bureau Personeelvoorziening, kamer 331, stadhuis, Rotterdam onder nr. 286.

VACATURE

DEN HAAG

Op het Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie te Den Haag komt per 1 september 1962 een plaats vrij voor een academisch gevormde

WETENSCHAPPELIJKE AMBTENAAR (MNL. OF VRL.)

Salaris volgens Rijksregeling; 5-daagse werkweek.

Soll. onder nr. 2-1103/7129 (in linkerbovenhoek env. en brief) te zenden aan het bureau Personeelsvoorziening van de Rijksoverheid, Prins Mauritslaan 1 te 's-Gravenhage.

NIEUWS-BULLETIN KON. NED. OUDHEIDKUNDIGE BOND 6de S., JRG. 15 (1962), AFL. 7, KOL. *101-*120, 15 JULI
REDACTIE-SECRETARIAAT STADHOUDERSPLANTSOEN 7, DEN HAAG

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

GELDERLAND

Nijmegen. Legerplaats van het 10de legioen. Op de beide in het vorige verslag genoemde terreinen zijn de opgravingen voortgezet. Achter Mater Dei worden de sporen van de houten gebouwen thans duidelijk. *Rijksmuseum van Oudheden, Leiden (H. Brunsting).*

NOORD-BRABANT

Someren. Bij het onderzoek van een urnenveld op het Philips-kampeerterrein waren wij in 1953 (*Berichten R.O.B.*, 6 (1955), blz. 66-70) gestoten op twee paren palen die deel schenen uit te maken van een krans van paarsgewijs geplaatste palen rond een grafheuvel. Daar binnenkort de tumulus door het graafwerk ten behoeve van een nieuw Rode Kruisgebouw zou worden verstoord, stelden de eigenaressen, Mevr. Van Riemsdijk en Mevr. Otten, ons in de gelegenheid een onderzoek te doen, waarvan wij dankbaar gebruik hebben gemaakt.

De lage, uit plaggen opgebouwde heuvel bleek inderdaad door een paarsgewijze gestelde paalkrans omringd te zijn. Tegen de verwachtingen in vonden wij in het centrum twee urnen van het Harpstedter type. Een daarvan is naar alle waarschijnlijkheid de primaire bijzetting. Een groep palen kan als twee dodenhuisjes geïnterpreteerd worden. *R.O.B., Amersfoort (P. J. R. Modderman).*

LIMBURG

Stein. 100-200 m oostelijk van het terrein, waarop de opgraving werd aangevangen, is het onderzoek voortgezet. Daarbij bleek, dat de rand van de bandceramische nederzetting bereikt is. De plattegronden van drie huizen werden aangetroffen; twee daarvan zijn van uitzonderlijke afmetingen en constructie. De breedte bedraagt 8-8½ m, de lengte van een der huizen is 37½ m. Een nieuw verschijnsel is een palenrij, welke op korte afstand evenwijdig aan de lange wanden van een der huizen loopt. Talrijke brandsporen in de plattegrond geven reden tot de veronderstelling, dat het betreffende huis door brand verwoest is. Voorts werden aangetroffen kuilen en crematies uit de IJzertijd, uit welke periode eveneens vondsten werden gedaan op het terrein, waar het onderzoek is aangevangen. *R.O.B., Amersfoort (P. J. R. Modderman).*

ZEELAND

Aardenburg. Bij het opgravingswerk in de omgeving van de Oude Vlasmarkt zijn enige honderden stuks vuursteen gevonden in het pleistocene dekzand. Het betreft hier voor het merendeel afslagstukken, maar ook fraai bewerkte, gave dubbele spitsen met oppervlakteretouche, krabbers, mesjes enz. Datering ca. 5500 v. Chr. Voorts zijn op de Oude Vlasmarkt in het Romeinse niveau enige laat eersteeeuwse, Zuid-Gallische terra sigillatascherven te voorschijn gekomen. Dit zijn tot nu toe de vroegste vondsten uit de Romeinse tijd in Aardenburg, afgezien van een gehalveerde munt van vóór 20 na Chr., welke ten zuiden van de St. Bavo is gevonden. Vermeldenswaard is voorts de vondst van twee Merovingische scherven. *R.O.B., Amersfoort (J. A. Trimpe Burger).*

DE MUSEUMDAG

VERSLAG VAN DE EERSTE MUSEUMDAG IN 1962, OP VRIJDAG 18 MEI IN HET RIJKSMUSEUM VOOR VOLKENKUNDE TE ARNHEM

Na opening der bijeenkomst gaat de Voorzitter, PROF. DR H. ENGEL, over tot het uitspreken van het jaaroverzicht over 1961:

Reeds het verenigingsjaar 1961 stond in het teken van de komende grote manifestatie op Museumgebied, het I.C.O.M.-Congres 1962, dat in Nederland zal worden gehouden. Ik hoop, dat U allen zich voor deelneming aan dit Congres hebt

opgegeven. Weliswaar hebben onze leden in het algemeen gedurende het verslagjaar 1961 nog niet veel van de voorbereidingen voor dit Congres bemerkt, maar Uw Bestuur des te meer en het is daarom verheugend dat het Hare Majesteit de Koningin behaagd heeft op 30 april jl. ons meest actieve bestuurslid, dr. Blöte, wegens zijn vele organisatorische verdiensten op museaal gebied, te benoemen tot Officier in de Orde van Oranje Nassau en onze leden Bol en Lugard tot Ridder in deze orde.

De eerste Museumdag in 1961 had plaats te Nijmegen op 26 en 27 mei. Een verslag van deze bijeenkomst is te vinden in het *Nieuws-Bulletin van de Kon. Ned. Oudh. Bond*, jaargang 14 (1961), kol. *155-*176. Wij hadden het genoegen daar te vergaderen in het Gemeente Museum, waar onze gastheer, dr. J. A. B. M. de Jong, sprak over zijn nieuw ingericht museum: de Mariënburgkapel. De tweede spreker was de Stadsarchivaris van Kleef, dr. F. Gorissen, die sprak over de problematiek van de geschiedschrijving van de Stad Nijmegen. Het Nijmeegse gebied is wel uitermate geschikt om ons onze historische banden met de Duitse (of moet ik zeggen Nederlandse?) grensgebieden in herinnering te brengen en aldus, met een oog op de toekomst, onze banden met onze Duitse collega's van over de grens weer te versterken. Dr. Braat sprak over de Romeinse tempels te Elst, die de volgende dag bezocht werden. Ik moge nog noemen de ontvangst ten stadhuize en in het thans jubilerend Museum Kam, zomede op zaterdag het verrassend bezoek aan het Afrika Museum, waar wij twee enthousiaste leden wonnen, en ten slotte het Klooster St. Agatha en de kerk te Venray.

Onze tweede Museumdag had op 25 november plaats in het Museum Boymans-van Beuningen te Rotterdam. Dit was min of meer een geheime, besloten bijeenkomst, waar wij de vernuftige veiligheidsinstallaties van onze gastheer bewonderden, op aangename doch nuttige wijze met de Politie in aanraking kwamen en een belangrijk vertoog over beveiliging in onze musea van ons bestuurslid D. F. Lunsingh Scheurleer mochten aanhoren. Een verslag van deze tweede Museumdag verscheen in het *Nieuws-Bulletin van de Kon. Ned. Oudh. Bond*, jaargang 14 (1961), kol. *243-*252.

Ik mag als Voorzitter wel de dank van de leden overbrengen aan allen, die telkens weer onze Museumdagen tot zo belangrijke bijeenkomsten voor ons allen weten te maken, in het bijzonder aan onze altijd bezige Secretaris en aan onze Penningmeester, de altijd waakzame beschermer van ons Verenigingsbezit, maar ook weer aan de Heren Rohling, Duparc en Scheurleer, aan wier nooit verflauwende belangstelling voor onze musea wij de zo grote opbloei van het Museumwezen in Nederland na de oorlog te danken hebben.

U allen moge ik opwerkken te helpen onze buitenlandse gasten van 2 tot 11 juli op waardige wijze te ontvangen en aldus de I.C.O.M. 1962 tot een succes, ook en vooral voor onze Vereniging, te maken.

Hierna is het verslag van de Penningmeester, DR. R. E. J. WEBER, aan de orde. Deze kan over de stand der geldmiddelen een tamelijk optimistisch geluid doen horen. Onze vereniging heeft, vooral dank zij onze instelling-leden thans een bescheiden reserve kunnen kweken, die wij wel tot na de definitieve afdoening van ICOM '62 als reserve moeten houden, doch die daarna kan dienen voor zaken van museaal belang.

DRS. G. KORTENBOUT VAN DER SLUIJS bracht mede namens DR. C. VAN RIJSINGE het verslag uit van de Commissie tot het Nazien der Boeken, met het voorstel de penningmeester onder dankzegging voor zijn nauwgezet beheer te déchargeren, wat bij acclamatie geschiedde.

Daar er voor de onderscheidene bestuursfuncties geen candidaten door de leden gesteld waren, stelde DR. F. F. DE BRUIJN voor ook deze bestuursverkiezing bij acclamatie te doen plaats vinden, hetgeen geschiedde, zodat de Voorzitter werd herkozen, en de heren G. C. HELBERS en A. W. C. L. KOOT in het algemeen bestuur werden opgenomen.

In de commissie tot het nazien der boeken werd het aftredende lid DRS. KORTENBOUT VAN DER SLUIJS vervangen door de Heer A. C. PAARDEKOOPER. Na enige discussie wordt de subsidieaanvrage van „Het Contact van Gelderse oudheidkundige Verenigingen en -Musea" toegestaan (*f* 1000.— voor de uitgave van een brochure met illustraties over Gelderse bezienswaardigheden).

Na de huishoudelijke vergadering is in het kader van het thema „Presentatie in de Open Lucht" PROF. DR. A. J. BERNET KEMPERS aan het woord, die aan de hand van vele lichtbeelden een overzicht geeft over de *Presentatie in Openluchtmusea.*

Onder openluchtmusea worden in het spraakgebruik — gesteund door moties van de ICOM — verstaan: publiekelijk tentoongestelde collecties van gebouwen die met een passende inrichting

en in een passende omgeving zijn opgesteld. In het algemeen, maar niet uitsluitend zijn het voorbeelden van landelijke, d.w.z. plattelandse architectuur. Zowel de gebouwen als de erin ondergebrachte meubelen en gebruiksvoorwerpen horen thuis in de sfeer van de volkscultuur. Ter onderscheiding van andere collecties in de openlucht — beeldentuinen, complexen van archeologische monumenten, schepen enz. die het karakter van musea dragen — is het goed voor ogen te houden dat het woord openluchtmuseum in de boven omschreven zin een afkorting is van „volkskundig openluchtmuseum". De bedoeling van een dergelijke instelling is in de eerste plaats, een beeld te geven van volksleven en volkscultuur. Daar de gebouwen in het centrum staan heeft dit beeld — deze volkskundige beeldvorming — vooral betrekking op het volksleven en de volkscultuur voor zover die zich afspelen in en om de woning en het bedrijfsgebouw. Daar het openluchtmuseum in zijn huidige vorm alles wat daarbij te pas komt in onderling verband, op een bepaalde plaats en een bepaald tijdstip, wil weergeven, kan men ook van een functioneel volkskundig openluchtmuseum spreken, ter onderscheiding van zeer goed denkbare instellingen, waarin bijvoorbeeld huizen en inrichtingen, die betrekking hebben op bergbewoners uit verschillende delen van Europa — of van de gehele wereld — zouden worden tentoongesteld. Ook op ander gebied zijn zulke vergelijkend volkskundige (gaandeweg ook volkenkundige) openluchtmusea niet uitgesloten.

Het uitgesproken volkskundige karakter van de huidige openluchtmusea wordt in de naam Rijksmuseum voor Volkskunde „Het Nederlandse Openluchtmuseum" voor Arnhem nog eens duidelijk onderstreept.

De bestaande openluchtmusea groeiden uit verschillende, ten dele dooreengestrengelde wortels: belangstelling op volkskundig gebied sedert het eind van de 18de eeuw, geneigdheid wanneer men in dit verband collecties van voorwerpen bijeenbracht, die in hun juiste milieu bijvoorbeeld het boereninterieur te plaatsen, dit mogelijk te maken door ook huizen te verzamelen en ze daarin onder te brengen, zulke gebouwen vervolgens weer in hun juiste omgeving, een passend landschap, te plaatsen. Boereninterieurs en zelfs compleet ingerichte gebouwen op tentoonstellingen, gebouwen in de parken van buitenplaatsen, die uitgroeiden tot officiële instellingen waren de oorsprong van de eerste openluchtmusea, in Scandinavië tegen het eind van de vorige eeuw. Daarna volgden o.a. Arnhem, Cloppenburg (Oldenburg), Bokrijk (bij Hasselt in België) en Kommern (Rheinland).

Naast deze echte openluchtmusea vindt men hier en daar wel een of twee boerenhuizen op een erf, annex een gewoon museum, een galerij met als werkplaats voor ambachtslieden ingerichte gebouwtjes, de verzameling schepen in de haven achter het Zuiderzeemuseum en andere projecten die een min of meer volkskundig karakter dragen, in de openlucht staan of liggen, maar toch niet het echte karakter van een openluchtmuseum dragen. Daarvoor is een vrij omvangrijke, door de „openluchtmuseumgedachte" gedragen gespecialiseerde activiteit nodig.

Het feit dat openluchtmusea m u s e a zijn brengt met zich mee, dat zij geen „attracties in de openlucht" zonder meer zijn, hoeveel bezoekers, waaronder vrij wat dagjesmensen, zij dankzij hun zijn in de frisse lucht ook mogen trekken. Het houdt ook in, dat zij geen echte werkelijkheid — de boerderij op zijn oude plaats in vol leven en bedrijf — zijn, maar een gesuggereerde, bewerkstelligd door de typische methoden van het openluchtmuseum: imitatie en evocatie, het namaken van situaties die geweest zijn, en het suggereren van hetgeen niet aanwezig, maar voor het verband essentieel is. Wij streven in de openluchtmusea naar een natuurlijke presentatie, al is die natuurlijkheid feitelijk een op goede gronden opgebouwde schijn-werkelijkheid.

De consequenties van het feit dat openluchtmusea in de o p e n l u c h t zijn, zijn hoofdzakelijk van praktische aard. Hun verzamelingen zijn blootgesteld aan weer en wind, kunnen alleen in een bepaald deel van het jaar voor het publiek opengesteld worden, bijvoorbeeld van 1 april tot 1 november, zijn wat bezoekersaantallen betreft enigszins afhankelijk van het weer, moeten hun inrichtingsstukken voor een deel 's winters bergen en in de lente weer tevoorschijn halen. Het gevaar van brand, beschadiging en diefstal is in verband met de onoverzichtelijkheid van terrein en gebouwen niet denkbeeldig, maar gelukkig zijn de voorwerpen meestal niet zo kostbaar of aantrekkelijk dat zij de risico's van diefstal of inbraak waard zijn. Toch zijn verschillende beveiligingsmaatregelen en het aanhouden van een vrij omvangrijk bewakend personeel nodig. Het grote aantal bezoekers — in Arnhem in 1961 350000 in zeven maanden — is te danken aan het feit dat een bezoek tevens een dagje-buiten kan zijn, maar ook aan de aard van het geëxposeerde dat de belangstelling van vele plattelan-

ders, maar ook van stedelingen en buitenlanders heeft. Het publiek is eenvoudiger dan van kunstmusea misschien, maar vaak zeer geïnteresseerd en zelfs ter zake kundig wat het speciale terrein van de openluchtmusea betreft. Met het oog op het uitgebreid in de openlucht zijn, zijn diverse praktische voorzieningen nodig als service aan het publiek (restaurants, E.H.B.O., speeltuin, richtingwijzers, aanbevolen routes, rondleidingen, enz.). Het museumterrein vraagt onder meer ook een grote bouwkundige afdeling, een tuindienst en een museumdienst (gidsen en bewakers). En uiteraard administratie en voorlichtingsdiensten.

Verschillende openluchtmusea hebben behalve hun gebouwen, tuinen enz. ook omvangrijke collecties van voorwerpen, kledingstukken, handwerk, prenten; een documentaire afdeling, een bibliotheek en een foto-afdeling. Dit geldt, wat de hier genoemde afdelingen betreft bijvoorbeeld voor het Nederlands Openluchtmuseum. Behalve het werk in de eigen kantoren en op het terrein wordt bovendien werk te velde, documentatie van landelijke bouwkunst, klederdrachten, ambachten enz. ondernomen. Soms is alles binnen één openluchtmuseum, soms is het openluchtmuseum annex aan een volkskundig algemeen museum, soms zijn zij in elkaars onmiddellijke nabijheid maar administratief gescheiden.

Ervan uitgaande dat de openluchtmusea volkskundige instellingen zijn, mogen zij er niet mee volstaan de gebouwen in een alleen maar lieflijke omgeving, prettig om in te wandelen, te plaatsen. Het een sluit echter het andere ook weer niet uit. Het museumterrein moet zó zijn dat het de vermoeienis van het bezoek minder voelbaar maakt en het tevens de achtergrond levert voor de verdere presentatie. Deze berust op de drieëenheid gebouw-inrichting-omgeving, die met elkaar in overeenstemming moeten zijn.

Het museum kan gegroeid zijn uit één of enkele gebouwen die daar ter plaatse stonden en aangevuld werden met daarheen overgebrachte, eventueel zelfs uit een stuk oude stad uitgebreid met gereconstrueerde huizen (Colonial Williamsburg in de U.S.A.). Het kan ook uitsluitend uit naar het terrein overgebrachte gebouwen, van elders afkomstig, bestaan.

Het kan op een bepaalde streek van beperkte omvang betrekking hebben, en dan eventueel het karakter dragen van een geïmiteerde nederzetting. Of wel op een groter cultuurgebied, zoals Sorgenfri (bij Kopenhagen), het Norsk Folkemuseet bij Oslo, het Nederlandse Openluchtmuseum. Het draagt dan meer het karakter van een kaleidoscoop van elementen en indrukken, waarbij de „evocatie" een grotere rol speelt. Verrassend is de rijkdom van vormen, met een suggestie van weideland hier, van waterkant daar. Zelfs denkt men wel over openluchtmusea voor Europa of voor de halve wereld, hetgeen een nog weer sterker kaleidoscopisch beeld zal geven als het praktisch te realiseren zou zijn. Meestal beperken de openluchtmusea zich tot de plattelandscultuur van de eigen streek of het eigen land, met een beperkt element van stadscultuur. Ook die valt, mits volkskundig bezien, binnen het terrein van de volkskunde. Enkele weinige musea: Gamle Bergen (Noorwegen), Den Gamle By (Aarhus, Denemarken) of Colonial Williamsburg leggen zich speciaal op de stadscultuur toe. Arnhem heeft als (klein-)stadscultuur althans zijn vermaarde Zaanse buurt.

Uitgangspunt kan zijn een stukje van het originele landschap, aansluitend bij de buitenwereld (Lillehammer), een neutraal soort terrein waarop men een heidelandschap, een stukje duin of bos doet verschijnen (Sorgenfri), of een fraai bospark dat weinig van de trekken van het land in het algemeen vertoont, ons Nederlands Openluchtmuseum. Geen makkelijk terrein om er bijvoorbeeld een Friese boerderij te plaatsen.

Groter dan ca. 40 ha zal een openluchtmuseum wel niet moeten zijn wil het nog hanteerbaar en af te lopen zijn. De indeling kan geografisch, functioneel (ambachtsbuurt bijvoorbeeld) of chronologisch zijn, meestal zal men een combinatie van het eerste en het tweede vinden. Het museum moet voor het bezoekend publiek, waaronder veel schoolkinderen, opengelegd worden door rondleidingen, voorbereiding in de school met behulp van de museumstaf, door gedrukte publikaties, door educatief werk van allerlei aard, door „spel", prijsvragen enz., liefst opwekken tot zelfwerkzaamheid, meer prikkelend tot goed rondzien — in het museum en daarbuiten — dan tot directe vermeerdering van kennis op een of ander willekeurig en beperkt gebied.

De presentatie betreft meer in het bijzonder de gebouwen, de inrichting en de omgeving.

De gebouwen zijn niet zozeer gekozen als voorbeelden van landelijke architectuur, die een veilig onderdak moesten krijgen, maar vooral in het kader van hun functie in de volkscultuur. Het kan goed samengaan, maar er valt niet aan te denken alle mogelijke op de nominatie voor afbraak staande gebouwen naar — dit soort — openluchtmusea te brengen. Wenst men dit, dan moet men er van een ander genre stichten.

Toch dienen de door afbraak, transport en wederopbouw naar het museum te verplaatsen gebouwen als kostbare documenten behandeld te worden. Al te recente of te onpas aangebrachte toevoegsels zullen moeten verdwijnen, maar het is wenselijk toch zoveel mogelijk van de bouwgeschiedenis over te nemen wil het gebouw kunnen „leven". Het is zeer moeilijk altijd het juiste midden te vinden tussen navolging van de staat van vaak volslagen verwording waarin een gebouw verworven is en een al te nette nieuwbouw. Het een zowel als het ander kan een karikatuur van de werkelijkheid zijn. In sommige gevallen moet er — ook door herstel in de jaren na het overbrengen — zoveel vernieuwd worden, dat het resultaat praktisch een kopie wordt. Men gaat dan ook wel over tot het maken van kopieën zonder meer. Een hele stad van kopieën is de Pueblo Español van Barcelona. Verkleinde kopieën (zoiets als Madurodam) kunnen voor bepaalde, ook als musea te beschouwen (bijvoorbeeld technisch georiënteerde) instellingen in de openlucht zeer nuttig zijn; in een functioneel volkskundig openluchtmuseum moet men ze echter niet tussen de andere gebouwen zetten. Vermenging van methodes is daar ongewenst, omdat de sfeer er zeer belangrijk is en die daardoor verbroken wordt. In het Nederlands Openluchtmuseum vindt men ze wel, maar in aparte tentoonstellingen.

Zelfs gebouwen kunnen ook na hun plaatsing in het museum nog wel eens moeten verhuizen naar een andere plek dan oorspronkelijk gekozen werd.

De directe omgeving zal uit een streekeigen boerentuintje, een stuk sloot, een duin- of heidelandschap, een vijver bij wijze van rivier of strand kunnen bestaan. Het is voor een deel imitatie, maar via die imitatie ook evocatie, suggestie van iets veel ruimers. Het overige museumterrein kan akkers, weideland enz. omvatten. Beschikt men niet over genoeg grond om de gebouwen ver uit elkaar te zetten, dan zal men dit door eekwallen, bospartijen of windsingels moeten doen. Te zeer uiteenlopende objecten behoort men niet in één „fraai uitzicht" samen te vatten. Beter is het een verrassend element te geven bij de overgang van het ene onderwerp (de armelijke Veluwe bijvoorbeeld) naar het andere (de waterrijke Zaanstreek).

De inrichting van de gebouwen — bepaald op grond van boedelinventarissen, oude foto's, informatie van links en rechts, kennis van de streekcultuur etc. — moet voor zichzelf spreken. Geen verklarende bordjes dus — „verboden te roken", „brandblussers" enz. zijn, hoe onvermijdelijk ook, al erg genoeg — maar zo'n opstelling, dat men ziet waarvoor iets diende en wat het was. Zover doenlijk. Het is iets dat nog veel te weinig gebeurt, ook in het Nederlands Openluchtmuseum. Alleen in enkele ambachtsgebouwen, brouwerijen enz. is schriftelijke en mondelinge toelichting gewenst. Men wachte zich ook voor overlading, te veel van hetzelfde. Waar het kan is wat levende have, op het terrein of bij de gebouwen, prachtig, maar het vraagt veel zorg. Zelfs een kinderboerderij is niet misplaatst. Moeilijker is het ook de mens in te schakelen. Suppoosten en bewaaksters in streekkostuum zijn een wat onbeholpen surrogaat en praktisch is het moeilijk goede kostuums te tonen, vooral bij wisselend bewakend personeel. Men kan misschien een familiefoto ophangen, maar anders is het beter de kleding, die niet op poppen — gauw een slecht panopticum in zo'n omgeving — in de gebouwen open en bloot geëtaleerd kan worden, in een klederdrachtenzaal te tonen. In het Nederlands Openluchtmuseum heeft die eenzelfde functionele achtergrond — „het leven betrapt", in deze vitrines meer in detail te realiseren dan in de gebouwen — als in de openluchtgebouwen zelf. Toch moet ook daar het streven zijn de suggestie te wekken dat de bewoners net even zijn weggegaan. Overigens is het heel moeilijk daar de voor het museum vereiste graad van orde en netheid te handhaven zonder de sfeer volkomen te neutraliseren. En dan nog de vele medebezoekers op een normaal drukke dag!

In veel opzichten moet men om die niet geheel onbekende maar toch zeker niet meer vertrouwde voorwerpen te begrijpen en in het milieu te kunnen „plaatsen" als bezoeker zijn steun zoeken in gedrukte gidsen of in een rondleiding. Ook dat komt het in zich opnemen van de sfeer en de samenhang van hetgeen men ziet niet ten goede, maar voor een juiste „volkskundige beeldvorming", die trouwens lang niet alle bezoekers wensen te krijgen of kunnen krijgen, is meer dan één bezoek nodig. En tevens wordt het beeld opgebouwd uit een mozaïek van vele zintuigelijke èn intellectuele indrukken, die niet opeens tot een redelijk geheel samenvallen.

Ook in de interieurs echter géén vermenging van methodes, geen proberen het functioneel verband te combineren met instructieve technologische of typologische series van voorwerpen bijvoorbeeld.

Daar de ruimte en gelegenheid ervoor is èn

omdat zij in het kader van de volkscultuur niet mogen ontbreken geven vele openluchtmusea ambachtsdemonstraties, toneelopvoeringen, voorstellingen van vendelzwaaien, volksdansen. Het zijn „gebruikselementen", wat deze laatste onderwerpen betreft, die zonder bezwaar ten tonele gebracht kunnen worden. Men moet echter geen gebruiken zelf, een boerenbruiloft of een volksgericht, opvoeren. Ook niet wanneer dit nu juist geld in het laatje brengt. Een openluchtmuseum met zijn vele kansen om massaal bezoek te trekken, dient zich ervoor te hoeden steeds meer mensen, met op den duur met het karakter van een museum strijdige middelen te trekken. Een openluchtmuseum heeft grote mogelijkheden en grote gevaren. Het is in het bepalen van de richting die het neemt en bij vrijwel elk probleem dat zich er voordoet een kwestie van het juiste evenwicht tussen de vaak tot conflict aanleiding gevende factoren.

Hierna werd een lunchpauze ingelast, waarna het gezelschap een rondwandeling door het openluchtmuseum maakte, waarbij veel van het zoeven geziene en gehoorde aan de werkelijkheid kon worden getoetst.

Omstreeks drie uur verzamelde men zich opnieuw in de aula om te luisteren naar DR. E. F. JACOBI, die eveneens aan de hand van vele lichtbeelden een inleiding hield over *Presentatie in de Dierentuin.*

In de dierentuin stellen allereerst de dieren bepaalde eisen aan hun verblijf, een gravend dier moet kunnen graven, een boomdier klimmen, een waterdier zwemmen, enz., die vaak tegenstrijdig zijn aan de noodzaak om het dier aan het publiek te tonen. Deze problemen blijven hier onbesproken.

Een oude, beproefde methode van scheiding tussen dieren en publiek is het g a a s h e k. Het is vaak niet fraai, al kan door beplanting — die toch in de hele presentatie onmisbaar is — enige camouflage worden geboden. Een groot voordeel is de geringe afstand en dus het nauwe contact tussen dier en mens. Door de keuze van het type gaas, kunnen wij wel iets bereiken. Grofmazig gaas met rechthoekige openingen is van enige afstand onzichtbaar en bijvoorbeeld toegepast in het stadsdierenpark te Bern om een bosterrein in stukken te verdelen. Ook lage gaashekjes (± 90 cm) zijn acceptabel maar kunnen natuurlijk niet voor alle dieren gebruikt worden. Het is niet nodig, dat de dieren er niet overheen kunnen, maar het moet enige rem geven, wat eigenlijk voor alle afsluitingen geldt, behalve bij die dieren, die wij liever niet los in de dierentuin hebben, ook al is het maar een enkele maal.

Als wij een afscheiding z o n d e r g a a s wensen zijn er de volgende mogelijkheden:

W a t e r, waarmee heel fraaie effecten kunnen worden bereikt, waarvan wij voorbeelden in elke dierentuin kunnen zien. Het waterniveau kan ongeveer gelijk met het pad en dierenverblijf liggen, zonder enige verdere afscheiding bij dieren, die niet uit zichzelf gaan baden zoals kamelen, runderen, antilopen, struisvogels, enz. enz. en behoeft dan ook maar vrij ondiep te zijn (60 cm). Voor badende dieren, moet de diepte wat groter zijn, zodat zij er aan de publiekzijde moeilijk uit kunnen (bijvoorbeeld olifanten) en voor de echte zwemmers (robben, nijlpaarden) moet na het water enige afscheiding komen bijvoorbeeld een muurtje, wat natuurlijk ook nodig is bij tijgers, leeuwen, beren e.d. Zo langzamerhand weten wij vrij precies hoe diep het water en hoe hoog de muur moet zijn om voldoende veiligheid te bieden.

Waar dit mogelijk is, is water met een laag hekje natuurlijk fraaier. Dit kan bij nijlpaarden en pinguins. Een variatie van deze methode is het houden van de dieren op een eiland, wat o.a. voor gibbons, die dan hun klimkunsten in echte grote bomen tonen, vaak wordt toegepast. Een andere weinig zichtbare afscheiding is de d r o g e g r a c h t met steile wand, eventueel met hek of muurtje aan de publiekkant. Vele fraaie toepassingen zijn bekend maar er zijn bezwaren en gevaren. Als de dieren, bijvoorbeeld om te bedelen, in de gracht gaan staan, is alleen nog maar een kop zichtbaar. En als de droge gracht ontaardt in een lager liggend verblijf zijn wij weer terug bij de alleroudste vorm van dieren laten zien: de berekuil. Naast de afscheiding aan de voorzijde is de achtergrond zeker even belangrijk voor een smakelijke presentatie. Natuurlijk groen, bomen en struiken, is wel steeds fraai en dit wijst er al op, dat wij zonder geweld te doen aan deze tijd, ook met andere achtergronden gerust romantisch mogen zijn. Eenvoudige gebouwtjes van blokhuttype doen het nog altijd. De rotswand als achtergrond is verder heel veel gebruikt en misbruikt. Een bijzonder geval vinden wij in de dierentuin te St. Louis (U.S.A.) waar door het uithakken uit een helling, de achtergronden van berenverblijven bestaan uit de natuurlijke, fraai begroeide en door bomen bekroonde rotswanden. Dit zelfde maar minder fraai ook in Neurenberg. Maar ook veel fraaie namaakrotsen zijn in allerlei dierentuinen te vinden en kunnen m.i. goed

voldoen zoals bijvoorbeeld in de fraaie Brookfieldpark Zoo te Chicago en op vele andere plaatsen. Hagenbeck te Hamburg is wel de grondlegger van dit systeem en bovendien van het achter elkaar plaatsen van terrassen; deze lijken één geheel te vormen en herbergen dieren uit een zelfde gebied, die niet samen zijn te houden, bijvoorbeeld zebra's met antilopen en leeuwen. Een teveel geeft de tuin te Vincennes, waar consequent alle gebouwen, ook het restaurant met rots gecamoufleerd zijn, zodat ook de giraffen en olifanten in een rotslandschap wonen. En ten slotte wordt het namaken van rotsen vaak onderschat, waardoor de meest verschrikkelijke wanprodukten zijn ontstaan.

Bij het afzweren van hekken met gaas, wordt gedacht de illusie te geven, dat de dieren vrij zijn. Te Whipsnade wilde men deze suggestie wekken, door de dieren heel veel ruimte te geven, vaak achter een hoog lelijk hek. De bedoeling is goed maar de bezwaren van deze methode zijn velerlei o.a. de vaak zeer grote afstand tussen publiek en dieren en voor de beheerder, de onmogelijkheid van gezondheidscontrôle per dier.

Beter is dan ook de dieren geheel vrij te laten lopen in de zelfde ruimte als de bezoekers. In Whipsnade zijn de chinese waterhertjes en de Bennets wallaby's vrij, op de buitenplaats Woburn, van de Duke of Bedford zeven soorten herten, bisons en wisenten. De sensatie, dat de dieren werkelijk vrij zijn en bij nadering heus op de vlucht gaan, vergoedt de vaak grote afstand. Ook te Clères in Bretagne lopen de dieren, vooral vogels geheel vrij, terwijl er in Afrika, ik meen in Nairobi, een kleine dierentuin is, waar de antilopen tussen het publiek rondwandelen.

De dierentuin, liever het dierenpark van de toekomst, zal een aantal gemeenschapsweiden, roofdierterrassen, diereneilanden e.d. moeten hebben, waarbij de stallen tussen het groen, dat voor de bezoeker de achterwand vormt, verborgen liggen. Er zullen verder zoveel mogelijk dieren los moeten lopen, die gedeeltelijk zo mak zijn, dat zij de bezoeker, òf negeren òf zelfs komen opzoeken. De sensatie van het spieden, sluipen en waarnemen in de „vrije natuur" zal hier niet werkelijk te realiseren zijn, maar voorbehouden blijven in de reservaten — vrije natuur met grote dieren is er alhaast niet meer — waar het ook om andere oppervlakten gaat en de natuur zelf voor de presentatie zorgt.

Beide sprekers oogstten veel succes met hun lezingen, hoewel de discussies slechts bescheiden bleven. Mogelijk lag voor velen onzer het onderwerp (nog) te ver buiten de praktijk van alle dag.

De museumdag werd door 83 deelnemers bijgewoond.

TENTOONSTELLINGS-AGENDA

SAMENGESTELD DOOR HET RIJKSBUREAU VOOR KUNSTHISTORISCHE DOCUMENTATIE

AMERSFOORT
— *Zonnehof.* Kunstenaars in het Sticht -23 juli

AMSTELVEEN
— *Aemstelle.* Ku(n)stvaart -30 juli

AMSTERDAM
— *Rijksmuseum.* Meesterwerken uit het Rijksprentenkabinet 15 sept.
Fagel, een Nederlands Regentengeslacht 25 juli-1 okt.
— *Sted. Museum.* Ned. bijdrage tot de internationale ontwikkeling der beeldende kunst sinds 1945 -17 sept.
Ned. en buitenl. schilder- en beeldhouwkunst van ca. 1880 tot heden -17 sept.
— *Kon. Inst. v. d. Tropen.* Nieuw-Afrika en alle tropische landen. Elke zondag van 15-16 uur kunstmanifestatie (muziek, zang en dans uit tropische landen). voorl.
— *Zoöl. Museum.* Walvissen -1 sept.
— *De Drie Hendricken.* Zomertentoonstelling -sept.
— *Vlieger.* W. van Gool -1 aug.
— *Oude Zijds 100.* Kruispunt, godsdienst en kunst -6 sept.
— *Toneelmuseum.* Tweehonderd jaar Toneelaffiches -17 sept.
— *Joods Hist. Museum.* Pasen -6 aug.
— *Orpheus.* Dik ten Hoedt -5 aug.
— *Bernard Houthakker.* Oude tekeningen -31 juli

ARNHEM
— *Openluchtmuseum.* Het Platteland Thuis en 50 jaar Openluchtmuseum 1912-1962 -nov.

— *Gemeentemuseum.* Zadkine -16 sept.
Grafische kunst uit Nederland -16 sept.

ASSEN
— *Prov. Museum.* Moderne Nederlandse Beeldhouwkunst -1 aug.

BOLSWARD
— *Raadhuis.* Muziek en dans in vroeger eeuwen -1 sept.

BREDA
— *De Beyerd.* Henri George Adam -13 aug.
H. Leijendeckers -23 juli
— *Valkenberg.* Engelse en Nederlandse beeldhouwkunst -sept.

DELFT
— *Prinsenhof.* Meesterwerken uit Delft -16 aug.
— *Mus. Lambert van Meerten.* Duitse schilders en tekenaars -voorl.
— *Fenna de Vries.* Grafiek van Rob Cox -3 aug.
— *Etnografisch Museum.* Stervende kunst van Verre Volken -1 okt.

DOMBURG
— *Gemeentehuis.* Jan Toorop in Zeeland 25 juli-5 aug.

DORDRECHT
— *Dordr. Museum.* Nederlandse stillevens uit de 17de eeuw -15 sept.
— *Museum Mr. S. van Gijn.* Uit de school geklapt -31 aug.

DUSSEN
— *Raadhuis.* Romantiek en Biedermeier -voorl.

EGMOND AAN DE HOEF
— *Slotkapel.* De Abdij en het Slot -3 sept.

ENKHUIZEN
— *Zuiderzeemuseum.* Scheepsversieringen -1 nov.
— *Drommedaris.* Karl Fahringer -19 juli
Theo Niermeijer 21 juli-17 aug.

ENSCHEDE
— *Rijksmuseum.* De brand van Enschede (1862) -6 aug.
Poppenverzameling van Mevr. A. M. Caljé-van Gulik -30 juli
— *Platvoet.* Paul Werner -25 juli

GORINCHEM
— *Nieuwe Doelen.* Dick van 't Wout -24 juli

GOUDA
— *Catharinagasthuis.* Ik en mijn speelman -3 sept.

'S-GRAVENHAGE
— *Gemeentemuseum.* De Belgische schilderkunst na 1945 -13 aug.
Moderne kunst uit Den Haag -13 aug.
G. H. Breitner als fotograaf -6 aug.
— *Hoofdkant. De Nederlanden van 1845.* Otto Dicke -20 aug.
— *Arta.* Grafiek
— *Scheveningse Museum.* Heden en verleden van Scheveningen -1 okt.
— *Cinema du Midi.* Pieter van Goudzwaard -20 juli

GRONINGEN
— *Gronings Museum.* Eigen collectie -1 sept.
— *Provinciehuis.* H. N. Werkman -1 sept.
— *Mangelgang.* Jonge Noordelijke Kunstenaars -16 aug.
— *De Permanente.* Frits Gramberg -28 juli
Steven Kwint -26 juli

HAARLEM
— *Frans Halsmuseum.* Frans Hals -30 sept.
— *Het Huis van Looy.* Uit het oude kunstbezit van de gemeente Haarlem -30 sept.
— *Ark.* Heinz Nassner -22 juli
— *In 't Goede Uur.* Yves Heude -31 juli
— *Teylers Museum.* Italiaanse tekeningen in Nederlands bezit -20 juli
— *Vishal.* Uit het moderne kunstbezit -29 juli

'S-HERTOGENBOSCH
— *Prov. Museum.* Nederl. opgravingen in Egypte -31 aug.

HILVARENBEEK
— *Gemeentehuis.* Ontmoeting Kerk en Cultuur -1 sept.

HILVERSUM
— *Goois Museum.* Japanse grafiek -27 aug.
— *Kantine De Jong.* Japans speelgoed -1 sept.

LAREN
— *Singer Museum.* Oude tekeningen uit De Nederlanden (verz. E. Perman) -15 sept.
— *Hamdorff.* Zomerexpositie Gooise Schildersvereniging -23 juli
Bill Slatery -30 juli

LEEUWARDEN
— *Princessehof.* Martavanen en de V.O.C. -1 okt.
— *Prinsetún.* D. K. Koopmans -20 juli.
— *Van Hulsen.* Jerre Wouter Hakse -24 juli
Friese schilders I. 24 juli-14 aug.

LEIDEN
— *Lakenhal.* Drinkglazen -sept.
— *Rijksmuseum v. Volkenk.* Japanse volksschilderkunst -1 okt.
— *Rijksmuseum v. Oudheden.* Glas uit de Oudheid -16 aug.

MAASTRICHT
— *Bonnefantenmuseum.* Lente van de Christelijke Kunst -30 sept.

MAKKUM
— *Pothuis.* Fries aardewerk -16 sept.
MIDDELBURG
— *Zeeuws Museum.* Jan Toorop in Zeeland -21 juli
NAARDEN
— *Raadhuis.* Felix d'Ancona 20 juli-20 aug.
NIJMEGEN
— *De Waag.* Nijmeegse schilders uit de 17de en 18de eeuw 23 juli-16 sept.
— *Afrika Museum.* Afrika Leven Expressie -voorl.
OISTERWIJK
— *Restaurant 't Pumpke.* Jac. Thijmen Demik -27 juli
OTTERLO
— *'t Rieselo.* Keramiek van Johnny Rolf en Jan de Rooden en reisindrukken uit Griekenland van Wim Mulder -2 sept.
RHENEN
— *Streekmuseum.* Kunstenaars van de Veluwezoom -21 sept.
ROTTERDAM
— *Mus. Boymans-van Beuningen.* Stad en land in Nederlands 18de eeuw -4 aug.
— *Mus. v. Land- en Volkenk.* Oud Peru -voorl.
— *Bouwcentrum.* Kopen en knopen -2 sept.
— *Rotterd. Kunstkring.* Abstract expressionisme van Rotterdamse kunstenaars -30 juli
— *Maritiem Museum.* Zuid-Zuid-West. Nederland-Suriname -22 okt.
— *'t Venster.* Willem Boon -20 juli
— *Van Zanten.* Kleurenlitho's van Jan Bezemer -22 juli
— *Zuid.* Wilfred Voet -29 juli
— *Natuurhist. Museum.* Het IJstijdvak -31 aug.
SLUIS
— *Raadhuis.* Levend Erfdeel 18 juli-8 aug.
STAPHORST
— *De Witte Boerderij.* Stien Eelsingh, Gerrit en Guido Casteels -1 sept.
TERNEUZEN
— *Watertoren.* Pieter de Bodt -16 sept.
TERSCHELLING
— *Het Behouden Huys.* Zuiderzee -1 okt.
TILBURG
— *Natuurhist. Museum.* Aanwinsten 1952-1962 -1 sept.
UTRECHT
— *Aartsbissch. Museum.* Het Wonder -27 aug.
— *Atelier Rijnhuizenlaan 17.* Jacques Bos -16 aug.
VEGHEL
— *Julianapark.* Brabantse Beeldhouwers -3 sept.
WASSENAAR
— *Dierenpark.* Zuid-Hollandse Beeldhouwers -31 juli
— *Kunstz. Heuff.* Aquarellen van Johanna Müller-Limburg en karakterpoppen van Mary van Regteren Altena-Koning -3 aug.
WINTERSWIJK
— *'t Kempken.* Zwart-Wit -sept.
ZIERIKZEE
— *'s-Gravensteen.* Levend Erfdeel 11 aug.-28 aug.
ZUTPHEN
— *Bakker & Ploeg.* Bob van Walderveen -25 juli

MEDEDELINGEN

WAGENINGEN, NED. LANDBOUWMUSEUM EN HIST. MUSEUM

Het Nederlands Landbouw Museum en het Gem. Historisch Museum te Wageningen zijn gesloten wegens verplaatsing. Correspondentie-adres: Gen. Foulkesweg 90, Wageningen, tel. 08370-3546; b.g.g. en na 18 uur: 08370-3322.

VACATURES

ENKHUIZEN

Het Rijksmuseum „Zuiderzeemuseum" te Enkhuizen vraagt voor spoedige indiensttreding een *Wetenschappelijk Ambtenaar*, tevens belast met vervanging van de directeur bij afwezigheid.

Vereist wordt een universitaire opleiding. Bekendheid met enige aspecten van de volkskunde, met name volkskunst, zeilscheepvaart en visserij, is gewenst.

Schr. soll. onder nr. 2-1152/7129 (in linker bovenhoek brief en env.) aan het Bureau Personeelsvoorziening v. d. Rijksoverheid, Pr. Mauritslaan 1, Den Haag.

DEN HAAG

Bij het Museum van de Kanselarij der Nederlandse Ridderorden kan worden geplaatst een zeer beschaafde, representatieve vrouwelijke kracht als assistente van de beheerder. Vereisten: een ruime algemene ontwikkeling en historische belangstelling.

Salaris volgens rijksregeling. Sollicitatiebrieven onder nr. 2-1321/1241 (in linkerbovenhoek enveloppe en brief) aan het Bureau Personeelsvoorziening v. d. Rijksoverheid, Prins Mauritslaan 1, Den Haag.

'S-HERTOGENBOSCH

Het Bestuur van het Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant overweegt de aanstelling van een *Conservator*, wiens werkzaamheden zullen bestaan in de uitbouw van de verzamelingen van het Centraal Noord-Brabants Museum te 's-Hertogenbosch.

Eventuele gegadigden gelieven zich schriftelijk te wenden tot het Bestuur van voornoemd Genootschap, Bethaniëstraat 4, 's-Hertogenbosch.

UTRECHT

Bij het Centraal Museum te Utrecht kunnen worden geplaatst: een *Conservator* voor het beheer van de afdeling schilderijen, en een *Conservator* voor het beheer van de afdeling toegepaste kunst.

Vereist: universitaire kunsthistorische opleiding (het doctoraal examen dient te zijn afgelegd) en talenkennis.

Publikaties en museumervaring kunnen tot aanbeveling strekken.

Salarisgrenzen *f* 9174.— - *f* 14430.— per jaar, exclusief 4 % vacantietoelage en 2.5 % huurcompensatie. Aanstelling boven het minimum salaris is mogelijk, afhankelijk van opleiding en ervaring.

Eigenhandig geschreven sollicitaties met uitvoerige gegevens binnen 14 dagen na het verschijnen van deze oproep te richten aan de directrice van het Centraal Museum, Agnietenstraat 1, Utrecht.

K.N.O.B.

REPERTORIUM NED. MONUMENTEN VAN GESCH. EN KUNST

Het stemt het Bestuur tot grote voldoening, de leden van de Bond te kunnen berichten dat zeer binnenkort het derde deel van het door de Bond uitgegeven Repertorium betreffende de Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst zal verschijnen.

Dit deel, dat in formaat en omvang aansluit bij het in 1940 van de pers gekomen deel I en het in 1943 verschenen deel II, bevat de titels van de tijdschriftartikelen, die tussen de jaren 1941 en 1950 het licht hebben gezien. Het werd, evenals de voorgaande delen, nog bijna geheel samengesteld door thans wijlen jhr. dr. D. P. M. Graswinckel, in leven erelid van de Bond.

Ondanks het feit, dat de druk- en bindkosten de laatste jaren een voortdurende stijging te zien hebben gegeven, is het mogelijk gebleken, het nieuwe deel van het Repertorium *uitsluitend voor leden* van de Bond en alléén, indien zij vóór 1 september a.s. bijgaande strook hebben ingevuld, beschikbaar te stellen voor de speciale intekenprijs van *f* 15.— (het boek wordt alleen gebonden geleverd). Na 1 september 1962 zal de prijs voor leden *f* 22.50 bedragen; het boek is voor niet-leden verkrijgbaar voor de prijs van *f* 30.—.

Het verschijnen van deel III van het Repertorium zal de vraag doen rijzen, of de delen I en II nog verkrijgbaar zijn. Van deel I is de oplage totaal uitgeput en slechts een enkele maal wordt een exemplaar antiquarisch aangeboden. Van deel II zijn nog slechts enige exemplaren bij het secretariaat van de Bond voorradig. Indien daarvoor belangstelling bestaat, zal het Bestuur gaarne de mogelijkheid onderzoeken, eventueel tot een herdruk resp. een fotografische reproductie van de delen I en II over te gaan. U wordt verzocht, Uw wensen daartoe kenbaar te maken op de briefkaart die bij dit nummer van het Nieuws-Bulletin is gevoegd.

NIEUWS-BULLETIN KON. NED. OUDHEIDKUNDIGE BOND 6de S., JRG. 15 (1962), AFL. 8, KOL. *121-*144, 15 AUG.
REDACTIE-SECRETARIAAT STADHOUDERSPLANTSOEN 7, DEN HAAG

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

FRIESLAND

Franekeradeel. De Nederlandse Heidemij berichtte, dat bij het egaliseren van een perceel grasland bij D. de Jong te Lutjelollum een grote asplek was gevonden. Uit een onderzoek bleek, dat het waarschijnlijk ging om de stookvloer van een vroeger aanwezige steen- of pannenoven. De vloer bestond uit een 25-30 cm dik, bijna geheel rood gebrand leempakket, waarboven zich 5-10 cm dikke turfaslagen bevonden. Het geheel, nog 8 m lang en 7 m breed, werd aan de noordzijde begrensd door een 1 m brede vlijlaag van rode en gele, gebroken baksteen, formaat 18-20 x 9-10 x 4-5 cm. In de leemvloer was in de noordoosthoek een inham van 2 x 3 m. In de nabijheid gevonden scherfmateriaal ging terug tot het eind van de 16de eeuw. Hieronder bevond zich een fraai versierde, groen geglazuurde doofpotdeksel met laatgotische lettertekens. *B.A.I., Groningen en F.M., Leeuwarden (G. Elzinga).*

Gaasterland. Uit particulier bezit is onlangs een fraai Romeins bronzen Apollo-beeldje te voorschijn gekomen van ruim 16 cm hoogte en dat, naar verluidt, gevonden is te Ruigahuizen in destijds daar aangevoerde terpaarde. *B.A.I., Groningen en F.M., Leeuwarden (G. Elzinga).*

Ruilverkavelingsgebied Koningsdiep. De opgravingen nabij Wijnjeterp (zie *Nieuws-Bull. K.N.O.B.,* 1962, kol. *65) zijn afgesloten. Er zijn drie min of meer volledige gebouwplattegronden gevonden, resp. van 12, 16 en 18 m lengte. De indruk bestaat, dat de gevonden paalgaten afkomstig kunnen zijn van binnenstaanders; die van de buitenwand zullen, indien aanwezig geweest, veelal zijn verdwenen tijdens het diepe ontginnen van het terrein. De onderlinge afstand tussen de staanderparen was gemiddeld 2 m, de breedte van de overspanning 5.20 m-5.40 m. Naast deze grotere gebouwplattegronden is ook een kleinere, uit zes paalgaten bestaande gevonden en vermoedelijk toe te schrijven aan een spieker. Tussen de gebouwen bevonden zich ronde en vierkante waterputten, van turfzoden opgezet, alsmede kleine bewaarruimten en leemopslagplaatsen. Opmerkelijk was dat over het terrein zowel noord-zuid als oost-west verlopende greppels of sloten aanwezig waren, die elkaar gedeeltelijk oversneden. In enkele was duidelijk waarneembaar dat zij op het enigszins hellende terrein voor waterafvoer hadden gediend. Het gevonden scherfmateriaal, zowel uit de greppels als uit de paalgaten en putten afkomstig, bestaat geheel uit rand- en wandscherven van grof gevormde, vermoedelijk 12de-eeuwse kogelpotten en steelpannen. Ook zijn neolithische cultuurresten gevonden, o.m. tranchetvormige pijlpunten; uit een der middeleeuwse paalgaten kwam bovendien een groot gedeelte van een neolithische maalsteen aan het licht, kennelijk gebruikt om een paal op te plaatsen. In de zuidoosthoek van de opgraving werden wagensporen aangetroffen. Het is wel zeker dat de nederzetting zich nog verder oostwaarts heeft uitgestrekt. *B.A.I., Groningen en F.M., Leeuwarden (G. Elzinga).*

Stavoren. Naar aanleiding van een bericht van de Provinciale Waterstaat kon dank zij haar medewerking en die van het Provinciaal Bestuur van Friesland een onderzoek worden ingesteld ter plaatse van de nieuwe sluis op de Stadsfennen. Bij het maken van een nieuw kanaalvlak zijn nl. vele scherven opgebaggerd, terwijl de aanleg van perskaden met ter plaatse gewonnen grond enige funderingen aan het licht bracht, welke vermoedelijk verband houden met de in de 15de eeuw gebouwde Benedictijnerabdij. Naast vele scherven, hoofdzakelijk uit de 16de, 17de en 18de eeuw, w.o. Hollandse majolicafragmenten, bleken de oudste resten terug te gaan tot de 12de eeuw en omvatten behalve genoemde scherven o.m. de funderingen van een houten gebouw met planken vloeren. Ook zijn tonputten en de beschoeiing van een grachtje te voorschijn gekomen. Uit de tonputten kwamen o.a. enig gaaf vaatwerk en tinnen lepels van ca. 1600 aan het licht. Het onderzoek wordt voortgezet. *B.A.I., Groningen en F.M., Leeuwarden (G. Elzinga).*

Utingeradeel. In een particuliere verzameling

werd een nabij Akkrum gevonden Antoninianus van Tetricus I (270-273), RIC 101, aangetroffen. *B.A.I., Groningen en F.M., Leeuwarden (G. Elzinga).*

Westdongeradeel. In het door wegaanleg bedreigde gedeelte van de dorpsterp van Foudgum zijn door de gebr. Botma enige aardewerkvondsten gedaan die in ouderdom uiteenlopen van de eerste eeuwen onzer jaartelling tot en met de karolingische tijd. Hieronder bevindt zich een met sleutelindrukken versierde net- of weefgetouwverzwaring. Tevens werd geconstateerd dat zich in het betreffende terpsegment bijzonder fraaie ophogings- en bewoningslagen bevinden. Het verdient zeker aanbeveling dit terprestant voor ondergang te behoeden. *B.A.I., Groningen en F.M., Leeuwarden (G. Elzinga).*

Workum. In het in kol. *66 van het *Nieuws-Bull. K.N.O.B.,* 1962, vermelde terprestant zijn opnieuw enige vondsten gedaan, o.m. bestaande uit een loden gewicht, een benen schaats en een gaaf kogelpotje met bijzonder fraaie graankorrelindruk. Uit de verschillende vondsten kan de datering van de bewoning van dit terpje op ca. 1000 tot 1500 gesteld worden. *B.A.I., Groningen en F.M., Leeuwarden (G. Elzinga).*

NOORD-HOLLAND

Velsen. In een cultuurlaag, gelegen op 1.5 m + N.A.P., op het Hoogoventerrein onder „Rooswijk" te Velsen-Noord, werd een grote hoeveelheid liggende takken aangetroffen. Een daarvan is duidelijk afgesneden. Temidden hiervan werd een zorgvuldig vervaardigd plat houten voorwerp gevonden in de vorm van een boemerang; de lengte hiervan, aan de buitenzijde gemeten, bedraagt ± 44 cm, de breedte 3.5 cm en de dikte (in het midden) 0.7 cm. De einden en de gehele rand aan weerszijden is bijgesneden tot een vrij scherpe kant. Scherven werden niet aangetroffen, maar de ligging van de laag, mede in verband met eerdere vondsten, wettigt een datering van vóór het begin der jaartelling. *A. J. Schotman, Velsen.*

IJmuiden. Door een leerling van de lagere school werd in uitgeworpen zand van de Haringhaven een bronzen munt gevonden. Mevr. prof. dr. A. N. Zadoks-Josephus Jitta determineerde deze als een „barbaarse imitatie" van een as van keizer Claudius, waarschijnlijk uit de tijd van Claudius zelf. V.z.: kop Claudius met rondschrift Claudius Ceasar AUG. Imp. Kz.: Minerva S(enatus) C(onsulto). *H. J. Calkoen, Velsen.*

LIMBURG

Swalmen. In het kader van het oudheidkundig jeugdkamp van de Nederlandse Jeugdbond ter bestudering van de geschiedenis werd een aanvang gemaakt met het onderzoek van het kasteelterrein *R.O.B., Amersfoort (J. G. N. Renaud).*

BONDS-NIEUWS

VERSLAG VAN DE ALGEMENE LEDENVERGADERING VAN DE KONINKLIJKE NEDERLANDSCHE OUDHEIDKUNDIGE BOND, GEHOUDEN OP VRIJDAG 22 JUNI 1962, DES MIDDAGS TE 4 UUR, IN HET HUIS DER PROVINCIE TE ARNHEM

Volgens de presentielijst zijn aanwezig 98 leden en introducé's. De bestuursleden TH. H. LUNSINGH SCHEURLEER, IR. R. MEISCHKE en MR. C. A. VAN SWIGCHEM hebben bericht van verhindering gezonden.

De voorzitter, PROF. DR. M. D. OZINGA, opent de vergadering met het uitspreken van de volgende rede:

„Het is mij een voorrecht U in zo groten getale welkom te mogen heten op deze zomervergadering, in het bijzonder U, Mijnheer de Commissaris van de Koningin in de provincie Gelderland, alsook onze trouwe buitenlandse gast Mr. John Pelham Maitland. Uw aanwezigheid is het bewijs van de groei en bloei van onze Bond, al moet nog steeds het aantal leden — naar de stand op 31 december j.l. 111 instellingen, 532 gewone leden, 50 Museumdag-leden en 84 student-leden — op zich zelf en relatief veel te gering geacht worden voor een land als het onze. Dit klemt te meer, omdat wij ondanks alle gedane moeite nog steeds weinig jongeren onder ons tellen en ons telkenmale noodzakelijkerwijs ouderen ontvallen. Dit jaar is hun aantal geluk-

kig niet groot, maar daaronder zijn verscheidene namen, die een zeer bekende klank hebben in onze wereld en wier verscheiden een ernstig verlies is. Ik moet U ditmaal noemen:

Mevrouw Douairière J. C. van Beresteyn-Frowein te Vierhouten,
Mr. P. C. J. A. Boeles te Leeuwarden,
L. D. Couprie te Woubrugge (student-lid),
Mr. dr. K. J. Frederiks te 's-Gravenhage,
Architect H. van der Kloot Meyburg te Scheveningen,
Mr. W. A. Offerhaus, Commissaris der Koningin in Groningen,
Mgr. A. E. Rientjes te Utrecht,
Jhr. Dr. D. C. Röell te Amsterdam,
D. L. van Wingerden te Rotterdam,
Architect A. R. Wittop Koning, laatstelijk te Rijswijk (Z.H.).

Mag ik U verzoeken te hunner nagedachtenis U van Uw zetels te verheffen en een minuut stilte te betrachten.

De waardigste wijze, waarop wij onze voorgangers kunnen eren, is hun werk voort te zetten. Het is U bekend dat onze Bond dit in directe zin slechts op bescheiden wijze vermag te doen, afgezien van de serieuze en gedegen manier, waarop hij door zijn orgaan onder leiding van de bekwame hoofdredakteur drs. J. J. F. W. van Agt voortgaat kennis te verspreiden over en daarmede propaganda te maken voor onze monumenten. Een eretitel van onze Bond is ook zijn Repertorium van tijdschriftartikelen, zoals U weet het werk van wijlen jhr. dr. D. P. M. Graswinckel, waarvan ik gehoopt had U op deze vergadering het derde deel betreffende de jaren 1940-50 te kunnen tonen. Door omstandigheden is nog slechts een dummy-exemplaar aanwezig, al mag de verschijning thans werkelijk op korte termijn worden tegemoetgezien, waaromtrent U zojuist een circulaire hebt ontvangen.

De verder te vermelden feitelijkheden zult U vernemen uit het zo dadelijk aan de orde komende jaarverslag van de secretaris.

Doch de voornaamste functie van onze Bond is eigenlijk altijd die geweest van een klankbodem voor velerlei bestrevingen op nationaal archeologisch en kunsthistorisch gebied. Op de duur is de belangstelling vooral gericht gebleven op onze monumenten en de monumentenzorg, alsmede de lokale en historisch gerichte musea.

Op dit eerste gebied is het mogelijk geweest in het afgelopen jaar op uitstekende wijze de balans op te maken, dank zij de gelukkige samenwerking tussen vertegenwoordigers van de overheid en particuliere organisaties. Ik doel hier in de eerste plaats op de tentoonstelling „Levend Erfdeel", georganiseerd ter gelegenheid van het 50-jarig bestaan van de Bond Heemschut, die na haar grote succes te Rotterdam thans een rondreis maakt langs een aantal lokale centra. Zij is in aanleg te danken aan het initiatief, doorzettings- en organisatievermogen van de secretaris der Commissie Bevordering Heemschut-gedachte mr. T. Landheer; naar opzet en gedachte aan het „draaiboek van ir. R. Meischke, directeur bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg; en tenslotte naar uitwerking aan de technici van het moderne Bouwcentrum te Rotterdam. Ziehier de wijze van samenwerking, waardoor waarlijk resultaten kunnen worden verkregen!

Alweer het Heemschut-jubileum gaf aanleiding tot de verschijning van een al evenzeer succesvol gedenkboek „Strijd om Schoonheid", waarin een zeer gedocumenteerde studie van eveneens ir. R. Meischke, „Monumentenzorg 1911-1961", een uitstekend beeld van de huidige situatie en de toekomst onzer monumenten biedt. Dit betoog vond tevens weerklank in een artikel in het maandblad van de Vereniging van Nederlandse Gemeenten, waarin de Delftse stedebouwkundige prof. ir. J. H. Froger aantoonde, dat de bepaald niet optimistisch klinkende schattingen van kosten van ir. R. Meischke toch nog te bescheiden waren gehouden.

De uit de genoemde tentoonstelling en beschouwingen alsook uit persoonlijke ervaring te trekken conclusie komt op het volgende neer. Op het oog zijn er een aantal gunstige factoren. Het is duidelijk dat de Rijksdienst voor de Monumentenzorg onder een verjongde en even bekwame als actieve leiding zo effectief mogelijk werkt als met de bestaande krachten en middelen maar mogelijk is. Voor het eerst stegen de rijkskredieten voor de monumenten boven de 10 miljoen gulden. Meer dan ooit is er belangstelling in ruimere kring voor de schoonheid van stad en land. „Grote" monumenten gaan als regel evenmin verloren als dat er nog belangrijke kunstwerken worden uitgevoerd.

En toch is de situatie door de kracht der omstandigheden, ingevolge de op zichzelve slechts verblijdende dynamische ontwikkeling op elk gebied, die het na-oorlogse Nederland te zien geeft, hachelijker dan ooit tevoren; gaat het regelrecht om het al dan niet voortbestaan van het historische stads- en dorpsbeeld, waar dit nog aanwezig is.

De bebouwing van onze binnensteden, waarin het woonhuis domineert, wordt veelal bedreigd door een al lang geleden begonnen proces van verpaupering en verval, dat door de verwaarlozing gedurende en kort na de rampzalige oorlogsjaren sterk is toegenomen. Met de restauratie van particuliere huizen is in noemenswaardige omvang eerst enkele jaren geleden in een klein aantal steden, vooraan in Amsterdam, begonnen dank zij speciale kredieten van Rijk en Gemeente en hun besteding onder toezicht van een eigen stedelijk monumentenbureau in nauwe samenwerking met de Rijksdienst voor de Monumentenzorg. Ook in onze hoofdstad staan intussen nog blijkens een recent rapport van Bouw- en Woningtoezicht een 2500 als monument aan te merken huizen bijkans op instorten. Elders lijdt juist deze categorie van kwetsbare monumenten, behorende aan gewoonlijk niet zeer kapitaalkrachtige eigenaren, onder de omstandigheid, dat de normale kredieten voor monumentenzorg reeds jaren vooruit geheel zijn „volgeboekt" voor de grote monumenten en in deze gevallen „voor financiëring" zelden mogelijk is.

Mede daardoor worden eindelijk alom plannen gemaakt voor de herziening onzer historische stads- en vaak ook dorpskernen, die nu vaak drastisch uitvallen. Deze projecten zijn voor een groot deel het werk van een aantal gerenommeerde bureaus op stedebouwkundig gebied of van de diensten van stadsontwikkeling der grote of althans grotere steden. Alle hebben echter gemeen, dat zij worden opgemaakt zonder voorafgaand overleg met de monumenteninstanties, die slechts achteraf bezwaren in kunnen brengen. Hoewel alleszins erkend dient te worden dat ook door medewerking der betrokken gemeentebesturen aldus de saneringsplannen voor Alkmaar en Dordrecht na hun publikatie enorm zijn verbeterd wat het sparen van het historisch stedeschoon betreft, blijven toch zelfs deze elementen bevatten, die een ernstige aantasting van het wezen der oude stad zouden kunnen inhouden. In Dordrecht is dit de enorme Spui-boulevard ter plaatse van de huidige Spui-haven en het geprojecteerde grote binnenparkeerterrein bij het Hof, die tot een „oprolling" der oude bebouwing of vernietiging van de zo belangrijke „schaal" zouden kunnen leiden, nog afgezien van het grote gevaar van gebrekkige communicatie en doorstroming voor de overblijvende havens en grachten, naar onlangs door de meest gezaghebbende waterstaatkundige zijde is betoogd.

Het ontbreekt echter ook allerminst aan plannen op lager niveau, waarbij van een gunstige herziening voorlopig nog geen sprake is.

Evenzeer komt het voor, dat gemeentebesturen uit prestige-overwegingen of om welke redenen dan ook kennelijk vierkant ingaan tegen hun eigen stedebouwkundige adviseurs. Dit is met name duidelijk te Utrecht, waar het stadsbestuur met alle middelen een demping der onvolprezen singels tracht te forceren. Het stemt tot verheugenis dat in de rijen der tegenstanders van dit dempingsplan zich steeds meer deskundigen scharen, die allerminst van sentimentaliteit tegenover het verleden verdacht zijn. Zo heeft de voorganger in onze moderne bouwkunst, de meer dan ooit volop werkzame architect G. Rietveld met kracht zijn stem verheven tegen de bedoelde demping in elke vorm, die zijns inziens in de huidige zeer onzekere verkeerssituatie geenszins verantwoord is. Maar ook bijvoorbeeld in Zeist is de bedreiging der glorie van de plaats nog niet van de baan, de doorsnijding met een aan de Dorpsstraat parallel lopende verkeersweg van de naar het Slot leidende dreef, die omzoomd wordt door de gebouwen der Moravische Broederschap.

Weer op andere plaatsen komt het voor dat terwille van particuliere belangen een gemeenteraad incidenteel een besluit neemt, dat feitelijk de zin van een vastgesteld weldoordacht bestemmingsplan voor de binnenstad grotendeels teniet doet. Dit is het geval bij de in een geheime raadsvergadering te Bergen op Zoom genomen beslissing, waarbij het aan de n.v. Albert Heijn mogelijk gemaakt wordt een supermarkt op te richten in het daarvoor weinig geëigende hart van de stad, ter plaatse van de omsluiting van de enige oase van groen achter de Grote Kerk door de vredige, maar vervallen sociëteit Thalia, en dit terwijl juist omvangrijke, zeer veel vergengende restauratieplannen voor dit monument aan de orde zijn. Dit bouwplan omvat namelijk begrijpelijkerwijs tevens de aanleg van een ruim parkeerterrein op het huidige plantsoen, ter plaatse van het eenmaal geprojecteerde nieuwe koor der kerk, dat in de opzet bleef steken. De enige hoop is nog, dat het parkeervraagstuk ter plaatse op ingenieuzer wijze wordt opgelost.

Dit zijn slechts weinige voorbeelden uit vele. Men komt zelden op een aantrekkelijk plekje in stad of dorp in Nederland terug, zonder dat daar iets ten ongunste is veranderd of nog veeleer zonder dat men hoort van ingrijpende plannen tot herziening waarbij steeds de neiging bestaat de lijn van de geringste weerstand en minste kosten te

kiezen ten detrimente van het aspect en de laatste reserve aan ruimte. Alleen door de waakzaamheid van alle belangstellenden kan menige schending worden voorkomen of ingeperkt. Het bestuur doet daarom op U allen een dringend beroep het terzijde te staan in dit streven door aktiviteit in eigen kring.

Gunstiger schijnt wellicht de situatie ten opzichte van de musea. Zij zijn als het ware mede opgenomen in de vaart der ontwikkeling die Nederland omhoog stuwt, getuige de dertig nieuwe zalen van het Rijksmuseum, die zo straks geopend zullen worden of de nieuwe vleugel van het Haagse Gemeentemuseum en last not least de bewonderenswaardige groei van het huidige, in onze jeugd nog bescheiden Rotterdamse museum Boymans-van Beuningen tot een instelling op waarlijk Europees peil. Om te zwijgen van de dynamische ontplooiing van onze musea van moderne kunst te Amsterdam, Eindhoven en op de Hoge Veluwe. Men kan voorts dankbaar de algemene groei der musea in de provinciale hoofdsteden en in de kleinere plaatsen memoreren, die steeds meer deskundige beheerders en een betere opstelling verkrijgen.

Toch is er ook op dit terrein een ernstig manco door onvoldoende besef van de waarde van het eigen kunst- en in het algemeen nationaal verleden in juist onze grootste steden.

Het gaat hier om een tendens, die reeds jaren geleden inzette bij de doctrinaire bouw van het Haagse Gemeentemuseum, die de met zoveel liefde bijeengebrachte plaatselijke collecties welhaast de stempel van minderwaardigheid moest opdrukken; met de in haar consequenties zo noodlottige tijdelijke opheffing van het Historisch museum te Rotterdam; en ook met de terzijde stelling — en gedeeltelijke vernietiging van waardevolle bestanddelen — der Suasso-stichting in het Stedelijk Museum te Amsterdam. Een beloop van zaken, dat nog steeds verder gaat, getuige verkopen van de 17de-19de eeuwse schilderijen van typisch lokale meesters te wille van een enkel werk van de even overproduktieve als kameleontische meester Picasso door het Haagse Museum, en o.a. het in veiling brengen van een documentair gedeelte der reeds sterk aangetaste verzameling van Rotterdamse tegels en van Nederlandse meubelen, waaronder zelfs recente geschenken, door de nieuwe leiding van het Historisch Museum te Rotterdam, bestanddelen, die voorlopig niet passen in een zoveel mogelijk indruk makende opstelling, maar wier verlies toch moeilijk meer goed te maken zal zijn. Het is althans gelukkig, dat de „Museumdag" in zijn komende vergadering de in het algemeen precaire kwestie van verkopen door musea onder het oog zal zien.

Het is inderdaad duidelijk dat veelal met de geduldige bestudering en opstelling der uitingen van lokale kunst en der getuigenissen van het nationaal verleden ofwel van kunstnijverheid van eigen bodem niet de onmiddellijk aansprekende resultaten te bereiken zijn, die meer actuele tentoonstellingen beloven.

Wij hebben echter ook verplichtingen, mede ter wille van ons zelf, tegenover het verleden; Nederland leeft tenslotte ook bij de gratie van zijn grote historie. Deze wordt tot nog toe nergens voldoende getoond. De prachtige plannen voor een die naam verdienend Historisch Museum te Amsterdam, met zijn unieke geschiedenis, in het daarvoor zo geschikte voormalige Burgerweeshuis, ondervinden alweer allerlei noodlottige vertraging.

Wij dienen te beseffen dat Nederland geen enkel groot gezien en wetenschappelijk geleid historisch of cultuurhistorisch museum rijk is van de aard, als juist na deze oorlog een zo groot succes geworden zijn op uiteenlopende plaatsen als te Warszawa, Lund, Winterthur (Delaware) en New York. Ook op dit gebied is Uw aller intensieve belangstelling en medewerking, waar mogelijk, ten zeerste van node".

De notulen van de algemene ledenvergadering, op 24 februari 1962 in het Bouwcentrum te Rotterdam gehouden, afgedrukt in het Nieuwsbulletin van 15 april, kol. *53 e.v., worden ongewijzigd goedgekeurd.

De secretaris leest een telegram voor van de Hoofddirecteur van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, MR. R. HOTKE, waarin hij kennis geeft van zijn verhindering, de vergadering bij te wonen. Voorts doet de secretaris enige mededelingen over het derde deel van het Repertorium, waarvan de verschijning thans zeer binnenkort kan worden verwacht.

De secretaris, MR. P. J. VAN DER MARK, brengt het jaarverslag uit:

Het op zichzelf verheugende feit, dat ook in 1961 een toenemende algemene belangstelling voor onze monumenten van geschiedenis en kunst viel te constateren, houdt helaas niet in dat voor al deze historische bouwwerken een veilige toekomst verzekerd is. De heersende hoogconjunctuur in onze welvaartsstaat heeft een „trek naar buiten" doen ontstaan, die welhaast

onrustbarende vormen gaat aannemen. Er heerst een niet te stillen honger naar vakantie-optrekjes en weekend-huisjes, waarvan reeds tal van oude boerderijen en molens het slachtoffer zijn geworden, want zonder een ingrijpende verbouwing en modernisering, die vrijwel steeds op een totale vernietiging van het oorspronkelijke karakter neerkomt, zijn deze monumenten niet voor hun nieuwe bestemming geschikt te maken. Aan de andere kant heeft diezelfde hoogconjunctuur het mogelijk gemaakt dat over het dienstjaar 1961 het bij het Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen ten behoeve van de subsidiëring van de restauraties van monumenten beschikbare bedrag voor het eerst in de geschiedenis van de Nederlandse monumentenzorg de som van tien miljoen gulden heeft overschreden. De Rijksdienst voor de Monumentenzorg heeft dan ook niet over gebrek aan werk te klagen: nu de „grote" monumenten praktisch alle gerestaureerd zijn of binnen enige tijd hersteld uit de steigers zullen komen, kan deze dienst gevoeglijk overgaan tot de tweede, zo mogelijk nog méér omvattende, etappe van zijn programma: het conserveren van het „kleine" monument, dat in het stads- en dorpsbeeld van ons land zo'n belangrijke taak vervult.

Wat de activiteiten van de Bond zelve in 1961 aangaat: in aansluiting op een door de vereniging „Die Haghe" aan de raad der gemeente 's-Gravenhage gericht adres zond de Bond een rekest aan Burgemeester en Wethouders van die gemeente, waarin wordt aangedrongen op het *behoud van de historische koepel van het Kleine Loo*. Helaas hebben beide vertogen de sloping van dit merkwaardige voorbeeld van 18de eeuwse tuinarchitectuur niet kunnen beletten. Onder dagtekening van 8 september 1961 richtte de Bond een verzoekschrift tot H.M. de Koningin teneinde bezwaar aan te tekenen tegen een *uitbreidingsplan van de gemeente Zevenaar*. De tenuitvoerlegging van dit plan zal namelijk een ernstige aantasting betekenen van het landgoed „Sevenaer", waardoor niet slechts aan het ten dele uit de 16de en 17de eeuw daterende huis, maar ook aan de daarmede één geheel uitmakende bossages en landerijen de economische grondslag zal worden ontnomen. Los hiervan heeft de Bond de aandacht van de vereniging „Hendrick de Keyser" gevestigd op het eveneens in de gemeente Zevenaar gelegen voormalige *Loo-Gasthuis*. Dit in 1476 gestichte gebouwtje, dat in de loop der eeuwen praktisch geen wijziging heeft ondergaan en daarom voor ons land een uniek voorbeeld vormt van een bescheiden, middeleeuws gasthuis, dreigt het slachtoffer te worden van de aanleg van een weg. Tot onze spijt achtte het bestuur van „Hendrick de Keyser" geen termen aanwezig, het gasthuis aan te kopen. Wellicht dat op grond van de bepalingen van de op 9 augustus 1961 in werking getreden nieuwe Monumentenwet, die een algehele herinventarisatie van te beschermen monumenten binnen een periode van vijf jaar voorschrijft, maatregelen kunnen worden genomen, dit huis voor afbraak te behoeden.

In de algemene ledenvergadering van 23 juni 1961 werden de aftredende, herkiesbare leden van het bestuur opnieuw benoemd; mejuffrouw Houtzager en prof. Timmers, die niet herkiesbaar waren, werden vervangen door de heren Th. H. Lunsingh Scheurleer en Meischke. De vergadering wees prof. Ozinga andermaal voor een jaar tot voorzitter aan. Het bestuur kwam in 1961 tweemaal in vergadering bijeen. Besloten werd, de oplage van het derde deel van het *Repertorium* van tijdschriftartikelen, dat bij de drukkerij Van de Garde in Zaltbommel ter perse is, te verhogen tot 750 exemplaren. De voorzitter nam als zodanig zitting in de commissie voor de tentoonstelling „*Levend Erfdeel*". Deze expositie, die met veel succes in het Bouwcentrum te Rotterdam is gehouden, heeft stellig bijgedragen tot een beter begrip voor het idee „monumentenzorg" in den lande. De organisatoren hebben de goede gedachte gehad, de tentoonstelling tevens dienstbaar te baken aan de propaganda en het werven van nieuwe leden door de deelnemende verenigingen. Ook onze Bond heeft daarvan de vruchten geplukt, waarbij de propaganda-circulaire belangrijke diensten heeft bewezen; de toevloed van nieuwe leden gedurende het jaar 1961 is voor een zeer belangrijk deel aan „Levend Erfdeel" te danken.

Uit het financiële verslag van de penningmeester, MR. G. J. WIT, blijkt, dat de geldelijke toestand van de Bond gezond is te noemen. Het dringend vermaan tot de achterstallige contributiebetalers heeft wel enig succes opgeleverd; toch was het ook in 1961 nog nodig, een bedrag van ongeveer *f* 250. —af te schrijven wegens oninbare contributies. Voor de uitgave van het derde deel van het Repertorium, dat nu werkelijk binnenkort zal verschijnen, is in de afgelopen jaren ruim gereserveerd. Dit jaar werd *f* 3100.— aan het fonds voor de uitgave toegevoegd. Dit bedraagt thans *f* 13 850.—. De Bond zal aan de leden een aanzienlijke korting kunnen geven. Dit is mede een gevolg van het feit, dat wijlen

jhr. dr. Graswinckel dit derde deel geheel belangeloos heeft voorbereid. Aangezien een dergelijke geste in de toekomst van niemand meer verlangd mag worden, zal de prijs van de volgende delen zeker veel hoger moeten zijn. Door allerlei omstandigheden is de jaargang 1961 van het Bulletin vrij dun uitgevallen. Het tekort op de exploitatie bedraagt dan ook slechts *f* 6 900.— tegen vorig jaar ruim *f* 10 000.—. De Bond droeg in de exploitatie bij met een bedrag van bijna *f* 7 000.—. De Bond gaf in 1961 ongeveer *f* 1 000.— méér uit aan de ledenvergaderingen dan van de leden als bijdrage in de kosten werd ontvangen. Tenslotte resteert dit jaar een klein batig saldo van *f* 96.—. Dit bedragje werd aan het kapitaal toegevoegd. Indien het nadelig saldo van de exploitatie van het Bulletin ad *f* 6 900.—, gelijk vorige jaren, door het Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen voor zijn rekening wordt genomen, bedraagt het kapitaal ruim *f* 16 500.—.

De commissie voor het nazien van de rekening van de penningmeester over 1961 bestond uit de heren F. W. VAN GULICK en H. MOLENDIJK. In verband met uitstedigheid van de heer Molendijk is de controle verricht door de heren Van Gulick en MR. H. L. L. VAN HOOGENHUYZE. De heer Van Gulick roemt de nauwkeurige en overzichtelijke opstelling van de geldelijke administratie en stelt voor, de penningmeester over het door hem in 1961 gevoerde beheer te déchargeren. De vergadering stemt met applaus met dit voorstel in.

IR. C. L. TEMMINCK GROLL doet in zijn hoedanigheid van secretaris van de door de Bond ingestelde commissie voor de registratie van de bouwfragmenten enige mededelingen aangaande de verrichtingen van die commissie gedurende het afgelopen jaar:

De commissie voor de bouwfragmenten is in 1961 haar werkzaamheden begonnen met het houden van een enquête onder de besturen van de grote gemeenten. Het bleek, dat men in verschillende steden wel enige aandacht aan deze materie besteedde. In hoeverre en op welke wijze men dit deed, was van plaats tot plaats sterk verschillend. In aansluiting daarop werden de gemeentebesturen van een groot aantal kleinere gemeenten aangeschreven, die gemeenten, waarin verwacht kon worden dat door een belangrijk bezit aan historische bouwwerken het probleem van het bewaren der bouwfragmenten zou zijn gerezen. Over het algemeen was het resultaat bedroevend. Veelal had men nog nooit iets aan deze materie gedaan. Doorgaans kon men er — bij gebrek aan een deskundige — ook eigenlijk niets aan doen. Dit bleek wel uit het niet of geheel verkeerd begrijpen van de bedoeling. Gemeenten, die niet op de vraag waren ingegaan, zijn ter herinnering nog een tweede maal aangeschreven. Aan alle overige, die dus wel reageerden, zijn suggesties gedaan omtrent verbetering van de gevolgde werkwijze dan wel omtrent het invoeren van een werkwijze. Algemeen werd het invoeren van bij de Staatsdrukkerij verkrijgbare kaarten geadviseerd ten behoeve van de registratie der fragmenten. Tevens werd verzocht deze kaarten in tweevoud in te vullen, zodat één exemplaar beschikbaar kan komen voor een landelijke administratie. Enkele der gemeenten zegden hun medewerking in deze toe. Duplicaatkaarten werden tot op heden niet ontvangen.

Ingevolge het bepaalde in artikel 6 van het Huishoudelijk Reglement zijn aan de beurt van aftreden de bestuursleden BERNET KEMPERS, BUURMAN, OOSTERBAAN, OZINGA, TERWEN en WIT, die allen herkiesbaar zijn. Met applaus hecht de vergadering haar goedkeuring aan een herbenoeming van de genoemde heren voor een periode van twee jaar. Op voorstel van de heer M. ROEST wordt PROF. OZINGA wederom voor een jaar tot voorzitter aangewezen.

De commissie van redactie voor het Bulletin wordt in haar huidige samenstelling opnieuw benoemd.

Tot lid van de commissie voor het nazien van de rekening van de penningmeester over 1962 worden door de vergadering benoemd de heren F. W. VAN GULICK en H. MOLENDIJK.

De voorzitter deelt mede, dat het bestuur zich heeft beraden over de vraag, in welke plaatsen de in het jaar 1963 uit te schrijven vergaderingen van de Bond kunnen worden gehouden. Voor de *wintervergadering* wordt gedacht aan *Gouda*; als spreker op deze op zaterdag 23 februari 1963 te beleggen bijeenkomst is reeds aangezocht de heer J. G. N. RENAUD. Voor de op 21 juni 1963 te houden *zomervergadering* stelt het bestuur voor *Enschede*. De excursie op 22 juni d.a.v. zou gedeeltelijk in Westfalen kunnen plaatsvinden, een landstreek, die vanouds nauwe betrekkingen met Twente heeft onderhouden. De vergadering kan zich met deze suggesties verenigen.

Bij de *rondvraag* merkt de heer F. W. VAN GULICK op, het te betreuren, dat in de in het Bulletin en Nieuwsbulletin gepubliceerde gegevens over gerestaureerde monumenten de persoonsnamen van de met de leiding belaste architect bij

uitzondering en van de desbetreffende aannemer nimmer worden vermeld. Spreker acht dit onbillijk tegenover hen, die bij de restauratie hun beste krachten hebben ingezet. De voorzitter is het in beginsel met de heer Van Gulick eens, maar hij vreest dat het telkenmale vermelden van de naam van de bij de restauratie betrokken aannemer zal ontaarden in een zekere propaganda voor bepaalde firma's, hetgeen weer zeer onbillijk zou zijn tegenover jongere aannemers, die zich de nodige ervaring op restauratiegebied nog eigen moeten maken. Bij een uitvoerig verslag over een tot stand gekomen restauratie zullen de namen van architect en aannemer echter zoveel mogelijk worden vermeld. MR. H. L. L. VAN HOOGENHUYZE dringt er op aan, het excursienummer van het Bulletin vroeger te doen verschijnen; een week vóór de dag van de excursie acht hij te laat. De voorzitter erkent dit bezwaar, maar de auteurs dienen hun artikelen veelal op het laatste moment in en de drukkerij is overbelast. IR. H. C. A. HOLLEMAN is van oordeel dat de in het Bulletin verschenen artikelen door hun vele vaktermen en grote lengte voor leken dikwijls moeilijk leesbaar zijn. De voorzitter antwoordt dat het bouwvak een moeilijk vak is, maar dat er naar gestreefd zal worden, de artikelen wat minder zwaar te maken. De heer H. P. R. ROSENBERG maakt zich ongerust over de heersende rage, de in ons land bestaande Hemony-carillons met nieuwe klokken uit te breiden, waarbij dan soms — als te Amsterdam — enkele Hemony-klokken terzijde worden gesteld. De voorzitter acht dit een uitvloeisel van de steeds verder om zich heen grijpende specialisatie; hij geeft de heer Rosenberg de raad, zijn gedachten hierover in een artikel samen te vatten.

Nadat mejuffrouw N. DIRKZWAGER, hoofd van de huishoudelijke dienst der Provinciale Griffie van Gelderland, iets heeft verteld over de bouw en de inrichting van het onder architectuur van IR. J. J. M. VEGTER tot stand gekomen Huis der Provincie, sluit de voorzitter de vergadering.

Vóór deze vergadering waren de leden van de Bond met hun introducé's tegen 2 uur samengekomen in de geheel gerestaureerde Grote of St. Eusebiuskerk. De heer VAN DOMMELEN bespeelt het uit Amsterdam afkomstige orgel, waarna DRS. H. P. R. ROSENBERG de kansel bestijgt om iets te vertellen over de kerk. Hopelijk is bij een volgend bezoek van de Bond aan de kerk de tombe voor Karel van Gelre in het koor herplaatst! De wandeling door de stad voert langs het huis Kerkstraat 19, thans eigendom van de Twentsche Bank, naar de St. Walburgskerk, waar deken J. J. H. VAN ROSSUM ter begroeting aanwezig is. Langs de Waalse kerk, waar de heer H. HAFKAMP een korte toelichting geeft, en de grotendeels herbouwde Waag begeeft het gezelschap zich naar het Huis der Provincie ter vergadering. Na afloop volgt een geanimeerde receptie, aangeboden door het Provinciaal Bestuur van Gelderland, tijdens welke de Commissaris der Koningin, MR. H. W. BLOEMERS, gelegenheid vindt uiting te geven aan zijn waardering voor het werk van de Bond. Speciale autobussen vervoeren de deelnemers in de loop van de avond naar het Openluchtmuseum, waar men zich tegen 8 uur in het restaurant aan tafel begeeft; aan het diner zitten de Griffier der Staten van Gelderland en mevrouw Muller als gasten aan. Na de maaltijd vindt in de aula van het museum een show van streekdrachten plaats, gepresenteerd door de heer J. DUYVETTER, hoofd van de afdeling klederdrachten van het Openluchtmuseum. Professor OZINGA spreekt een woord van grote waardering voor de wijze, waarop de directie van het Openluchtmuseum, dat dit jaar zijn vijftigjarig bestaan gedenkt, de Bond heeft willen ontvangen.

Zaterdag 23 juni vertrekken de autobussen onder ideale weersomstandigheden om 9 uur van het Arnhemse stationsplein. Het eerste doel van de excursie is de R.K. kerk te Didam, waarvan de restauratie enige jaren geleden gereed is gekomen. DRS. J. J. F. W. VAN AGT verstrekt in de kerk een duidelijke toelichting. Het volgende object is de Abdijkerk te Hoog-Elten; het herstel van de zware oorlogsschade is hier in volle gang. Ook in deze kerk geeft de heer Van Agt een uiteenzetting van de werkzaamheden. Na een koffiepauze op het zonovergoten terras van het Kurhotel gaat de tocht door een prachtig landschap naar Doetinchem. Op een bezoek aan de Hervormde kerk, die thans tot veler verbazing van een nieuwe toren in oude vormgeving wordt voorzien, volgt een koffietafel in Hotel „De Graafschap". Tegen half drie komt het gezelschap op kasteel Wisch aan. Het bestuurslid D. J. G. BUURMAN, directeur van de stichting „Vrienden der Geldersche Kasteelen", treedt hier als gastheer op; kasteel en tuinen worden in een rustig tempo bezichtigd. Omstreeks half vijf komen de autobussen aan bij het huis De Voorst. Ook hier vertelt de heer Buurman iets over de geschiedenis van het huis, waarna IR. B. POLDERMAN, directeur van de Nederlandsche Heidemaatschappij, die het huis heeft gehuurd en als

opleidingscentrum exploiteert, het gezelschap thee aanbiedt. Tenslotte volgt een kort bezoek aan de „stad" Bronkhorst. In de pas gerestaureerde kapel schetst MR. A. P. VAN SCHILFGAARDE het ontstaan van deze typische gemeenschap, die zich in de bijzondere belangstelling van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg mag verheugen omdat men wil trachten het gehele aantrekkelijke stadsbeeld te consolideren.

Over Doesburg zijn de autobussen omstreeks 7 uur terug aan het station te Arnhem, waarna deze zeer geslaagde excursie wordt ontbonden.

V. D. M.

TENTOONSTELLINGS-AGENDA

SAMENGESTELD DOOR HET RIJKSBUREAU VOOR KUNSTHISTORISCHE DOCUMENTATIE

ALMELO
— *Stadhuis.* C. W. Veenstra -16 sept.

AMERSFOORT
— *Zonnehof.* Vormen vandaag -1 okt.

AMSTELVEEN
— *Aemstelle.* Het landschap bij Rembrandt en zijn tijdgenoten -24 sept.

AMSTERDAM
— *Rijksmuseum.* Meesterwerken uit het Rijksprentenkabinet -15 sept.
Fagel, een Nederlands Regentengeslacht -1 okt.
— *Sted. Museum.* Nederl. bijdrage tot de internationale ontwikkeling der beeldende kunst sinds 1945 -17 sept.
Prentenkabinet: eigen collectie -17 sept.
De bestverzorgde boeken uit 1961 6-24 sept.
— *Zoöl. Museum.* Walvissen -1 sept.
— *Mus. Fodor.* Theaterbouw -27 aug.
— *Rembrandthuis.* Legaat I. de Bruyn-van der Leeuw -15 sept.
— *Tropenmuseum.* Nieuw-Afrika tentoonstelling en alle tropische landen. Zondags van 15-16 uur kunstmanifestatie (muziek, zang, dans uit tropische landen)
Suriname-tentoonstelling -26 jan.
— *Ina Broerse.* Aquarellen en grafiek -21 aug.
— *d'Eendt.* Moderne meesters -1 sept.
— *Vlieger.* Marionetten van Wil Lambregts -1 sept.
— *Kunstkontakt (1e Jac. van Campenstr. 64).* Weer thuis, zomerexpositie van uitleencollecties -1 okt.
— *Oude Zijds 100.* Kruispunt, godsdienst en kunst -1 sept.
— *Toneelmuseum.* Tweehonderd jaar Toneelaffiches -17 sept.
— *Anne Frankhuis.* Hans Hamers -30 aug.
— *G.H.B. Toonzaal.* Photo-, Litho-, & Offset-Awards 1961 -1 sept.
— *Café Eylders.* Jan den Hengst aug.

TER APEL
— *Oude Klooster.* Jan Wiegers -27 aug.

ARNHEM
— *Gemeentemuseum.* Zadkine -16 sept.
Grafische kunst uit Nederland -16 sept.
— *Ned. Openluchtmuseum.* Het platteland thuis en 50-jaar Openluchtmuseum 1912-1962 -1 nov.

ASSEN
— *Prov. Museum.* Romantiek en Biedermeier -7 sept.

BERGEN
— *Kranenburgh.* Karel Colnot -23 aug.

BOLSWARD
— *Raadhuis.* Muziek en dans in vroeger eeuwen -1 sept.
— *Raadskelder.* Fries scheppend ambacht

BREDA
— *Valkenberg.* Engelse en Nederlandse beeldhouwkunst -sept.

DEN BRIEL
— *Trompmuseum.* Tromptentoonstelling -15 sept.

DELFT
— *Prinsenhof.* Oude Kunst en Antiekbeurs 24 aug.-13 sept.
— *Fenna de Vries.* Guillaume Lo-A-Njoe -24 aug.
— *Etnogr. Museum.* Stervende Kunst van Verre Volken -1 okt.

DORDRECHT
— *Dordrechts Museum.* Nederl. stillevens uit de 17de eeuw -15 sept.
— *Mus. Mr. S. van Gijn.* Uit de school geklapt -31 aug.

EGMOND AAN DEN HOEF
— *Slotkapel.* De Abdij en het Slot -3 sept.

EMMEN
— *Oudheidkamer De Hondsrug.* Drents Schildersgenootschap -19 aug.

ENKHUIZEN
— *Zuiderzeemuseum.* Scheepsversieringen -1 nov.

ENSCHEDE
— *Volkspark.* Expositie 3 x A 21 aug.-2 sept.

FINSTERWOLDE
— *d'Eendt.* Moderne meesters -1 sept.

GOUDA
— *Catharina Gasthuis.* Ik en mijn Speelman -3 sept.

'S-GRAVENHAGE
— *Gemeentemuseum.* 7000 jaar Perzische Kunst 5 sept.-18 nov.
G. H. Breitner als fotograaf -1 sept.
— *Cojean.* Cornelis de Kort -19 aug.
— *Hoofdkantoor de Nederlanden.* Otto Dicke -21 aug.
— *Nova Spectra.* Zomer-accrochage -26 aug.
— *Pulchri Studio.* Haagse Salon 1962 -26 aug.
— *Scheveningse Museum.* Heden en verleden van Scheveningen -1 okt.
— *Galerij Orez.* Montijn en Lo-A-Njoe -24 aug.
— *Huis ten Bosch.* Zilveren tafelversieringen uit het privébezit van H.M. de Koningin -25 aug.

GRONINGEN
— *Gron. Museum.* Eigen collectie -29 aug.
— *Mangelgang.* Foto's van G. J. Venhuis 18 aug.-7 sept.
— *De Permanente.* Frans de Haas, grafiek -1 sept.
— *Modderman Coiffures.* H. de Wolf -1 sept.

HAARLEM
— *Frans Halsmuseum.* Frans Hals -30 sept.
— *Het Huys van Looy.* Uit het oude kunstbezit van de Gemeente Haarlem -30 sept.
— *De Ark.* Ellen Bottenheim-Niemer -18 aug.

HARLINGEN
— *De Blauwe Hand.* Tekeningen van Josum Walstra en Jerre Wouter Hakse; potterie van Jaap Visser -20 aug.

HATTEM
— *Gasthuissteeg 3.* Wim van Assen en J. Thijs Buit -18 aug.

HEERDE
— *Kasteel Vosbergen.* Beeftink, Benner, Chabot, Nanninga, Sluyters, v. d. Spoel -2 sept.

HENGELO (O.)
— *Hengelose Kunstzaal.* Moderne Nederlandsc beeldhouwwerken; Wandkleden van Frans Smeets -17 sept.

'S-HERTOGENBOSCH
— *Kon. Ac. v. Kunst en Vormgeving.* Eindexamenwerk -25 aug.

HILVARENBEEK
— *Raadhuis.* Ontmoeting Kerk en Cultuur -3 sept.

HILVERSUM
— *Gooi's Museum.* Japanse grafiek -27 aug.
— *Steendrukkerij De Jong.* Japans speelgoed -31 aug.

KAMPEN
— *Koornmarktspoort.* Religieuse motieven i.d. hedendaagse Nederlandse kunst -9 sept.

LAREN
— *Singermuseum.* Oude tekeningen uit de Nederlanden (verz. E. Perman) -15 sept.
Vier Franse Meesters
— *Hamdorff.* „150 Vrouwen" van Flip van der Burgt -27 aug.

LEEUWARDEN
— *Princessehof.* Martavanen en de V.O.C. -1 okt.
— *Prinsetún.* Kunstenaars en Leeuwarden -3 sept.
— *Van Hulsen.* Zes Friese kunstenaars -4 sept.
Handweefwerk en collages van Mej. v. d. Meer 4-24 sept.

LEIDEN
— *Lakenhal.* Het Tulpenmotief i. d. Turkse kunst -20 aug.
— *Rijksmus. v. Volkenkunde.* Naar wijder horizon -1 okt.
Overzicht Japanse volksschilderkunst op papier, hout en glas -1 okt.

MAASTRICHT
— *Bonnefantenmuseum.* Lente van de Christelijke Kunst -30 sept.
— *Hack-Rutten.* Beeldhouwwerk van Nederl. kunstenaars -aug.

MAKKUM
— *Pothuis.* Fries aardewerk van J. R. Steensma -16 sept.

MIDDELBURG
— *Van Benthem en Jutting.* Zeeland en Vlaanderen -15 sept.

MOOK
— *Op de Heuvel, Plasmolen.* Noordlimburgse kunstkring -9 sept.

NAALDWIJK
— *Ned. Herv. Adrianuskerk.* Naaldwijk en Oranje -31 aug.

NAARDEN
— *Raadhuis.* Kees van Urk -20 aug.
Ver. v. beeldende kunstenaars Naarden-Bussum -10 sept.

NOORDWIJK AAN ZEE
— *De Baak.* Grafiek door Fiedler, Veldhoen, Westerik en Wijnberg; beeldhouwwerk van Nic. Jonk -28 aug.

NIJMEGEN
— *Waag.* Nijmeegse schilders uit de 17de en 18de eeuw -16 sept.
— *Afrika Museum.* Afrika leven Expressie -31 dec.

OOSTBURG
— *Gemeentehuis.* Schiedamse kunstenaarsgemeenschap S 45 18 aug.-1 sept.

OTTERLO
— *'t Rieselo.* Johnny Rolf en Jan de Rooden, keramiek.
Reisindrukken uit Griekenland door Wim Mulder -2 sept.

RHENEN
— *Streekmuseum.* Kunstenaars van de Veluwezoom -21 sept.

ROERMOND
— *Gem. Museum.* Roermond tot 1867 5 sept.-5 nov.

ROOSENDAAL (GLD.)
— *Kasteel Rosendael.* Kunstenaars zien Nederl. kastelen -31 aug.

ROTTERDAM
— *Mus. Boymans-Van Beuningen.* Vacantie in het buitenland (prenten van stadsgezichten in den vreemde 16de-19de eeuw) -14 sept.
Grafiek van Wout van Heusden 8 sept.-8 okt.
— *Hist. Museum.* Heren over land en water -17 sept.
— *Het Bouwcentrum.* Kopen en knopen -1 sept.
Het eigen huis -1 dec.
— *Rotterd. Kunstkring; Galerie Delta.* Castellani, Schoonhoven, Manzoni -25 aug.
De Zee -30 aug.
— *Rotterd. Kunststicht.; Galerie Lijnbaan en Galerie Zuid.* Keuze der aangekochte werken uit 1961 -20 aug.
— *Maritiem Museum.* Zuid-Zuid-West — Nederland-Suriname -22 okt.
Zeilende schoolschepen -30 sept.
— *'t Venster.* Het stripverhaal in Nederland (uit de verz. Frankfurther en Toonder) -30 aug.
— *Natuurhistorisch Museum.* Het IJstijdvak -31 aug.

DE RIJP
— *Rijper Museum.* Kinderprenten uit de 15de tot de 19de eeuw en Oud-Hollandse wandtegels -1 sept.

SCHIEDAM
— *Sted. Museum.* Het menselijk gezicht van Europa (foto's) en tekeningen van Opland -3 sept.
Nieuw Babylon van Constant Nieuwenhuis -3 sept.

STAPHORST
— *De Witte Boerderij.* Stien Eelsingh, Gerrit Piek en Guide Casteels -1 sept.

TERNEUZEN
— *Watertoren.* Pieter de Bodt -16 sept.

TERSCHELLING
— *Het Behouden Huys.* Zuiderzee -1 okt.

TILBURG
— *Natuurhist. Museum.* Belangrijke aanwinsten 1952-1962 -1 sept.
— *Brab. Sticht. v. Kunst en Edelambacht.* Moderne Nederlandse grafiek -26 aug.

UTRECHT
— *Aartsbissch. Museum.* Het wonder -27 aug.
— *Centr. Museum.* Jan Engelchor, Eduard Heijmans, Han Hulsbergen -2 sept.

VALKENBURG (L.)
— *Den Halder.* Pieter Bruegel de Oude -1 sept.

VEGHEL
— *Julianapark.* Brabantse beeldhouwers -3 sept.

WINTERSWIJK
— *'t Kempken.* Zwart-Wit -1 sept.

ZIERIKZEE
— *'s-Gravensteen.* Levend Erfdeel, het werk van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg -28 aug.

NIEUWS-BULLETIN KON. NED. OUDHEIDKUNDIGE BOND 6de S., JRG. 15 (1962), AFL. 9, KOL. *145-*152, 15 SEPT.
REDACTIE-SECRETARIAAT STADHOUDERSPLANTSOEN 7, DEN HAAG

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

GELDERLAND

Hummelo en Keppel. Zandwinning nabij de Sliek aan de Hessenweg bracht een oude woonlaag aan het licht. Onder een ongeveer 1 m dik pakket van bruine, oude landbouwgrond zijn talrijke aardewerkscherven, enkele brokken hutteleem en een met houtskool gevulde haardkuil aangetroffen. Aan de hand van het aardewerk kan de bewoning worden gedateerd in de La Tène-tijd, waarschijnlijk laat-La Tène. *R.O.B., Amersfoort (R. S. Hulst).*

LIMBURG

Swalmen. De opgraving op de Oudborg die met behulp van de Nederlandse jeugdbond ter bestudering van de geschiedenis zijn uitgevoerd, werd ongeveer half augustus afgesloten. Hoewel bleek dat in de loop der tijden veel muurwerk is uitgebroken, was het toch mogelijk in grote trekken het grondplan van het gebouw vast te stellen. Twee fragmenten van binnenmuren wettigen de conclusie dat de bebouwing in L-vorm met de donjon samen een klein binnenplein omsloot. Enkele vierkante meters van de oude vloeren gaven een duidelijk inzicht in de hoogte van de woonvlakken en kelderruimten. Daar het kasteel langs de Swalm was opgetrokken, hebben de bouwers rekening moeten houden met hoge waterstanden. Hierdoor geven de overblijfselen de indruk op een heuvel te zijn aangelegd. De ophoging is echter een logisch gevolg van de wens om buiten het bereik van het water te blijven. Grote hoeveelheden geven een vrij duidelijk beeld betreffende de bewoningstijd, die schijnt te lopen tot op het midden van de 15de eeuw. *R.O.B., Amersfoort (J. G. N. Renaud).*

ZUIDERZEEGEBIED

Noordoostpolder. In sectie M zijn enkele vuurstenen werktuigjes, een paar klopstenen en een gedeelte van een elandsgewei gevonden.

In sectie D werd een benen „schaats", gemaakt uit een runderbot, aangetroffen.

Op Urk vond men bij graafwerk een stuk pernambuco-hout, een houtsoort die voor het bereiden van kleurstof werd ingevoerd. *Oudheidkundig onderzoek IJsselmeerpolders (G. D. van der Heide).*

Oostelijk Flevoland. Bij zandzuigen bij Lelystad zijn resten van prehistorische dieren aangetroffen, en wel de navolgende: een opperarmbeen-, een schouderbladfragment en een kies van een mammoet; een scheenbeen van een wild rund; een zware stang van een rendiergewei en een bekkenfragment van een hertachtig dier.

Het zandzuigen bij Dronten heeft een kies, een gedeelte van een schouderblad, bekken en scheenbeen van mammoet en een dijbeen van een wolharige neushoorn aan het licht gebracht.

In sectie P is een werktuig gevonden uit edelhertgewei en een bewerkt kogelgewricht van een walvisachtig dier, dat door walvisvaarders moet zijn aangevoerd.

In sectie Q is een ijzeren scheepskanon gevonden.

Op kavel K 64 werd het wrak van een karveelgebouwd schip gevonden.

Ook in sectie Y is een wrak aangetroffen. *Oudheidkundig onderzoek IJsselmeerpolders (G. D. van der Heide).*

TENTOONSTELLINGS-AGENDA

SAMENGESTELD DOOR HET RIJKSBUREAU VOOR KUNSTHISTORISCHE DOCUMENTATIE

AMERSFOORT

— *Zonnehof.* Vormen vandaag -1 okt.

AMSTELVEEN

— *Aemstelle.* Het landschap bij Rembrandt en zijn tijdgenoten -24 sept.

AMSTERDAM

— *Rijksmuseum, Prentenkabinet.* Het landschap bij Hokusai -1 dec.
— *Sted. Museum.* Dylaby -30 sept.
De bestverzorgde 50 boeken uit 1961 -24 sept.
— *Zoöl. Museum.* Walvissen -sept.
— *Tropenmuseum.* Nieuw-Afrika en alle tropische landen. Elke zondag van 15-16 uur kunstmanifestatie (muziek, zang, dans uit tropische landen) -30 dec.
Suriname-tentoonstelling -26 jan.
— *La Maison du chat qui pelote.* Chris Beekman -30 sept.
— *d'Eendt.* Theo van der Horst -22 sept.
Beeldhouwwerk van Alfred Meijer -21 sept.
— *Th. Ruiter's Gijsberthal.* Ruurd Elzer
— *Kunstkontakt (1e Jac. van Campenstr. 64).* Weer thuis, zomerexpositie van uitleenexposities -1 okt.
— *Toneelmuseum.* Tweehonderd jaar toneelaffiches -17 sept.
— *Mokum.* Cath. Goeting Stultiëns vanaf 1 sept.

ARNHEM

— *Openluchtmuseum.* Het Platteland thuis en 50 Jaar Openluchtmuseum -nov.

BERGEYK

— *Kon. Weverij de Ploeg.* Grafische kunst uit zes landen

BLOEMENDAAL

— *Bloemenheuvel.* W. van Aken 22 sept.-14 okt.

DELFT

— *Ethnogr. Museum.* Stervende kunst van verre volken -1 okt.

EINDHOVEN

— *Van Abbemuseum.* K. H. Stockhausen, electronische muziek en Mary Bauermeister, schilderijen -12 okt.

ENKHUIZEN

— *Zuiderzeemuseum.* Scheepsversieringen -1 nov.

GOUDA

— *Catharina Gasthuis.* Pierre van Soest, schilderijen, en Theo Niermeijer, ijzersculpturen -14 okt.

'S-GRAVENHAGE

— *Gemeentemuseum.* 7000 Jaar Perzische Kunst -18 nov.
— *Loujetzky.* Jeanne Prisse en Stanislaw Przespolewski -22 sept.
— *Galerij Orez.* Jacob Meijer -21 sept.
— *Scheveningse Museum.* Heden en Verleden van Scheveningen -1 okt.
— *Kon. Penningkabinet.* 2500 jaar Perzische Munten -5 jan.
— *Kunstz. 't Center.* Hans Krapels en Piet van den Heuvel, wandkleden en collages -22 sept.
— *Cinema du Midi.* Henriette J. van Lent-Gort en Wout Vonk -28 sept.
— *Museum Meermanno Westreenianum.* Tentoonst. uit het bezit van de Koninklijke Bibliotheek: „Winst van een Kwarteeuw" -30 sept.

GRONINGEN

— *Gron. Museum.* Jannes de Vries -30 sept.
John ter Reehorst -1 okt.
Berliner Mahler sehen Ihre Stadt 6-22 okt.

HAARLEM

— *Frans Halsmuseum.* Frans Hals -30 sept.
— *Het Huys van Looy.* Uit het oude kunstbezit van de Gemeente Haarlem -30 sept.
— *In 't Goede Uur.* Grafiek van A. J. Veldhoen -30 sept.
— *Vishal.* Moderne kunstenaars -30 sept.

HARLINGEN
— *De Blauwe Hand.* Ed Dukkers, Max Reneman en Hans Verhulst -19 sept.

HEERLEN
— *Raadhuis.* Gerrit Benner -20 sept.

LAREN
— *Hamdorff.* Gooise Groep 1961 -24 sept.

LEEUWARDEN
— *Princessehof.* Martavanen en de V.O.C. -1 okt.
— *Prinsetún.* „Woord en Tegenwoord" -30 sept.
— *Van Hulsen.* Handweefwerk en collages van Carine v. d. Meer -24 sept.
Gerbrand Brouwer 25 sept.-16 okt.

LEIDEN
— *Rijksmus. v. Volkenkunde.* Naar wijder Horizon -1 okt.
Overzicht Japanse Volksschilderkunst op papier, hout en glas -1 okt.
— *Rijksmuseum v. Oudheden.* Luchtfoto en Archeologie -30 sept.

MAASTRICHT
— *Bonnefantenmuseum.* Lente van de Christelijke Kunst -30 sept.

NIJMEGEN
— *Waag.* Scheppend Ambacht Gelderland 28 sept.-15 okt.
— *Afrika Museum.* Afrika Leven Expressie -31 dec.

RHENEN
— *Streekmuseum.* Kunstenaars van de Veluwezoom -21 sept.

RODEN
— *Winsingh-Hof.* Drents Schildersgenootschap -1 okt.

ROERMOND
— *Gem. Museum.* Roermond tot 1867 -5 nov.

ROTTERDAM
— *Mus. Boymans-van Beuningen.* Vacantie in het buitenland (prenten van stadsgezichten in den vreemde 16de-19de eeuw) -15 okt.
Grafiek van Wout van Heusden -8 okt.
— *Hist. Museum.* Heren over land en water -17 sept.
— *Bouwcentrum.* Het eigen Huis -dec.
— *Maritiem Museum.* Zuid-Zuid-West, Nederland-Suriname -22 okt.
Zeilende schoolschepen -30 sept.
— *'t Venster.* Jan van Munster, plastieken, en Ad Dekkers, wandreliëfs -22 sept.
— *Rotterd. Kunststicht., Zuid-Zuidplein.* Jaap Kraanen -24 sept.
— *Rotterd. Kunstkring (Witte de Withstr. 35).* Antoon Rooskens -8 okt.
Pol Mara 12 okt.-12 nov.

SCHIEDAM
— *Sted. Museum.* Henri Georges Adam

STAPHORST
— *Witte Boerderij.* Stien Eelsingh, Gerrit Piek en Guide Casteels tot eind sept.

TERSCHELLING
— *Behouden Huys.* Zuiderzee -1 okt.

UTRECHT
— *Centraal Museum.* Kunst van Bali 14 sept.-2 dec.
— *Utrechtse Kring.* Verkoopsexpositie van grafiek -21 sept.

WADDINXVEEN
—*Kunststichting Waddinxveen.* Frank Letterie -21 sept.

WASSENAAR
— *Heuff.* Schilderijen en tekeningen van Louis Meys en keramiek van Guy van Hardenbroek -28 sept.

WATERINGEN
— *Raadhuis.* Zuid-Hollandse Beeldbouwers -10 okt.

ZUTPHEN
— *Sted. Museum.* Kostuums uit de collectie van Mevr. E. Canter-Cremers -1 okt.

MEDEDELINGEN

VACATURES

DEN HAAG

Bij het Museum van de Kanselarij der Nederlandse Ridderorden kan worden geplaatst een zeer beschaafde, representatieve vrouwelijke kracht als assistente van de beheerder.

Vereisten: een ruime algemene ontwikkeling en historische belangstelling. Leeftijd ongeveer dertig tot veertig jaar.

Salaris volgens rijksregeling. Sollicitatiebrieven aan de secretaris van de Kanselarij der Nederlandse Orden, Javastraat 50 te 's-Gravenhage.

GRONINGEN

Bij het Instituut voor Kunstgeschiedenis der Rijksuniversiteit kan geplaatst worden een

WETENSCHAPPELIJK AMBTENAAR

voor studiebegeleiding van studenten, o.a. het geven van propaedeutische colleges.

Vereist is het doctoraal examen kunstgeschiedenis of het doctoraal examen geschiedenis met als bijvak kunstgeschiedenis.

Aanstelling zal, afhankelijk van leeftijd en ervaring, geschieden in één der rangen van wetenschappelijk ambtenaar.

Schriftelijke sollicitaties te richten aan de Hoogleraar-Directeur van het Instituut voor Kunstgeschiedenis, Oude Boteringestraat no: 34 te Groningen.

NIEUWS-BULLETIN KON. NED. OUDHEIDKUNDIGE BOND 6de S., JRG. 15 (1962), AFL. 10, KOL. *205-*224, 15 OKT.
REDACTIE-SECRETARIAAT STADHOUDERSPLANTSOEN 7, DEN HAAG

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

FRIESLAND

Barradeel. Bij het nagaan van een vondstmelding door de Nederlandse Heidemij bleek, dat bij het bouwrijp maken van een terrein te Minnertsga scherven van 11de-12de eeuwse kogelpotten, brokken maalsteen van basaltlava en ronde asplekken waren gevonden. Een en ander wijst erop, dat zich ter plaatse een uitloper van de dorpsterp bevindt; de waarnemingen worden voortgezet. *B.A.I., Groningen en F.M., Leeuwarden (G. Elzinga).*

Leeuwarden. Van 13-25 augustus j.l. vond met toestemming van de eigenaars, de familie Van der Woude te Lekkum, een opgraving plaats door de Nederlandse Jeugdbond ter Bestudering van de Geschiedenis op een weiland nabij Miedum. Ter plaatse bevindt zich een kleine hoogte, waarbij reeds eerder een waterput was ontdekt. Het onderzoek heeft aangetoond, dat zich op een dunne, op het veen liggende kleilaag een woonplaats uit het begin der jaartelling heeft bevonden, die nadien is overslibt. Naast vele inheemse aardewerkresten kwamen ook aangepunte, tot in het veen geslagen, dunne paaltjes van verschillende houtsoorten, o.a. berk, aan het licht. Ook enkele zwaardere palen werden aangetroffen. Ten dele stonden de palen in een rij en begrensden zij een met verwerkt veen en mest gevulde kuil. De waterput bevatte scherven van dezelfde ouderdom als de in de woonlaag aangetroffen ceramiek. De nederzetting behoort tot het type van overslibde woonplaatsen, dat reeds verschillende malen in de veengebieden van Friesland nabij de Middelzee is vastgesteld. *B.A.I., Groningen en F.M., Leeuwarden (G. Elzinga).*

Leeuwarderadeel. Bij het aanleggen van de rondweg bij Stiens is op ca. 1 m beneden het maaiveld een schervenlaag aangetroffen, waarin zich onder meer aardewerk met streepbandornament bevond. Tevens kwamen in een bermsloot profielen aan het licht, die erop wezen, dat zich ter plaatse enige grachten hebben bevonden, vermoedelijk behorende bij het z.g. Balkeslot, een stins die alleen bij overlevering nog bekend was. Het ter plaatse aangetroffen schervenmateriaal gaat terug tot het einde van de 14de eeuw. *B.A.I., Groningen en F.M., Leeuwarden (G. Elzinga).*

Ruilverkaveling Koningsdiep. Het aantal nieuw ontdekte vindplaatsen van vuurstenen artefacten en andere archeologica is nu tot 52 gestegen. Door een particulier werd nabij Ureterp nog een bijzonder fraai bekapt vuurstenen bijltje gevonden, dat als een nog niet geslepen neolithisch werktuig beschouwd mag worden. *B.A.I., Groningen en F.M., Leeuwarden (G. Elzinga).*

Stavoren. Het met de loyale steun van het Provinciaal Bestuur van Friesland en met medewerking van de Provinciale Waterstaat op de Stadsfennen uitgevoerde onderzoek is voorlopig beëindigd. Er zijn echter zodanige maatregelen genomen, dat voortzetting mogelijk is. Het onderzoek heeft namelijk aan het licht gebracht, dat zich ter plaatse de funderingen bevinden van verschillende houten gebouwen, die, naar het zich laat aanzien, van vrij ingewikkelde structuur zijn en ten dele over en door elkaar zijn gebouwd. Behalve enige rijen staande palen zijn ook resten van houten vloeren en nog niet verklaarde trogvormige goten gevonden. Naast talrijke overblijfselen van aardewerk, daterende uit de 10-12de eeuw, zijn ook andere voorwerpen gevonden, o.m. een glazen ring, een benen kam, loden spinklosjes, een grote maalsteen e.d. Tussen de palenrijen bevinden zich ook mestlagen, waarin o.m. runder-, schapen- en varkensbeenderen voorkomen. Aanwijzingen zijn verkregen, dat onder het thans blootgelegde vermoedelijk nog oudere resten verborgen liggen. *B.A.I., Groningen en F.M., Leeuwarden (G. Elzinga).*

Wonseradeel. Dank zij de melding van de firma De Boer te Joure en de medewerking van de Provinciale Waterstaat konden met grote hulp van de familie De Haas te Arum op een weiland nabij Hemert talrijke aardewerkvondsten worden verzameld uit de eerste eeuwen rond onze jaartelling. Het bewuste terrein waar eertijds een terp vrij diep was weggegraven, bleek nog talrijke kuilen te bevatten, zowel rond als vierkant van vorm. Enige hadden kennelijk als afvalkuil gediend, andere

wellicht als kleine kelderruimten. Ook houten waterputten kwamen aan het licht, waaronder er een was opgezet van verticale staande eiken planken, aan de binnenzijde verstevigd met raamwerk van horizontaal liggende balken. De eiken planken vertoonden gaten en een zodanige bewerking, dat het duidelijk was dat zij secundair waren gebruikt. De put was nog tot een diepte van 2 m intact en mat 1.50 in het vierkant. Erbij aanwezige scherven dateerden de aanleg in de 5de of 6de eeuw. Tot de overige vondsten behoren o.m. een gave pot uit de 3de/2de eeuw v. Chr., geometrisch versierd aardewerk, talrijke scherven streepbanden kartelrandceramiek, benevens een merkwaardig achtkantig en zuilvormig voorwerp van zacht gebakken klei. Bij één afvalkuil werd bewerkt zowel als onbewerkt hertshoorn aangetroffen. De vondsten kwamen aan het licht toen om het terrein, dat thans opgespoten is, een perskade werd aangelegd. *B.A.I., Groningen en F.M., Leeuwarden (G. Elzinga).*

GELDERLAND

Nijmegen. Legerplaats 10de legioen.

1. In de tuin van „Mater Dei" zijn aan het uiteinde van een barakkencomplex (striga) twee nagenoeg complete centurionenwoningen in plattegrond bekend geworden. De afmetingen hiervan zijn 26 x 11 m, overeenkomend met sommige der in 1951 gevondene. De gehele striga is ruim 71 m lang, het aantal soldatenverblijven (contubernia) is hier 2 x 11. Van een tweede (gelijke) striga werd nog een groot gedeelte blootgelegd. Dit alles behoort tot de laatste bouwperiode, die van de stenen gebouwen. Daaronder lagen sporen van houten barakken, waarvan echter de hemistrigia één plaats opgeschoven zijn. Sporen van nog oudere (Augusteïsche) houtbouw werden, tegen de verwachting in, niet gevonden. De naar het z.o. het kazernekwartier afsluitende zware muur werd ook hier, evenals vroeger aan de andere zijde van de Ubbergse veldweg, aangetroffen. Eventuele installaties tussen deze en de (hier nog niet onderzochte) vestingmuur met gracht onttrekken zich aan het onderzoek door de bebouwing, die in 1917 ook al grotendeels bestond. Van de vondsten is hier te vermelden een kalkstenen kopje van vrij primitief beeldhouwwerk, gevonden in de afvalkuil binnen een der centuriowoningen. Onder de dakpanstempels zijn ook de VEX. Brit. en de Leg. XXX vertegenwoordigd.

2. In het terrein achter de Theresia-kleuterschool zijn de z.o.- en z.w.-rooilijn van het in 1957-1958 gevonden peristylhuis vastgesteld. Het gehele complex laat zich veel groter en monumentaler aanzien dan enige jaren geleden; wij mogen hier misschien het legatenpaleis veronderstellen. Buiten de z.o.-rooilijn werd een grote kuil aangetroffen van ± 7 x 8 m, vol met beschilderde muurpleister, tot een volume van zeker ¾ m³. Het schilderwerk bestond blijkbaar uit panelen in rood, groen en geel, vergelijkbaar met dat, gevonden tussen de tempelresten onder de kerk van Elst (Bogaers, *diss.*, pl. 22). Andere brokstukken vertonen motieven van gebladerte als van een tuinlandschap.

In een tweede kuil binnen het wooncomplex lag eveneens een grote hoeveelheid muurpleister, meestal wit met gekleurde stippen (Bogaers, *diss.*, pl. 20,5).

Van de vele resten van tegulae mammatae was één fragment nog voorzien van een beschilderde stuclaag. Blijkbaar werd deze op een soort spouwmuur aangebracht. Een ander merkwaardig fragment vormde een hoek tussen twee wanden; verder is er een lijstfragment. Onder de dakpanstempels was er een opvallend groot aantal, waarop de bijnamen PFD van het legioen voorkomen, dateerbaar dus tussen 89-96.

Verder zijn er fragmenten van vierkante tubuli, vaak ook van halve met U-vormige doorsnede.

Een uitzonderlijk verschijnsel vormen twee brokken metselwerk, ditmaal niet weggebroken, maar nog in situ, bestaande uit op elkaar gemetselde dakpannenfragmenten; de beide onderste lagen zijn van tufsteen. Het geheel is waarschijnlijk de doorgang (onder vloerniveau) tussen de hypocausten van twee vertrekken. Van een vloer in testa contusa werd even verder een klein fragment in situ aangetroffen. Aan de andere zijde van de muurbrokken lag een vloertje van mortel, waarop nog de afdrukken van tegels (20 x 20 cm). Een op de opening tussen de eerstgenoemde brokken metselwerk aanlopend muurspoor wijst blijkbaar op een verbouwing. Zekerheid is hier echter niet te bekomen, gezien de toestand van de volkomen uitgebroken fundamenten.

In het genoemde metselwerk werden op de

dakpannen enkele stempels aangetroffen, alle met de bijnaam PFD.

Tot de merkwaardigste vondsten behoort een ijzeren lampje met gesloten spiegel. *Rijksmuseum van Oudheden, Leiden (H. Brunsting).*

NOORD-HOLLAND

Akersloot. Ten oosten van Akersloot kwamen bij het graven van een rioleringssleuf laatmiddeleeuwse muurresten en aardewerkscherven te voorschijn. Het profiel gaf het volgende beeld: van onder naar boven, op ± 1.50 m onder het maaiveld een zandlaag, vervolgens een veenlaag van ± 50 cm en tot slot een zware puinlaag van kloostermoppen. In het profiel bevonden zich verder nog twee muurfragmenten van 62 cm breedte op een afstand van ± 1.50 m van elkaar en op het zand gefundeerd. Deze resten wekten de indruk deel te hebben uitgemaakt van een rondlopende muur. Het steenformaat 7/9 x 14/15 x 28/30 cm wijst op de 13de eeuw. De aardewerkscherven dateren uit het eind van de 13de en de eerste helft van de 14de eeuw. *R.O.B., Amersfoort (J. G. N. Renaud).*

Schagen. De gemeente Schagen stelde de R.O.B. in de gelegenheid archeologische waarnemingen te verrichten in de 4 m diepe en 2 m brede sleuf, gedolven ten behoeve van de riolering, door de noordelijkste der woonheuvels, waarover Schagen zich uitstrekt. De onderhavige verhevenheid bleek een tweeledig karakter te bezitten, in die zin dat een plaatselijk tot 2 m opgehoogde dijkvormige terp, waarin zich cultuurresten bevonden, terugreikende tot in de 11de eeuw — mogelijk nog 10de eeuw — op een verhevenheid rustte, door menselijk toedoen ontstaan, en een nederzetting behelsde uit de 2de-3de eeuw na Chr. Van enige continuïteit in de bewoning gedurende de tussen gelegen eeuwen was evenwel geen sprake. Deze waarnemingen zijn geheel overeenkomstig de bevindingen, opgedaan tijdens de opgravingen in de nabijgelegen terp van Avendorp, door de R.O.B. in 1959 verricht. De nederzetting uit de Midden-Romeinse Keizertijd ontstond op een beurtelings uit veen- en zeekleiafzettingen opgebouwd, moerassig landschap, dat kort voor de komst der eerste bewoners met een dunne kleilaag was afgedekt, waarop een zich voor de veeteelt blijkbaar zeer goed lenende plantengroei was ontstaan. Nieuwe overstromingen zullen de kolonisten, voor zover zij het leven behielden, in de loop van de 3de eeuw genoodzaakt hebben naar een ander heenkomen uit te zien. *R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma).*

ZUID-HOLLAND

Monster. Westelijk van de weg Loosduinen-Monster en ten oosten van de Slaperdijk wordt sinds enige maanden een gedeelte van het oude duinlandschap afgegraven in opdracht van het Hoogheemraadschap Delfland; de verkregen grond wordt gebruikt ter versterking van de zeewering ten westen van de Slaperdijk. Op dit terrein, Het Geestje geheten, worden door correspondenten van de R.O.B. en/of leden van de A.W.W.N. regelmatig verkenningen gedaan.

Het terrein helt af naar het zuidwesten. In de profielen komen op drie niveaus bewoningssporen voor. De oudste scherven bevinden zich in een humeus lagencomplex dat ongeveer gelegen is op N.A.P.-hoogte, op zand. De daaruit afkomstige vondsten zijn vermoedelijk laat-La Tène; het betreft zeer zacht, onversierd aardewerk (op de breuk zwart, oppervlak bruin), waarvan de klei nauwelijks verschraald is. Tot dezelfde periode behoren naar het schijnt de op één plaats aangetroffen sporen van oud bouwland met slechts eenmaal omgeploegde zoden.

Hogerop in de profielen komt een lichtgrijze laag stuifzand voor, die wordt afgedekt door een humeus laagje. Hierin zijn talrijke scherfjes aangetroffen die omstreeks het begin van de jaartelling te dateren zijn: zacht gebakken aardewerk met nagel- of spatelindrukken, kamversiering of een ornament van onregelmatige lijnen; voor de verschraling van de klei is opvallend veel gebruik gemaakt van aardewerkgruis.

Na een opgestoven laag van lichtgeel zand volgt een lichtgrijze „Romeinse" laag, waarin houtkoolsporen, veel „inheemse" scherven en fragmenten van Romeinse dakpannen en ceramiek worden gevonden. In een hiertoe behorende kuil zijn o.a. een randje van een t.s.-kommetje Drag. 40 (dat. II tot in III) en een bronzen runderkopje ontdekt. Het laatste heeft deel uitgemaakt van een bronzen emmer uit de Romeinse tijd, aan de rand waarvan het met lood vastgesoldeerd is geweest; behalve als versiering heeft het gediend ter bevestiging van het hengsel (aan de bovenzijde bevindt zich een oogje). Uit de Romeinse laag komt

verder een tegulafragment met het stempel (rechthoekig, reliëfletters) CGPF (Classis Germanicae Piae Fidelis), daterend uit de tijd na 96.

Boven het Romeinse niveau ligt tot aan het tegenwoordige maaiveld nog een pakket van 35-60 cm duinzand.

De bewoning blijkt zich over het gehele terrein te hebben uitgestrekt. De Romeinse laag is niet overal meer te zien als gevolg van afgravingen in vroeger tijd.

Van 8-10 september konden de overblijfselen worden onderzocht van een drietal cilindrische waterputten waarvan de wand bestond uit gevlochten rijshout.

Van put 1 was het verband met de grondlagen in de omgeving niet meer te bestuderen, maar evenals put 2 en 3 zal hij ook wel in de Romeinse tijd thuishoren. De wand bleek nog geheel intact te zijn tot een hoogte van max. 20 cm. Inw. diam.: 1.28-1.38 m; diam. staanders: 3.5-6 cm; diam. twijgen: 2-3 cm; dikte vlechtwerk: 10-11 cm. De bodem van de put (= onderkant van het vlechtwerk) lag op ca. 20 cm + N.A.P.; de staanders zijn nog ca. 18 cm dieper in de grond gestoken. Als materiaal is ongeschild berkehout gebruikt. Alvorens de put werd geplaatst is de wand van de daartoe gegraven kuil afgezet met een 7 cm dikke strook riet. De ruimte tussen het riet en de put heeft men opgevuld met zoden. Opmerkelijk is verder dat de twijgen aan de binnenzijde van de put hier en daar brandsporen vertoonden.

Boven de plaats van put 2 en 3 was het grondprofiel nog te lezen. De Romeinse laag bevond zich daarin op 1.10-1.35 m + N.A.P. De insteek van de kuil waarin de resten van beide putten zijn aangetroffen, was hieruit afkomstig. De bodem van de kuil (0.43 m— N.A.P.) was bedekt met venig materiaal (zoden). Hierop is put 2 geplaatst, waarvan de onderkant ongeveer op N.A.P.-hoogte was gelegen. Deze is vermoedelijk door de omringende grond na verloop van tijd in elkaar gedrukt, als gevolg waarvan put 3 tegen en ten dele over een restant van de eerste put is aangebracht. Het vlechtwerk van put 2 was wat de helft van de omtrek betreft nog tot een hoogte van 48 cm intact. De inw. diameter heeft ten naaste bij 40 cm bedragen.

De onderkant van put 3 lag op hetzelfde niveau als die van put 2. Van de ronde putwand was tot een hoogte van 40 cm nog ongeveer een vierde deel aanwezig. De inw. diameter heeft ca. 85 cm bedragen. Beide putten zijn vervaardigd van eikehout en een andere nog niet gedetermineerde houtsoort; dikte vlechtwerk: 6-7 cm; diam. twijgen: 0.5-2.5 cm (vaak is met twee, soms met drie twijgen tegelijk gevlochten). De ruimte tussen de wand van de kuil en beide putten is evenals bij put 1 opgevuld met zoden. Aan de binnenzijde van put 3 konden brandsporen op het hout worden waargenomen. *R.O.B., Amersfoort (J. E. Bogaers).*

NOORD-BRABANT

Etten-Leur. Een proefgraving op het terrein van het voormalige kasteel Ten Houte heeft wel veel afbraak aan het licht gebracht, maar overigens geen tastbaar resultaat opgeleverd. Begonnen wordt met de constructie van een voetgangerstunnel onder de later aan te leggen rijksweg. De boringen hebben de plaats van de voormalige grachten enigszins benaderd. *R.O.B., Amersfoort (J. G. N. Renaud).*

's-Hertogenbosch. Achter het bekende huis „De Moriaen" is een onderzoek ingesteld. De resultaten zijn in het kort samengevat de volgende: Aanvankelijk heeft men, wellicht aansluitend op de achtergevel, een betrekkelijk klein gebouw van nog geen 3 m breedte opgetrokken. Deze kern werd op den duur aan drie zijden door vergrotingen en aanbouwen ingesloten, waarbij tevens niveauveranderingen in de kern optraden. Aan de zijde van de Dieze zijn nogal eens voorzieningen nodig geweest die o.a. gedemonstreerd worden door een verzwaring van de buitenmuur. *R.O.B., Amersfoort (J. G. N. Renaud).*

Vierlingsbeek. Tijdens werkzaamheden, uitgevoerd ter verbetering van de provinciale weg te Boxmeer-Vierlingsbeek-Limburgse grens, zijn te Maashees in de buurtschap Campagne enige vondsten gedaan uit de Romeinse tijd. Dat een en ander onderzocht kon worden, is te danken aan de medewerking van de heer J. J. Kerstholt, technisch hoofdambtenaar van de Provinciale Waterstaat van Noord-Brabant, en de aannemersfirma J. Heijmans uit Rosmalen, en verder aan de activiteit van de archeologische werkgroep Venray en de heer E. J. Winter, ambtenaar van de Cultuurtechnische Dienst, Boxmeer.

Op een punt dat gelegen is op de grens van de percelen Maashees kad. sectie C 2, 758 en 757, waarover een nieuw gedeelte van de

provinciale weg wordt aangelegd, is in het buitenste talud van de westelijke bermsloot een (nog) 25 cm hoge, ongeveer 7 m lange, van n.o. naar z.w. lopende fundering aangetroffen; deze is bij het graven van de bermsloot in de lengte doorgesneden. Zij bestaat uit stukken oersteen, fragmenten van Romeinse dakpannen, grof grind en specie; de onderkant ligt op een diepte van ca. 15.90 m + N.A.P. (= ca. 1.05 m onder het maaiveld). De verdere overblijfselen van het betreffende gebouw moeten zich geheel bevinden op een relatief hoog liggend stuk bouwland ten westen van de vindplaats.

Vanuit dit gebouw heeft oostwaarts een uit Romeinse platte dakpannen (tegulae) en stukken oersteen samengestelde goot gelopen. Deze goot, welke langzaam afhelde in de richting van de Maas, die voorbijstroomt op een afstand van ongeveer 475 m, kon op 26 augustus en 6 september over een lengte van ca. 12.5 m onderzocht worden.

Zeer opvallend is wel dat van alle tegulae de opstaande randen afgeslagen bleken te zijn. Deze tegulae, waarvan de bovenzijde meestal naar beneden was gekeerd, vormden de bodem van de goot; ze waren gedeeltelijk overlangs, gedeeltelijk overdwars geplaatst. Onder de tegulae was een ongeveer 1 cm dik laagje grind uitgespreid. De zijkanten van de goot, waarvan de inwendige breedte 30 cm bedroeg, waren afgezet met ± 8 cm dikke brokken oersteen. Duidelijk viel te constateren dat de goot, die open moet zijn geweest, is aangelegd vanaf een slechts 10 cm hoger niveau; de bodem was ongeveer 80 cm onder het tegenwoordige maaiveld gelegen. De afmetingen van de tegulae bedragen 40.5/41, 33.5/34 en 2/2.5 cm.

In de taluds van de oostelijke bermsloot kon niets van een goot worden waargenomen; de grond bleek daar tot een diepte van ca. 1.10 m te zijn opgezet.

Op een bij de goot aangetroffen fragment van een tegula is een gedeelte van een rechthoekig fabrikantenstempel te zien, bestaande uit reliëfletters: I (?)V[...; het maakt de indruk van militaire origine te zijn. Tot de vondsten behoren verder een stuk tubulus, een fragment van groen, waarschijnlijk Romeins vensterglas en Romeinse aardewerkscherven die in de tweede eeuw na Chr. gedateerd moeten worden, o.a. een fragment van een t.s.-kom Drag. 37, waarschijnlijk afkomstig uit Lavoye en gefabriceerd omstreeks 150-175 na Chr. Er zijn geen vondsten gedaan die zeker na-Romeins zijn. Het ziet er wel naar uit dat de fundering en de goot uit de Romeinse tijd stammen, hoewel het gebruik van oersteen verder niet bekend is uit Romeins Nederland.

De vondsten zijn ondergebracht in de Oudheidkamer, Gemeentehuis, Venray. *R.O.B., Amersfoort (J. E. Bogaers).*

Vught. Sinds enige tijd worden in opdracht van het Waterschap „Het Stroomgebied van de Dommel" werkzaamheden uitgevoerd ter verbreding en kanalisering van het Halsche Water/de Essche Stroom. In verband hiermee is o.a. door middel van een dragline ten zuiden van de weg Vught-Sint Michielsgestel bij de Halse brug het talud van de westelijke oever van het Halsche Water ongeveer 8 m naar het westen verplaatst, waarbij de verwijderde grond langs de kant is gedeponeerd. In deze grond heeft de vijfjarige Rientje Nijssen uit Vught einde augustus enige Romeinse munten gevonden; daarna zijn op dezelfde plek (ongeveer 60 m ten zuiden van de brug) door verschillende jongens nog tal van dergelijke geldstukken ontdekt. Dank zij een bericht van de heer H. Havinga, leraar aan de Rijks H.B.S. te 's-Hertogenbosch, kwam de directeur van het Prov. Genootschap van K. en W. in Noord-Brabant, mr. J. B. M. Laudy, op 21 september van een en ander op de hoogte. Deze heeft samen met de Bossche numismaat dr. J. P. van Erp aanstonds een nader onderzoek ingesteld. Van de reeds gevonden munten konden er tot nu toe 86 achterhaald worden; bovendien leverde de vindplaats zelf, die van 21 tot en met 25 september met veler enthousiaste medewerking geïnspecteerd is, nog 56 stuks op, die, verspreid over een oppervlakte van ca. 5 m², werden aangetroffen in een pakket zand, dat enigszins verontreinigd was door stukjes veen. De munten zijn alle z.g. antoniani, o.a. van de Romeinse keizers Gallienus (253-268), Claudius Gothicus (268-270) en Aurelianus 270-275), en van de Gallische usurpatoren Postumus (259-268), Victorinus (268-270), Tetricus I (270-273) en Tetricus II (273).

Uit het zandpakket waarin de munten zijn gevonden, is ook nog te voorschijn gekomen een ronde loden schijf (diam. 6.7-6.9 cm, dikte 0.5-0.7 cm in het centrum waarvan zich een conisch gaatje bevindt (diam. 3-2 mm).

Het stuk weegt 218.25 gram. Ongetwijfeld hebben wij hier te maken met een gewicht uit de Romeinse tijd, en wel een bes (of bessis) (218.30 gram) = 8 unciae = 2/3 as of libra (Romeins pond).

In de opgeworpen grond bevonden zich verder — naar alle waarschijnlijkheid zonder enig rechtstreeks verband met de munten — dierenbeenderen, een randfragm. van een terra sigillata-bord (Drag. 31; 2de-eeuws), enige ruwwandige Romeinse scherven, o.a. de knop van een deksel en een stuk rand van een kookpot met dekselgeul, en wat scherfjes van inheems-Romeins aardewerk.

De vindplaats maakt deel uit van het landgoed Bleijendijk, dat eigendom is van de n.v. Grobouma te 's-Hertogenbosch.

De geldstukken vormen ongetwijfeld een gesloten mundvondst (schatvondst), hoewel geen sporen ontdekt zijn van een of ander omhulsel waarin zij geborgen kunnen zijn geweest. Opvallend is dat de meeste munten zeer goed geconserveerd zijn en weinig sporen van slijtage vertonen; zij zijn zeker niet lang in omloop geweest. Het ziet er voorlopig naar uit dat het betreffende geld in de grond is terechtgekomen tussen 273 en 275 (of zeer kort daarna), en dat het in een tijd van gevaar met opzet is verborgen. Als zodanig sluit deze groep munten dan aan bij het zeer geringe aantal van dergelijke vondsten uit Nederland, waarvan de jongste munt dateert uit 268-275 (de tijd na Postumus tot de dood van Aurelianus, die een einde maakte aan het bewind van de Gallische tegenkeizers); uit die periode is zij, wat het zuidelijke deel van ons land betreft, zelfs het enige met zekerheid bekende muntdeposito (vgl. W. J. de Boone, *De Franken* (1954), o.a. kaart 4, en W. A. van Es, *De Romeinse muntvondsten uit de drie noordelijke provincies* (1960), o.a. kaart IV). Interessant is verder nog dat in het Centraal Noordbrabants Museum te 's-Hertogenbosch een gouden munt van Tetricus I bewaard wordt, die eertijds gevonden is te Boxtel, niet ver van de grens der gemeente Vught, op de buitenplaats Steenwijk (A. W. Byvanck, *Exc. Rom.*, III, blz. 81); deze „is misschien op te vatten als de kleinst mogelijke schatvondst uit deze tijd" (De Boone, *o.c.*, blz. 43).

Dr. J. P. van Erp heeft zich gaarne bereid verklaard zorg te willen dragen voor de verdere determinering en bestudering van de Vughtse munten. De resultaten hiervan zullen te zijner tijd gepubliceerd worden in het Jaarboek voor Munt- en Penningkunde. *R.O.B., Amersfoort (J. E. Bogaers).*

——. Tijdens de hierboven vermelde werkzaamheden bij het Halsche Water is enige tijd geleden ongeveer 650 m ten zuiden van de Halse brug — naar verluidt 3 m ten westen van de voormalige westelijke oever, op een diepte van 2 m — een enigszins ingedeukt, halfbolvormig metalen bakje gevonden (grootste diam. ca. 11.5 cm; hoogte ca. 5 cm). Het is gedreven uit een plaat roodkoper; de rand is plat naar buiten omgebogen. Tegen de rand en de wand, aan de buitenzijde, waren oorspronkelijk op gelijke onderlinge afstand vier verticale, bandvormige en naar buiten omgeslagen haakjes of oortjes vastgesoldeerd; hiervan is er thans nog slechts één aanwezig. Door middel van deze oortjes kon het bakje aan vier kettinkjes worden opgehangen. Waarschijnlijk betreft het een onderdeel van een weegschaal of een lampje. De datering staat geenszins vast; men zou kunnen denken aan de Romeinse tijd, maar evenzeer aan de 14de of 15de eeuw. *R.O.B., Amersfoort (J. E. Bogaers).*

ZEELAND

Aardenburg. Van 15 tot 18 augustus j.l. werd te Aardenburg een door de Archeologische Werkgemeenschap voor Westelijk Nederland georganiseerd werkkamp gehouden in samenwerking met de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek. Dit kamp heeft een alleszins succesvol verloop gehad. Door ca. 20 à 30 deelnemers is onder leiding op enthousiaste, maar gedisciplineerde en toegewijde wijze medegewerkt aan het oudheidkundig onderzoek, dat momenteel door de R.O.B. te Aardenburg wordt verricht. Door een goed samenspel bleek het mogelijk te zijn de werkzaamheden gedurende 14 dagen zo te doen verlopen, dat beide partijen — de A.W.W.N. deelnemers en de leiding van de opgravingen — er ten zeerste over tevreden waren. Gelukkig bleef het ijverige en nauwgezette werken niet onbeloond. Zo mocht de groep erin slagen in een van de grote werkputten een gedeelte van een Romeins wegdek, geplaveid met Doornikse steen en dakpannen, over een groot oppervlak te ontgraven. Tot de meest opzienbarende en tegelijk ook meest waardevolle vondsten behoort ongetwijfeld een zeldzame, vroeg-middeleeuwse gouden munt van

de muntmeester Baudolenus uit Sco Aredio (= Saint Yrieux, Haute Vienne). Deze munt werd door een van de jongste deelnemers — de heer Banga uit Wageningen — gevonden. De munt is gedetermineerd door het Kon. Penningkabinet te 's-Gravenhage. Gedurende de werkweken zijn voorts interessante lezingen en excursies gehouden, waarvoor ook van Belgische zijde veel belangstelling bestond. De heren J. van Hinte uit St. Kruis en J. J. Rosseel uit Aardenburg gaven op deskundige wijze voorlichting over de geschiedenis van Aardenburg en omgeving. Het gezelschap viel een officiële ontvangst ten deel op het Gemeentehuis, hetgeen zeer werd gewaardeerd. *R.O.B., Amersfoort (J. A. Trimpe Burger).*

Brouwershaven. Ten n.w. van Brouwershaven is uit het haventje van „Den Osse" (vlakbij Klaaskinderkerke) een hamerbijl te voorschijn gekomen, die vervaardigd is van een donker, lydietachtig gesteente. Het voorwerp is 12.7 cm lang, de grootste breedte bedraagt 5.0 cm, de dikte varieert van 2.5-3.8 cm. Het bezit een rond steelgat van 1.8 cm diameter. Het is de tweede hamerbijl die in het Deltagebied is gevonden. Het andere exemplaar is afkomstig uit Rockanje. Merkwaardig genoeg is van geen van beide voorwerpen de oorspronkelijke herkomst of de stratigrafie van de vondst bekend, hetgeen het dateren bemoeilijkt (late Steentijd — IJzertijd). Ofschoon de vindplaatsen dus secundair schijnen te zijn, mag toch wel worden aangenomen, dat de bijlen in de omgeving thuis hebben behoord. De vondstmelding uit Schouwen danken wij aan de regionale medewerker van de R.O.B. te Zierikzee, de heer P. van Beveren. Het voorwerp maakt thans deel uit van de collectie in het Gemeentemuseum te Zierikzee. *R.O.B., Amersfoort (J. A. Trimpe Burger).*

Cadzand. De heer H. A. A. van Keep uit Breda vond tijdens zijn vakantie te Cadzand een fraaie gedoornde vuurstenen pijlpunt. De vindplaats ligt even ten zuiden van de uitmonding van het Zwin. Het voorwerp is — met inbegrip van de korte steel — ca. 4.2 cm lang; het dateert uit de late Steentijd of de vroege Bronstijd. De heer J. van Hinte uit St. Kruis (correspondent van de R.O.B.) stelde ons van de vondst op de hoogte. *R.O.B., Amersfoort (J. A. Trimpe Burger).*

ZUIDERZEEGEBIED

Oostelijk Flevoland. In sectie H is een onderzoek op gang gekomen naar bewoningsresten in een rivierduinlandschap. Er is een aantal brandputjes geconstateerd, waarbij vrij veel vuursteen en met nagelindrukken versierd aardewerk, dat overwegend zeer grof gemagerd is. Er moet wellicht gedacht worden aan datering in de vroege Bronstijd. Het zeer lage niveau, waarop de vondsten zijn aangetroffen en het feit, dat hierbij noch van inklinking van de grond, noch van sterke abrasie sprake kan zijn, is vooral opvallend. Het onderzoek wordt voortgezet.

Een tweetal ernstig beschadigde scheepswrakken van jongere datering zijn ontgraven en verwijderd. Daardoor zijn vele inventarisstukken hieruit bewaard gebleven. *Oudheidkundig Onderzoek IJsselmeerpolders (G. D. van der Heide).*

TENTOONSTELLINGS-AGENDA

SAMENGESTELD DOOR HET RIJKSBUREAU VOOR KUNSTHISTORISCHE DOCUMENTATIE

ALMELO

— *Waaggebouw.* Levend Erfdeel, het werk van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg 24 okt.-3 nov.

AMERSFOORT

— *Zonnehof.* Amersfoortse Kunstenaarsgroep De Ploegh -29 okt.
Joost van Rooyen 3 nov.-10 dec.
Carel Visser, ijzerplastieken, tekeningen en grafiek
— *Ch. Mol.* Abel Bertram 12 okt.-5 nov.

AMSTERDAM

— *Rijksmuseum — Prentenkabinet.* Het landschap bij Hokusai -1 dec.
— *Sted. Museum.* H. Fiedler -22 okt.
H. Verhulst, beeldhouwwerken -22 okt.
G. L. van den Eerenbeemt -19 nov.
De Kring 12 okt.-5 nov.
— *Mus. Fodor.* Nederl. Amateurfotografen Vereniging -29 okt.

(AMSTERDAM)
— *Rembrandthuis.* De spiegel van het leven, genre bij Rembrandt
— *Tropenmuseum.* Afrika en alle tropische landen. Elke zondag van 15-16 uur kunstmanifestatie (muziek, zang, dans uit tropische landen) -30 dec.
Suriname-tentoonstelling -31 maart
— *M. L. de Boer.* Stad en Land 20 okt.-10 nov.
— *Santee-Landweer.* Huib van Vugt -18 okt.
— *Veerman en Ten Cate (Willemsparkweg 32).* Alfredo Palmero 30 okt.-13 nov.

ARNHEM
— *Gemeentemuseum.* Fugare 19 okt.-9 dec.
— *Openluchtmuseum.* Het Platteland thuis en 50 jaar Openluchtmuseum 1912-1962 -nov.

ASSEN
— *Prov. Museum.* Pincet en Penseel 4-20 okt.

BARENDRECHT
— *Sans-Souci.* Leerlingen Rotterd. Ac. v. Beeldende Kunsten 18 okt.-1 nov.

BILTHOVEN
— *De Kuyl.* Wim Burger en Georges van der Wagt -17 okt.

BLOEMENDAAL
— *Bloemenheuvel.* Jos Verheyen 20 okt.-12 nov.

BREDA
— *De Beyerd.* Ned. Opgravingen in Egypte -29 okt.

DELFT
— *Etnogr. Museum.* Stervende kunst van Verre Volken

DEVENTER
— *Muntentoren.* Levend Erfdeel, het werk van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg -21 okt.

DORDRECHT
— *Dordrechts Museum.* De topografie van Dordrecht -22 okt.

EINDHOVEN
— *Van Abbemuseum.* K. Stockhausen, electronische muziek en M. Bauermeister, schilderijen -18 okt.
— *Krabbedans.* Gérard Grassère -18 okt.
— *Pijnenborg.* Jean Claude Kagar -21 okt.
— *Lorentzlyceum.* Pieter Bruegel de Oude (reprod.) vanaf 22 okt.

ENKHUIZEN
— *Zuiderzeemuseum.* Scheepsversieringen -1 nov.

'S-GRAVENHAGE
— *Gemeentemuseum.* 7000 jaar Perzische kunst -18 nov.
Grafiek van H. de Toulouse Lautrec -5 nov.
— *Panorama Mesdag.* Groep van Hulzen -21 okt.
Arti et Industriae 27 okt.-11 nov.
— *Les Beaux Arts.* Alfredo Palmero -28 okt.
— *Al-Veka (Denneweg 56).* Jaap Kraanen, litho's, monotypes -20 okt.
André Ficus, R. Bissière, J. Nanninga, Ria Exel en Mevr. v. d. Broek-Dankowa -5 dec.
— *Kunstcentrum (Molenstr.)* George Lampe -19 okt.
— *Haagsche Kunstkring.* Ab Overdam en Cees Vlag -25 okt.
Lucie van Duyn en Jan Roëde 27 okt.-15 nov.
— *Mart. Liernur.* Jan van Heel, reisschetsen uit Spanje; en werken van Mario Mocenni -19 okt.
— *Loujetzky.* Leonid Sologoub -20 okt.
— *Pulchri Studio.* Leden van Pulchri Studio -21 okt.
— *Kon. Penningkabinet.* 2500 jaar Perzische munten -5 jan.
— *Cinema du Midi.* Dick Braam en J. Franken Pzn. -26 okt.

GRONINGEN
— *Groninger Museum.* Berliner Mahler sehen ihre Stadt -22 okt.
Lex Horn en Frans van Steenhoven 27 okt.-19 nov.
— *Mangelgang.* Martin Tissing -19 okt.

HENGELO (O)
— *Hengelose Kunstzaal.* Ap Sok, etsen, houtsneden en litho's -22 okt.

HILVERSUM
— *Goois Museum.* Paul Citroen -29 okt.
— *Kantine De Jong.* Lubalin's Typografie voor de Saturday Evening Post -25 okt.

LAREN
— *Hamdorff.* Raoul Hynckes -22 okt.

LEEUWARDEN
— *Prinsetún.* Grafiek van Jeanne Bieruma Oosting. 23 okt.-19 nov.
Henk Schuring -20 okt.
— *Van Hulsen.* Kontakt 1962 16 okt.-6 nov.

LEIDEN
— *De Lakenhal.* Recente portretten v.h. volledige bibliofiele werk van Jean Paul Vroom -28 okt.
Lustrum Expositie Ver. Oud Leiden 5 nov.-10 dec.

MAASTRICHT
— *Bonnefantenmuseum.* Maastrichtse handschriften -20 okt.

NIJMEGEN
— *Afrika-Museum.* Afrika leven Expressie -31 dec.

ROERMOND
— *Gem. Museum.* Roermond tot 1867 -5 nov.

ROTTERDAM
— *Mus. v. Land- en Volkenk.* Batik, oud en nieuw
— *Bouwcentrum.* Het eigen Huis -dec.
— *Rotterd. Kunstkring (Witte de Withstr.).* Pol Mara -12 nov.
— *Maritiem Museum Prins Hendrik.* Zuid-Zuid-West, Nederland-Suriname -22 okt.
Zeilende schoolschepen -4 nov.
— *Kunstcentrum 't Venster.* Brita Bakema -2 nov.
Punto 5 3-23 nov.
— *Rotterd. Kunststichting. Expositiezaal Zuid (Zuidplein).* J. A. Burgerhout -22 okt.

RIJSWIJK
— *Museum.* Moderne Nederl. beeldhouwkunst -17 nov.

SCHIEDAM
— *Sted. Museum.* K. Stockhausen, electronische muziek en M. Bauermeister, schilderijen 2 nov.-3 dec.

TILBURG
— *Natuurhist. Museum.* Van bomen en planken -1 nov.

UTRECHT
— *Centraal Museum (Agnietenstraat).* Kunst van Bali -3 dec.
— *Centraal Museum (Maliebaan).* Ku(n)stvaart -29 okt.
— *Kunstliefde.* Mal Funf, jonge Keulse kunstenaars -5 nov.

WADDINXVEEN
— *Kunststichting Waddinxveen.* Marius Quee -2 nov.

WAGENINGEN
— *Atelierschip Tamalone (Lexkesveer).* Ben van Londen -11 nov.

WASSENAAR
— *Heuff.* Schilderijen en gouaches van Erik Bauknecht en keramiek van Sonja Landweer -19 okt.

IJMUIDEN
— *Felison.* Jan Budding -29 okt.

ZEVENAAR
— *Gemeentehuis.* Moderne Groningse schilders

MEDEDELINGEN

DE MUSEUMDAG

De tweede museumdag in 1962 zal plaats hebben op vrijdag 23 november te Delft in het Stedelijk Museum Het Prinsenhof, Oude Delft 185 (ingang: Agathaplein), en zal aldaar omstreeks 10.30 uur aanvangen. Het te behandelen onderwerp zal zijn: Ruil en vervreemding van museumbezit.

Leden van de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond, niet-leden van De Museumdag, die de bijeenkomst wensen bij te wonen, gelieven zich tot het secretariaat van de Museumdag, Raamsteeg 2, te Leiden te wenden voor het ontvangen van een vollediger convocatie, die in de eerste week van november zal verschijnen.

VACATURES

ENKHUIZEN

Het Rijksmuseum Zuiderzeemuseum te Enkhuizen vraagt voor spoedige indiensttreding een

WETENSCHAPPELIJK AMBTENAAR

tevens belast met vervanging van de directeur bij afwezigheid.

Vereist wordt een universitaire opleiding. Bekendheid met enige aspecten van de volkskunde, met name volkskunst, zeilscheepvaart en visserij, is gewenst.

Schr. soll. onder nr. 2-1152/7129 (in linker bovenhoek env. en brief) aan het bureau Personeelsvoorziening v. d. Rijksoverheid, Prins Mauritslaan 1 te Den Haag.

LEIDEN

Bij het Prentenkabinet der Rijksuniversiteit, Kloksteeg 25, Leiden, kan per 1 november a.s. geplaatst worden een mannelijke of vrouwelijke kracht ter assistentie bij een wetenschappelijk kunsthistorisch project

Minimum eisen: Mulo-opleiding, typen. Ruimere kennis van de Engelse taal strekt tot aanbeveling.

Aanstelling in de rang van schrijver (vanaf 21 jaar: bruto salaris min. *f* 236,54 — max. *f* 380,16 met de gebruikelijke toeslagen.

Sollicitaties te richten tot de hoogleraar-directeur.

MUSEUM-NIEUWS

BREDA

In verband met restauratie en verbouwing wordt het Volkenkundig Museum „Justinus van Nassau", Rijksmuseum voor volkenkunde afd. Breda op 11 oktober a.s. officieel voor het publiek gesloten.

NIEUWS-BULLETIN KON. NED. OUDHEIDKUNDIGE BOND 6de S., JRG. 15 (1962), AFL. 11, KOL. *173-*184, 15 NOV.
REDACTIE-SECRETARIAAT STADHOUDERSPLANTSOEN 7, DEN HAAG

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

OVERIJSSEL

Mander, gem. Tubbergen. Het in 1961 begonnen onderzoek in het kringgrepurnenveld „De Meijer" is in 1962 voortgezet. Tot nu toe zijn weer 39 graven gevonden, zodat het totale aantal tot 67 is gestegen. Een bijzonderheid is, dat naast de rond ovale kringgreppen voor het eerst in Twente een sleutelvormige kringgrep is gevonden. Hierbinnen bevonden zich vijf (graf)kuilen op een rij. In twee daarvan werd een beker- of komvormig potje gevonden.

Een nog voor een deel aanwezige heuvel bestond uit plekkerig geelgrijs zand. Enkele kringgreppen waren zeer breed. Bij vele kon telkens weer worden geconstateerd, dat blijkbaar door de westelijke winden de toppen van de oorspronkelijke heuvels naar het oosten waren afgegleden.

Wat het aardewerk betreft, het is opmerkelijk dat onder de vrij talrijke vondsten zich maar vier grote urnen bevonden. Het overige aardewerk bestaat uit kleine kom- en schaalvormen, bekervormige bijpotjes, al of niet geoord. Merkwaardig is een klein komvormig bijpotje, dat aan de rand metoopsgewijs is geornamenteerd met een telkens tegengesteld aan elkaar lopend visgraatmotief. *Rijksmuseum Twenthe, Enschede (C. C. W. J. Hijszeler).*

GELDERLAND

Gendt. Het onderzoek naar de overblijfselen van de tufstenen basiliek binnen het kader der restauratie van de huidige kerk, is hervat, nu het herstel van het koor de gelegenheid biedt de oostelijke helft van de tufstenen voorgangster te ontgraven. Naar de westelijke afsluiting van de voormalige basiliek zal eveneens een onderzoek worden ingesteld. *R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma).*

Oosterbeek. In een bosje langs de Hartensteinlaan werd door gravende kinderen een scherf van prehistorisch aardewerk gevonden. Het betreft niet meer een zgn. Hilversum-urn, doch een wat jonger soort, wellicht een Drakenstein-urn, mogelijk zelfs nog iets later. De datering kan worden gesteld op ongeveer de 10de eeuw voor Chr. De vondst werd gemeld door de heer G. Minderman te Oosterbeek. *R.O.B., Amersfoort (P. J. R. Modderman).*

NOORD-BRABANT

Sint-Michielsgestel. Een perceel zandige grond dat ligt in de buurtschap Halder, vlak ten zuiden van de weg van Vught naar Sint-Michielsgestel, op ca. 500 m ten oosten van het Halsche Water en de Halse brug, is in verband met ruilverkavelingswerkzaamheden 40 tot 50 cm verlaagd (voorheen kad. sectie E 1541, na de ruilverkaveling sectie E 45). Nadat in de weggevoerde grond archeologica van Romeinse aard waren aangetroffen, kon met de welwillende toestemming van de eigenaar, mgr. drs. J. C. van Overbeek, directeur van het Instituut voor Doven te Sint-Michielsgestel, op het verlaagde terrein een klein onderzoek worden ingesteld. Daarbij is een groot aantal vondsten gedaan, welke in de Romeinse tijd gedateerd moeten worden. Bij de ontdekking van de nieuwe vindplaats waren betrokken dokter J. A. H. M. Goossens uit Boxtel en diens broer, de broeders Celestinus en Arno van het bovenvermelde instituut, drs. W. H. Th. Knippenberg en M. van Griensven, allen uit Sint-Michielgestel.

Het betreffende terrein, waarop na de afgraving de oorspronkelijke bouwvoor weer is teruggebracht en dat voortaan als grasland dienst zal doen, maakt naar alle waarschijnlijkheid deel uit van de oostelijke oeverwal van het Halsche Water. De diepste scherven enz. bevinden zich ca. 1 m onder het tegenwoordige maaiveld, in donkere grond, die op geel zand is gelegen. Op dit niveau is een plek met houtskool waargenomen; bovendien zijn daar opvallend veel ijzerslakken aangetroffen.

Tot de vondsten behoren enige scherven van inheems-Romeins aardewerk, waaronder een randfragment met vingertop-

indrukken; terra sigillata, o.a. stukken van Drag. 15/17 (waarschijnlijk Flavisch), 27, 31, 32/40, 33, 35/36, 37 (Zuidgallisch, laat 1ste-eeuws; Lezoux, 120-150; Lavoye, 120-140; Trier, laat 2de- en begin 3de-eeuws, o.a. stijl Alpinius), verder een bodemfragment met het stempel FELICIONIS (Montans; Claudius-Vespasianus) en een dergelijk stuk met het stempel CONDERII (?); gevernist aardewerk, o.a. een nagenoeg complete beker van witte aarde met oranjekleurig vernis, type Gose 180, onder de rand aan de buitenzijde versierd met borstelstrepen en zandbestrooiing (dat. IB), verder scherven van bekers van witte aarde met blauwgrijs vernis en zandbestrooiing of raadjesversiering (dat. II); ruwwandig aardewerk, o.a. een in doorsnede rond oor van een amfoor (geelgrijs baksel) met het stempel MIM (rechthoekig, reliëfletters; cf. CIL XIII, 10002, 257 a, c, d, e en CIL XV 2933 c), stukken van wrijfschalen met horizontale en verticale randen, fragmenten van grijze kommen met platte randen (Brunsting, Hees, ruww. type 5,1; dat. ca. 70 tot in IIB), een rand van een kookpot met dekselgeul, stukken van terra nigra-achtige kookpotten met rond omgeslagen randen; gladwandig aardewerk, o.a. halzen van kruiken uit de tijd van begin II tot in III; Belgisch aardewerk, o.a. fragmenten van gordelbekers (midden I of iets later?); gebronsd aardewerk (goudglimmer): een scherf die met noppen versierd is (cf. Gose, type 236: IB); glas: een rand/wandscherf van een lichtblauwe kom met verticale ribben (niet na Traianus), een breed oor van een lichtgroene fles, fragmenten van een lichtgroen balsamarium, twee blauwe meloenvormige kralen van glaspasta; talrijke stukken van dakpannen (tegulae en imbrices), veel ijzeren spijkers, haken, een stuk basaltlava, een sterk gecorrodeerde bronzen munt en een fragment van een bronzen fibula, vermoedelijk een draadfibula met bandvormige beugel.

Deze vondsten, die alle bewaard worden in het Instituut voor Doven, getuigen van menselijke activiteit vanaf de Flavische periode, wellicht zelfs reeds vanaf het midden van de 1ste eeuw na Chr., tot in de 3de eeuw (zie voor andere Romeinse vondsten uit dezelfde streek, die relatief vroeg gedateerd moeten worden: B. H. Stolte in: *Kultuurhist. Verkenningen in de Kempen*, II, 1961, blz. 13-16; J. E. Bogaers in: *Berichten R.O.B.*, 1950, 19, blz. 8; id. in: *Ber. R.O.B.*, 10-11, 1960-1961, blz. 268-270). De mogelijkheid is groot dat ter plaatse in de Romeinse tijd een ijzerindustrie gevestigd is geweest; in verband hiermee dient gewezen te worden op de vele ijzerslakken, die aan het licht zijn gekomen, en op het in zeer ruime mate voorhanden zijn van ijzeroer langs het Halsche Water. *R.O.B., Amersfoort (J. E. Bogaers).*

Vught. In aansluiting op het in *Nieuws-Bulletin K.N.O.B.* van 15 okt. 1962, medegedeelde kan betreffende de Romeinse muntschat het volgende worden bericht.

Het onderzoek van de vindplaats kwam in een tweede stadium toen drs. W. H. Th. Knippenberg, leraar aan het Klein Seminarie „Beekvliet" te Sint-Michielsgestel, het denkbeeld opperde de grond waarin zich nog Romeinse munten konden bevinden, over te brengen naar het seminarie en deze aldaar te zeven met behulp van studenten. De n.v. Grobouma te 's-Hertogenbisch (directeur J. Schroeders) gaf welwillend toestemming tot het vervoer. Dank zij de activiteit van de studenten — die inmiddels met het zeven van de grond gereed zijn gekomen — is het aantal munten met enige honderdtallen uitgebreid; bovendien werden door hen o.a. twee Romeinse zilveren lepels en een halffabrikaat van een dergelijke lepel aan het licht gebracht.

Om bepaalde redenen is het intussen dringend noodzakelijk gebleken de vindplaats zelf aan een hernieuwd onderzoek te onderwerpen. Dit leverde behalve een tweede halffabrikaat van een zilveren lepel nog een enorme hoeveelheid munten op, waarvan verreweg het grootste gedeelte, nl. 3182 stuks, ontdekt zijn door M. van Griensven uit Sint-Michielsgestel.

Dank zij het ingrijpen van de burgemeester van Vught, J. A. M. Rouppe van der Voort, heeft het betreffende terrein enige dagen onder speciaal politietoezicht gestaan. Op dinsdag 2 oktober kon de vindplaats worden verlaten, nadat deze tot slot niet zonder succes met behulp van een mijn-detector op de aanwezigheid van metalen voorwerpen was onderzocht door sergeant N. J. W. van den Braak uit de Dumoulin-kazerne te Soesterberg en verbonden aan de Genieschool aldaar; voor de bijzonder vlotte medewerking die in verband hiermee verleend is door de waar-

nemend kazernecommandant, overste H. A. W. Rutgers, zijn wij zeer erkentelijk.

Het totale aantal munten bedraagt thans ca. 4817. Hierbij zijn niet gerekend twee eveneens op de vindplaats ontdekte sestertii (van orichalcum) van Faustina I, die in 141 gestorven is en de echtgenote was van Antoninus Pius (138-161); deze hebben waarschijnlijk geen deel uitgemaakt van de grote schatvondst.

Volgens mededeling van drs. Knippenberg bieden 4276 munten, die door hem voorlopig gesorteerd zijn, het volgende overzicht:

Romeinse keizers	
Valerianus I (253-260)	7
Mariniana, vrouw van Valerianus I	1
Gallienus, zoon en medekeizer van Valerianus I (253-268)	662
Salonina, vrouw van Gallienus	68
Valerianus II, zoon van Gallienus (Caesar: 253-255)	1
Saloninus, zoon van Gallienus (Caesar: 255-258; Augustus: 258-259)	1
Claudius Gothicus (268-270)	513
Quintillus, broer van Claudius Gothicus (270)	30
Aurelianus (270-275)	60
Tegenkeizers	
a. In het oosten	
Macrianus II (260-261)	1
b. In het westen: Gallische Rijk	
Postumus (259-268)	102
Laelianus (268)	2
Marius (268)	10
Victorinus (268-270)	441
Tetricus I (270-273)	1594
Tetricus II, zoon van Tetricus I (Caesar: 270-273; Augustus: mogelijk in 273)	783

Ten aanzien van de conservering en de verdere bestudering van de munten zal het Koninklijk Penningkabinet te 's-Gravenhage zijn medewerking verlenen.

Van bijzonder belang voor de verklaring van de schatvondst zijn de twee zilveren lepels en de twee halffabrikaten van dergelijke lepels (zilversmid!). Wij hebben hier te doen met de kleinste soort Romeinse lepels, nl. cochlearia. Eén lepel is wat gesleten, terwijl de andere nog ongebruikt en wellicht zelfs nog niet geheel voltooid is (lengte resp. 13.85 en 14.75 cm; die der halffabrikaten 7.3 en 8.3 cm). Ofschoon het niet te bewijzen valt dat munten en zilver bij elkaar horen, ligt het toch wel voor de hand dat zulks het geval is. Tenslotte volgt hier nog een aanvulling met betrekking tot andere vondsten welke gedaan zijn in de grond die met behulp van een dragline langs de westelijke oever van het Halsche Water is gedeponeerd, in de onmiddellijke nabijheid van de munten. Deze vondsten houden vrij zeker geen van alle verband met de muntschat. Zij wijzen grotendeels op bewoning in verschillende perioden: een speelschijfje van inheems-Romeins aardewerk; stukken van Romeinse dakpannen; scherfjes van 2de- en 3de-eeuws aardewerk; stukjes terra sigillata, o.a. uit het laatste kwart van de 1ste, uit de 2de en de eerste helft van de 3de eeuw (zie ook hierboven onder Sint-Michielsgestel); een scherf van Badorfer aardewerk met radstempelversiering (8ste-9de eeuw); fragmenten van laat-middeleeuwse ceramiek, 17de-eeuwse wijnflessen en diverse stukken uit de recente tijd. *R.O.B., Amersfoort (J. E. Bogaers).*

LIMBURG

Heerlen. Einde september is een aanvang gemaakt met het uitgraven van de bouwput ten behoeve van het Rekencentrum van het Centraal Bureau der Staatsmijnen in Limburg, dat zal verrijzen aan de noordzijde van de Schinkelstraat. In de oostelijke wand van deze bouwput, aan de achterzijde van de tuin van dokter O. V. M. Timmers, Honigmanstraat 51, zijn bij het graafwerk overblijfselen aangetroffen van een pottenbakkersoven uit de Romeinse tijd. Deze kon dank zij een spoedig bericht van de Staatsmijnen — dat ons via de archivaris van Heerlen, drs. L. van Hommerich bereikte — en de welwillendheid van velen, in het bijzonder van dokter Timmers en tal van personen die bij de bouwwerkzaamheden betrokken zijn, van 1 tot en met 10 oktober onder gunstige omstandigheden onderzocht worden.

De oven was gelegen op de scheiding van de percelen kad. sectie D 4535 en 4604 (beide eigendom van dokter Timmers), ca. 40 cm ten oosten van perceel D 6896, waarop het Rekencentrum zal worden gebouwd. Hij strekte zich uit van noord naar zuid; aan de zuidzijde heeft zich een stook-„opening" (geen stook-„gang") bevonden en daarvoor een „werkkuil". Voordat de oven gebouwd werd, heeft men in de vaste lössgrond een ca. 1.5 m

diepe kuil gegraven vanuit het Romeinse loopniveau, dat ter plaatse op ongeveer 107 m + N.A.P. heeft gelegen. In het midden van deze kuil is van klei een noord-zuid gerichte, gemiddeld 28 cm brede en 50 cm hoge dam of support gemaakt, ter ondersteuning van het daarboven aan te brengen rooster. Dit support was aan de noordzijde verbonden met de wand van de kuil (ovenwand) en eindigde aan de zuidzijde op een afstand van ca. 60 cm van de ingang van de stookopening, die ingestort bleek te zijn. Zeer opvallend is dat het support aan de bovenzijde voorzien was van een viertal zwaluwstaartvormige inkepingen, waarin het eveneens van klei vervaardigde rooster bevestigd is geweest. Bij dit rooster, dat oorspronkelijk ca. 16 cm dik was, waren duidelijk twee perioden te constateren; periode 2 wijst op een reparatie, als gevolg waarvan de totale dikte ongeveer 22 cm is geworden. In het rooster waren 22 ronde openingen gemaakt, die een gemiddelde diameter hadden van 10 cm. De stookruimte onder het rooster was langwerpig (grootste afmetingen inwendig 2.20 en 1.20 m). Het materiaal waarmee gestookt is, was hout.

Op het rooster, aan de noordzijde, werd nog een collectie Romeins aardewerk aangetroffen (misbaksels; restanten van de laatste ovenvulling). Van een schoorsteen is geen spoor ontdekt. De ovenwand, die boven het rooster was vervaardigd van klei en die op een hoger niveau een koepel moet hebben gevormd, bleek nog intact te zijn tot 1.30 m boven de bodem van de stookruimte (= 51 cm boven het rooster van periode 2). De hoogte van de ovenwand is reconstrueerbaar tot 85 cm boven het rooster. De koepel heeft waarschijnlijk ca. 1 m boven het Romeins loopniveau uitgestoken; de hoogte van de bakruimte heeft naar schatting 1.70 m (= manshoogte) bedragen.

Onder het rooster, in de stookruimte, is een rand/wandscherf gevonden van een oranje geverniste beker met schubversiering (Gose 181; Brunsting, Hees, gevern. type 1b, techniek a), die uit de Flavische tijd dateert. In het aardewerk dat op het rooster is aangetroffen en dat eveneens in de tijd tussen ca. 70 en 100 gefabriceerd is, vallen twee hoofdgroepen te onderscheiden: gevernist (Brunsting, Hees, techniek a, vaak met zandbestrooiing) en gladwandig aardewerk (de aarde van beide soorten is gelijk). De meest opvallende vorm is een in verscheidene exemplaren voorkomende, niet van elders bekende, niet geverniste variant van Brunsting, Hees, gevern. type 3a: een „cognacglas"achtige beker, waarvan de oorspronkelijk rond gevormde en vlak afgestreken voet in de meeste gevallen door de pottenbakker vóór het bakken op twee plaatsen tegenover elkaar is „bijgesneden", zó dat men het voorwerp niet normaal heeft kunnen neerzetten.

Tijdens het onderzoek zijn monsters genomen van verbrande klei van de verschillende ovendelen ter bestudering van het archomagnetisme.

Bij de verdere ontgraving van de bouwput zijn, afgezien van een afvalkuil met scherven, geen andere overblijfselen uit de Romeinse tijd ontdekt. Op grond hiervan en tevens van reeds vroeger verkregen gegevens moet men thans aannemen, dat de zuid-noord gerichte Romeinse weg Heerlen Xanten het terrein van het toekomstige Rekencentrum aan de oostelijke zijde gepasseerd is, hoogst waarschijnlijk ter plaatse van de westelijke rij huizen aan de Honigmanstraat. *R.O.B., Amersfoort (J. E. Bogaers).*

TENTOONSTELLINGS-AGENDA

SAMENGESTELD DOOR HET RIJKSBUREAU VOOR KUNSTHISTORISCHE DOCUMENTATIE

ALMELO

— *Stadhuis.* Reisschetsen uit Engeland door Berry Brugman -15 dec.

AMERSFOORT

— *Zonnehof.* Joost van Rooyen; IJzerplastieken en grafiek van Carel Visser -9 dec.
Interscholaire 12-17 dec.

AMSTELVEEN

— *Aemstelle.* Gerard Mensink -19 nov.

AMSTERDAM

— *Rijksmuseum.* Het landschap bij Hokusai (Prentenkabinet) -1 dec.
— *Sted. Museum.* Liga Nieuw Beelden -3 dec.
Alan Davie en Renato Guttuso -10 dec.

— *Museum Fodor.* Wedgwood-prijs 1963 -22 nov.
Talens' prijs 1962-'63 -3 dec.
— *Museum Willet-Holthuysen.* Het wondere zwart van Delft vanaf 25 nov.
— *Rembrandthuis.* Genre bij Rembrandt
— *Tropenmuseum.* Nieuw-Afrika en alle tropische landen. Elke zondag van 15-16 uur kunstmanifestatie (muziek, zang, dans uit tropische landen) -30 dec.
Suriname tentoonstelling -31 maart
— *De Drie Hendricken.* Pruys -25 nov.
— *Toneelmuseum.* Toneel in Nederland -mei 1963
— *Veka.* Keramiek van Frans Zom -30 nov.

ARNHEM
— *Gemeentemuseum.* Fugare -9 dec.
— *Galerie 20.* Gerrit Veenhuizen -9 dec.

BERGEYK
— *Weverij de Ploegh.* „Reliëfs", 500ste tentoonstelling der Nederl. Kunststichting -23 nov.

BILTHOVEN
— *De Kuyl.* Gerard Grassère -28 nov.

BLOEMENDAAL
— *Bloemenheuvel.* Cor de Wolff -10 dec.

BREDA
— *De Beyerd.* Moderne Nederlandse Gebruiksgrafiek van leden der G.K.F. vanaf 9 nov.
Joegoslavische Kunstenaarsgroep MART vanaf 9 nov.

Woord en Tegenwoord

DELFT
— *Prinsenhof.* Autonome Architectuur -3 dec.
— *Ethnogr. Museum.* Stervende kunst van Verre Volken

EINDHOVEN
— *Van Abbemuseum.* Kompas 2, hedendaagse schilderkunst in Londen -9 dec.
— *Pijnenborg.* Dolf Jaspers -25 nov.
— *Dinette.* Charles en Karin Eyck -18 nov.

ENSCHEDE
— *Rijksmus. Twenthe.* Mensen in de oorlog, foto's van Robert Capa -26 nov.
— *Stadhuis.* Levend Erfdeel, het werk van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg -2 dec.

GOUDA
— *Catharina Gasthuis.* De Schoonheid uit het Nabije Oosten 18 nov.-17 dec.

'S-GRAVENHAGE
— *Gemeentemuseum.* 7000 Jaar Perzische Kunst -18 nov.
Cor Alons, binnenhuisarchitectuur en industriële vormgeving -10 dec.
— *Panorama Mesdag.* Aquarellen door Reinder Visscher en handweefwerk van Trudi Visscher-Bruynzeel 17 nov.-2 dec.
— *Postmuseum.* Speciaal Kerstprogramma vanaf 24 dec. tot 8 jan.
— *Cojean.* Phil. Nieuwenhuis -2 dec.
— *Academie v. Beeld. Kunsten.* Vier industriële ontwerpers -20 nov.
— *Al-Veka (Denneweg 56).* Architect Reid -24 nov
— *'t Center (Torenstr. 140).* Wim Meesterburrie -25 nov.
— *Kunstcentrum (Molenstr.)* Wim Kersten -1 dec.
— *Loujetzky.* Idonia Fraissinet -17 nov.
— *Kon. Penningkabinet.* 2500 jaar Perzische munten -5 jan.
— *Gemeente-archief.* Het Bezuidenhoutkwartier vroeger en nu -26 nov.
— *Cinema du Midi.* Grafiek van Frans de Haas -23 nov.
— *De Boully.* Jan Schlechter -1 dec.
— *Studio 40.* Moderne kunstnijverheid uit div. landen -6 dec.

GRONINGEN
— *Gron. Museum.* Lex Horn en Frans van Steenhoven -19 nov.
Exotisch-primitieve kunst 17 nov.-17 dec.
Piet Ouborg 22 nov.-17 dec.

HAARLEM
— *In 't Goede Uur.* Bob Buys -1 dec.
— *Uittenhout.* Leen Spierenburg -18 nov.

HARLINGEN
— *De Blauwe Hand.* Loman, Manuputty en De Wolf -30 nov.

HENGELO (O)
— *Hengelose Kunstzaal.* Jean Adams -19 nov.

HILVARENBEEK
— *Raadhuis.* Pieter Brueghel de Oude, reproducties -26 nov

LAREN
— *Hamdorff.* Bernard van Vlijmen -19 nov.

LEEUWARDEN
— *Prinsetún.* Creativiteit op scholen in Friesland 21 nov.-9 dec.
Wedgwoodprijs 1963 13 dec.-6 jan.

LEIDEN
— *Lakenhal.* Lustrum expositie Vereniging Oud Leiden -10 dec.
Leidse Amateurfotogr. Vereniging -10 dec.
Wedgwoodprijs 1962 -19 dec.
— *Leids Acad. Kunstcentrum.* Grafiek van H. van Kruiningen -24 nov.

NIJMEGEN
— *Waag.* H. S. Dröge en Wim van Veen -19 nov.

OIRSCHOT
— *Het Geveltje.* Gert van Deursen -1 dec.

OUDERKERK A. D. AMSTEL
— *Paardenburg.* Jan Korthals -19 nov.

ROTTERDAM
— *Mus. Boymans van Beuningen.* Emile Voeten -3 dec.
Bouwen voor een open samenleving (Brinkman, van der Vlugt, v. d. Broek en Bakema) -3 dec.
— *Museum Land- en Volkenk.* Batik, oud en nieuw -1 apr.
— *Bouwcentrum.* Het eigen huis -1 dec.
Een millioen woningen 1945-1962 -3 dec.
— *Het Venster.* „Anno '62", grafiek en plastiek -23 nov.
Filip Tas (Antwerpen, foto's) vanaf 24 nov.
— *Rotterd. Kunstkring.* Gerard van den Eerenbeemt en Eugène Van 23 nov.-17 dec.
— *Kunstz. Zuid, Zuidplein.* H. A. Bal -19 nov.

RIJSWIJK
— *Museum.* Moderne Nederlandse Beeldhouwkunst -30 nov.

SCHIEDAM
— *Sted. Museum.* Rijk van Ravens 2-19 nov.
K. H. Stockhausen, electronische muziek en Marie Bauermeister, schilderijen -3 dec.

UTRECHT
— *Centr. Museum.* Kunst van Bali -3 dec.
— *Aartsbissch. Museum.* Kunst der Kopten -26 nov.
— *Utrechtse Kring.* Hannah en Abraham Yakin 17 nov.-9 dec.

WARFFUM
— *Museum Het Hogeland.* Oude kunst uit Hogelandster bezit 17 nov.-1 dec.

WINSCHOTEN
— *Ina Budde.* Aat Verhoog -24 nov.

ZAANDIJK
— *Huis a. d. Beeldentuin.* Willem Jansen en Chris Jansen

MEDEDELINGEN

VACATURE

JOHANNESBURG, ZUID-AFRIKA

Voor het Kunstmuseum in Johannesburg wordt gevraagd een

DIRECTEUR

Gegadigden dienen te beschikken over de nodige bekwaamheid en ervaring om de algemene organisatie van het Kunstmuseum op zich te kunnen nemen, en in het bijzonder over de vakkennis, vereist voor de leiding, het beheer en het toezicht bij alle werkzaamheden, die het beroep meebrengt.

Voorts zijn vereist: kennis der Kunstgeschiedenis, bedrevenheid in het tentoonstellen van en omgaan met kunstwerken en het conserveren van museumstukken in het algemeen. Het vermogen, lezingen te houden, strekt tot aanbeveling.

De bezoldiging, welke afhankelijk is van de vakkennis en de ervaring van gegadigden, en de dienstvoorwaarden zullen in onderling overleg worden geregeld.

Sollicitaties (in het Nederlands of het Engels) met volledige bijzonderheden worden, onder opgave van het vroegste tijdstip, waarop gegadigden hun werkzaamheden kunnen aanvaarden, vóór 15 december 1962 ingewacht bij de Stadsklerk van Johannesburg, Postbus 1049, Johannesburg, Republiek Zuid Afrika.

CORRECTIE

*De kolommen van het vorige Nieuws-Bulletin zijn tot onze spijt foutief genummerd van *205-*224. De nummering behoort te lopen van *153-*172.*

NIEUWS-BULLETIN KON. NED. OUDHEIDKUNDIGE BOND, 6de S., JRG. 15 (1962), AFL. 12, KOL. *185-*204, 15 DEC.
REDACTIE-SECRETARIAAT STADHOUDERSPLANTSOEN 7, DEN HAAG

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

FRIESLAND

Barradeel. Bij het voortzetten van waarnemingen te Minnertsga (*Nieuws-Bull.*, 15 okt.) kon worden opgemerkt, dat zich in het terrein 1 tot 1.5 m diepe sloten en afvalputten hebben bevonden, die blijkens het daarin aanwezige schervenmateriaal eveneens in de 11de/12de eeuw moeten zijn ontstaan.

G. Elzinga (B.A.I., Groningen en F. M., Leeuwarden).

Gaasterland. Van het in *Nieuws-Bull.*, kol. *121 gememoreerde Apollo-beeldje, dat in particulier bezit was aangetroffen, kon dank zij een vraag in de plaatselijke pers en de daarna ontvangen mededelingen van de heer K. Folkertsma te Balk, de juiste vindplaats worden nagegaan. Het is niet te Ruigahuizen gevonden maar op een stuk land aan de Trophornsterweg tussen Harich en Trophorn. Het is daar bijna zeker reeds meer dan 30 jaar geleden met terpmodder aangevoerd, waarna het in de hoop afval terecht kwam, die in de herfst van 1961 werd opgeruimd. Verkenningen wezen uit, dat zich ter plaatse geen nederzetting uit de Romeinse tijd heeft bevonden.

G. Elzinga (F.M., Leeuwarden en B.A.I., Groningen).

Leeuwarderadeel. Te Goutum vond de heer L. Kalma bij graafwerkzaamheden aan de Wergeasterdijk een Romeinse munt, die door het Kon. Penningkabinet werd herkend als een in 10-11 na Chr. te Rome geslagen as van Augustus met kop van Tiberius (RIC 220). Op de voorzijde bevindt zich een klop met CAE(sar).

G. Elzinga (B.A.I., Groningen en F.M., Leeuwarden).

Wonseradeel. Bij het maken van een kalkput op het kerkhof te Pingjum ten behoeve van de torenrestauratie werd op 2.5 m afstand van de zuidelijke torenmuur een zandstenen sarcofaag gevonden van licht trogvormig model, geheel onversierd, maar wel met rolstaven in de hoeken (type III volgens Martin, 1957). De kist mat buitenwerks ruim 2 m en was vervaardigd van gele Bentheimer zandsteen en afgedekt met enige niet bij elkaar behorende brokken van rode zandstenen onversierde deksels. Van de linker zijde was oudtijds, vermoedelijk tijdens het maken van een beenderput, een groot deel weggebroken. Volgens mededeling van de vinders bevonden zich enige schedelresten en andere skeletfragmenten van één individu in de kist, welke helaas al verwijderd waren en niet meer vindbaar. De zich vrijwel zeker nog op de oorspronkelijke plaats bevindende kist was evenwijdig met de torenmuur juist aan de westzijde van de muur van het schip geplaatst. Dank zij de medewerking van de kerkvoogdij zal hij in de toren worden opgesteld. De vondst werd gemeld door de uitvoerder, de heer Sj. Hollander.

G. Elzinga (B.A.I., Groningen en F.M., Leeuwarden).

OVERIJSSEL

Kampen. In de Bovenkerk is het onderzoek in enkele kleine putten voortgezet. Hierbij zijn weer delen van de zuidelijke apsis aan het licht gekomen, die verhelderend hebben gewerkt ten aanzien van de bouw van de apsiden.

G. D. van der Heide (Oudheidkundig Onderzoek IJsselmeerpolders).

GELDERLAND

Berne, gem. Kerkwijk. In de buurtschap Berne ligt een weiland dat de funderingen van het voormalige klooster der Norbertijnen bevat. Het werd omstreeks 1140 gesticht op het goed van Fulco van Berne, die zijn castrum als voorlopig onderkomen voor de monniken beschikbaar stelde.

Daar het niet mogelijk is het gehele complex in één opgravingscampagne te onderzoeken werd een aanvang gemaakt op een hoek van het uitgestrekte terrein. Hier werden enige baksteenmuren van een groot gebouw

blootgelegd. Kennelijk behoorde het muurwerk tot de buitenhoek van een buiten het eigenlijke klooster gelegen complex. Een vloer van baksteen-op-zijn-plat gaf de indruk tot een stal of bergruimte te behoren. Het gevonden metselwerk behoort niet tot de oudste aanleg, maar ontstond waarschijnlijk tijdens de 15de eeuw. Er is oud materiaal in verwerkt. Onder de vondsten verdienen twee zilveren munten vermelding.

J. G. N. Renaud (R.O.B., Amersfoort).

Gendt. Het onderzoek in de Herv. kerk heeft de indruk gewekt, dat aan het driebeukige, bakstenen, laatmiddeleeuwse bouwwerk waarvan nog slechts de verminkte koorpartij en de toren bestaan, een tufstenen basiliek is voorafgegaan, waarvan de breedte met die van de opvolgster overeenkwam. In westelijke richting strekte het middenschip zich echter tot enige meters ten westen van de huidige toren uit, zodat de gedachte aan een afzonderlijke westbouw voor de hand ligt. Aan de oostzijde had de tufstenen kerk een smaller, rechthoekig koor. Belangwekkend was de profilering aan de voet van de enige, meest noordoostelijke tufstenen pijler, welke de verbouwing bleek te hebben overleefd. Deze liet de slotsom toe, dat het oorspronkelijke vloerpeil 50 cm beneden dat van de bakstenen kerk lag, 38 cm beneden het huidige straatpeil rondom. Het aantreffen van een tufgruislaag onder de grondslagen van de tufstenen basiliek en daarvan door een kleilaag gescheiden, deed bovendien vermoeden, dat men aanvankelijk van een nog lager gelegen niveau had willen uitgaan, doch dat tijdens de voorbereidingen van de bouw opgetreden wateroverlast tot een tussentijdse ophoging noopte. Merkwaardigerwijs ontbraken op zowel als onder dit eerste bouwvlak alle sporen van een voorafgegane bewoning of begraving. Deze bevinding, — gevoegd bij de overweging dat de kerkgeschiedenis van Gendt reeds vóór het begin der 9de eeuw begint —, doet het vermoeden rijzen, dat de oudste kerk, deel uitmakende van de „villa Gannita" en onder de betiteling „beneficium" in het jaar 860 door keizer Lotharius II aan Rorik de Noorman ten gunste van de abdij te Lorsch ontnomen, elders lag en aan de Waal ten offer is gevallen.

H. Halbertsma (R.O.B., Amersfoort).

Nijmegen. Legerplaats 10de legioen. In de tuin van Mater Dei was het mogelijk nog een sleuf te graven, die de centurionenwoningen van twee verdere hemistrigia snijdt. In het geheel zijn hier nu drie strigae geconstateerd en voor zover mogelijk ontgraven. Tot aan de Ubbergse Veldweg, die ongeveer samenvalt met de lengteas van de castra, is er nog ruimte voor drie strigae, zodat in dit deel van de vesting twaalf centuriae (twee per striga = een manipulus), d.w.z. twee cohorten, gelegen kunnen hebben, t.w. in de laat-Flavische tijd.

Aan de z.o. uiteinden van deze kazernes is nogmaals op enkele punten de bekende zware scheidingsmuur gevonden, zodat wij deze nu ook hier kennen over een afstand van ruim 40 m. De waarschijnlijk daarmee parallel lopende vestingmuur met gracht is te zoeken onder de woonwijk langs de Broerweg (Esdoornstraat-Iepstraat). Van de aan deze stenen soldatenverblijven voorafgaande houten barakken werden overeenkomstige sporen aangetroffen. Het is opmerkelijk, dat deze hier dichter opeen hebben gestaan dan de latere (stenen) verblijven, waaruit zou volgen, dat het legioen in de vroeg-Flavische tijd meer manschappen telde, m.a.w. dat het dadelijk na de opstand van Civilis nog op oorlogssterkte was. Iets dergelijks is opgemerkt in Valkenburg (Z.-H.). Een goot tot afvoer van regenwater van een der houten hemistrigia bleek nogal wat aardewerkfragmenten te bevatten; deze kunnen met zekerheid vrij spoedig na 70 gedateerd worden. Verder doorsnijden de sporen van houtbouw enkele afvalkuilen, die veelal inheemse, en ook sporadisch vroeg-Romeinse scherven bevatten. Deze behoren blijkbaar tot de Augusteïsche periode.

Op het sportterrein achter de Theresiakleuterschool is met een nieuwe werkput begonnen, waarin verdere sporen van het veronderstelde legatenpaleis verwacht mogen worden. Dit gedeelte grenst ten zuidoosten aan het in 1957-'58 en ten noordoosten aan het in dit jaar onderzochte gedeelte. De eerste muursporen komen reeds voor den dag.

H. Brunsting (Rijksmuseum van Oudheden, Leiden).

UTRECHT

Leersum. Van onze correspondent, de heer H. J. Reusink ontvingen wij een aantal mededelingen betreffende Leersumse vondsten.

In een zandafgraving aan de Scherpenzeelseweg, op een der hoogste punten van de heuvelrug, zijn van een oppervlak en uit de ± 1 m dikke zwarte bovengrond scherven verza-

meld, die op bewoning wijzen. Randscherven met vingertop- en nagelindrukken en het karakter van de overige scherven geven aanleiding tot een datering in de IJzertijd. Op een omgeploegd terrein in de buurt van de Majoorsweg, zijn scherven gevonden, die meest met steengruis zijn verschraald. Versiering door middel van nagelindrukken en een kammetje komt voor. Een datering in de vroege IJzertijd is waarschijnlijk te achten.

Van twee verschillende vindplaatsen zijn neolithische pijlspitsen afkomstig; beide zijn langwerpig, de ene laurierbladvormig.

P. J. R. Modderman (R.O.B., Amersfoort).

NOORD-HOLLAND

Huizen. Een tweetal percelen met éénjarige dennenaanplant op de heide op en rond de Tafelberg heeft een groot aantal scherven uit de vroege Bronstijd en de IJzertijd opgeleverd. Door de ontginningswerkzaamheden konden de vondsten niet in situ gedaan worden. Onder de scherven van de vroege Bronstijd domineert sterk het zg. Hilversum-aardewerk. Belangwekkend is de vondst op de noordhelling van de genoemde heuvel, t.w. een zestal(?) crematies, sommige gepaard gaande met kleine late IJzertijd-urnen en bijpotjes.

R. S. Hulst (R.O.B., Amersfoort).

Terschelling. In Hoorn waren enige waarnemingen mogelijk in de, dit dorp van west naar oost doorlopende, Dorpsstraat. Vastgesteld kon worden, dat het zuidoostelijk van de Herv. kerk gelegen dorpsgedeelte ontstaan is op een vrijwel vlakke, steeds van het oosten uit aangegroeide zandplaat. Het scherfmateriaal dateerde hier eerst uit de 17de eeuw. De ontwikkeling van het bodemprofiel ter plaatse was te vergelijken met dat van het in 1961 op Schiermonnikoog waargenomene (*Nieuws-Bull.,* 1961, kol. *66), hoewel de afzettingslagen daar steiler verliepen.

G. Elzinga (B.A.I., Groningen en F.M., Leeuwarden).

Terschelling. Dank zij de medewerking van de fa. Oosterhoff te Grijpskerk-Leeuwarden konden tijdens de aanleg van een riolering te Midsland talrijke waarnemingen in de gemaakte sleuven worden gedaan. Duidelijk is hierbij gebleken dat het hoge deel van het dorp, waarop zich de Herv. kerk bevindt, in oorsprong weliswaar een natuurlijke hoogte, vermoedelijk een stuifduin, is, maar naar de scherfvondsten uitwezen sedert de 12de eeuw door afval en het opbrengen van zandlagen zeker anderhalve m hoger is geworden. Opvallend was dat zich juist ter hoogte van de pastorie aan de westzijde vele scherven van geïmporteerd Siegburger aardewerk uit de 14de eeuw bevonden. Bij de noord- en zuidingang van het om de kerk gelegen kerkhof bevindt zich veel middeleeuws baksteenpuin in de grond. Door de machinale werkwijze kon niet worden nagegaan of dit gebouwsporen betreft of afbraakmateriaal van de vroegere kerk. Duidelijk waarneembaar was, dat de oorspronkelijke hoogte eertijds aan de noordzijde door de zee bespoeld is geweest; hiervan getuigden o.m. het voorkomen van lagen kleine mosselschelpen, die kennelijk in vloedlijnen waren afgezet. Zuidelijk van deze hoogte hebben enkele veenafzettingen plaats gehad, welke zich niet door scherfvondsten lieten dateren; zij worden echter palynologisch onderzocht. Wel kon worden vastgesteld, dat zich boven het veen ca. 75 cm dikke steriele zandlagen bevonden, die waren afgedekt met zandgrond, verontreinigd door cultuurresten, die niet ouder waren dan de 17de eeuw. Een en ander geeft reden te veronderstellen, dat de middeleeuwse kern van Midsland zeker niet groter is geweest dan het oppervlak van de nu nog aanwezige dorpshoogte.

G. Elzinga (B.A.I., Groningen en F.M., Leeuwarden).

Velsen. De directie der Hoogovenbedrijven stelde andermaal de heren Calkoen en Schotman, bijgestaan door een groep vrijwilligers uit de rijen van de A.W.W.N., ampel in de gelegenheid waarnemingen te doen op de voormalige duinterreinen benoorden het Noordzeekanaal, welke inmiddels een minder poëtische bestemming gevonden hebben. Vanonder een der deels weggeruimde meters hoge stuifduinen kwamen dit maal niet alleen de reeds bij vorige onderzoekingen bestudeerde en veelzins raadselachtige, elkaar doorsnijdende en wellicht met akkerbouw verband houdende greppelsystemen te voorschijn, doch de bijkans volledige plattegrond van een woning. De constructie met haar beide rijen van zware staanders en veel lichter uitgevoerde zijwanden kent haar nauwste verwanten in sommige der vermaarde Ezinger terphuizen enerzijds, de niet minder fraai geconserveerde woningen, de laatste jaren in het kleigebied tussen Schiedam en Vlaardingen opgedolven, ander-

zijds. Enig fraai geconserveerde fibulae zowel als terra sigillata en glas, zomede enkele glazen en barnstenen kralen maken een datering mogelijk welke op de tweede helft van de 1ste eeuw na Chr. valt te bepalen. Een verrassing vormde de vondst van Romeinse tegel- en dakpanfragmenten in ditzelfde milieu. Toch heeft men hier met een nederzetting van louter inheems karakter te doen, mede getuige het overheersen van het ter plaatse vervaardigde gebruiksaardewerk en de aard van het houtwerk, dat uitmuntend bewaard bleek te zijn, dank zij een veenlaag, die zich over het onderliggende stuifzand ontwikkeld had. Vermeld stuifzand rustte intussen weer op een oudere veenafzetting, waarin fragmenten aardewerk op een voorafgaande bewoning in de vroege IJzertijd wijzen. De onderhavige cultuur kennen wij ook uit vondsten elders in Kennemerland. Deze wordt o.m. gekenmerkt door het voorkomen van houten voorwerpen, welke tot op heden niet anders dan als boemerang kunnen worden verklaard. Een voorzeker hoogst verwonderlijke, doch naar het schijnt moeilijk loochenbare bevinding.

H. Halbertsma (R.O.B., Amersfoort).

ZUID-HOLLAND

Leiden (Roomburg). Op 2 juli 1962 kon met de zeer gewaardeerde medewerking van de gemeente Leiden een aanvang worden gemaakt met een opgraving in de Meerburger (of Roomburger) polder, op een terrein, dat geheel voor de bouw van woningen bestemd is, vlak ten noorden van de sloot, die de gemeentegrens vormt tussen Leiden en Zoeterwoude. Aan de overzijde van deze sloot zijn door J. H. Holwerda in 1927 (*Oudh. Meded. Leiden,* N.R. 8 (1927), blz. 60 e.v.) op de plaats van het 15de-eeuwse klooster Roomburg sporen ontdekt van een Romeinse versterking, een castellum, dat hoogst waarschijnlijk geïdentificeerd moet worden met de plaats Matilone, volgens de Tabula Peutingeriana gelegen op drie leugae of Gallische mijlen (à 2222 m) van Pretorium Agrippine (Valkenburg Z.-H.) en vijf leugae van Albanianis (Alphen aan de Rijn).

De directe aanleiding tot het onderzoek vormden de succesvolle waarnemingen die sinds enige tijd op het betreffende terrein waren gedaan door amateur-archeologen, correspondenten van de R.O.B. en leden van de A.W.W.N. (dezen hebben in een later stadium bovendien op tal van vrije zaterdagen een deel van het te verrichten graafwerk voor hun rekening genomen). Daarbij waren o.a. gevonden een bronzen as van keizer Augustus (RIC 360, geslagen te Lugdunum-Lyon, 10-3? voor Chr.) met een klop uit de tijd van Tiberius (T.C.P.A.), een zilveren denarius van Septimius Severus (BMC, waarschijnlijk 471-473, uit 205), fragmenten van dakpannen met stempels van Legio XXX (Vetera-Xanten, na ca. 120), Legio I Minervia Antoniniana (Bonna-Bonn, 212-222) en Exercitus Germanicus Inferior (na ca. 175 gefabriceerd op het landgoed De Holdeurn, Berg en Dal), verder talrijke scherven van terra sigillata (Drag. 37: één uit Zuid-Gallië, Id; opvallend veel uit Trier — één met het stempel CENSOR — en Rheinzabern, IIIa-c. Op bodemfragmenten van gladw. borden de stempels: FORTVNATVS, Moezelgebied, Traianus-Hadrianus; MIILISSVS, Drag. 31, Oost-Gallië, ca. 140-180; FIRMANVS, Drag. 32, Rheinzabern, ca. 140-180; SEVERVS en SEVERVS FEC, Drag. 31, Rheinzabern, Kräherwald en Westerndorf, ca. 140-180; SODALIS (retro), Drag. 32, Oost-Gallië, ca. 180-200; LIIO[, Drag. 32, Rheinzabern ca. 180-200; RXEAD; Drag. 32, Trier, ca. 180-200; VOLUNTOSSVS, Drag. 31, Trier, ca. 180-200) en een tweetal vermoedelijk 2de-eeuwse brandgraven (a: een ruwwandige kookpot met dekselgeul, een gouden ringetje; b: een kookpot Brunsting, Hees, ruww. type 4b met opgeschilderde oranjekleurige cirkels).

Tot de resultaten van het jongste onderzoek hebben in zeer belangrijke mate bijgedragen de boringen welke op het terrein en in de omgeving daarvan verricht zijn vanwege de Geologische Dienst te Haarlem (ir. B. P. Hageman en diens medewerkers).

Thans is gebleken dat zich op de grens tussen Zoeterwoude en Leiden in de Romeinse tijd een w.-o. gerichte waterloop heeft bevonden ter breedte van ca. 60 m (de oevers meegerekend) met een diepte van minstens 4 tot 5 m. Wij hebben hier te maken met een oorspronkelijke vloedkreek van het Rijn-estuarium. Aan de noordelijke oever is duidelijk geconstateerd, dat daar in de Romeinse tijd graafwerk is verricht; bovendien mag aan de hand van scherven van aardewerk (een kruikhals van type Hofheim 50; twee scherven van kookpotten type Hofheim 87a en een randfragment van type Gose 533 tezamen met inheems-Romeinse scherven zonder versiering)

de oudste menselijke activiteit ter plaatse gedateerd worden rond het midden van de 1ste eeuw na Chr. Mede op grond hiervan kan nu worden aangenomen dat de „gracht van Corbulo" is teruggevonden. Deze werd in het jaar 47 in opdracht van de toenmalige gouverneur en opperbevelhebber van Germania Inferior, Cn. Domitius Corbulo, gegraven tussen de Maas en de (Oude) Rijn en had volgens Tacitus (*Annales,* XI, 20) een lengte van ongeveer 34 km; volgens Cassius Dio, in zijn Romeinse geschiedenis (LX, 30, 6), was de gracht slechts ca. 31.5 km lang. Boringen hebben verder uitgewezen, dat de bedding van de ontdekte „gracht" ook nog aanwezig is ongeveer 8 km naar het zuidwesten, ten oosten van het Rijn-Schiekanaal, tussen Voorschoten en Leidschendam.

De noordelijke oever, in de Meerburger polder, is in de loop van de 2de eeuw plaatselijk versterkt door middel van een open beschoeiing en bovendien door een daarachter opgeworpen, ongeveer 2 m brede wal van zoden. Een en ander hangt samen met bewoning aan deze zijde langs de gracht; meer naar het noorden zijn in dezelfde tijd houten gebouwen verrezen, die wel gestaan moeten hebben op het territorium van het castellum. Ten westen hiervan heeft eertijds een uit het noorden komende, ca. 5 m brede kreek gelopen, die in verbinding heeft gestaan met de grote vloedkreek van het Rijn-estuarium. De kleine kreek is als zodanig in de Romeinse tijd zeer waarschijnlijk van geen, of nauwelijks van enige betekenis geweest. Omstreeks 200 of nog later is vlak ten westen van haar nagenoeg geheel verlande bedding een n.-z. gerichte haven gegraven ter breedte van ongeveer 10 m (18 m als men de oevers meerekent) en ter lengte van ongeveer 33 m; deze was gelegen aan een flauwe buitenbocht van de gracht van Corbulo. Deze plaats van de voormalige kreekbedding heeft daarna gedeeltelijk dienst gedaan als oostelijke oever van de haven. Deze laatste is zeker aan de oostelijke en aan de noordelijke zijde afgezet geweest met een beschoeiing; aan de oostelijke kant was deze open en bestond zij uit een dubbele rij van palen (die van de oostelijke rij waren verticaal in de grond geslagen, die van de westelijke daarentegen schuin in het talud van de haven; vgl. een overeenkomstige vondst uit 1958-1959 te Ouddorp-Goedereede; *Helinium,* 1 (1961), blz. 155, 38); aan de noordelijke zijde had de beschoeiing, die daar ten dele is aangebracht in de bedding van de kleine kreek, een meer gesloten karakter.

In totaal zijn drie loop- of woonniveaus gevonden uit de Romeinse periode. Het oudste (zie boven) dateert uit de tijd omstreeks die van de aanleg van de gracht van Corbulo en is gelegen op 0.70-0.90 m —N.A.P. Het noordelijke talud van de gracht heeft hierbij aangesloten; de steile kant daarvan is in de profielen duidelijk zichtbaar op een diepte van ongeveer 1.40 m —N.A.P. tot 2-2.20 m —N.A.P. (= onderkant van de opgravingsputten).

Na de aanleg van de gracht is het water nog voortdurend actief geweest met betrekking tot het gebied aan de noordzijde. Boven het oudste loopniveau ligt daar een laag afgezette grond; hierop bevindt zich een tweede loopniveau, waarop de wal van zoden is aangebracht. Ten noorden van deze wal en aansluitend aan niveau 2 heeft de woonlaag gelegen (0.45-0.55 m —N.A.P.) van de derde periode. Deze, waartoe verreweg de meeste vondsten behoren, kan globaal gedateerd worden in de tijd van „Niederbieber" (190-260). Een hoogtepunt van menselijke activiteit lijkt geplaatst te moeten worden rond het jaar 200 (de periode van de keizers Septimius Severus en Caracalla; vgl. de in vroeger tijd te Roomburg op het terrein van het castellum gevonden inscripties in: A. W. Bijvanck, *Excerpta Romana,* III, nr. 332, 334 en 337, en de thans aan het licht gekomen dakpanstempels van Legio I Minervia met de bijnaam Antoniniana).

Van de kleinere vondsten uit de Romeinse tijd zijn — behalve dakpannen met militaire stempels van de reeds boven genoemde soorten — vooral de volgende te vermelden. Een dakpanfragment met het vlootstempel CGPF, van de Classis Germanica Pia Fidelis (na 96). Veel stukken terra sigillata (determ. J. A. Trimpe Burger); deze stammen voor verreweg het grootste deel uit Trier (o.a. een nagenoeg complete kom Drag. 37 met het stempel AMATOR F en Rheinzabern (o.a. op bodemfragm. van bord Drag. 31 het stempel FIDEL[IS·F]) (IId-IIIA); een enkel stuk t.s. is versierd in de stijl van Satto (Chémery-Faulquemont, IIA), terwijl ook de t.s.-pottenbakkerijen van Lavoye vertegenwoordigd zijn (IIb/c); een bodemfragm. van een t.s.-bord Drag. 31 draagt het stempel CAVPIVS

(Oost-Gallië, ca. 140-180); twee t.s.-scherven zijn voorzien van merkwaardige graffiti (lezing H. Brunsting): a. AΘHN[- na het graffito op een stuk muurschildering uit tempel II te Elst het tweede Griekse uit Romeins Nederland! — en b. Diogenes. Twee bronzen mantelspelden van een zeer zeldzaam type, nl. fibulae met gespleten beugel (ca. 180-260). Werpkogels van gebakken aarde. Tal van met ijzeren nagels beslagen zolen van sandalen en schoenen. Een compleet skelet van een paard, dat in vroeg-Romeinse tijd op de noordelijke oever van de gracht van Corbulo is terechtgekomen.

Boven het jongste Romeinse niveau ligt een pakket opgeslibde klei, dat in de laat-Romeinse tijd of in de Vroege Middeleeuwen is afgezet. De oudste middeleeuwse scherven die in de daarboven gelegen grond zijn aangetroffen, dateren uit de 9de-12de eeuw (kogelpotaardewerk en Badorfer, Pingsdorfer en Paffrather ceramiek; iets ouder nog is wellicht een piramidaal benen hangertje, dat een uit puntcirkels bestaand ornament heeft). In die tijd naar het schijnt is in de bedding van de gracht van Corbulo, die toen gedeeltelijk was dichtgeslibd, aan de noordzijde een gesloten houten beschoeiing aangebracht, waarvan in een der opgravingsputten overblijfselen zijn ontdekt. Deze sporen van menselijke activiteit hangen zeer waarschijnlijk samen met de bewoning in en rondom een voorloper van het vermoedelijk 13de-eeuwse kasteel Rodenburg (zie W. C. Braat in *Leidsch Jaarb.* 32 (1940), blz. 113 e.v.), dat in de onmiddellijke nabijheid gestaan heeft, aan de westelijke zijde van het opgravingsterrein, vlak ten oosten van het tegenwoordige Rijn-Schiekanaal.

Een bijzondere verrassing was de vondst van een fragment van een Romeinse dakpan met het stempel CTEC, in een greppel, die gevuld was met middeleeuws puin. Dergelijke stempels zijn tot nu toe alleen bekend uit burgerlijke nederzettingen in Midden- en Zuid-Limburg en het aangrenzende Belgische gebied (zie stelling XVIII in: diss. Bogaers, *Elst*). Men moet wel aannemen dat het thans bekend geworden exemplaar in de Middeleeuwen — tezamen met ander bouwmateriaal uit de Romeinse tijd? — uit Limburg naar Leiden is getransporteerd; vgl. een soortgelijk geval uit Rijnsburg: *Nieuws-Bull.*, 1961, kol. *92 e.v.

J. E. Bogaers (R.O.B., Amersfoort).

Monster. In aansluiting op het bericht in het *Nieuws-Bull.* van 15 oktober kan medegedeeld worden, dat door de heer J. Mezger, Wateringen, op Het Geestje sporen van bewoning uit de IJzertijd zijn gevonden. Het daarbij aangetroffen aardewerk behoort tot een type, dat o.a. in de Broekpolder bij Vlaardingen en aan de Hengelolaan te 's-Gravenhage te voorschijn is gekomen.

P. J. R. Modderman (R.O.B., Amersfoort).

NOORD-BRABANT

Sint-Michielsgestel. Van het in het vorige nummer van het *Nieuws-Bulletin* vermelde terrein is onlangs de bovengrond opnieuw verwijderd; op dit perceel is daarna grond gespoten, welke bij kanaliseringswerkzaamheden is opgezogen uit het Halsche Water onder Sint-Michielsgestel. Het ligt in de bedoeling de opgebrachte grond zo mogelijk volgend jaar weer af te voeren.

Nadat de bovengrond was weggeschoven, zijn ter plaatse nog enige opmerkelijke vondsten gedaan. Het betreft een stuk van een smeltkroes; terra sigillata-scherven, waaronder een randfragment van een bord Ritterling 4B (Claudius, of iets later?), een randfragment van een bord Drag. 18 (Claudius-Flavii), stukken van kommen Drag. 37 (laat I tot in III) uit Zuid-Gallië La Graufesenque enz.), Lezoux, Lavoye en Trier, en een wandfragment van een wrijfschaal Drag. 45 (IIB-IIIA); van gevernist aardewerk een randfragment van een bord Brunsting, Hees, type 17a, van witte aarde met oranjekleurig vernis (II), en een randfragment van een beker Brunsting, id., type 7a, grijs op de breuk met glanzend zwart vernis (IId-IIIA). Het reeds eerder vermelde stempel (op een t.s.-bord Drag. 31) CONDERII(?) luidt in werkelijkheid CONDARIL; naar alle waarschijnlijkheid hebben wij hier te maken met een fabrikaat van de pottenbakker CONDARILLUS (cf. Oswald, *Stamps*), die te Trier gewerkt heeft in de tijd van de Antonini (ca. 140-180), ofschoon van deze pottenbakker nog geen stempels in de bovenstaande vorm bekend schijnen te zijn.

J. E. Bogaers (R.O.B., Amersfoort).

LIMBURG

Gennep. Tijdens baggerwerkzaamheden in de Niers, waarbij het rivierbed ongeveer 80 cm verdiept is, zijn door H. Peeters, werkzaam

bij de Rijkswaterstaat, kring Venlo, drie 4de-eeuwse Romeinse munten (folles) gevonden (meded. W. Hendriks, gemeente-archivaris Venlo; determ. Kon. Penningkabinet, 's-Gravenhage).

1. Constantius II en Constans (346-350); P. V. Hill, J. P. C. Kent en R. A. G. Carson, Late Roman Bronze Coinage, A.D. 324-498, London 1960 [= HKC], 603. Geslagen te Rome, $\overline{R*P}$

2. Magnentius (350-351). HKC 48. Geslagen te Trier, $\frac{A}{TRS}$

3. Magnentius (350-351). HKC 54. Geslagen te Trier, $\frac{A}{TRS}$

J. E. Bogaers (R.O.B., Amersfoort).

Stein. Bij graafwerkzaamheden ten behoeve van woningbouw is de plattegrond van een bandceramisch huis blootgelegd. De lengte van dit huis bedraagt 32 m, de breedte 7 m. De wanden zijn in een greppel geplaatst. Op de grens van vóór- en middenhuis is de noordelijke lange wand over een halve meter onderbroken. De greppel bevat een groot aantal paalgaten, voornamelijk ter hoogte van het middenhuis. De plattegrond vertoont zeer duidelijk de bekende driedeling. De twee achterste series paalkuilen zijn langwerpig. Op een afstand van 4-7 m van de zuidelijke lange wand werden drie kleine, ondiepe kuilen gevonden. Plattegrond en vondsten plaatsen het geheel in de jonge periode van de bandceramische cultuur. Een en ander werd ons gemeld door pater A. Munsters M.S.C. te Stein.

R. S. Hulst (R.O.B., Amersfoort).

ZEELAND

Aardenburg. De opgravingswerkzaamheden op de weide van Quataert — ten zuiden van de Sint-Baaf — worden in de loop van december beëindigd. Het gehele terrein is dan in kaart gebracht. Gedurende november zijn in een grote opgravingsput van ca. 30 x 30 m talrijke sporen van hout-lemen gebouwen aangetroffen welke ongeveer evenwijdig lopen met een reeds eerder gevonden groot natuurstenen (hoofd?)gebouw. Waarschijnlijk zal in 1964 (of eerder) met het onderzoek van een aangrenzend perceel worden begonnen in verband met op handen zijnde woningbouw ter plaatse.

J. A. Trimpe Burger (R.O.B., Amersfoort).

Kleverskerke, gem. Arnemuiden. In verband met cultuurtechnische werken (herverkavelingen) in de omgeving van Kleverskerke op Walcheren zal in 1963 een drietal restanten van vluchtbergen worden onderzocht die in verband met het egaliseren van bepaalde landbouwgronden moeten verdwijnen. Tevens wordt een onderzoek ingesteld naar een vindplaats van vroeg-inheemse scherven uit het begin der jaartelling. Voorts zal aandacht geschonken worden aan een plaats ten noorden van Arnemuiden, waar te oordelen naar de vele misbaksels die daar in de grond voorkomen, mogelijk in vroeger tijd een steenbakkerij heeft gestaan. De Cultuurtechnische Dienst en de Nederl. Heidemij hebben alle medewerking toegezegd en reeds de nodige voorzieningen getroffen.

J. A. Trimpe Burger (R.O.B., Amersfoort).

ZUIDERZEEGEBIED

Oostelijk Flevoland. In sectie H zijn de opgravingswerkzaamheden in het rivierduintje met sporen van menselijke activiteit, voortgezet. Er is weer een aantal brandhaardjes aangetroffen, waarbij tal van stukjes vuursteen, overwegend afgeslagen.

In sectie K is een scheepsrest gevonden. Het betreft een stuk van een boord van een groot, mogelijk 17de- of 18de-eeuws schip met vier berghouten. Het fragment is van bijzondere betekenis in verband met een bepaalde constructie.

In sectie H is een scheepswrak onderzocht, dat zeer beschadigd bleek. Het schip vertoonde enkele merkwaardige constructies, die tot de conclusie leidden, dat hier vermoedelijk sprake was van een vaartuigtype in ontwikkeling. De inventaris van dit wrak bestond uit een aantal huishoudelijke materialen, waaronder een paar zeer fraaie, met kleurige emails ingelegde koperen mesheften.

G. D. van der Heide (Oudheidkundig onderzoek IJsselmeerpolders).

MUSEUM-NIEUWS

Instelling Textielcommissie Musea

Veel Nederlandse musea kennen problemen bij het beheer van hun collecties oude textiel. Het betreft hier speciaal de vraagstukken van verantwoorde conservering, reiniging en opslag.

Deze vraagstukken vergen bij uitstek een wetenschappelijke en deskundige benadering, waarbij vele conservatoren zich voor onoverkomelijke problemen gesteld zien.

Een groep conservatoren en wetenschappelijke onderzoekers op het gebied van het conserveren van textilia heeft in een informele vergadering, die op 29 mei 1962 in het Rijksmuseum te Amsterdam werd gehouden, getracht de meest urgente problemen te formuleren, waarmede men bij de conservering en reiniging van oude textiliën wordt geconfronteerd.

Op deze vergadering werd besloten tot de instelling van een „Textielcommissie Musea", die tot taak heeft, de in de musea bestaande problemen samen te vatten, contacten te leggen met de daarvoor in aanmerking komende instellingen voor het verrichten van het benodigde onderzoekingswerk, de resultaten van wetenschappelijk onderzoek op het gebied van textielconservering toegankelijk te maken door publikaties en door het organiseren van cursussen voor stafleden, het doen van de benodigde stappen om te komen tot een opleiding van textielrestaurateurs(-trices), internationale contacten te leggen om tot een uitwisseling van gegevens te geraken.

De commissie moet dus beschouwd worden als een vraagbaak voor de Nederlandse Musea en het Nederlandse contactorgaan voor de buitenlandse musea op het gebied van conservering en restauratie van oude textilia. Deze commissie heeft als voorlopige samenstelling:

Mej. dr. J. E. Leene, voorzitter (Technische Hogeschool Delft: Lab. v. Textieltechniek en Vezeltechnologie). J. B. Kist, secretaris (Nederlands Leger- en Wapenmuseum). Mej. drs. J. M. Balkenstein (Costuummuseum). G. A. Cox (Scheepvaartmuseum). Dr. A. A. Gerbrands (Rijksmuseum v. Volkenkunde). Mej. A. M. L. E. Erkelens (Rijksmuseum Amsterdam).

De commissie heeft haar werkzaamheden direct aangevangen. Zij heeft ir. J. Lodewijks bereid gevonden een cursus textielwarenkennis te geven ten behoeve van beheerders van museumcollecties antieke textiel.

Verder hoopt zij binnenkort in samenwerking met het Centraal Laboratorium voor Onderzoek van Voorwerpen van Kunst en Wetenschap een mededeling uit te zenden over eigenschappen en toepassing van stoffen, die ultraviolet licht absorberen.

In studie is genomen de opleiding van textielrestaurateurs.

TENTOONSTELLINGS-AGENDA

SAMENGESTELD DOOR HET RIJKSBUREAU VOOR KUNSTHISTORISCHE DOCUMENTATIE

AMERSFOORT

— *Zonnehof.* Vier Vlaamse Expressionisten: Guust de Smet, Edgar Tytgat, Jan Brusselmans, Constant Permeke 22 dec.-28 jan.

— *'t Oude Wevershuis.* Frans Slot, ceramiek; Nel van der Chys, sieraden; Mevrouw H. Enter, weefwerk; 't Kapelhuis, weefwerk -31 dec.

AMSTELVEEN

— *Aemstelle.* Piet van Wijngaerdt

AMSTERDAM

— *Rijksmuseum.* Aanwinsten 1962, Rijksprentenkabinet -15 febr.

— *Sted. Museum, Prentenkabinet.* Eigen collectie -14 jan.

De Brug: Amsterd. Kath. Werkgemeenschap -7 jan.

De Keerkring -7 jan.

De Grafische -7 jan.

„Geschenk" (collectie Sandberg) 16 dec.-4 febr.

(AMSTERDAM)
— *Mus. Willet Holthuysen.* Het wondere zwart van Delft -15 jan.
— *Mus. Fodor.* Adynamische werken -7 jan.
— *Tropenmuseum.* Nieuw-Afrika en alle tropische landen (elke zondag van 15-16 kunstmanifestatie (muziek, zang, dans uit tropische landen) -30 dec.
Suriname-tentoonstelling -31 maart
— *Zoöl. Museum.* Afrikaanse dieren -juni
— *Ina Broerse.* Kunstnijverheid -december
— *De Drie Hendricken.* Verkooptentoonstelling -31 dec.
— *Magd. Sothmann.* Koo Stroo -22 dec.
— *Galerie Mokum.* Bergh, Levy en van de Braak vanaf 1 dec.

ARNHEM
— *Gemeentemuseum.* Het oeuvre van Dick Ket -17 febr.

BILTHOVEN
— *De Kuyl.* Van abstractie tot realisme: Andries Minderhout, Jaap Hoffman, Otto Stärk -20 dec.

BREDA
— *De Beyerd.* Verkoopexpositie „Kunst als bezit" -december

DELFT
— *Prinsenhof.* Talens' Prijs 1962-1963 -31 dec.
— *Ethnogr. Museum.* Kunst van Nieuw Guinea 31 maart

EINDHOVEN
— *Van Abbemuseum.* Marzottoprijs (jonge kunst uit Europese landen) -31 jan.
— *De Krabbedans.* Woord en Tegenwoord 19 dec.-13 jan.

FINSTERWOLDE
— *d'Eendt.* John Grosman -4 jan.

'S-GRAVENHAGE
— *Gemeentemuseum.* Collectie Sonja Henie/Niels Onstad -7 jan.
World Press Photo '62 -7 jan.
Albert Termote 21 dec.-28 jan.
— *Postmuseum.* Kerstprogramma 24 dec.-8 jan.
— *Al-Veka.* Kerstsalon 1962 -1 jan.
— *Cojean.* Groepstentoonstelling -1 jan.
— *Kon. Acad. Beeldende Kunsten.* Willem Schrofer
— *Loujetzky.* Karl van Beek -22 dec.
— *Haagsche Kunstkring.* Adèle de Beaufort en Leon Zeldenrust -27 dec.
Johan van Hoften en Kedi v. d. Willigen 29 dec.-17 jan.
— *Nova Spectra.* Albert Bitran -23 dec
— *Penningkabinet.* 2500 jaar Perzische munten -5 jan.
— *Nouvelles Images.* Jacques Jutte -23 dec.
— *Rijksmus. Meermanno-Westreenianum.* Kerstmotieven in handschriften en incunabelen -12 jan.

GRONINGEN
— *Gron. Museum.* K. Stockhausen, electronische muziek, en Mary Bauermeister, schilderijen 22 dec.-20 jan.
— *Mangelgang.* Jan van der Zee -20 dec.

HAARLEM
— *De Ark.* Jan Hoogervorst en Wam van Dam -29 dec.

HEERLEN
— *Stadhuis.* Schilderijen uit het van Abbemuseum vanaf 21 dec.

'S-HERTOGENBOSCH
— *Prov. Noord-Brabants Museum.* Hoogtepunten uit het Groninger Expressionisme -27 dec.

HILVERSUM
— *Kantine De Jong.* Nippon Design Center -16 jan.

LEEUWARDEN
— *Prinsetún.* Wedgwoodprijs 1963 -6 jan.

MIDDELBURG
— *Van Benthem & Jutting.* De Lussanet -6 jan.

OUDERKERK a/d AMSTEL
— *Paardenburg* Paul Overhaus -27 dec.

ROERMOND
— *Gem. Museum.* Haro op 't Veld -24 dec.
Talens' Prijs 1962/1963 6-21 jan.

ROTTERDAM
— *Museum Boymans-Van Beuningen.* J. Nanninga -27 jan.
— *Mus. v. Land- en Volkenk.* Barik, oud en nieuw -1 april
— *Het Venster.* Hap Grieshaber -4 jan.
— *Gemeente-archief.* De tijd van Gijsbert Karel van Hogendorp -7 jan.

SCHIEDAM
— *Gem. Museum.* Henri Georges Adam -7 jan.

TILBURG
— *Natuurhist. Museum.* Het vliegen door planten, dieren en de mens -1 febr.
— *Brab. Sticht. Beeldende Kunst en Edelambacht.* Werk van aangesloten kunstenaars

UTRECHT
— *Centr. Museum.* Vroeg Christelijke Kunst uit Rome 20 dec.-17 maart
Het Goud van Peru -10 febr.
— *De Utrechtse Kring.* Ruud Peeters 16 dec.-6 jan.
— *Kunstliefde.* Israëlische kunstenaars 22 dec.-14 jan.
— *De Reiger.* Charlotte van Pallandt en Federico Carasso -6 jan.
— *De Jacobitoren.* Gab Smulders -1 jan.

WASSENAAR
— *Heuff.* Willem Witjens en Anne Weitjens -4 jan.

MEDEDELINGEN

K.N.O.B.

REPERTORIUM NED. MONUMENTEN VAN GESCHIEDENIS EN KUNST

Deel III van bovengenoemd Repertorium (tijdschriftartikelen) is verschenen. Alle leden, die vóór 1 september j.l. op dit werk hebben ingetekend voor de tot die tijd geldende, gereduceerde prijs, zullen inmiddels het boek hebben ontvangen.

Zij worden verzocht, een bedrag van *f* 15.— over te maken op postrekening nr. 140 380 ten name van de Penningmeester van de Bond te Rotterdam.

Bestellingen dienen gericht te worden aan het secretariaat; de prijs bedraagt *f* 22.50 voor leden en f 30.— voor niet-leden.

Omtrent een eventuele herdruk van de delen I en II kunnen thans nog geen mededelingen worden gedaan.

REGISTER BULLETIN EN NIEUWSBULLETIN 6DE SERIE 15 (1962)

Aardenburg *68, *82, *102, *164-*165, *197
Abbegeerke 288
Abbenbroek, Kerk 119, 129, 298
Aefferden, Geerloch van 247
Aerschot 65
Akersloot *157
Akkrum *123
Alberti, L. B. 29
Albertus, aartshertog 15
Alblasserdam *80-*81
Aleyd, vrouw van Willem Tolhuys 213, 215, 216
Alkmaar
  Huis Kanisstraat 141
  Saneringsplannen *127
  Sint Laurenskerk *288*, 289-290
  Wildemanshofje 63
Alphen (N. Br.) *6, *23
Alsloot, Denis van 15
Alva 338
Ammersoyen 216
Ampzing, S. 81
Amsterdam 66, 241, 259, 264
  Brouwerij De Hooiberg 331
  H. Stede of N. Z. Kapel 286, 321
  Herst. Ev. Luth. kerk 212
  Huis De Blauwe Druif 252
  Huis te Kleef 331
  Huis in de Warmoesstraat 159
  Minderbroederskloosterk 287, *288*
  Museum Amstelkring 282, 287, *288*
  Nieuwe Kerk 12, 313-336, *315-316, 317, 319-320, 322, 332, 333*
  O. L. Vrouwekapel 321
  Oude Kerk 117, 127, 276, *277*, 279-285, *280, 281-282, 288*, 297, 313, 318
  Rijksmuseum *60*, 104, 216, 286, 287
  Rijksprentenkabinet *24*
  Sint Pieterskapel 321
  Sint-Olofs- of O. Z. Kapel 285-286
Andries, Guido (di Savino) 26
Anloo 65
Annunciatie 45, 219
Antonisz., Cornelis 125
Antwerpen 11, 65, 66
  Fontein Grote Markt 61
  Museum Mayer van den Bergh 45
  Museum v. Schone Kunsten 43
  Omwalling 32
  Stadhuis 32, 34
Apeldoorn, het Loo 272
Apostelen 219, 292, 293, 295, *297*
Aragon, Johanna van 58
Arndt de Schoelmeister 203
Arnhem
  Gemeentemuseum *192*, 207
  Huis De Crabbe 245
  Huis van Maarten van Rossum 27
  Johannieters 190, 213, 221
  Muntvondst *93
  Presickhaeffs Huys 241-256, *243-244, 249-250*
  Rijksarchief 214, *214, 215*
  Sint Agnietenklooster 199
  Sint Eusebiuskerk 189-222, *191-192, 193, 196, 197-198, 204, 205, 208, 209, 216, 217*
  Sint Maartenskerk 192-196, 204
  Sint Petersgasthuis 241
  Sint Walburg 195
  Wildeman *61*, 65
Arnold, hertog van Gelre 199
Aue, Hartmann von 53
Augsburg 66

Baarland, kerk 296
Baerze, Jacob de 45
Baksteen 347-352
Barcelona 57
Barendrecht, Boerderij 266
Barradeel, Monnikenterp *35-*36
Batensteyn, Kasteel 228
Bazel, Museum 109
Beek, Jacob van der 63
Beelden van hout 275-298, *277-278, 280, 281, 288, 289, 294, 296, 297*
Beham, Barthel 217
Behang
  Goudleer 272
  Geschilderd 238, *241*
Beijer, Jan de 81, 207
Beilen 65
Bele, vrouw van Johannes Tolhuys 214
Beltgen, Joh. 215
Benschop, Kerk 277
Berg, Herma M. van den
  Nieuwere monumentenbeschrijvingen buiten de landsgrenzen verschenen 177-188
  Over doel en grenzen van de monumenten-beschrijving 75-88
Bergamo 29, 34

Cijfers voorafgegaan door * hebben betrekking op de kolommen van het *Nieuws*-Bulletin.
Cursieve cijfers verwijzen naar afbeeldingen.

Bergen op Zoom 59, 65, 67, 70, *128
Bergh, Kasteel 228
Bergh, Oswald I, graaf van den 226
Bergh, Oswald II, graaf van den 226, 228
Berghe, Borchart van den 205
Bergum *49, *93
Berlijn, Deutsches Museum 43
Berne *186-*187
Bernet Kempers, prof. dr. A. J.
Presentatie in openluchtmusea (voordracht) *104-*111
Bernheimer, Richard 51, 73
Bernt, orgelmaker 203
Bernt, stadsmetselaar van Arnhem 205, 206
Bijensz., Herman 331
Binche
Kasteel 13, 14
Mariemont 15, 16, *25*
Bitter, Roloff 198
Blijde Inkomste 11, 58
Blote, Philips de 38
Bockmeijer 288
Boege, Jacob van 193, 194
Boelre, Willem van 332
Boerbooms, J. W. 209, 211
Boeyinga, B. T. 211
Bohemerwoud 299, 307
Boisserée 79
Bologna 29
Palazzo Albergati 31
Borch, Jacob van der 332
Borger, Hunebedden *20-*21
Borsselen, Frank van 101, 113
Borsselen, wapen van 63
Bos, Cornelis 11, 12
Bosch, Hiëronymus 68
Bouma, S. J. 265
Bouman, Dietrich 259
Bouman, Jan 258, 260
Boussu, Kasteel 14
Boutsvoirde, Heynric 331, 332
Bouvy, D.
In Memoriam mgr. A. E. Rientjes *33-*36
Braat, W. C. (rec.) 311-312
Breckerveld, H. *192,* 207, 212
Breda 65
Gemeente-archief *13*
Kasteel *9, 12, 13,* 17, 18-29, *20, 21,* 33-34
K.M.A. *13*
O. L. Vrouwekerk (grafmonument) 20, 25, 32
Sacrament van Niervaart 59
Bremen 301-310
Broecke, Willem van den 32
Brom, Jeremias 343
Brou, Kerk 13, 21
Brouwershaven *165
Kerk 115-138, *116, 117, 121-122, 123-124, 128, 129, 136, 137,* 293, *296*
Bruchsal, Alexander van 28
Brueghel, Pieter 57
Brueghel de Oude, Jan 15, 16
Brugge 58
Griffie 12
Sint Janshospitaal 118
Bruntinge, Boerderij 267
Brusse, M. J. 5
Brussel 10, 58
Hof van Granvelle 31, 34
Keizerlijk slot 16
Kon. Bibl. 53
Kon. Museum 15
Zavelkerk 60, *61,* 71
Bruyne, Peeter de 28
Buoni, Donato de 29, 32, 34
Burckhardt, Jacob 82
Buren
Kasteel 17, 18, *24,* 26, 29, 30
Kerktoren 31
Burgerhuys, Jan II 264
Bussche, van den 343
Buurman, D. J. G. *225*

Cadzand *166
Caen 66
Canneman, E. A.
De restauratie van het kasteel Wisch 232-240
Carloo 65
Chalon, Claudia van 19, 26
Chalon, Philibert van 19
Chalon, René van 19, 21, 24, 26, 33, 34
Chambord, Kasteel 16
Chartreuse, La Grande 101
Chester 57
Christus 45, *217,* 218, 184, 290
Clarijs, Petra
Denekamp, Museum Natura Docet *25-*27
Nijmegen, Gemeentemuseum *27-*30
Waalwijk, Nationaal Museum voor de Schoen- en Lederindustrie *41-*44
Zutphen, Stedelijk Museum, Oudheidkamer voor Stad en Graafschap Zutphen *83-*84
Cloet, J. J. de 82
Clouston, R. W. M.
Dutch and Belgian bells (rec.) 264

Cijfers voorafgegaan door * hebben betrekking op de kolommen van het *Nieuws*-Bulletin.
Cursieve cijfers verwijzen naar afbeeldingen.

Coecke van Aalst, Pieter 11
Colen, Rutger van 201, 212
Coligny, Louise de 342
Colinet 105
Craandijk, J. 82
Cranevelt, Joost van 252
Cranevelt, François van 252
Croy, Jacob van 11
Cuijk 65, 193
Culemborg, Kasteel *3, *22
Cuyp, A. 212
Cuypers, Jos. 209
Cuypers, P. J. H. 2, 77, 209

Daems, J. C. 253
Dakpan 350-351
Daktegel 351
Damme
  O. L. Vrouwekerk 297, 298
  Sint Janshospitaal 118
Delft
  Arsenaal 35
  Karthuizerklooster 101, 113
  Kruitmagazijn 35
  Lombardenhuis 38
  Oost-Indisch Huis 35
  Oudemannenhuis 38
  Oud-Kath. kerk 35
  Sint Agathaklooster *278, 289,* 291-292
  Sint Jorisgasthuis *289,* 292
  Stadhuis 35
  Vleeshal (Korenbeurs) 35-42, *36, 37*
  Wanthuis 38
Denekamp, Museum Natura Docet *25-*27
Denner, Hughen 115
Derricksen, Hendrixke 302
Deventer 190, 264, 299-310
  Sint Lebuinuskerk *3, *21, *38
Deventer, Jacob van 148
Diest 65
  Sint Sulpitiuskerk 43
Dijon, Museum 45
Doest, Abdij van Ter 119
Domburg, Gillis Jacobsz. 36
Dongjum *49
Dordrecht 237
  Grote Kerk 126
  Saneringsplannen *127
Dorgelo, A.
  De klok van Willem Tolhuys uit de Sint Eusebiuskerk te Arnhem 213-222
Dorp, jhr. Arend van 337
Drie Koningen 219, *288,* 289, 290
Drijvere, Rombout de 28
Dubbe, B.
  Hessische glasexport naar Nederland 299-310
Dubroeucq, Jacques 14, 16, 32, 33, 34
Duhamel, Alard 68
Duivendijke 116
Duivenvoorde, Huis te 270, 274
Dusseldorp, Archief 225
Duurstede, Kasteel 228
Duyvenee 115
Dvořak, M. 84

Echt *24, *52
Edam
  Grote Kerk 62
  Huis Damplein 139, 150-160, *154, 155-156, 157-158,* 173, 174, 175
Ede, Kerktoren 207
Eekhoff, W. 83
Eggert, Jan 328
Eggert, Willem 328
Egmond, Floris van 18, 29, 31
Egmond, Karel van 203, 208, 212, 213, 217, 220, 221, 226
Egmond, Maximiliaan van 18, 30
Einde, Jan van den 217
Elsenburg, landhuis 258
Emmen, Hunebed *21
Emmerik 203
Engel, prof. dr. H. *101
Engelen 216
Enkhuizen 264
  Zuiderkerk 289
Erasmus 25, 109
Este, Ercole I d' 63
Etten, Kasteel Ten Houte *160
Ettenius, Corneille 24
Eva 283
Evangelisten 288, 289, 291
Eyck, Jan van 43
Eyck van Zuylichem, F. N. M. 82

Fellinghausen 63
Ferwerd *18
Fine, Johannes a 217
Florence, Uffizi 114
Floris V, graaf van Holland 37, 115
Floris, Cornelis 10, 32, 34
Fonseca, Geslacht de 19
Fontainebleau 10
Foudgum *123

Cijfers voorafgegaan door * hebben betrekking op de kolommen van het *Nieuws*-Bulletin.
Cursieve cijfers verwijzen naar afbeeldingen.

Franeker *49
Frankfort 302, 310
Frans, Peeter 28
Frederik Hendrik 343, 347
Fremy, Claude 264
Friedrich Wilhelm I, koning van Pruisen 257, 259
Froissart 56

Gaasterland *121, *185
Gaillon, Kasteel 12
Geelstipke 288
Geertruidenberg, Sint Gertrudiskerk 128
Gelder, Johan van 308
Gendt, Kerk *173, *187
Gennep *196
Gent 66
  Kasteel 29
Geryt, tymmermeester 228
Ghein, de 264
Gijsen 259
Giovanni, Bertoldo di 63
Glaswerk 101-114, *103-104, 105-106, 107-108, 109, 111-112,* 299-310
Glas, gebrandschilderd 208
God-H. Geest 219
Goes, Hugo van der 114
Goethe 56
Goethgebuer, P. J. 82
Goldmann, Nikolaus 257
Goltzius, Hubert 21
Goossens, Jac. 44
Gottignies 65
Gouda
  Museum De Moriaen 350
  Sint Janskerk 129, 279
Goudleerbehang 272
Goutum *185
Goyen, Jan van 207, 212
Graff, George 212
Granada
  Castillo de la Calahorra 19
  Alhambra (Paleis van Karel V) 20
Grave, Sint Elisabethskerk 31
Grave, Josuah de *12*
's-Gravenbrugge 331
'sGravenhage
  Alg. Rijksarchief 269-274, *272, 273,* 337, 339, *344, 345,* 346
  Grote Zaal op het Binnenhof 117, 118, 119, 137
  Hofkapel 317
  Huis Huguetan (Kon. Bibl.) 272
  Huis Schuylenburg 272
  Kasteel De Binckhorst *81
  Het Kleine Loo *131
  Kon. Bibl. *273,* 274
  Kon. Huisarchief *9,* 17, *24*
  Paleis Kneuterdijk 272
  Portugese Synagoge 272
  Sint Jacobskerk 279, 315
's-Gravenmoer, Kerk *24
Greenwich Queens House 271, 272
Groede 65
Groesbeek, De Holdeurn *39, *50
Groningen, Sint Maartenskerk *3, *17, *35
Guadalajara, Kasteel 20
Guicciardini, L. 81
Guizot 78
Gulik, Kasteel 17, 18, *25,* 30, 31
Gustaaf Wasa 12

Haarlem 81
  Bakenesserkerk *288,* 290
  Huis aan de Markt 159
  Sint Bavo *61,* 64, 126, 129
  Vleeshal 39
  Waalse kerk *288, 290*
Haen, Abraham de 82, 270, 271, *273*
Haffen, Gerhard van 213
Halle, Sint Martenskerk *60,* 61, 70, 71
Hamburg, Kunstgewerbe Museum 70
Hardenberg, Stadsmuur *67
Harderwijk, Wellepoort 207
Haren (N. Br.) *68
Haskerland *18
Haslinghuis, dr. E.J. 1-8, *8,* 83
  Bibliografie 89-100
Haultain, jhr. A. de 338
Havelte 65
Haveman, Johan 305
Hedel, Kasteel 228
Heek, J. H. A. (verz.) 287, *288*
's-Heerenberg 216
  Verz. J. H. A. van Heek 287, *288*
  Kasteel Bergh 228, 287, *288*
Heerlen, Pottebakkersoven *178-*179
Heide, G. D. van der
  Expositiegebouw te Lelystad *89-*94
  Speurtocht naar onze voorouders (rec.) 312
H. Agatha 289
H. Christophorus 217
H. Cornelius 292
H. Eusebius 199

Cijfers voorafgegaan door * hebben betrekking op de kolommen van het *Nieuws*-Bulletin.
Cursieve cijfers verwijzen naar afbeeldingen.

H. Jacobus Major 128, *136*, 137, 280, *281*, 284, 293, 294, *296*, 297, *297*
H. Jacobus Minor 294
H. Johannes de Doper 219, 284
H. Johannes de Evangelist 288, *288*, 294, 295, *297*, *20
H. Lucas *289*, 289
H. Marcus *289*, 289
H. Matheus *288*, *289*, 289
H. Nicolaas 128, *136*, 137, *280*, 281, 284, 293, *296*
H. Paulus *217*, 218, 285, 291
H. Petrus *217*, 218, 285, 291
H. Thomas *289*
Hekker, R. C. (rec.) 261-264, 347-352
Hellendoorn 218
  Kerk *50-*51
Helvoirt, Kerk 296
Hemert (Wonseradeel) *154-*155
Hemony, François 264
Hemony, Pierre 264
Henzen, Lodewijk 209
Herent 64
's-Hertogenbosch
  Huis De Moriaen *160
  Huizen 66-74, *160
  Prov. Genootsch. v. K. en W. *12*
  Sint Jan 43-74, *44*, *45*, *52*, *53*, *60*, 209
  Stadswapen 66, *67*
Hessen 105, 299, 307
Heusden 5, 6
Heverlee 65
Heyns, Zacharias 62
Hoed J. den
  Het Prinsenhuis te Vlissingen 337-348
Hoedekenskerke, Kerk 296
Hoei 57, 70
Hofdijk 82
Hollant, Dirc 313
Hollestelle, J.
  De steenbakkerij in de Nederlanden (rec.) 347-352
Homoet, Hendrik van 226
Homoet, Steven van 226
Hoogers, H. *192*
Hoorn 81
  Oosterkerk 288, 289
Hoorn (Terschelling) *189
Horst, Hendrik ter 218
Houve, Ott Hermansz. 40
Hubrechtsen, Jacob 343
Hüsman, Harman 305
Huissen 60
Huizen *189

IJmuiden *124
IJsselstein, Kerktoren 16, 18, *25*, 30, 31
Ilpendam, Kerk 287-288
Immerseele 64
Immink, B. F. *9*
Ipke 288
Isabella, aartshertogin 15
Jacobi, dr. E.F.
  Presentatie in de dierentuin (voordracht) *111-*114
Janse, H. (ir. R. Meischke, H. J. Zantkuyl en —)
  Drie Noordhollandse huizen 139-176
Janse, H.
  Houtsculptuur aan de kappen van de middeleeuwse kerkgebouwen in westelijk Nederland 275-298
  (rec.) 265-268
Jansz., Pieter 40
Jelissen, Johan 302
Johan I, hertog van Kleef 199
Jutrijp *66

Kaethel, Huibrecht 258
Kalf, J. 83
Kamerijk 11
Kampen 299
  Cellebroederspoort 45
  Gotisch huis 350
  Sint Nicolaas- of Bovenkerk 77, 201, 212, *21, *38-*39, *186
  Stadhuis 45
Kapelle, Kerk 295, *297*
Karel V, keizer 13, 14, 15, 18, 20, 33, 58
Karel VI, koning van Frankrijk 56, 70
Karel VII, koning van Frankrijk 56
Karel van Egmond, hertog van Gelre 203, 208, 212, 213, 217, 221, 226, 228
Karel de Stoute 115
Katwijk, Hof te 274
Keldermans, Rombout 22, 23, 34
Kethel *67
Keulen 190, 199, 200
  Dom (epitaaf Jacob van Croy) 11
  Kunstgewerbe Museum 66, 70
  Sint Severin 202
Key, Lieven de 39, 40
Keyser, Hendrick de 35, 40, 253, 256
Kimswerd *19
Kinder, Sir Klaas 115

Cijfers voorafgegaan door * hebben betrekking op de kolommen van het *Nieuws*-Bulletin.
Cursieve cijfers verwijzen naar afbeeldingen.

Klerk, M. de 30
Kleverskerke *198
Kloetinge, Kerk 120, 295
Klok 199, 213-222, *216*, *217*, 264
Klooster, L. J. van der
Ontwerpen van Daniel Marot voor het huis Rosenburg te Voorschoten 269-274
Kloot Meyburg, H. van der 135
Koningsdiep (ruilverkaveling) *18, *36, *49, *65, *121-*122, *154
Koster, Assuerus 264
Kranenburg, Stiftskerk 202
Kranendonk 65
Kraus, F. X. 79
Kremer, Lubbert 299-310
Krocht 190, *192*, *197-198*, *208*
Kruiziging *217*, 217, 219
Kruysselberg, Adolf 272
Kruysselberg, Nicolaas 272
Kuile, dr. E. H. ter
De Vleeshal te Delft 35-42
Kuilenburg, E. van 210

Laborde, A. de 78
Laeky, Claes 215
Landelijke bouwkunst, Documentatie (rec.) 265-268
Landshut, Residentie 19
Lange, ir. G. C.
Oude steden in de nieuwe Delta (voordracht) *53-*55
Langenberg, Gerwin van 203
La Rochefoucauld, Kasteel 19
Latewaert, Loy 54
Leersum *188
Leeuwarden *36-*37, *65
Huis Ossekop 350
Leicester 342
Leiden *191-195
Kasteel Rodenburg *195
Klooster Roomburg *191
Sint Pancras- of Hooglandse Kerk 126
Sint Pieterskerk 277, 291
Lelystad, Expositiegebouw *89-*94, *89
Lennep, J. van 82
Leo X, paus 18
Leuven 264
College van Daale 32
Karthuizerklooster 101
Leyonhuvud, Margareta 12
Liempde *95
Liere, Vrouwe van 271
Limburg Stirum, graven van 226, 231
Linne *6
Linnig, J. 32
Loenen *94
Londen 272
Lons-le-Saunier 20, 21
Loo, het 272
Loocke, Rombout van den 28
Lotharingen, Karel van 15
Luraghi, J. B. 272
Lussanet de la Sablonière, ir. H. de
De kerk te Brouwershaven 115-138
Lutjelollum *121
Luttervelt, dr. R. van (rec.) 264
Luxemburg, Philiberte van 21
Luzern 63
Lyon 66

Maarssen, Huis ter Meer 272
Macquenoise 105
Madonna *217*, 219, 222
Madrid, Prado 15
Maerlant, Jacob van 53
Mander *173
Margaretha van Oostenrijk 13, 22
Margry 134, 135
Maria 45, *217*, 219, 222, 290, 294, *297*
Kroning 294, *297*
Maria van Hongarije 13, 14, 33
Mariotto, Jan Baptiste 21
Marken 266, 267
Marot, Daniel 269-274, *272*, *273*
Martinus V, paus 195
Mathesius, Johan 299
Matsijs, Quinten 61
Maurits 339
Mechelen 264
Paleis van Margaretha van Oostenrijk 22
Meerbach, Wilhelmus van 195
Meischke, ir. R.
De Nieuwe Kerk te Amsterdam 313-336
Meischke, ir. R. —, H. J. Zantkuyl en H. Janse
Drie Noordhollandse huizen 139-176
Metslawier, Ropta-State *77
Midsland (Terschelling) *189-*190
Miedum *153
Mierevelt, Michiel van 343, 347
Meit, Conrat 13, 21
Melsbroek 65
Mendoza, Antonio de 20
Mendoza, Mencia de 19

Cijfers voorafgegaan door * hebben betrekking op de kolommen van het *Nieuws*-Bulletin.
Cursieve cijfers verwijzen naar afbeeldingen.

Middelburg 264
Abdijkerk 129
Mielke, Friedrich
Das Holländische Viertel in Potsdam (rec.) 257-261
Minderhout, ir. A. P. (voordracht) *57-*60
Minnertsga *153, *185
Moer, Gobel 200
Molkenboer, Anton 5
Monmouth, Galfridus van 53
Mons (Bergen)
Huizen 248
Sint Waudru 14
Monster *158-*160, *196
Monumentenbeschrijving 2-3, 75-88, 177-188
München, Ältere Pinakothek 15, 16
Mulder, Adolphe 161, 162, *163-164,* 165
Muntvondst *6, *39, *79, *93-*96, *123, *162-*164, *176-*177, *185, *197
Murmerwoude, Kerk *37-*38
Mynscart 199

Naarden, Sint Vituskerk *61,* 64, 277, *290-291*
Namen, Museum 109
Nassau, Engelbrecht II van 25, 33
Nassau, Hendrik van 17, 18, 19, 21, 23, 24, 26, 29, 33
Nassau, Johan Maurits van 17
Netscher, Theodoor 270, *273,* 274
Neurenberg 57
Nieuwe Niedorp, Kerk 288
Nieuw- en Sint Joostland *26
Nieuwlandpolder 116
Nijmegen 216, 218, 221
Besiendershuis 251
Bushuis 218
Gemeentemuseum *27-*30
Legerplaats 10de legioen *3, *40, *67, *78-*80, *101, *155-*157, *187-*188
Sint Stevenskerk 194, 201, 202, 204
Stadhuis 251
Nijmegen, Jan van 28
Nijss, Jacob 308
Nijss, Thijss 308
Nisse, Kerk 293-294, *297*
Nobel, Pieter 115
Nole, Colijn de 12
Noordoostpolder *146
Noort, Lambert van 11
Noort, Willem van 12, 28
Noye, Sebastiaan van 31
Nozeroy, Kasteel 21
Nulandt, Gelis ingen 247
Nunhem 217

Oberstdorf 57, 70
Odoorn, Hunebed *21
Oostdongeradeel *38
Oostelijk Flevoland *146, *166, *198
Oosterbeek 190, *173
Oosterblokker, Kerk 288, *289,* 289
Oosterhesselen 65
Oosthuizen, Kerk 288
Orléans, St. Aignan 60
Orsini 21
Oudega, Kerk *1
Ouden, Adriaan den 258
Oudenaarde 65
Bisschoppenhof 32
Stadsuurwerk 61
Ouderogge, Cornelis 264
Ourson 57
Overvoorde, J. C. 3, 4, 83
Ozinga, dr. M. D. *123
De strenge Renaissance-stijl in de Nederlanden naar de stand van onze tegenwoordige kennis 9-34

Paciecho, Hernando 302
Padua, Basilica 27
Palts 299
Paludanus, Guilielmus 32
Parijs 66
Parler, Peter 202
Pasqualini, Alexander 16, 17, 18, 29, 30, 33
Peeters, C. J. A. C.
Wildemannen in Den Bosch 43-74
Pelen, Paul 207
Persijn, Dirc 101
Peruzzi, B. 31
Peter van Utrecht, meester 220
Petersz., Geryt 331
Philips II 11, 14, 18, 34
Philips de Schone 58
Pingjum, Kerktoren *185-*186
Pius II, paus 57
Plutarchus 20
Por, Jacob 294
Portheine jr., H. 208, 209
Post, Pieter 35
Posthumus Meyes 209
Potsdam
Holländisches Viertel 257-261
Gloriette 257

Cijfers voorafgegaan door * hebben betrekking op de kolommen van het *Nieuws*-Bulletin.
Cursieve cijfers verwijzen naar afbeeldingen.

Pouwell, stadsbouwmeester van Arnhem 206
Praag
  Belvédère 19
  Kathedraal 202, 212
Presickhave, Bernt 252
Presickhave, Derick 252
Pronk, C. 81, 270
Prüm, Abdij 189, 195, 199
Puissant, E. 248
Purmerend, Huis Peperstraat 139-150, *141-142, 143-144, 145-146,* 158, 173, 174, 175
Put, Arent Jansz. van de 217

Raffaël 18
Ratgeb, Jörg 107
Redtenbacher, A. 79
Reijers, Otto 253
Renaud, J. G. N.
  Enkele archeologische opmerkingen betreffende het kasteel Wisch 223-232
  Glas uit het einde der Middeleeuwen 101-114
Renesse, Jan van 23, 24, 26, 115
Rhenanus 299
Richmond (Virg.), Museum 15, 16
Ridder, Anton de 258
Ridder, Gerrid de 259
Ridder, Peter de 259
Riegl, A. 84
Rientjes, mgr. A. E. (in Memoriam) *33-*36
Rijperkerk *18
Rithem, Fort Rammekens (Zeeburg) 32, 34
Robidé van der Aa, C. P. E. 82
Roelofs, Hendrik 253
Roermond, Munsterkerk 77
Roest, M.
  Ter gelegenheid van de tachtigste verjaardag van dr. E. J. Haslinghuis 7-8
Roghman, Roelant *24,* 29, 82
Romano, Giulio 31
Rome
  Loggiën van het Vaticaan 28
  Villa Madama 28
Roosegaarde Bisschop, G. (rec.) 257-261
Roosteren *6
Rosenberg, H. P. R.
  De Sint Eusebiuskerk te Arnhem 189-212
Rosendaal, Jan van 101
Rosso, G. B. 10
Rossum, Maarten van 27, 226, 251
Rotselaer 65
Rotterdam 81, 264
  Museum Boymans-van Beuningen 107
Rowland, John 272
Royaards, C. W. 150
Rubens, P. P. 15
Ruurlo 218
Ruysdael, J. 212

Saksen-Lauenburg, Katharina van 12, 63
Sanmicheli 34
Sarcofaag 191
Sart, Felix du 272
Sasbout, Joest *208,* 212
Savery, R. 31
Savoye, Philibert van 13
Schagen *157
  Huis De Schager Roos (Raadhuis) 160-173, *163-164, 167-168, 169-170, 171,* 174, 176
Schairt, Gisbert 202
Schayk *95
Scheepsresten, Commissie Historische *57-*60
Schelluinen *94
Schellinkhout, Kerk 288
Schepers, J.
  Westfalen-Lippe = Haus und Hof deutscher Bauern II (rec.) 261-264
Schiedam *22-*23
  Kasteel Rivieren *41-*42
  Sint Janskerk 292
Schilde 65
Schildering
  Gewelf 204
  Behang 238, *241*
Schindel 351
Schinkel, K. F. von 79
Schipperus, P. A. 82
Schlosser, J. 75
Schoemaker, Andries 271, *273,* 274
Schonck, Ph. W. 26
Schoor (Westdongeradeel) *18-*19
Schore 65
Schrijver, Derick 305
Schuylenburg, Kasteel de 228
Schuylenburg, jhr. F. P. van 226
Schwerin, Kathedraal 63
Scribonius Grapheus, Cornelis 11
Segars, Petrus 339, *344*
Sémur-en-Auxois, Kerk 60
Serlio, S. 9, 11, 34
Seron, Andries 30
Sevilla, Isidorus van 53
Silvestre, Israel 15
Sint Anna ter Muiden *25-*26, *68
Sint Eversmarus, Spel van 57

Cijfers voorafgegaan door * hebben betrekking op de kolommen van het *Nieuws*-Bulletin.
Cursieve cijfers verwijzen naar afbeeldingen.

Sint Maartensdijk, Kerk 296
Sint Michielsgestel *174, *196
Sjtruëgivvel (Struëweer) 352
Sleen 65
Sneek 65
Someren *101
Specklin, Daniel 29
Spenser, Edmund 56
Spessart 105, 299, 307
Spittal, Kasteel Porcia 27
Spoolde *21, *39
Staphorst 266
Stavoren 81, *122, *154
Stein *68, *81-*82, *101-*102, *197
Stevin, Simon 339, *344*, 347
Stiens, Balkerslot *153
Straatsburg 66
Strümphler, J. S. 211
Stuers, Victor de 77, 129, 134, 161, 162, 166
Sturm, Leonhard 257
Swaef, Hendrik 40, 42
Swalmen, de Oudborg *124, *145
Swart, Pieter de 9

Teels, Peeter 28
Teggen, Hendrik 200
Temminck Groll, ir. C. L.
  Het Presickhaeffs Huys te Arnhem 241-256
Terborg, Kasteel Wisch 223-240, *224, 225, 232, 234, 235, 240, 241*
Texel *6, *22, *40-*41, *80
Textielcommissie Musea *199-*200
Thulden en Rumsdorp, Baron van 65
Tiel, Huis Vleesstraat 350
Tilburg *96
Toledo *94
Tolhuys, Engel 215, 218
Tolhuys, Hendrixke 215
Tolhuys, Jan 214, 218, 220, 221, 222
Tolhuys, Johannes 214
Tolhuys, Leisbeth 215
Tolhuys, Willem 213-222
Tolhuys, Wolterus 214
Tongeren 57, 70
Tuyl, Jacob van 213

Uden *96
Uppsala, Kathedraal (Grafmonumenten) 12, 63
Utrecht 220
  Buurkerk 218
  Centraal Museum 12, 13, 350
  Claustrale huizen 248
  Dom 43, 129, 205, 315, 332
  Geertekerk 117
  Huis Drakenburg 248
  Huis Fresenburch 350
  Singels *128
  Sint Catharijneklooster *5
  Sint Paulusabdij 195
  Stadhuis 12, 28
  Vredenburg *5

Valladolid, S. Gregorio 63
Velde, Pieter Dircksz. van den 40
Vassen, Wilhelm 308
Velius, Th. 81
Velp 190
Velsen *51, *123-*124, *190-*191
Venhuizen, Kerk 288
Venlo, Huis Schreurs 251
Verlaan, Th. 211
Veronica's doek 217, 219, 285, 291
Verzijl, D. 81
Vicenza, Basilica 27
Vierlingsbeek *160-*162
Vignola, G. da 9
Vinci, Leonardo da 57
Vincidor da Bologna, Tommaso 18, 19, 21, 22, 28, 29, 33
Vingboons 258
Viollet-le-Duc, E. 77
Visconti, Galeazzo San Severino 57
Visscher, Claes Jansz. 324
Visscher, Nic. 338, *344*
Vitruvius 29
Vives, Ludovicus 25
Vlaming 162, *163-164*
Vlissingen
  's Lands Zeemagazijn 338, 339
  Prinsenhuis 337-348, *344, 345*
  Stedelijk Museum *344*
Voeth, dr. 252
Volendam 266, 267
Vondel 54
Voorschoten
  Duivenvoorde 270, 274
  Rosenburg 269-274, *272, 273*
Vorselaar 65
Vorstius, Petrus 24
Vredeman de Vries, Johannes 10
Vries 65
Vught 72, *162-*164, *176-*178

Cijfers voorafgegaan door * hebben betrekking op de kolommen van het *Nieuws*-Bulletin.
Cursieve cijfers verwijzen naar afbeeldingen.

Waalwijk, Nat. Museum v. d. Schoen- en Lederindustrie *41-*44
Waardenburg, Kasteel *5
Waaxens, Kerk *65-*66, *77-*78
Waldglas 104-106, *107*, 113, 299-310
Wanssum *52
Wapperom, Jan 272
Wassenaer, H. P. Baron van 274
Wassenaer, Jacob Jan van 270
Wassenaer, Jan Gerrit Baron van 269, 270, 273
Weerth, E. Aus'm 79
Wegewart, Wilem 218, 220
Wemmel 64
Wentholt, J. B. 253
Wesel, Sint Willibrorduskerk 202, 203
Westerman 81
Wildeman 43-74, *44, 45, 52, 53, 60, 61*
Wildeman, Gerrit 63
Wildenborg, Kasteel de 228
Wilhelm IV, landgraaf van Hessen 299
Wilhelmssen 308
Willem, hertog van Kleef 215
Willem I, stadhouder 16, 21, 337, 346
Willem III, koning-stadhouder 21, 23
Willem IV, graaf van Holland 115
Willem VI, graaf van Holland 37, 317
Willeskop 63
Winterthur 63
Wisch, Kasteel 223-240, *224, 225, 232, 234, 235, 240, 241*
Wisch, Dirk van 227
Wisch, Hendrik van 227
Wisch, Joachim van 213, 225, 228
Wisch, Johan van 226
Witmarsum, Ayla-State *50
Wons, Kerk *2, *19
Workum *66, *123
Wou, Gerard van 199, 200
Wouwe, Pieter 343

Xanten 190
  Kathedraal 201, 202, 213, 221
Xavery, Jean Baptist 272

Yerseke, Kerk 296

Zaandam, Woonhuis 258
Zaltbommel
  Huis van Maarten van Rossum 251
  Sint Maartenskerk 201
Zantkuyl, H. J. (ir. R. Meischke, — en H. Janse)
  Drie Noordhollandse huizen 139-176
Zeist, Hernhutterscomplex 260
Zevenaar
  Huis Sevenaer *131
  Loo-Gasthuis *131
Zevenbergen, Sint Catharinakerk 120
Zevenhuizen (Texel) *6, *22, *40-*41
Zierikzee, Sint Lievens Monsterkerk 115, 119, 126, 132
Ziesenis, B. W. 211
Zürich *93
Zuidelijk Flevoland *26
Zuidwolde 65
Zuilen 65
Zutphen 61
  Broederenkerk 64
  Stedelijk Museum *83-*88, *88, *89
Zwijndrecht 218
Zwoll, I. M. 62

Corrigenda:

Pl. LIII, afb. 2. Seyars; lees: Segars.
Kol. *125, r. 8 vervalt.

*De kolommen van afl. 10 van het Nieuws-Bulletin zijn foutief genummerd van *205-*224. De nummering behoort te lopen van *153-*172.*